श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

१. सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्

उपासनाऽस्मिन्पाद उच्यते । सर्वपरिज्ञानं प्रथमत उच्यते —

॥ ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥ १ ॥

अन्तो निर्णयः । 'उभयोरपि दृष्टोऽन्त' (भ. गी. २-१६) इति वचनात् । सर्ववेदविनिर्णयोत्पाद्यज्ञानं ब्रह्म । 'आत्मेत्येवोपासीते' (बृ. उ. ३-४-७) त्यादिविधीनां तदुक्तयुक्तीनां चाविशिष्टत्वात् ॥ १ ॥

श्री त्रिविक्रमपण्डिताचार्यविरचिता तत्त्वप्रदीपिका

भक्तानामधिकारिणां भगवदुपासनाप्रकारोऽस्मिन्पाद उच्यते । सा चोपासना द्विविधा ।

"सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी ।
ध्यानरूपाऽपरा चैव तदङ्गं धारणादिकमि"ति ह्यनुव्याख्याने ॥

"ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने चे"त्यादिना स्वाध्यायप्रवचने सर्वत्रानुगमयित्वा "स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यस्तद्धि तपस्तद्धि तप" इति च श्रुतिः ॥

"सम्यग्ज्ञात्वा तु यो विष्णुं व्याख्यायीत जपेत च ।
न तस्य किञ्चिदकृतं कर्तव्यं मुच्यते च स" इति च कर्मतत्वे ॥

"सिद्धोपायेन विष्णोस्तु ध्यानव्याख्यार्चनादिकम् ।
कार्यं नान्यत् तस्य तेन तुष्टो भवति केशव" इति प्रवृत्ते ॥

मुक्तौ सुखं तत्पठितस्ततोऽप्यधिकमिष्यते ॥

व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचित् ।

ततोऽधिकं तु देवानां मुख्यव्याख्याकृतो यत" इति पाद्मे ॥

सा चोपासना ज्ञानपूर्विकेति ब्रह्मणः परिज्ञानं प्रथमतोऽपेक्ष्यम् । तच्च सर्ववेदार्थपरिज्ञानात्मकम् । र्ववेदार्थरूपत्वाद्ब्रह्मणः । अतः सर्ववेदार्थपरिज्ञानं प्रथमत आपादनीयमाचार्यसेवापूर्वक श्रवण-ननाभ्याम् । तत्प्रथमत उच्यते ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । सर्ववेदनिर्णयोत्पाद्यज्ञानं ह्मेति ॥ अयं भावः । सर्वान्वेदानधिगम्य तदर्थनिर्णयात्मकत्वेनोत्पाद्यं ब्रह्मज्ञानम् । निर्णयः ास्त्रश्रवणेनैव भवतीति तत्कार्यम् । "तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेन्मुमुक्षुरि"ति ई श्रुतिमत्रैव दर्शयिष्यति । "आत्मेत्येवोपासीत" "आत्मानमेव लोकमुपासीत" "तमेवैकं ानथ" "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीते"त्यादिविधीनां, "अत्र ते सर्व एकं भवन्ति । स य आत्मानमेव ोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते" "अमृतस्यैष सेतुः" "वाचो विग्लापनं हि तदि"त्यादिना तत्र त्र विधिवाक्येषूक्तयुक्तीनां च सर्वशाखिनामविशिष्टत्वात् ॥ 'तमेवैकं जानथे'ति 'पौर्णमासी निर्वपती'तिवत् । नह्येतदेतस्यैव शाखिन इति विशेषः प्रतीयते ॥

श्रीजयतीर्थविरचिता तत्त्वप्रकाशिका

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः । एतत्पादार्थं र्शयति ॥ उपासनेति ॥ उपासना नाम ब्रह्मजिज्ञासा । सा च भक्तिसाध्यत्वात् ज्ञानसाधनत्वात् क्त्यनन्तरं ज्ञानात्पूर्वमेवोच्यत इति भावः । आद्याधिकरणतात्पर्यमाह ॥ सर्वेति ॥ उपासना द्विविधा । समस्तसच्छास्त्राभ्यासरूपा यामाहुः श्रवणमनने इति । ध्यानरूपा चेति । तत्राद्याया यानाङ्गत्वात्सैव प्रथमाधिकरणे विधीयते । समस्तसच्छास्त्रश्रवणमननाभ्यां दूरोत्सारिता-ानसंशयविपर्ययस्यैव ध्यानाधिकारित्वादिति भावः । अत एवात्रास्ति शास्त्रादिसंगतिः । ाद्यसूत्रे श्रवणमनने कर्तव्ये इत्युक्तम् । तयोश्च सर्वशाखाऽविषयत्वेऽस्य शास्त्रस्य र्वोपादेयताभावप्रसङ्गात्सर्वशाखाविषयत्वं समर्थनीयम् । वेदोदितं ब्रह्म विषयः । किमेकैकेनैव र्वशाखोक्तं श्रवणमननाभ्यां ज्ञातव्यमुत स्वस्वशाखोक्तमिति पूर्वः पक्षः । प्रतिशाखमुच्य-ानानामर्थानां पृथक्त्वेन दर्शनात् । अन्यथा सर्वशाखास्वप्येकप्रकारोक्तिः स्यात् । सर्वज्ञान-न्तरेण च ध्यानानधिकारित्वे मन्दानां तदभावः स्यात् । अतः स्वस्वशाखागतार्थस्यैव ियत्वान्नास्य शास्त्रस्य सर्वश्रुतिनिर्णायकस्य सर्वोपादेयतेति । सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति ॥ सर्वेति ।

उपनिषदो वेदान्तपदेनोच्यन्तेऽत्रेति व्याख्यानं पूर्वोत्तरविरुद्धमिति मन्वानोऽन्तशब्दं सप्रमाणकं व्याचष्टे ॥ अन्त इति ॥ समस्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ सर्वेति ॥ पूर्वसूत्रे पूर्वपदोदितं ब्रह्म सर्ववेदनिर्णयेनोत्पाद्यज्ञानविषयः। किमुक्तं भवति। ध्यानार्थिना श्रवणमननाभ्यां सर्ववेदान्निर्णीय ज्ञातव्यमिति। कुतः। एवं काण्वैर्ज्ञातव्यमेवं माध्यंदिनैरेवेति काण्वादिशाखास्वधिकारिविशेष-निर्देशाभावात्। स हि भवन् विधिसमीपे स्यात्। विधयश्चात्मेत्येवोपासीतेत्यादयः सर्वाधिकारि-साधारणा एव पठ्यन्ते। न च वाच्यं यथा कर्मविद्यायामधिकारी गृही कल्प्यते तथाऽत्राप्यधिकारि-विशेषः कल्प्यतामिति। तत्र स्वर्गकामत्वादिकल्पकसद्भाववदत्र तदभावात्। कल्पकत्वं च ज्ञान-विध्यर्थं तत्रोक्तयुक्तीनामत्र ह्येते सर्व एकीभवन्तीत्यादीनां संभवति। इतरांशस्य ज्ञेयादि-प्रतिपादकत्वात्। युक्तयश्च सर्वाधिकारिसाधारणा एवातः सर्वं सर्वैर्ज्ञातव्यमिति भावः ॥ १ ॥

श्री वादिराजतीर्थविरचिता गुर्वर्थदीपिका

ॐ पृथक्त्वेन दर्शनादित्यत्र ऋग्वेदिनां पुरुषसूक्ते एकप्रकारेण कथ्यते। यजुर्वेदिनां पुरुषसूक्ते तु "वेदाहमेतं पुरुषं महान्त"मित्यादिना बहूनि भिन्नार्थकानि वाक्यानि सन्ति। सर्वस्याप्येकाधिकारिकत्वे तन्न स्यादिति भावः। उपनिषदो वेदान्तपदेनोच्यन्तेऽत्रेति व्याख्यानं पूर्वोत्तरविरुद्धमित्यत्र आदिसूत्रे ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय केन जिज्ञासेत्याकांक्षायां तृतीयसूत्रे शास्त्रेणेति निरूपितम्। शास्त्रं च "ऋग्यजुस्सामाथर्वाश्च भारतं पञ्चरात्रकम्। मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयत" इति वचनाच्चत्वारोऽपौरुषेयवेदविद्याः, भारत-पञ्चरात्रमूलरामायणाख्यपौरुषेयविद्याश्च। अतः कथमुपनिषन्मात्रचर्चेति भावः। सर्ववेदा-नामन्तेन प्रत्ययो यस्येति बहुव्रीह्यर्थभूतषष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य विषयविषयिभावरूपत्वात् ज्ञानविषय इत्युक्तम्। इत्यादिविधीनामित्यत्राऽऽदिपदेन "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यादिविधिवाक्यं गृह्यते। आदिपदेन "यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" श्रुत्युक्तलोडन्तजिज्ञासाविधिसमीपस्थमोक्षदायकत्वरूपार्थ-वादयुक्तीनां संग्रह इत्यर्थः। स्वर्गकामत्वादिकल्पकसद्भाववदित्यस्य वानप्रस्थानां च यतीनां च मुमुक्षुतया स्वर्गकामनाभावेन काम्यकर्मस्वधिकाराभावात्। ब्रह्मचारिणामध्ययनमात्राधि-कारिणां काम्यकर्मस्वधिकाराभावात्स्वर्गकामत्वविशेषणेनादिपदोक्तेन अपत्नीकोऽग्निहोत्रं कथमेव जुहोतीत्यादिवाक्येन च यथा गृहस्थस्यैवाधिकारसिद्धिरित्यर्थः। कल्पकत्वं च विध्यर्थमित्यस्य ज्ञानविध्यर्थं कल्पकत्वमधिकारिकल्पकत्वं च। अत्र आत्मेत्येवोपासीते-त्यत्रोक्तात्मशब्देन एते वेदोक्तास्सर्वे गुणाः एकीभवन्ति एकाकारतया प्रतिपाद्या

इतरांशस्येत्यस्य एतद्विधिवाक्यशेषतयाऽनुक्तस्य रहस्रशीर्षेत्यादिवाक्यजातस्य ज्ञेयपरमात्म-स्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वान्नोक्ताधिकारिविशेषकल्पकत्वमित्यर्थः । युक्तयश्चेत्यस्य युक्तयः ''अत्र ह्येते सर्व एकीभवन्ती''त्यादियुक्तयः सर्वाधिकार्यपेक्षितसकलगुणसमर्पकत्वा-दुक्तविधौ सर्वेषामप्यधिकारित्वकल्पिका इत्यर्थः ।

श्री रघूत्तमतीर्थविरचितः तत्त्वप्रकाशिका भावबोधः

ओं सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ओं ॥ १ ॥ ''अथ'' ''ब्रह्मजिज्ञासा''-पदाभ्यामुक्तं साधनजातमस्मिन्नध्याये विचार्यत इत्यभिप्रायेण साधनविचारोऽयमध्याय इत्युक्तम् । तत्र ''अथ'' शब्देनोक्तयोर्वैराग्यभक्त्योः पादद्वयेन विचारितत्वादवसरप्राप्ता ज्ञानसाधनीभूता ब्रह्मजिज्ञासा अस्मिन् पादे उच्यत इति वक्तव्यम् । उपासनास्मिन् पाद उच्यत इति कथमुक्तमित्यत आह– उपासना नामेति । ''तेनोपासा यदा भवेत् । आपरोक्ष्यं ततो विष्णोः'' इत्यनुव्याख्यानानुसारेण ''अस्मिन्'' इत्यस्याभिप्रायमाह– सा चेति ॥ ननूपासनाप्रतिपादकेऽस्मिन् पादे सर्वपरिज्ञानोक्तिः कथं सङ्गता? तस्याप्युपासनत्वेन सङ्गतत्वेऽपि प्रथमतस्तदुक्तौ किं निमित्तमित्यतः ''सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्व-रूपिणी । ध्यानरूपापराचैव'' इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधाय सर्वपरिज्ञानमिति भाष्या-भिप्रायमाह– उपासना द्विविधेति ॥

ननु श्रवणमनननिदिध्यासनानामेवोपासनात्वस्य जिज्ञासाधिकरणेऽभिहितत्वात् कथं सच्छास्त्राभ्यासस्याप्युपासनात्वमित्यत आह– यामाहुरिति । श्रवणमननयोर्ध्यानाङ्गत्वमेवोप-पादयति– समस्तेति । अत्र श्रवणं तत्त्वज्ञानमुत्पादयदज्ञानं निवर्तयति । मननं तु वेदार्थ-निर्णयं कुर्वत्संशयविपर्ययौ निवर्तयतीति बोद्धव्यम् । अत एवेति । श्रवणमनन-योरुपासनारूपत्वादेवेत्यर्थः । पूर्वसूत्रे पूर्वपदोक्ते ब्रह्मणि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विचार्यत इत्यनन्तरसङ्गतिः । यद्वक्ष्यति पूर्वसूत्रे पूर्वपदोदितं ब्रह्मेत्यादि । कर्तव्ये इत्युक्तमिति । जिज्ञासापदेनेत्यर्थः । किमेकैकेनेति । अत्र ब्रह्म किमेकैकेनैव सर्वशाखोक्तं श्रवणमननाभ्यां ज्ञातव्यमुत स्वस्वशाखोक्तमिति चिन्ता । तदर्थं प्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्वं सर्वशाखोक्तज्ञानसाधकचोदनाद्यविशेषबाधकं न भवत्युत भवतीति । तदर्थं प्रतिशाख-मुच्यमानानां पृथक्त्वं सर्वशाखाध्ययनाद्यभावरूपयुक्त्युपबृंहितं न भवत्युत भवतीति । तदर्थं

रूपोपपत्तेर्बाधकत्वेनोपन्यस्तानां सर्वशाखाध्ययनाभावादीनामन्यथाकरणे मूलप्रमाणं नास्त्युनास्तीति । सामान्योक्तिरिति । ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सामान्योक्तिरित्यर्थः । ''भेदान्नेति चेत्'' इति सौत्रपूर्वपक्षप्रदर्शनपरं प्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्वात्तत्तच्छाखिभिरेव तत्र तत्रोक्तं ज्ञेयमिति नियम इति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह- स्वस्वेति । अनेन तत्तच्छाखिभिरित्यादिसाध्यप्रतिपादकांशो व्याख्यातः । प्रतिशाखमित्यनेन हेत्वंशो व्याख्यातः । दर्शनादित्यनेन ''पृथग्दृष्टेः'' इत्यनुव्याख्यानानुसारेण न्यायविवरणे पृथक्त्वपदं तद्दर्शनोपलक्षकमित्युक्तं भवति । हेतुच्छित्तिरूपविपक्षबाधकतर्कमाह- अन्यथेति । ''सलिलवच्च तन्नियमः'' इति सूत्रनिवर्तनीयं बाधकमाह- सर्वज्ञानमिति । पूर्वोत्तरविरुद्धमिति । पूर्वं प्रथमाध्याये मन्त्रब्राह्मणादिरूपस्य सर्वस्य वेदस्य समन्वयस्योक्तेः ''उपसंहारोऽर्थाभेदात्'' इत्याद्युत्तरत्रापि सर्ववेदोक्तप्रकारेण ध्यानस्य वक्ष्यमाणत्वादत्रापि सर्ववेदपदेन मन्त्रादिरूपस्य सर्ववेदस्य ग्राह्यत्वात् ''सर्ववेदान्त'' इत्येकं पदमङ्गीकृत्योपनिषन्मात्रग्रहणं पूर्वोत्तरविरुद्धमित्यर्थः । सूत्रे सर्ववेदानामन्तेन प्रत्ययो यस्येति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अन्तपदार्थश्च ब्रह्मेत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तसर्ववेदेति भाष्यं व्याचष्टे- पूर्वसूत्र इति । सूत्रभाष्ययोर्विवक्षितसाध्यस्य स्पष्टमप्रतीतेराह- किमुक्तमिति । अस्मिन् साध्ये सूत्रभाष्योक्तविध्यविशिष्टत्वस्य साक्षाद्धेतुत्वाभावात्तत्साध्यं साक्षाद्धेतुं तत्प्रश्नपूर्वकमाह- कुत इति । अधिकारिविशेषनिर्देशाभावस्य स्वरूपासिद्ध्याशङ्कापरिहारार्थमात्मेत्यादिभाष्याभिप्रायमाह- स हि भवन्नित्यादिना ॥

नन्वधिकारिविशेषनिर्देशाभावेऽपि फलोक्त्यादिनाधिकारिविशेषनिश्चयो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासपूर्वकं सौत्र''आदि''शब्दव्याख्यानपरं तत्रोक्तयुक्तीनामविशिष्टत्वादिति भाष्यं व्याचष्टे- न च वाच्यमित्यादिना । स्वर्गकामत्वादिति । लोकेषणादेर्यत्वादीनामविहितत्वादिति भावः । तत्रोक्तयुक्तीनामिति । आत्मत्वमेव कुत उपास्यमित्याशङ्कायामात्मत्वे सर्वगुणानामन्तर्भावादित्यभिप्रायेण ''अत्र ह्येते'' इति वाक्यस्य प्रवृत्तत्वादिति भावः । इतरांशस्येति । तद्धैतदन्तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिरित्यर्थः । सर्वाधिकारिसाधारणा एवेति । सर्वेषामपि ज्ञानार्थिनां मुमुक्षुत्वादिति भावः ।

कतिचिन्नयेपूच्यत इति भ्रान्तिं निराह ॥ पादार्थमिति ॥ एतत्प्रदर्शनं च ''वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा यदा भवेत् । अपरोक्ष्यं भवेद्विष्णोरि''त्यनुभाष्योक्तदिशा वृत्तवर्तिष्यमाणसंगतिसूचनायेति भावेन तद्व्याचष्टे ॥ उपासना नामेत्यादिना ॥ कर्मादि-रूपोपासनाया अपरोक्षाहेतुत्वादिह तदनुक्तेश्च तत्स्वरूपमाह ॥ ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ यद्वा आद्यसूत्रस्थाथपदार्थरूपवैराग्यभक्त्योरुक्त्यनन्तरमिह जिज्ञासापदार्थो वक्तव्यः । तथैवा-ध्यायादौ प्रस्तावादित्यत आह ॥ उपासना नाम ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ यद्वा उपासनाया ध्यानरूपत्वादाद्यनयस्यात्रानिवेशमाशंक्याह ॥ उपासना नामेति ॥ श्रवणमनननिदिध्यासन-रूपा जिज्ञासेत्यर्थः । अपादार्थत्वशङ्कां निरसितुमाह ॥ उपासना द्विविधेति ॥ यद्वोपासनोच्यत इत्युक्त्या सर्वपरिज्ञानमुच्यत इत्युक्तेर्विरोधमाशंक्योपासनैकदेशत्वादविरोध इति भावेनाह ॥ उपासनेति ॥ ''सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी । ध्यानरूपा परा चे''त्यनुभाष्योक्तेरिति भावः । उपासना ब्रह्मजिज्ञासेत्युपासनाशब्दार्थोक्तिविरोध इत्यत आह ॥ यामाहुरिति ॥ जिज्ञासैकदेश एवेयमिति भावः । तथापि प्राथम्यं कुत इत्यत आह ॥ ध्यानांगत्वादिति ॥ एतच्च तन्निर्धारणार्थेत्यत्राग्रे व्यक्तम् । समर्थितं चैतन्न्यायामृते तृतीयपरिच्छेदे । अंगत्वं वक्ष्यमाणदिशा व्यनक्ति ॥ समस्तेति ॥ श्रवणस्योपदेशिक-वाक्यार्थज्ञानरूपत्वादज्ञाननिवर्तकत्वं मननस्य युक्त्यनुसंधानरूपत्वात्संशयविपर्ययनिवर्तकत्वं ध्येयम् । ''श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शन''मिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ अत एवेति ॥ सर्वपरिज्ञानस्य ध्यानांगत्वादेवेति वा जिज्ञासारूपत्वादेवेति वेत्यर्थः ।

पूर्वेण संगतिं सूचयन् चिन्तायाः फलमाह ॥ आद्य इति ॥ इत्युक्तमिति ॥ श्रवणादिरूपा जिज्ञासा कर्तव्येत्यर्थस्योक्तत्वादेकदेशानुवादोऽयम् । अविषयत्वे इति पदच्छेदः ॥ सर्वोपादेयतेति ॥ सूत्रेषु येषु सर्वेऽपि निर्णयाः समुदीरिताः इत्युक्त्याऽस्य शास्त्रस्य मननात्मकस्य सर्वशाखानिर्णायकत्वादिति भावः । यद्वा मननरूपस्यास्य शास्त्रस्य कतिपयशाखाविषयत्वेऽल्पबुद्धीनामेवोपादेयं स्यान्न सर्वपरिज्ञानाधिकारिणां महाबुद्धीनां ब्रह्मादीनामुपादेयं स्यादित्यर्थः ॥ वेदोदितमिति ॥ शास्त्रयोनिनयन्यायेन ब्रह्म वेदोदितमेव यद्यपि तथापि वक्ष्यमाणकोट्युपस्थित्यर्थमेवमुक्तम् ॥ श्रवणेति ॥ सर्वशाखाविषयश्रवण-मननाभ्यामित्यर्थः ॥ स्वस्वशाखोक्तमिति ॥ स्वस्वशाखाविषयश्रवणमननाभ्यां ज्ञातव्यमिति

वाक्यदोषः ॥ सामान्योक्तिरिति ॥ ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्मज्ञानाय श्रवणादिकर्तव्यमिति सामान्योक्तेरुभयथापि संभवादिति भावः । संगम्यन्ते गुरोर्गिर इति प्रतिज्ञामनुरुंधन् प्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्वात्तत्तच्छाखिभिरेव तत्र तत्रोक्तं ज्ञेयमिति नियम इत्यन्यत्रोक्तप्रतिज्ञाहेतू संयोजयति ॥ स्वस्वशाखेति ॥ हेतोरसिद्धिनिरासाय दर्शनादित्युक्तम् । कचित्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति, कचिच्च विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रवणादिति भावः । इमौ च प्रतिज्ञाहेतू भेदान्नेति चेदिति सूत्रोपात्तावेवेति ध्येयम् । अप्रयोजकत्वं निराह ॥ अन्यथेति ॥ सर्वशाखोक्तमेव ज्ञातव्यं चेदित्यर्थः । इति नियम इत्युक्तितात्पर्यमाह ॥ सर्वज्ञानमिति ॥ एतच्च सलिलवच्चेति सूत्रव्याख्यावसरेऽग्रे व्यक्तम् ॥ अत इति ॥ प्रतिशाखमुक्तार्थानां पृथक्त्वदर्शनादिति वा सर्वज्ञानमन्तरेण ध्यानाधिकारित्वे मन्दानां तदभावापातादिति वा व्यधिकरणे पञ्चम्यौ । यद्वाऽत इत्यस्यैव विवरणं स्वस्वशाखेत्यादि ॥

॥ ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥ १ ॥ इति व्याख्यानमिति ॥ परकीयमित्यर्थः ॥ पूर्वोक्तेरिति ॥ शास्त्रयोनित्वादित्यत्र ऋगादिवेदरूपशास्त्रस्य ऋग्यजुः सामाथर्वाश्चेति स्मृत्युक्तस्य जगत्कारणे ब्रह्मणि प्रामाण्यमभिधाय तस्यैवोपक्रमादि-प्रमाणकं शक्तितात्पर्यावधारणरूपं समन्वयं समन्वयसूत्रे प्रतिज्ञाय आद्याध्यायेन तस्य प्रपञ्चनात्पूर्व-विरुद्धमग्रे सर्ववेदोक्तगुणोपसंहारेणोपासनाप्रतिपादनादुत्तरविरुद्धमित्यर्थः ॥ सप्रमाणकमिति ॥ गीतावचनसहितमित्यर्थः । भाष्ये ब्रह्मेति शेषोक्तिरिति भ्रान्तिं निरस्यन् भाष्यं व्याचष्टे ॥ पूर्वसूत्र इति ॥ कर्तृत्वादिभ्रान्तिं निराह ॥ ज्ञानविषय इति ॥ हेतुहेतुमद्भावस्या-स्फुटत्वात्कर्त्रप्रतीतेश्च प्रश्नपूर्वं व्यनक्ति ॥ किमुक्तमिति ॥ सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेन्मुमुक्षुरिति श्रुतेरिति भावः । भाष्ये इत्यादिविधीनामिति बहुव्रीहिः । शाखा अन्यपदार्थ इति तावदुपेत्यैकमर्थमाह ॥ एवमिति ॥ अर्थांतरमाह ॥ स हि भवन्नित्यादिना ॥ इत्यादय इति ॥ आत्मानमेव लोकमुपासीत तमेवैकं जानथ आत्मानं विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादिरादिपदार्थः । सौत्रादिपदार्थोक्तिपरं तदुक्तेत्यादिभाष्यं शंकापूर्वं व्यनक्ति ॥ न चेत्यादिना ॥ गृहीति ॥ ब्रह्मचारिणो प्राप्ताग्निविद्यत्वाद्यंतरकामित्वा-ज्ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादौ स्वर्गपश्वादिकामवत्त्वश्रवणादिति भावः । आदिपदेन अग्निविद्यावत्त्वग्रहः ॥ ज्ञानविध्यर्थमिति ॥ यद्यप्यात्मे-त्येवोपासीतेत्यादावु-पासनाविधिरेव श्रूयते तथाप्युपासीतेत्यस्य जानाति चेत्यर्थपर्यन्तत्वाज्ज्ञानविध्यर्थमित्युक्तम् । यथोक्तं भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वादित्यत्र टीकायां उपास्ते जानाति चेत्युपासनाया

त्यर्थ: । एतेन तदुक्तीति भाष्ये तत् तत्र ज्ञानविधौ विधिसमीप इति च अर्थ उक्तो भवति । इत्यादीनामिति ॥ आत्मेत्येवोपासीतेत्यात्मत्वज्ञानमावश्यकमित्युक्तम् । तत्कुत इत्याकांक्षायामात्मप्रशंसार्थमत्र ह्येते सर्वं एकीभवन्तीत्यर्थवादस्तदुत्तरत्र तत्सर्गेपि पठ्यते । तस्यायमर्थ: । अत्रात्मत्वरूपगुणे एते प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक्, पश्यंश्चक्षुः, शृण्वन् श्रोत्रं, मन्वानो मन इत्यादिनोपासनाविधित: पूर्ववाक्येनोक्ता: प्राणत्ववक्तृ-वद्रष्टृत्वादय: सर्वे गुणा एकीभवन्ति अन्तर्भवन्ति । तस्मात्प्रशस्तमात्मत्वज्ञानमिति तत्र सर्वगुणसंग्राहकत्वयुक्तिरुच्यते । वक्ष्यति चात्मगृहीतिरितरवदित्यत्र । तथा आत्मानमेव लोकमुपासीतेत्यत्र य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयत इत्यक्षयकर्म-फलहेतुत्वयुक्ति: । उक्तं च भाक्तं वेत्यत्र तथा तमेवैकं जानथेत्यत्र अमृतस्यैष सेतुरिति मुक्तोपसृप्यत्वयुक्तिरुच्यत इति इत्यादीनां संभवतीत्युक्तम् ॥ इतरांशस्येति ॥ प्राणन्नेव प्राण इत्याद्यंशस्य कस्यचिज्ज्ञेयभगवदीयगुणपरत्वात्कस्यचिज्ज्ञेयकर्मविपरत्वात्कस्यचिदुपा-सनातदंगादिविधिपरत्वात्कस्यचित्फलप्रतिपादकत्वादित्यर्थ: ॥ सर्वाधिकारीति ॥ वसूना-मेको भूत्वेत्यादाविव विशेषाश्रवणादिति भाव: ॥ १ ॥

ताम्रपर्णी श्रीनिवासाचार्यविरचिता वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ । पादप्रतिपाद्यमिति । अध्यायस्यैकार्थ-त्वात्पादभेद: किं निबन्धन इत्यत: साधनेष्ववान्तरभेदादिति भावेनेत्यादौ पूरणीयम् । नन्वथ ब्रह्मजिज्ञासापदोक्तसाधनविचारोऽयमध्याय इत्युक्तम् । तत्राथशब्दोक्तयोर्वैराग्यभक्त्यो: पादद्वयेन विचारितत्वादवसरप्राप्ता ज्ञानसाधनीभूता जिज्ञासाऽस्मिन्पाद उच्यत इति वक्तव्यम्। उपासनाऽस्मिन्पादे उच्यत इति । कथमुक्तमित्यत आह - उपासना नामेति । ''वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा यदा भवेत् । आपरोक्ष्यं ततो विष्णोरिति पादक्रमो भवेदि''त्यनुव्याख्यानानुसारेण पादक्रमनियामकमाह - सा चेति । ननूपासना नामिका जिज्ञासा श्रवणमनननिदिध्यासनरूपा सर्वपरिज्ञानं च तृतयमपि भवति । ध्यानस्यापि ज्ञानरूपत्वात् । तृतयस्य च प्रथमप्रतिपाद्यत्वे शिष्टैरधिकरणै: किं निरूपणीयमित्यत: सर्वपरिज्ञानं नाम सर्ववेदार्थश्रवणजं शास्त्रीयोपक्रमादियुक्त्यपरनामकमननजं च ज्ञानं शास्त्राभ्यासस्वरूपं च विवक्षितम् । तदिह आद्याधिकरणे निरूप्यते । ध्यानं तु मन:करणकं

शिष्टैरधिकरणैर्निरूप्यत इति भावेन प्रथमतः सर्वपरिज्ञानोक्तौ नियामकमाह – उपासनेति । तदुक्तं ''सोपासना च द्विविधे''ति । श्रवणमननयोर्ध्यानाङ्गत्वमेवोपपादयति – समस्तेति । अत एवेति । भगवज्ज्ञानसाधनध्यानाङ्गयोः कर्तव्यत्वसमर्थनादेवास्ति शास्त्रादिसङ्गतिरित्यर्थः। पूर्वाधिकरणे सातिर्दातुः,एष ह्येव साधु कर्म कारयतीति सामान्योक्त्या सर्वकर्माधिकारित्वमुक्तम् । समाचारेऽधिकाराच्चेति तदेव हेतूकृत्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसमर्थनादनन्तरसङ्गतिः । किमेकेनेति । अत्र ब्रह्म स्वस्वशाखोक्तश्रवणमननाभ्यां ज्ञातव्यमुत सर्वशाखोक्तप्रकारेणेति चिन्ता । तदर्थं प्रतिशाखमुच्यमानानां पृथक्त्वं सर्वशाखाध्ययनाभावश्च किं सर्वशाखोक्तप्रकारेण ज्ञानेऽधिकाराभावनिबन्धन उत चोदनाद्यविशेषादध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यवसानायाः सामान्यतः प्रवृत्तत्वात् सर्ववेदोक्तकर्माधिकारसद्भावाच्चाशक्तिनिबन्धन इति । सामान्योक्तेरिति । ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सामान्योक्तेरित्यर्थः । अत्र भेदादिति सूत्रनिरस्यं पृथग्दृष्टिरित्युक्तन्यायं दर्शयन् पूर्वपक्षयति - स्वस्वशाखेत्यादिना । हेतूच्छित्तिरूपं विपक्षे बाधकतर्कमाह - अन्यथेति । सलिलवच्च तन्नियम इति सूत्रनिवर्तनीयं बाधकमाह - सर्वज्ञानमिति । पूर्वोत्तरविरुद्धमिति । प्रथमाध्याये मन्त्रब्राह्मणादिरूपस्य सर्वस्य वेदस्य गतिसामान्यस्य ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके इत्यादिना समन्वयस्योक्तत्वादुपसंहारोऽर्थाभेदादिति सर्ववेदोपसंहारस्य वक्ष्यमाणत्वादत्रापि सर्ववेदपदेन मन्त्रादिरूपस्य सर्वस्य वेदस्य ग्राह्यत्वात् वेदान्तपदेनोपनिषन्मात्रग्रहणं पूर्वोत्तरविरुद्धमित्यर्थः। सूत्रे सर्ववेदानामन्तेन प्रत्ययो यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । अन्तेनेति करणे तृतीयेति भावेन पूर्वानुवृत्त्या व्याचष्टे - पूर्वसूत्रेति । सर्ववेदनिर्णयेनेति । सर्ववेदार्थश्रवणमननरूपनिर्णयेनोत्पाद्यं शाब्दानुमितिलक्षणं यन्निश्चयात्मकं ज्ञानं तद्विषयज्ञानमित्यर्थः । किमुक्तमिति । एकैकेनापि सर्वशाखाश्रवणयुक्त्यनुसंधानाभ्यां ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रतिज्ञाय सर्ववेदोत्पाद्यज्ञानविषयत्वप्रतिज्ञानेन किमुक्तं भवति, सिद्धत्वादिति भावः । ध्यानार्थिनापीति । एकैकेनापीति भावः । श्रवणमननाभ्यामिति । श्रवणमननाभ्यामयमेवार्थो नान्य इति निर्धार्य ज्ञातुं प्रयतेतेत्यर्थः । एकैकस्यापि श्रवणमननाभ्यां सर्ववेदोक्तब्रह्मज्ञानेऽधिकारः, न तु स्वस्वशाखोक्तमात्रब्रह्मज्ञानेऽधिकार इत्येतत्कुतः परपक्षे साधकाभावाद्वा, स्वपक्षे तत्सद्भावाद्वेत्याशङ्क्य पृच्छति – कुत इति । तत्र तावत्परपक्षे साधकाभावात् शाखानामेकाधिकारिविशेषकल्पना युक्ता । किन्तु सर्वाधिकारिकत्वमेवेति प्रतिपादयितुं चोदनाद्यविशेषादिति सूत्रखण्डं प्रवृत्तम् । तच्च भाष्ये आत्मेत्येवोपासीत इत्यादिविधीनां

क्षात्प्रतीयते इत्यतः साक्षात्साधिकाभावप्रदर्शनपरतयापि सूत्रखण्डं व्याचष्टे– एत्र
ाण्वैरिति । एतेन चोदनासु विधिगर्भासु काण्वादिशाखासु काण्वैरत्र श्रवणमननाभ्यां
ातव्यं माध्यन्दिनैरेवमित्यविशेषादधिकारिविशेषनिर्देशाभावादिति सूत्र-खण्डार्थ उक्तो
वति । न चेदुद्भाष्यं व्याख्यानम् । विधीनां विधिगर्भाणां काण्वादि-शाखानामविशिष्टत्वा-
धिकारिविशेषनिर्देशशून्यत्वादिति भाष्यार्थं तावदभिप्रेत्य टीकाप्रवृत्तिसम्भवात् ।
ाधिकारिविशेषनिर्देशाभावस्य स्वरूपासिद्ध्या शङ्कापरिहारार्थं सूत्रखण्डं प्रकारान्तरेण
ाकुर्वदात्मेत्येवोपासीत इत्यादिविधीनामविशिष्टत्वात् इति भाष्यं व्याचष्टे–सहि भवन्तीति।
ाधिकारिविशेषनिर्देशो भवत्तद्यत्प्रथमगृतं तद्वा उपजीवन्तीतिवत् विधिसामीप्ये स्यादित्यर्थः।
ेधयश्चेति । ''आत्मेत्येवोपासीत,'' ''आत्मानमेव लोकमुपासीत,'' ''तमेवैकं जानथ,''
'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादयः । पौर्णमासीं निर्वपतीतिवत् सर्वाधिकारिसाधारणा एव
ठ्यन्ते न तु स्वसमीपेऽधिकारिविशेषनिर्देशवन्त इत्यर्थः । यद्यपि श्रोतव्यो मन्तव्य
त्यादयः श्रवणमननविधयः प्रकृतत्वात्पठनीयाः तथाप्युपासीतेत्यस्यैव ''सोपासना च
द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी''त्युक्तरीत्या श्रवणमननविधित्वाद्भाष्यगतादिशब्देन
'तमेवैकं जानथ श्रोतव्य'' इत्यादिविधिग्रहणाद्वा नानुपपत्तिः । स्पष्टं तदुपासनं तु
पासनाविधीनामेव सर्वसाधारण्यं किमु ज्ञानविधीनामिति कैमुत्यद्योतनायेति ज्ञेयम् ।
न्वधिकारिविशेषनिर्देशाभावेऽपि फलोक्त्यादिनाऽधिकारि-विशेषनिश्चयो भवतीत्याशङ्का
न्निरासपूर्वकं सूत्रादिशब्दव्याख्यानपरं तत्रोक्तयुक्तीनां चाविशिष्टत्वादिति भाष्यं व्याचष्टे ।
 च वाच्यमित्यादिना । स्वर्गकामत्वादीति । लोके ईप्सादेर्यत्यादीनामविहितत्वादिति
ाव: । अत्र ह्येते क्वयः सम्भवन्तीत्याद्यानामित्याद्य-पदेन तत्त्वप्रदीपरीत्यात्मानमेव
ोकमुपासीतेत्यादावुक्तानां स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते, न ह्यस्य कर्म क्षीयते,
ामृतस्यैष सेतुः, वाचो विग्लापनं हि तदित्यादीनां ग्रहणम् । इतरांशस्येति । प्राणन्नेव
ाणो भवति शृण्वानः श्रोत्रं पश्यंश्चक्षुरित्यादीतरांशस्येत्यर्थः । युक्तयश्चेति । यस्मादेते
ाणादिशब्दोक्ताः सर्वे आनन्दादय आत्मत्वेऽन्तर्भवंति । अत आत्मेत्युपासने
आनन्दादिगुणलाभादात्मेत्युपासीतेत्यादियुक्तयश्च सर्वाधिकारिसाधारणा एव आनन्दादेः
पवपेक्षितत्वादिति भावः ।

पाण्डुरङ्गि श्रीनिवासाचार्यविरचिता तत्त्वसुबोधिनी

ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ । ननु अथ ब्रह्मजिज्ञासेति पदद्वयोक्तसाधनचतुष्टयं अथपदोक्तवैराग्यभक्त्योः पादद्वयेनोक्त्वादिदानीमवसरप्राप्ता ज्ञानसाधनीभूता जिज्ञासापदोक्तब्रह्मजिज्ञासा अस्मिन्पाद उच्यत इति भाष्ये वक्तव्यम् । उपासनास्मिन्पाद उच्यत इति कथमुक्तमित्यत आह । उपासना नामेति । ननु तथापि भक्त्यनन्तरं ज्ञानात्पूर्वं उपासनानिरूपणे कासंगतिरित्यत आह । सा चेति । तथा च साध्यसाधनरूपैव संगतिरिति तन्निरूपणमिति भावः । ननु उपासनाप्रतिपादके अस्मिन्पादे सर्वपरिज्ञानोक्तिः कथं संगता तस्याप्युपासनत्वेऽपि प्रथमतः तदुक्तौ किं निमित्तमित्यत आह । *उपासना द्विविधेति । तत्राद्यमाह । सामस्तेति ।* ननु श्रवणमननिदिध्यासनानामेवोपासनात्वस्य जिज्ञासाधि-करणेऽभिहितत्वात्कथं सच्छास्त्राभ्यासस्याप्युपासनात्वमित्यत आह । यामाहुरिति । द्वितीयामाह । ध्यानेति । तत्राद्याधिकरणे का निरूप्यते इति विशये सत्याह ॥ तत्रेति । तत्र हेतुर्ध्यानेति । कथमस्य ध्यानाङ्गत्वमित्यत आह । समस्तेति । दूरोत्सारिताः अज्ञानसंशयविपर्यया येनेति विग्रहः । अत्र श्रवणं तत्वज्ञानं जनयदज्ञानं निवर्तयति । मननं तु वेदार्थनिर्णयं कुर्वत् संशयविपर्ययौ निवर्तयतीति बोद्धव्यम् । अत एवेति । श्रवणमननयोरुपासनारूपत्वादेवेत्यर्थः । पूर्वसूत्रे पूर्वपदोक्ते ब्रह्मणि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विचार्यते इत्यनन्तरसंगतिः । कर्तव्येत्युक्तमिति । जिज्ञासा-पदेनेत्यर्थः । सामान्योक्तिरिति । ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येति सामान्योक्तिरित्यर्थः । नन्वस्तु प्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्वं तथापि स्वस्वशाखोक्तमेव ज्ञेयमिति कुतः सर्वशाखोक्तमेव ज्ञेयमिति किं न स्यादित्यत आह । अन्यथेति । एकप्रकारस्यैव वस्तुनो ध्यानार्थं ज्ञेयत्वादिति भावः । ननु ध्यानार्थं सर्वज्ञानस्यावश्यकत्वेन तस्य च सर्वशाखाविषयकश्रवणमननाभ्यां विना असंभवादवश्यं सर्वशाखाविषयकश्रवणादिकर्तव्य-मन्यथा ध्यानाधिकार एव न स्यादित्यत आह । सर्वज्ञानमिति । पूर्वोत्तरविरुद्धमिति । पूर्वं प्रथमाध्याये मन्त्रब्राह्मणादिरूपस्य सर्ववेदसमन्वयस्योक्तेः उपसंहारोऽर्थभेदादित्युत्तरत्रापि सर्ववेदोक्तप्रकारेण ध्यानस्य वक्ष्यमाणत्वेनात्रापि सर्ववेदपदेन मन्त्रादिरूपस्य सर्ववेदस्या-ग्राह्यत्वात् वेदान्तपदेनोपनिषन्मात्रग्रहणं पूर्वोत्तरविरुद्धमित्यर्थः ॥ सूत्रे सर्ववेदानामन्तेन प्रत्ययोयस्येति व्यधिकरणो बहुव्रीहिरन्यपदार्थश्च ब्रह्मेत्यभिप्रेत्याह । पूर्वसूत्र इति ॥ सूत्रभाष्ययोर्विवक्षितसाध्याप्रतीतेराह । अस्मिन् पादे सूत्रभाष्योक्तविध्यविशिष्टत्वस्य

साक्षाद्धेतुत्वासंभवात्साक्षाद्धेतुं प्रश्नपूर्वकमाह । कुत इति । ननु अधिकारिविशेष-निर्देशाभावोऽसिद्ध इत्याह । सहि भवतीति । ननु कर्मविद्यायामधिकारिविशेषनिर्देशा-भावेऽपि स्वर्गकामत्वादिरूपकल्पकबलेन गृहिण एवाधिकारित्वकल्पनवत् प्रकृतेऽपि लोत्पत्यादिनाऽधिकारिविशेषनिश्चयो भविष्यतीत्याशङ्क्य निषेधति । न च वाच्यमिति । स्वर्गकामत्वादिति । लोकैषणादेः यज्ञादीनामविहितत्वादिति भावः । ननु प्रकृतेऽपि आत्मेत्युपासनाविधिसमीपोक्तानां अत्रह्येते सर्व एकीभवन्तीत्यादीनामेवाधिकारिविशेष-कल्पकत्वं स्यादित्यत आह । कल्पकत्वस्येति । ननु उपासनाविधिसमीपे अत्रह्येते इत्यादिना किमर्थमुक्तिरित्यत उक्तम् । ज्ञानविध्यर्थमिति । उपासनाविध्युपपत्त्यर्थमित्यर्थः आत्मेत्येवोपासीतेत्युक्ते तदेव कुतः उपास्यमित्याशङ्कायामात्मत्वं सर्वगुणानामन्तर्भावा-दित्यभिप्रायेणात्रह्येत इति वाक्यस्य प्रवृत्तत्वादिति भावः । पुनर्वाक्यस्य कुतः कल्पकत्वं अन्यांशस्यापि तत्किं न स्यादित्यत आह । इतरांशस्येति । तद्धेद ह्येव्याकृतमासीदित्यादेरित्यर्थः। सर्वाधिकारिसाधारणा एवेति । सर्वेषामपि ज्ञानार्थिनां मुमुक्षुत्वादिति भावः।

श्रीनिवासतीर्थविरचितं वाक्यार्थविवरणम्

श्री व्यासो विजयदोऽस्तु ॥ समस्तेति ॥ सर्वपरिज्ञानशब्दार्थोऽयम् ॥ अत एवेति ॥ श्रवणमननयोरुपासनात्वादेव भगवज्ज्ञानसाधनसर्वपरिज्ञानापरपर्यायसमस्तसच्छास्त्राभ्यास-रूपश्रवणमननरूपोपासनस्य कर्तव्यतासमर्थनादित्यर्थः ॥ अस्य शास्त्रस्येति ॥ सर्वशास्त्रा-निर्णायकस्यास्य शास्त्रस्य सर्वाधिकार्यनुपादेयता स्यात् । कुतः । अधिकारिणां सर्वशास्त्रा-विषयश्रवणाद्यसम्भवादिति भावः ॥ पृथक्त्वेन अनेकप्रकारत्वेन ॥ अन्यथेति ॥ तैरतैः सर्वशाखोक्तरीत्यैव ब्रह्म न ज्ञेयं किन्तु एकेनैव सर्वशाखोक्तरीत्येत्यङ्गीकारे ॥ एकप्रकारेति । एकप्रकारेणानेकवस्तु ज्ञातव्यम् । अनेकप्रकारेणोक्तं तस्याधिकारिणा मन्देन ज्ञातुम-शक्यत्वादिति भावः ॥ स हीति ॥ काण्वाद्यधिकारिनिर्देशः॥ विधिरमीपे विधिवाक्यसमीपे । स्वर्गकामो यजेतेतिवदिति भावः । न त्वधिकारिविशेषं प्रति प्रवृत्ताः । तदनिर्देशादि-त्येवकारार्थः ॥ गृही ॥ अनुक्तोऽपीति शेषः ॥ अत्रापि ॥ उपासनाविधिवाक्यं अनुक्तोऽपीति शेषः ॥ स्वर्गेति ॥ स्वर्गकामनाया यत्यादेरविहितत्वात् तत्कामनावानेव गृही ज्योतिष्टोमाधिकारित्वेन कल्प्यत इत्येवं गृहिणोऽधिकारित्वकल्पकं स्वर्गकामपदमेवास्तीति

पासनात्वुपासनाविधिवाक्यविधिविशेषकल्पकत्वं तत्रोक्तयुक्तीनामेव सम्भवतीत्यन्वयः ॥ तत्रोक्तेति ॥ उपासनाविधिवाक्यसमीपस्थवाक्योक्तेत्यर्थः ॥ तत्रोक्तयुक्तीनामेव कुतः कल्पकत्वमित्यत आह ॥ इतरांशस्थेति ॥ ''तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्'' इत्यादेरित्यर्थः ॥ ज्ञेयेति ॥ ज्ञेयभूतात्मस्वरूपेत्यर्थः । युक्तीनामधिकारिविशेषं प्रति प्रवृत्तत्वे युक्तमेव तासां कल्पकत्वम् । तदेव नास्तीत्याह ॥ युक्तयश्चेति ॥ साधारणाः अधिकारि-विशेषानुपादानादिति भावः ॥

शर्करा श्रीनिवासाचार्यविरचिता वाक्यार्थमञ्जरी

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ नन्वथ ब्रह्मजिज्ञासापदोक्तसाधनविचारात्मकेऽस्मिन्नध्याये पादद्वयेनाथशब्दोक्तवैराग्यभक्तिनिरूपणानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासापदोक्तज्ञानसाधनीभूता ब्रह्म-जिज्ञासाऽस्मिन्पादे निरूपणीया । किमुपासनानिरूपणेनेत्यत आह ॥ उपासनानामेति ॥ ननूपासनाप्रतिपादकेऽस्मिन्पादे सर्वपरिज्ञानोक्तिः कथं संगता । तस्याऽप्युपासनात्वेन संगतत्वेऽपि प्रथमतः तदुक्तौ किं निमित्तमित्यत आह ॥ उपासनाद्विविधेति ॥ श्रवण-मनननिदिध्यासनानामेवोपासनात्वस्य जिज्ञासाधिकरणेऽभिहितत्वात्कथं शास्त्राभ्यास-स्याप्युपासनात्वमित्यत आह ॥ यामाहुरिति ॥ श्रवणमननयोर्ध्यानांगत्वमेवोपपादयति ॥ समस्तेति ॥ अत्र श्रवणं तत्त्वज्ञानमुत्पादयदज्ञानं निवर्तयति । मननं तु वेदार्थनिर्णयं कुर्वत्संशयविपर्ययौ निवर्तयतीति विवेकः ॥ अत एवेति ॥ श्रवणमननयोरप्युपासना-त्वादेवेत्यर्थः । ततश्चात्र भगवत्प्राप्तिसाधनीभूतायाः सर्ववेदश्रवणमननोपासनारूपायाः समर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिरित्युक्तं भवति । अविषयत्व इति छेदः ॥ सर्वोपादेयतेति ॥ एकशाखाविषयश्रवणादि कुर्वतः शाखान्तरज्ञानाभावेन सर्वशाखानिर्णायकैतच्छास्त्रेण प्रयोजनाभावादिति भावः ॥ सामान्योक्तिरिति ॥ ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सामान्योक्ति-रित्यर्थः ॥ पृथक्त्वेनेति ॥ क्वचिद्विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति विज्ञानाद्यात्मकस्य क्वचिच्च ''सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'' इति सत्याद्यात्मकस्य वस्तुनोऽभिधानदर्शनादित्यर्थः ॥

ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥ ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रत्ययं सर्वेषां वेदानामंतेन निर्णयेन जातो यः प्रत्ययः ज्ञानं तद्विषयः कुतः चोदनाद्यविशेषात् चोदनानामुपासना-विधीनामादिपदोक्तयुक्तीनां च सर्वान्प्रति विशेषरहितत्वादित्यर्थः ॥ पूर्वोत्तरविरुद्धमिति ॥

न्त्रादिरूपस्य सर्वस्यापि वेदस्य ग्राह्यत्वात्सर्ववेदान्तत्यक्त पदमगीकृत्यागानपद्ग्रहण पूर्वात्तर-विरुद्धमित्यर्थः ॥ विवक्षितसाध्यस्य स्पष्टमप्रतीतिराह ॥ किमुक्तमिति ॥ ज्ञातव्यमित्य-नन्तरमुक्तं भवतीत्यनुवर्तते । नन्वधिकारिविशेषनिर्देशाभावेपि फलविशेषादिनाऽधिकारि-विशेषनिश्चयो भविष्यतीत्याशङ्क्य निषेधति ॥ न न वाच्यमिति ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिका कर्मविद्या ॥ स्वर्गकामत्वादीति ॥ लोकैषणादेर्यत्यादीनां निषिद्धत्वादिति-भावः । कल्पकाभावमेवोपपादयति ॥ कल्पकत्वं चेत्यादिना ॥ तत्रोक्तयुक्तीनामिति ॥ आत्मत्वमेव कुत उपास्यमित्याशङ्कायामात्मत्वे गुणानामन्तर्भावादित्यभिप्रायेणात्रेति वाक्यस्य प्रवृत्तत्वादिति भावः । अत्रात्मत्वे एते सर्वगुणाः एकीभवन्ति अन्तर्भवन्तीत्यर्थः ॥ इतरांशस्येति ॥ तद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादेरित्यर्थः ॥ सर्वाधिकारिसाधारणा एवेति ॥ सर्वेषामपि ज्ञानार्थिना मुमुक्षुत्वेन स्वयोग्येतरगुणसङ्ग्राहकात्मत्वोपासकत्वादितिभावः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॐ ॥ २ ॥

'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ.उ.५-९-२८) । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै.उ. २-१) त्यादिप्रतिशाखमुक्तिभेदान्नैकाधिकारिविषयाः सर्वशाखा इति चेन्न । एकस्यामपि शाखायां 'आत्मेत्येवोपासीत' (बृ.उ. ३-४-७) 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' (छां. उ. ४-१०-५) त्यादिभेददर्शनात् ॥ २ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ तत्तच्छाखासु पृथक्पृथक् ब्रह्मरूपस्योच्यमानत्वान्नैराकांक्ष्यात्त-त्तच्छाखिनां तत्तदुदितपरिज्ञानेन पूर्यत इति चेन्न । एवं चेदेकस्यामप्युक्तिभेददर्शनादधि-कारिभेदप्रसङ्गात् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रमुपन्यस्याक्षेपांशं तावद्व्याचष्टे ॥ भेदादिति ॥ यदुक्तं सर्वशाखोक्तमेकैकेनैव ज्ञातव्यमिति न तद्युक्तम् । एकं हि वस्तु अनेन ज्ञातव्यम् । न हि

(तत्त्वप्रकाशिका)

सर्वशाखोक्तं वस्त्वेकम् । कस्याञ्चिच्छाखायां हि विज्ञानानन्दरूपं वस्तूच्यते । क्वचिच्च सत्यज्ञानानन्तं क्वचिच्छ्रोतृमन्त्रादिरूपं अपहतपाप्मत्वादिरूपं चान्यत्रेत्येवमादि । अतः सर्व-शाखोक्तानां पृथक्त्वादेकस्यैव ज्ञातव्यत्वात्सर्वशाखोक्तमेव ज्ञातव्यमिति भावः । परिहारांशं व्याचष्टे ॥ नेति ॥ न च तत्तच्छाखोक्तार्थानां पृथक्त्वात्सर्वशाखोक्तं नैकेन ज्ञातव्यमिति वाच्यम् । तथा सत्येकशाखोक्तस्याप्येकेनाज्ञातव्यत्वप्रसङ्गात् । तत्रोक्तार्थानामपि पृथक्त्वदर्शनात् । अथोच्येत तत्र धर्म्यनुवादेनान्यान्यधर्मविधानादेकमेवोच्यत इति । हन्त तर्ह्यत्रापि तथा किं न स्यात् । न च सर्वशाखानामेकविषयत्वेऽंशे पौनरुक्त्यमिति । एकस्यामपि साम्यात् । अथ यदि तत्र प्रसङ्गभेदादनु-वादादिपरिहारः । स च समः प्रकृतेऽपीति भावः ॥ २ ॥

गुर्वर्थदीपिका

तत्रोक्तार्थानामपि पृथक्त्वदर्शनादित्यत्र ''अग्निमीळे पुरोहित''मित्येकत्र ''वायवाया हि दर्शते''त्यन्यत्र दर्शनादित्यर्थः ।

भावबोधः

इत्यादीतिभाष्यगतादिपदेन ''श्रोता मन्ता'' इति ''य आत्माऽपहतपाप्मा'' इत्यादि ऐतरेयच्छान्दोग्यादिशाखान्तरगतं वाक्यं गृहीतमित्यभिप्रेत्याह– क्वचिच्छ्रोतृमन्त्रादीत्यादिना ।

भावदीपः

॥ ॐ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॐ ॥ २ ॥ नैकाधिकारीति प्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे ॥ यदुक्तमित्यादिना ॥ एतेन सर्ववेदान्तप्रत्ययं ब्रह्मेति पूर्वसूत्रादनुवृत्तिरत्र सूत्र इति सूचितम् । तेन भाष्यस्य नोत्सूत्रत्वप्रसङ्गः । परिष्कारपूर्वं विज्ञानमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ एकं हीत्यादिना ॥ कस्याञ्चिदिति ॥ शाखान्तरे ॥ क्वचिच्चेति ॥ तैत्तिरीयोपनिषदि । भाष्यस्थादिपदार्थमाह ॥ क्वचिच्छ्रोत्रिति ॥ श्रोता मन्ता द्रष्टा दिष्टा घ्राता विज्ञाता प्रज्ञाता इत्यैतरेये, य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोक इत्यादि छान्दोग्ये । एवमादीत्यादिपदेन प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरित्यादिग्रहः । नेति नञः प्रतिशाखमित्यादि-पूर्वभाष्येणान्वयमाह ॥ न च तत्तदिति ॥ सूत्रे नञोऽध्याहारेण वाऽऽवृत्त्या वा भाष्ये नेत्युक्तमिति भावः । एकस्यामित्यादिनोक्तहेतुं परम्परया घटयति ॥ तथा सतीत्यादिना ॥

चादित्यस्याप्युपलक्षणमित्युपेत्य प्रकारान्तरेण व्याख्याति ॥ न चेत्यादिना ॥ साम्यादिति शेषोक्तिः । शेषस्य तात्पर्यमाह ॥ अथ यदीति ॥ काण्वश्रुतावत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति द्विरुक्तावपि स्वप्नसुप्तिप्रसंगभेदेनापौनरुक्त्यम् । तथा शाखान्तरेऽपि । यथा च छान्दोग्ये सैषा षड्विधा चतुष्पदेति प्रागुक्तषाड्विध्यानुवादेन चतुष्पात्त्वविधिस्तथा शाखांतरोक्तानुवाद इत्यर्थः ॥ २ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॐ ३-३-२ ॥ अत्र ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यनुवर्तते । तेन नञोऽन्वयः । एकस्यामिति प्रकृतत्वात् सर्वशाखास्विति पूर्वपक्षे लभ्यते । भेदादित्युक्तिभेदादित्यर्थमभिप्रेत्य प्रवृत्तं भाष्यं व्याचष्टे । यदुक्तमित्यादिना । कस्यांचिदित्यंशं व्याचष्टे । इतीति । नञः भेदादित्यस्य चानुवृत्तिपूर्वमिति शेषः । तत्र धर्म्यनुवादेनेति । आत्मेत्येवोपास्यं ब्रह्म धर्मिभूतं खं ब्रह्मेत्यत्रानूद्य खं प्रकाशरूपमित्यन्यधर्मविधानादित्यर्थः । एतेनैकस्यां शाखायां विधेयधर्मभेदान्न प्रतिपाद्यार्थपृथक्त्वमिति चेदिति सूत्रार्थ उक्तो भवति । हन्त तर्हीति । एतेनापि अत्रापि सर्वशाखास्वपि धर्म्यैक्येऽपि विधेयधर्मभेदान्न पृथक्त्वमिति सिद्धान्तांशार्थ उक्तो भवति । अंशे पौनरुक्त्यमिति । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यत्रोक्तस्य विज्ञानस्यैव सत्यं ज्ञानमित्यत्रोक्तत्वादंशे पौनरुक्त्यमित्यर्थः । एकस्यामपीति । एकस्यामपि शाखायामात्मेत्येवोपासीतेति प्रकरणे प्राणन्नेव प्राणो भवतीत्यत्रोक्तप्रकृष्टानन्दरूपत्वस्य कं ब्रह्मेति पुनराम्नानादंशे पौनरुक्त्यसाम्यादित्यर्थः । एतेन शाखानामेकाधिकारिकत्वे एकविषयत्वे च विज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमित्यादि प्रतिशाखासु पुनः पुनरुक्तिभेदात् पृथक्पृथगुक्तस्यैव ब्रह्मस्वरूपांशस्योच्यमानत्वात्पुनरुक्ततया अंशे नैकाकाङ्क्ष्यात् नैकाधिकारिकत्वं नैकविषयत्वं चेत् नैकस्यामपि शाखायामुक्तस्यैव पुनरुक्तिभेदान्नैकाधिकारिकत्वमिति सूत्रभाष्यार्थ उक्तो भवति । उक्तं च तत्त्वप्रदीपे । तत्तच्छाखासु पृथक्पृथग्ब्रह्मस्वरूपस्योच्यमानत्वान्नैकाकाङ्क्ष्यात्तत्तच्छाखिनां तत्तदुदितपरिज्ञानेन पूर्यत इति चेन्न । एकस्यामप्युक्तिभेदादधिकारिभेदप्रसङ्गादिति । एकस्यां शाखायां भेदात् प्रसङ्गभेदात् अनुवादादिना पुनर्दार्ढ्यादिना न पौनरुक्त्यमिति चेन्न । अपि सर्वशाखास्वपि प्रसङ्गभेदादनुवादादिना न पौनरुक्त्यमिति सूत्रार्थमाह । तत्र तत्रेति ।

तत्त्वसुबोधिनी

इत्यादीति भाष्यगतादिपदेन श्रोतामन्तेति, य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि ऐतरेय-छान्दोग्यादिगतं वाक्यं गृहीतमित्याह ॥ क्वचिच्छ्रोत्रिति । अथैकस्यां शाखायां प्रसंगादुक्त-स्योक्तिरिति नानुवादादिदोषप्रसक्तिरिति शङ्कते । अथ यदीति ।

वाक्यार्थविवरणम्

एकं हीति ॥ एकप्रकारमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । ॥ तत्रोक्तेति ॥ एकशाखोक्तेत्यर्थः ॥ तत्र ॥ एकशाखायाम् ॥ धर्म्यंशेति ॥ तथा च ज्ञेयब्रह्मरूपधर्म्यंशे एकप्रकारत्वमेव न पृथक्त्वमिति भावः ॥ अत्रापि ॥ सर्वशाखास्वपि धर्म्यंशानुवादेनान्यधर्मविधानादेकमेवोच्यत इति न पृथक्त्वमिति साम्यमिति भावः ॥ अंशे ॥ धर्म्यंशे । एकस्यां शाखायाम् ॥ साम्यात् ॥ धर्म्यंशानुवादेनैकविषयत्वे अंशे पौनरुक्त्यसाम्यादित्यर्थः ॥ तत्र ॥ एकस्यां शाखायाम् ॥ प्रसङ्गभेदादिति ॥ एकस्मिन्नेव प्रसङ्गे आत्मेत्येवोपासीत कं ब्रह्मेत्याद्युक्तौ तत्र पृथक्त्वपरिहाराय धर्म्यंशानुवादेनान्यधर्मविधानं कल्प्यत इति साम्यं स्यात् ॥ न चैवम् उपकोसलाग्निप्रसङ्गे कं ब्रह्मेत्यादिकमुच्यते । अन्ययोः प्रसङ्गे आत्मेत्येवेत्यादिकम् । अतः प्रसङ्गभेदान्नानुवादादिकल्पनावकाश इत्याशयः । आदिपदेन पुनरुक्तिग्रहणम् । ॥ प्रकृत इति ॥ सर्वशाखायामपीत्यर्थः । ''विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'' सत्यं ज्ञानमित्यादेरपि भिन्नभिन्न-प्रसङ्ग एवोक्तत्वेनानुवादित्वादिपरिहारः समः इत्याशयः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॐ ॥ प्रतिशाखं वस्तुभेदान्नैकं ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति चेन्न एकस्यामपि शाखायामर्थभेदसद्भावेन तदुक्तस्याप्यज्ञेयत्वप्रसक्तेरित्यर्थः । कस्याश्चित् अथर्वणशाखायां क्वचिद्यजुःशाखायां कचिदृक्शाखायां अन्यत्रसामशाखायाम् । तत्रैक-शाखायाम् ॥ पृथक्त्वदर्शनादिति ॥ कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यत्र भेददर्शनादित्यर्थः ॥ धर्मीति ॥ ब्रह्मरूपधर्मिणमनूद्य सुखज्ञानादिरूपधर्मविधानादित्यर्थः ॥ तथेति ॥ ब्रह्मात्मादि-पदैर्धर्मिणमनूद्य विज्ञानादिधर्मविधानादितिभावः । अंशे धर्म्यंशे ॥ प्रसंगभेदेति ॥ प्रकरणभेदादधिकविधानायानुवादाच्च न पौनरुक्त्यमिति परिहार इत्यर्थः ॥

'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' (तै. आ. २-१५) इति सामान्यविधेः । हिशब्दात्

'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मने'ति स्मृतेः ।

'सर्ववेदोक्तमार्गेण कर्म कुर्वीत नित्यशः ।

आनन्दो हि फलं यस्माच्छाखाभेदो ह्यशक्तिजः ॥

सर्वकर्मकृतौ यस्मादशक्ताः सर्वजन्तवः ।

शाखाभेदं कर्मभेदं व्यासस्तस्मादचीक्लृपदि'ति समाचारे सर्वेषामधिकाराच्च ॥३॥

तत्त्वप्रदीपिका

स्वाध्यायस्येत्यादि सूत्रम् ॥ इतश्च सर्ववेदनिर्णयेन ब्रह्मज्ञानमुत्पाद्यम् । यथा सर्ववेद-
र्णयप्राप्तिरधिकारिणां भवति । तथा हि स्वाध्यायाध्ययनविधिः प्रवृत्तः । ''स्वाध्यायोऽध्येतव्य''
ते सामान्यतो ह्यध्ययनं विधत्ते नैतावानभाग एतस्येति । अतः कृत्स्नो वेदोऽधिगन्तव्य इत्यर्थः ।
था स्मृतेश्च । आनन्दो हि वेदोदितानुष्ठानफलम् । अतः सर्ववेदोदितमार्गेणानुष्ठान आनन्दोद्रेक
ते कर्तव्यं नित्यं तथा सर्वकर्म । कुतस्तर्हि शाखाभेदः कर्माणि च तदधिकारिणामित्यत आह–
'शाखाभेदो ह्यशक्तिज'' इति । तदेवोपपादयति ''सर्वकर्मकृतावि''त्यादिना । समाचारे सम्यक्
र्वकर्माचरणे सर्वेषां शाखिनामधिकाराच्च न मन्तव्यं नैकाधिकारिविषयाः सर्वशाखा इति । नहि
र्ववेदाधिगतिमन्तरेण तदुक्तमार्गेण मानसस्य वाऽन्यस्य वा कर्मणोऽनुष्ठानं शक्यते ।
ानपूर्वकत्वादनुष्ठानस्य ॥

तत्त्वप्रकाशिका

हेत्वन्तरेणैतमर्थं समर्थयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ स्वाध्यायस्येति ॥ अस्ति खलु सर्वशाखा
केकेनाध्येतव्या इति 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति स्वाध्यायाध्ययनविधेः सर्वाधिकारिसाधारण-
वात् । अन्यथाऽनेनायं स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिप्रसङ्गात् । अध्ययनं च तदुक्तज्ञानार्थमेवेति
क्ष्याम इति भावः । ननु लोके शाखाभेदस्य प्रसिद्धत्वाद्विधेरपि विशेषनिष्ठत्वमिति । मैवम् ।
शेषस्मृतिविरोधादिति भावेनाह ॥ हीति ॥ सूचिताया इति शेषः । अनेन सर्वेषां
र्वशाखाध्ययनाभावात्सर्वज्ञानमयुक्तमिति च परास्तम् । किं च सर्ववेदोक्तकर्मसमाचारे

सर्वेषामधिकारसद्भावात्तदुक्तब्रह्मज्ञाने सुतरामधिकार इति सप्रमाणकमाह ॥ सर्वेति ॥ यदि सर्वेषां सर्वशाखाध्ययनादि तर्हि कथमेष शाखाभेदः कर्मभेदश्चेत्यत आह ॥ शाखेति ॥ कर्मभेदश्चेति ज्ञातव्यम् । तद्विवृणोति ॥ सर्वेति ॥ सर्वशाखाध्ययने चेति द्रष्टव्यम् । यानि चेमानि विरुद्धकर्माणि सामगो वटुर्मुण्डोऽन्यः शिखीत्यादीनि तानि चैकशाखागतविरुद्धकर्मवद्विकल्पेन भवन्ति ॥ ३ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अनेन सर्वेषामित्यत्र अनेन सर्वेषां सर्वशाखाध्ययनविधिना । विकल्पेन भवन्तीत्यत्र विकल्पेन ''उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोती''ति व्यवस्थितविकल्पेनेत्यर्थः ।

भावबोधः

अध्ययनसाधारण्यस्य सर्वशाखोक्तप्रकारेण ब्रह्म ज्ञेयमिति साध्ये न साक्षाद्धेतुत्वमिति तत्साध्यं साक्षाद्धेतुमाह- अस्ति खल्वित्यादिना । नन्वस्तु सर्वशाखानामेकैकेनाध्येतव्यत्वम् । तथापि न तदुक्तप्रकारेण ब्रह्म ज्ञातव्यमिति सिध्यति । अध्ययनविधेरक्षरग्रहणेनैव चरितार्थत्वादित्यत आह- अध्ययनं चेति । ''ज्ञानार्थमध्ययनार्थं गुणानां समुदीरणा'' इति वक्ष्याम इत्यर्थः । सुतरामधिकार इति । बहुत्वेन परस्परविरुद्धत्वेनाशक्यानुष्ठानेषु सर्वकर्मसु यदाधिकारस्तदा ''गतिसामान्यात्'' इत्युक्तप्रकारेणातादृग्रूपे ब्रह्मज्ञाने सुतरामधिकार इति भावः । शाखाभेदं कर्मभेदमिति वक्ष्यमाणानुसारेणाह- कर्मभेदश्चेति । ज्ञातव्यमिति । अत एव तद्धेत्वभिधानेऽपि सर्वशाखाध्ययने चेति द्रष्टव्यमित्युक्तम् ।

भावदीपः

ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च ॐ ॥ ३ ॥ सूत्रे चशब्दस्य स्वाध्यायस्य तथात्वेन चेत्यन्वयमुपेत्याह ॥ हेत्वन्तरमिति ॥ समान्येनैकवचनम् ॥ समर्थयदिति ॥ समाहितमेतत्सरसोऽपदं प्राक् । साध्यमध्याहृत्य तत्र हेतुत्वेन स्वाध्याय इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ अस्ति खल्विति ॥ तावता सर्वशाखोक्तमेकेन ज्ञातव्यमिति कुत इत्यत आह ॥ अध्ययनं चेति ॥ आम्नायस्य प्रयोजनाभावादित्यत्र वक्ष्याम इत्यर्थः । ज्ञानार्थमेवेत्येवकारोऽयोगव्यवच्छेदपरो ध्येयः । अध्ययनं नित्यमित्यस्यापि न्यायामृते तृतीयपरिच्छेदे समर्थनात् ॥ अनेनेति ॥ इतीति स्मृतिसूचनमित्यर्थः ॥ इति चेति ॥ न

ावदीप:)

वलमध्ययनविधेर्विशेषनिष्ठत्वमिति चार्थः । सर्वकर्मकृतावधिकारोक्तेरुपयोगं वदन्नेवाव-
रयति ॥ किं चेति ॥ ब्रह्मज्ञान इति ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं ब्रह्मेत्यनुवृत्तिं सूचयति ।
ानपूर्वकत्वात्कर्मकृतेः सुतरामित्युक्तम् । भवेदेवं यदि सर्वकर्मकृतावधिकारः स्यात् ।
वाशक्या । विरुद्धत्वादित्यत आह ॥ यानि चेति ॥ विरुद्धकर्मवदिति ॥ अतिरात्रे
डशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनमित्युक्तषोडशिग्रहणाग्रहणादिकर्मवदित्यर्थः ॥ ३ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च ॐ ३-३-३ ॥ हेत्वन्तरेणेति । एवं
पक्षे साधकाभावेन सर्वेषां सर्वशाखोक्तब्रह्मज्ञानाधिकारं समर्थ्य स्वपक्षसाधकेनापीत्यर्थः ।
त्रे सर्ववेदान्तप्रत्ययं ब्रह्मेत्यनुवर्तते । तत्र हेतुः स्वाध्यायस्य तथात्वेनेति । तथात्वेनेत्य-
शेषादित्युक्तं परामृश्यते । तथा च स्वाध्यायस्याध्ययनस्य तथात्वेनाविशेषत्वेन
र्ववेदान्तप्रत्ययं ब्रह्मेति हृदि कृत्वा व्याचष्टे । अस्ति खल्विति । सर्वसाधारणसर्व-
ाखासमूहस्याविशेषेऽध्येतव्यत्वमसिद्धमित्यर्थः । इत्यस्ति खलु प्रमितमित्युक्तं तत्कथ-
त्यतः स्वाध्यायस्य तथात्वेनेत्यतदेव हेतुसाधकतया व्याचष्टे । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति ।
तेन स्वाध्यायस्येत्यस्य लक्षणया स्वाध्यायाध्ययनविधेरित्यर्थ उक्तो भवति । एतेन
ाध्यायाध्ययनविधेः साधारणत्वात् सर्वशाखास्वाध्यायस्य सर्वसाधारण्यं सर्वशाखास्व-
ययनस्य तथात्वेन सर्ववेदान्तप्रत्ययं ब्रह्मेत्यर्थ उक्तो भवति । नन्वस्तु सर्वशाखास्वाध्यायस्य
र्वसाधारण्यं तथापि न तदुक्तप्रकारेण ब्रह्म ज्ञातव्यमिति सिद्ध्यति । अध्ययन-
धेरग्रहणेनैव चरितार्थत्वादित्यत आह । अध्ययनं चेति । आध्यानायेत्यत्र ज्ञानार्थमध्
यानार्थं गुणानां समुदीरणेति वक्ष्याम इत्यर्थः । विधेरपि विशेषनिष्ठत्वमिति । एतेन
ोदनाद्यविशेषादित्यनेनैतद्गतार्थम् । अर्थज्ञानपर्यन्तायाः स्वाध्यायचोदनायाः अविशेषादि-
यपि तदर्थोपपत्तेरिति निरस्तम् । शाखाभेदस्य सुप्रसिद्धत्वात् । चोदनादिकमपि विशेषनिष्ठं
वत्वित्यभ्यधिकाशङ्कायां हि- शब्दसूचितविशेषस्मृत्या तां परिहर्तुं पुनः प्रक्रमोपपत्तेः ।
क्तं च सुधायां शाखाभेदस्य सुप्रसिद्धत्वाच्चोदनादिकमपि विशेषनिष्ठं व्याख्येयमित्यतो
ेत्वन्तरमाह सूत्राकारः। तत्र हीत्यन्तं व्याचष्ट इति । सर्वशाखाध्ययनाभावादिति ।
ध्ययनाधिकाराभावादित्यर्थः । ननु समाचारेऽधिकाराच्च ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्य-
ुक्तम् । कर्मसमाचाराधिकारेऽपि तदुक्तब्रह्मज्ञानेऽधिकाराभावोपपत्तेरित्यतस्तत्कमुत्येन

समाचारस्य हेतुत्वेन साधनलाभे साध्यमनायासेन लभ्यत इति भावः । यद्वा सर्ववेदोक्तकर्मानुष्ठानं हि सर्ववेदार्थज्ञानमन्तरेण न सम्भवति । ब्रह्मकर्मविषयोरेकत्वेन तत्पूज्यस्य तत्फलदातुः ब्रह्मणः अवान्तरपूज्यानां देवतानां तत्प्रकारस्य चाज्ञाने तदयोगात् अनुष्ठानेऽधिकारे सुतरां तदुक्तब्रह्मज्ञानेऽधिकार इति भावः । तदुक्तं तत्त्वप्रदीपे । सर्ववेदाधिगतिमन्तरेण तदुक्तमार्गेण कर्मणोऽनुष्ठानं न शक्यते ज्ञानपूर्वकत्वादनुष्ठानस्येति । आनन्दो हि फलमिति भाष्यस्यायं भावः- आनन्दो हि सर्ववेदोदितानुष्ठानफलमतः सर्ववेदोदितानुष्ठाने आनन्दोद्रेको भवतीति तल्लिप्सुभिस्तदनुष्ठानं कार्यमिति । एकैकशाखागतविरुद्धकर्मवदिति ।

तत्त्वसुबोधिनी

अध्ययनविधौ साधारणसर्वशाखोक्तप्रकारेण ब्रह्मज्ञेयमिति साध्ये न साक्षाद्धेतुत्वमिति तत्साध्ये साक्षाद्धेतुमाह । अस्ति खल्विति । अन्यथेति । सर्वाधिकारिसाधारणत्वाभावे इत्यर्थः । नन्वस्तु सर्वशाखानामेकेनैवाध्येतव्यत्वं तथापि न तदुक्तप्रकारेण ब्रह्म ज्ञातव्यमिति सिध्यति अध्ययनविधेः अक्षरग्रहणेनैव चरितार्थत्वात् इत्यत आह । अध्ययनं चेति । ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानां समुदीरणेतिवक्ष्यामः इत्यर्थः । अनेनेति । वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः इति विशेषस्मृत्युदाहरणेनेत्यर्थः । सुतरामधिकार इति । बहुत्वेन परस्परविरुद्धत्वेनाशक्यानुष्ठानेषु सर्वकर्मसु यदाधिकारः तदा गतिसामान्यादित्युक्तप्रकारेणा तादृग्रूपे ब्रह्मज्ञाने सुतरामधिकार इति भावः । शाखाभेदं कर्मभेदमिति वक्ष्यमाणानुसारेणाह। कर्मभेदश्चेति । अत एव तद्धेत्वनभिधानेऽपि सर्वशाखाध्ययने च इति द्रष्टव्यमित्युक्तम् । ननु सर्वशाखोक्तकर्मण्यपि कथमधिकारः । सर्वशाखोक्तकर्मणां परस्परविरुद्धत्वेन एकदा करणासंभवादित्यत आह । यानिचेति । एकशाखागतव्रीहियववाक्यवद्विकल्पेनेति भावः । अत्राद्ये सूत्रे सर्वपरिज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्रोपासनाविध्यविशिष्टत्वरूपान्तरङ्गहेतूक्तिः । द्वितीये तदाक्षेपोद्धारः । तृतीये प्रकृतसाध्ये हेत्वन्तरोक्तिः । चतुर्थे बाधकोद्धारः । पञ्चमे

धिरप्याधिकारिविशेषपरत्वमित्यर्थः । ॥ अनेनेति ॥ 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः' इति वचनेनेत्यर्थः । अत्र द्विर्मातुरुपनयने चेति द्विवारं जायत इति द्विजन्मा ब्राह्मणादिः । तथा ब्राह्मणादित्रयाणां सर्वेषामप्यधिकारिणां कृत्स्न इति सर्वशाखाध्ययनविधानेनाध्ययनस्य र्थज्ञानपर्यन्तत्वात् सर्वशाखापरिज्ञानं प्राप्तमेवेति भावः । तथा च 'स्वाध्यायस्य तथात्वेन ।'ति सूत्रखण्डस्य स्वाध्यायस्य स्वाध्यायाध्ययनविधेस्तथात्वेन सामान्यतः सर्ववेदाध्ययन-धायकत्वहेतुना सर्वपरिज्ञानमङ्गीकार्यम् । किञ्च हि कृत्स्नपदोपेतविशेषस्मृतेश्च अध्ययन-यार्थज्ञानपर्यन्ततास्थितेरित्यर्थो द्रष्टव्यः । भाष्ये आनन्दो हि फलं, अपरोक्षज्ञानिनां क्षात् । अनपरोक्षज्ञानिनां ज्ञानद्वारेति द्रष्टव्यम् ॥ समाचारे ॥ सर्ववेदोक्तकर्मणः म्यगाचरण इत्यर्थः ।

ननु सर्ववेदोक्तकर्माचरणमेकस्यासम्भवि । कस्याञ्चिच्छाखायां सामगबटोर्मुण्डित्वस्य, न्यस्यां च शाखायामन्यगस्य शिखित्वोक्तेर्विरुद्धयोर्मुण्डित्वशिखित्वयोराचरणमेकस्य वेरुद्धमिति कथं तत्र अधिकार इत्यत आह ॥ यानि चेति ॥ भिन्नभिन्नशाखागतानीत्यर्थः। ानि विकल्पेन स्वेच्छया भवन्तीत्यन्वयः ॥ अयमर्थः ॥ यद्येकस्यैव सामगबटो ऋग्वेदाद्युक्तकर्मकरणेच्छा तदा शिखिना भवितव्यम् । यदि सामवेदोक्तकर्मकरणेच्छा तदा मुण्डिनेत्येवमिच्छानुसारेण विकल्पः । यद्वा । एकस्यैव ऋग्वेदिनः पुत्रद्वये सति स्वेच्छयैकस्य ऋग्वेदाद्युक्तकर्मणः शिखित्वादेराचरणं अपरस्य सामवेदोक्तरीत्या मुण्डितत्वादिकर्माचरणमिति विकल्पेन भवन्तीत्यविरुद्धानीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्त एकशाखेति । एकाधिकारित्वेन निश्चितैकशाखायामेव व्रीहिभिर्जुहोति यवैर्वा जुहोतीत्या-युक्तविरुद्धकर्मानुष्ठानस्यैकेनैकदा कर्तुमशक्यत्वात्तत्र यथा स्वेच्छया विकल्पोऽवश्य-माश्रयणीयः । कदाचिद्व्रीहिभिर्होमः कदाचिद्यवैरिति तद्वदिति भावः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेनहि समाचारेऽधिकाराच ॐ ॥ ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रत्ययमेव कुतः स्वाध्यायस्य वेदाध्ययनविधेस्तथात्वेन सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वेन निमित्तेन तथा सर्ववेदोक्तकर्मणः

समाचारे सम्यगनुष्ठाने सर्वेषामधिकाराच्चेत्यर्थः ॥ स्वाध्याय इति ॥ वेदः पठनीय इत्यर्थः । नन्वस्तु सर्वशाखानामेकैकेनाध्येतव्यत्वं तथापि न तदुक्तप्रकारेण ब्रह्म ज्ञातव्यमिति सिध्यति। अध्ययनविधेरग्रहणेनैव चरितार्थत्वादाह ॥ अध्ययनं चेति ॥ ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानां समुदीरणेति वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ परास्तमिति ॥ स्मृतौ कृत्स्नशब्द-श्रवणादितिभावः ॥ सुतरामिति ॥ बहुत्वेन परस्परविरुद्धत्वेन चाशक्यानुष्ठानेषु कर्मसु यदाधिकारस्तदा गतिसामान्यादित्युक्तप्रकारेण तादृशे ब्रह्मज्ञाने सुतरामधिकार इत्यर्थः । कर्मभेदमिति वक्ष्यमाणानुरोधेनाह ॥ कर्मभेदश्चेति ॥ ज्ञातव्यमिति ॥ एवं सर्वशाखत्वेऽपि अन्यः अन्यशाखास्थः ॥ एकशाखागतेति ॥ 'व्रीहिभिर्वा यजेत यवैर्वा यजेते'त्याद्युक्तेरित्यर्थः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ सलिलवच्च तन्नियमः ॐ ॥ ४ ॥

यथा सर्वं सलिलं समुद्रं गच्छत्येवं सर्वाणि वचनानि ब्रह्मज्ञानार्थानीति नियमः। आग्नेये च

'यथा नदीनां सलिलं शक्ये सागरगं भवेत् ।
एवं शक्यानि सर्वाणि पुंशक्त्या ब्रह्मवित्तय' इति ॥ ४ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

सलिलवच्च तन्नियमः ॥ यथा सर्वं सलिलं शक्ये समुद्रगमनपर्यवसायि । एवं सर्ववचनानि ब्रह्मज्ञापनपर्यवसायीनि। पुरुषशक्त्यभावादेव तदपरिज्ञानं न तेषां तस्यार्थस्याभावादिति भावः ॥

तत्त्वप्रकाशिका

यदि सर्वशाखोक्तप्रकारेणैव जानतो ध्यानाधिकारः प्रासस्तर्हि मन्दानां ध्यानाभाव इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ सलिलवदिति ॥ नोक्तभङ्ग्या मन्दानां ध्यानाभावप्राप्तिः । यथा खलु सर्वासामपां समुद्र एवैकायनमिति नियमः प्रतिबन्धाभावमपेक्ष्यैव न त्वतिदृढः। एवं सर्ववेदोक्तप्रकारेण ध्यानेच्छूनां ब्रह्म ज्ञातव्यमिति नियमस्यापि पुरुषशक्त्यपेक्षत्वादिति भावः । अत्रैव स्मृतिमाह ॥ आग्नेये चेति ॥ ४ ॥

गुर्वर्थदीपिका

यथा खलु सर्वासामपामित्यत्र सर्वासामपां सर्वनदीजलानामित्यर्थः । प्रतिबन्धाभावम-पेक्ष्यैवेत्यत्र प्रतिबन्धो नाम नदीजलानां समुद्रान्तः स्वस्वशक्त्यनुसारेण प्रविष्टानामग्रे गमनशक्तिप्रतिबन्धकस्य समुद्रनिबिडजलमित्यर्थः ॥

भावदीपः

ॐ सलिलवच्च तन्नियमः ॐ ॥ ४ ॥ सौत्रश्चशब्दः शङ्कानिराशक इति भावेनाह ॥ नोक्तभंग्येति ॥ भाष्यं व्याचष्टे ॥ यथेति ॥ इति नियम इति ॥ काण्वश्रुत्युक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ताम्रपर्णी

एवं तर्हि मन्दानां ध्यानाधिकारः स्यादित्यत आह - ॐ सलिलवच्च तन्नियमः ॐ ३-३-४ ॥ चोऽवधारणे समुच्चये च । स चासौ नियमश्च तन्नियमः । सर्ववेदान्तप्रत्ययं ब्रह्मेत्येप नियमः सलिलवदेव । सलिलानां समुद्रप्राप्तिनियमवत्प्रतिबन्धाभावमपेक्ष्यैव न तु सुदृढ इति । सूत्रार्थमाह । यथा खल्विति । शक्ये सागरगमित्यत्र गमने शक्यमिति योज्यम् ।

वाक्यार्थविवरणम्

न त्वतिदृढ इति ॥ पर्वतादिनोन्नतभूम्या वा प्रतिबन्धे सति प्रवाहविच्छेदेन समुद्रगमना-योगादिति भावः ॥ तन्नियम इति ॥ सूत्रखण्डस्य व्याख्यानपरं यत् ''एवं वाक्यानि सर्वाणि'' इति भाष्यम् तदर्थमाह ॥ एवमिति ॥ स्मृतौ 'शक्ये' सत्यस्य प्रतिबन्धाभावे सतीत्यर्थः । तन्नियम इत्यस्य तात्पर्यमेवमिति ''ब्रह्मवित्तये'' ब्रह्मज्ञानाय भवतीत्यर्थः ॥ विज्ञेयं सर्वतोऽपीति शेषः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ दर्शयति च ॐ ॥ ५ ॥

'सर्वैश्च वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्योऽसौ नाल्पवेदैः प्रसिद्ध्येत् ।
तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेन्मुमुक्षुरि'ति चतुर्वेदशिखायाम् ।

'सर्वान्वेदान्सेतिहासान्सपुराणान्सयुक्तिकान् ।
सपञ्चरात्रान्विज्ञाय विष्णुर्ज्ञेयो न चान्यथे'ति ब्रह्मतर्के ॥ ५ ॥

॥ इति सर्ववेदा(न्तप्रत्यया)धिकरणम् ॥ १ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

दर्शयति च ॥ तमेतमर्थं श्रुतिश्च मुखत एव दर्शयति ॥ चशब्दात्स्मृतिश्च ॥ इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

युक्तिसमर्थितार्थं श्रुतिस्मृतिभ्यां च समर्थयत्सूत्रं पठित्वा ते उदाहरति ॥ दर्शयति चेति ॥ अतो भगवद्ध्यानार्थं सर्ववेदोक्तं विज्ञेयमिति सर्वोपादेयं शास्त्रमिति सिद्धम् ॥ ५ ॥

भावबोधः

श्रुतिस्मृतिभ्यां चेति । ''नाना वेदैरितिहासैः पुराणैः सुज्ञेय एको भगवान् युक्तिभिश्च'' इति सुष्ठुज्ञेयत्वाद्विष्णोरिति न्यायविवरणमप्यनेनोक्ततात्पर्यम् । अत्राद्ये सूत्रे– सर्वपरिज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्रोपासनाविध्यविशिष्टत्वरूपान्तरङ्गहेतूक्तिः । द्वितीये– सर्वपरिज्ञानस्य बाधकमाशङ्क्य प्रतिबन्द्या तदुद्धारः । तृतीये– शाखाभेदरूपबाधकस्याशक्तिनिबन्धनतयान्यथासिद्धिवचनपूर्वकं प्रकृतसाध्ये हेत्वन्तरोक्तिः । चतुर्थे– सर्वेषां सर्वपरिज्ञाने मन्दानां ध्यानाभावः स्यादिति बाधकोद्धारः । पञ्चमे– निर्बाधयुक्तिसिद्धार्थे श्रुतिस्मृतिरूपप्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ इति सर्ववेदान्ताधिकरणम् ॥ १ ॥

भावदीपः

॥ ॐ दर्शयति च ॐ ॥ ५ ॥ युक्तीति ॥ चोदनाद्यविशेषात् स्वाध्यायस्येत्यादिनोक्तयुक्तिभिः समर्थितार्थमित्यर्थः । सौत्रश्चशब्दः स्मृतिसमुच्चायक इति भावेनोक्तम् ॥ श्रुतिस्मृतिभ्यां चेति ॥ अत इति ॥ युक्तिश्रुतिस्मृतिरूपप्रमाणभावात्प्रतिशाखं भेदाद्युक्तेरेकस्यामिवान्यथागतिसंभवाच्चेत्यर्थः । इति हेतोरित्यर्थः ॥ सर्वेति ॥ अस्य शास्त्रस्य सर्ववेदनिर्णायकत्वात्सर्वशाखाध्येत्रुपादेयत्वमिव सर्वनिर्णायके कतिपयनिर्णायकत्वस्यापि भावेन कतिपयशाखाध्येतृमन्दोपादेयमपि भवतीति भावः ॥ ५ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ दर्शयति च ॐ ३-३-५ ॥ तमेनमर्थं श्रुतिमुखत एव दर्शयति । चशब्दात् मृतिश्च। अतः सर्ववेदान्तप्रत्ययं ब्रह्मेति सूत्रार्थः । विष्णुर्ज्ञेया न चान्यथेत्यनेनैव ज्ञेयतेत्युक्तन्यायः प्रदर्शितः। अन्यथा सर्ववेदार्थापरिज्ञाने विष्णोः सुप्ज्ञेयत्वादिति भावः । त्राद्ये परपक्ष साधकाभावस्योक्तिः । द्वितीये साधकान्तरमाशङ्क्य निरासः । तृतीये वपक्षसाधकोक्तिः । चतुर्थे मन्दानां ध्यानाभावं बाधकमाशङ्क्य निरासः । पञ्चमे उक्तार्थे तिस्मृत्युपन्यास इति सूत्रक्रमः ।

वाक्यार्थविवरणम्

शास्त्रम् ॥ सर्वश्रुतिनिर्णायकं शास्त्रं सर्वोपादेयमिति सिद्धमित्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ दर्शयतिच ॐ ॥ भंग्या रीत्या ॥ उक्तमर्थं सर्ववेदैरिति श्रुतिर्दर्शयति च ब्दात्स्मृतिश्चेत्यर्थः॥ १ ॥

२. उपसंहाराधिकरणम्

सर्ववेदैर्ज्ञेयो नोपास्योऽशक्यत्वादित्यत आह—

॥ ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ॥ ६ ॥

सर्ववेदोक्तान्गुणान्दोषाभावांश्चोपसंहृत्यैव परमात्मोपास्यः ।

'उपास्य एकः परतः परो यो वेदैश्च सर्वैः सह चेतिहासैः ।
सपञ्चरात्रैः सपुराणैश्च देवः सर्वैर्गुणैस्तत्र तत्र प्रतीतैरिति (हि)

भाल्लवेयश्रुतिः ।

आग्नेये च—

विधिशेषाणि कर्माणि सर्ववेदोदितान्यपि ।
यथा कार्याणि सर्वैश्च सर्वाण्येवाविशेषतः ॥

एवं सर्वगुणान्सर्वदोषाभावांश्च यत्नतः ।
योजयित्वैव भगवानुपास्यो नान्यथा क्वचिदि'ति ॥

समानविषये चोपसंहारः । न तु 'सोऽरोदीदि' (तै. सं. १-५-१) त्यादीनाम् । 'गुणैरेव स तूपास्यो नैव दोषैः कथञ्चन ।
गुणैरपि न तूपास्यो ये पूर्णत्वविरोधिन' इति बृहत्तन्त्रे ॥ ६ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

एवं तावत्सर्ववेदपरिज्ञानं मुख्यम् । तदशक्तौ यावच्छक्ति प्रयत्नलभ्यमित्युक्तं भवति । यद्यपि कृपाश्रिद्वितप्रज्ञानां सर्वपरिज्ञानं कथञ्चित्क्रमेण शक्यम् । तथाऽपि न सर्ववेदोदितगुणोपसंहारेणोपास्यः परः । अनन्तवेदपदोदितानन्तगुणानां युगपद्बुद्धावारोपणस्याशक्यत्वादित्यत आह–उपसंहार इत्यादिसूत्रम् । गुणान् बलज्ञानादीन् दोषाभावानपहतपाप्मत्वादीन् । ''सर्वैर्गुणैस्तत्र तत्र प्रतीतैरि''त्यनेन पूर्वोक्तं व्याचष्टे श्रुतिः । एक इति श्रुतिपदेनार्थाभेदादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे । एको हि परमात्मा सर्ववेदप्रपास्योऽर्थः सर्वगुणात्मक इत्यर्थः । यजेतेत्यादिविधिविषयत्वेन विधिशेषाणि कर्माणि ज्योतिष्टोमादीनि । अथवा प्रधानविधिशेषभूतानि कर्माणि विधिशेषाणि प्रयाजादीनि सर्ववेदैः सम्भूयोदितानि सर्वैः शाखिभिः कार्याणि । समानविषयं चेत्यादेरयमर्थः । गुणानामेव चोपसंहारः कार्यो नतु ''सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं'' ''रुद्रस्य त्वेवधनुरार्त्निः शिर उत्पिपेष''त्याद्यर्थानाम् । तत्र हि ''तदधीनत्वादर्थवति''त्युक्तन्यायसिद्धरोदनस्वातन्त्र्यादीनां गुणानामुपसंहारः । रोदनादीनां दोषाणामनुपसंहार एव । लोके सुखज्ञानादीनां गुणानां सप्रतियोगिकत्वदर्शनेन परमात्मन्यपि तद्व्याप्तिराशङ्कनीया स्यादिति तत्परिहाराय समानविषये चेत्युक्तम् । इयं चाशङ्का प्रथमत एव पर्यहारि । दोषवर्जितमिति । अत्र तूपास्तिप्रकरणे पुनर्विशोधनार्थं सूत्रितो दोषानुपसंहारो भाष्यते । समानविषये चेति ॥ गुणविपरीतलक्षणदोषानुपसंहारसिद्धावपि निर्दुःखत्वादयः पृथक्पृथगुपसंहर्तव्या इत्येतदर्थं दोषाभावांश्चेति पृथग्भाष्यम् । यद्यपि दोषाभावेषु गुणव्यवहारोऽस्ति । तथाऽपि लोकवेदानुसारेण भेदोक्तिरूपदेशस्पष्टत्वाय तात्पर्यादिति । नच सुखं दुःखाभावः । सुखदुःखयोः सहोपलब्धेः सर्वसम्मतत्वात् । नच सति सुखे दुःखं नास्तीति नियमः । उक्तहेतोरेव । तस्माद्गुणोक्त्यनन्तरं दोषाभावोक्तिर्न पुनरुक्तिः स्यात् । पूर्णत्वविरोधिनोऽमितभुक्त्वादयः ॥

दभावे सर्वज्ञानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्समर्थनीय एव । यद्ध्यानाङ्गत्वेन सर्वज्ञानमुक्तं स परमात्मैव षयः । किं सर्ववेदोक्तगुणानुपसंहृत्य ध्यातव्योऽन्यथावेति संदेहः । ध्यानविधेरुभयथापि र्यवसानं संदेहबीजम् । पूर्वपक्षयति ॥ सर्वैरिति ॥ ईश्वरः सर्ववेदोक्तप्रकारेण ज्ञातव्य एव न तु र्वगुणानुपसंहृत्य ध्यातव्यः । तथाविधध्यानस्य कर्तुमशक्यत्वात् । ज्ञानं तु क्रमभावित्वा-छक्यमेव । अतः सर्ववेदोक्तप्रकारेण ध्यानायोगात्तदर्थमुक्तं सर्वज्ञानं व्यर्थमिति भावः । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ सर्ववेदार्थभूतानामानन्दादिगुणानामपह-पाप्मत्वादिदोषाभावानां चाभेदादविभागेनैवोपसंहारः कर्तव्यः । तथोपसंहृत्यैव परमात्मा यातव्यः । कुतः । यथाविधि प्राप्तत्वात्सन्ध्यावन्दनादि कर्तव्यमेव । अन्यथा प्रत्यवायात् । तथा र्वगुणोपसंहारेण परमात्मध्यानस्य 'उपास्य एकः' इति श्रुतौ विहितत्वात्तत्कर्तव्यमेव । अन्यथा विहितक्रियालोपेनानर्थप्राप्तेरिति भावः । तथा च श्रुतिः । 'सर्वे गुणाः सर्वदैव ह्युपास्यास्तेनैव विद्वान्विधिकृन्नान्यथा स्यात्' इति । अत्र गुणा इति विधिमुखवेद्या वेदोक्तधर्माः । दोषाभावा ति निषेधमुखवेद्याः । वेदैरित्यस्य विवरणं सर्वैरिति । अत्रैव स्मृतिमाह ॥ आग्नेये चेति ॥ र्ववेदोक्तगुणोपसंहारमुक्त्वा तदपवादमाह ॥ समानेति ॥ यद्यपि सामान्यत उक्तं सर्वे विधिमुखवेद्या वेदोक्तधर्मा उपसंहर्तव्या इति । तथापि ये समाना भगवति योग्याः र्णत्वाविरोधिनस्त एवोपसंहर्तव्या न त्वयोग्या रोदनादयः । अयोग्योपासनस्यानर्थफलत्वादिति ावः । अत्र स्मृतिमाह ॥ गुणैरिति ॥ तथा च सांकर्षणसूत्रम् । 'अचेतनासत्यायोग्यानु-ास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्याम्' इति ॥ ६ ॥

गुर्वर्थदीपिका

तथाविधध्यानस्येत्यत्र यौगपद्येन सकलशाखास्थगुणोपसंहाररूपस्येत्यर्थः । किं नाम्ना ागेन कदा कः किमर्थं यजेतेति शङ्कापूरकतया विधिवाक्यस्थसकलपदोक्तानां वसन्तकाल-जमानस्वर्गज्योतिष्टोमानां विधिशेषत्वेऽपि यजेतेति लिङन्तपदे लिङर्थभूतविधेरुपसर्जनतया ात्वर्थभूतयजमानस्य सहैव पाठात्तथैव विधिशेषत्वमित्यभिप्रेत्योक्तं विधिशेषवदिति ।

॥ ओं उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ओं ॥ ६ ॥ तदभाव इति । अनेन पूर्वाधिकरणोक्तस्य सर्वपरिज्ञानस्य वैयर्थ्यपरिहारादनन्तरसङ्गतिरित्युक्तं भवति । किं सर्वेति। अत्र परमात्मा सर्वगुणाननुपसंहृत्य ध्यातव्य उतोपसंहृत्येति चिन्ता । तदर्थं सर्वगुणोपसंहारे यथाविधिरस्ति, तथा तदनुपसंहारेऽपि विधिरस्त्युत नास्तीति । तदर्थं ''आत्मेत्येवोपासीते''त्यवधारणमन्यगुणयोगव्यवच्छेदकमुतात्मत्वायोगव्यवच्छेदकमिति । तदर्थमशक्यत्वं सर्वगुणोपसंहारबाधकं भवत्युत नेति । तदर्थं सर्वविद्यानां ब्रह्मनामकत्वोक्तिः सर्वगुणानुपसंहाराभ्युपगमविरोधिन्युत नेति । तदर्थं सर्वविद्यानां ब्रह्मनामत्वेन सर्वगुणोपसंहाराभ्युपगमे विशेषप्रमाणं नास्त्युतास्तीति । न तु सर्वगुणानुपसंहृत्य ध्यातव्य इत्यादिना शक्यत्वोक्तस्याप्युपसंहारो नास्तीति न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यकम् । तथाविधेति । सर्ववेदोक्तगुणविषयकस्येत्यर्थः । सर्ववेदोक्तगुणोपसंहारस्याशक्यत्वादिति भावः । अत एव न्यायविवरणोक्तोपसंहाराभावो भाष्योक्तध्यानरूपोपासनाभावं प्रति हेतुरिति ज्ञापयितुमुपसंहृत्येत्युक्तम् ॥

नन्वेवं तर्हि सर्ववेदोक्तगुणज्ञानमप्यशक्यत्वादेवानुपपन्नमिति कथं सर्ववेदान्तप्रत्ययं ब्रह्मेत्युक्तमित्याशङ्कापरिहाराय भाष्ये ''सर्वैर्वेदैर्ज्ञेयः'' इत्युक्तमित्यभिप्रेत्य तदभिप्रायमाह– ज्ञानं त्विति । सूत्रे सर्ववेदान्तेत्यतः सर्ववेदेत्यस्यानुवृत्तिः । अर्थशब्दश्च गुणदोषाभावपरः । एवं सर्वगुणान् सर्वदोषाभावांश्चेति स्मृतेः । अर्थाभेदादुपसंहार इत्यन्वय इत्यभिप्रेत्य सर्ववेदेत्यादिभाष्यं प्रवृत्तमित्याशयेनाह– सर्ववेदार्थभूतानामिति । सूत्रे न केवलमुपसंहार एव ग्राह्यः; किं तु योजयित्वैव भगवानुपास्य इत्युक्तमित्याशयेनाह– तथोपसंहृत्यैवेति । सूत्रे ''विधिशेषवत्'' इति दृष्टान्तोक्त्यैव श्रुतिविहितत्वादिति हेतुः सूचित इत्याशयेन भाष्ये उपास्य इत्युपासनाविधायकश्रुत्युदाहरणमित्यभिप्रेत्य विधिशेषानिति स्मृत्यनुसारेण विधिशेषवदिति सूत्रांशतात्पर्यमाह– यथाविधिप्राप्तत्वादित्यादिना । विहितक्रियाविलोपप्रसङ्गादिति न्यायविवरणं विपक्षबाधकप्रदर्शनपरत्वेन संयोजयितुमाह– अन्यथेति । इष्टापत्तिपरिहारार्थमनर्थप्राप्तेरित्युक्तम् । अन्यथा विहितक्रियालोप इत्यत्र– न्यायविवरणोदाहृतां श्रुतिमुदाहरति– तथा चेति ॥

ननु सर्ववेदोक्तगुणानिति भाष्ये गुणशब्दस्य क्रियादिसंग्रहार्थं धर्ममात्रपरत्वस्यावश्यकत्वात्तेनैव दोषाभावस्यापि सङ्ग्रहोपपत्तौ किमर्थं दोषाभावानां पृथग्ग्रहणमित्यत आह–

वि: । भगवति योग्या इति समानपदार्थमुक्त्वा ये पूर्णत्वाविरोधिन इति स्मृत्यनुसारेण तात्पर्यमाह– पूर्णत्वाविरोधिन इति । त एवेति । अनेन सूत्रभाष्ययो: चशब्द: एवार्थ: । त एव भाष्ये न तु सोऽरोदीत् इत्यादीनामिति व्यवच्छेद्यप्रदर्शनं कृतमित्युक्तं भवति । न योग्या इति । रोदनादीनां दु:खकार्यत्वेन पूर्णत्वविरोधित्वादयोग्यत्वमित्यर्थ: । चेतनाऽसत्येति ॥

"अचेतनमयोग्यं च तथैवातात्त्विकं क्वचित् ।
नोपासीत परोऽनर्थ: स्यात्तथोपासनाकृत: ॥"

इति वचनादेतत्सूत्रार्थोऽवगन्तव्य: ।

भावदीप:

ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदात् ॐ ॥ ६ ॥ सार्वत्रिकगुणोपसंहारेति ॥ अनन्तवेदपदोदि-तानन्तगुणानां युगपद्बुद्धावारोपणसमर्थनादित्यर्थ: । यद्यपि भाष्ये तथोपासनासमर्थनमेव भवति । तथापि सौत्रोपसंहारोक्तेस्तदंगकोपासनापर्यन्तत्वेनोपास्य इति भाष्योक्तौ सत्यामपि सूत्राविसंवादायोपासनायोपसंहारेत्युक्तम् । भगवदित्यनेन शास्त्रे साधनेत्यनेनाध्याये उपासनेत्यनेन पादेऽन्तर्भावसंगतिरुक्तेति ध्येयम् । एवमग्रेऽपि अत्रोपासनायेत्युक्त्या प्रथमपादेऽन्तरधिकरण इव फलत: पादसंगतिरिति सूचितम् । सर्वगुणोपासनायेत्यर्थो बोध्य: । तेन हेतुहेतुमद्भावो व्यक्त: । ननु प्रागुक्तदिशा सर्ववेदोक्तगुणपरिज्ञानेनैव तथोपासनोपपत्तौ किमनेनेत्यत आह ॥ तदभाव इति ॥ सर्वज्ञानस्य क्रमेणोत्पन्नस्योप-संहारद्वारैवोपासनार्थत्वादुपसंहाराभावे प्रागुक्तसर्वज्ञानं व्यर्थमापद्येतेत्यर्थ: । यद्यप्यस्त्यदृष्टं फलं गुणा: सर्वेऽपि वेत्तव्या ध्यातव्याश्च न संशय: इत्यादिना ज्ञानस्यापि विधानात् तथापि दृष्टे सम्भवत्यदृष्टायोगाद्दृष्टोपासनमेव फलमित्युपेत्य वा मोक्षरूपमहादृष्टस्य दृष्टोपासनफलार्थत्वं विनाऽयोगादित्युपेत्य वा द्वारभूतोपसंहाराभावे स्वर्गहित्वपूर्वाभावे ज्योतिष्टोमादेरिव वैयर्थ्यं मोक्षरूपमहाफलवत्त्वराहित्यमेवेति भावेनैवमुक्तम् । एतेन प्रागुक्त-सर्वपरिज्ञानस्य गुणा: सर्वेऽपि वेत्तव्या इति विधानेनापरोक्षैकसाध्यमोक्षेतरफलार्थत्वसिद्धावपि मोक्षहेतुदृष्टिकारणध्यानांगोपसंहारार्थत्वाभावान्न महाफलार्थत्वमित्याक्षेपेणात्र पूर्वपक्षप्रवृत्ते:

निदिध्यासितव्य इत्यादिविधेरित्यर्थः । एतेनोपसंहारानुपसंहारयोरन्यतरस्मिन्नपि पक्षे न ध्यानविधिविरोध इति सूचितम् । आकांक्षितपूर्त्या भाष्यं व्याचष्टे ॥ ईश्वर इति ॥ नोपास्योऽशक्यत्वादिति भाष्योक्तसाध्यसाधनभावं व्यक्तीकर्तुमुक्तं न तु सर्वगुणानुपसंहृत्येति । एतेन सर्वैर्वेदैरित्येतदत्राप्यन्वेतीति सूचितम् । एतेन न्यायविवरणे अशक्यत्वात्कस्याप्युपसंहारो नास्तीत्युपसंहाराभावेऽशक्यत्वं हेतूकृतमत्र पुनरुपासनाभावे तद्विरुध्यत इति निरस्तं साक्षात्परंपराभिप्रायेण ग्रन्थद्वयेन साध्यनिर्देश इति तात्पर्यस्य प्रकटितत्वात् । कथं तर्हि ज्ञेय इति वा भाषणमित्यत आह ॥ ज्ञानं त्विति ॥ अत इति ॥ अशक्यत्वेनोपसंहारायोगादित्यर्थः । ध्यानायोगे हेतुरयम् । तदर्थमुक्तमिति ॥ पूर्वोक्तिलब्धमेतदिति ज्ञेयम् ॥ सूत्रे अर्थाभेदादित्यत्र पूर्वस्मात्सर्ववेदपदमनुवर्त्य सूत्रखण्डार्थं तावदाह ॥ सर्ववेदार्थेति ॥ अभेदादिति ॥ ऐक्यादित्यर्थः । सर्ववेदेषूपास्यपरमात्मनेति शेषः । अविभागेनेति फलितोक्तिः । कस्यापि गुणस्य त्यागमकृत्वेत्यर्थः ।

यद्वाऽभेदादित्यस्यैवार्थोऽविभागेनेति । परमात्मना विभागाभावेनेत्यर्थः । सर्ववेदेष्वेकस्यैव हरेरुपास्यत्वात्सर्ववेदोक्तगुणानां दोषाभावानां च तदभेदाद्धेतोर्वा तदविभागेन प्रकारेण वा कस्याप्यत्यागेनेति वोपसंहारः कार्य इत्यर्थः । सूत्रखण्डस्य भावार्थतया भाष्यं योजयति ॥ तथोपसंहृत्येति ॥ गुणदोषाभावानविभागेनोपसंहृत्यैकबुद्ध्यारूढान् कृत्वेत्यर्थः । विधिमुखवेद्या गुणा निषेधमुखवेद्या दोषा भावा इत्यग्रे व्यक्तम् । सूत्रे कर्मवदिति वाच्ये विधिशेषवदित्युक्त्या लब्धहेतुं वदन् विधिशेषाणीति स्मृत्यनुरोधेन सौत्रदृष्टान्तांशं व्याचष्टे ॥ यथेति ॥ शिष्यत इति शेषः । कर्मणि घञ्प्रत्ययः । विधिना विधायकश्रुत्या शिष्टं विहितं विधिशेषः तद्वदित्यर्थः सूचितः । भाष्यस्थैवकारस्योपास्य एवेत्यन्वयमुपेत्योक्तम् ॥ कर्तव्यमेवेति ॥ परमात्मध्यानमित्यनुकर्षः । एवकारव्यावर्त्यरूपाकरणेऽर्थे विहितक्रियालोपप्रसंगादिति न्यायविवरणोक्तबाधकं संयोजयति ॥ अन्यथाविहितेति ॥ प्रसंगस्यानिष्टताद्योतनायानर्थप्राप्तेरित्युक्तम् । अनिष्टादिकारिणामित्यत्रोक्तदिशा नरकादिप्राप्तेरित्यर्थः । एवं ध्याने कृते सत्येव विहितकृतिरन्यथा तु तल्लोप इत्यर्थस्य भाष्योक्तश्रुतावस्फुटत्वान्न्यायविवरणोक्तश्रुतिमाह ॥ तथा च श्रुतिरिति ॥

ननु प्राप्तेश्चेत्यत्र गुणैः सर्वैरुपास्योऽसौ ब्रह्मणेति वक्ष्यमाणस्मृत्योपसंहारस्य ब्रह्माधिकारिकत्वात्तस्य च निधिर्वा धारणवदित्यादौ विधिनियता मनुष्या अनियता देवा

तेनोपसंहारकर्तव्यत्वोक्तिः । मैवम् । देवाधिकारिकबहुगुणोपसंहारस्याप्यत्राभिमतेः । अदृश्यत्वादिगुणक इत्यत्राभावेऽपि गुणपदप्रयोगेन दोषाभावस्यापि गुणत्वाद्भाष्ये कथं पृथगुक्तिः क्रियारूपधर्मानुक्तिश्चेत्यतोऽवान्तरोपाधिभेदात्पृथगुक्तिरित्याह ॥ अत्र गुणा इतीति ॥ वेदैरुपास्य इत्युक्तावपि प्रत्येकमपि वेदानामुपासनाहेतुत्वोपपत्त्या संभूय हेतुत्वस्य स्पष्टमप्रतीतेस्तल्लाभाय सर्वैरित्युक्तमिति भावेनाह ॥ वेदैरित्यस्य विवरणं सर्वैरितीति ॥ अन्यथा प्रकृतानुपयोगादिति भावः ॥ स्मृतिमाहेति ॥ तदर्थस्तु यजेतेत्यादिविधिविषयत्वेन विधिशेषाणि कर्माणि ज्योतिष्टोमादीनि । अथवा प्रधानविधिशेषभूतानि कर्माणि विधिशेषाणि प्रयाजादीनि सर्वैर्वेदैः संभूयोदितानि सर्वैः शाखिभिरिति तत्वप्रदीपोक्तेः । समानपदार्थमाह ॥ भगवति योग्या इति ॥ योग्यत्वज्ञानं केन धर्मेणेत्यत उक्तम् ॥ पूर्णत्वाविरोधिनस्त एवेति ॥ सूत्रभाष्ययोश्चोऽवधारण इति भावः । सोऽरोदीद्यदरोदी-त्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं रुद्रस्य त्वेव धनुरार्त्निश्शिर उत्पिपेषेत्यादौ तदधीनत्वादर्थवदित्युक्तन्यायेन रोदनस्वातन्त्र्यादय उपसंहार्या न रोदनादय इत्यर्थः ॥ स्मृतिमिति ॥ स्मृतौ पूर्णत्वविरोधिनः मितभुक्त्वादयो ग्राह्याः । स्मृतावयोग्यपदाभावादाह ॥ तथा च सांकर्षणसूत्रमिति ॥ ६ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ३-३-६ ॥ तदभाव इति । अनेन पूर्वाधिकरणोक्तस्य सर्वपरिज्ञानस्य वैय्यर्थ्यपरिहारादनन्तरसङ्गतिरित्युक्तं भवति । किं सर्वेति । अत्र परमात्मा सर्वगुणाननुपसंहृत्य ध्यातव्य उतोपसंहृत्येति चिन्ता । तदर्थं तदशक्यमप्रामाणिकमुत शक्यं प्रामाणिकं वेति । ध्यानविधेरिति । तेन मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति सामान्यविधेरित्यर्थः । पूर्वपक्षयतीति । अशक्यत्वमित्युक्तन्याय-प्रदर्शनपूर्वकमिति ग्राह्यम् । सर्वैरित्यस्य सर्वविधैः करणभूतैरित्यर्थमभिप्रेत्योक्तं सर्ववेदोक्तेति । सर्वैरनुपास्य इत्यपि सम्बन्धः । सर्वैर्गुणैर्नोपास्यः । तत्तात्पर्यमाह । सर्वगुणेति । अशक्यत्वादिति । युगपत्स्वभुजवत्सर्वगुणानामेकबुद्ध्यारोहस्याशक्य-त्वादित्यर्थः । सूत्रे सर्ववेदान्तेत्यतः सर्ववेदेत्यस्यावृत्तिः । अर्थशब्दश्च गुणदोषाभावपरः । सर्ववेदार्थाभेदादुपसंहार इत्यन्वय इत्यभिप्रेत्य सर्ववेदेत्यादिभाष्यं प्रवृत्तमित्याशयेनाह ।

उपसंहारपदेन न केवलमुपसंहार एव ग्राह्यः । किन्तु तत्पूर्वकोपासनमपि गृह्यत इति भावेन भाष्ये उपसंहृत्यैव परमात्मा उपास्य इत्युक्तम् । तद्भावमाह । उपसंहारः कर्तव्यः । तथोपसंहृत्यैवेति । विधिशेषवदित्यत्र शिष्यन्त इति शेषाणि । विधिभिः शेषाणि विधिशेषाणि । कर्माणि वेति दृष्टान्तोक्त्यैव श्रुतिविहितत्वादिति हेतुः सूचित इत्याशयेन भाष्ये उपास्य इति उपासनाविधायकश्रुत्युदाहरणमिति भावेन विधिशेषाणीति स्मृत्यनुसारेण विधिशेषवदिति सूत्रखण्डतात्पर्यं वदन् विधिक्रियेत्युक्तन्यायमप्यारूढं दर्शयति । कुत इत्यादिना । ननु क्रियादिसङ्ग्रहाय गुणपदस्य धर्मपरत्वे वाच्ये तेनैव दोषाभावग्रहणसम्भवात् व्यर्थं पृथगुक्तिरित्यत आह । अत्र गुणा इति । यद्वा समाने च इति सर्वगुणोपसंहारमुक्त्वा तदपवाद उच्यते स न युक्तः । अत्र सर्ववेदोक्तगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वोक्त्या रोदनादिदोषाणामुत्सर्गतः प्राप्त्यभावादयुक्तः । यद्यत्र गुणपदेन वेदोक्तभावरूपधर्ममात्रग्रहणं विवक्षित्वा दोषाणां प्राप्तिरभिप्रेयते तथापि समाने चेत्यपवादो व्यर्थः । अर्थपदेन दोषाभावस्य गृहीतत्वेन तेनैव तदपवादलाभादित्यत आह । अत्र गुणा इति । गुणपदेन वेदोक्तभावरूपधर्ममात्रग्रहणादस्ति रोदनादीनां दोषाणामुत्सर्गतः प्राप्तिः । दोषाभाव-पदेनाभावरूपधर्मग्रहणान्न तेन दोषापवादः । तथा च गुणदोषाभावपदाभ्यां भावाभाव-रूपवेदोक्तयावद्धर्मोक्त्या रोदनमिति भुक्त्यादीनां भावरूपधर्माणामत्यशनित्वाभावादी-नामभावरूपधर्माणां चोपसंहारप्रसक्तौ समाने चेत्यनेन पूर्णत्वाविरोधिनां भावरूपधर्माणाम-भावरूपधर्माणां चोपसंहारः। न तु तद्विरोधि रोदनादिभावरूपाणां बहुभोक्तृत्वा-भावाद्यभावरूपधर्माणां चोपसंहार इत्यपवादो वर्तिष्यत इति भावः ।

ननु वेदैश्च सर्वैः सह चेतिहासैरित्यत्र वेदादिभिरुपास्यत्वमुच्यते तत्र वेदादिप्रतीत-गुणैरुपास्यत्वमेव विवक्षितम् । तथा च सर्वैर्गुणैस्तत्र तत्र प्रतीतेरिति पुनरुक्तमित्यत आह । वेदैरित्यस्येति । प्रतीकग्रहणमेतत् । वेदैश्च सर्वैः सह चेतिहासैः सपञ्चरात्रैः सपुराणैश्चेत्यस्य सर्वैर्गुणैस्तत्र तत्र प्रतीतेरित्यनेन पूर्वोक्तं व्याचष्टे । श्रुतिरिति । भावबोधादौ तु वेदैश्च सर्वैरित्यत्र वेदैरित्यस्य सर्वैरिति विवरणम् । अन्यथा बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानं स्यादिति भाव इत्युक्तम् । गुणोपसंहारमुक्त्वेति । भावरूपधर्मोपसंहारमुक्त्वेत्यर्थः । समाना भगवति योग्या इति । अस्य पुरुषस्येयं भार्या समानेत्युक्ते योग्येत्येवार्थप्रतीतेरिति भावः । न त्वयोग्या इति । एतेन सौत्रश्चशब्दोऽवधारणार्थ इत्युक्तं भवति । गुणैरेव स तूपास्य

भिरेवोपास्यः न तु ये पूर्णत्वविरोधिनो रोदनादयस्तैरप्युपास्यः । गुणैरुपास्य इत्यत्रा-
पवादमाह । ये पूर्णत्वविरोधिनो मितभुक्त्वादयस्तैर्गुणैरपि न तूपास्यः । मितभुक्त्वस्य लोके गुणत्वेऽपि ईश्वरे पूर्णत्वविरोधित्वात् । ईश्वरे बहुभुक्त्वस्यैव गुणत्वादिति। तदुक्तं 'बहुभुक्त्वं यथा दोषो नृषु नैव हरेः क्वचित्' इति ।

ततश्चायं सूत्रार्थः, सर्ववेदोक्तानामर्थानां भावाभावरूपाणामभेदात् एते उपसंहर्तव्या एते नैवोपसंहर्तव्या इति विभागमन्तरेणोपसंहारः युगपद्बुद्धावारोपलक्षणः कार्यः । उपसंहृत्य च परमात्मा तद्गुणात्मकत्वेनोपास्यः । कुतः । विधिशेषवत् विधिशिष्टसन्ध्यावन्दनादिवत् ध्यानस्यापि विहितत्वात् । स चोपसंहारः समाने योग्ये एव पूर्णत्वाविरोधित्वेन न तु तद्विरोधिषु रोदनादिष्विति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ॥ अनन्तरसंगतिमाह । तदभाव इति । सर्वगुणोपसंहारसमर्थनाभाव इत्यर्थः । तथा च पूर्वाधिकरणोक्तसर्वपरिज्ञानस्य वैयर्थ्यपरिहारादनन्तरसंगतिरिति भावः । उभयेपीति । सर्वगुणोपसंहारेऽनुपसंहारे चेत्यर्थः । तथाविधस्येति । सर्ववेदोक्तगुणविधायकस्येत्यर्थः । सर्ववेदोक्तगुणोपसंहारस्याशक्यत्वादिति भावः । नन्वेवं तर्हि सर्ववेदोक्तगुणज्ञानमप्यशक्यत्वादेवानुपपन्नमिति कथं सर्ववेदान्तप्रत्ययं ब्रह्मेत्युक्तमित्याशङ्क्याह । ज्ञानं त्विति । सूत्रे सर्ववेदान्तेत्यस्यानुवृत्तिः अथशब्दश्च गुणदोषाभावपरः । एवं चार्थाभेदादुपसंहार इत्यभिप्रेत्य सर्ववेद इत्यादिभाष्यं प्रवृत्तमित्याशयेनाह । सर्ववेदार्थभूतानामिति । सूत्रे न केवलं उपसंहार एव ग्राह्यः किं तु योजयित्वैव भगवानुपास्य इति स्मृत्यनुसारेणोपसंहृत्य उपासनामपि ग्राह्यमित्यभिप्रेत्योपसंहृत्यैव परमात्मोपास्य इत्युक्तमित्याशयेनाह । तथोपसंहृत्यैवेति ।

सूत्रे विधिशेषवदिति दृष्टान्तोक्त्यैव श्रुतिविहितत्वादिति हेतोः सूचित इत्याशयेन वा भाष्ये उपास्य इत्युपासनाविधायकश्रुत्युदाहरणमित्यभिप्रेत्य विधिशेषवदिति सूत्रांशतात्पर्यमाह। यथाविधि प्राप्तत्वादिति । एवं च विधिशेषवदित्यस्य विधिशिष्टवद्विधिविहित सन्ध्यावन्दनादिवदित्यर्थः । अन्यथेति । विहितस्याकर्तव्यत्वेत्यर्थः इष्टापत्तिपरिहारार्थं अनर्थप्राप्तेरित्युक्तम् । अन्यथाविहितक्रियाऽयोग इत्यत्र श्रुतिमाह । तथाचेति । ननु

दोषाभावस्यापि सङ्ग्रहोपपत्तौ किमर्थं दोषाभावानां पृथग्ग्रहणं इत्यत आह । अत्र गुणा इति । वेदैरित्यस्यैव विवरणमिति । वेदैरिति बहुवचनस्य त्रित्वेऽपि संभवादिति भावः । भगवति योग्या इति । समाः । पदार्थमुक्त्वा ये पूर्णत्वविरोधिनः इति स्मृत्यनुसारेण तात्पर्यमाह । पूर्णत्वविरोधिन एवेति । ते एवेति । अनेन सूत्रभाष्ययोश्चशब्दः एवार्थः । न त्वयोग्या इति । रोदनादीनां दुःखकार्यत्वेन पूर्णत्वविरोधित्वादयोग्यमित्यर्थः । अचेतनासत्येति । अचेतनं चेतनादन्यत् अयोग्यं असत्यं अतात्विकं एतानि नोपास्यानि । अफलत्वविपर्ययाभ्यामित्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

वैय्यर्थ्येति ॥ सर्वशाखापरिज्ञानस्य सार्वत्रिकगुणोपसंहारार्थकत्वात् । तस्य कर्तव्यत्वाभावे तद्वैय्यर्थ्यमेवेति भावः ॥ यद्ध्यानेति ॥ यत्कर्मध्यानेत्यर्थः । ध्यातव्यः तद्वत्त्वेनेति शेषः । एकस्मिन्नेव प्रकरणे सर्वगुणोक्तिसम्भावनार्थपरिहाराय सूत्रे परोवरीयस्त्वादिवदित्युदाहरणमुक्तम् ॥ तत्र तस्येवेति सप्तम्यर्थे वतिरित्याशयेन भाष्ये परोवरीयस्त्वादिष्वित्युक्तम् । एकस्मिन् प्रकरणे सर्वगुणोक्तिसम्भावना न कार्या । यथा परोवरीयस्त्वादिप्रकरणे 'तावदेव ह्युक्तं' न सर्वगुणजातमित्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

सार्वत्रिकेति ॥ सर्वशाखोक्तेत्यर्थः ॥ उपसंहारेति ॥ तत्र तत्रोक्तान्बुद्ध्या युगपत्संगृह्य भगवति योजनेत्यर्थः । ध्यानविधेः निदिध्यासितव्य इत्यस्य ॥ तथाविधेति ॥ सर्ववेदोक्तगुणविषयकस्येत्यर्थः । सर्ववेदोक्तगुणोपसंहारस्याशक्यत्वादितिभावः ॥

ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ॥ अर्थाभेदात् सर्ववेदार्थानां गुणादीनामभेदेनाविभागेन सर्वानविहायेति यावत् । उपसंहारः कार्यः कुतः विधिशेषवत् विधिभिः शिष्यन्त उपदिश्यन्त इति विधिशेषाणि विध्युक्तकर्माणि सर्ववेदोक्तानि यथा विहितत्वात्क्रियंते तद्वदुपसंहारोऽपि कार्यः । सचोपसंहारः समाने च योग्यगुणविषय एव कार्य इत्यर्थः । तथाऽविभागेन अन्यथा विहितक्रियालोप इत्येतत्कुत इत्यत आह ॥ तथाच श्रुतिरिति ॥ विद्वांस्तेनैव विधिकृत्स्यान्नान्यथेत्यन्वयः । ननु सर्ववेदोक्तगुणानित्यत्र

थग्ग्रहणमित्यत आह ।। अत्र गुणा इतीति ।। वदारित्यस्येति ।। वदारीति बहुवचनस्य त्वेऽपि संभवादिति भावः । समानशब्दार्थमुक्त्वातत्तात्पर्यमाह ।। पूर्णत्वाविरोधिन इति ।। त्वयोग्या इति ।। रोदनादीनां दुःखकार्यत्वेन पूर्णत्वविरोधित्वादयोग्यत्वमिति भावः ।। अचेतनेति ।। अचेतनादीनि त्रीण्यनुपास्यानि कुतः निष्फलत्वाद्विपरीतफलत्वाच्चेत्यर्थः ।।

सूत्रभाष्यम्

।। ॐ अन्यथात्वं (च) शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॐ ।। ७ ।।

'आत्मेत्येवोपासीते'(बृ.उ.३-४-७)तिशब्दादुपसंहारस्यान्यथात्वमिति चेन्न । एते गुणा नोपास्या इति विशेषवचनाभावात् ।।

'सर्वैर्गुणैरेक एवेशिताऽसावुपासितव्यो न तु दोषैः कदाचिदि'ति विशेषवचनाच्च । आत्मेत्यवधारणमनात्मत्वनिवृत्त्यर्थम् ।। ७ ।।

तत्त्वप्रदीपिका

अन्यथात्वमित्यादिसूत्रम् ।। ''आत्मेत्येवोपासीते''त्यवधारणादेतावदेवोपासीत नाधिकमित्यवगमादुपसंहारस्याकर्तव्यत्वमितिचेन्न । एते गुणा नोपास्या इति विशेषवचनाभावात् । अवधारणमेव तदिति चेन्न । अन्यार्थत्वात् । आत्मेत्येवोपासीत भगवन्तं नत्वानात्मेत्ययोगव्यवच्छेदार्थत्वात् ।।

तत्त्वप्रकाशिका

उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रमुपन्यस्याक्षेपांशं तावद्व्याचष्टे ।। अन्यथात्वमिति ।। यदुक्तं सर्वगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वं तदयुक्तम् । 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्युपसंहारवदनुपसंहारस्यापि विहितत्वात् । अतः सर्वगुणोपसंहारे विहितक्रियालोपप्रसङ्गात्तस्याकर्तव्यत्वमिति भावः । परिहारांशं व्याचष्टे ।। नेति ।। न सर्वगुणोपसंहाराभावः । तथा हि । किमसौ प्रामाणिकत्वादङ्गीक्रियते सर्वगुणोपसंहारे प्रमाणाभावाद्वा । नाद्यः । एते गुणा नोपसंहर्तव्या इति विशेषप्रमाणाभावात् । नापि द्वितीयः । सर्वैर्गुणैरिति श्रुतेरेव विद्यमानत्वादिति भावः । नन्वात्मत्वावधारणादेवैतदन्ये गुणा नोपास्या इति सिध्यतीत्यत आह ।। आत्मेति ।। निरवकाशश्रुतिविरोधात्सावकाशावधारणस्य नान्ययोगव्यवच्छेदकत्वमिति भावः ।। ७ ।।

गुर्वर्थदीपिका

''आत्मेत्येवोपासीते''ति श्रुतावन्ययोगव्यवच्छेत्रैवकारेणान्योपासनस्य प्रतिषेधोऽपि कृत इति भावेनोक्तं अनुपसंहारस्येति । गुणान्तरानुपसंहारस्येत्यर्थः । किमसावित्यत्र असौ गुणान्तरानुपसंहार इत्यर्थः । सावकाशावधारणस्येत्यत्र चतुर्मुखपक्षे आत्मपदेन सर्वगुणानामपि ग्रहणेन व्यवच्छेद्यगुणान्तराभावादात्मत्वेनैवोपास्य इत्येवकारस्य विशेषणसङ्गतिं कृत्वा न त्वनात्मत्वेनोपास्य इत्यात्मत्वायोगपरत्वेनापि सावकाशत्वान्नान्ययोगव्यवच्छेदकत्वं न सजातीयगुणान्तरव्यवच्छेदकत्वमित्यर्थः ।

भावबोधः

अनुपसंहारस्यापि विहितत्वादिति । तथा च ''विधिविशेषवत्'' इत्यनेनोक्तविहितत्वहेतुः सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । विशेषप्रमाणाभावादिति । अनेनानुपसंहारसाधकविहितत्वहेतोरसिद्धिरुक्ता भवति । नान्ययोगव्यवच्छेदकत्वमिति । अनेनावधारणस्यान्यथासिद्धिं वदता विशेषप्रमाणाभावः समर्थितो भवति ।

भावदीपः

ॐ अन्यथात्वं च शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॐ ।। ७ ।। उक्तमाक्षिप्येत्युक्तं व्यंजयन् भाष्यं व्याचष्टे ।। यदुक्तमित्यादिना ।। अवधारणेन एतावदेवोपासीत नाधिकमित्यवगमादनुपसंहारस्य विहितत्वमिति भावः ।। अत इति ।। अनुपसंहारस्यापि विहितत्वादित्यर्थः । एतेन भाष्ये शब्दादित्यनन्तरमनुपसंहारस्यापि विहितत्वादिति शेषो दर्शितः । तस्य हेतोः साक्षात्साध्येनानन्वयान्न्यायविवरणोक्तमेव हेतुमत्रापि संयोजयति ।। विहितक्रियेति ।। अन्यथात्वमित्यस्यार्थोऽकर्तव्यत्वमिति । एतेनोपसंहारः कार्यो विहितत्वाज्ज्योतिष्टोमादिवदिति प्रागुक्तानुमाने तर्कपराहतिरुक्ता भवति । भाष्योक्तहेतुद्वयं विकल्पमुखेन विवृणोति ।। किमसाविति ।। उपसंहाराभाव इत्यर्थः । कल्पकाभावमाशंक्याह ।। निरवकाशेति ।। एतेनानुपसंहारस्य विधानाभावादुपसंहारकर्तव्यत्वानुमाने तर्कपराहतिरुद्धृता भवति । एतेनैवात्मेत्येवोपासीतेति श्रुतिविरोधोऽप्युक्तानुमानस्यापोढो भवति ।। ७ ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अन्यथात्वं चशब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॐ ३-३-७ ॥ सूत्रे उपसंहार इत्येतत्पदमुपसंहारस्येति षष्ठ्यन्ततयानुवर्तते । चोऽप्यर्थः । उपसंहारस्यान्यथात्वमकर्तव्यत्वं कुतः । अनुपसंहारस्यापि शब्दविहितत्वात् । तथा च विधिशेषवदित्यनेन उक्तो हेतुः प्रकरणसम इति भावेन व्याचष्टे । यदुक्तमित्यादिना । अनुपसंहारस्येति । आत्मेत्येवोपास्येत्यवधारणात् सर्वाधिकारिसाधारणं स्वामित्वमात्रमुपासीत नातोऽधिकमित्यवगमादिति भावः । अविशेषादिति भिन्नपदत्वमभिप्रेत्य विशेषवचनाभावादित्युक्तम् । नाविशेषादित्येकपदत्वं नसमासं विशेषवचनाभावस्याभावो नाविशेष इत्यर्थं चाभिप्रेत्य विशेषवचनादित्युक्तमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । तथा हीत्यादिना । अनात्मत्वनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यस्य आत्मत्वव्यतिरेकनिवृत्त्यर्थोऽनुसंधेयः । नान्ययोगेति । उत्तमाधिकारिणः प्रतीति भावः । यद्वा अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वमात्रं नेति भावः । तेनान्ययोगव्यवच्छेदकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् विरोध इति निरस्तम् ।

तत्त्वसुबोधिनी

अनुपसंहारस्यापीति । तथा च विधिशेषवदित्यनेनोक्तविधिविहितहेतुः सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । तस्येति । उपसंहारस्येत्यर्थः । विशेषप्रमाणाभावादिति । एवं चानुपसंहारसाधकविहितत्वहेतोः असिद्धिरुक्ता भवति । नान्ययोगव्यवच्छेदत्वमिति । अनेनावधारणस्यान्यथासिद्धिं वदता विशेषप्रमाणाभावः समर्थितो भवति ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ अन्यथात्वं च शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॐ ॥ शब्दात् आत्मेत्येवेत्यवधारणश्रुतेः अन्यथात्वं प्रागुक्तसर्वोपसंहारस्याकर्तव्यत्वमितिचेन्न अविशेषात् एते गुणा नोपसंहार्या इति विशेषप्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ अनुपसंहारस्यापीति ॥ अवधारणस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेन सर्वोपसंहारनिषेधकत्वेन निषेधस्यैव सर्वानुपसंहारविधित्वादितिभावः ॥ सावकाशेति ॥ अयोगव्यवच्छेदकत्वेन सावकाशेत्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॐ ॥ ८ ॥ प्रकरणभेदान्न वोपसंहारः कार्यः । परोवरीयस्त्वादिषु तावदेव ह्युक्तम् ॥ ८ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

नवेत्यादि सूत्रम् ॥ "स एष परोवरियानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परोवरियसो ह लोकाञ्जयति य एतमेवंविद्वान् परोवरियांसमुद्गीथमुपास्त" इत्यादिषु प्रकरणेषु कियताञ्चिदेवोपास्तिः फलवती ह्युक्ता ॥

तत्त्वप्रकाशिका

नायं सर्वगुणोपसंहारो युक्तोऽशक्यत्वादित्याशङ्कामभ्युपगमेन परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ न वेति ॥ एवमुपसंहारः कर्तव्यतयोक्तः न चासौ कर्तव्यः । परोवरीयो वैश्वानरादि प्रकरणभेदात् । यद्येकैकस्य सर्वगुणोपासनं स्यान्न तर्हि प्रकरणानि भिद्येरन् । कारणाभावादिति भावः । नन्वेकैकस्मिन्नेव प्रकरणे सर्वगुणोक्तिसंभवात्प्रकरणभेदेऽपि सर्वगुणोपासनोपपत्तिरित्यत आह ॥ परोवरीयस्त्वादिष्विति ॥ 'स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः' इत्यादिप्रकरणेषु परोवरीयस्त्वाद्येवोपास्यमुक्तं न सर्वगुणा इत्यर्थः ॥ ८ ॥

गुर्वर्थदीपिका

पूर्वसूत्रोदितसर्ववेदोक्तगुणोपसंहारो द्विविधः नानाशाखोक्तसकलगुणोपसंहारः कतिपयगुणोपसंहारश्चेति । तत्राद्यस्य केवलं ब्रह्मणैव कार्यस्य सर्वैरकार्यत्वं चेदभ्युपगच्छाम इति भावेनोक्तं अभ्युपगमेनेति । सर्वेषां सर्वगुणोपास्तावशक्तिः सूत्रकृताऽप्यङ्गीकृतैवेति भावः । इत्यादिप्रकरणेष्वित्यत्राऽऽदिपदेन "यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त" इति वैश्वानरप्रकरणवाक्यं गृह्यते । तत्सर्वगुणोपसंहरणमुक्तं कस्यचिदुत्तमाधिकारिण उक्त इत्यस्यार्थकथनम् । उक्तोऽप्युपसंहार इति कस्यचिदुपसंहारोऽप्युक्त इति योजना ।

भावबोधः

इत्यादिप्रकरणेष्वित्यादिशब्देन "यस्त्वेनमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरम्"

दर्शयन्भाष्यं व्याचष्टे ॥ एवमिति ॥ विहितत्वात्तकपराहत्याद्यभावादित्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त इत्यादिपरोवरीयः प्रकरणमभिविमानं वैश्वानरमुपास्त इति वैश्वानरप्रकरणं यो वै भूमा तत्सुखमिति भूमप्रकरणमित्यादिप्रकरणभेदादित्यर्थः ॥ न तर्हीति ॥ प्रकरणभेदो हि तत्तन्मात्रोपासनार्थ एव न तु तस्य प्रयोजनान्तरमस्तीत्याध्या-नायेत्यत्र सेत्स्यमानत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॐ ३-३-८ ॥ अभ्युपगमेनेति । नन्वेवं तर्ह्यस्य सूत्रस्य सार्वत्रिकगुणोपसंहारसमर्थकेऽस्मिन्नधिकरणेऽप्रवेश एव भवेदिति चेन्न, अशक्तेरधिकारिविशेषनिष्ठत्वात् । शक्तानां उपासनाविरोध इति तात्पर्यस्योत्तरत्र स्पष्टत्वात्। सूत्रे उपसंहार इत्यस्ति । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे । परोवरीयस्त्वादिवदिति षष्ठ्यर्थे वतिः । परोवरीयो वैश्वानरादिप्रकरणानामिव सर्वेषामपि प्रकरणानां विधानां भेदात्। न वोपसंहारः कार्य इत्यर्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे । न वासाविति । परोवरीयस्त्वादि-वदिति सप्तम्यर्थे वतिः । प्रथमार्थे च । तत्र तस्यैवेति विधेः प्रायिकत्वात् । तथा च परोवरीयस्त्वादिप्रकरणेषु परोवरीयस्त्वादिकमिव प्रकरणभेदात् तत्तत्प्रकरणप्रतिपाद्यगुणानां भेदात् पृथक्त्वात्तावदेवोपास्य इत्युक्तम् । न सर्वगुणोपसंहार इति भावेन व्याचष्टे । स एष परोवरीयानिति ।

तत्त्वसुबोधिनी

अस्तु प्रकरणभेदः तथापि सर्वगुणोपसंहारः कुतो नेत्यत आह । यदीति । इत्यादिप्रकरणेष्विति । यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमितिविमानमिति वैश्वानरप्रकरणं गृह्यते ईप्सित

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॐ ॥ सर्वोपसंहारो न कार्यः, कुतः प्रकरणभेदात् । परोवरीयोवैश्वानरादिप्रकरणानां भिन्नत्वाद्भिन्नप्रकरणोक्तगुणानां भिन्नैरेवोपास्यत्वेनैकेन सर्वेषामनुपास्यत्वात् तर्ह्येकस्मिन्नेव प्रकरणे सर्वोक्तिरस्त्वित्यत आह ॥ परोवरीयस्त्वादिवदिति ॥ यथा स एषोऽनन्त इत्यादिप्रकरणेषु सर्वोत्तमत्वादिकमेवोक्तं न गुणान्तरं तथा प्रकरणान्तरेपीत्यर्थः ॥ कारणाभावादिति ॥ अधिकारिभेदस्यैव प्रकरणभेदप्रयोजकत्वेन सर्वप्रकरणानामेकोपास्यगुणप्रतिपादकत्वे अधिकार्यैक्येन प्रकरणभेदो न स्यादित्यर्थः ॥ इत्यादिप्रकरणेष्विति ॥ यस्त्वेतमेवंप्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त इति वैश्वानरप्रकरणमादिशब्देन गृह्यते ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॐ ॥ ९ ॥

सर्वविद्या उक्त्वा 'सोऽहं नामविदेवास्मि नाऽऽत्मविदि' (छां. उ. ७-१-३)ति वचनात्सर्वस्य ब्रह्मनामत्वात्तदुपसंहारः कार्यः ।

'नामत्वात्सर्वविद्यानां गुणानामुपसंहृतिः ।
कार्येव ब्रह्मणि परे नात्र कार्या विचारणे'ति च ब्रह्मतर्के ।
इति चेत्सत्यम् । उक्तो ह्युपसंहारः । तत्प्रमाणमप्यस्त्येव ।

'नाम वा एता ब्रह्मणः सर्वविद्यास्तस्मादेकः सर्वगुणैर्विचिन्त्य' इति कौण्डिन्यश्रुतौ ॥ ९ ॥ इति उपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमि"त्यादि सर्वविद्या उक्त्वा "सोऽहं नामविदेवास्मि नाऽत्मविदि"ति सनत्कुमारं प्रति नारदस्य तत्वजिज्ञासोर्वचनात् सर्वस्य शब्दराशेर्ब्रह्मनामत्वात्तदुदितसर्वगुणानुपसंहारे तन्नाम्नि ब्रह्मणोऽनुपास्तिप्रसङ्गादुपसंहारः कार्य इति चेत्सत्यम् ॥ कर्तव्य एवोपसंहार इत्युक्तम् ॥ यावच्छक्तिप्रयत्नेनोपसंहारे फलाधिक्यबोधनार्थं बहुप्रमाणग्रहणार्थं च पुनः पुनरुपसंहारोपन्यासः । वेदयन्तीति विद्या वेदादयः ॥ इत्युपसंहाराधिकरणम् ।

सर्वपदोक्तगुणोपसंहारः । सर्वविद्यानां ब्रह्मनामत्वेन तद्गुणाभिधायकत्वात् । गुणाभिधानस्य चोपसंहारार्थत्वात् । सर्वविद्यानां ब्रह्मनामत्वं च 'ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम्' इति नारदेनात्मनः सर्वविद्यावेदित्वमुक्त्वा सोऽहं सर्वविद्यावेत्ताऽऽत्मनामविदेव तन्निर्णयाज्ञानान्नात्मविदित्युक्तत्वादवगम्यत इति भावः । 'यद्वै किंचिदध्यगीष्ट नामैवैतद्' इत्युत्तरवाक्यानुगुण्यान्मन्त्रविदित्यस्याप्ययमेवार्थः । श्रुत्यंतरमेवैतत् । अभ्युपगमरूपं समाधानांशं व्याचष्टे ॥ सत्यमिति ॥ सर्वविद्यानां भगवन्नामत्वेन तद्गुणाभिधायकत्वाद्गुणाभिधानस्य चोपसंहारार्थत्वात् कर्तव्यः सर्वगुणोपसंहार इति यत्तत्सत्यं युक्तमेव नास्माकं विरोधि । कथं अस्माभिरप्युपसंहारस्य कर्तव्यत्वेनोक्तत्वादस्यास्मदिष्टत्वादिति भावः । न केवलं गुणाभिधानस्योपसंहारार्थत्वयुक्त्या नामत्वाद्विद्यानां सर्वगुणोपसंहारसिद्धिः किं तु श्रुत्याऽपीत्याह ॥ तदिति ॥ अतः सर्वगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वात्सार्थकमेव सर्वपरिज्ञानमिति सिद्धम् ॥ ९ ॥

गुर्वर्थदीपिका

तन्निर्णायकाज्ञानादित्यस्य तदर्थनिर्णायकाज्ञानादित्यर्थः ।

भावबोधः

गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वे सर्वविद्यानां ब्रह्मनामत्वं कथं हेतुरित्यत आह– तद्गुणाभिधायकत्वादिति । अप्रयोजकत्वपरिहारार्थमाह– गुणाभिधानस्य चेति । ''ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानां समुदीरणा'' इति वचनादित्यर्थः ॥

ननु छन्दोगाः 'सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि' इति पठन्ति । तत्कथं भाष्ये 'सोऽहं नामविदेवोक्तं' इत्यत आह– यद्वै किञ्चिदिति । मन्त्रविदित्यस्यापीति । एवं पाठोपनिषदोऽपीत्यर्थः । तथा च भाष्यमुपनिषदर्थानुवादपरमिति भावः । अत्राद्ये सूत्रे– उपसंहारस्य कर्तव्यत्वे विहितत्वरूपप्रमाणोक्तिः । द्वितीये– तस्य प्रकरणसमत्वमाशङ्क्य तन्निरासः । तृतीये– उपसंहारस्य सर्वाशक्यत्वादकर्तव्यत्वमित्याशङ्कापरिहारार्थं सप्रमाणकमनुपसंहाराभ्युपगमः । चतुर्थे– तृतीयोक्तमनुपसंहारमाक्षिप्योपसंहारस्याप्यभ्युपगमेन तत्परिहार इति सूत्रक्रमः ॥ २ ॥ ॥ इति उपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

कर्तव्य एवेति ॥ सर्वस्येत्यस्यार्थः सर्वविद्यानामिति । वेदयन्तीति विद्या वेदादयस्तेषामित्यर्थः ॥ नामत्वस्य साक्षादहेतुत्वादाह ॥ तद्गुणेति ॥ उपसंहारार्थत्वादिति ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावादिति वक्ष्यमाणन्यायेन ध्यानार्थतया तदनुकूलोपसंहारार्थत्वादित्यर्थः । छान्दोग्ये सप्तमेऽध्याये सनत्कुमारं प्रति नारदवाक्यतया सोऽहं मन्त्रविदेवास्मीत्येव पाठो न तु नामविदिति । तथा च कथं नामविदिति भाष्यमित्यतस्तदर्थभाषणमेतदिति भावेनाह ॥ यद्वै किञ्चिदिति ॥ उत्तरेति ॥ छान्दोग्यस्थोत्तरवाक्येत्यर्थः ॥ श्रुत्यन्तरमेवैतदिति ॥ भाष्योक्तवाक्यमित्यर्थः ॥ अभ्युपगमेति ॥ उत्तमाधमाधिकार्यपेक्षया द्वयोरविरोधोऽग्रे व्यक्त इति भावः । प्रकरणभेदोचितगतिरस्मिन्पक्षे आध्यानायेत्यत्र वक्ष्यत इति तात्पर्यम् । तेन सौत्रः संज्ञातहेतुर्नाप्रयोजक इति ज्ञेयम् । अपिशब्दार्थं व्यनक्ति ॥ न केवलमिति ॥ श्रुत्यापीत्यनेन भाष्ये श्रुताविर्त्यत्रोक्तो ह्युपसंहार इत्यनुषङ्गः सूचितः । नन्वेवमन्यथात्वमित्यतः प्रागेव संज्ञात्वयुक्तिश्रुतिभ्यां चेति सूत्रेण आर्जवमिति चेत्सत्यं प्रकरणभेदादुपसंहारापवादशङ्काभ्युदासाय तदनन्तरमेवात्र निर्देशः प्राचीनविहितत्वयुक्तिस्मारणाय शङ्कोत्तररूपेण च विन्यासः । अत एव यावच्छक्तिप्रयत्नेनोपसंहारे फलाधिक्यबोधनार्थं बहुप्रमाणग्रहणार्थं च पुनः पुनरुपसंहारोपन्यास इत्युक्तं तत्वप्रदीपे ॥ अत इति ॥ निर्बाधविहितत्वानुमानात्सर्वस्य ब्रह्मनामत्वान्यथानुपपत्तिरूपयुक्तिबलात् श्रुतिबलाच्चेत्यर्थः । उपसंहारकर्तव्यत्वे हेतुत्रयम् । सौत्रप्रतिज्ञांशार्थं हेतूकृत्य फलोक्त्या भाष्यार्थोपसंहारः सर्वेत्यादिना ॥ ९ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॐ ३-३-९ ॥ संज्ञात इति भावप्रधानम् । प्रकरणपदेन प्रकृतत्वात् विद्यानामित्यन्वेति । उपसंहार इत्यनुवर्तत इति भावेन प्रवृत्तं सर्वस्य ब्रह्मनामत्वादुपसंहारः कार्यः इति भाष्यं व्याचष्टे । कर्तव्य एवेत्यादिना । गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वे विद्यानां नामत्वं कथं हेतुरित्यत उक्तं तद्गुणाभिधायकत्वादिति । अप्रयोजकत्वपरिहारायोक्तं गुणाभिधानस्येति । आध्यानायेति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । न नु च्छन्दोगाः सोऽहं मन्त्रविदेवास्मीति पठन्ति । तत्कथं भाष्ये नामविदिति पाठ इत्यत

श्रुतिरित्यर्थः । नाह तद्विरोध इत्यत उक्तं मन्त्रविदित्यस्यापीति । छन्दोगश्रुतिबलो-न्नामविदिति शाखाया अपि मन्त्रविदित्येवार्थः किन्न स्यादित्यत उक्तं यद्वै किञ्चिदिति । भावबोधे तु मन्त्रविदित्यस्यापीति । एवं पाठ उपनिषदोऽपीत्यर्थः । तथा च भाष्यमुपनिषदर्थानुवादपरमिति भाव इत्युक्तम् । तदुक्तमस्ति तु तदपीत्यत्र तुरवधारणे । तदुपसंहारस्य कर्तव्यत्वमुक्तम् । तदपि तत्प्रमाणमपि । न केवलं युक्तिरूपं श्रुतिरूपप्रमाण-मप्यस्त्येवेत्यर्थः । अत्राद्ये उपसंहारस्य कर्तव्यत्वे विहितत्वरूपहेतूक्तिः । द्वितीये तस्य प्रकरणसमत्वमाशङ्क्य निरासः । तृतीये उपसंहारस्य कर्तव्यत्वेऽशक्यत्वरूपपरावर्तन्याय-बाधमाशङ्क्य सप्रमाणकमुपसंहारस्याप्यभ्युपगमः । चतुर्थे तृतीयोक्तमुपसंहारमाक्षिप्योप-संहारस्य कर्तव्यत्वे पुनः प्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रमः । यावच्छक्तिप्रयत्नेनोपसंहारे फलाधिक्यबोधनार्थं बहुप्रमाणसंग्रहार्थं च पुनःपुनरुपसंहारोपन्यासः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ननु गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वे सर्वविधीनां ब्रह्मनामत्वं कथं हेतुरित्यत आह । तद्गुणाभिधायित्वादिति । अस्तु गुणाभिधानं तथापि उपसंहारस्य कुतः कर्तव्यत्वमित्यत आह । गुणाभिधानस्य चेति । ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानां समुदीरणेति वचनादित्यर्थः । सर्वविद्यानां ब्रह्मनामत्वे किं प्रमाणमत आह । सर्वविद्यानामिति । ननु छन्दोगाः सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि इति पठन्ति तत्कथं भाष्ये सोऽहं नामविदेवास्मि इत्युक्तमित्यत आह । यद्वै किंचिदिति । उत्तरवाक्ये ऋगादौ नामशब्दस्य प्रकृतत्वेन एवमुपनिषत्पाठाभावेऽपि तदनुरोधेन मन्त्रविदित्यस्य नामविदित्यर्थो ग्राह्य इति भावः । तथा च भाष्यं उपनिष-दंशानुवादपरमिति भावः । अथवा नामवित् इत्येतत् श्रुत्यन्तरमिति भावः । न केवलमिति । विद्यानां ब्रह्मनामत्वात् गुणोप संहारसिद्धिरित्यन्वयः । विद्यानां ब्रह्मनामत्वेऽपि गुणोप-संहारसिद्धिः कया युक्त्या इत्यत उक्तम् । गुणेति । अत्राद्यसूत्रे विहितत्वरूपप्रमाणोक्तिः सर्ववेदार्थभूतज्ञानादिगुणानां दोषाभावानांचाभेदादविभागेनैवोपसंहारः कर्तव्यः । कुत इत्यत उक्तम् । विधिशेषवदिति । विधिविहितसंध्यावन्दनादिवत् अस्यापि विहितत्वादित्यर्थः । समाने चशब्दोऽवधारणार्थः । समानानां योग्यानां एवोपसंहार इत्यक्षरार्थः । द्वितीये तस्य सत्प्रतिपक्षसाधनत्वनिरासः । तृतीयेऽनुपसंहाराभ्युपगमः । चतुर्थे उपसंहाराभ्युपगम इति

वाक्यार्थविवरणम्

तद्गुणेति ॥ नाम्नां यौगिकत्वादिति भाव: । आत्मनामवित् । नामार्थभूतात्मवित् कुतो नेत्यत उक्तम् ॥ तन्निर्णयाज्ञानादिति ॥ नामवाच्यात्मस्वरूपनिर्णयज्ञानाभावादित्यर्थ: । सोऽहं नामविदेवास्मीत्येतत् सोऽहं मन्त्रविदेवास्मीति छान्दोग्योपनिषदोऽर्थानुवादपरम् । मन्त्रशब्दस्य नामवाचित्वात् । अत एव मन्त्रविदित्यस्मादुत्तरत्र नामैवैतदित्युक्तेरित्युक्तम् । प्रकारान्तरं चाह ॥ श्रुत्यन्तरमेवेति ॥ नामविदेवास्मीति शाखान्तरपाठ इत्यर्थ: ॥ अस्य ॥ त्वदुक्तस्य विद्यानां नामत्वात् । नाम्नां च गुणाभिधायकत्वात् । गुणाभिधानस्य चोपसंहारार्थत्वादिति उपसंहारार्थत्वयुक्त्येति योज्यम् । सूत्रार्थस्तु । सर्वविद्यानां संज्ञात: नामत्वान्यथानुपपत्त्योपसंहारस्य कर्तव्यत्वं चेदुच्यते तर्हि तन्नास्माकं विरोधि यतस्तत उपसंहारस्य कर्तव्यत्वमुक्तमस्ति । तदप्यस्ति । तस्योपसंहारस्य कर्तव्यत्वं ''नाम वा एता'' इति प्रमाणमप्यस्त्येवेति ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॐ ॥ सर्वविद्यानां संज्ञात: भगवन्नामत्वान्नाम्नां च तद्गुणवाचित्वात्तस्य च सर्वोपसंहारेण ध्यानार्थत्वात् सर्वोपसंहार: कार्य इति चेत्, तदुक्तं तत्सर्वोपसंहारस्य कर्तव्यत्वमुक्तमस्माभि: प्राक् न केवलं नामत्वयुक्तिसिद्धमेतत् किं तु तदपि नामवा एता ब्रह्मण: सर्वविद्या इति श्रुतिरूपप्रमाणमस्ति तु अस्त्येवेत्यर्थ: ॥ गुणाभिधानस्येति ॥ ज्ञानार्थमथध्यानार्थं गुणानां समुदीरणत्युक्तेरिति भाव: । भगव इति सनत्कुमारं प्रतिनारदस्य संबोधनम् ॥ इतिहास इति ॥ इतिहासाश्च पुराणंचेति द्वन्द्वैकवद्भाव: वेदानां पञ्चमं पञ्चत्वसङ्ख्यापूरकम् । इतिहासपुराणाख्यं वेदं ग्रन्थमध्येमीत्यर्थ: । ननु सोऽहं मन्त्रविदेवास्मीति च्छन्दोगपाठात्कथं नामविदेवेत्युक्तमित्यत आह ॥ यद्वै किञ्चिदिति ॥ अध्यगीष्ठा: अधीतवानसि इदं सनत्कुमारोक्तं वाक्यम् ॥ मन्त्रविदित्यस्यापीति ॥ मन्त्रविदितिपाठ उपनिषदोपीत्यर्थ: ॥ तथाच भाष्यमुपनिषदर्थानुवादपरमिति भाव: ॥ २ ॥

३. प्राप्त्यधिकरणम्

॥ ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॐ ॥ १० ॥

युज्यते चोपसंहारोऽनुपसंहारश्च योग्यताविशेषात् ।

अन्येयथाक्रमं चैव मानुषः कश्चिदेव त्वि'ति भविष्यत्पर्वणि ॥ १० ॥

॥ इति प्राप्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

उपसंहारः कर्तव्य इत्युक्तम् । नत्रा सर्वगुणोपसंहार इति चोक्तम् । तत्कथमित्यत आह–प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ब्रह्मणः सर्वगुणोपसंहारयोग्यता । ततः क्रमेण न्यूनोपसंहारो देवपित्रादिषु । मानुषेष्वल्पोपसंहारयोग्यता ॥ इति प्राप्त्याधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र ब्रह्मज्ञानसाधनोपासने गुणोपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यतासमर्थनादस्ति शास्त्रादि-संगतिः । अन्यथोक्तबाधप्रसङ्गात्तौ समर्थनीयौ । प्रकृतौ गुणोपसंहारानुपसंहारौ विषयः । युज्येते न वेति सन्देहः । प्रतिपादनं विरोधश्च संदेहबीजम् । न युज्येते इति पूर्वः पक्षः । तथा हि । किं तौ द्वावप्येकस्यैव पुरुषस्योत पुरुषभेदेन । नाद्यः । विरोधात् । नापि द्वितीयः । अनेनोपसंहारः कर्तव्यो नानेनेति निर्णयाभावात् । अतः प्रकारद्वयेऽपि तदनुपपत्तेरुक्तमनुपपन्नमिति । सिद्धान्तसूत्र-मुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ प्राप्तेश्चेति ॥ युक्तावुपसंहारानुपसंहारौ पुरुषभेदेन । न च निर्णयाभावः । 'यस्य यावद्गुणाः स्पष्टं प्रतिभासन्त्युपासने । युगपत्स्वभुजो यद्वद्ध्यायेत्तावत एव सः' । इति श्रुतेर्युगपत्प्रतीत्यादियोग्यताविशेषेण निर्णयोपपत्तेरिति भावः । एतदेव शृङ्गग्राहिकया स्मृत्या दर्शयति ॥ गुणैरिति ॥ कैश्चिदानन्दादिगुणैरित्यर्थः ॥ युगपत्सर्वगुणप्रतीतिर्ब्रह्मण इत्यादि ज्ञातव्यम् । अतो गुणोपसंहारानुपसंहारयोः सामञ्जस्यादुक्तं पूर्वोक्तमिति सिद्धम् ॥ १० ॥

गुर्वर्थदीपिका

युगपत्प्रतीत्यादियोग्यताविशेषेणेत्यत्र शास्त्रश्रवणमननाभ्यां शास्त्रोक्तसकलगुणपरिज्ञाने पृथक्पृथगेकैकगुणस्मरणे च सत्यपि ध्यानकाले युगपत्स्वयोग्या एव गुणा भासन्ते नापरे । एवं न युगपद्भासमानेषु गुणेषु योग्यता, अभासमानगुणेषु योग्यता नेति विवेकोप-पत्तेरित्यर्थः । युगपत्सर्वगुणप्रतीतिरित्यस्य निरवधिकसर्वगुणानां ब्रह्मणोऽप्यपरिच्छिन्-नशक्यत्वाद्धेदोक्त सकलगुणप्रतीतिरित्यर्थः ॥

भावबोधः

ओं प्राप्तेश्च समञ्जसम् ओं ॥ १० ॥ अनन्तरसङ्गतिं प्रदर्शयन् विषयमाह- प्रकृताविति। ''उपसंहार इति'' ''न वेति'' सूत्राभ्यां प्रकृतावित्यर्थः । युज्येते न वेति । अथोपसंहारानुपसंहारौ न युज्येते, उत युज्येते, इति चिन्ता । तदर्थं तौ किं परस्परं विरुद्धावुताधिकारिभेदेनाविरुद्धाविति । तदर्थमधिकारिभेदव्यवस्थापकं नास्त्युतास्तीति । अनेनोपसंहार इति । एतेन अनेनोपसंहर्तव्या अनेन नोपसंहर्तव्या इत्यनिर्णीतिरेवेति न्यायविवरणमुक्तार्थं भवति । न केवलमुक्तरीत्योपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यत्वं किं तु तद्द्वयं समञ्जसं युक्तं चेति सूत्रार्थमभिप्रेत्य प्रवृत्तं युज्यते चोपसंहारोऽनुपसंहारश्चेति भाष्यं व्याख्याति- युक्ताविति । न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिमुदाहृत्य प्राप्तेरित्येतद्व्याख्यानपरं योग्यताविशेषादिति भाष्यं युगपत्प्रतीत्यादिमाहात्म्यात् निर्णयोपपत्तेरिति न्यायविवरणानुसारेण व्याचष्टे- यस्येति । अनेन न्यायविवरणे माहात्म्यशब्दो योग्यताविशेषार्थक इत्युक्तं भवति । एतदेवेति । योग्यताविशेषादित्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः । केश्चिदित्यस्यानिर्दिष्टयत्किञ्चिद्गुणपरत्वप्रतीतिनिवारणार्थं ''आनन्दादयः प्रधानस्य'' इत्युत्तरसूत्रानुसारेणार्थमाह- केश्चिदानन्दादिगुणैरिति ॥

ननु ''यस्य यावद्गुणाः स्फुटम्'' इत्युक्तयुगपत्प्रतीत्यादिरूपयोग्यताविशेषस्यात्र चतुर्मुखादिसंबन्धित्वेनानुक्तेरुपासना कथं चतुर्मुखादिसंबन्धित्वेनोच्यत इत्यतः,

''युगपद्ब्रह्मणः सर्वे भासन्ते हि गुणा हरेः ।
तदन्येषां यथायोग्यं स्वमाहात्म्यानुसारतः ॥''

इति न्यायविवरणोदाहृतां श्रुतिं मनसि निधायाह- युगपदिति ॥ ३ ॥

भावदीपः

ॐ प्राप्तेश्च समंजसम् ॐ ॥ १० ॥ उपासने उपासनार्थम् । या उपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यता तत्समर्थनादित्यनेन फलतः पादसंगतिः सूचिता । समर्थनादिति ॥ अधिकारिभेदकथनेनेति भावः । अनेन पूर्वानन्तर्यसंगतिरपि सूचिता । प्रतिपादनं श्रुतियुक्तिभिः पूर्वत्रेत्यर्थः । युज्यत इत्यादिभाष्यसूचितसंशयकोटीरुक्त्वा पूर्वपक्षकोटिमाह ॥ न युज्येते इति ॥ कुत इत्याकाङ्क्षायां अनेनोपसंहर्तव्या अनेन नोपसंहर्तव्या इत्यनिर्णीतिरित्यन्यत्रोक्तं

भावादित्यर्थः ॥ तदनुपपत्तेरिति ॥ अन्यतरानुपपत्तेः प्रागुक्तमुभयकर्तव्यत्वमनुपपन्नमित्यर्थः । यद्वा तदनुपपत्तेरुभयकर्तव्यत्वानुपपत्तेः प्रागुक्तं सर्वपरिज्ञानमनुपपन्नमित्यर्थः ॥ भाष्योक्त-साध्यहेतू न साक्षादन्वितावित्यभिप्रेत्य मध्येऽपेक्षितमध्याहृत्य भाष्यं व्याचष्टे ॥ युक्ताविति ॥ न्यायविवरणे श्रुत्युक्तिपूर्वमुक्तमत्र योग्यतास्वरूपं विवृण्वन् हेत्वंशं व्याचष्टे ॥ यस्य यावदिति ॥ युगपदिति ॥ पूर्वं श्रवणादिविषयीभूतगुणानां मध्ये ध्यानकाले यावन्तो गुणा यस्य स्पष्टं युगपन्मनसा प्रतीयन्ते तावद्गुणोपसंहारे तस्य योग्यतेत्येवं योग्यताविशेषेणेत्यर्थः । प्रागेव योग्यतानियमाज्ञानेऽयोग्योपासनप्रयत्नप्रसंगेनानर्थप्राप्तेः । प्रागेव योग्यतानिर्णयेन भाव्यमिति चोद्यं तु इतरे त्वर्थसामान्यादित्यत्र समाधास्यत इति भावः ॥ शृङ्गग्राहिकयेति ॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्य इति रूपम् । शृङ्गग्रहणेनेत्यर्थः । अधिकारिविशेषनिर्धारणे-नेत्यर्थः । स्मृतावुपासनाविशेष एवोच्यते । न तु प्रतीतिनियम इत्यतोऽर्थात्तल्लाभ इत्याह ॥ युगपदिति ॥ देवपित्रादीनां क्रमेण न्यूनगुणप्रतीतिर्मानुषाणामल्पगुणप्रतीतिरिति ज्ञातव्य-मित्यर्थः । "युगपद्ब्रह्मणः सर्वे भासंते हि गुणा हरेः । तदन्येषां यथायोग्यं स्वमाहात्म्यानु-सारत" इति न्यायविवरणोक्तश्रुतेरिति भावः । सूत्रार्थं विवृण्वन्नेव फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ युगपद्गुणप्रतिभासवत्त्वादिरूपयोग्यताभेदेन निर्णयोपपत्तेरिति प्राप्तेरित्यस्यार्थः ॥ उपसंहारेति ॥ एतेनोपसंहारानुपसंहारकर्तव्यत्वं सामंजसं युक्तमित्यर्थः सूचितः । पूर्वोक्तं सर्वपरिज्ञानमुभयकर्तव्यत्वं चेत्यर्थः ॥ १० ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॐ ३-३-१० । अन्यथेति । असमर्थत्वे उपसंहारोऽर्थाभेदान्नवा प्रकरणेन लिङ्गादित्युक्ते बाधप्रसङ्गादित्यर्थः । युज्येतेति । गुणोपसंहारानुपसंहारौ युज्येते उत न युज्येत इति चिन्ता । किं तयोः पुरुषभेदेन विरोधनये निर्णायकं नास्त्युतास्तीति । सिद्धान्ते निर्णायकोक्त्या लब्धानिर्णीतिरित्युक्तन्यायं विशदयन् पूर्वपक्षयति । न युज्येत इति । न केवलमुक्तरीत्योपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यत्वं किन्तु तद्द्वयं समञ्जसं युक्तं चेति सूत्रार्थमभिप्रेत्य प्रवृत्तं युज्यते चोपसंहारोनुपसंहारश्चेति भाष्यं व्याचष्टे । युक्ताविति । भाष्ये योग्यताविशेषादित्यत्र योग्यताशब्देन तत्पुरुषोपलक्षणं मत्वा व्याचष्टे । पुरुषभेदेनेति । एतेन प्राप्तेः प्राप्तत्वात्पुरुषभेदेन व्यवस्थितत्वादिति सूत्रार्थ उक्तो भवति । माहात्म्यमित्युक्तन्याय-प्रदर्शकयोग्यताविशेषादित्येतद्भाष्यमेव प्राप्तेरित्यस्यार्थन्तरपरतया प्रमाणोदाहरणपूर्वकं

व्याचष्टे । यस्येति । तावतो गुणान्युगपत्प्रतीत्य । आदीत्यादिपदेन तदभाव उच्यते । एतेन ध्यानकाले गुणानां युगपद्बुद्धौ प्राप्तिमपेक्ष्य तद्भावाभावलक्षणयोग्यता विशेषादिति यावत् । पुरुषविशेषनिर्णयेन तदुभयं समञ्जसमित्यर्थ उक्तो भवति । नन्वेतेन ध्यानकाले यस्य यावन्तो गुणा उपस्थाप्यन्ते तेनैव तावन्तो गुणा उपास्या नान्येनेति पुरुषविशेषनिर्णयानन्तरं ध्याने प्रवृत्तिः । अन्यथा योग्यप्रयत्नदोषप्रसरात् । प्रवृत्त्यनन्तरं पुरुषविशेषनिर्णय इत्यन्योन्याश्रयदोष इति चेन्न, इतरे त्वर्थसामान्यादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । ननु भविष्यत्पर्ववचने युगपत्प्रतीत्यादियोग्यताविशेषस्य चतुर्मुखादिसम्बन्धितयानुपादानात् कथं सर्वगुणोपासकस्यैवोक्तं कथं प्रकृतोपयोग इत्यतः 'युगपद्ब्रह्मणः सर्वे भासन्ते हि गुणा हरेः । तदन्येषां यथायोग्यं स्वमाहात्म्यानुसारत' इति न्यायविवरणानुसारात्तदप्यत्रोप-लक्षणत्वेन ज्ञातव्यमित्याह । युगपदिति ॥ ३ ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसं ॐ । अन्यथेति । गुणोपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यतासमर्थनाभावे उक्तसर्वपरिज्ञानस्य वैय्यर्थ्यरूपबाधप्रसंगादित्यर्थः । अनन्तरसंगतिमाह । प्रकृताविति । उपसंहार इति न चेति सूत्राभ्यां प्रकृतौ इत्यर्थः । उक्तयोः उपसंहारानुपसंहारयोः बाधकपरिहारादनन्तरसंगतिरिति भावः । न केवलं उक्तरीत्या उपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यत्वं किन्तु तद्वयं समंजसं युक्तं चेति सूत्रार्थमभिप्रेत्य प्रवृत्तस्य युज्यते चेत्यस्यार्थमाह । युक्ताविति । निर्णयाभावपरिहाराय योग्यताविशेषादिति भाष्यं सप्रमाणकं व्याचष्टे यस्येति । एतदेवेति । योग्यताविशेषादित्यनेन उक्तमेवेत्यर्थः । कैश्चिदित्यस्य निर्दिष्टयत्किंचिद्गुण-परत्वप्रतीतिनिवारणार्थमानन्दादय इत्युत्तरसूत्रानुसारेणार्थमाह । कैश्चिदिति । ननु यस्य यावद्गुणाः स्पष्टमित्युक्त युगपत्प्रतीत्यादिरूपयोग्यताविशेषस्यात्र चतुर्मुखादिसंबन्धित्वेनानुक्ते उपासनं कथं चतुर्मुखादिसंबन्धित्वेन उच्यत इत्यत आह । युगपदिति । न केवलं उपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यत्वं किन्तु तद्वयं समंजसं युक्तं च कुतः प्राप्तेः योग्यताविशेषादित्यर्थः ॥ ३ ॥

वाक्यार्थविवरणम्

उक्तेति ॥ उपसंहारानुपसंहारयोरुभयोरपि कर्तव्यत्वं यदुक्तं तस्य बाधप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ प्रतिपादनमिति ॥ ''संज्ञातश्चेत् न वा प्रकरणभेदादि''ति उभयोरपि प्रतिपादनमित्यर्थः ॥

तथा चाविरोध इति भावः ॥ तावतो गुणान् ॥ आनन्दादीति ॥ सच्चिदानन्दात्मभि मानुपैस्त्वित्युक्तेरिति भावः ॥ इत्यादीति ॥ सुरैर्हरिर्यथाक्रमं बहुगुणैरित्युक्तेरिति द्रष्टव्यम् ॥ शृङ्गिग्राह्यिकयेति ॥ शृङ्गिग्राह्यिकन्यायरूपया स्मृत्येत्यर्थः ॥ सामञ्जस्यादिति ॥ तथा च सूत्रे समञ्जसमिति भावप्रधानो निर्देशः । प्राप्तेर्योग्यतायाः अनुसारेणोपसंहारानुपसंहारयोः । समञ्जसं सामञ्जस्यं विरोधो निर्णयाभावश्च नास्तीति सूत्रार्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

उक्तबाधेति ॥ पूर्वाधिकरणोक्तस्योभयोरपिकर्तव्यत्वस्य बाधेत्यर्थः । प्रतिपादनं उक्तरीत्याविरोधः ॥ अन्योन्यनियमेनेति ॥ नियामकेत्यर्थः ॥ ॐ प्राप्तेश्च समंजसं ॐ ॥ नकेवलमुक्तरीत्योपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यत्वमपि तु तद्द्वयं समंजसंच युक्तं, कुतः प्राप्तेः योग्यताया व्यवस्थितत्वादित्यर्थः ॥ यस्येति ॥ यस्योपासकस्योपासनासमये स्वभुजवद्भा-वन्तोभ गवतो गुणाः स्पष्टं युगपत्प्रतिभासंते स तावत एव गुणान् ध्यायेदिति संबन्धः ॥ एतदेवेति ॥ योग्यताविशेषादित्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः । कैश्चिदित्यस्यानिर्दिष्टयत्किञ्चिद्गुण-परत्वप्रतीतिनिरासायाह ॥ आनन्दादीति ॥ यस्य यावद्गुणाः स्पष्टमित्युक्तयुगपत्प्रतीति-योग्यताविशेषो नात्र चतुर्मुखसंबन्धित्वेनोच्यत इत्यत आह ॥ युगपदिति ॥ ''युगपद्ब्रह्मणः सर्वे भासंते हिगुणाहरेः । तदन्येषां यथायोग्यमि''ति श्रुतेरिति भावः ॥ ३ ॥

४. सर्वाभेदाधिकरणम्

॥ ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॐ ॥ ११ ॥

सर्वगुणयुक्तत्वेनोपासनादन्यत्रैव फले ब्रह्मादयो भवन्ति ।

'सम्पूर्णोपासनाद्ब्रह्मा सम्पूर्णानन्दभाग्भवेत् ।
इतरे तु यथायोगं सम्यङ्मुक्तौ भवन्ति ही'ति पाद्मे ॥ ११ ॥

॥ इति सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सम्पूर्णानन्दाद्यात्मके मोक्षफले भवन्ति । इम इति विशेपतः प्रस्तुतत्वात्सर्वोपसंहारका उच्यन्ते । यद्यपि ब्रह्मैव सर्वगुणोपासकः । तथाऽपि तदनतिन्यूनब्रह्माण्यादिविपय आदिशब्दः । इतरे तु यथाशक्त्युपास्तिं कुर्वाणा यथायोगं फलभाजो भवन्ति । ''सम्यङ्मुक्ताविः''ति वचनादत्यल्पगुणोपासकानां मुक्तिरपि सम्यङ्मुक्तिरेव । नासम्यङ्मुक्तिरिति सिध्यति । दुःखलेशाभावात् ॥ इति सर्वाभेदाधिकरणम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्रेश्वरदर्शनसाधनोपासने वहुगुणोपसंहारस्य कर्तव्यतासमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोक्तानुपपत्तेः समर्थनीय एव । प्रकृतो वहुगुणोपसंहारो विपयः । कर्तव्यो न वेति सन्देहः । उभयविधक्रियादर्शनं सन्देहबीजम् । न कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः । तथा हि । अल्पगुणोपसंहारकेभ्यो वहुगुणोपसंहर्तृणां फलातिशयोऽस्ति न वा । नाद्यः । प्रमाणाभावेन फलातिशयनिर्णयाभावात् । न द्वितीयः । व्यर्थायासस्य बुद्धिमदुपादित्साऽगोचरत्वात् । अतः फलानिर्णीतेरुपसंहारस्य कर्तव्यत्वादुक्तमयुक्तमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ सर्वेति ॥ युक्त एव ब्रह्मादीनां बहुगुणोपसंहारः । वहुगुणोपसंहारेण तेपामनुपसंहर्तृभ्यो विलक्षणफलसद्भावात् । न च फलानिर्णयः । तेपां सर्वगुणोपसंहारेणोपासकानां महत्त्वादेव महत्फलमिति निर्णयोपपत्तेः । न हि वेदोक्तमहोपासनावतामतिशयितफलाभावः संभवतीति भावः । स्मृत्या चायं निर्णय इति तामुदाहरति ॥ संपूर्णेति ॥ सम्यग्भवन्त्यतिशयवन्तो भवन्तीत्यर्थः । अतो वहुगुणोपसंहर्तृणां फलविशेपभावादुपसंहारो युक्त एवेति सिद्धम् ॥ ११ ॥

गुर्वर्थदीपिका

सर्वगुणयुक्तत्वेनोपासनादिति वदता सर्वेपां गुणानामभेदादेकीकृत्योपासनादित्यर्थस्सूत्रखण्डस्य सूचितः । इदं चोपलक्षणम् । एतादृश्युपासनयोग्यता ब्रह्मण एवास्ति न त्वन्येपाम् । एवं च ब्रह्मादय इति वदता भाष्यकारेण सूत्रे स्ववचने चोक्तमन्यस्योपलक्षणमिति सूचितम् । तथाच सर्वगुणोपासनात्ततोऽपि क्रमेण न्यूनगुणोपासनादिति साधनवैचित्र्यमुक्तं भवति । तस्मादिमे ब्रह्मादयः अन्यत्र फले अन्यत्र अन्यस्मिन्भिन्ने इदं चाऽऽवर्तनीयं भिन्ने फले भवन्तीति सूत्रभाष्ययोरर्थः ॥

पूर्वसूत्र इत्यर्थः । कर्तव्य उत न वेति । अत्र बहुगुणोपसंहारः किं न कर्तव्य उत कर्तव्य इति चिन्ता । तदर्थं स किं फलातिशयवान्न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं फलातिशये प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । फलातिशयोऽस्ति न वेति । गुणोपसंहारस्य सफलत्वमात्रं तु श्रुतिविहितत्वादेव सिद्धमिति भावः । फलानिर्णीतिरिति न्यायविवरणं व्याचष्टे- प्रमाणाभावेनेति । ''अन्यत्रेमे'' सूत्रांशव्याख्यानपरं, अन्यत्रैव फले ब्रह्मादयो भवन्तीति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे- युक्त एवेत्यादिना । अनेन सूत्रभाष्ययोः ''अन्यत्र'' इत्येतत्तादृ विलक्षणार्थकम् । अनुपसंहर्तृफलं तु प्रतियोगीत्युक्तं भवति । महात्म्येनैवान्यत्फलं महतामिति निर्णयोपपत्तेरिति न्यायविवरणं व्याचष्टे- तेषां सर्वगुणोपसंहारेणेति । असम्यक् मुक्तेरभावात् । नासम्यगित्येतन्मुक्तिविशेषणमित्यभिप्रेत्याह- सम्यग्भवन्तीति ॥ ४ ॥

भावदीपः

ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॐ ॥ ११ ॥ उपासन इत्यादिपूर्ववद्व्याख्येयम् । एवमग्रेऽपि । समर्थनात्फलविशेषकथनेनेति भावः । अन्यथा फलविशेषोक्त्या तदसमर्थने । अधिकारिभेदेनोभयसामञ्जस्यरूपप्रागुक्तप्रमेयानुपपत्तेरित्यर्थः । एतेन पूर्वसङ्गतिरप्यत्र सूचिता । यद्वा सर्वपरिज्ञानरूपप्रागुक्तप्रमेयानुपपत्तेरित्यर्थः । गुणोपसंहार इत्येवोक्तौ ब्रह्ममात्रकर्तृकसर्वोपसंहारप्राप्त्या ब्रह्मादय इति भाष्यनिर्देशायोगात्तदुपपत्तये ब्रह्मानतिन्यूनब्रह्माण्यादिपरिग्रहाय बहुगुणोपसंहार इत्युक्तम् । पूर्वत्र प्राप्तेरित्यनेन सर्वोपसंहारवत्क्रमन्यूनबहुगुणोपसंहारस्यापि प्रकृतत्वात्प्रकृत इति भावः । क्रियेति ॥ व्यापार इत्यर्थः । फलानिर्णीतिरिति न्यायविवरणोक्तहेतुमिह विकल्पमुखेन विवृणोति ॥ अल्पगुणेति ॥ सर्वाभेदादित्येतद्व्यावर्त्यमाह ॥ प्रमाणाभावेनेति ॥ व्यर्थायासस्येति ॥ विहितत्वात्कर्तव्यमिति तु आध्यानायेत्यत्राशङ्क्य निरसिष्यत इति भावः ॥ अत इति ॥ फलातिशयस्याप्रामाणिकत्वात्सामान्यफलस्य चानुपसंहारसाध्यत्वादिति फलानिर्णीतौ हेतुरयम् ॥ उक्तमिति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ अत्र भाष्ये पूर्वभाष्याद्युज्यते चोपसंहार इति पदमनुवर्त्य तत्र हेतुतया भवन्तीत्यन्तभाष्यं व्याचष्टे ॥ युक्त एवेति ॥ सर्वेत्यादेरर्थ उपसंहारेणेति अन्यत्रेत्यादेरर्थस्तेषामित्यादि । माहात्म्येनैवान्यफलं महतामिति निर्णयोपपत्तेरिति

न्यायविवरणोक्तहेतुं सङ्गमयति ॥ न च फलेत्यादिना ॥ अयमिति ॥ उपसंहर्तॄणां महाफलमिति निर्णयो न केवलं वेदोक्तमहोपासनवत्त्वयुक्तेति चार्थः । मुक्तौ साम्यम्भवन्तीत्यत्र किमिदं सम्यक्त्वमित्यत आह ॥ साम्यमिति ॥ सूत्रार्थं विवृण्वन्नेव फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ सर्वगुणाभेदेन वेदोक्तमहोपासनवत्त्वरूपयुक्तिः सम्पूर्णत्यादिस्मृतिबलादिति सर्वाभेदादित्यस्यार्थः । इमे इत्यस्यार्थः बहुगुणोपसंहर्तॄणामिति । त एव पूर्वत्र प्राधान्येन प्रकृता इति भावः । अन्यत्रेत्यस्यार्थः फलविशेषेति । उपसंहारः सामंजस इत्यनुवृत्तस्यार्थः उपसंहारो युक्त एवेति । फलान्वयार्थः पञ्चम्यन्ततया सूत्रार्थानुवादः ॥ ११ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॐ ३-३-११ । अन्यथेति । उपसंहारस्यैवाकर्तव्यत्वे प्राप्तेरित्यत्र योग्यताविशेषेणोपसंहारानुपसंहारयोः सामञ्जस्योक्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः । कर्तव्य इति । बहुगुणोपसंहारो न कर्तव्य उत कर्तव्यः । तदर्थमुपसंहारेण फलातिशयो नास्त्युतास्तीति । तदर्थं फलातिशये प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । अत्रापि फलातिशयनिर्णायकोक्त्या तद्व्यावर्त्यमनिर्णीतिरित्युक्तन्यायं दर्शयन् पूर्वपक्षयति । तथा हीति । गुणोपसंहारस्य श्रुतिविहितत्वात् फलं सिद्धवत्कृत्य फलातिशयोऽस्ति वा न वेत्युक्तम् । व्यर्थायासस्येति । साध्यातिशयाभावे साधनातिशयवैयर्थ्यादिति भावः । सर्वगुणयुक्तत्वेनोपसंहारेऽनुपसंहर्तृभ्यः फलातिशयोऽस्ति न वेति विकल्प्य द्वितीये उपसंहारानुपपत्तिरुक्ता । तत्परिहारायाद्यपक्षमभ्युपगन्तुमिदं सूत्रमिति भावेन सर्वगुणयुक्तत्वेनोपासनादिति भाष्यं प्रवृत्तम् । प्राप्तेश्चेत्यत्र महायोग्यतावत्वेन प्रकृतत्वादिमे इति ब्रह्मादिपरामर्श इति भावेन ब्रह्मादय इत्युक्तम् । सर्वाभेद इत्यस्य सर्वेषां गुणानामभेदादविभागात् अपरिग्रहादित्यस्य तात्पर्यमुक्तं सर्वगुणयुक्तत्वेनोपासनादिति । अन्यत्रेत्यस्य फल इति विशेष्यम् । अनुपसंहर्तॄणां प्रकृतत्वेन तत्फलमन्यत्रेत्युक्तवैलक्षण्यप्रतियोगितया गृह्यत इति भावेनान्यत्रैव फल इत्युक्तम् । तथा च सर्वगुणयुक्तत्वेनोपासनेन तदुपासका ब्रह्मादयः । अन्यत्रानुपसंहर्तृफलादतिशयितफलं भवत्येवेत्याद्यपक्षो गृह्यत इति सूत्रभाष्ययोराद्यपक्षपरिग्रहमात्रार्थत्वं तावन्मनसि निधायाद्यपक्षस्य स्वीकृतत्वात् द्वितीयपक्षोक्तो वैयर्थ्येनानुपसंहारायोगो नास्तीति तात्पर्यमाह । युक्त एवेति । आद्यपक्षाङ्गीकारे तत्पक्षोक्तदोष इत्याशङ्क्य निषेधति । न चेति । कुतो नेत्यतस्ते

सर्वगुणयुक्तत्वेनोपासनात् अतिमहत्त्वात् तन्निमित्तात् अन्यत्रातिमहत्येव फले ब्रह्मादयो भवन्ति नान्य इत्यत्र उक्तो भवति । असम्यङ्क्तेरभावात् न सम्यगित्येतन्मुक्ति-विशेषणमित्यभिप्रेत्याह । सम्यग्भवन्तीति ॥ ४ ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॐ ॥ अन्यथोक्तानुपपत्तेरिति । बहुगुणोपसंहारसमर्थनाभावे उक्तोपसंहारानुपपत्तेरित्यर्थः । *अनन्तरसंगतिमाह* । *प्रकृत इति* । *प्राप्तेरिति* पूर्वसूत्र इत्यर्थः । फलातिशयोऽस्ति नवेति । गुणोपसंहारस्य सफलत्वमात्रं तु श्रुतिविहितत्वादेव सिद्धमितिभावः । उक्तमिति । उपसंहारसमर्थनमित्यर्थः । अन्यत्रेमे इति सूत्रांशव्याख्यानपरं अन्यत्रैवेति भाष्यं व्याचष्टे । युक्त एवेति । अनेन सूत्रभाष्ययोः अन्यत्रेत्येतत्पदं विलक्षणार्थकम् । अनुपसंहर्तृफलं तु प्रतियोगीत्युक्तं भवति । असम्यङ्क्तेर भावान्नसम्यगित्येतन्मुक्तिविशेषणमित्यभिप्रेत्याह । सम्यग् भवतीति ॥

वाक्यार्थविवरणम्

उक्तेति ॥ उपसंहारोऽर्थाभेदादित्युक्तेत्यर्थः ॥ सूत्रार्थस्तु सर्वाभेदात् सर्वेषां गुणानामभेदादविभागेन युगपदुपसंहारपूर्वं तद्युक्ततया भगवदुपासनात् इमे ब्रह्मादयोऽन्यत्र अनुपसंहर्तृफलविलक्षणे फले भवन्ति । तादृशफलभाजो भवन्तीति ॥ अतिशयेति ॥ *अनुपसंहर्तृभ्यः ॥* फलविशेषेति ॥ *अनुपसंहर्तृभ्यः ॥*

वाक्यार्थमञ्जरी

प्रकृतेति ॥ प्राप्तेरिति पूर्वसूत्रप्रकृतेत्यर्थः ॥ ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॐ ॥ इमे ब्रह्मादयोनुपसंहर्तृफलापेक्षयाऽन्यत्र विलक्षणे फले भवन्ति कुतः सर्वाभेदात् सर्वेषां गुणानामभेदात् अविभागेनोपसंहारात् तेषां सर्वगुणोपसंहर्तृत्वादितिभावः । असम्यङ्क्त्य-

सर्वेषां मुमुक्षूणां कियन्नियमेनोपास्यमिति (अत) आह—

॥ ॐ आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ ॥ १२ ॥

प्रधानफलस्य मोक्षस्यार्थे आनन्दो ज्ञानं सदात्मेत्युपास्य एव ।
सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मोपासा विनिश्चिता ।
सर्वेषां च मुमुक्षूणां फलसाम्यादपेक्षितेति ब्रह्मतर्के ॥ १२ ॥

॥ इति आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

ये सम्यङ्मुक्तिमात्रमिच्छन्ति न तत्र विशेषास्तेषां ये गुणा उपास्यास्ते कियन्त इत्यधुना निरूप्यते । ननु किमत्र गुणोपास्तिप्रयोजनं, यदि स्यात्मनि गुणसमभिव्यक्तिस्तर्ह्यनर्थहेतुर्गुणोपासना स्यात् । बुद्धिसुखादीनां गुणानामत्यन्तोच्छित्तेरेवानर्थहानित्वेन मोक्षत्वात् । सुखज्ञाने हि दुःखज्ञानं दुर्वारम् । सुखदुःखयोरितरेतरव्याप्तत्वात् । अदृष्टनिमित्तानां च बुद्ध्यादीनां विशिष्टज्ञानयोगेन तदुच्छेद उच्छित्तिरेवाऽश्रयणीया । नच सुखानुभवाभावे मोक्षे प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गः । दुःखनिवृत्त्यर्थं तदुपपत्तेरिति । न तावत्सुखज्ञानादीनां गुणानामभावो मोक्षे मन्तव्यः । प्रमाणाभावात् । यच्चोत्प्रेक्ष्यते मोक्षः सुखहीनो दुःखहीनत्वाद्वैधर्म्येण संसारवदिति । तदीश्वरेऽनैकान्तिकम् । "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"त्यादिश्रुतेः पूर्णानन्दत्वादीश्वरस्य, "निरनिष्टो निरवद्यः" "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः" "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येती"त्यादेर्निर्दुःखत्वाच्च, सुखदुःखयोरितरेतरव्याप्तिरिति वाङ्मात्रम् । "ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकमि"ति च भागवते । आगमविरुद्धं चैतत् । "यत्र कामा निकामाश्च" "यत्राऽनन्दाश्च मोदाश्च" "सर्वेनन्दन्ति" "स दुःखाद्विमुक्त आनन्दी भवति" "तरति शोकमात्मविदि"त्यादिश्रुतिभ्यो मोक्षे निर्दुःखसुखाधिगमात् । अप्रवृत्तिप्रसक्तिश्चान्यथा । पुरुषार्थाभावात् । दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थ इति चेत्सत्यमनुभूयमाना । अन्यथा शिलादिवन्नैव स्यात् । पुरुषार्थ इति मतिमन्तो मन्येरन् । "मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदि"ति च भारते । इच्छन्ति सुप्त्यादिकं दुःखं सोढुमक्षमा इति चेन्न । सुखार्थत्वात्तदिच्छायाः । सुखमहमस्वाप्समिति हि तत्रत्यः सुखानुभवोऽनुस्मर्यते । दुःखनिवृत्तौ

मन्यसे । न च दुःखाभाव एव सुखाभाव इति वक्तुं शक्यते । प्रतियोग्यनिरूप्यत्वात् । सुखाभाव एव दुःखमित्युक्ते किञ्चोत्तरमनुभवापलापिनः । तस्मात्सुखानुभवाभावे प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् श्रुतिबलाच्च मोक्षे सुखानुभवोऽभ्युपगन्तव्यः । तथाऽपि भगवानुपासित एव दुःखं निवर्तयति सुखं चोपभोजयति । किमनेन गुणविशेषान्वेषणेन । अथवा सुषुप्तिप्रलयवदनुपास्यैव च स स्यादित्यत आह—आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ निर्दोषसुखानुभवरूपाय मोक्षप्रयोजनाय आनन्दादयश्चत्वारो गुणा उपास्या एव । सत्त्वं नाम निर्दोषत्वम् । नहि सुखानुभवमात्रं मोक्ष इष्यते । संसारेऽपि तत्सम्भवात् । न च निर्दोषसुखानुभवस्तथा तदुपास्तिं विना प्राप्यते । "तं यथा यथोपासते तदेव भवती"ति श्रुतेः । "स यथाकामो भवती"त्यादेश्च । स च पुरुषार्थः परतन्त्रस्य जीवस्य स्वामिनः सकाशाल्लभ्यत इति स्वामित्वं भगवत उपसंहर्तव्यं विशेषतः । तच्चाऽह । आत्मेति । आदत्त इति ह्यात्मा । एतदेव च विशेषत उपसंहारयिष्यति महत्यामप्यापदि— आत्मेतितूपगच्छन्तीत्यादौ । "आत्मशब्दाच्चे"ति चोक्तमात्रोपसंहारप्रमाणं वदिष्यति "आत्मेत्येवोपासीते"ति श्रुतिम् । अत एतच्चतुष्कमुपासनीयम् । फलसाम्यात् । फलस्योपास्तिसदृशत्वात् । "प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः" इति हि भागवते । अनेवम्भूतस्य चाफलत्वादुक्तन्यायेन । न च सुप्त्यादिवन्मोक्षसुखानुभवः । तस्यास्पष्टत्वात् । सांसारिकादनन्तगुणत्वान्मौक्तिकस्य । सभक्ति भगवद्दृष्टिरूपत्वाच्च ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवज्ज्ञानसाधनाशेषमुमुक्षुसाधारणगुणोपासनस्य निर्णीयमानत्वादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अनिर्णये तूपासनामात्रोच्छेदप्रसङ्गात्तन्निर्णेतव्यम् । प्रकृतभगवद्गुणा एव विषयः । किं सर्वमुमुक्षूपास्याः संख्यानिर्देशाभ्यां क्लृप्ताः पृथक् सन्ति न वेति संदेहः । पूर्वोक्तिर्विशेषानुक्तिश्च सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षयति ॥ सर्वेषामिति ॥ न सर्वमुमुक्षूपास्याः संख्यानिर्देशाभ्यां क्लृप्ता गुणाः पृथक् सन्ति । यदि भवेयुस्तर्हि ते के कियन्तश्चेति वक्तव्याः । यदि चतुःपञ्चषा आनन्दादय इत्युच्यन्ते तर्हि केषाञ्चित्समुच्चयेऽन्येषामपि समुच्चयप्रसङ्गेन नियमासंभवात् । एवं न निर्देशक्लृप्तिः नैतेऽन्य एवेत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । अतः सर्वैर्मुमुक्षुभिर्नियमेनोपास्यगुणानिर्णयान्न कस्याप्युपासनोपपत्तिरिति भावः । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत आहेति ॥ सन्ति संख्यानिर्देशाभ्यां क्लृप्ताः सर्वमुमुक्षुभिः सर्वथोपास्या गुणा आनन्दादयश्चत्वारो न त्वधिकाः । सर्वमुमुक्षूणां तदधिकोपासनेऽसमर्थत्वात् । न च निर्देशविपर्ययः । उपासनस्यानन्दादिरूपमोक्षार्थत्वात् । अपेक्षितफलानुसारेणैवेश्वरस्योपास्यत्वात् । 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेरिति भावः । अत्र स्मृतिं चाह ॥ सच्चिदिति ॥ सत्त्वं निर्दोषत्वम् । तच्च ज्ञानानन्दौ च सर्वापेक्षितं

चतुर्थे वक्ष्यत इति । अतः सर्वोपास्यगुणनिर्णयाद्युक्तमुपासनमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥

गुर्वर्थदीपिका

उपासनामात्रोच्छेदप्रसङ्गादित्यत्र उपासनामात्रं कात्स्न्यर्न्येनोपासनं सर्वेषां तद्गुणोपासनमिति यावत् । तस्योच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः । अन्यथा काप्युपासना न स्यादित्येवोक्ते साधारणोपास्य गुणाभावेऽपि स्वस्वयोग्यगुणोपासनसम्भवेन वाक्यमसङ्गतं स्यात् । अत उक्तैव योजना । कंपश्चित्समुच्चय इत्यस्य नियामकं विना स्वेच्छयैव मम ध्यानार्थमिमे गुणा एतावन्त इति मनसि पुञ्जीकरणे *श्रौतत्वाविशेषाद्भगवद्गुणत्वाविशेषाच्च गुणान्तरपुञ्जीकरणस्यापि न्यायप्राप्त-*त्वादित्यर्थः । एकत्रैव पुञ्जीभूततण्डुलतिलमाषमुद्गादिराशौ तण्डुलचतुष्टयमानयेत्यादि-विशेषनिर्देशं विना केवलमितश्चतुष्टयमानयेत्येवोक्ते तण्डुलचतुष्टयवद्धान्यान्तरमेलनेनापि चतुष्ट्वपूरणवदिति भावः । न च निर्देशविपर्यय इत्यस्य ''सच्चिदानन्द आत्मे''ति निर्देशेन विना सर्वेश्वरः सर्वकर्ता सर्वनियामकः सर्वशक्तश्चेति गुणान्तरचतुष्टयेनापि निर्देश-सम्भवादित्यर्थः । ''सुखमेव मे स्याद्दुःखं मनागपि माभू''दिति सर्वापेक्षितमोक्षेऽप्यानन्दस्य तदनुभवस्य दुःखादिदोषराहित्याख्यसत्तायाः यथायोग्यं स्वावरनियामकत्वस्य चेति गुणचतुष्टयस्यैव सर्वैरर्थ्यतेति भावेनोक्तमपेक्षितमिति । चतुर्थे वक्ष्यत इत्यत्र चतुर्थाध्याये ''*आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च*''त्यस्मिन्नधिकरण इत्यर्थः ॥

भावबोधः

ओं आनन्दादयः प्रधानस्य ओं ॥ अनन्तरसङ्गतिं सूचयन् विषयमाह– प्रकृतेति । ''प्राप्तेश्च समञ्जसम्'' इत्यत्र युगपत्प्रतीतिविषयत्वेन प्रकृता भगवद्गुणा इत्यर्थः । तथा च ''प्राप्ते''रित्यत्र युगपत्प्रतीतिविषयत्वेन ये गुणाः प्राप्ताः ते उपास्या इत्यभिहिते शङ्काद्वय-मुत्थितम् । फलातिशयनिर्णयाभावहेतुकोपसंहाराकर्तव्यताक्षेपस्य विषयविशेषानिर्णयहेतु-कतदाक्षेपात् प्राबल्येन पूर्वाधिकरणे तमाक्षेपं परिहृत्य अनन्तरमयमाक्षेपः परिह्रियत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं सर्वेत्यादि । अत्र भगवद्गुणाः सर्वमुमुक्षूपास्याः संख्या-निर्देशाभ्यां पृथक् क्लृप्ता न सन्त्युत सन्तीति चिन्ता । तदर्थमानन्दादिगुणचतुष्टय-व्यतिरिक्तगुणानां सर्वमुमुक्ष्वपेक्षितफलहेतुत्वात्तदुपासनाशक्यत्वे वर्तेते न वेति । आनन्दादीनां

शङ्काप्रदर्शनपूर्वकं योजयति– यदीति । चतुष्पञ्चषा इति संख्या क्लृप्तिः । आनन्दादय इति निर्देशक्लृप्तिरिति ज्ञातव्यम् । अनेन न्यायविवरणे आनन्दादीनामिति निर्देशक्लृप्तिः केषाञ्चिच्चतुष्पञ्चषाणामिति संख्याक्लृप्तिरुक्तेत्युक्तं भवति । अत्र न्यायविवरणे सर्वगुणसमुच्चयः सर्वेषां स्यादिति संख्याक्लृप्तावतिप्रसङ्गोक्तिः । निर्देशक्लृप्त्यतिप्रसङ्गस्यापि उपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह– एवमिति । अल्पशक्तित्वात्तेषां पुंसामिति न्यायविवरणं व्याख्याति– सर्वेति । अनेन न्यायविवरणे तेषामित्यनेन पूर्वं सर्वेषामिति प्रकृतानां सर्वमुमुक्षूणां परामर्श इत्युक्तं भवति । ब्रह्मादीनां केषाञ्चिदानन्दादिगुणचतुष्टयाधिकगुणोपासनासमर्थत्वेऽपि न सर्वेषां तत्सामर्थ्यम् । मनुष्योत्तमानां तदभावादिति भावः । नन्वयमपि नियमो नास्ति–

> ''आत्मेत्येव परं देवमुपास्य हरिमव्ययम् ।
> केचिदत्रैव मुच्यन्ते'' इति ॥

आत्मत्वमात्रोपासकानामपि मुक्तेरिति चेत् मैवम्; अत्र कर्मक्षयोत्क्रान्तिमार्गभोगलक्षणचतुर्विधमोक्षयोग्यानामेवानन्दादिगुणनियतिसमर्थनात् । आत्मत्वमात्रोपासकानां तु ''नोत्क्रामन्ति'' इत्युक्तत्वेन तदयोग्यत्वादिति ॥

ननु सत्त्वादिगुणत्रयोपासनाफलस्य निर्दुष्टज्ञानानन्दरूपस्य सर्वापेक्षितत्वेनास्तु तदुपासनावश्यकत्वम् । आत्मत्वोपासनाफलस्य स्वामित्वस्य सर्वमुमुक्ष्वपेक्षितत्वाभावेन कथं तदुपासनस्यावश्यकत्वमित्यत आह– आत्मपदेति । तच्चेति । तत् भगवत्प्रीतिसाधनत्वम् । चतुर्थे ''आत्मेति तु उपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च'' इत्यत्रेत्यर्थः ॥ ५ ॥

भावदीपः

ॐ आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ ॥ १२ ॥ उपासनस्येत्युक्त्या साक्षादेवास्यान्तर्भावसंगतिः सूचिता ॥ उपासनामात्रेति ॥ उपासनासामान्येत्यर्थः । तदुच्छेदे च कुतो विशेषचिन्ता पूर्वोक्तेति भावः । एतेन सिद्धे हि सामान्यत उपासनाकर्तव्यत्वे फलातिशयादिना अधिकारिभेदादिना च सर्वगुणोपासनाकर्तव्यत्वरूपविशेषचिन्ता पूर्वत्र कृता युक्ता । सैव त्वयुक्ता । गुणनिर्णयाभावेनोपासनामात्रस्यैवायुक्तेरिति वा सर्वभेदादिति सर्वगुणोपासनस्य फलविशेषोक्तिरयुक्ता । उपासनामात्रस्यैवासिद्ध्या तद्विशेषासिद्धेरित्य-

व्यवहितपूर्वगात्राक्षेपेणात्र पूर्वपक्षप्रवृत्तेर्वा पूर्वसंगतिः सूचिता । यद्यपीदमधिकरणमुप-संहारनयात्पूर्वमेव निवेश्यम् उपासनामात्रसमर्थनपरत्वादस्य । अत एवाणुभाष्ये सच्चिदानन्द आत्मेति एतन्नयार्थः प्रथमं निवेशितः । तथापि सर्वाधिकार्युत्तमब्रह्माधिकारिकत्वात्सर्वगुणो-पासनस्य मुख्योपासनत्वाच्चादौ तन्निवेश इति भावः ॥ प्रकृतेति ॥ सर्वभिदादित्यादौ सर्वपदादिना प्रकृतेत्यर्थः । सर्वेषामिति भाष्योक्तेराह ॥ सर्वेति ॥ संख्येति ॥ चतुःपञ्चेत्यादिसंख्यया आनन्दज्ञानेत्यादिविशेषोद्देशेन च क्लृप्ता इत्यर्थः ॥ विशेषेति ॥ उपासनाविधिषु विशेषानुक्तिरित्यर्थः । आनन्दादीनां केषाञ्चित्समुच्चये प्राप्ते सर्वगुणसमुच्चयः सर्वेषां स्यादित्यन्यत्रोक्तन्यायमिह प्रश्नपूर्वमाह ॥ ते के कियन्तश्चेति वक्तव्या इत्यादिना ॥ चतुःपञ्चषा इति ॥ चत्वारः पञ्च वा षड्वेत्यर्थः । सङ्ख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येय इति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ सङ्ख्येयेडजबहुगणादिति समासान्तः । केषाञ्चित् आनन्दादिगुणानामित्यर्थः । अन्येषां बलैश्वर्यादीनामित्यर्थः ॥ अत इति ॥ संख्या-निर्देशक्लृप्तौ नियामकाभावादित्यर्थः । अनिर्णये हेतुरयम् । कस्यापि गुणस्येत्यर्थः ॥ आनन्दो ज्ञानमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ सन्तीत्यादिना ॥ सर्वमुमुक्षुभिरिति ॥ सर्वेषां मुमुक्षूणामित्येतत्पूर्वभाष्यादत्राप्यनुवर्तत इति भावः । एवकारस्य इत्येवोपासीतेति भिन्न-क्रममुपेत्य तद्व्यावर्त्यमाह ॥ न त्विति ॥ कुत इत्यतोऽल्पशक्तित्वात्तेषां पुंसामित्यन्यत्रोक्तं हेतुमाह ॥ सर्वमुमुक्षूणामिति ॥ अयं च तेषामित्यस्यार्थः । संख्याक्लृप्तौ न्यायविवरणोक्तहेतुं योजयित्वा निर्देशक्लृप्तौ प्रधानफलस्य मोक्षस्यार्थ इति भाष्यं हेतुतया योजयति ॥ न चेत्यादिना ॥ आनन्दादिरूपेति ॥ निर्दोषानन्दानुभवरूपेत्यर्थः । तथाप्यानन्दादय एवोपास्य इति कुत इत्यतस्तस्य हेतुतां व्यनक्ति ॥ अपेक्षितेति ॥ तदेव भवति तदेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । भू प्राप्तौ परस्मैपदमेकवचनं च छान्दसम् ॥ अत्रेति ॥ मोक्षार्थमेत एवोपास्या इत्यत्रेत्यर्थः । फलसाम्यादित्यत्रापेक्षितफलस्वरूपमाह ॥ सत्त्वमिति ॥ आत्म-त्वोपासने बीजमन्यदाह ॥ आत्मेति ॥ स्मृतावात्मत्वोपासने हेत्वनुक्तेराह ॥ तच्चेति ॥ तच्चात्मत्वोपासनमावश्यकमित्येतच्चतुर्थाद्यपादे आत्मेति तूपगच्छन्तीत्यत्र वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ अत इति ॥ अपेक्षितमोक्षाख्यफलार्थतया वक्ष्यमाणदिशा भगवत्प्रीतिहेतुतया चाधिकोपासने शक्त्यभावाच्च सत्त्वज्ञानानन्दात्मत्वानां चतुर्णामेवावश्यकत्वादिति निर्णये हेतुरयम् । यद्वा अत इत्यस्यैव विवरणं सर्वेत्यादि ॥ १२ ॥

नियमेनोपास्यसामान्यगुणनिर्णये उपासने एवाप्रवृत्तः प्रवृत्तस्यैव युगपत्प्रतीतगुणान्तरोपासनसम्भवादन्यथाऽसम्भवादिति भावः । उपासनाफलनिरूपणानन्तरं तद्विषयसर्वसाधारणगुणनिर्णयादनन्तरसङ्गतिः । किमिति । सर्वमुमुक्षूपास्या गुणाः सङ्ख्यानिर्देशाभ्यां क्लृप्ता न सन्त्युत सन्तीति चिन्ता । तदर्थं सङ्ख्यानिर्देशक्लृप्तिकल्पकं नास्त्युतास्तीति । विशेषानुक्तिरिति । मानुषैः कैश्चिदेव त्वित्युक्तगुणाः सर्वमुमुक्षुभिर्नियमेनोपास्या इति वक्तव्यम् । मध्यमगुणानामुत्तमगुणानां च सर्वमुमुक्षुसाधारण्यायोगात् । तत्र कैश्चिदेव त्वित्येवोक्ते विशेषानुक्तिः सन्देहबीजमिति भावः । पूर्वपक्षं सूचयतीति । कियन्नियमेनोपास्यं न कियदपीति काका सङ्ख्याक्लृप्त्याक्षेपेऽपि निर्देशक्लृप्त्याक्षेपस्यात्र मुखतो लाभात् सूचयतीत्युक्तम् । अत एव किन्नियमेनोपास्यं न कियदपीति काकुलब्धं सङ्ख्याक्लृप्त्याक्षेपमुपलक्षणं मत्वोभयमाक्षिपति । न सर्वमुमुक्षूपास्या इति । कुतो न सन्तीत्यतः सङ्ख्याप्रश्नपरत्वेन तदेव वाक्यं व्याकुर्वन्नुपलक्षणत्वे निर्देशमपि पृच्छति । यदि भवेयुरिति । यदिशब्दाध्याहारेण तदेव वाक्यं सङ्ख्याप्रश्नोत्तरशङ्कापरत्वेन व्याचष्टे । यदीति । एतेन यदि कियच्चतुष्पञ्चषट्सङ्ख्याकं नियमेनोपास्यमित्युच्यत इति व्याख्यातं भवति । उपलक्षणीयमर्थमाह । आनन्दादय इति । यद्यानन्दादय इत्युच्यत इत्यर्थः । तदुत्तरत्वेन समुच्चय इत्युक्तन्यायप्रदर्शकत्वेन तर्हीत्यध्याहारेण तदेव भाष्यं व्याचष्टे । तर्हीति । तर्हीत्यस्यैव विवरणं केषाञ्चिदिति । एतेन तर्हि चतुष्पञ्चषण्णामुपास्यत्वे पुनः किन्नियमेनोपास्यं प्रसज्येत। ततोऽधिकानां कियतां सप्ताष्टादिसङ्ख्याकानामपि नियमेनोपास्यत्वमिति समुच्चयः प्रसज्यत इत्यर्थ उक्तो भवति । निर्देशक्लृप्तावप्यतिप्रसङ्गमुपलक्षणत्वेनाह । एवमिति । आनन्दादयश्चत्वार इति । यद्यपि सूत्रे आनन्दादय इति आत्मानन्दमात्रस्य मुखतो निर्देशेनादय इत्येवोक्तम् । चत्वार इति सङ्ख्याविशेषनिर्देशश्च न कृतः । तथापि प्रधानस्य इत्युक्तफलपर्यालोचनात् सङ्ख्यानिर्देशज्ञानं सुकरम् । निर्दोषानन्दानुभवस्वावरस्वामित्वरूपप्रधानफलस्य चतूरूपत्वेनानन्दादय इत्युक्ते सङ्ख्यानिर्देशविशेषज्ञानसम्भवादानन्दादयश्चत्वार इति व्याख्यातम् । महदल्पसाधारण्येन मुमुक्षुमात्रापेक्षिततया प्रधानफलस्यार्थ इत्युक्त्यैव सूचितं अल्पशक्तिरित्युक्तन्यायं चत्वार एवोपास्या नाधिका इत्यत्र हेतुत्वेनाह । सर्वमुमुक्षूणामिति । निर्देशक्लृप्तावपि प्रधानस्येत्ययमेव हेतुरित्याह । न च निर्देशविपर्यय

इत्यादिना । सर्वेषां च मुमुक्षूणामित्यस्य कर्मक्षयादिरूपचतुर्विधमोक्षेच्छूनां सर्वेषां सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मोपासाफलस्य साम्यात् फलस्योपास्तिसदृशत्वात् अपेक्षिता विनिश्चिता इत्यर्थः । तदुक्तं तत्त्वप्रदीपे । फलसाम्यात् फलस्योपास्तिसदृशत्वात्प्रतिमुखस्य यथा मुख-श्रीरिति भागवतमिति । आत्मत्वोपासनस्य कर्तव्यत्वे निमित्तान्तरमप्याह । आत्मपदोदि-तेति । तच्चेति । भगवत्प्रीतिसाधनत्वमात्मगृहीतिरित्यत्र चतुर्थे वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ ॥ अनन्तरसंगतिं सूचयन् विषयमाह । प्रकृतेति । प्राप्तेश्च समंजसमित्यत्र युगपत्प्रतीतिविषयत्वेन प्रकृताः भगवद्गुणा इत्यर्थः । तथाच प्राप्तेरित्यत्र युगपत्प्रतीतिविषयत्वेन ये गुणाः प्राप्ताः ते उपास्या इत्यभिहिते शङ्काद्वयमुद्भितं फलातिशयनिर्णयाभावाद्विषयविशेषनिर्णयाभावाच्चाकर्तव्यतोपसंहारस्येति । तत्र फलातिशया-भावहेतुकोपसंहारस्य कर्तव्यता क्रमस्य विषयविशेषनिर्णयाहेतुकक्षे प्राप्तावसरेण । पूर्वाधिकरणेन तमाक्षेपं परिहृत्यानन्तरमयमाक्षेपः परिह्रियते इत्यनंतरसंगतिरिति भावः । संख्यानिर्देशाभ्यामिति ॥ चतुः पञ्चषा इति संख्याक्लृप्तिः । आनन्दादय इति निर्देशक्लृप्तिः । सर्वमुमुक्षूणामिति । ब्रह्मादीनां केषांचिदानन्दादिगुणाः चतुःपञ्चाधिकगुणोपासनासामर्थ्यमपि न सर्वेषां तत्सामर्थ्यं मनुष्योत्तमानां तदभवादिति भावः । नचायमपि न निर्णयः । ''आत्मेत्येवपरं देवमुपास्य हरिमव्ययम् । केचिदत्रैवमुच्यन्ते'' इत्यात्ममात्रोपासकानामपि मुक्त्युक्तेरिति वाच्यम् । कर्मक्षयोत्क्रान्तिमार्गभोगलक्षणचतुर्विधमुक्तियोग्यानामेवानन्दादि गुणनियतिसमर्थनात् । आत्मत्वमात्रोपासकानां नोत्क्रामन्तीत्युक्तत्वेन तदयोग्यत्वादिति भावः । ततः किमित्यत आह । अपेक्षितेति । अपेक्षितफलानुसारेण उपासनं कर्तव्यमित्यत्र प्रमाणमाह । तमिति । ननु सत्वादिगुणत्रयोपसानाफलस्य निर्दोषत्वज्ञानानन्दरूपस्य सर्वापेक्षितत्वेनास्तु तदुपासनस्यावश्यकत्वम् । आत्मत्वोपासनाफलस्य स्वामित्वस्य सर्वमुमुक्ष्वपेक्षितत्वाभावेन कथं तदुपासनस्यावश्यकत्वमित्यत आह । यदेति । स्वामित्वो-पासनेहि स्वस्य परमात्मा स्वामीति परमात्मना साकं स्वस्य स्वाम्यस्वामिरूपसंबन्धानुस्मरणं भवति । तच्च भगवत्प्रीतिसाधनमित्यतः तदप्युपास्यमित्यर्थः । ननु कथमस्य भगवत्प्रीति-साधनत्वमित्यत आह । तच्चेति । तत् भगवत्प्रीतिसाधनत्वम् । चतुर्थे, आत्मेति तूपगच्छन्ति

विशेषानुक्तिरिति ॥ गुणैरुपास्य इत्येव सामान्यत उक्तैरेतैरेतावद्भिरिति विशेषानुक्ति-रित्यर्थः । चतुःपञ्चषाणामिति संख्याक्लृप्तिर्न सम्भवतीत्याह ॥ न हीति ॥ केषाञ्चित् चतुष्पञ्चषाणां समुच्चये उपास्यत्वेन समुच्चये । युगपत्समुच्चयेनोपास्यत्वकथन इति यावत् । अन्येषां चतुष्पञ्चषेभ्यो व्यतिरिक्तानाम् । तथा च चतुष्पञ्चषा एवेति नियमासम्भवेन सर्वेषां सर्वगुणसमुच्चयः स्यादिति भावः ॥ नेति ॥ आनन्दादिनामका न, किन्त्वन्ये नामान्तरोपेता इत्यर्थः ॥ तच्चेति ॥ सत्त्वमित्यर्थः । स्वशब्देन भगवान् ॥ सम्बन्धः । स्वामिभृत्यभावः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ज्ञानसाधनेत्युपासनाविशेषणम् ॥ उपासनामात्रोच्छेदेति ॥ सामान्यनिर्णय एव विशेषनिर्णयादितिभावः ॥ प्रकृतेति ॥ प्राप्तेश्च समंजसमित्यत्र युगपत्प्रतीतिविषयत्वेन प्रकृतेत्यर्थः । निर्देशः एतादृशा इति निरूपणम् ॥ पूर्वोक्तिरिति ॥ भगवद्गुणानां मुमुक्षूपास्यत्वोक्तिरित्यर्थः । संख्यानिर्देशाभ्यामक्लृप्तत्वे उपास्यत्वायोगादितिभावः । चतुष्पञ्चषा इति संख्याक्लृप्तिः आनन्दादय इति निर्देशक्लृप्तिरिति ज्ञातव्यम् ॥ केषाञ्चिदिति ॥ यद्यानन्दादीनां चतुष्पञ्चषाणामुपास्यत्वं तर्हिसर्वेषां सर्वोपास्यत्वं स्यात् अविशेषादित्यर्थः ॥ नैत इति ॥ आनन्दादयो न किन्तु प्रकाशवीर्यादय एवेति वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः ॥

ॐ आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ ॥ प्रधानस्य मोक्षस्यार्थे आनन्दज्ञाननिर्दोषात्म-त्वाख्याश्चत्वारो गुणा उपास्या इत्यर्थः ॥ असमर्थत्वादिति ॥ अतो न केषाञ्चित्समुच्चयः इत्युक्तदोष इति भावः ॥ तमिति ॥ तं भगवन्तं यद्गुणविशिष्टतयोपासते तद्गुणवन्तो भवन्तीत्यर्थः । ननु सच्चिदानन्ददोपासनाफलस्य निर्दोषत्वज्ञानानन्दादिरूपस्य सर्वापेक्षि-*तत्वेनास्तु तदुपासनस्यावश्यकत्वं आत्मत्वोपासनफलस्य* स्वामित्वस्य सत्वेन कथं तदुपा-सनस्यावश्यकत्वमित्यत आह ॥ आत्मपदेति ॥ तच्चेति ॥ तदात्मत्वोपासनस्य भगवत्प्रीति-साधनत्वं चतुर्थेऽध्याये । आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्तीत्यत्र वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

६. प्रियशिरस्त्वाधिकरणम्

॥ ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॐ ॥ १३ ॥

फलभेदार्थमुपचयापचययोर्भावान्न सर्वेषां प्रियशिरस्त्वादिगुणोपासाप्राप्तिः ।

'नैव सर्वगुणाः सर्वैरुपास्या मुक्तिभेदतः ।
विरिञ्चस्यैव यन्मुक्तावानन्दस्य सुपूर्णते'ति (हि) वाराहे ॥ १३ ॥

॥ इति प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमिति वक्ष्यमाणन्यायेन पूर्णानन्दः पूर्णज्ञान इत्याद्युपासनं प्राप्यते । तस्य च पूर्णानन्दस्याऽनन्दमयशब्दोदितस्य विशेषा उच्यन्ते "तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे"ति । तेऽप्युपसंहर्तव्याः । चतुर्णां गुणानां साकल्येनोपासनीयत्वादित्यत आह–प्रियशिरस्त्वादीत्यादिसूत्रम् ॥ एकैकस्मिन्नपि गुणे विशेषाणामुपचयापचयौ फलतारतम्यार्थं भवतः । अपचयः फलमात्राय भवति । न फलाभावाय । उक्तगुणोपास्तावुपचयोऽधिकफलाय भवति । अतो नापरेषां प्रियशिरस्त्वादिगुणविशेषोपास्तिः प्राप्यते । श्रवणोत्थं 'प्रियं' दर्शनोत्थो 'मोदः' भोगोत्थः 'प्रमोदः' स्वरूपभूत 'आनन्दः' । तत्तत्प्रवर्तकतया च तत्तव्यपदेशः ।

"शिरः प्रिये स्थितं तस्य परेयं प्रियनामकम् ।
मोदप्रमोदयोर्बाहू मोदनाच्च प्रमोदनात् ॥
मोदप्रमोदनामानावानन्दश्चाऽततत्वतः ।
मध्यमानन्दसंस्थं च ब्रह्म सृष्ट्यादि बृंहयत् ।
पुच्छं प्रधानवायौ च ब्रह्माख्ये संस्थितं सदा ॥
अभेदोऽप्यविशेषोऽपि परमैश्वर्ययोगतः ।
देहदेहिव देवासौ पञ्चधाऽवस्थितो हरिरि"ति *यजुस्संहितायाम्* ॥

इति प्रियशिरस्त्वाद्यधिकरणम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र ब्रह्मज्ञानसाधनोपासने प्रियशिरस्त्वादिगुणानां साधारण्यनिरासादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । साधारण्ये तूक्तबाधप्रसङ्गान्निरसनीयमेतत् । भगवद्गुणान्तर्गताः प्रियशिरस्त्वादिगुणाः श्रूयन्ते तस्य प्रियमेव शिर इत्यादौ । त एवात्र विषयः । किं सर्वमुमुक्षूपास्या न वेति संदेहः । द्विविधगुणप्रतीतिः

सर्वोपास्यत्वान्न चत्वार एवेति नियम इति । [illegible] नानन्दादिविशेषत्वेन सर्वेषां प्रियशिरस्त्वादिगुणोपासनयोग्यता वक्तव्या । विशेषाव-लम्बनेनोपासने सर्वेषां सर्वगुणोपास्तिप्रसङ्गात् । सर्वगुणानामपि गुणचतुष्टयविशेषत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न च सर्वेषां सर्वगुणोपास्तिरस्त्विति वाच्यम् । आनन्दश्रुतिसिद्धफलभेदसिद्ध्यर्थं गुणोपासनेऽपि तारतम्यस्यापेक्षितत्वादिति भावः । अत्रैव स्मृतिमाह ॥ नैवेति ॥ न च प्रियशिरस्त्वाद्यनुपासने मोक्षाभावः । 'यथायोग्यं गुणपूगानुपास्य फलं भवेन्मुक्तिगं नैव चान्यत् । नित्यैकाग्र्यव्यङ्ग्यताहेतुतश्च साक्षाद्ब्रह्मशिर्नो तद्विशेषैः स्मृतेश्च' इति श्रुतेर्विशेषानुपासनेऽपि योग्यगुणोपासनेनैव फलप्राप्तेः । अतः प्रियशिरस्त्वादीनामसाधारण्याच्चत्वार एव सर्वोपास्या इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

गुर्वर्थदीपिका

सम्यगनुपासनेनामुक्तिप्रसङ्गादित्यत्र सम्यगनुपासने सविशेषानन्दानुपासने सम्यगनुपा-सितराजवदानन्द एव नायास्यतीति शङ्कितुराशयः । सर्वगुणानामपि गुणचतुष्टय-विशेषत्वस्येत्यत्र गुणचतुष्टयान्तर्गतात्मत्वेऽन्तर्भावादित्यर्थः । नित्यैकाग्र्यव्यङ्ग्यताहेतुतश्चेत्यत्र एकाग्रस्य चित्तस्य भावः ऐकाग्र्यं ध्यानमिति यावत् । नित्यमैकाग्र्ये कृते सति यस्य गुणस्य व्यङ्ग्यता तस्यैवोपास्यतेति हेतोरित्यर्थः ॥

भावबोधः

ओं प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ओं ॥ १३ ॥ प्रियशिरस्त्वादि-गुणानामिति । आनन्दस्योपास्यतया सर्वमुमुक्षुसाधारण्येऽभिहिते तद्विशेषस्य प्रियशिर-स्त्वादेरपि साधारण्यशङ्कायां तन्निरासादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं सर्वेति । अत्र प्रियशिरस्त्वादयो गुणाः सर्वमुमुक्षूपास्या भवन्त्युत न भवन्तीति चिन्ता । तदर्थं प्रियशिरस्त्वदीनां सर्वोपास्यानन्दादिविशेषत्वं सर्वेषां तदुपासनाप्रयोजकं भवत्युत न भवतीति । तदर्थमुपासनायां किं तारतम्यं नाङ्गीकार्यमुताङ्गीकार्यमिति । तदर्थं विशिष्योपा-सनाजनिते फले सर्वेषां योग्यताऽस्ति उत नास्तीति । तदर्थं विशिष्योपासनाभावेऽपि सामान्याकारोपासनेन मोक्षो न भवत्युत भवतीति । प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दादि विशेषत्वेनैव दर्शनात्तेषामपि सर्वोपसंहार्यत्वमिति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह–

सर्वोपास्या इतीति । प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दादिविशेषत्वादिति पूर्वपक्षहेतोरस्तर्कप-राहतिमाह– विशेषावलम्बेनेति । इष्टापत्तिमाशङ्क्य तन्निषेधपूर्वकं फलभेदार्थमुपचयापचययोः भावादिति भाष्यं व्याचष्टे– न चेति । गुणोपासनेऽपीति भाष्ये शेषोक्तिः । फलभेदस्य प्रामाणिकत्वे स्यातां तेनोपासनोपचयापचयौ स एव कुत इत्यत उक्तम्– *आनन्दादिश्रुतिसिद्धेति । विशेषत्वहेतोः पूर्वपक्ष्युक्तविपक्षबाधकतर्कमनूद्य तन्निषेधपूर्वकं* तद्धेतुत्वेन सिद्धान्तन्यायविवरणं योजयति– न चेत्यादिना ॥ ३ ॥ इति प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

भावदीपः

ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिः ॐ ॥ १३ ॥ साधारण्ये त्विति ॥ सर्वमुमुक्षुसाधारण्य इत्यर्थः । फलसाम्यादिति पूर्वोक्तन्यायेनेति भावः । तेन पूर्वन्यायेन वा पूर्वोक्ताक्षेपेण वेह पूर्वपक्षप्रवृत्तेरवान्तरसङ्गतिरपि सूचिता ॥ तस्य प्रियमेवेति ॥ तस्यानन्दमयस्येत्यर्थः । आनन्दमयस्य भगवत्त्वं चानन्दमयोऽभ्यासादित्यत्र निर्णीतमिति भावः ॥ द्विविधेति ॥ सुखादेः संभृत्यादेश्च प्रतीतिरित्यर्थः । प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दादिविशेषत्वेनैव दर्शनात्ते-षामपि सर्वोपसंहार्यत्वमित्यन्यत्रोक्तपूर्वपक्षप्रतिज्ञाहेतू व्यनक्ति ॥ सर्वोपास्या इति ॥ एतेनोपसंहार्यत्वोक्तिर्भाष्यदिशोपासनोपलक्षणमिति सूचितम् । आनन्दविशेषत्वमानंद-मयनयटीकायां व्यक्तम् । श्रवणोत्थं प्रियम् । दर्शनोत्थं सुखं मोदः । भोगोत्थं सुखं प्रमोद इति तत्त्वप्रदीपोक्तिः ॥ अन्यथेति ॥ सविशेषानन्दानुपासन इत्यर्थः । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ सम्यगुपासनस्यैवानन्दानुभवरूपमुक्तिहेतुत्वात्सर्वोपास्यत्वमित्यर्थः ॥ पूर्वोक्तं प्रापकहेतुमनुवदन्नेव न सर्वेषामित्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ नानन्दादीति ॥ प्रापकहेतुमतिप्रसंगेन निराह ॥ विशेषेति ॥ व्यावर्त्यचोद्यपूर्वं फलभेदार्थमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ न चेत्यादिना ॥ फलभेदो मास्त्विति शङ्कानिरासायोक्तं आनन्दश्रुतिसिद्धेति । सैषानन्दस्य मीमांसेत्यादि-श्रुतिसिद्धेत्यर्थः । एवमानन्दादिविशेषत्वरूपपूर्वपक्षहेतुनिरसनपरतया फलभेदेत्यादिभाष्यं व्याख्याय तस्य हेतोः सहकारितया यो विपक्षे बाधकतर्कोऽन्यथेत्यादिना पूर्वत्रोपन्यस्तस्तन्निरसनपरतया न्यायविवरण एव श्रुत्युक्तिपूर्वमुक्तं हेतुं योजयति ॥ न चेत्यादिना ॥ उपास्य वर्तमानस्येति शेषः । मुक्तिमं फलं साक्षाद्दृशिश्च भवेत् । तद्द्वयमप्युपासनया भवतीत्यत्र हेतुर्नित्येत्यादि । प्रियशिरस्त्वादि तद्विशेषस्मृतितोऽप्यु-

तिसिद्धफलभेदार्थं गुणोपासनोपचयापचययोरावश्यकत्वादित्यर्थः । व्यधिकरणे पञ्चम्यौ । साधारण्यात् तद्योग्यविरिञ्चिमात्रोपास्यत्वादिति स्मृतिबलाद्भाति ॥ १३ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॐ ३-३-१३ । उक्तबाधप्रसङ्गादिति । त्वार एवेत्युक्तबाधप्रसङ्गादित्यर्थः । अत एवाक्षेपिकी अनन्तरसङ्गतिः । किमिति । यशिरस्त्वादिगुणाः सर्वोपास्या भवन्त्युत नेति चिन्ता । तदर्थमानन्दविशेषाणां ामनुपासने मुक्त्यभावोऽस्ति न वेति । तस्य प्रियमेव शिर इति श्रुतिसूचनपूर्वं यशिरस्त्वादीत्यानन्दादिविशेषग्रहणेन सूचितं विशेषदर्शनमित्युक्तन्यायं व्यनक्ति । यशिरस्त्वादीनामिति । प्रियशिरस्त्वमोदादिपक्षकत्वादीनां विज्ञानादीनां चानन्दज्ञानादि- शेषत्वादित्यर्थः । प्रियशिरसो भावो हि प्रियशिरस्त्वम् । तत्र शिरोरूपं प्रियमेवेति क्तमानन्दविशेषत्वमिति भावः । यद्वा आनन्दविशेषत्वादित्यस्यानन्दविशेषघटि- त्वादित्यर्थः । न चत्वार एवेति विशेषमपहाय सामान्यतः चत्वार एवेत्युक्तनियमो त्यर्थः । सूत्रे प्रियशिरस्त्वादिशब्दः तदुपास्तिपर इति भावेन प्रवृत्तम् । न सर्वेषामित्यादि- र्वपक्षप्रतिक्षेपरूपं प्रतिज्ञाभागं व्याचष्टे । आनन्दादिविशेषत्वेनेति । उपचयापचयौ हि भेद त्यत्र भेदे इति तादर्थ्ये सप्तमी । प्रधानस्येत्यस्ति । हिशब्दो हेत्वर्थे । ानन्दश्रुतिप्रसिद्धिद्योतकश्च । उपचयापचयौ वृद्धिह्रासौ आनन्दश्रुतिसिध्दौ । भाव्याविति पः । तथा च हि यस्मात्प्रधानस्य मोक्षाख्यस्य फलस्य भेदे भेदार्थे तारतम्यार्थ- पचयापचयौ गुणोपासायाः वृद्धिह्रासौ भाव्यौ तारतम्यमावश्यकमिति यावत् । तस्मात् त्यर्थ इति भावेन फलभेदार्थमुपचयापचययोः भाव्यत्वादिति भाष्यं प्रवृत्तम् । तदुक्तं तिज्ञया न साक्षात्सम्बद्ध्यते । आनन्दश्रुतिसिद्धफलतारतम्यार्थमुपासनातारतम्यस्याङ्गी- ार्यत्वेऽपि प्रियशिरस्त्वाद्यनुपासायाःनिर्हेतुकत्वात् गुणान्तरोपास्तितारतम्येन तदुपपत्ते- त्यतो नायं तत्र साक्षाद्धेतुरिति भावेन प्रतिज्ञार्थसाधनाय प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दादि- वशेषत्वादिति पूर्वपक्षहेतोः तर्कपराहतिमाह । विशेषावलम्बनेनेति । प्रियशिरस्त्वादीनां ानन्दादिविशेषत्वेनोपासने सर्वेषां सर्वगुणोपास्तिः कुत इत्यत आह । सर्वगुणानामिति । र्वज्ञत्वादेः प्रियशिरस्त्वादेरानन्दादौ निषेधमुखवेद्यानां सर्वेषां सप्तपदार्थेऽन्तर्भाववत् आत्मत्वे

(वाक्यार्थमुक्तावली)

सर्वगुणान्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वेन चतुष्टयविशेषणत्वस्य वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्क्य न सर्वेषां प्रियशिरस्त्वादिगुणोपासाप्राप्तिरिति भाष्यस्य प्रियशिरस्त्वादिसर्वगुणोपासाप्राप्तिरित्यर्थः । तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां फलभेदार्थमिति सौत्रहेतुव्याख्यापरं भाष्यं योजयति । आनन्दश्रुतिसिद्धेति । ननु प्रियशिरस्त्वाद्यनुपासने कुतो मोक्षाभावः, अवान्तरविशेषात् सम्यगुपासनानामेव फलवत्त्वादित्याशङ्क्योपचयापचयावित्यनेनोपचयापचययुक्तस्वयोग्योपासनेनैव स्वयोग्यफलसिद्धिरिति सूचितं यथायोग्यमित्युक्तन्यायं न्यायविवरणोदाहृतप्रमाणोदाहरणपूर्वं विवृणोति । यथायोग्यमिति । स्वयोग्यान् गुणानुपास्य स्थितस्यैव मुक्तिगं फलं भवेत् । अन्यथाऽनुपासने मुक्तिगं फलं न भवेत् । ननु युगपत्स्वभुजवदनुपासनेऽपि तस्य प्रियमेव शिर इत्यादिशास्त्रश्रवणावतां आनन्दादिविशेषस्मृतिमात्रेण तदपरोक्षे जाते सति फलं भवेदेवेत्यत उक्तं । नित्येति । तद्विशेषैः स्मृतैरपि साक्षाद्दृशिर्न भवति । कुतः परमात्मगुणानामादरनैरन्तर्याभ्यां नित्यं मनःप्रणिधानरूपध्यानेनैव योग्यत्वमपरोक्षविषयत्वमित्येतस्मात्कारणादित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॐ ॥ उक्तबाधप्रसंगादिति । चत्वार एव गुणा उपास्या इत्युक्तबाधप्रसंगादित्यर्थः । प्रियाशिरस्त्वादीति । आनन्दोपास्यतया सर्वमुमुक्षुसाधारण्ये विहिते तद्विशेषस्य प्रियशिरस्त्वादेरपि साधारण्याशङ्कायां तन्निरासादनन्तरसंगतिरिति भावः । अन्यथेति । विशेषविशिष्टानन्दाद्यनुपासने इत्यर्थः । ननु प्रियशिरस्त्वादीनां आनन्दादिविशेषत्वात् तदुपासनावश्यकमेवेत्यत आह । विशेषावलंबनेनेति । विशेषविशिष्टानन्दाद्युपासने इत्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्क्य तन्निषेधपूर्वकं फलभेदार्थं उपचयापचययोः भावादिति भाष्यं व्याचष्टे । न चेति । गुणोपासनेऽपीति भाष्ये शेषोक्तिः । फलभेदस्य प्रामाणिकत्वे स्यातां तेनोपचयापचयौ । स एव कुत इत्यत उक्तम् । आनन्दश्रुतिसिद्धेति । यथायोग्यानिति । उपस्थितस्येति शेषः । तेन समानकर्तृत्वोपपत्तिः । मुक्तिगं फलमपरोक्षज्ञानद्वारेति शेषः । अत्र हेतुमाह । नित्येति । आद्यश्चशब्दो हेत्वर्थः । द्वितीयोऽप्यर्थे । ततश्च यस्मादानन्दादीनां नित्यैकाग्र्ये नियतदाने व्यंग्यताहेतुतः युगपत् व्यंग्यतालक्षणहेतुतः तद्गुणविशिष्टपरमात्मापरोक्षदर्शिर्भवेति । नत्वयोग्यैरानन्दादिविशेषैः प्रियशिरस्त्वाद्यैः स्मृतैरपि तस्मादिति पूर्वेण संबन्धः । स्मृतैरित्यनेनायोग्यानां ज्ञानमात्रमभ्युपेति । अन्यथा सर्ववेदान्तप्रत्ययेत्युक्तविरोधः ।

द्विशेषस्य तत्प्राप्तमेवेति भावः ॥ अन्यथेति ॥ प्रियशिरस्त्वादेरनुपास्यत्वे ॥ सम्यगिति ॥ नवान्तरविशेषसाहित्येनेत्यर्थः । अमुक्तीति ॥ सम्यगानन्दाविर्भावरूपमुक्त्यभावेत्यर्थः ॥ वेशेषावलम्बेनोपासने ॥ अवान्तरविशेषसाहित्येनानन्दादेरुपासने । तत्कथमित्यत आह ॥ र्वेति ॥ गुणचतुष्टयविशेषत्वस्य तत्प्रभेदत्वस्य ॥ गुणोपासनेऽपीति ॥ तथा च प्रियशिरस्त्वादीनां सर्वोपास्यत्वाप्राप्तिः कुतः । यतः भेदे अथात आनन्दस्येति आनन्द- श्रुतिसिद्धफलभेदसिध्द्यर्थं तदुपासनेऽप्युपचयापचयौ उत्कर्षापकर्षौ सर्वेषामपेक्षितौ । तार- म्यमावश्यकमपेक्षितमिति यावत्तस्मादिति सूत्रार्थः ॥ स्यादिति ॥ तद्विशेषास्तूपासनायोग्या ति शेषः । तथापि तदुपासने को दोष इत्यत आह ॥ नित्येति ॥ नित्यं भगवति मनसो दैकाग्र्यं तच्चाश्रल्यहेतुत्वादित्यर्थः ॥ असाधारण्यात् ॥ सर्वसाधारण्येनोपास्यत्वाभावात् ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

प्रियशिरस्त्वादीति ॥ उपकारजं सुखं प्रियं तदेव शिरो यस्य तस्य भावः प्रियशिरस्त्वं तदादीत्यर्थः ॥ उक्तबाधेति ॥ आनन्दादयश्चत्वार एवेत्युक्तबाधेत्यर्थः । सामान्यस्यैव सर्वोपास्यत्वं न विशेषस्येत्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ विशेषोपासनस्यैव सम्यगुपा- सनात्वादिति भावः ॥

ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ ॐ ॥ सर्वेषां मुमुक्षूणां प्रियशिर- स्त्वाद्यप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादिगुणोपासनाप्राप्तिर्नास्ति कुतः हि यस्माद्भेदे फलतारतम्यार्थ- मुपचयापचयौ उपासनाया वृद्धिह्रासावपेक्षितौ तस्मादित्यर्थः ॥ आनन्दादिश्रुतीति ॥ ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणां इत्याद्यानन्दतारतम्यप्रतिपादकश्रुतीत्यर्थः ॥ यथायोग्यानिति ॥ स्वयोग्यान् गुणसमुदायानुपास्य स्थितस्यैव मुक्तिगमकमपरोक्षज्ञानरूपं फलं भवेत् अन्यत्साधनं नैवास्ति कुतः भगवतो नित्यैकाग्र्यव्यंग्यताहेतुतः नित्यं चित्तस्य स्वविषयत्वाख्यज्ञानाख्योपासनैवापरोक्षविषयत्वान्निमित्तात् तद्विशेषैर्गुणविशेषैः प्रियशिर- स्त्वादिभिरयोग्यैःस्मृतैर्ध्यातैरपि साक्षाद्दृशिरपरोक्षज्ञानं नोभवेदित्यर्थः । यद्वा मुक्तिगं फलं आनन्दादिकं कुत इत्यतस्तस्यापरोक्षज्ञानसाध्यत्वात्तस्य चोपासनासाध्यत्वादित्याशयेन नित्येत्याद्युक्तमितिध्येयम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॐ ॥ १४ ॥

इतरे गुणाः फलसाम्यापेक्षयोपसंहर्तव्याः ॥ १४ ॥

॥ इति इतराधिकरणम् (फलसाम्याधिकरणम्) ॥ ७ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्रेश्वरसाक्षात्काररसाधनोपासने देवादीनां बहुगुणोपासनसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोपसंहारोक्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्तत्समर्थनीयम् । प्रकृतभगवद्गुणेषु चतुर्गुणाधिका विषयः । देवादिभिरुपास्या न वेति सन्देहः । फलाधिक्यं विशेषहेत्वदर्शनं च सन्देहबीजम् । चत्वार एव विरिञ्चेतरदेवादिभिरुपास्या नाधिका इति पूर्वः पक्षः । योग्या एव खलु गुणा उपास्याः । अयोग्योपासनस्यानर्थफलत्वात् । तत्र युज्यते चतुर्मुखस्य सर्वगुणोपासनम् । सर्वमुमुक्षूणां च चतुर्गुणोपासनयोग्यताया एव निर्णीतत्वात् । न च तथा मध्यमगुणेष्वस्यैतावन्तोऽस्यैतावन्त इति योग्यतानियमः शक्यते ज्ञातुं येनोपासनं स्यात् । न चोपासनाभ्यासे सति यस्य यावन्तो गुणा युगपत्प्रतीयन्ते तस्य तावन्त इति योग्यतानियमो ज्ञातुं शक्यत इति वाच्यम् । प्रागेव योग्यतानियमाज्ञानेऽयोग्योपासनप्रयत्नप्रसङ्गेनानऽर्थप्राप्तेः । अतो मध्यमगुणानामनुपास्यत्वा-त्तदुपसंहारविधानानुपपत्तिरिति । सिद्धान्तयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ इतरे त्विति ॥ चतुर्भ्यः सर्वेभ्यश्चेतरे मध्यमगुणा देवादिभिरुपसंहर्तव्या एव । न च योग्यताऽनिर्णीतिः । तत्तत्प्राप्यफल-मपेक्ष्योपासने योग्यतानिर्णयोपपत्तेः । फलोपासनयोः साम्यात् । न च वाच्यं भविष्यत्फला-निर्णयेनोपास्तियोग्यताऽनिर्णयः । तेषां भाव्युत्कर्षं ज्ञात्वा ब्रह्मणोऽन्यस्य वा सर्वज्ञस्य गुरोस्तदनुसारिगुणनियमोपदेशोपपत्तेरिति भावः । तथा च श्रुतिः । 'यो यो भावो देवतानां विमुक्तौ तत्तत्प्राप्तौ सद्गुणा नीशितुश्च । ब्रह्मादिशत्यथतांस्ते विचिन्त्य तत्तद्भावं प्राप्नुवन्त्यात्मशक्त्या' इति । अतो मध्यमगुणानामपि देवाद्युपास्यत्वाद्युक्तं तदुपसंहाराभिधानमिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अयोग्योपासनप्रयत्नप्रसङ्गेनेत्यत्रोपासनाकाले योग्यानामेव स्फुरणेऽप्युपासनात्प्राग्योग्या-नामयोग्यानां च गुणानां श्रुतत्वात् स्मरणं भवत्येव । तथा च तेषामुपासनाप्रयत्नोऽपि

क्तिमत: स्यादेव । एवं चायोग्यगुणोपासनाप्रयत्नेन ''अयोग्यमिच्छन्पुरुष: पतत्येव न
ऽय'' इति वचनान्महद्दवद्यं स्यादिति भाव: । मध्यमगुणानामित्यस्य चतुर्णां सर्वगुणानां
मध्ये या सङ्ख्या दशविंशतिशतसहस्रादिरूपा तद्घटिता गुणा मध्यमगुणा इत्यर्थ: ॥

भावबोध:

ओं इतरे त्वर्थसामान्यात् ओं ॥ १४ ॥ देवादीनामिति । ''सर्वाभेदादन्यत्रेम'' इत्यत्र तुर्मुखस्यैव वेदोक्तसकलगुणोपासनयोग्यत्वमुक्त्वा ''अनन्दादय: प्रधानस्य'' इत्यत्र व्यतिरिक्तानां सामान्यतो गुणचतुष्टयमात्रोपासनोक्तौ चतुर्मुखेतरदेवानामपि गुणचतुष्टय-मात्रोपासनयोग्यता स्यादिति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गति: । प्रियशिरस्त्वाधिकरणस्य आनन्दादिविशेषविचाररूपत्वेन तदनन्तरमेव कर्तव्यत्वात् तद्व्यवधानस्यादोषत्वादिति भाव: । वादिभिरिति । अत्र वेदोक्तसर्वेभ्य: आनन्दादिचतुर्भ्यश्चान्ये भगवद्गुणा: विरिञ्चेतरदेवादि-भिरनुपास्या उतोपास्या इति चिन्ता । तदर्थमस्यैतावन्त इति योग्यतानियमो नास्त्युता-स्तीति । तदर्थं तावत्तावद्गुणोपासनायां फलविशेषनिर्णयो नास्त्युतास्तीति । तर्हि ब्रह्मणोऽन्येषां देवादीनां बहुगुणोपासनया कार्यं नास्ति । मध्ये नियमासिद्धेरिति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह-चत्वार एवेत्यादिना । अनेन उपासनया कार्यं नास्तीत्यस्य न्यायविवरणांशस्य बहुगुणोपासना न कार्या किं तु चत्वार एवोपास्या इति तात्पर्यमुक्तं भवति । अत्र न्यायविवरणे मध्ये नियमासिद्धेरिति हेतुरुक्त: । स च बहुगुणोपासनाभावे तदा अप्रयोजक: स्यात् । यद्युपासनायां योग्यतानियम: प्रयोजक: स्यादित्यत आह– योग्या एवेति ॥ हेतुवाक्यं योजति– अस्यैतावन्त इति ॥

ननु ''प्राप्तेश्च समञ्जसम्'' इत्यत्र ''युगपत् स्वभुजौ यद्वत् ध्यायेत्तावत एव स'' इति योग्यतानिर्णायकस्योक्तत्वात् कथं अस्योत्थानमित्यतस्तदाशङ्क्य निषेधति– न चेति । इतर इत्यस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् भाष्ये च तस्य अनुक्ते: स्वयमाह– चतुर्भ्य: सर्वेभ्यश्चेति । तथा च ''आनन्दादय:'' इत्यत्र ''सर्वाभेदात्'' इत्यत्र चोक्तानां चतुर्णां सर्वेषां च गुणानां प्रतियोगितयाऽन्वय इति भाव: । तेषां भाव्युत्कर्षं ज्ञात्वा तदभिज्ञस्य ब्रह्मण एव गुणनियमोपपत्तेरिति न्यायविवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे– न न

अन्येपु यथायोग यथा ह्याचार्या आचक्षते तेपां विशेषोपदेशोपपत्तेरित्यन्वयात् ।

''तेषां विशेषमाचार्यो वेत्ति सर्वज्ञतां गतः''

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारेण तदुपलक्षणपरमित्यभिप्रेत्याह– अन्यस्य वा सर्वज्ञस्येति । ज्ञात्वोपदेशोपपत्तेरित्यन्वयात् । समानकर्तृत्वम् । तत्रोदाहृतं श्रुतिमुदाहरति– तथा च श्रुतिरिति ॥ ७ ॥ ॥ इति इतराधिकरणम् ॥ ७ ॥

भावदीपः

ॐ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॐ ॥ १४ ॥ ब्रह्मणोऽन्येपां देवानामपि बहुगुणोपासनया कार्यं नास्ति मध्ये नियमासिद्धेरिति न्यायविवरणोक्तिं हृदि कृत्वाऽऽह ॥ देवादीनामित्यादि ॥ तत्र देवानामिति पदं ऋषिगन्धर्वादिसगलक्षणमिति भावः । समर्थनात्, चतुर्णामिवोपास्यत्वशङ्कानिरासेनेति भावः । एतेन पूर्वत्रोपसंहारनये सर्वोत्तमस्य ब्रह्मणः, पूर्वनयद्वये च मानुषाणां चोपासनानिर्णयोक्तावत्र मध्यमाधिकारिणामुपासनानिर्णयादिति वा योग्यगुणोपासनेनैव फलप्राप्तेरिति पूर्वोक्तन्यायेन चतुर्णामिवोपासितप्राप्तावत्र तन्निरासादिति वा पूर्वसंगतिरपि सूचिता ॥ अन्यथेति ॥ ननु देवादीनां बहुगुणोपास्त्यनिर्णयेऽपि ब्रह्माधिकारिकतया उपसंहारोक्तिर्युक्तैवेति कथं तदनुपपत्तिरिति चेन्मैवम् । यथाशक्ति सर्वोपसंहारस्य तत्राभिमतत्वेन देवाद्यधिकारिकगुणोपसंहारस्यापि तत्र प्राप्तत्वादत एव विहितत्वहेतूक्तिः प्राप्तेश्चेत्यत्र च ब्रह्मादयो भवन्तीत्यादिभाष्योक्तिः ॥ फलाधिक्यमिति ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेम इत्यत्रोक्तन्यायेनेति भावः । बहुगुणोपासनया कार्यं नास्तीत्यन्यत्रोक्तेर्भावमाह ॥ चत्वार एवेति ॥ ब्रह्मणोऽन्येपां देवानामित्यस्यार्थो विरिंचेतरेत्यादि । नाधिकाः न बहुगुणा इत्यर्थः । कुतोऽधिका नोपास्या इत्यतोऽयोग्योपासनत्वादिति हेतुमभिप्रेत्य तस्य व्याप्यतां व्यनक्ति ॥ योग्या इति ॥ कार्यं नास्तीत्युक्तिरुग-लक्षणमित्युपेत्याह ॥ अयोग्योपासनस्यानर्थफलत्वादिति ॥ अचेतनासत्यायोग्यान्यनु-पास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्यामिति सांकर्षणोक्तेरिति भावः । ब्रह्मणोऽन्येपामिति विशेषण-तात्पर्यार्थमाह ॥ तत्र युज्यत इति ॥ चत्वार एवेत्यत्र हेतुमाह ॥ सर्वेति ॥

ननु नाधिका उपास्यास्तदुपासनस्यायोग्योपासनत्वादित्यभिप्रेतो हेतुरसिद्ध इत्यतस्तदुप-पादकत्वेन मध्ये नियमासिद्धेरित्युक्तिं व्याकुर्वन्नेव योजयति ॥ न च तथा मध्यमेति ॥

(भावदीप:)

प्राप्तेश्च समंजसमित्यनेन गतार्थत्वमाशङ्क्य निराह ॥ न चोपासनेति ॥ फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ अयोग्योपासनस्यानर्थत्वान्मध्यगुणोपासनयोग्यतानियमस्य च ज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थ: । अनुपपत्ति: देवादीनामिति भाव: ॥ प्रागुक्तानन्दादिमात्रप्रतियोगिकत्वभ्रान्तिमितरपदस्य निरस्यन्नन्यत्रोक्तकर्त्रुक्तिपूर्वमितर इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ चतुर्भ्य इति ॥ सर्वाभेदादित्यत: सर्वपदानुवृत्तिं मत्वाऽऽह ॥ सर्वेभ्यश्चेति ॥ सौत्रतुशब्दार्थ एवेति । फलसाम्यापेक्षयेति भाष्यव्यावर्त्यशङ्कापूर्वं व्याचष्टे ॥ न च योग्यतेति ॥ फलापेक्षयेत्येव पूर्तौ साम्येत्युक्तितात्पर्यमाह ॥ फलेति ॥ तं यथा यथेति श्रुते: । समान एवं चाभेदादित्यत्र तथा वक्ष्यमाणत्वाच्चेति भाव: । तेषां भाव्युत्कर्षं ज्ञात्वा तदभिज्ञस्य ब्रह्मण एव गुणनियमोपदेशोपपत्तेरित्यन्यत्रोक्तं सूत्रभावार्थं शङ्कापूर्वं भाष्यसंगततयाऽत्र योजयति ॥ न च वाच्यमित्यादिना ॥ ब्रह्मण एवेत्युपलक्षणमिति मत्त्वोक्तमन्यस्य वा सर्वज्ञस्येति । न्यायविवरणोक्तामेव श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ ब्रह्मा चतुर्मुख: । दिशति उपदिशतीत्यर्थ: । फलोक्त्या सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ तत्तत्प्राप्यफलापेक्षया योग्यतानिर्णयसंभवादित्यर्थ: ॥ १४ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॐ ३-३-१४ ॥ देवादीनामिति । सरस्वत्यवरदेवादीनामित्यर्थ: । बहुगुणेति । प्रियशिरस्त्वादिबहुगुणोपसंहारसमर्थनादित्यर्थ: । अन्यथोपसंहारेति । प्राप्तेरित्यत्रान्यैर्यथाक्रमं चैवेति देवादीनां बहुगुणोपासनस्योक्तत्वात् पूर्वाधिकरणे मानुषाणां प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिमुक्त्वा शिवादीनां देवगन्धर्वान्तानां तत्सद्भावस्योक्तत्वात्तदनुपपत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थ: । स्पष्टमेतत् आनन्दमालायां । तथा च आक्षेपिकी अनन्तरसङ्गतिरिति भाव: । चतुर्गुणाधिका इति । प्रियशिरस्त्वादिका इत्यर्थ: । देवादिभिरिति । वेदोक्तसर्वेभ्य आनन्दादिभ्य: चतुर्भ्यश्चान्ये भगवद्गुणा: विरिञ्चेतरदेवादिभिर्नोपास्या उतोपास्या इति चिन्ता । तदर्थं मध्यमगुणेषु अस्यैतावन्तोऽस्यैतावन्त इति निर्णायकं नास्त्युतास्तीति । फलाधिक्यमिति । उपचयापचयौ हि भेद इत्यनेन फलाधिक्येनोपचयस्योक्तत्वात् देवादिभिरेते गुणा: उपास्या इति विशेषप्रमाणादर्शनान्न सन्देह इत्यर्थ: । सिद्धान्ते योग्यतानिर्णायकोक्त्या सूचितमयोग्योपासने कार्यलोप इत्युक्तन्यायं कार्यस्य फलस्य लोप इति व्यञ्जयन्पूर्वपक्षयति । योग्या एवेति ।

(वाक्यार्थमुक्तावली)

अनर्थफलवत्त्वादित्युपलक्षणम् । व्यर्थत्वादिति च बोध्यम् । कथं विरिञ्चेतरदेवादीनां देवगन्धर्वान्तानां मध्यमगुणोपासनेऽयोग्यता । तथात्वे चतुर्मुखस्य सर्वगुणोपासने मानुषान्तानां चतुर्गुणोपासने चायोग्यतया तदभाव इत्यतस्तद्वैपरीत्यमाह तत्र युज्यते चेति । चतुर्मुखशब्देन तदनतिन्यूनसरस्वत्यादेर्ग्रहणम् । सर्वाभेदादन्यत्रेत्यत्र सर्वगुणयुक्तत्वेनोपासनादन्यत्रैव फले ब्रह्मादयो भवन्तीत्यादिशब्दप्रयोगात् । यद्यपि ब्रह्मैव सर्वगुणोपासकस्तथापि तदतिन्यूनब्रह्माण्यादिविषय आदिशब्द इति तत्त्वप्रदीपे व्याख्यातत्वाच्च । निर्णीतत्वादिति । सम्पूर्णफलेन ब्रह्मणः सर्वोपासनस्यापेक्षितसुखज्ञाननिर्दोषत्वस्वावरस्वामित्वफलेन चतुर्गुणोपासनस्य निर्णीतत्वादिति भावः ।

ननु प्राप्तेश्चेत्यत्र ध्यानकाले युगपत्स्वभुजेऽवभावन्तो गुणाः उपस्थाप्यन्ते । तावतामुपासनेत्युक्तत्वाद्योग्यतानिर्णयोपपत्तेर्गतार्थमिदमधिकरणमित्याशङ्क्य निषेधति । न चेति । अनर्थप्राप्तेरित्यनेन कार्यलोप इत्युक्तन्यायः प्रकारान्तरेण विवृतो भवति । सूत्रे इतर इत्यत्रानन्दादय इत्यत्र सर्वाभेदादित्यत्र च उक्तानां सर्वेषां गुणानां च प्रतियोगितया सम्बन्धः । देवादिभिरिति शेषः। तुरवधारणे । उपसंहर्तव्या इत्यध्याहृतेन सम्बध्यते । अर्थसामान्यादिति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । उपासनस्य स्वस्वप्राप्यफलसाम्यमपेक्ष्येत्यर्थ इति भावेन व्याचष्टे । चतुर्भ्य इति । तत्प्राप्यफलमिति । एतेन भव इत्युक्तन्यायः भवतीति भाव्यं फलं भवस्तदपेक्ष्येति दर्शितो भवति । उपासकानां भविष्यत्फलानिर्णयेऽपि सर्वज्ञानामुपदेशकानां भाविफलज्ञानसम्भवेन तदनुसारिगुणोपदेशे उपासकानामुपासने योग्यतानिर्णयोपपत्तिरिति भावेन परिहरति । तेषामिति । सर्वेषामपरोक्षात्पूर्वं ब्रह्मोपदेशाभावादुक्तं अन्यस्य वेति । तथा च तत्तत्प्राप्यफलसाम्यमपेक्ष्येतरेषां गुणानामुपसंहर्तव्यत्वं नामोपदेशकैः स्वावगतफलसाम्यमपेक्ष्य गुणोपदेशे योग्यताज्ञानेनेतरेषां गुणानामुपसंहर्तव्यत्वं विवक्षितमिति भावः । नन्वेतदधिकरणन्यायेन गुरूपदेशेन योग्यताज्ञानसम्भवात्प्राप्त्यधिकरणे युगपत्प्रतीतेरुपासनानियमप्रयोजकत्ववचनं व्यर्थमयुक्तम् । प्रागेव योग्यतानियमाज्ञानेऽयोग्योपासाप्रयत्नदोषप्रसङ्गेनानर्थफलत्वात् । गुरूपदेशेन तज्ज्ञाने च तेनैव पूर्तिरिति चेन्न । उपासनाभ्यासदशायां युगपत्प्रतीतिरिवोपासनानियमप्रयोजिकोपासकान्तरङ्गत्वाद्गुरूपदेशेऽप्याश्वासजनकतया दार्ढ्यहेतुत्वाच्चायोग्यदोषपरिहाराय युगपत्प्रतीतिसाधनतया अपेक्षित इति न कश्चिद्दोषः । यो यो भाव इत्यत्र भावः फलोत्कर्षः । पूर्णत्वाविरोधिगुणस्वीकाराय सद्गुणानित्युक्तम् । आत्मशक्त्या विचार्येत्यन्वयः ॥ ७ ॥

यथ वेदोक्तसकलगुणोपासनयोग्यत्वमुक्त्वा आनन्दादयः प्रधानस्येत्यत्र तद्व्यतिरिक्तानां सामान्यतो गुणचतुष्टयमात्रोपासनोक्तौ चतुर्मुखेतरदेवानामपि गुणचतुष्टयमात्रोपासनायोग्यता स्यादिति पूर्वपक्षोत्थानादानन्तरसंगतिरिति भावः । प्रियशिरस्त्वाधिकरणस्यानन्दादि विशेषविचाररूपत्वेन तदनन्तरमेव कर्तव्यत्वात्, तद्व्यवधानस्यादोषत्वादिति भावः । पूर्वपक्ष इत्यनन्तरं योग्यतानियमाभावादिति शेषः । ननु बहुगुणोपासनाभावे योग्यतानियमाभावः सदाऽप्रयोजकः स्यात् इत्यत आह । योग्या एव हीति । ननु प्राप्तेश्चेत्यत्र युगपत्स्वभुजाविति योग्यतानिर्णयस्योक्तत्वात्कथमस्योपारानं इत्याशङ्क्य निषेधति । नचेति । इतर इत्यस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वत्वाद्भाष्ये च तस्यानुक्तेः स्वयमाह । चतुर्भ्यः सर्वेभ्यश्चेति । तथा आनन्दादय इत्यत्र सर्वाभेदादित्यत्र चोक्तानां चतुर्णां सर्वेषां च गुणानां प्रतियोगितयात्र प इति भावः । ननु अपरोक्षज्ञानात्पूर्वं सर्वेषां चतुर्भ्यः स्वोपदेशाभावात् कथं ब्रह्मण स्वोपदेष्टृत्वमित्यत आह । अन्यस्य वा सर्वज्ञस्येति । तेषां विशेषमाचार्येभ्रिति । सर्वज्ञतां गत इति स्मृतेरिति भावः । अत्र प्रमाणमाह । तथा चेति । भाव उक्तर्थः । सुगुणान् पूर्णत्वाविरोधिनः । आत्मशक्त्या विचिंत्येत्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

ॐ इतरेत्वर्थसामान्यात् ॐ ॥ देवादीनामिति ॥ विरिञ्चेतरेषाम् ॥ युज्यत इति ॥ तस्य सर्वमुमुक्षूत्तमत्वादिति भावः ॥ सर्वमुमुक्षूणामिति ॥ विरिञ्चादितरेषां मनुष्योत्तम-पर्यन्तानाम् । तथा च तेषां चतुर्गुणोपासनानियम एवेति भावः । ॥ मध्यमगुणेष्विति ॥ बहुगुणेषु मध्ये इति शेषः । विरिञ्चोपास्यसर्वगुणेभ्यः अर्वाक्तनत्वात् मनुष्योत्तमोपास्य-चतुर्गुणेभ्यः उपरितनत्वाच्च बहुगुणानां मध्यमत्वमिति ज्ञेयम् । एतावन्तः उपासितुं योग्यां इति शेषः ॥ योग्यतेति ॥ उपास्यत्वयोग्यतेत्यर्थः । उत्कर्ष मोक्षाख्यम् । ॥ ब्रह्मणोऽन्यस्य वेति ॥ यथा प्रियव्रतराजस्य ब्रह्मा, ध्रुवस्य नारद इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥ सर्वज्ञस्य ॥ योग्याताभिज्ञस्य ॥ उक्तम् ॥ गुणोपसंहारानुपसंहारपूर्वकमुपासनम् ॥

उपसंहारोक्त्यनुपपत्तीति ॥ एकस्मिन्प्रकरणेऽपि गुणचतुष्टयोक्तिसंभवेन तदुपासनाय तत्र तत्रोक्तगुणानां युगपद्बुद्ध्यारोहरूपोपसंहारानपेक्षणादिति भावः ॥ मध्यगेति ॥ चतुष्टयमध्यवर्तीत्यर्थः । प्राक् उपासनाभ्यासात् ॥

ॐ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॐ ॥ तुरेव इतरे मध्यगगुणाः देवादिभिरुपास्या एव कुतः अर्थे सामान्यात् अर्थे स्वस्वप्राप्यफले सामान्यात् साम्यमपेक्ष्येत्यर्थः ॥ य इति ॥ देवतानां यो यो भावः स्वभावविशेषो भविष्यति ब्रह्मा तं तं ज्ञात्वा तत्तत्प्राप्तौ तत्तत्प्राप्त्यर्थमीशतुः सद्गुणानधिकारिभ्य आदिशत्युपदिशति । अथ ते अधिकारिणस्तान् गुणान् विचिंत्य ध्यात्वा ज्ञानजन्यपरमात्मप्रसादेन तत्तद्भावं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

८. आध्यानाधिकरणम्

उपसंहारानुपसंहारप्रमाणमाह —

॥ ॐ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॐ ॥ १५ ॥

आध्यानार्थं हि सर्वे गुणा उच्यन्ते प्रयोजनान्तराभावात् ॥

'ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानां समुदीरणा ।
ज्ञातव्याश्चैव ध्यातव्या गुणास्सर्वेऽप्यतो हरेः ॥
नान्यत्प्रयोजनं ज्ञानाद्ध्यानात्कर्मकृतेरपि ।
श्रवणाच्चाथ पाठाद्वा विद्याभिः किञ्चिदिष्यत ।' इति परमसंहितायाम् ।

'गुणाः सर्वेऽपि वेत्तव्या ध्यातव्याश्च न संशयः ।
नान्यत्प्रयोजनं मुख्यं गुणानां कथने भवेत् ॥
ज्ञानध्यानसमायोगाद्गुणानां सर्वशः फलं
मुख्यं भवेन्न चान्येन फलं मुख्यं कचिद्भवेदि'ति बृहत्तन्त्रे ॥ १५ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

सर्वगुणोपसंहारोऽल्पोपसंहारश्च प्रमाणतः साधितौ, विषयविवेकेन चाविरोधं नीतौ तयोस्तात्पर्यात्पुनः प्रमाणमाह–आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ आस्वा धिया ध्यानार्थं हि स

अन्यथोक्तमयुक्तं स्यादिति समर्थनीयौ । प्रागुक्तौ गुणोपसंहारानुपसंहारौ विषयः । कर्तव्यौ न वेति सन्देहः । क्रियाद्वैविध्यदर्शनं सन्देहबीजम् । न कर्तव्याविति पूर्वः पक्षः । प्रमाणाभावात् । न च सर्वगुणोपसंहारे विधिरस्तीत्युक्तमिति । अनुपसंहारेऽपि मोक्षप्राप्तेरुक्तत्वात् । फलान्तरस्य चानपेक्षितत्वाद्व्यर्थविधेश्चानवधेयत्वात् । यदप्युक्तं सर्वविद्यानां भगवद्गुणाभिधायकत्वात्तदुपसंहारः कर्तव्य इति । तन्न । गुणानां नानास्थानेष्वुक्तत्वेन तदभिधानस्योपसंहारार्थत्वाभावात् । गुणाभिधानस्योपसंहारार्थत्वे वा सर्वेप्येकत्रैवोच्येरन् । उक्तं च वैफल्यम् । यदपि प्रकरणभेदादनुपसंहार इति तदप्ययुक्तम् । प्रकरणेष्वेतावदेवोपास्यमित्युक्त्यभावात् । अतः सर्वगुणोपसंहारानुपसंहारयोरयोगान्नोपासनं युक्तमिति । सिद्धान्तयन्नधिकरणतात्पर्यमाह ॥ उपसंहारेति ॥ सर्वगुणोपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यत्वे प्रमाणमाहाऽस्मिन्नधिकरणे सूत्रकृदित्यर्थः । तत्रोपसंहारप्रमाणदर्शनार्थं सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ आध्यानायेति ॥ कर्तव्यस्तावदुपसंहारः । सर्वविद्यानां भगवन्नामत्वेन तद्गुणाभिधायकत्वाद्गुणाभिधानस्य चाशेषगुणोपसंहारपूर्वकध्यानार्थत्वादिति भावः । गुणाभिधानस्य ध्यानार्थत्वं कुत इत्यत आह ॥ प्रयोजनेति ॥ न च गुणोपसंहारो निष्फलः । विप्रकीर्णगुणानुपसंहृत्योपासकस्य तदनुसारिमुक्त्यानन्दातिशयलक्षणफलसद्भावात् । 'यावत्सेवा परे तत्त्वे तावत्सुखविशेषता' इति स्मृतेः । अत एव विशेषफलस्य दौर्लभ्याय नानास्थानेषूक्तिरुपपन्नेति । गुणाभिधानस्य ध्यानार्थत्वे स्मृतिं चाह ॥ ज्ञानार्थमिति ॥ विद्याभिः ब्रह्मकर्मविद्याभिः । एवं च गुणाभिधानस्य श्रवणपाठावपि प्रयोजनं न ध्यानमेवेत्यत आह ॥ गुणो इति ॥ श्रवणादेर्ज्ञानाद्यर्थत्वेन न तद्गुणकथनस्य मुख्यं प्रयोजनमिति भावः । तथापि ज्ञानस्य प्रयोजनत्वान्न ध्यानमेवेत्यत आह ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञानमपि ध्यानोपयोगितया प्रयोजनं न मुख्यमिति भावः । अन्येन ज्ञानमात्रेण । यद्यपि श्रवणादेर्जनलोकादिफलस्य प्रयोजनत्वसंभवस्तथापि महाफलज्ञानसाधनत्वेन विहितस्य न तत्फलमिति ॥ १५ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अतः सर्वगुणोपसंहारानुपसंहारयोरयोगादित्यत्र ब्रह्मण्युक्तसर्वगुणोपसंहारस्य तदितरदेवर्षिपितृचक्रवर्तिषूक्तानुपसंहारस्य च वैफल्यादयोगादित्यर्थः । सर्वापेक्षितफलस्य चतुर्गुणोपासनेनैव सिद्धेः ब्रह्मण्युक्तसर्वगुणोपसंहारस्तदितरेषूक्तानुपसंहारश्च नापेक्षित इति भावः । एवमपि विभागे चतुर्गुणोपसंहारस्य मोक्षे अवश्यापेक्षितफलसाधकत्वेन सर्वैः

वयोग इति ज्ञेयम् । ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थमित्यत्र ज्ञानपदेन श्रवणमननजनितज्ञानमुच्यते । श्रवणादेर्ज्ञानाद्यर्थत्वेनेत्यत्र श्रवणं ध्यानोपयोगिगुणज्ञानार्थम् । आदिपदेन मननं ज्ञातेऽर्थे ध्यानोपयोगिसंशयविपर्ययव्युदासार्थमित्यर्थः । ज्ञानमात्रेण श्रवणादिजनितज्ञानमात्रेण । मुख्यं फलमपरोक्षज्ञानम् ।

भावबोधः

ओं आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ओं ।। गुणोपसंहारेति । "उपसंहारोऽर्थाभेदात्" इति । "न वा प्रकरणभेदात्" इत्युक्तयोः सर्वगुणोपसंहारानुपसंहारयोः व्याहतत्वशङ्काया अत्युल्बणतया "प्राप्तेश्च" इत्यादिना "इतरे त्वसामान्यात्" इत्यन्तेन सामान्यविशेषा-भ्यामधिकाशङ्काविशेषोक्त्या प्रथमं तां परिहृत्येदानीं तत्र प्रमाणमुच्यतेत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । कर्तव्यौ न वेति । अत्र गुणोपसंहारानुपसंहारौ किं न कर्तव्यौ उत कर्तव्याविति चिन्ता । तदर्थं तत्र प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तदर्थमुपसंहारानुपसंहारयोः प्रमाणत्वेनोक्तौ सर्वविद्यानां भगवन्नामत्ववचनं प्रकरणभेदश्चेत्येतौ न युक्तावुत युक्ताविति । तदर्थं विप्रकीर्णभगवद्गुणोक्त्यात्मेत्यवधारणयोः ध्यानमात्रप्रयोजकत्वान्ययोगव्यवच्छेदपरत्वे किं न युज्येते उत युज्येते इति । विधिरस्तीति । प्रमाणत्वेनेति शेषः । "उक्तं विधिशेषवत्" इत्यनेनेत्यर्थः । "विधिशेषवत्" इत्यत्र विहितत्वेनोक्तो गुणोपसंहारः किं सफल उत निष्फलः । आद्येऽपि किं मोक्षफलक उतान्यफलक इति विकल्पं मनसि निधाय आद्यं निराकरोति– अनुपसंहार इति । "आनन्दादयः प्रधानस्य" इत्यादावित्यर्थः । द्वितीयं निराकरोति– फलान्तरस्येति । विरक्तानामेवोपासनाधिकारित्वादिति भावः । तृतीयं दूषयति– व्यर्थविधेरिति । यदप्युक्तमिति । "संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि" इत्यत्रेत्यर्थः । तदुत्तरत्वेन नानावस्थानेपूक्तगुणानामनुपासनार्थत्वमिति न्यायविवरणं योजयति–गुणाना-मिति । नानास्थानेपूक्तेरप्रयोजकत्वपरिहारार्थं विपक्षे बाधकमाह– गुणाभिधानस्येति । अस्तु वा गुणाभिधानस्य उपसंहारार्थत्वं तथापि गुणोपसंहाराभावेऽपि मोक्षप्राप्तेः "आनन्दादयः प्रधानस्य" इत्यादावुक्तत्वात् तदन्यफलस्य चानपेक्षितत्वात् विफलोऽसौ न कर्तव्य इत्यभिप्रेत्याह– उक्तं चेति । यदपीति । उक्तमित्यनुवर्तते । "न वा प्रकरणभेदात्" इत्यत्रेत्यर्थः । आध्यानायेति । आङोऽर्थमाह– अशेषगुणोपसंहारपूर्वकेति । विप्रकीर्णगुणान्

श्रापष्ट– न चोपसंहार इत्यादिना । अनेन विरुद्धाकृतिवत्तदुपसंहारयोरिति व्याख्यातम् ।

ननु उक्तमत्र गुणाभिधानस्य उपसंहारार्थत्वे सर्वेऽप्येकत्रैवोच्येरन्नित्येतत्परिहाराय प्रवृत्तस्य तथा ध्यानार्थमेव गुणानामुक्तिरित्युपपत्तिरिति न्यायविवरणांशस्याभिप्रायमाह– अत एवेत्यादिना । तथा च गुणानां नानास्थानेषु उक्तत्वमन्यथासिद्धमिति भावः । एतेन विहितत्वहेतुरपि समर्थितो भवति । अनुपसंहारे मोक्षमात्रसिद्धावपि तद्गतानन्दातिशयलक्षणफलासिद्धेः तद्योग्यान् प्रति सर्वगुणोपसंहारस्य विधेयत्वादिति । ब्रह्मकर्मविद्याभिरिति । कर्मकृतेरित्यप्युक्तत्वादिति भावः ।

ननु श्रवणादेरमुख्यस्य फलान्तरस्यादर्शनात् कथं न चान्येन फलं मुख्यं कचिदुक्तमित्यत आह– यद्यपीति । श्रवणादिभिर्मध्यग इति । मध्यमाज्जनलोकादिरिति चोक्तत्वादिति भावः ।

भावदीपः

ॐ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॐ ॥ १५ ॥ समर्थनादिति ॥ यद्यपि सर्वमध्यमगुणोपसंहारोऽल्पगुणोपसंहाररूपानुपसंहारश्च प्रमाणतः साधितौ । विषयभेदेनाविरोधं च नीतौ फलभेदश्चोक्तः । तथापि प्रागुक्तप्रमाणानामत्राक्षेपसमाधानाभ्यां दृढीकरणेन विशेषप्रमाणोक्त्या च तयोरिह समर्थनादित्यर्थः । एतेनेतरे त्वित्यन्तमुपसंहारः । न वेत्यादिनाऽल्पगुणोपसंहाररूपानुपसंहारश्च यः प्रकृतस्तयोरत्र प्रामाणिकत्वोक्त्या समर्थनमवसरप्राप्तमिति पूर्वसंगतिरपि सूचिता ॥ प्रागुक्ताविति ॥ उपसंहार इति न वेति प्रागुक्तावित्यर्थः ॥ क्रियेति ॥ सफलनिष्फलक्रिययोर्लोके कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वदर्शनमित्यर्थः ॥ विधिरिति ॥ उपास्य एक इति विधिरित्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति ॥ आनन्दादय इत्यत्रेत्यर्थः ॥ अनपेक्षितत्वादिति ॥ मुमुक्षुत्वादिति भावः । मुक्तावानन्दातिशयरूपं फलं तु प्रमाणशून्यमिति भावः । अनवधेयत्वात् अश्रद्धेयत्वादित्यर्थः ॥ यदप्युक्तमिति ॥ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमित्यत्रेति भावः । संज्ञातः संज्ञात्वत इति सौत्रहेत्वर्थोऽत्र गुणाभिधायकत्वादिति । नानास्थानेषूक्तेर्गुणानामनुपास्यत्वमित्यन्यत्रोक्तं हेतुमाह ॥ गुणानामिति ॥ सर्वविद्यानां भगवत्संज्ञात्वात्सर्वगुणोपसंहारः कार्य इत्ययुक्तं हेतोरप्रयोजकत्वात् । तथात्वे हि गुणानां नानास्थानेषूक्तिर्न स्यादित्यर्थः । कथं तर्ह्युक्तिः स्यादित्यत आह ॥ गुणेति ॥ तथा चैकत्रैव सर्वगुणोक्तिरुपसंहारे प्रयोजिका न तु सौत्रः संज्ञात्वहेतुरिति भावः ।

ननु विप्रकीर्णोपसंहारेणैव फलप्राप्तेर्नानास्थानेपूक्तिः फलार्थतयोपपन्ना सती नानुपसंहारकारणम् । येनैकत्रोक्तिरेवोपसंहारे कारणं न संज्ञात्वमिति स्यादिति चेत् । तत्किं फलमभिप्रेतं मोक्षाख्यं वा ततोऽन्यद्वा । नान्त्यः । तस्य मुमुक्षोरनपेक्षितत्वात् । आद्य आह ॥ उक्तं चेति ॥ अनुपसंहारेऽपि मोक्षप्राप्तेरुक्तत्वादित्यनेनेत्यर्थः । मोक्षगतातिशयः फलमिति त्वप्रमाणिकमिति भावः । तर्ह्यस्त्वनुपसंहार एवेत्यत आह ॥ यदपीति ॥ न वा प्रकरणभेदादित्यत्रोक्तमित्यर्थः । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ उक्तदिशा प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमित्यत्रोक्तसाध्यहेतू एवोक्त्वा हेतोरुपसंहारकर्तव्यत्वे साध्ये प्रयोजकत्वोक्तिपरतया सूत्रभाष्ये व्याचष्टे ॥ कर्तव्यस्तावदिति ॥ वक्ष्यमाणानुपसंहारकर्तव्यत्वोक्त्यपेक्षया तावच्छब्दः । संज्ञात्वं परंपरया हेतुरिति भावेनोक्तं भगवन्नामत्वेनेत्यादि । तावता किमित्यतो भाष्यार्थं हेतुत्वेन योजयति ॥ गुणाभिधानस्य चेति ॥ आङोऽर्थोऽशेषगुणोपसंहारपूर्वकेति । विप्रकीर्णगुणान् पिण्डीकृत्योपासितुस्तत्तादृशफलप्राप्तेरिति न्यायविवरणं प्रागुक्तशङ्कानिरासकत्वेन विप्रकीर्णतयोक्तगुणोपसंहारो निष्फलोऽनुपसंहारेणापि मोक्षसिद्धेरित्यर्थः । उपासकस्य उपासनं कुर्वत इत्यर्थः ॥ तदनुसारीति ॥ एतेनासम्यक्स्वप्राप्यफलानुसारिध्यानायेत्याङोऽर्थान्तरं सूचितम् ।

अतिशयरूपफलसत्वे देवतानयभाष्योक्तं मानमाह ॥ यावदिति ॥ एत एव फलविशेषसद्भावादेवेत्यर्थः । कर्मकृतेरित्युक्तत्वादाह ॥ ब्रह्मकर्मविद्याभिरिति ॥ स्मृतौ नान्यत्प्रयोजनं मुख्यमिति श्रवणात्तद्व्यावर्त्यमाह ॥ श्रवणपाठावपीति ॥ तथा च प्रयोजनान्तरभावादित्यसिद्धो हेतुरिति भावः । प्रकारान्तरेण हेत्वसिद्धिमाशङ्क्य निराह ॥ तथापीति ॥ ज्ञानमात्रेणाऽऽश्रवणादिजन्यध्यानोपयोगिज्ञानमात्रेणेत्यर्थः । ननु श्रवणादेर्ज्ञानार्थत्वेन न तद्गुणकथनस्य मुख्यं प्रयोजनमिति भाव इत्युक्तिरयुक्ता उपयोग्युपयोज्यभावापन्नयोर्ज्ञानध्यानयोर्मुख्यफलहेतुतया तद्द्वयं गुणोक्तेर्यथा मुख्यं प्रयोजनं तथा श्रवणाज्जनलोकादिरिति जिज्ञासानयभाष्योक्तदिशा श्रवणादेरपि जनलोकादिफलहेतुत्वात्तदपि गुणोक्तेरस्तु मुख्यं प्रयोजनम् । तथा च नान्यत्प्रयोजनं मुख्यमित्युक्तिरयुक्तेति भावेन शङ्कित्वा निराह ॥ यद्यपीति ॥ महाफलेति बहुव्रिहिः । महाफलं यज्ज्ञानं तदर्थत्वेन द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति विहितस्य श्रवणादेरित्यर्थः । यद्वा विहितस्य गुणाभिधानस्येत्यर्थः । न तत्फलं श्रवणादिकं फलं नेत्यर्थः । ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थमित्यादौ विहितस्येत्यर्थः । यद्वा स्मृतौ नान्येन फलमित्येव वाच्ये फलं मुख्यमित्युक्तमुख्यपदस्य कृत्यं व्यनक्ति ॥

मुख्यामित्यर्थः ॥ १५ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॐ ३-३-१५ ॥ अन्यथोक्तमिति । उपसंहारोऽर्थाभेदात्, संज्ञातश्चेत्तदुक्तम्, इतरेऽत्वर्थसामान्यात् इत्यन्तोक्तोपसंहारो न वा प्रकरणभेदादित्यादिनोक्तोऽनुपसंहारश्च न स्यादित्यर्थः । तथा चाव्यवहितेनाप्याक्षेपिकीसङ्गतिरिति भावः। कर्तव्याविति । उपसंहारानुपसंहारौ न कर्तव्यावुत कर्तव्याविति चिन्ता । तदर्थं पूर्वोक्तप्रमाणानां सावकाशत्वाद्विशेषप्रमाणं नास्त्यतास्तीति । विधिरस्तीति । विधिरूपप्रमाणमित्यर्थः । विहितो गुणोपसंहारः किं मोक्षफलक उत तदन्यफलकोऽथवा निष्फलक इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति । अनुपसंहारोऽपीति । आनन्दादयः प्रधानस्येत्यादावित्यर्थः। द्वितीयं निराकरोति । फलान्तरस्येति । विरक्तानामेवोपासनाधिकारित्वादिति भावः। तृतीयं दूषयति । व्यर्थविधेरिति । तदप्युक्तमिति । संज्ञातश्चेदित्यत्रेत्यर्थः । सिद्धान्ते नानोक्तेरुपसंहारार्थत्वोक्त्या लब्धं नानोक्तिरिति न्यायं सङ्गमयति । गुणानामिति । गुणानां नानास्थानेपूक्तत्वस्य प्रयोजकत्वमाशङ्क्य विपक्षे गुणानां नानास्थानेपूक्तत्वरूपहेतोरुच्छित्तिं बाधकमाह । गुणाभिधानस्येति । उपसंहारस्य निष्फलत्वेन गुणाभिधानस्योपसंहार्यत्वायोगाच्चेति । उपसंहारार्थत्वदूषणान्तरमाह । उक्तं चेति । अनुपसंहारेऽपि मोक्षप्राप्तेरित्यादिनात्रैवोक्तमित्यर्थः । आत्मशब्दाच्चेति सूत्रनिरस्यमनुपसंहारस्याकर्तव्यत्वमाशङ्कते । यदपीति । न वा प्रकरणभेदादित्यत्रोक्तमित्यनुवर्तते । संज्ञातेति सूत्रेऽभ्यधिकाशङ्कायां तत्परिहारायेदं सूत्रमिति भावेन तदर्थं तावदनुवदति । कर्तव्य इति ।

ननु गुणानां नानाविद्यासूक्तत्वमुपसंहारविरोधीत्युक्तमित्याशङ्क्य तत्परिहारकत्वेन प्रवृत्तं सूत्रं "सर्वे गुणा उच्यन्त" इत्यध्याहारेण व्याकुर्वद्भाष्यं व्याचष्टे । गुणाभिधानस्येति। आङोऽर्थमाह । अशेषगुणोपसंहारपूर्वकेति । उक्तं च वैफल्यमित्येतदाशङ्क्य निराकरोति । न चेति । तद्व्यतिरेकेणापि सर्वापेक्षितानन्दादिसिद्धेः गुणोपसंहारो निष्फल इति न चेत्यर्थः । कुतो नेत्यतः फलसाम्यमित्युक्तन्यायप्रदर्शकं आध्यानार्थमित्येतदेवासम्यगनुरूपफलजनकध्यानार्थमित्येवमर्थतया व्याचष्टे । विप्रकीर्णेति । तदुक्तं

(वाक्यार्थमुक्तावली)

न्यायविवरणे । विप्रकीर्णगुणान्पिण्डीकृत्योपासितुः तत्सदृशफलप्राप्तेस्तथाध्यानार्थमेव गुणानामुक्तिरित्युपपत्तिरिति । तथाध्यानार्थमित्यस्य तथाविधध्यानार्थं तदनुसारिफलकध्यानार्थमित्यर्थः ।

ननूक्तमत्र गुणाभिधानस्योपसंहारार्थत्वे वा सर्वेष्वेकत्रैवोच्येरन् इत्येतत्परिहारायाप्याध्यानार्थमित्येतद्व्याचष्टे । अत एवेति । नानास्थानेषु विप्रकीर्णोक्तगुणोपासकस्य सेवातिशयानुसारिभोक्तानन्दातिशयाख्यफलसद्भावादेवेत्यर्थः । दौर्लभ्यायेति । एकत्रोक्तौ सौलभ्ये तत्फलातिशयो न स्यादिति भावः । एतेनातिदुर्लभानन्दातिशयफलकध्यानार्थं नानास्थानेषु सर्वगुणा उच्यन्ते । एकत्रोक्तौ फलदौर्लभ्यायोगादित्यर्थ उक्तो भवति । तथा च गुणानां नानास्थानेषूक्तत्वमन्यथासिद्धमिति भावः । एतेन विहितत्वहेतुरपि समर्थितो भवति । अनुपसंहारे मोक्षमात्रसिद्धावपि तद्गतानन्दातिशयसिद्धेः तद्योग्यान्प्रति सर्वगुणोपसंहारस्य विधेयत्वादिति । *ज्ञानध्यानसमायोगादित्यस्याङ्गाङ्गिभावेन समायोगादित्यर्थं मत्याह* । ज्ञानमपि ध्यानोपयोगितयेति । ननु यदुक्तं श्रवणादेर्ज्ञानार्थत्वेन श्रवणादिकं गुणादिकथनस्य *मुख्यं प्रयोजनमिति । तद्युक्तम् । मध्यमाञ्जनलोकादिरिति वचनात् । साक्षादामुष्मिकजनलोकादिफलकस्य* श्रवणादेर्गुणकथनरूपमुख्यफलकत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य निषेधति । *यद्यपीति । जनलोकादिः फलं यस्येति विग्रहः । प्रयोजनत्वसम्भवः।* गुणकथनप्रयोजनत्वसम्भवः । महाफलेति । महन्मोक्षाख्यं फलं यस्य तन्महाफलम् । तच्च तज्ज्ञानं च महाफलज्ञानमपरोक्षज्ञानम् । परोक्षनिश्चयध्यानद्वारा तत्साधनत्वेन विहितस्य श्रवणादेर्न तज्जनलोकादिकं मुख्यफलमिति न तत्फलकं श्रवणादिकं गुणकथनस्य मुख्यं प्रयोजनमित्यर्थः । भावबोधे च - ननु श्रवणादेर्मुख्यफलान्तरदर्शनात्कथं चान्येन फलं मुख्यं कथिदित्यत आह । यद्यपीत्यवतारितम् ।

तत्त्वसुबोधिनी

गुणोपसंहारानुपसंहारयोः व्याहतत्वशङ्कायाः अत्युल्बणायाः प्राप्तेरित्यादिना इतरेत्वर्थसामान्यादित्यन्तेन तां परिहृत्य इदानीं तत्त्वप्रमाणमुच्यत इत्यनन्तरगतिरिति भावः। विधिरस्तीति । प्रमाणत्वेनैवेति शेषः । उक्तं विधिशेषवदित्यनेनेत्यर्थः । विधिशेषवदित्यत्र विहितत्वेनोक्तो गुणोपसंहारः किं सफलः उत निष्फलः । आद्येऽपि किं मोक्षफलकः उता न फलक इति विकल्पं हृदिनिधायाद्यं निराकरोति । अनुपसंहारेऽपीति । आनन्दादयः

मित्यत्रेत्यर्थः । नानास्थानेषु उक्तत्वेऽपि उपसंहारार्थत्वाभावः कुत इत्यत आह । गुणाभिधानस्येति । अस्तु वा गुणाभिधानस्योपसंहारार्थत्वं तथापि सर्वगुणोपसंहाराभावेऽपि मोक्षप्राप्तेः आनन्दादयः प्रधानस्येत्यादावुक्तत्वाद्विफलोऽसौ न कर्तव्य एवेत्यभिप्रेत्याह । उक्तंचेति । यदपीति । उक्तमित्यनुवर्तते न वा प्रकरणभेदादित्यत्रेत्यर्थः । आध्यानये-त्याङोऽर्थमाह । अशेषगुणोपसंहारेति । ननु उक्तमत्रगुणाभिधानस्य उपसंहारार्थत्वे सर्वेऽप्येकत्रैव उच्येरन्नित्यत आह । अत एवेति । विप्रकीर्णगुणोपसंहारपूर्वकोपासने यतः फलविशेषोऽत एवेत्यर्थः । ननु एकत्रैव सर्वगुणाः वक्तव्या तदुपसंहारपूर्वकोपासने फलविशेषः स्यादेवेत्यत उक्तम् । विशेषफलस्य दौर्लभ्यायेति । फलविशेषस्य दुर्लभत्वेन सुलभसाधनेन तस्य प्राप्तिः । एक प्राप्तो हि सौलभ्यं स्यादिति भावः । तथा च नानास्थानेषु उक्तिरन्यथासिद्धेति भावः । एतेन विहितत्वहेतुरपि समर्थितः । अनुपसंहारे मोक्षमात्रसिद्धावपि तद्गतानन्दातिशयलक्षणफलविशेषासिद्धेः तद्योग्यान्प्रति उपसंहारस्य विधेयत्वादिति । ब्रह्मकर्मविधिभिरिति । कर्मकृतेरित्युक्तत्वादिति भावः । एवं च ब्रह्मविधिभिः ज्ञानात् ध्यानात्, श्रवणात्, पाठाच्च, अन्यत्प्रयोजनं नास्ति । एवं कर्मविधिभिः कर्मकृतेरन्यत्प्रयोजनं नास्तिति स्मृतियोजना सूचिता भवति । ज्ञानध्यानसमायोगादित्यत्र ज्ञानजन्यः यो ध्यानसमा योगः समीचीनो योगः तस्मादित्यर्थः । ननु श्रवणादेरमुख्यस्य फलान्तरदर्शनात्कथं न चान्येन फलं मुख्यं क्वचिदित्युक्तमित्यत आह । यद्यपीति । मध्यमाञ्जनलोकादिरित्युक्तत्वादिति भावः ।

वाक्यार्थविवरणम्

ॐ आद्यानाय प्रयोजनाभावात् । अनवधेयत्वात् ॥ अश्रद्धेयत्वात् । सर्वविद्याना-मित्यनन्तरं भगवन्नामत्वेन नाम्नां चेत्येतावान् शेषः । गुणाभिधायकत्वादित्यनन्तरं गुणाभि-धानस्य चोपसंहारार्थत्वादिति शेषः ॥ उक्तम् ॥ आनन्दादय इत्यत्र । वैफल्यं गुणोपसंहार-स्येति शेषः ॥ एतावदेवेति ॥ तथा चान्यनिषेधाभावेन गुणान्तरोपसंहारोऽपि तत्राभिप्रेत एवेति भावः । ध्यानस्य सम्यक्त्ववाचिन आङोऽर्थोऽशेषगुणोपसंहारपूर्वकेति कुत इति ॥ प्रयोजनान्तरार्थत्वमेवास्त्विति भावः ॥ अत एवेति ॥ सेवाधिक्येन फलाधिक्यस्योक्त-

त्वादेवेत्यर्थः ।। नानास्थानेष्विति ।। एकत्रैवोक्तौ विप्रकीर्णगुणानामेकीकरणरूपोपसंहाराख्यसंवाधिक्याभावेन सर्वेषामेकप्रकारफलापत्तेरिति भावः । भाष्ये समुदीरणा यत इति शेषः। कुत इत्यत आह भाष्ये "नान्यदिति" विद्याभिरितीति ब्रह्मविद्याभिर्ज्ञानाद्-ध्यानाच्छ्रवणात्पाठाद्वाऽन्यत्प्रयोजनं नेष्यते । कर्मविद्याभिश्च कर्मकृतेः । कर्मानुष्ठानाद-न्यत्प्रयोजनं नेष्यत इति विवेकः । ।। प्रयोजनमिति ।। श्रवणाचाथ पाठाद्वेत्युक्तत्वादिति भावः ।। न ध्यानमेवेति ।। तथा च ध्यानायेत्युक्तमसदिति भावः ।। तत् । श्रवणादि । ज्ञानस्य । ज्ञानस्यापि । प्रयोजनत्वात् । गुणकथनप्रयोजनत्वात् । गुणानां च कथने वेदनाद्- ध्यानाच्चान्यन्मुख्यप्रयोजनं नास्तीत्युक्तत्वादिति भावः ।। ज्ञानमपीति ।। तथा च सर्वशः सर्वेषां गुणानां ज्ञानध्यानसमायोगात् । ज्ञानध्यानयोः साहित्यान्मुख्यफलं भवेदित्यर्थः ।। ज्ञानमात्रेण । ध्यानासहितश्रवणेन । मुख्यपदप्रयोजनं वक्तुमाह ।। यद्यपीत्यादिना ।। जनलोकादिरूपफलस्य जनलोकस्यादिः महर्लोक इत्यर्थः । श्रवणजनितमध्यमप्रसादस्य जनलोकादिफलकत्वस्य 'मध्यमाज्जनलोकादिः' इति प्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । तथा चान्येन फलं न भवेदित्युक्तमयुक्तमिति हृदयम् । एतच्छङ्कावारणाय मुख्यपदमित्याशयेन तदभिप्रायमाह ।। तथापीति ।। महाफलेत्यादि ।। मोक्षरूपं यन्महाफलं तद्ब्रह्मज्ञानं तत्साधनत्वेन 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य' इति श्रुतिविहितस्य श्रवणादेरित्यर्थः । तत् जनलोकादि ।।

वाक्यार्थमञ्जरी

उक्तमिति ।। 'उपसंहारोऽर्थाभेदात्' नवा प्रकरणभेदादिति सूत्राभ्यां क्रमेणोक्तं, तयोः कर्तव्यत्वमित्यर्थः ।। विधिरस्तीति ।। प्रमाणत्वेनेति शेषः । उक्तं विधिशेषवदित्यनेन विधिशेषवदित्यत्र विहितत्वेनोक्तो गुणोपसंहारः किं सफलः उत निष्फलः । आद्येऽपि किं मोक्षफलकं उतान्यफलकेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ।। अनुपसंहारेऽपीति ।। आनन्दादयः प्रधानस्येत्यादावित्यर्थः । द्वितीयं निराकरोति ।। फलान्तरस्येति ।। फलान्तरे विरक्तानामेवोपासनाधिकारित्वादिति भावः । तृतीयं दूषयति ।। व्यर्थविधेरिति ।। अनादरणीयत्वादिति भावः ।। यदप्युक्तमिति ।। संज्ञातश्चेत्तदुक्तमित्यत्रेत्यर्थः । अस्तु वा गुणोपसंहारस्योपसंहारार्थत्वं तथापि सर्वोपसंहाराभावेऽपि मोक्षप्राप्तेरानन्दादयः प्रधानस्येत्यादावुक्तत्वात्तदन्यफलस्य चानपेक्षितत्वाद्विफलोऽसौ न कर्तव्य इत्यभिप्रेत्याह ।।

सहारेण ध्यानार्थमेव कुतः, तद्विना प्रयोजनाभावात् ॥ मुक्त्यानन्देति ॥ मुक्तावानन्दातिशयेत्यर्थः । ननु गुणाभिधानस्योपसंहारार्थत्वे सर्वेष्वेकत्रैवोच्चेरन्नित्यत आह ॥ अत एवेति ॥ ज्ञानार्थमेवेत्यादौ ज्ञानं परोक्षज्ञानं ज्ञानात्कर्मकृतेरपीत्युभयानुसारेणाह ॥ ब्रह्मकर्मविद्याभिरिति ॥ तत् श्रवणादि साक्षात्फलहेतुत्वाभावादिति भावः । फलस्य फलवतः ॥ प्रयोजनत्वेनेति ॥ गुणकथनप्रयोजनत्वसंभव इत्यर्थः । तथा च साक्षात्फलहेतुत्वान्मुख्यप्रयोजनत्वमिति भावः । विहितस्य श्रवणादेः तत् जनोलोकादिः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ आत्मशब्दाच्च ॐ ॥ १६ ॥

'आत्मेत्येवोपासीते' (बृ. उ. ३-४-७) त्यनुपसंहारे प्रमाणम् ॥ १६ ॥

॥ इति आध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

ॐ आत्मशब्दाच्च ॐ ॥ ''आत्मेत्येवोपासीते''त्येतद्वाक्यं चतुर्गुणोपासनेऽप्यशक्तानत्यन्तावरान्मुमुक्षूनुपक्रम्योत्तरोत्तराधिकारिणो ब्रह्मपर्यन्तान्प्रति स्वस्वयोग्यगुणोपास्तिविधिपर्यवसायकमुपदिदिक्षदल्पोपसंहारप्रमाणं समभिधत्त आत्मशब्दाच्चेति सूत्रमनुसरन्निति आध्यानाधिकरणम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

एवं सर्वगुणोपसंहारं प्रमाणेन समर्थ्यानुपसंहारं च समर्थयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ आत्मेति ॥ गुणान्तरव्यावृत्तिपूर्वकमात्मत्वस्योपासनाविधानादनुपसंहारोऽपि सिध्यतीति भावः । नन्ववधारणस्यायोगव्यवच्छेदकत्वेनोक्तत्वात्कथमन्ययोगव्यवच्छेदकत्वमिति । प्राप्तेश्च समञ्जसमिति न्यायेनाविरोधात् । अतो युक्तत्वादुपसंहारानुपसंहारयोरुपपन्नमुपासनमिति सिद्धम् ॥ १६ ॥

गुर्वर्थदीपिका

'प्राप्तेश्चसमञ्जस'मिति न्यायेनाविरोधादित्यस्याऽऽत्मपदेन येषां सर्वगुणप्राप्तिस्तेषां व्यवच्छेद्यगुणान्तराभावादेवकारः आत्मत्वविशेषणसङ्गत्याऽयोगव्यवच्छेदं करोति । येषां तु

तान्प्रत्यात्मशब्दोदिता गुणास्तावन्त एव । [illegible] एव । एवं चात्मेत्यात्मशब्दप्राप्तस्वयोग्यगुणवानित्येवोपासीत न त्वात्मशब्दाप्राप्तगुणवान-पीत्यात्मशब्दाप्राप्तगुणा एव व्यवच्छेद्या भवन्ति । अतः सकलगुणोपासकानां प्रागुक्ता-योगव्यवच्छेदः । अन्येषां त्विदानीमुच्यमानोऽन्ययोगव्यवच्छेद इत्युभयोरप्यविरोधादित्यर्थः । यथा सर्वपदवाच्यस्सर्वोऽप्यर्थ इति ज्ञानवति सर्वमेव भवता दृष्टमित्युक्ते सर्वमेव दर्शनायोग्यो यथा न भवति तथा भवता दृष्टमित्येव प्रत्येति । न त्वेवपदव्यवच्छेद्यमपि किञ्चित् साङ्केति-कसर्वपदवाच्यपुरुषविशेष एव सर्व इति ज्ञानवन्तं प्रति सर्व एव त्वया दृष्ट इत्युक्ते तदितरसर्वो व्यवच्छेद्यो भवति तद्वदिति भावः ॥

भावबोधः

अयोगव्यवच्छेदकत्वेनोक्तत्वादिति । भाष्ये आत्मेत्यवधारणमनात्मनिवृत्त्यर्थमित्युक्त-त्वादित्यर्थः । ''प्राप्तेश्च समञ्जसम्''ति न्यायेनेति । आत्मत्वमनात्मत्वहानेनावश्यमुपास्य-मेवेत्ययोगव्यवच्छेदकत्वेऽप्यवधारणस्य,

''यस्य यावद्गुणाः स्पष्टं प्रतिभासन्त्युपासने ।
युगपत्स्वभुजौ यद्वत् ध्यायेत्तावत एव सः ॥''

इत्युक्तरीत्या आत्मशब्देन यस्य यावन्तो गुणाः युगपत्प्रतीयन्ते तेन तावन्त एवोपास्या न त्वन्य इत्यन्ययोगव्यवच्छेदकत्वमपि संभवतीति न तयोर्विरोध इति भावः । अत्राद्ये सूत्रे–सर्वगुणोपसंहारस्य चतुर्मुखाधिकारिकत्वेन प्राधान्यात्तत्रादौ प्रमाणमुक्त्वा, द्वितीये–तदितराधिकारिकसर्वगुणानुपसंहारे प्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रम इति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

भावदीपः

॥ ॐ आत्मशब्दाच्च ॐ ॥ १६ ॥ प्रमाणेनेति ॥ प्रयोजनान्तरशून्यत्वे सति सप्रयोजनकसर्वविद्यास्थगुणोक्त्यन्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणेनेत्यर्थः ॥ सामर्थ्यादिति ॥ प्रमाणेनेत्यनुषङ्गः । परस्मैपदं प्राक्समाहितम् ॥ गुणान्तरेति ॥ आत्मेत्येवोपासीतेति वाक्यं चतुर्गुणोपासनेऽप्यशक्तानत्यन्ताधमान्मुमुक्षूनारभ्योत्तरोत्तराधिकारिणो ब्रह्मपर्यन्तान् प्रति स्वस्वयोग्यगुणोपास्तिविधिपर्यवसायकमल्पोपसंहारेप्रमाणमिति तत्वप्रदीपोक्त्याऽल्पाधिकारि-

इत्यर्थः । इतिशब्दानन्तरं चकारात् शेषः ॥ इति न्यायेनेति ॥ अधिकारिभेदेनोप-
संहारानुपसंहारयोरविरोध इत्युक्तन्यायेनात्राप्यधिकारिविशेषान् प्रत्यात्मेत्युपासीतैवेति आत्मेत्येवोपासीतेति चोपदेशो विरोधाभावादित्यर्थः । अधिकरणतात्पर्यमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ सावधारणात्मशब्दादिरूपप्रमाणवत्त्वाद्धेतोर्युक्तत्वादुपादेयत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ आत्मशब्दाच्च ॐ ॥ आत्मत्वमात्रोपासनविधायकात्मशब्दघटितात्मेत्येवोपासीतेति श्रुतेश्च नोपसंहार इति सूत्रार्थं मनसि निधाय व्याचष्टे । गुणान्तरेति । एतेन यदुक्तं प्रकरणेष्वेतावदेवोपास्यमित्युक्त्यभावादिति यत्पूर्वपक्षिणा शङ्कितं तदपहसितं ज्ञेयम् । प्राप्तेश्च समञ्जसमित्युक्तन्यायेनेति । अधिकारिभेदेनोपसंहारानुपसंहारसम्भववदस्य वाक्यस्यापि अधिकारिभेदेन अयोगव्यवच्छेदकत्वमन्ययोगव्यवच्छेदकत्वं युज्यत इति भावः । उत्तमाधिकारस्य प्रथमे समर्थनम् । द्वितीयेऽवराधिकारस्येति सूत्रक्रमः ।

तत्त्वसुबोधिनी

प्राप्तेश्चेति । आत्मत्वमनात्मत्वहानेनावश्यमुपास्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदकत्वेऽप्यवधारणस्य यस्य यावद्गुणाः युगपत्प्रतिभासन्ते तेन तावन्त एवोपास्याः नत्वन्ये इत्यन्ययोग-व्यवच्छेदकत्वमपि संभवतीति न तयोः विरोध इति भावः । अत्राद्ये सूत्रे सर्वगुणोपसंहारे प्रमाणोक्तिः । द्वितीयेऽनुपसंहारे तदुक्तिरिति सूत्रक्रमः ।

वाक्यार्थविवरणम्

गुणान्तरव्यावृत्तेति ॥ अवधारणस्य अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वादिति भावः ॥ कथमिति ॥ तथा चानुपसंहारप्रमाणत्वं न सम्भवतीति भावः ॥ उक्तन्यायेनेति ॥ ब्रह्मादीन्प्रत्य-योगव्यवच्छेदकत्वं मनुष्योत्तमान्प्रत्यन्ययोगव्यवच्छेदकत्वमित्यधिकारिभेदेनेत्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ आत्मशब्दाच्च ॐ ॥ अनुपसंहारोऽप्यस्ति कुतः आत्मेत्येवोपासीतेत्यात्मत्वमा-त्रोपासनाविधायकात्मशब्दोपेतश्रुतेरित्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति ॥ आत्मेत्येवेत्यवधारण-

(वाक्यार्थमञ्जरी)

मनात्मत्वनिवृत्त्यर्थमिति भाष्येणेत्यर्थः ।। प्राप्तेश्च सामंजस्यमिति न्यायेनेति ।। आत्मत्वमनात्मत्वहानेनावश्यगुणास्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदकस्यावधारणस्य 'यस्य यावद्गुणाः स्पष्टं प्रतिभासंत्युपासने । युगपत्स्वभुजौ यावद्ध्यायेत्तावत एव सः' इत्युक्तरीत्या आत्मशब्देन यस्य यावन्तो गुणाः युगपत्प्रतीयन्ते तेन तावन्त एवोपास्या इत्यन्ययोग व्यवच्छेदकत्वमपि संभवतीति न तयोर्विरोध इति भावः ।। ८ ।।

९. आत्मगृहीत्यधिकरणम्

।। ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ ।। १७ ।।

न 'चानन्दादयः प्रधानस्ये'त्युक्तिविरोधः । यतः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै.उ.२-१) 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे' (बृ.उ.५-९-२८)तिवदेवाऽऽत्मशब्दगृहीतिः । 'अत्र ह्येते सर्व एकीभवन्ती' (बृ. उ. ३-४-७) त्युत्तरात् ।

'आनन्दानुभवत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च भण्यते ।
नित्यत्वाच्च तथाऽऽत्मेति वेदवादिभिरीश्वर' इति (हि) बृहत्तन्त्रे ।। १७ ।।

।। इति आत्मगृहीत्यधिकरणम् ।। ९ ।।

तत्त्वप्रदीपिका

कथमात्मेत्येवेत्यादिवाक्यमुक्तोपसंहारे प्रमाणं स्यात् । यावतैक एव गुणस्तस्मिन्प्रतीयत इत्यत आह–ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ ।। यथेतरेषु ''विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे''त्यादिषु वचनेषु नैकगुणगृहीतिस्तद्वदितरयुक्तत्वेनैवाऽऽत्मशब्दगृहीतिः । आनन्दादयो गुणा विवक्षिता एवाऽत्मशब्देनेत्यर्थः । ''अत्र ह्येतेसर्व एकं भवन्ती''त्युत्तराद्वाक्यात् । ''प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छोत्रं मन्वानो मन'' इत्युक्ता गुणा एवेति परामृश्यन्ते । अत्र ह्यात्मत्वगुण एते सर्वे गुणा एकं भवन्ति ।। एकमिति भेदाभावात् । भवन्तीति विशेषात् । 'प्राण' इत्यानन्दत्वं स्वामित्वं च ।।

''प्रकृष्टानन्दरूपत्वात्प्राण इत्यभिधीयते । प्राणिप्रणयनादेष'' इत्यादेः । प्रकृष्ट इति निर्दोषत्वं च लक्ष्यते ।। इत्यात्मगृहीत्यधिकरणम् ।

अन्यथोक्तानुपपत्तिप्रसङ्गात्सा समर्थनीया । प्रकृता भगवद्गुणा विषयः । किमानन्दादयश्चत्वारोऽपि सर्वमुमुक्षूपास्या उतात्मत्वमेवेति सन्देहः । उभयथोक्तिः संदेहबीजम् । आत्मत्वमेव सर्वोपास्यमिति पूर्वःपक्षः । 'आत्मेत्येवोपासीत' इति सावधारणश्रुतेः । आनन्दादित्रयलोपेनात्मत्वमात्रेणोपासनस्य सुशक्यत्वात् । ईश्वरापरोक्ष्यसिद्धिगुणलाभाच्च । अत आत्मत्वस्यैव सर्वोपास्यत्वादानन्दादयः प्रधानस्येत्युक्तं श्रुत्यादिविरोधादयुक्तमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ आत्मेति ॥ 'आत्मेत्येवोपासीत' इति सावधारणश्रुतिबलेनात्मत्वस्यैवावश्योपास्यत्वमभ्युपेत्यानन्दादयः प्रधानस्येत्युक्तेः श्रुतिविरोधाभिधानं न युक्तम् । किं नामानन्दायश्चत्वारोऽप्युपास्या एव । कुतः । भवेदेतद्यदि श्रौतोऽयमात्मशब्दः स्वामित्वमात्रं वक्ति । नैतदस्ति । तेनानन्दादीनामपि गृहीतत्वात्सत्यज्ञानादिवाक्यवदेवेत्यर्थः । कुतोऽयमात्मशब्द आनन्दाद्यभिधायको न स्वामित्वमात्रवचन इत्यत आह ॥ अत्रेति ॥ अत्र आत्मत्वे । सर्वेऽप्यानन्दादयो गुणा अन्तर्भवन्तीत्यर्थः । आत्मशब्दस्य स्वामित्वमात्रानभिधायकत्वे स्मृतिं चाह ॥ आनन्देति ॥ अतो युक्तत्वाच्चतुर्गुणोपासनस्योक्तं युक्तमिति सिद्धम् ॥ १७ ॥

गुर्वर्थदीपिका

श्रुत्यादिविरोधादित्यत्राऽऽदिपदेन सुशक्यत्वादिति युक्तिर्गृह्यते । सत्यज्ञानादिवाक्यवदित्यत्र यथा ''सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'' ''विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे''ति वाक्ये बहुगुणानां गृहीतिस्तथा आत्मपदेनापि बहुगुणसंगृहीतिरित्यर्थः ॥

भावबोधः

ओं आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ओं ॥ १७ ॥ आनन्दादिनियतिसमर्थनादिति । यदि ''आत्मशब्दाच्च'' इति पूर्वसूत्रे आत्मेत्येवेत्यवधारणस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य तच्छिरस्कात्मशब्दस्य अनुपसंहारे प्रमाणत्वमङ्गीक्रियते । तर्ह्यात्मत्वमेवोपास्यं न तु आनन्दादयश्चत्वारोऽपीत्याक्षेपोत्थानादनन्तरसंङ्गतिरिति भावः । अत एवोक्तं भाष्ये ''न च आनन्दादयः प्रधानस्य'' इत्युक्तिविरोध इति । किमानन्दादय इति । अत्र भगवद्गुणेषु किमात्मत्वमेव सर्वमुमुक्षूपास्यं उत आनन्दादयश्चत्वारोऽपीति चिन्ता । तदर्थं आत्मेत्येवेत्यवधारणस्य अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वं आनन्दादीनामप्युपास्यत्वे नोपपद्यते उतोपपद्यत इति ।

तदर्थ आत्मशब्द: किं स्वामित्वमात्रार्थक उतानन्दाद्यर्थकोऽपीति । उभयथोक्तिरिति । ''आनन्दादय: प्रधानस्य'' इति ''आत्मशब्दाच्च'' इति उभयथोक्तिरित्यर्थ: । आश्वापरोक्षाय आनन्दादीनामपि लोपेनात्मेत्येतावता पूर्यत इति न्यायविवरणं तात्पर्यतो व्याचष्टे- आनन्दादीत्यादिना । सुशक्यत्वादिति । ''एतावता पूर्यत'' इत्यनेनेदं सूचितमिति ज्ञातव्यम् । आत्मशब्दार्थविशेषत्वात् आनन्दादीनामिति न्यायविवरणं तेनानन्दादीनामपि गृहीतत्वादित्यनेनोक्ततात्पर्यकम् । सत्यज्ञानादिवाक्यवदेवेति । यथैतद्वाक्यगतसत्यानन्दादिपदानां सत्यत्वाद्यभिधायकत्वम्, तथाऽऽत्मशब्दस्याप्यानन्दाद्यभिधायकत्वमिति भाव: ॥ ९ ॥ इति आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥

भावदीप:

ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ ॥ आनन्दादिनियतिसमर्थनादिति ॥ आत्मशब्दाच्चेति पूर्वसूत्रोपात्तसावधारणात्मत्वोपासा श्रुत्या आनन्दाद्यनैयत्यशङ्कायां प्राप्तायां तन्निरासेनेति भाव: । तेन तन्नैयत्यस्यानन्दादय इत्यत्रैव समर्थनात्पौनरुक्तिशङ्का निरस्ता । पूर्वसूत्रोक्तानुपसंहारप्रमाणेनानन्दसूत्रोक्तप्रमेयस्य विरोधशङ्कानिरसनाद्वा पूर्वत्राल्पाधिकारिण: प्रत्यात्मत्वमात्रमात्मशब्दो वक्तीत्यनुपसंहारे प्रमाणमुक्तमिह तु ततोऽधिकाधिकारिणं प्रति चतुरो गुणानित्युच्यते । ततोऽप्यधिकाधिकारिणं ब्रह्माणं प्रति तु सर्वान् गुणान् वक्तीत्युत्तरनयेऽभिधीयत इति वाऽत्र पूर्वसंगतिश्चोक्ता भवति ॥ अन्यथेति ॥ पूर्वसूत्रोक्तश्रुतेश्चतुर्गुणपरत्वेन सावकाशत्वमुक्त्वा विरोधनिरासेन तदसमर्थने सति आनन्दसूत्रोक्तप्रमेयानुपपत्तिप्रसंगादित्यर्थ: ॥ आत्मत्वमेवेति ॥ स्वामित्वमेवेत्यर्थ: ॥ उभयथेति ॥ आत्मशब्दाच्चेत्यत्रात्मत्वमात्रस्यानन्दादय इत्यत्र चतुर्णमुपास्यत्वोक्तिरित्यर्थ: । भाष्ये इत्युक्तिविरोध इत्यत्र इत्युक्ते: श्रुत्यादिविरोध इति विग्रहमुपेत्य तत्सूचितप्रतिज्ञाहेतू आह ॥ आत्मत्वमेवेति ॥ नन्वानन्दादिचतुर्भ्योऽधिकानामुपासने शक्त्यभावेन तस्य त्यागेऽपीहापेक्षितस्य शक्यस्यानन्दाद्युपासनस्यानन्दनयोक्तस्य त्यागे को हेतुरित्यत: आश्वापरोक्ष्यायानन्दादीनामपि लोपेनात्मेत्येतावता पूर्यत इति न्यायविवरणमपिपदसूचितहेतूक्तिपूर्वमत्र योजयति ॥ आनन्दादीति ॥ भाष्यं फलानुवादपरमित्युमेत्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ श्रुतियुक्तिबलादित्यर्थ: ॥ श्रुत्यादिविरोधादिति ॥ श्रुतियुक्तिविरोधादित्यर्थ: ॥ परिष्कारपूर्वं न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ आत्मेत्येवेति ॥ श्रुतिबलेन

वानुवादः । युक्तिगतिस्तु सुशक्यत्वगुणलाभेऽपि सर्वेषां च मुमुक्षूणां फलसाम्यादपेक्षिते-
ानन्दनयोक्तन्यायेन स्वापेक्षितफलप्राप्त्यर्थत्वाच्चत्वारोऽप्युपास्या इति सुशक्यत्वादि-
मप्रयोजकमित्येवं ध्येयेति भावः । भाष्यस्य फलितार्थमाह ॥ किं नामानन्दादय इति ॥
त इत्यादिभाष्यार्थमाह ॥ तेनेति ॥ आत्मशब्देनेत्यर्थः । यथा सत्यज्ञानादिवाक्येषु
नेकगुणगृहीतिस्तथाऽऽत्मशब्देनाप्यानन्दादीतरगुणयुक्तत्वेनैव स्वामित्वस्य गृहीतिरित्यर्थः।
संभावनानिरासाय दृष्टान्तः । आत्मशब्दार्थविशेषत्वादानन्दादीनामित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन
ष्यं व्याचष्टे ॥ अत्रात्मत्व इति ॥ वाजसनेये हि तृतीये पञ्चमब्राह्मणे प्राणन्नेव प्राणो नाम
वति । वदन्वाक्, पश्यंश्चक्षुः, शृण्वतश्श्रोत्रं, मन्वानो मन इति पूर्वत्र प्रकृष्टानन्द-
पत्वात्प्राण इत्यभिधीयत इत्यादेः प्राणशब्दोक्तगानन्दे प्रशब्दोक्तनिर्दोषत्वं चक्षुरादि-
ब्दोक्तज्ञानरूपगुणं चैत इति परामृश्यात्मत्वेऽन्तर्भावं वदति श्रुतिरित्यर्थः । फलोक्त्या
त्रार्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ उत्तरवाक्यबलेन आत्मशब्देन चतुर्णामपि गृहीत्या
तिविरोधाभावाद्धेतोर्युक्तत्वादनवद्यत्वादिति व्यधिकरणे पञ्चम्यौ । उक्तं आनन्दादय
यत्रोक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ ३-३-१७ ॥ आनन्दादिनियतिसमर्थनादिति ।
ात्मशब्दाच्चेत्युक्तरीत्या आत्मत्वमात्रमेवोपास्यम् । न त्वानन्दादयश्चत्वारोऽपीत्याक्षिप्या-
न्दादिनियतिसमर्थनादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमिति । अत्र भगवद्गुणेषु किमात्मत्वमेव
र्वमुमुक्षूपास्यमुतानन्दादयश्चत्वारोऽपीति चिन्ता । तदर्थं एवशब्दशिरस्कात्मशब्दः
ामित्वमात्रार्थ उतानन्दाद्यर्थकोऽपीति । न चानन्दादयः प्रधानस्येत्युक्तिविरोध इति ।
युक्तेर्विरोधः श्रुतिविरोधो युक्तिविरोधश्च नेति श्रुतियुक्तिविरोधमाशङ्क्य निरासात् ।
ात्मगृहीतिरित्यत्रात्मपदेनानन्दादिग्रहणस्योत्तरवाक्यबलेन श्रुतिविरोधपरिहारार्थमुच्यमान-
ाच्च तदनुसारेण तावच्छ्रुतिविरोधेन पूर्वपक्षयति । आत्मेत्येवेति । अत्र ह्येते इत्युत्तरवाक्य-
लेनात्मशब्देनानन्दादिगुणग्रहणस्य वर्जनीयत्वेन लोपानुपपत्त्युक्त्या निरस्यं युक्ति-
रोधमाह । आनन्दादीति । तन्निरस्यमासु ते इत्युक्तन्यायमप्याह । आस्त्विति ।
ानन्दादित्रयलोपेनेत्यनुवर्तते । सूत्रे आत्मेत्यात्मशब्दपरम् । आनन्दादीनामित्यनुवर्तते ।

(वाक्यार्थमुक्तावली)

आत्मशब्देनानन्दादीनां चतुर्गुणानां गृहीतिर्ग्रहणमुक्तिर्नात्ममात्रस्येत्यर्थः । कथमेकेनानेकग्रहणमित्यत उक्तं । इतरवदिति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवाक्येन यथा तथेत्यर्थः । आत्मशब्दस्यापि यौगिकत्वेन वाक्यतुल्यत्वात्प्रकृतिप्रत्ययभेदेनानेकगुणोक्तिः सम्भवतीति भावः । यद्वा ननु कथमात्मशब्देनानन्दज्ञानादिग्रहणम् । अशक्यत्वादित्यत इदमुदितम् । यथा सत्यज्ञानादिवाक्ये ज्ञानादिपदेन ज्ञानादिग्रहणं रूढत्वात्तथात्मशब्दस्यापि आनन्दानुभवाचेति वक्ष्यमाणत्वेन रूढत्वात् तेनानन्दादिग्रहणमिति भावः । यद्वा यथा सत्यज्ञानादिवाक्ये सत्यशब्दः "सत्त्वं जीवनमेव हि । विशीर्णता च सत्वं स्यादि" त्युक्तरीत्यानेकगुणपरः । ज्ञानं तु मनसा विज्ञानेनाप्युदाहृतमित्युक्तरीत्येत्यर्थः । ज्ञानशब्दोऽवान्तरविशेषपरः । आनन्दशब्दश्चानन्दपूर्णत्वाद्यर्थः । अनन्तत्वं तथानन्दमयवाचाप्युदाहृतमित्युक्तेः । विज्ञानमानन्दमित्यत्राप्यानन्दशब्दः प्रियादि तद्विशेषपरः । तथात्मशब्दोऽप्यनेकगुणपर इति भावः । न दृष्टान्तमात्रेणार्थसिद्धिरित्यत आह । उत्तरादिति । अत्र ह्येते सर्व एकीभवन्तीत्युत्तरवाक्ये । तत्र प्राणन्नेव प्राणो नामा भवति । वदन्वाक् । पश्यंश्चक्षुः । शृण्वन् श्रोत्रम् । मन्वानो मन इत्यादिपूर्ववाक्यप्रकृतानन्दादिगुणान एत इति परामृश्यात्रात्मगुणे एकीभवन्तीत्युक्तत्वात् । प्रकृष्टानन्दरूपत्वात्प्राण इत्युक्त्या प्राणपदेनानन्दलाभात् प्रेति निर्दोषत्वलाभात् प्राणः प्रणयनादेष इत्युक्त्या स्वामित्वस्यापि प्राणपदेन लाभात् । मान इत्यादिना ज्ञानादेरिति भावः । स्पष्टमेतत्तत्त्वप्रदीपे । तदेवं सूत्रार्थमभिप्रेत्य विशेष इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं व्यञ्जयन् व्याख्याति । भवेदेतद्यदीत्यादिना । स्वामित्वमात्रानभिधायकत्व इति । आदेयमुपादेयम् । आनन्दं माति अनुभवतीत्यात्मा । आदेयमुपादेयमेवात्ति न तु दोषानिति निर्दोषत्वाच्चात्मा । आततत्वात् कालतो देशतश्च व्याप्तत्वान्नित्यत्वाच्चात्मेति श्रुत्यर्थः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ । आनन्दादिनियतिसमर्थनादिति । यदि आत्मशब्दाच्चेति पूर्वसूत्रे आत्मेत्येवेत्यवधारणस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वमंगीकृत्य तच्छिरस्थात्मशब्दस्यानुपसंहारे प्रमाणत्वमङ्गीक्रियते तर्हि आत्मत्वमेव उपास्यं न तु आनन्दादयश्चत्वारोऽपीत्याक्षेपोत्थानादनन्तरसंगतिरिति भावः । अन्यथेति । आनन्दादिनियतिसमर्थनाभावे आनन्दादयः प्रधानस्येत्युक्तानुपपत्तिः स्यादित्यर्थः । उभयथोक्तिरिति ।

स्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वादिति भावः । किं च आनन्दादित्रयलोपेन आत्मत्वमेव उपासितव्यं तदुपासनस्य सुशक्यत्वेन शीघ्रं आपरोक्ष्यसिद्धिहेतुभूत गुणस्यात्मत्वस्य लाभसंभवादित्याह । आनन्दादीति । तर्हि आत्मेत्येवेति सावधारणश्रुतिविरोधः इत्याशयेन हेतुं पृच्छति । कुत इति । उत्तरमाह । भवेदेतदिति । सत्यज्ञानादिवाक्यवदेवेति । यथा एतद्वाक्यगतसत्यानन्दादिपदानां सत्यत्वाद्यभिधायकत्वं तथात्मशब्दस्याप्यानन्दाद्यभिधायकत्वमिति भावः ।

वाक्यार्थविवरणम्

उक्तेति ॥ आनन्दादय इत्युक्तचतुर्गुणोपासनेत्यर्थः ॥ श्रुत्यादीति ॥ अन्ययोगव्यवच्छेदकावधारणयुक्ताया आत्मेवेति श्रुतेरित्यर्थः । आदिपदेनाऽऽश्वपरोक्षसिद्धिलक्षणगुणलाभरूपा युक्तिः ॥ सत्यज्ञानादिवाक्यवदिति ॥ यथा सत्यज्ञानादिवाक्ये आनन्दादेर्गृहीतिः विज्ञानादिवाक्ये सत्यत्वानन्तत्वादेर्गृहीतिस्तद्वदित्यर्थः । भाष्ये ''आनन्दानुभवात्'' आनन्दरूपत्वादनुभवरूपत्वाच्चेत्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

उक्तेति ॥ आनन्दादय इत्युक्तेत्यर्थः ॥ उभयथोक्तिरिति ॥ आनन्दादयः प्रधानस्येत्यात्मशब्दाच्चेत्युभयथोक्तिरित्यर्थः ॥

ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ ॥ आत्मशब्देनेतरगुणानां गृहीतिर्ग्रहणमस्ति कथमितरवत् यथा सत्यंज्ञानमिति वाक्यगतसत्यादिपदानां सत्यत्वाद्यभिधायित्वं तथास्यापि सच्चिदानन्दाभिधायकत्वं कुतः उत्तरात् तथाभिधायकादत्रह्येत इत्युत्तरवाक्यादित्यर्थः ॥९॥

१०. अन्वयाधिकरणम्

॥ ॐ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॐ ॥ १८ ॥

सर्वगुणानामन्वय आत्मशब्दे भवति । 'आप्तव्याप्तेरात्मशब्दः परमस्य प्रयुज्यत' इति वचनादिति चेत्सत्यम् । स्याच्चैवम् । आत्मेत्येवे (बृ.उ.३-४-७)त्यवधारणात् । अन्यथा सर्वोपसंहारवचनविरोधात् ॥ १८ ॥

॥ इत्यन्वयाधिकरणम् ॥ १० ॥

सर्वगुणानामप्यात्मशब्द वाच्यत्वेनान्वयात् । अतः कथमनुपसंहारप्रमाणत्वमिति चेत्सत्यम् । न तत्रैव प्रमाणम् । सर्वोपसंहारेऽपि प्रमाणमेव । आत्मेत्येवेति सर्वगुणपूर्ण इत्येवेत्यवधारणात् । एवमर्थानङ्गीकारे सर्वोपसंहारवचनविरोधात् ॥ इत्यन्वयाधिकरणम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवद्दर्शनसाधनात्मशब्दोक्तगुणोपासनस्य सर्वैः कर्तव्यत्वसाधनादस्ति शास्त्रादि-संगतिः । अन्यथानुपसंहारप्रमाणोक्तिर्व्याहन्यत इति साधनीयम् । प्रकृतात्मशब्दोक्तगुणा एवात्र विषयः । सर्वोपास्या न वेति सन्देहः । गुणद्वैविध्यदर्शनं सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षस्य सूत्र एवोक्तत्वात्तदुपन्यस्य पूर्वपक्षांशं तावद्व्याचष्टे ॥ अन्वयादिति ॥ आत्मशब्दोक्तगुणा न सर्वोपास्याः । आप्तव्याप्तेरिति तस्य सर्वगुणाभिधायकत्वोक्तेः । तथा चायं श्रुतचतुर्गुणोपासनस्य पुंसो विभ्रमकरो भवति । न त्वेवमुपासनं कार्यमिति निश्चायकः । न ह्युभयथा श्रुतवतोऽन्यतरस्मिन्नर्थे निश्चयो भवति । न च वाच्यं तस्य सर्वगुणाभिधायकत्वेऽपि स्वयोग्यं तदुक्तमुपास्यमिति । तथा सत्यवधारणविरोधात् । अत आत्मशब्दोक्तगुणानां सर्वोपास्यत्वा-भावादनुपसंहारप्रमाणत्वानुपपत्तिरिति भावः । सिद्धान्तांशं व्याचष्टे ॥ सत्यमिति ॥ कथं परेणोक्तमभ्युपगम्यत इत्यत आह ॥ स्यादिति ॥ सर्वगुणाभिधायकत्वमात्मशब्दस्य यत्परेणोक्तं तत्तथा स्यादेवातो नाभ्युपगमो दोषाय । इयांस्तु विशेषः । सर्वगुणांश्चात्मशब्दो वदन् ब्रह्मादीन्प्रत्येव वदति नान्यान्प्रति । तथानुभवात् । अतस्तस्याविभ्रमकरत्वात्तदुक्तोपासनं सर्वेषां युक्तमिति भावः । ननु ब्रह्मादीनामात्मशब्दः सर्वगुणाञ्ज्ञापयतीति कुतोऽन्यान्प्रतीव ब्रह्मादीन्प्रत्यल्प-गुणाभिधायकः किं न स्यादित्यत आह ॥ आत्मेति ॥ अवधारणेऽपि किमायातमित्यत आह अन्यथेति ॥ अन्ययोगव्यवच्छेदकावधारणयुक्तात्मशब्दो ब्रह्मादीनभिकरोति ततस्तैरपि तदुक्तमे-वोपास्यम् । तथा च यद्यसौ न तान्प्रति सर्वगुणानभिधत्ते तर्हि 'सर्वैर्गुणैरुपास्योऽसौ ब्रह्मणा परमेश्वरः' । इत्यादिसर्वोपसंहारवचनविरोधः स्यात् । अतोऽसौ तेषां सर्वगुणाभिधायक इति भावः । तस्मादात्मशब्दोक्तगुणोपासनं सर्वेषामस्तीत्युक्तमुपपन्नमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अन्यथाऽनुपसंहारप्रमाणत्वोक्तिरित्यस्य चतुर्मुखेतरेषामपि स्वयोग्यगुणानुपसंहारेऽप्यस्या एव श्रुतेः प्रमाणत्वोक्तिरित्यर्थः । आप्तव्याप्तेरित्यत्र आप्तव्यानामाप्तुं योग्यानां

व्यवच्छेद्यान्तराभावादयोगव्यवच्छेदपरतोक्ता । इदानीं मात्मत्वेवोपासीत न त्वात्मत्वं विहायेत्येवमाकारेणान्ययोगव्यवच्छेदमङ्गीकृत्य ब्रह्माद्युपास्यसकलगुणानामप्यात्मशब्दवाच्य-रूपमात्मत्वं बलादानयति । ब्रह्माद्युपास्यैकगुणस्याप्यात्मत्वाभावे न त्वात्मत्वं विहायेत्यभिलषितान्ययोगव्यवच्छेदस्य भङ्गप्रसङ्गात् । अतो ब्रह्माद्युपास्याः सर्वेऽपि गुणाः आत्मशब्देनैव बोधनीया इति भावेनाह भगवान्भाष्यकारः 'आत्मेत्येवेत्यवधारणा'दिति । एवं च टीकोक्तान्ययोगव्यवच्छेदोऽपि आत्मत्वरहितगुणयोगव्यवच्छेद इति ज्ञेयम् ॥

भावबोधः

ओं अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ओं ॥ १८ ॥ आत्मशब्दोक्तगुणोपासनस्येति । यद्यात्मशब्देन आनन्दादेर्गृहीतेस्तेषां सर्वोपास्यत्वं तर्हि सर्वेषामपि गुणानां प्रतिपाद्यतया आत्मशब्देनान्वयात् सर्वेषामपि सर्वगुणोपासकत्वं स्यादिति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । सर्वोपास्या इति । अत्राऽऽत्मशब्दोक्ता गुणाः सर्वोपास्या न भवन्त्युत भवन्तीति चिन्ता । तदर्थं किमात्मशब्दो ब्रह्मादिसर्वाधिकारिणः प्रति सर्वगुणाभिधायक उत यो यावद्गुणोपास्तियोग्यस्तस्य तावद्गुणाभिधायक इति । आत्मशब्दो विभ्रमकर इति न्यायविवरणं सर्वगुणानामन्वय आत्मशब्दे भवतीति भाष्योक्तहेतोः साध्यप्रतिपादकत्वेन व्याचष्टे- तथा चेति । नह्युभयथेति । "सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यात् । नान्यत् किञ्चित् समुपासीत धीरः" इति आत्मेत्येवेत्यन्ययो-गव्यगच्छेदपरावधारणयुक्तात्मशब्दं च श्रुतवत इत्यर्थः । अवधारणोपपत्तेरिति सिद्धान्तय-न्यायविवरणानुरोधादाह- न च वाच्यं तस्येति । अवधारणविरोधादिति । आत्मशब्दोक्तसर्वगुणानुपासने आत्मशब्दोक्तं उपास्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदपरावधारणविरोधः स्यादित्यर्थः ॥

नन्वेवं तर्हि सर्वेषामपि सर्वोपास्तिः स्यादित्युक्तमित्याशङ्कापरिहारत्वेन गुणाधिका-नामधिकारिणां भगवद्गुणानधिकान् प्रकाशयतीत्यवधारणोपपत्तेरिति न्यायविवरणं योजयति । इयांस्त्वित्यादिना । अनेन गुणाधिकानामिति सावधारणम् । तथा च नान्येषां सर्वगुणान् प्रकाशयति । किं तु तत्तदुपासनयोग्यानेवेति लभ्यते । तथा च श्रुतचतुर्गुणोपासनं प्रति गुणचतुष्टयमेवात्मशब्दः प्रकाशयति; नाधिकम् । एवं सति अयोगव्यवच्छेदपरावधारण-मप्युपपद्यत इति न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यम् । तथा च सूत्रे "स्यात्" इत्यतः परं

(भावबोध:)

ब्रह्मादीन्प्रत्येव नान्यान्प्रतीति शेष: । तत्र नान्यान्प्रतीत्यत्र हेतुतयाऽवधारणादित्येतदयोग-व्यवच्छेदपरावधारणादिति न्यायविवरणेन व्याख्यातमिति ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥ इत्यन्वयाधिकरणम् ॥ १० ॥

भावदीपः

ॐ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॐ ॥ १८ ॥ सर्वै: कर्तव्यत्वसाधनादिति ॥ फलितोक्तिरियम् । पूर्वोक्तदिशा आनन्दादिचतुर्णामिव सर्वयोग्यसर्वगुणानामप्यात्म-शब्दोक्ततयाऽवधारणेन च सर्वगुणयुक्तत्वेनैवोपासनप्राप्तौ तस्य सर्वायोग्यतया ब्रह्मादीतराकर्तव्यत्वशङ्कायां तस्योत्तमान् प्रत्येव सर्वगुणाभिधायकताकथनेन सर्वै: कर्तव्यत्वसाधनादित्यर्थ: । एतेनात्मशब्देन चतुर्गुणानामुक्तेरानन्दादिचतुष्टयोपासनसमर्थ-नमयुक्तम् । सर्वगुणानामप्यात्मशब्दोक्ततयाऽवधारणेन तेषामेवोपास्यताप्राप्तेरिति शङ्का-त्पूर्वसंगतिरपि सूचिता ॥ अनुपसंहारेति ॥ सर्वगुणोपसंहारभिन्नाल्पगुणोपसंहाररूपानुपसंहारे आत्मगृहीतिरित्यत्रात्मशब्दाचेत्यत्र चेति वा आत्मशब्दाचेत्यत्रैव वा प्रमाणतयाऽऽत्मशब्दो-क्तिरध्याहर्तव्येत्यर्थ: ॥ गुणद्वैविध्येति ॥ आनन्दादे: सर्वोपास्यत्वस्य प्रियशिरस्त्वादे-रतादृक्त्वस्य दर्शनमित्यर्थ: । साध्यमध्याहृत्य तत्र भाष्यं हेतुतया व्याचष्टे ॥ आत्मेत्यादिना ॥ एतेन पूर्वस्मादात्मपदमनुवर्त्य आत्मशब्दे सर्वगुणानामन्वयादिति सूत्रस्य, भाष्यस्य तु इति वचनात्सर्वगुणानामन्वय आत्मशब्दे भवति । तस्मात्तदुक्तगुणा न सर्वोपास्या इति योजना सूचिता । व्याप्तिशब्दार्थश्च देशकालगुणापरिच्छेद इति भाव: । यद्वा आप्तव्यानामाप्तुं योग्यानां गुणानामाप्ते: प्राप्तत्वादित्यर्थ: । हेतोरसिद्धिनिरासायोक्तेरित्युक्तम् ।

नन्वथाप्यप्रयोजको हेतु: । आत्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वेऽपि तदुक्तगुणानां सर्वोपास्यत्वसंभवादित्यतो हेतोरप्रयोजकत्वशङ्काव्युदासायाऽऽत्मशब्दो विभ्रमकर इत्यन्यत्रो-क्तानिर्णायकत्वहेतुमाह ॥ तथा चेति ॥ सर्वगुणाभिधायकत्वे सतीत्यर्थ: । अयं आत्मशब्द इत्यर्थ: । श्रुतेति बहुव्रीहि: । पूर्वोक्तदिशा अत्र ह्येते सर्व इति वाक्यशेषबले-नात्मेत्येवोपासीतेत्यात्मशब्देनैव चतुर्गुणोपासनं श्रावितमिति तेनैव श्रुतचतुर्गुणोपासनस्य पुरुषस्य ततोऽधिकं सर्वगुणानप्यात्मशब्देनैव श्रुतवत: पुंस: किमात्मपदेनोक्ताश्चत्वार एवोपास्या उत तेनैवोक्तास्ततोऽधिका: सर्वेऽपीति संदेहो भवति । द्वयोरप्यात्मपदे-नोक्तत्वात् । यथा लोके श्वेतो धावतीत्युपासितव्यमित्युक्ते श्वेत: शुक्लो गच्छतीति श्वा

व्यनक्ति ॥ न होति ॥ योग्यताविशेषणं निर्णयोपपत्तेरिति प्राप्तिश्चेत्यत्रोक्तदिशा परिहृतमेतदिति भावेनाशङ्क्य सिद्धान्तहेतुसूचितविशेषशङ्कामाह ॥ न च वाच्यमिति ॥ अवधारणेति ॥ तेन सर्वगुणाभिधायकतया विभ्रमकरत्वादित्यर्थः । ब्रह्माद्युपास्यत्वेऽपि तदितरानुपास्यत्वात्सर्वोपास्यत्वाभावादित्युक्तम् ॥ भाष्ये चशब्दोऽवधारण इत्युक्त्याह ॥ तत्तथा स्यादेवेति ॥ कथं तर्हि विभ्रमकरत्वनिरास इत्यतो गुणाधिकानामधिकारिणां भगवद्गुणानधिकान्प्रकाशयतीत्यन्यत्रोक्तं समाधिमाह ॥ इयांस्त्विति ॥ फलोक्त्या सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अवधारणाऽन्यथानुपपत्त्याऽऽत्मशब्दस्य ब्रह्मादीन्प्रति सर्वगुणवाचित्वेऽपि तत्तदधिकारिणं प्रति तत्तद्योग्यगुणाभिधायकतया विभ्रमकरत्वाभावादित्यर्थः । इति हेतोरुक्तमनुपसंहारप्रमाणमुपपन्नमित्यर्थः ॥ १८ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॐ ॥ यद्यानन्दादिगुणानामात्मशब्देन गृहीतिस्तर्हि तावन्त एवेति नियन्तुं शक्यते । सर्वगुणानामप्यात्मशब्देन वाच्यत्वेऽन्वयादिति तत्त्वप्रदीपरीत्या पूर्वाधिकरणसिद्धार्थावष्टम्भेन पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । सर्वैरिति । ब्रह्मादिभिरुत्तमैरिव देवादिभिर्मध्यमैरधमैश्चेत्यर्थः । अन्यथेति । आत्मशब्दोक्तगुणोपासनस्य सर्वैरकर्तव्यत्वे उत्तमैरेव कर्तव्यत्वे च मध्यमाधमान् प्रति अन्ययोगव्यवच्छेदकावधारणयुक्तात्मशब्दः गुणान्तरव्यावृत्तिपूर्वमात्मत्वमात्रोपासनं विदधत् अनुपसंहारे प्रमाणमित्यात्मशब्दाच्चेति व्याहन्येत । तदुक्तगुणोपासनस्यैव कर्तव्यत्वे तान्प्रत्यात्मशब्दोक्तगुणातिरिक्तगुणानुपसंहारप्रमापकत्वोक्त्यनुपपत्तेरिति भावः । सर्वोपास्या इति । आत्मशब्दोक्तगुणाः सर्वोपास्या न भवन्त्युत भवन्तीति चिन्ता । तदर्थमात्मशब्दः सर्वाधिकारिणः प्रति सर्वगुणाभिधायक उतोत्तमान्प्रत्येवेति । गुणद्वैविध्येति । प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दादीनां चेति । गुणद्वैविध्यदर्शनमित्यर्थः । सूत्रे प्रतिज्ञांशमध्याहरति । आत्मशब्दोक्त इति । उत्तमैरेवोपास्या न सर्वैरित्यर्थः । अन्वयादित्यत्र आत्मशब्दाच्चेत्यत आत्मशब्द इति सप्तम्यन्ततयानुवर्तते । सर्वगुणानामिति योग्यतयान्वेति । तथा चात्मशब्दे गुणानामन्वयात् । तदपि कुतः? अन्वयात् । आप्तव्याप्तेरित्यन्वयवचनादिति भावेन हेत्वंशं व्याचष्टे । आप्तव्याप्तेरिति । यदाप्तव्यं कल्याणगुणजातं तस्याप्तेः प्राप्तेरित्यर्थः ।

(वाक्यार्थमुक्तावली)

नन्वात्मशब्दस्य सर्वगुणवाचकत्वेऽपि तदुक्तोपासनं किं न स्यादित्यतः नायमन्वयादित्युक्तो हेतुः साक्षात्साध्यसाधकः किन्तु आत्मशब्दोक्तगुणानां सर्वैरुपासितुमशक्यत्वेऽपि भ्रमाख्यो न्यायो हेतुः तदुपपादकतया अन्वयादिति सौत्रो हेतुरिति भावेनाह । तथा चेति । तथा चात्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वादयमात्मशब्दः श्रुतचतुर्गुणोपासकस्य "सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यात् । नान्यत्किञ्चित्समुपासीत धीर" इति श्रुतचतुर्गुणोपासनस्य पुंसां विभ्रमकरो भवति । संशयहेतुरिति यावत् । तदेवोपपादयति । न हीति शब्दात् सर्वगुणान् सत्यो ज्ञान इति चतुर्गुणांश्चोपासनार्थं श्रुतवत इत्यर्थः । स्वयोग्यमिति । सत्यो जीव इत्युक्तरीत्या स्वयोग्यं आत्मगृहीतिरित्युक्तरीत्या तदुक्तमुपास्यं नातोऽधिकमिति निश्चयो भवतीति न वाच्यमित्यर्थः । अवधारणेति । आत्मशब्दोक्तसर्वगुणानुपासनं आत्मपदेन यावत्प्रतीतं तावदुपास्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदपरावधारणविरोधादित्यर्थः । ननु यद्युपसंहार एवावधारणस्यायोगव्यवच्छेदकत्वमुक्तं तथापि न तद्विरोधः । आत्मशब्दाचेति सूत्रटीकायां चतुर्मुखादीन्प्रत्ययोगव्यवच्छेदकत्वं अन्यान्प्रत्यन्ययोगव्यवच्छेदकत्वमिति व्यवस्थापितत्वादिति चेन्न । गुणाधिकानामधिकारिणां भगवद्गुणानधिकान् प्रदर्शयतीति अवधारणोपपत्तेः इत्येतदधिकरणन्यायविवरणे सिद्धान्तेऽवधारणस्याधिकारिभेदेनायोगव्यवच्छेदकत्वस्योच्यमानत्वेनागामिनं एतदभिप्रेत्य शिष्यहिताय प्राक्तनटीकायां समाहितत्वेऽप्येतदधिकरणे पुनराशङ्कोपपत्तेः । अत इति । आत्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वादित्यर्थः । अनुपसंहारेति । आत्मशब्दोक्तगुणोपासनाप्रसक्तौ हि तान्प्रत्यनुपसंहारप्रमापकत्वं स्यादिति भावः । सूत्रे स्यादिति वर्तते । तत्राद्यस्य परेणोक्तमनुपसंहारप्रमाणत्वं स्यात् । अङ्गीक्रियते तन्मात्रप्रमाणत्वाभावदिति भावेन सत्यमित्येतद्व्याचष्टे । सिद्धान्तांशमिति । उक्तं च तत्त्वप्रदीपे । सत्यं न तत्रैव प्रमाणमितीति । इत्यतश्चाहेति । इत्यतः । द्वितीयं स्यात्पदं व्याचष्ट इत्यर्थः । स्याच्चैवं एवमपि स्यात् । तत्र हेतुत्वेनोक्तं यत्सर्वगुणाभिधायकत्वमात्मशब्दस्य तदपि स्यादेव । अत उक्ताभ्युपगमो न दोषायेति भाष्यार्थमाह । सर्वेति । यद्वा सत्यमित्यस्य परेणोक्तमात्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । कथमिति । प्रमाणाभावादिति भावः । तत्तथा स्यादेवेति । प्रामाणिकत्वादिति भावः । अतः प्रमितत्वेन

इत्यतः सूत्रे भाष्ये च स्वोक्तेयमित्यतःपरं ब्रह्मादीन् प्रत्येव नान्यान् प्रतीति शेषः । तथा च सर्वगुणाभिधायकत्वं ब्रह्मादीन् गुणाधिकान् प्रत्येव नान्यान् प्रति स्यात् । अतो विभ्रमकरत्वात् स्याच्चैवं तदुक्तोपासनं स्यात् । सर्वेषां युक्तमित्यर्थमभिप्रेत्य गुणाधिक्यमित्युक्तन्यायं भाष्यारूढं दर्शयति । इयानिति । आत्मशब्देन गुणाभिधानविषये इयांस्तु विशेष इत्यर्थः । तथानुभवादिति । यद्यप्यल्पकानामपि आत्मशब्दात् बहुगुणप्रतीतिरस्ति । तथाप्यात्मशब्देन गुणानामुपासनार्थं युगपत्प्रतीत्यभावादात्मशब्देन गुणप्रतीतेः एतादृशा एव विवर्जितत्वाददोषः । वक्ष्यति चैतत् । अन्यथा सर्वोपसंहारेति भाष्ये आत्मशब्दस्यान्यान्प्रतीव ब्रह्मादीन् प्रत्यल्पगुणाभिधायकत्वे गुणैस्सर्वैरुपास्योऽसा-वित्यादि सर्वोपसंहार एव च न विरोध उच्यते । तन्न सम्भवति शब्दस्वाभाव्यात् । आत्मशब्दस्याल्पगुणाभिधायकत्वेऽपि वेदाद्युक्तसर्वगुणोपसंहारोपपत्तेः । किञ्चावधारणादि-त्यस्य कथमनेनोपपादनमित्यत आह । अन्ययोगव्यवच्छेदकेति । अत्रैवं तावद्योज्यम् । आत्मशब्दोक्तसर्वगुणोपासाविधिः ब्रह्मादीनप्यधिकरोति । विधेः सर्वसाधारणत्वात् । ततस्तैरपि तदुक्तमेवोपास्यम् । तथा च यद्यसौ न तान् प्रति सर्वगुणानभिधत्ते तर्हि सर्वैर्गुणैरित्यादिसर्वोपसंहारवचनविरोध इति । नन्ववधारणस्य ब्रह्मादीन् प्रत्ययोग-व्यवच्छेदकत्वात् आत्मेत्येवेत्यात्मशब्दोक्ताल्पगुणपरित्यागेनोपासनाविधानेऽपि सर्वोपसंहार-वचनविरोध इत्यत उक्तम् । अन्ययोगव्यवच्छेदकावधारणयुक्तेति । अन्यान् प्रतीव आत्मशब्दस्य ब्रह्मादीन् प्रत्यल्पगुणाभिधायकत्वे अवधारणमप्यन्यान् प्रतीवान्ययोगमपि व्यवच्छिद्यात् । अर्धजरतीयानुपपत्तेः । आत्मशब्दस्य बहुगुणाभिधायकत्वे एव तदयोगस्यान्यत्र प्रसक्तत्वेन तद्व्यवच्छेदकत्वोपपत्तावपि स्वामित्वाद्यल्पगुणाभिधायकत्वे तदयोगप्रसक्तेरभावेनान्ययोगव्यवच्छेदकत्वस्यैव त्वयाङ्गीकार्यत्वादिति भावः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॐ । आत्मशब्दोक्तगुणोपासनस्येति । यदि आत्मशब्देनानन्दादिनां गृहीतेः तेषां सर्वोपास्यत्वं तर्हि सर्वेषामपि गुणानां प्रतिपाद्यतया आत्मशब्दोक्तत्वात् सर्वेषामपि सर्वगुणोपासकत्वं स्यादिति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । अन्यथेति । आत्मशब्दोक्तगुणोपासनस्य सर्वैःकर्तव्यत्वाभावासमर्थने इत्यर्थः

अस्तु सर्वगुणाभिधायकत्वमित्यत आह । तथाचेति । कुतो न निश्चायक इत्यत आह । नहीति । "सत्योज्ञान: परमानन्दरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यात् । नान्यत्किञ्चित् समुपासीत धीर:" इति आत्मेत्येवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरावधारणयुक्तात्मशब्दत्वं न श्रुतवत इत्यर्थ: । अवधारणविरोधादिति । आत्मशब्दोक्तसर्वगुणानुपासने आत्मशब्दोक्तमुपास्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदपरावधारणविरोध: स्यादित्यर्थ: । कथं सर्वोपसंहारविरोध इत्यत आह । अन्ययोगेति । अधमाधिकारिण: प्रति अन्ययोगव्यवच्छेदकावधारणं युक्त इत्यर्थ: । अस्य च सूत्रस्य आत्मशब्दोक्तमेवोपास्यमिति नियमश्चेत् आत्मशब्दे सर्वगुणानामन्वयात् सर्वोपास्यत्वं प्रतीयते इति श्रुतचतुर्गुणोपासनस्य पुंसो विभ्रम एवानेन भवति कथमुपासनं कार्यमिति । तथाच नात्मशब्दोक्तमेवोपास्यमिति चेत् न स्यादवधारणात् स्यादुक्तात्मशब्दे सर्वगुणानामन्वय इति । तथास्यादेव तत्तथैव तर्हि सर्वेषां सर्वगुणोपास्ति: स्यादित्यतो परब्रह्मादीन्प्रत्येव नान्यान्प्रतीति शेष: पूर्णाय: । एवं चात्मशब्दे ब्रह्मादीन्प्रत्येव सर्वगुणाभिधायक: स्यान्नान्यान्प्रतीति । कुत एतदित्यत उक्तम् । अवधारणादिति । अयोगव्यवच्छेदपरावधारणादित्यर्थ: । ब्रह्मादे: सर्वगुणोपास्ते: श्रुतिसिद्धत्वेन तान्प्रति अयोगव्यवच्छेदकत्वमेवावधारणस्येत्यक्षरार्थ: ।

वाक्यार्थविवरणम्

अन्यथेति ॥ आत्मशब्दोक्तगुणोपासनस्य सर्वकर्तव्यत्वाभावे ॥ अनुपसंहारेति ॥ आत्मशब्दाचेत्यत्र गुणान्तरव्यावृत्तिकथनपूर्वकं आत्मत्वस्य सर्वोपास्यत्वविधानेनानुपसंहारोऽपि सिध्यतीति यदनुपसंहारप्रमाणत्वं सावधारणात्मशब्दस्योक्तं तद् व्याहतं स्यादित्यर्थ: ॥ तस्य ॥ आत्मशब्दस्य भाष्ये ॥ आप्तेति ॥ गुणैराप्तेत्यर्थ: । अयम् आत्मशब्द: ॥ श्रुतेति ॥ सत्यो ज्ञान: परमानन्दरूप: आत्मेत्येवं नित्यदेति श्रुत्यर्थ: ॥ विभ्रमेति ॥ सर्वगुणोपासनं कार्यमुत चतुर्गुणोपासनमिति संशयेत्यर्थ: । एवं चतुर्गुणत्वेन । तदेवोपपादयति ॥ न हीति ॥ उभयथा ॥ सर्वगुणाभिधायकत्वेन चतुर्गुणाभिधायकत्वेन च ॥ श्रुतवत: ॥ आत्मशब्दमिति शेष: ॥ अन्यतरस्मिन् ॥ चतुर्गुणोपासनरूपे ॥ तदुक्तम् ॥ आत्मशब्दोक्तम् ॥ स्वयोग्यम् ॥ गुणचतुष्टयम् ॥ अवधारणेति ॥ अयोगव्यवच्छेदपरावधारणेन तदुक्तसर्वगुणोपासनोक्तेस्तद्विरोध इत्यर्थ: । तर्हि सर्वेषां सर्वगुणोपास्ति: स्यादित्यत आह ॥ इयांस्त्विति ॥ तस्य ॥ आत्मशब्दस्य ॥ उक्तोपासनम् ॥

सर्वगुणाभिधायकत्वमङ्गीकृत्य तदुक्त स्वयोग्यमेवोपासितव्यमित्यङ्गीकारे ह्ययोगव्यवच्छेद-परावधारणविरोधः स्यात् । न चैवम् । किं नाम ब्रह्मादीन्प्रति सर्वगुणाभिधायी इतरान्प्रति तु चतुर्गुणाभिधाय्येव । आत्मशब्दवाच्यगुणत्वेनैवोपासीतेत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरावधारण-मुक्तात्मशब्दो ब्रह्मादीनधिकरोति । तावताऽपि तेषां बहुगुणोपसंहारसिद्धिः । तान्प्रति तस्य बहुत्वाभिधायकत्वात् । अयोगव्यवच्छेदकत्वेऽपि न दोषः । इतरान्प्रति तस्य चतुर्गुणा-भिधायकत्वेन तदुक्तगुणोपासनासत्त्वात् । अयोगव्यवच्छेदकत्वेऽपि तेषां न सर्वगुणो-पासनाप्राप्तिः । आत्मशब्दप्रकाशितयावद्गुणोपास्त्यङ्गीकारात् । तान्प्रत्यात्मशब्दप्रकाशित-गुणानां चतुष्ट्वादेवेति ध्येयं सूत्रार्थस्तु सर्वगुणानामात्मशब्देऽन्वयादात्मशब्दोक्तगुणा न सर्वोपास्या इति चेत् । उच्यते ॥ तर्हि स्यात् ॥ सर्वगुणाभिधायकत्वमात्मशब्दस्य स्यादेव । तत्तु ब्रह्मादीन्प्रत्येव । इतरान्प्रति तु चतुर्गुणप्रकाशकत्वमेवेति शेषः । कुत इत्यत उक्तम् ॥ अवधारणादिति ॥ अन्ययोगव्यवच्छेदपरावधारणात् । तस्य तादृशावधारणं तु ब्रह्मादीनेवाधिकरोति । तथाऽयोगव्यवच्छेदपरस्त्वितरान् । न तस्यैतावता तेषां बहुगुणो-पासनाप्रसङ्गः । आत्मशब्दप्रकाशितगुणवत्तयोपासीतेति आत्मशब्दप्रकाशितयावद्गुणोपा-सनाङ्गीकारात् ॥ तेषाम् ॥ आत्मप्रकाशितगुणानाम् ॥ चतुष्ट्वादेवेति ॥ सर्वोपसंहारवचनेति ॥ ब्रह्मणः सर्वगुणोपसंहारवचनेत्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

प्रमाणत्वोक्तिः आत्मशब्दस्य तदुक्तानंगीकारे तस्यैवाप्रामाण्यप्राप्तेरिति भावः ॥ ॐ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॐ ॥ आत्मशब्दे सर्वगुणानामन्वयात् तस्य सर्वगुण-वाचित्वादिति यावत् । तस्यानुपसंहारित्वमयुक्तमिति चेत्, स्यादात्मशब्दस्य सर्वगुणवाचित्वं किंतु ब्रह्मादीन्प्रत्येव नान्यान्प्रति, कुतः अवधारणात् अन्ययोगव्यवच्छेदपरा-त्मेत्येवेत्यवधारणात् ॥ आप्तव्याप्तेरिति ॥ आप्तव्यानां गुणानामाप्तेः प्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ अयमिति ॥ श्रुतआत्मेत्येवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदकपदावधारणयुक्तात्म शब्दयुक्त इत्यर्थः ॥ श्रुतचतुर्गुणेति ॥ 'सत्यो ज्ञानःपरमानन्दरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यादि' ति चतुर्गुणोपासनं श्रुतवत इत्यर्थः । विभ्रमकरः संशयजनकः ॥ अवधारणविरोधादिति ॥ आत्मशब्दोक्तसर्वगुणानुपासने आत्मशब्दोक्तमुपास्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदपरावधारणविरोधादि-त्यर्थः । नन्वेवं तर्हि सर्वेषां सर्वगुणोपास्तिः स्यादित्यत आह । इयांस्त्विति ॥ अधिकरोतीति ॥ स्वविहितकारितया संगृह्णातीत्यर्थः ॥ १० ॥

११. कार्याख्यानाधिकरणम्

॥ ॐ कार्याख्यानादपूर्वम् ॐ ॥ १९ ॥

'अलौकिकास्तस्य गुणा ह्युपास्या अलौकिकं मुक्तिकार्यं यतोऽस्ये'ति कार्याख्यानादन्यत्राहष्टा एव गुणा उपास्याः ॥ १९ ॥

॥ इति कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ मुक्तिकार्यस्यालौकिकत्वात् । तत्सम्पादकगुणा अप्यलौकिकत्वेनैवोपास्याः । अलौकिकत्वोपास्तिपरमेतदतो न परमत इत्यनेन पुनरुक्तिराशङ्कनीया ॥ इति कार्याख्यानाधिकरणम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र ब्रह्मदर्शनसाधनोपासनायामलौकिकगुणोपसंहारसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः अन्यथोक्तालौकिकत्वासिद्धेः समर्थनीयः । प्रकृतभगवद्गुणा एव विषयः । किमलौकिका ध्येया लौकिका वेति संदेहः । पूर्वोक्तिर्लोकदृष्टिश्च संदेहबीजम् । लौकिका एव ध्यातव्या इति पूर्वः पक्षः। लौकिकानामध्याने ध्यानाभावप्रसक्तेः । अलौकिकानामननुभूतत्वेन ध्यानकालेऽप्रतीतेः । कर्तव्यं चेदं ध्यानम् । अतो लौकिका एव ध्यातव्याः । न चाविद्यमानं युक्तं ध्यातुमिति लौकिका एव ते ध्यानान्यथानुपपत्तेरिति । सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ कार्येति ॥ अलौकिका एव गुणा ध्यातव्याः । तथा ध्यानेनैव मोक्षसंभवात् । ध्यानकार्य(स्य)मोक्षस्यालौकिकत्वाख्यानात् । फलानुसारिध्यानस्य कर्तव्यतानियमादिति भावः । न चालौकिकगुणाप्रतीतिर्दोषः । इन्द्रादाविवोपदेशोपपत्तेः । अतोऽलौकिकत्वेनैव ध्यातव्या इति युक्तं पूर्वोक्तमिति सिद्धम् ॥ १९ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अलौकिकगुणोपसंहारसमर्थनादित्यत्रालौकिकगुणोपसंहारो नामालौकिका निरवधिका आनन्दज्ञानाद्या गुणा भगवति सन्तीति युगपन्मनसाऽनुचिन्तनमात्रं नतु मनोमयप्रतिमादर्शनवन्मनसा निर्माय दर्शनम् । भगवदलौकिकमूर्त्यापरोक्ष्येऽप्येषां विशिष्य दर्शनाभावात् किमुत ध्यानकाले । भगवदानन्दज्ञानादिगुणानां शिलादिप्रतिमास्विव जडमनोमय-

प्रतिमासु रचनायोगाच्च । एवं च ध्यानं नाम सर्वज्ञगुरूपदेशेन स्वस्वबिम्बमूर्तिं ज्ञात्वाऽव्यक्तस्वभावायास्तस्या एव साक्षाद्ध्यानेऽसामर्थ्यात्तादृशीं काञ्चन मनोमयीं प्रतिमां विधाय तामेव मनसा निरन्तरं पश्येत् । तदन्तरीदृश्यलौकिकी भगवन्मूर्तिरस्तीति निरन्तरस्मरणं तस्मिन्भगवत्यलौकिकस्वयोग्यगुणानामपि यौगपद्येन निरन्तरानुस्मरणं ध्यानमुच्यते । ननु स्वातन्त्र्येण स्मरणसाधनं मन इत्युक्तत्वात् स्मरणमपि प्रत्यक्षमिति-चेत्सत्यं स्वायोग्येषु बहिरर्थेषु संस्काराख्यालौकिकप्रत्यासत्त्या विषयीकरणात्स्वस्व-करणेन्द्रियसन्निकृष्टरूपादिज्ञानवन्न तन्मुख्यं प्रत्यक्षम् । अर्थशब्देनेन्द्रियविषया गृह्यन्त इत्युक्तत्वात्स्वस्वयोग्यविषयैः साक्षादेव सम्बद्धतत्तदिन्द्रियजन्यज्ञानमेव मुख्यं प्रत्यक्षं स्वातन्त्र्यं च बाह्येन्द्रियानपेक्षत्वमेव । न तु परनिरपेक्षतया बाह्यार्थविषयकत्वम् । मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । अत एव लौकिकप्रत्यासत्त्यजन्यत्वेन परोक्षसदृशत्वात्परोक्षमिति चोच्यते। उक्तविधया स्मरणस्य कथञ्चिन्मानसप्रत्यक्षत्वाभावे प्रत्यक्षानुमितिशब्दरूपकेवल-प्रमाणत्रयानन्तर्भूतत्वेन चतुर्थप्रमाणत्वापत्त्या प्रमाणत्रित्वभङ्गः स्यात् । तस्मात् ''देवर्षिपितृपनरा इति मुक्तास्तु पञ्चधे''त्यत्र उपदेवानां देवेष्विव स्मरणस्याप्यलौकिकगान-सप्रत्यक्षतया कथञ्चित्प्रत्यक्ष एवान्तर्भावो ज्ञेयः । साक्षान्मनोविषयस्तु दोषस्थलीयज्ञाना-प्रामाण्यादिकं ध्यानपरिपाकानन्तरमविद्यापगमे सति परमात्मा च । एवं च मनसा भगवदपरोक्षज्ञानं नाम निरन्तरस्वानुस्मरणपरितुष्टभगवत्प्रसादादावरकाविद्यायाः कटवद-पसरणे भगवत्प्रसादादेवोपोद्बलितशक्तिना मनसा दिव्याभरणभूपितकरचरणमुखकमलाद्युपेत-भास्वरचिदानन्दात्मकालौकिकभगवन्मूर्तेरिव चक्षुषा घटादेरिव साक्षादीक्षणम् । इदमेव मोक्षसाधनम् । न तु स्मरणमात्रमित्यनुसन्धेयम् । वक्ष्यति चैतत् सूत्रकारः स्वयमेव ''विद्येव तु निर्धारणा''दिति । वस्तुगत्या अलौकिकानामेव गुणानां लौकिकतया ध्यानं क्रियत इति शङ्कां वारयति न चेति । इन्द्रादाविवेत्यस्य अलौकिकादाविन्द्रादयो यथा गुरूपदे-शाज्ज्ञायन्ते तथा अलौकिकगुणानामपि प्रतीतिरित्यर्थः ॥

भावबोधः

ओं कार्याख्यानादपूर्वम् ओं ॥ १९ ॥ अलौकिकगुणेति । ब्रह्मादिमनुष्योत्तमान्ताधि-कारिणां उपसंहर्तव्यगुणनिर्णये तेषामलौकिकत्वं विचार्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमिति । अत्र भगवद्गुणाः किं लौकिका ध्येया उतालौकिका इति चिन्ता । तदर्थ

संभवतीति । पूर्वोक्तिरिति । ''परमतः सतूनमनिरात्रन्धभेदव्यपदेशेभ्यः'' इति पूर्वमलौकिकत्वोक्तिरित्यर्थः । लोकदृष्टिरिति । लोके लौकिकस्यैव पुत्रादेः ध्यानस्य दर्शनादिति भावः । ''परगतः'' इत्यत्र भगवद्गुणानां अलौकिकत्वसमर्थनं, अत्र तु तेषामेवोपसंहर्तव्यत्वसमर्थनमिति तयोर्भेद इति ज्ञातव्यम् । अलौकिकगुणानामप्रतीतेः लौकिकगुणाध्याने एतदपाकृतिरेवेति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह– लौकिकानामित्यादिना ॥

ननु ''वृद्ध्यर्थः पादवत्'' इत्यत्र अनन्दादिपदप्रयोगस्य समर्थितत्वेनानुभवोपायस्योक्तत्वात् कथं पूर्वपक्षोत्थानमिति चेत्, न; अलौकिकत्वे व्युत्पत्त्ययोगेन तत्पदप्रयोगस्याप्यनुपपत्तेरिति तदाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानात् । न च ''विद्वद्व्युत्पत्तितोऽपि च'' ''तैरतः शब्दैश्च भण्यते'' ''युज्यते चोपदेशत'' इत्यनुव्याख्याने तत्रैव व्युत्पत्तिरपि समर्थितेति तद्दोपतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । तस्य तदेतदधिकरणद्वयतात्पर्यकथनपरत्वोपपत्तेः । अत एवानुव्याख्याने एतदधिकरणस्य पृथग्व्याख्यानाभावः । अत एव चात्र टीकायां 'युज्यते चोपदेशतः' इत्यनुव्याख्यानोक्तामेव युक्तिं वक्ष्यति– इन्द्रादाविवोपदेशोपपत्तेरिति । विपर्यये पर्यवसानमाह– कर्तव्यं चेदमिति । ''निदिध्यासितव्यः'' इति श्रुतिविहितत्वादिति भावः ॥

ननु अस्तु लौकिकानामेव ध्यानं, तथापि न भवद्गुणानां अलौकिकत्वहानिः । ''योषितमग्निं ध्यायीत'' इतिवत्; अविद्यमानध्यानस्यापि संभवादित्यत आह– न चाविद्यमानमिति । लौकिका एवेति । तथा च ''परमतः'' इत्युक्तं अलौकिकत्वमयुक्तमिति भावः । लोकविलक्षणा अत्युत्तमा इति ध्यानस्यैव प्रधानादिति न्यायविवरणाभिप्रायमाह– तथा ध्यानेनैवेति । अलौकिकत्वाख्यानादिति । अनेन ''कार्याख्यानात्'' इति सूत्रभाष्ययोः कार्यस्यालौकिकत्वाख्यानादिति मध्यमपदलोपी समास इत्युक्तं भवति । इन्द्रादाविवेति । यः सहस्राक्षः स इन्द्र इत्यादिवत् । साक्षात्कृतभगवद्गुणानां यत्सर्वविषयं तदीश्वरज्ञानमित्याद्युपदेशेन तदविदुषामपि तत्प्रतीत्युपपत्तेरिति भावः ॥ ११ ॥

भावदीपः

ॐ कार्याख्यानादपूर्वम् ॐ ॥ १९ ॥ अलौकिकगुणोपसंहारसमर्थनादिति ॥ तेषां पूर्वमननुभूतत्वेनानुपसंहार्यत्वप्राप्तावुपदेशतोऽनुभूतत्वकथनेनेति भावः । तेन पूर्वत्राधिकारिणां

हानिरिति शङ्कनात्पूर्वसङ्गतिः सूचिता । यद्वा सावधारणात्मशब्दोऽयमनुपसंहार इवोप-संहारेऽपि प्रमाणमित्युक्तं पूर्वत्र । तथा चैतावता ग्रन्थेन प्रमाणोक्त्यादिनोपसंहारानुप-संहारयोः कर्तव्यत्वमुक्तं, इदानीं कीदृशा गुणा उपसंहार्याः लौकिका अलौकिका वेति चिन्तनात्पूर्वसङ्गतिः । अनुपसंहारस्याल्पगुणोपसंहाररूपत्वात् ॥ उक्तेति ॥ परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्य इत्यत्रोक्तेत्यर्थः । उपास्यत्वबलेनेश्वरगुणानां लौकिकत्व-प्राप्तावलौकिकत्वासिद्धेरित्यर्थः । पूर्वोक्तिः परमतः सेतून्मानेत्यत्रालौकिकत्वोक्तिरित्यर्थः । अलौकिकगुणानामप्रतीतेर्लौकिकगुणाध्याने तदपाकृतिरेव भवतीत्यन्यत्रोक्तपूर्वपक्षं विवृणोति ॥ लौकिका एवेत्यादिना ॥ तदपाकृतिरेवेत्यस्यार्थो ध्यानाभावप्रसक्तेरिति ॥ अननु-भूतत्वेनेति ॥ तत्र प्रत्यक्षानुमानयोरप्रसक्तेः प्रसक्तस्य च शब्दस्य सङ्गतिग्रहसापेक्षत्वात्तस्य च संबन्धिज्ञानाधीनत्वाच्छब्दरूपसम्बन्धिनः प्रत्यक्षत्वेऽप्यर्थरूपसम्बन्धिनः शब्दादन्ये-नाप्रतीतेः शब्दान्तरेण तत्प्रतीतौ तत्राप्येवमित्यनवस्थापत्त्या संकेतग्रहायोगेन शब्देनाप्यननु-भूतत्वेनेत्यर्थः । अप्रतीतेरस्मरणादित्यर्थः ॥ कर्तव्यं चेति ॥ अन्यथा तज्जन्य-साक्षात्काराभावेन मोक्षासिद्धेरिति भावः ॥ अत इति ॥ अनुभवस्मरणयोरसंभवादित्यर्थः । लौकिकत्वे हि समयप्रतिपत्तौ तु सादृश्यमुपधानमिति पद्धत्याद्युक्तदिशा प्रसिद्ध-ज्ञानानन्दादिसादृश्येनेश्वरगुणेऽपि संकेतग्रहणसंभवादिति भावः ।

ननु परमत इति नये बुध्यर्थः पादवदिति सूत्रटीकायां व्युत्पत्तिश्च सौवर्णे घटे घटशब्दस्येव किञ्चित्सादृश्येनैवोपपद्यत इत्युक्तदिशा लोकसादृश्येनालौकिकेऽपि व्युत्पत्ति-स्तत्रैवोक्तेति चेन्न । अत्रत्यस्यैव तत्र शिष्यहितायोक्तत्वात् । अत एव तत्र न्यायविवरणे अलौकिकास्तस्य शब्दास्तथार्था इत्यादि । अत्र तु अप्रतीतेरिति । तत्वप्रदीपे तु लौकिकोपास्तिपरमेतत्, अतो न परमत इत्यनेन पुनरुक्तिरित्युक्तम् । नन्वस्तु भगवदीयानां गुणानामलौकिकत्वं तत्राऽसन्तोऽपि लौकिका एव गुणा ध्यातव्या भवन्त्वित्यत आह ॥ न चाविद्यमानमिति ॥ न प्रतीके न हि स इति चतुर्थे निरसिष्यमाणत्वादिति भावः ॥ अदृष्ट एव गुणा उपास्या इति प्रतिज्ञाभाष्यार्थमाह ॥ अलौकिका एव गुणा ध्यातव्या इति ॥ कुत इत्यतो लौकिकविलक्षणा अत्युत्तमा इति ध्यानस्यैव प्राधान्यादित्यन्यत्रोक्तहेतुमाह ॥ तथा ध्यानेनैवेति ॥ प्राधान्यादित्यस्य विवरणं मोक्षसंभवादिति । कुत एव

लौकिकगुणध्यानेनाप्यस्तु मोक्ष इत्यतो भाष्योक्तहेतुं योजयति ॥ ध्यानकार्येति ॥ एतेनापूर्वमलौकिकगुणजातमुपास्यम् । अपूर्वस्यैव तत्कार्यस्य मोक्षस्याख्यानात्कथनाद-लौकिका इत्यादिश्रुताविति सूत्रार्थो दर्शितः ॥ फलानुसारीति ॥ यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेरिति भावः ॥ इन्द्रादाविवेति ॥ शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गत इत्यभिमानिनयानुव्याख्यासुधयोरुक्तरीत्या यः सहस्राक्षः स इन्द्रः । यः पाशहस्तः स वरुण इत्यादौ वाक्यार्थमर्यादयोपस्थिते वस्तुनीन्द्रादिशब्दव्युत्पत्तिवदनुकूलवेदनीयो भगवद्गुणो यः स आनन्द इति साक्षात्कृतभगवद्गुणानां विदुषां उपदेशेनोपस्थितौ तत्र तत्पदशक्ति-ग्रहोपपत्तेरित्यर्थः । युज्यते चोपदेशात इत्यनुव्याख्यानसुधायां तथैवोक्तेः । फलोक्त्या सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ ध्यानकार्यमोक्षस्यालौकिकत्वाख्यानादित्यर्थः । ध्यातव्या गुणा इति शेषः । सर्वत्र गुणपदं क्रियासाधारणधर्ममात्रपरं उपसंहारसूत्रभाष्यटीकायां गुणा इति विधिगुरुवेद्या वेदोक्तधर्मा इत्युक्तेः । पूर्वोक्तं परमत इत्यत्रोक्तमित्यर्थः । यत्तु कश्चिदाह । ईशगुणानामलौकिकत्वेऽपि ध्येयगुणानां वासनामयत्वेनालौकिकत्वा-भावादलौकिका ध्येया इत्युक्तिरयुक्तेति । तन्न । अलौकिकेशगुणानुभवजन्यवासनामया ध्येया इत्येव तदर्थस्याभिमतत्वात्संशयकोटयादेरप्येवमेवार्थत्वात् ॥ ११ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ कार्याख्यानादपूर्वम् ॐ ३-३-१९ ॥ आत्मशब्देन सर्वेषां गुणप्रतीतिरुक्ता । तेषामलौकिकत्वे व्युत्पत्त्यभावेन शब्देन प्रतीत्ययोगात् लौकिका एव ध्येया इत्याक्षेपाद-नन्तरसङ्गतिः । प्रकृता भगवद्गुणा किं लोकसदृशा ध्यातव्योतालौकिका इति चिन्ता । तदर्थं ध्यानकाले प्रतीत्यर्थमलौकिकानां शब्देनानुभवो नोपपद्यत उतोपपद्यत इति । पूर्वोक्तिरिति । परमतः सेतून्मानेति पूर्वमलौकिकत्वोक्तिरित्यर्थः ।लौकिकदृष्टिश्चेति । लौकिकस्यैव सौन्दर्यादेर्भार्यादौ ध्यानदर्शनादिति भावः । अत्र तत्त्वप्रदीपवाक्यम् । अलौकिकत्वे-नोपास्तिपरमेतत् । अतोऽत्र परमत इत्यनेन न पुनरुक्तिरिति । अत्रापाकृतिरित्युक्तन्यायं दर्शयन् पूर्वपक्षयति । अलौकिकानामित्यनेन । अननुभूतत्वेनेति शब्दस्य तत्राव्युत्पन्नत्वेन शब्दतोऽननुभूतत्वे ध्यानकाले तत्स्मरणानुपपत्तेरिति भावः । विपर्यये पर्यवसानमाह । कर्तव्यं चेदमिति । निधिध्यासिव्य इति श्रुतिविहितत्वादिति भावः । नन्वस्तु लौकिकानामेव ध्यानं, तथापि भगवद्गुणानामलौकिकत्वहानिः । योषितमग्निं ध्यायीतेतिवदविद्यमानध्यानस्यापि

लौकिकत्वमयुक्तमिति भावः । ननु बुद्ध्यर्थः पादवदित्यत्राप्रसिद्धेऽप्यानन्दादिपदप्रयोगस्य समर्थितत्वात् कथं पूर्वपक्षोत्थानमिति चेन्न । अलौकिकत्वे व्युत्पत्त्ययोगेन तत्पदप्रयोगस्यानुपपत्तेरिति तदाक्षेपेणोत्थानात् । न च "विद्वद्व्युत्पत्तितोऽपि च । तैस्तैः शब्दैश्च भण्यन्ते युज्यते चोपदेशत" इत्यनुव्याख्याने तत्रैव व्युत्पत्तिरपि समर्थिता इति तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । तस्य तदेतदधिकरणद्वयतात्पर्यकथनपरत्वोपपत्तेः । अत एवानुव्याख्याने एतदधिकरणस्य पृथग्व्याख्यानाभावः । अत एवात्र टीकायां "युज्यते चोपदेशत" इत्यनुव्याख्यानोक्तामेव युक्तिं वक्ष्यति । इन्द्रादाविवोपदेशेनोपपत्तेरिति भावबोधे निपुणतरमुक्तम् ।

सूत्रे गुणजातमित्यन्वेति । ध्येयमिति च कार्येऽप्यपूर्वत्वमर्थादन्वेति । गुणजातमपूर्वमन्यत्रादृष्टपूर्वमलौकिकमुपसंहृत्य ध्येयम् । कार्याख्यानात् मोक्षाख्यफलसम्भवादन्यथासम्भवात् । पुत्रध्यानेनैव कार्यविशेषोऽस्तीत्येतावता न पुत्रस्यालौकिकत्वमित्यत उक्तम् । कार्याख्यानादिति । कार्यस्य ध्यानकार्यस्य मोक्षस्यालौकिकत्वाख्यानादित्यर्थमभिप्रेत्य प्राधान्यमित्युक्तन्यायमलौकिकत्वेन फलस्य प्राधान्यमिति व्यञ्जयन्व्याचष्टे । अलौकिका एवेत्यादिना । इन्द्रादाविवेति । यत्सहस्राक्षः स इन्द्र इत्यादिवत् साक्षात्कृतभगवद्गुणानां यत्सर्वं विषयं तदीश्वरज्ञानमित्याद्युपदेशेन तदविदुषामपि तत्प्रतीत्युपपत्तेरिति भावः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ कार्याख्यानदपूर्वम् ॐ ॥ अलौकिकगुणेति । ब्रह्मादिमनुष्योत्तमानां अधिकारिणामुपसंहर्तव्यगुणनिर्णयाय तेषामलौकिकत्वं विचार्यत इत्यनन्तरसंगतिरिति भावः । अन्यथोक्तेति । अलौकिकगुणोपासनसमर्थनाभावे परमत इत्युक्तालौकिकत्वामपि सिद्धेरित्यर्थः । लोकदृष्टिरिति । लोके लौकिकस्यैव पुत्रादेः ध्यानस्य दर्शनादिति भावः । परमत इत्यत्र तु भगवद्गुणानामलौकिकत्वसमर्थनमत्र तु तेषामेवोपसंहर्तव्यत्वसमर्थनमिति तयोर्भेद इति ज्ञातव्यम् ॥ लौकिकानामध्याने ध्यानाभावप्रसक्तिः कुत इत्यत आह । अलौकिकानामिति । न च बुध्यर्थः पादवदित्यत्राप्रसिध्येऽप्यानन्दादिपदप्रयोगस्य समर्थितत्वात् । अनुभवोपायस्योक्तत्वात्कथं पूर्वपक्षोत्थानमिति वाच्यम् । अलौकिकत्वे व्युत्पत्त्ययोगेन तत्प्रयोगस्याप्यनुपपत्तेरिति तदाक्षेपेण पूर्वपक्षप्रवृत्तेः । न च व्युत्पत्तिश्च

(तत्त्वसुबोधिनी)

सौवर्णघट इत्यादिना तत्रैव समर्थितेति वाच्यम् ॥ तस्य तदेतदधिकरणद्वय-तात्पर्यकथनपरत्वोपपत्तेः । विपर्ययेपर्यवसानमाह । कर्तव्यं चेति । निदिध्यासितव्य इति श्रुतिविहितत्वादिति भावः । नन्वस्तु लौकिकानामेव ध्यानं तथापि न भगवद्गुणानाम-लौकिकत्वहानिः । योषितमग्निं ध्यायीतेतिवदविद्यमानस्यापि ध्यानसंभवादित्यत आह । नचाविद्यमानमिति । लौकिका एवेति । तथाच परमत इत्युक्तमलौकिकत्वमयुक्तमिति भावः। इन्द्रादिवदिति । यः सहस्राक्षः स इन्द्र इत्यादिवत्साक्षात्कृतभगवद्गुणानां यत्सार्वविषयं तदीश्वरज्ञानमित्याद्युपदेशवद्विदूषणामपि तत्प्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः । अस्य च सूत्रस्य अलौकिकमेव गुणजातमुपास्यं कुत इत्यत उक्तम् । कार्याख्यानादिति । कार्यस्यालौकिक-त्वाख्यानं कार्याख्यानमिति मध्यमपदलोपीसमासः । एवं च मोक्षरूपकार्यस्या-लौकिकत्वाख्यानादित्यर्थः ॥ अलौकिकं कार्यम् अलौकिककारणेन विना न संभवतीत्यक्षरार्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

उक्तालौकिकत्वेति ॥ परमत इत्यत्र उक्तालौकिकत्वेत्यर्थः । लौकिकानामध्याने ॥ अलौकिकगुणध्यानाङ्गीकारे इत्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ अलौकिकानामिति ॥ ननु वस्तुतो अलौकिकानामेव लौकिकत्वेन विद्यमानध्यानाङ्गीकाराददोष इत्यत आह ॥ न चेति ॥ लौकिका एव वस्तुत इति शेषः । कार्याख्यानाद् ध्यानकार्यस्य मोक्षस्यालौकिकत्वाख्या-नादपूर्वं लोकविलक्षणमेव गुणजातमुपास्यमिति सूत्रार्थः । भाष्ये ॥ मुक्तिकार्यम् ॥ मुक्तिरूपध्यानार्थमित्यर्थः ॥ न चेति ॥ अयमर्थः ॥ ज्ञानादिपदानां न भगवज्ज्ञानादिगुणेषु व्युत्पत्तिः सम्भवति । सम्बन्धस्य सम्बन्धिज्ञानसापेक्षत्वात् सम्बन्धिनां भगवद्गुणानां प्रत्यक्षेण दुरधिगमत्वात् । लिङ्गाभावेनानुमानायोगात् । न च शब्दतस्तदवगमः । सत्यां व्युत्पत्तौ शब्दतस्तदवगमः सति च तस्मिन् व्युत्पत्तिरिति परस्पराश्रयत्वात् । न च शब्दविशेषस्यागृहीतसङ्गतिकस्यैव बोधकत्वम् । एतददृष्टकल्पनाप्रसङ्गादिति । कुतो दोषो न चेदित्यतः 'शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गत' इत्यनुव्याख्यानं हृदि कृत्वाह । इन्द्रादाविवेति ॥ यथा खलु लोके यथा मुद्गस्तथा, मुद्गपर्णी यथा माषस्तथा माषपर्णी, दीर्घग्रीवादिमान् पशुरुष्ट्र इति लक्षणान्युपादाय मुद्गपर्णादिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते तथा लोकविलक्षणेऽपीन्द्रादौ यः सहस्राक्षत्वादिमान् स इन्द्रादिशब्दार्थ इति शास्त्रोक्ततत्तद्देवता-

प्रकृतेऽपीश्वरगुणानामलौकिकत्वेपि यत्सर्वविषयं तदीश्वरज्ञानमित्येवमादिरूपेण शास्त्रोक्त-तल्लक्षणमादाय विद्वदुपदेशतो व्युत्पत्तिः सम्भवत्येव । सर्वविषयादिशब्दानां लोके गृहीतसङ्गतिकत्वात् समासस्य वाक्यत्वेन अपूर्वार्थोपस्थापकतया व्युत्पत्त्यनपेक्षत्वादिति भावः ॥ पूर्वोक्तम् ॥ परमत इत्युक्तमलौकिकत्वम् ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

उक्तेति ॥ 'परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्य' इत्यनेनोक्तेत्यर्थः ॥ लोकदृष्टिरिति ॥ लोके लौकिकस्यैव पुत्रादेर्ध्यानदर्शनादिति भावः । न ध्यानाभावप्रसंगोऽलौकिकानां ध्यानसंभवादित्यत आह ॥ अलौकिकानामिति ॥ विपर्यये पर्यवसानमाह ॥ कर्तव्यं चेति ॥ निदिध्यासितव्य इतिश्रुतिविहितत्वादिति भावः । नन्वस्तु लौकिकानामेव ध्यानं तथापि न भगवद्गुणानामलौकिकत्वहानिः । 'योषितमग्निं ध्यायीते'तिवदविद्यमानध्यानस्यापि संभवादि-त्यत आह ॥ न चाविद्यमान एवेति ॥ लौकिका एवेति ॥ तथाच परमत इत्युक्तमलौकिकत्वमयुक्तमिति भावः ॥

ॐ कार्याख्यानादपूर्वम् ॐ ॥ भगवद्गुणजातमपूर्वमलौकिकं ध्येयं, कुतः कार्यस्य ध्यानकार्यस्य मोक्षस्याख्यानात् अलौकिकत्वाभिधानादित्यर्थः ॥ इन्द्रादाविवेति ॥ यःसहस्राक्षः स इन्द्र इतिवत्साक्षात्कृतभगवद्गुणानां यत्सर्वविषयं तदीश्वरज्ञानमित्याद्युपदेशेन तदविदुषामपि प्रतीतेरिति भावः ॥ ११ ॥

१२. समानाधिकरणम्

॥ ॐ समान एवञ्चाभेदात् ॐ ॥ २० ॥

अपूर्वत्वेऽपि समानानामेवोपसंहारः । न तु त्रिविक्रमत्वादीनां कादाचित्कानां पृथक्त्वेन । नित्यविक्रान्त्यादिष्वन्तर्भावात् ॥ २० ॥

तत्त्वप्रदीपिका

सर्वानुपसंहारप्रमाणं सर्वोपसंहारार्थं चोक्तम् । योजनाभेदेन बह्वर्थत्वाद्वेदवाक्यानां ब्रह्मादि-पूत्तमाधिकारिषु तात्पर्याधिक्याच्च गुणानामुपास्ताविथम्भावश्चोक्तः । इदनीमवान्तरोपसंहारप्रकारं

(तत्त्वप्रदीपिका)

दर्शयति ॥ समान एवश्चाभेदात् ॥ अलौकिकत्वविषयस्य सर्वत्रानुचिन्तनीयत्वज्ञापनार्थमपूर्वत्वेऽपीत्युपरि चानुवर्णयति । समानानामेवोपसंहारो नतु क्रियासु विशेषोपसंहारः । नित्यक्रियास्वेव विशेषाणां कादाचित्कानामन्तर्भाव्योपास्तिसम्भवात् । अधिकारिविशेषश्चात्र विवेचनीयः ॥

"ब्रह्मा सर्वगुणैश्चैव क्रियासामान्यतश्च गीः ।
गुणसामान्यतो रुद्रो द्रव्यसामान्यतः पर" इति ह्यनुव्याख्याने ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवद्दर्शनसाधनोपासनस्य स्वसदृशफलप्रदत्वसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथार्थसामान्यादित्युक्तोपासनानुपपत्तेस्तत्समर्थनीयम् । प्रकृतगुणोपासनं विषयः । किं स्वानुसारिफलप्रदं न वेति सन्देहः । कृष्यादिक्रियासूभयथादृष्टिः सन्देहबीजम् । नोपासनं स्वानुसारिफलप्रदमिति पूर्वः पक्षः । ब्रह्माणीब्रह्मणोरुपासनस्य तदभावात् । तयोर्हि समं विषमं वोपासनं संभवति । न च फलं तादृशम् । स्थानैक्यस्य गुणतारतम्यस्य च सद्भावेन फलस्य समविषमत्वात् । न चोपासनमपि तादृगस्त्विति वाच्यम् । समविषमोपासनस्य विरुद्धत्वेनायुक्तत्वात् । अतो यथोपासनं फलाभावादितरे त्वर्थसामान्यादित्युक्तमयुक्तमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ समान इति ॥ नोक्तलिङ्गेनोपासनस्य स्वानुसारिफलप्रदत्वाभावः । ब्रह्माणीब्रह्मणोः फलवदुपासनस्यापि समविषमत्वात् । ब्रह्माण्या हि सर्वगुणोपसंहारः क्रियासु च सामान्यक्रियोपसंहारोऽस्ति हिरण्यगर्भवत् । न तु तद्वत्त्रिविक्रमत्वादि । कदाचिदभिव्यक्तक्रियोपसंहारः सदा पृथक्त्वेनास्ति । किं तु नित्यविक्रान्त्यादिसामान्यक्रियास्वन्तर्भाव एवेति । न च वाच्यं त्रिविक्रमत्वादिक्रियाणां लोकविलक्षणत्वेनात्याश्चर्यत्वात्कथं तदुपासनं ब्रह्माणी हास्यतीति । तासामपूर्वत्वेऽपि योग्यस्यैवोपास्यत्वात् । ब्रह्माण्याश्च नित्यं तदुपास्तियोग्यताभावादिति भावः ॥ २० ॥

गुर्वर्थदीपिका

इति कार्याख्यानादिति वदता अलौकिककार्याख्यानादिति सूत्रार्थस्सूचितो भवति । एवं च पूर्वोक्तरीत्या गुणानामपूर्वत्वेऽपि समाने स्वयोग्यतायाः समाने ब्रह्मणा क्रियमाणबहुगुणोपासनया च समाने गुणसमूह एवोपसंहारः । नतु स्वायोग्यत्रिविक्रमत्वादिक्रियासु । तासामपि क्रियात्वेन समाने नित्यविक्रान्त्यादावभेदादुपसंहारः । नतु पृथक्त्वेनेति सूत्रस्य फलितार्थमाह अपूर्वत्वेऽपीति । एवं च सौत्रश्चशब्दोऽप्यर्थोऽवधारणार्थश्चेत्युक्तं भवति ।

इत्यत्रोपासनस्य स्वानुसारिफलप्रदत्वनियमेन अलौकिकमोक्षार्थमलौकिकगुणोपासनं कर्तव्यमित्युक्ते उपासनस्य स्वानुसारिफलप्रदत्वमेव नास्तीत्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भाव: । अर्थसामान्यादित्युक्तोपासनानुपपत्तेरिति तु कण्ठोक्ताक्षेपप्रदर्शनपरम् । यद्वा, यद्यपूर्वं भगवद्गुणजातमुपास्यं स्यात् तर्हि त्रिविक्रमत्वादीनामपि अपूर्वत्वाद्ब्रह्माण्युपास्यत्वं स्यात् । ततश्च ब्रह्माणीब्रह्मणोरुपासनयो: साम्ये फलसाम्याभावेन तेनोपासनस्य न स्वानुसारिफलमित्याक्षेपोत्थानात् अनन्तरसङ्गति: । अत एवोक्तं भाष्ये अपूर्वत्वेऽपि समानानामेवेति । किमित्यादि । अत्र भगवद्गुणोपासनं किं स्वानुसारिफलप्रदं न भवत्युत भवतीति चिन्ता तदर्थं ब्रह्माणीब्रह्मणो: फलवदुपासनमपि समविषमं न संभवत्युत संभवतीति । तदर्थं त्रिविक्रमत्वादिक्रियाविशेषाणां ब्रह्माणीब्रह्मभ्यामनुपास्योपास्यत्वे न युज्येते उत युज्येते इति । ब्रह्मणश्च ब्रह्माण्याश्च स्थानैक्यं तारतम्यं च यथायोग्यगुणोपासनं मुक्तावाधिक्यं न भवतीत्यत्र लिङ्गमिति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह– नोपासनमिति । स्थानैक्यस्येति । उभयोरपि सायुज्यभाक्त्वादिति भाव: । गुणतारतम्यस्येति । आनन्दादितारतम्यस्य श्रुतिसिद्धत्वादिति भाव: । समविषमोपासनायुक्तेरिति न्यायविवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे– न चोपासनमपीति । तादृक्फलवत्समविषममित्यर्थ: । विरुद्धत्वेनेति । उभयोपासनस्य सर्वगुणक्रियावतारादौ साम्ये वैषम्यायोगाद्वैषम्ये च साम्यायोगादिति भाव: ॥

''यथाशक्ति स्मृतान् धात्रा गुणान् विष्णो: सरस्वती ।
स्मरेत् त्रैविक्रमाद्यास्तु नित्यविक्रान्तिपूर्वका: ॥
कदाचिल्लोपयेद्देवी स्थानैक्यं न गुणैस्तत: ।
साम्यं तयोर्यथा विष्णोर्गुणोपासाफलं भवेत् ॥''

इति न्यायविवरणोदाहृतस्मृत्यनुसारेण न तु त्रिविक्रमत्वादीनामित्यादि भाष्यं योजयति– ब्रह्माण्यादीत्यादिना । एतच्च ''क्रियाव्यक्त्यात्मनो: स्थित'' इत्यनुव्याख्यानानुसारेण बोध्यम् । ''कादाचित्कात्मनास्थिर'' इति अनेन अनित्यत्वं कियाणामभिधीयते। उत्तरसूत्रविरोधादित्यभिप्रेत्य ''कदाचिदभिव्यक्तानाम्'' इति व्याख्यातम् ।

''कदाचिल्लोपयेदि''त्युक्तत्वात् ''सदा'' इत्युक्तम् । पृथक् तेन त्रिविक्रमत्वादि-विशेषाकारेणेत्यर्थ: । नित्यविक्रान्त्यादिसामान्यक्रियास्विति । अनेन यथाशक्तिक्रिया देव्या इति न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यं भवति ॥

भावदीप:

ॐ समान एवं चाभेदात् ॐ ॥ २० ॥ स्वसदृशेति ॥ पर्यवसितार्थोऽयमर्थ-सामान्यादित्यस्याक्षेपसमाधानरूपप्रयोजनाय वक्ष्यमाणन्यायविवरणानुरोधेनोक्त: । मुखतस्तु पूर्वत्रानन्दादिरूपगुणक्रियादिभगवद्धर्मोपास्तावलौकिकत्वरूपेत्थंभाव उक्तोऽत्र तु भगवत् क्रियारूपधर्मेष्वलौकिकेष्वप्यधिकारिभेदेन सामान्यरूपेत्थंभाव उच्यते । अत एव पूर्वानन्तर्यमस्येति ध्येयम् । अत्र न्यायविवरणे ब्रह्मणश्च ब्रह्माण्याश्च स्थानैक्यं गुणतारतम्यं च यथागुणोपासनं मुक्तावाधिक्यं न भवतीत्यत्र लिङ्गं समविषमोपा-सनाऽयुक्तेरिति ब्रह्माणीब्रह्मसम्बन्धिनो: फलोपासनयोर्वैरूप्यमुपासनाया: स्वानुसारि-फलदत्वाभावे लिङ्गमित्युक्तं तत्प्रयोगेण व्यनक्ति ॥ नोपासनमिति ॥ तदभावात् स्वानुसारिफलदत्वाभावादित्यर्थ: । कथमित्यतस्तदुभयसम्बन्ध्युपासनं तावदेकरूपमित्याह ॥ तयोर्हीति ॥ समिति ॥ द्वयोरपि सर्वभगवद्गुणक्रियादिविषयमित्यर्थ: ॥ विषमं वेति ॥ ब्रह्मण: सर्वगुणादिविषयं देव्यास्ततो न्यूनकतिपयगुणादिविषयमिति वा संभवतीत्यर्थ: । उपासकेषु तथा दर्शनादिति । भाव: समं विषमं नोपासनं संभवतीत्यपपाठ: । तथात्वे न चोपासनमपीत्याद्युत्तरवाक्यास्वारस्यात् । किं तु समं विषमं वोपासनं संभवतीत्येव पाठ: साधु: ॥ तादृशमिति ॥ द्वयो: समरूपमेवेति वा विषमरूपमेवेति वा एकैकं रूपं न भवतीत्यर्थ: । कुत इत्यत: स्थानैक्यं गुणतारतम्यं चेत्यस्य भावमाह ॥ स्थानैक्यस्येति ॥ सायुज्यभाजामेकत्रैव भगवति स्थिते: प्राणो वा आशाया भूयानित्यादिश्रुत्यादिना ज्ञानानन्दादिगुणतारतम्यस्य सिद्धेरिति भाव: । प्रागुक्तहेतोरसिद्धिशङ्कानिरासकतया समविषमोपासनाऽयुक्तेरित्येतद् व्यनक्ति ॥ न चेति ॥ तादृशमिति ॥ समं विषमं चेति द्विरूपमित्यर्थ: । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ ब्रह्माणीब्रह्मसंबन्ध्युपासना-फलयोर्वैरूप्यरूपलिङ्गादित्यर्थ: ॥ पूर्वपक्षप्रतिक्षेपरूपसाध्यहेतू अध्याहृत्य हेतूपपादकत्वेन समानानामित्यादिभाष्यार्थमाह ॥ नोक्तलिङ्गेनेति ॥ भाष्यस्य क्रियामात्रविषयत्वं मत्त्वा यथाशक्ति स्मृतान्धात्रा गुणान् विष्णो: सरस्वती । स्मरेदित्यन्यत्रोक्तस्मृत्यनुरोधेन

नित्यविक्रान्त्यादिभ्रन्तभावादित्यागन्तुकविशेषाणां नित्यप्रवर्तस्वभावत्वानुपपत्तिः ... इत्यतोऽभिव्यक्तित एव न स्वरूपत एव कादाचित्कत्वम् । येनोक्तदोषः स्यादिति भावेनाह ॥ कदाचिदभिव्यक्तेति ॥ शक्त्यात्मना स्थिरत्वादिति भावः । अपूर्वत्वेऽपीत्यनुवादसूचितशङ्कां व्यक्तीकृत्य निराह ॥ न च वाच्यमिति ॥ समानानामित्यस्य साधारणानामित्यर्थमुपेत्य व्याख्या कृता इदानीं योग्यानामित्यर्थमुपेत्याह ॥ योग्यस्यैवेति ॥ अत्र यद्यपि ब्रह्माणीब्रह्मणोरिव सायुज्यभाजामशेषाणामपि स्थानैक्यगुणतारतम्ययोः सत्वेन समविषमफलानुरोधेनोपासनस्यापि ''ब्रह्मा सर्वगुणैश्चैव क्रियासामान्यतश्च गीः ॥ गुणसामान्यतो रुद्रो द्रव्यसामान्यतः परः'' इत्यनुव्याख्यानोक्तदिशा समविषमत्वमप्यस्ति तथापि संबन्धादिति सूत्रे क्रियानित्यत्वोपपादनात्तदनुरोधेन ब्रह्माणीब्रह्मणोरेवोक्तिरित्याहुः ॥ २० ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ समान एवं चाभेदात् ॐ ३-३-२० ॥ स्वसदृशेति । एतेन कार्याख्यानादित्यत्र मोक्षाख्यकार्यस्यालौकिकत्वात् अलौकिकगुणोपासनं कार्यम् । उपासनस्य स्वसदृशफलप्रदत्वादिति यदुक्तं तस्याक्षेपेण समाधानात् अनन्तरसङ्गतिरिति भावः । यद्वा यद्यपूर्वगुणजातमुपास्यं स्यात् तर्हि त्रिविक्रमत्वादीनामप्यपूर्वत्वात् ब्रह्माण्युपास्यत्वं स्यात् ततश्च ब्रह्माणीब्रह्मणोरुपासनासाम्ये फलसाम्याभावेन नोपासनस्य स्वानुसारिफलप्रदत्वमित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । अत एवोक्तं भाष्ये । अपूर्वत्वेऽपि समानानामेवेति । किमिति । अत्र भगवद्गुणोपासनं स्वानुसारिफलप्रदं न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं ब्रह्माणीब्रह्मणोः फलवदुपासनमपि समविषमं न भवत्युत भवतीति । तदर्थं त्रिविक्रमत्वादिक्रियाणां ब्रह्माण्या नित्यमुपास्यत्वं ब्रह्मणोपास्यत्वमिति विशेषो नास्त्युतास्तीति । सिद्धान्ते लिङ्गस्यासिद्ध्युक्त्या सूचितं लिङ्गमित्युक्तन्यायं दर्शयन्पूर्वपक्षयति । नोपासनमिति । ब्रह्मोपासनं स्वानुसारिफलप्रदस्वभावं नेत्यर्थः । कुतो नेत्यतो यद्ब्रह्मोपासनं तत्स्वानुसारिफलप्रदमिति व्याप्तेः ब्रह्माणीब्रह्मोपासने व्यभिचारादित्यत आह । ब्रह्माणीति । तदुपपादयति । तयोरिति । स्थानैक्यस्येति । व्याप्तिस्थानैक्यस्येत्यर्थः । तदुक्तम् । ''ब्रह्मा सरस्वती वायुः मन आद्यभिमानिनः । त्रय एते समा व्याप्तौ ब्रह्मैरौ गुणतोऽधिकावि''ति बृहद्भाष्ये । सत्यलोकादौ सर्वाधिपत्येन स्थानैक्यस्येति वा । भावबोधे तु उभयोरपि

सायुज्यभावत्वादिति भाव इत्युक्तम् । विरुद्धत्वेनेति । वैषम्ये साम्यायोगात्साम्ये वैषम्यायोगादिति भावः । पूर्वपक्षं प्रतिक्षिपन् सूत्रतात्पर्यमाह । नोक्तलिङ्गेनेति । ब्रह्माणीब्रह्मणोरुपासनव्यभिचारदर्शनलिङ्गेनेत्यर्थः । उपासनस्यापीति । तथा चोपासनस्य विषमत्वेन तत्रामविषमफलं ददातीति व्यभिचारदर्शनमिति भावः ।

उपासनस्य समविषमत्वं दर्शयितुं सूत्रम् । तत्र चोऽप्यर्थेऽवधारणे च । चशब्दः समानेत्यनेनान्वेति । विषयसप्तमी चेयम् । उपसंहार इत्यनुवर्तते इत्याशयेन भाष्ये समानानामेव उपसंहार इत्युक्तम् । अवधारणव्यावर्त्यप्रदर्शनाय । न तु त्रिविक्रमत्वादीनां कादाचित्कानां पृथक्त्वेनेति । तत्र समानानामेवेत्यनेनोपसंहारस्योभयोः साम्यमुक्तं नन्वित्यादिना वैषम्यमिति भावेन समानशब्दस्य विशेष्यं दर्शयन् व्याचष्टे । ब्रह्माण्या हीति । सर्वेति । स्वज्ञेयसर्वेत्यर्थः । सामान्यक्रियोपसंहार इति । नित्यविक्रान्त्यादिसामान्यक्रियोपसंहार इत्यर्थः । त्रिविक्रमत्वादीत्यादिपदेन रावणहननवनीतभक्षणादि गृह्यते । उत्तरसूत्रानुसारेण कादाचित्कानामित्यस्यार्थमाह । कदाचिदभिव्यक्तानामिति । "गुणांस्त्रैविक्रमाद्यांस्तु नित्यविक्रान्तिपूर्वकैः । कदाचिल्लोपयेद्देवी"ति न्यायविवरणानुसारेणाध्याहृतम् । सदेति । पृथक्त्वेनेति । त्रिविक्रमत्वादिविशेषाकारेणेत्यर्थः । ननु त्रैविक्रमादिक्रियाणां तत्त्वेनानुपासने वाण्यास्तदनुपासनमेव भवेदित्याशंक्य तत्परिहारायाभेदादपृथक्करणादन्तर्भावादिति प्रवृत्तं भाष्यं व्याचष्टे । किन्त्वित्यादिना । नित्यविक्रान्तिर्नाम नित्यसंचारः । नित्यं चरन्ती लोकसाक्षिणावित्यादेः । आदिपदेन रमारमणादिनित्यव्यक्तक्रियान्तरग्रहणम् । एतेषां सामान्यत्वं नाम सर्वदा फलोन्मुखत्वेन व्यक्तत्वम् । त्रिविक्रमत्वादि कदाचिद्व्यक्तमिति विशेषक्रिया । यद्वा नित्यविक्रान्त्यादिरूपासु नित्यमनन्तक्रियाः सन्तीति सामान्यत उपास्यासु क्रियासु त्रिविक्रमत्वादीनामन्तर्भावात्सामान्याकारेणैवोपास्तिः । न तु पृथक्त्वेन विशेषाकारेणेत्यर्थः । तदुक्तं नयचन्द्रिकायाम् । घटस्रष्टा पटस्रष्टेत्यादिविहाय स्रष्टेत्यादीति । सूत्रे एवं चेत्यनेनापूर्वमित्युक्तमपूर्वत्वं परामृश्यत इति भावेन प्रवृत्तमपूर्वत्वेति भाष्यं गुणानां सामान्यक्रियाणां चोपसंहार इति विशेष्यमनुक्त्वा समानानां स्वयोग्यतासमानासु अशक्यानामिति समानपदप्रयोगे च निमित्तं वदन् यथाशक्तिक्रियेत्युक्तन्यायं योग्यतानुसार्येवोपासा क्रियेति सूत्रभाष्यारूढं दर्शयति । न च वाच्यमित्यादिना । त्रिविक्रमत्वं लोकमानार्थं भगवत्कृतपादविक्षेपक्रिया ।

प्रदत्वनियमनालौकिकमोक्षार्थं अलौकिकगुणोपासनं कर्तव्यमित्युक्तं उपासनस्य च अनुसारिफलप्रदत्वमत्र नास्तीत्याक्षेपोत्थानादनन्तरसंगतिरिति भावः । अर्थसामान्यादिति तु कण्ठोक्ताक्षेपप्रदर्शनपरम् । यद्वा यद्यपूर्वं भगवद्गुणजातमुपास्यं तर्हि त्रिविक्रमत्वादीनामप्यपूर्वत्वात् ब्रह्माण्युपास्यत्वं स्यात् ततश्च ब्रह्माणीब्रह्मणोरुपासनासाम्ये फलसाम्याभावेन नोपासनस्यानुसारिफलप्रदत्वमित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसंगतिः । अन्यथेति स्वसदृशफलदत्वासमर्थने इत्यर्थः । तदभावात् । स्वानुसारिफलप्रदत्वात् । स्थानैक्यस्येति । उभयोरपि सायुज्यभाक्त्वादिति भावः । गुणतारतम्येति । आनन्दादितारतम्यस्य श्रुतिसिद्धत्वादिति भावः । तादृक् फलवत्समविषयमित्यर्थः । विरुद्धत्वेनेति । उभयोपासनस्य सर्वगुणक्रियावत्तारादौ साम्ये वैषम्यायोगादित्यर्थः ॥ कथमुपासनस्य समविषयत्वमित्यतः तद्दर्शयति । ब्रह्माण्या हीति । कदाचित्कामिति उक्तनित्यत्वप्रतीतिः स्यादतः तदर्थमाह । कदाचिदभिव्यक्तेति । कदाचित्तस्यापि विशेषमूलक्रियोपसंहारोऽस्तीत्यत सदेवेत्युक्तम् । पृथक्त्वेन त्रिविक्रमत्वादिविशेषाकारेणेत्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

तदभावादिति ॥ स्वानुसारिफलप्रदत्वाभावादित्यर्थः । तदुपपादयति ॥ तयोरिति ॥ तादृशं समं विषमं वा फलं कुतो वक्तुं न सम्भवतीत्यत आह ॥ स्थानैक्येति ॥ ब्रह्माणीब्रह्मणोरुभयोरपि सायुज्यभाक्त्वेन तल्लक्षणं फलं तावत्सममस्ति । सरस्वत्यपेक्षया शतगुणाधिक्यं ब्रह्मणः श्रुतिसिद्धमस्तीति गुणातारतम्यलक्षणं फलं विषममप्यस्ति । एवं च यदि तयोः सममुपासनं स्यात्तदोपासनानुसारिस्थानैक्यलक्षणफलस्य युक्तत्वेऽपि गुणातारतम्यलक्षणविषमफलसम्भवेऽपि स्थानैक्यरूपसमफलासम्भवादित्यर्थः । एवं तर्हि समविषमोभयफलानुरोधादुपासनमपि तयोः समविषमरूपमेवास्त्वित्याशङ्कते ॥ न चेति ॥ उक्तलिङ्गेन ॥ फलस्य समविषमत्वरूपलिङ्गेन । नन्वेकविषयकोपासनस्य समत्वं विषमत्वं च विरुद्धमित्यतो गुणविषये समोपासनम् । क्रियाविषये च विषमोपासनमिति विषयभेदान्न विरोध इत्याह । ॥ ब्रह्माण्या हीति ॥ ब्रह्माण्या हिरण्यगर्भवत्सर्वगुणोपसंहारोऽस्तीत्यन्वयः। तथा च तयोः स्थानैक्यलक्षणं समफलं युक्तमिति हृदयम्

सामान्यक्रियापदग्रहणव्यावर्त्यमाह ।। न त्विति ।। तद्वत् ।। हिरण्यगर्भवत् ।। पृथक्त्वेन ।। सामान्यक्रियान्तर्भावेन । 'कदाचिल्लोपयेद्देवी' इति नित्यविक्रान्त्यादिष्वन्तर्भावलोपेन त्रिविक्रमत्वादिविशेषाकारेण कदाचित्क्रियोपसंहारस्य श्रुतिसिद्धत्वात् सदेत्युक्तम् । ।। नित्येति ।। हे नित्यविक्रान्त, इत्येव सामान्यतः क्रियोपसंहारस्तन्मध्ये त्रिविक्रमत्वादि-कादाचित्कक्रियाणामप्यन्तर्भाव इति ध्येयम् । अपूर्वत्वेऽपि लोकविलक्षणत्वेऽपि । सूत्रे चशब्द एवार्थे । एवम् । अभेदात् । भेदाभावात् । भेदेनोपसंहाराभावात् । तथा च त्रिविक्रमत्वादिक्रियाणामपूर्वत्वेऽपि समान एव योग्यक्रियाविषय एवोपसंहारः । तद्व्यावर्त्यमाह ।। एवमिति ।। एवं ब्रह्मवत् त्रिविक्रमत्वादीनां भेदेन पृथक्त्वेनोपसंहार-स्याभावादिति सूत्रार्थः ।।

वाक्यार्थमञ्जरी

इत्युक्तोपासनेति ।। तदुक्तफलोपासनेत्यर्थः ।। समं विषमं वेति ।। समविषमयोरन्य-तरदित्यर्थः । तादृशमुभयान्यतरत् ।। स्थानैक्यस्येति ।। उभयोरपि सायुज्यभाक्त्वादितिभावः ।। गुणतारतम्यस्येति ।। आनन्दादितारतम्यस्य श्रुतिसिद्धत्वादितिभावः ।। तादृशमिति ।। फलवत्समविषमोभयरूपमित्यर्थः ।। विरुद्धत्वेनेति ।। उभयोपासनस्य सर्वगुणक्रियावतारादौ साम्ये वैषम्यायोगात्, वैषम्ये साम्यायोगादिति भावः ।।

ॐ समान एवंचाभेदात् ॐ ।। एवञ्च एवमपि त्रिविक्रमादिक्रियाविशेषाणामपूर्वत्वेऽपि समाने नित्यविक्रान्त्यादिसामान्यक्रियायामभेदादन्तर्भावेनैवतद्ध्यानं ब्रह्माण्याकार्यं न पृथगित्यर्थः ।। उक्तलिंगेनेति ।। स्थानैक्यगुणतारतम्यरूपेणेत्यर्थः ।। त्रैविक्रमाद्यास्तु नित्यविक्रान्तिपूर्वकं कदाचिल्लोपयेद्देवीत्युक्तत्वादाह ।। सदेति ।। पृथक्त्वेनेति ।। त्रिविक्रमत्वादिविशेषाङ्गीकारेणेत्यर्थः ।।

सूत्रभाष्यम्

।। ॐ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॐ ।। २१ ।।

परमात्मसम्बन्धित्वेन नित्यत्वात् त्रिविक्रमत्वादिष्वप्युपसंहार्यत्वं युज्यते ।

'गुणास्त्रैविक्रमाद्याश्च (स्तु) संहर्तव्या न संशयः ।
विरिञ्चस्यैव नान्येषां स हि सर्वगुणाधिक' इति (हि) बृहत्तन्त्रे ।। २१ ।।

।। इति समानाधिकरणम् ।। १२ ।।

तत्त्वप्रकाशिका

भवेदेतद्ब्रह्माणीब्रह्मणोः समविषमोपासनं यदि ब्रह्मणः सदा त्रिविक्रमत्वादिक्रियोपसंहारो भवेत्। न चासौ युज्यते। तासामनित्यत्वेन ध्यानकालेऽभावात्। अविद्यमानध्यानस्य चायोगादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे॥ संबन्धादिति॥ युज्यते त्रिविक्रमत्वादिविषयेऽप्युपसंहारो हिरण्यगर्भस्य सर्वदा। 'गुणक्रियादयो विष्णोः स्वरूपं नान्यदिष्यते'। इत्यादेस्त्रिविक्रमत्वादीनां परमात्मैक्येन नित्यत्वादिति भावः। संबन्धस्तादात्म्यम्। अत्र स्मृतिं चाह॥ गुणा इति॥ अतो यथोपासनं मुक्तौ फलमित्यस्याविरुद्धत्वादुक्तं युक्तमिति सिद्धम्॥ २१॥

गुर्वर्थदीपिका

त्रिविक्रमत्वादीनामिति वदता भाष्यकारेणादिपदेनानाद्यनन्तकालेषु क्रियमाणकंसहननजरासन्धवधरावणवधहिरण्यकशिपुहननाद्यनन्तकादाचित्कक्रियाः संगृह्यन्ते। एवं चोपासनाया बहुविषमत्वादानन्देऽपि शतगुणावरत्वमिति ज्ञेयम्। परमात्मैक्येन नित्यत्वादित्यत्र शक्त्यात्मना नित्यत्वादित्यर्थः॥

भावबोधः

ननु यदि त्रिविक्रमत्वादीनां परमात्मैक्यं कथं तर्हि तत्संबन्धस्तेषामित्यत आह– संबन्ध इति। अत्र प्रथमसूत्रेण ब्रह्माण्याः क्रियासङ्कोचेन ब्रह्माणीब्रह्मणोः समविषमोपासनमित्युक्ते क्रियाणामनित्यत्वात् ब्रह्मणोऽपि क्रियोपासनाऽसंभवात्, कथं समविषमोपासनमित्याक्षेपसमाधानं द्वितीयेन कृतमिति सूत्रक्रमः॥ १२॥

भावदीपः

ॐ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॐ॥ २१॥ अनित्यत्वेनेति॥ एषा च शङ्का कादाचित्कानामिति यथाश्रुतभाष्यमनुरुध्योत्थिता। कदाचिदभिव्यक्तेति टीकोक्तिस्तु सम्बन्धसूत्रसिद्धत्वमभिप्रेत्येति ध्येयम्। प्रतिज्ञांशभाष्यं व्याचष्टे॥ युज्यत इति॥ सूत्रे

सम्बन्धित्वेन नित्यत्वादित्युक्तं तद्व्याचष्टे ॥ त्रिविक्रमत्वादीनां परमात्मैक्येन नित्यत्वादिति ॥ नित्यत्वं च शक्त्यात्मनेति भावः । क्रियायाः शक्तिव्यक्तिप्रकारश्चाऽत्ता चराचरं-त्यत्राऽनुभाष्यसुधयोर्व्यक्तः । ऐक्यासिद्धिनिरासाय तत्वनिर्णयान्तोदाहृतश्रुत्युक्तिः ॥ गुणक्रियादय इति ॥ आदिपदेन अतो मिथो विभेदो न तेषां कश्चित्कदाचन ॥ स्वरूपेऽपि विशेषोस्ति स्वरूपत्ववदेव तु ॥ भेदाभावेऽपि तेनैव व्यवहारश्च वर्तत इति श्रुतिशेषस्यैव देशः सर्वत्र पुरुषः स्वतन्त्रः कालनित्यता ॥ इत्यादिषु स्वसंबन्धो यथैव गुणरूपिणः ॥ गुणित्वं गुणभोक्तृत्वं स्याद्विष्णोरतश्च स स्वयमित्यादिस्मृतेरपि ग्रहः । तेनैक्यादित्येव वाच्ये सूत्रे सम्बन्धादित्युक्तिरैक्येऽपि विशेषबलात्तत्संबन्धित्वव्यवहाराविरोधसूचनाय । अत एव भाष्ये सम्बन्धित्वेनेत्युक्तिरिति सूचितम् । सौत्रसम्बन्धपदेन भेदभ्रान्तिं निराह ॥ सम्बन्ध इति ॥ अत्रेति ॥ उपसंहार्यत्वं युज्यत इत्यर्थ ॥ अत इति ॥ ब्रह्माणीब्रह्मसंबन्धिनोः फलोपासनयोरेकरूपत्वादिति । अयं च सूत्रस्य फलितार्थः ॥ उक्तमिति ॥ इतरे त्वर्थसामान्यादित्युक्तमित्यर्थः । युक्तमिति फलोक्तिः ॥ २१ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॐ ३-३-२१ ॥ समानपदेन प्रस्तुतनित्यविक्रान्त्यादि-भ्योऽन्यत्र त्रिविक्रमत्वादिविषयेऽप्येवं उपसंहारः कार्यः । सम्बन्धात् नित्येशतादात्म्यात् तासां नित्यत्वादिति सूत्रार्थः । अत्राद्ये ब्रह्माणीब्रह्मणोः समविषमोपासनसमर्थनम् । द्वितीये ब्रह्मणोऽपि त्रिविक्रमत्वादिविषये शङ्कोत्थं सरस्वत्या इवाशक्यसमाधानमिति सूत्रक्रमः ॥१२॥

तत्त्वसुबोधिनी

ननु यदि त्रिविक्रमत्वादीनां परमात्मैक्यं तर्हि कथं तत्संबन्धस्तेषामित्यत आह । संबन्ध इति । अत्राद्यसूत्रस्यायमर्थः । ब्रह्मणा समान एव ब्रह्माण्या गुणोपसंहारः च- शब्दात् त्रिविक्रमत्वादिक्रियाणां विशेषतो नोपसंहारः, विशेषतो नोपसंहारश्चेत् तर्हि कथमुपसंहार इत्यत उक्तं अभेदादिति । नित्यविक्रान्त्यादिसामान्यक्रियान्तर्भाव्यादेवेत्यर्थः । तथाच तदन्तर्भूतत्वेनैवोपसंहार इति । द्वितीयसूत्रस्य तु अन्यत्रापि त्रिविक्रमत्वादिष्वपि एवमुपसंहार्यत्वम् । तासामनित्यत्वात् कथमेतदित्यत उक्तं संबन्धादिति परमात्मना सहैक्यादित्यर्थः । तथाच नित्यत्वाद्युज्यते उपसंहार्यत्वमित्यक्षरार्थः ॥ १२ ॥

समविषमेति गुणोपसंहारविषये समोपासनं क्रियोपसंहारविषये विषमोपासनम् ॥ युज्यत इति ॥ तथा च एवं गुणोपसंहारवदन्यत्राऽपि त्रिविक्रमत्वादिक्रियाविषयेऽपि उपसंहारो युज्यते । कथम् । सम्बन्धात् ॥ भगवता तादात्म्यलक्षणसम्बन्धसत्त्वेन तासां नित्यत्वादिति सूत्रार्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ संबन्धादेवमन्यत्रापि ॐ ॥ अन्यत्रापि त्रिविक्रमत्वादिक्रियाविशेषेऽपि एवमुपसंहारः कार्यो विरिंचेन । तासामीशेन सम्बधात् तादात्म्यान्नित्यत्वादित्यर्थः । ननु यदि त्रिविक्रमत्वादीनां परमात्मैक्यं कथं तर्हि तत्संबन्धस्तेषां संबन्धस्य भेदसापेक्षत्वादित्यत आह ॥ संबन्ध इति ॥ १२ ॥

१३. विशेषाधिकरणम्

॥ ॐ न वा विशेषात् ॐ ॥ २२ ॥

न वाऽऽत्मशब्देन सर्वगुणगृहीतिः । अधिकारिविशेषात् ॥ २२ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

नवा विशेषात् ॥ अधिकारिविशेषात्सर्वोपसंहारश्चानुपसंहारश्चोक्तः । इदानीमात्मशब्दोऽप्य-धिकारिविशेषापेक्षया गुणविशेषसमर्पक इत्याह–नवाऽऽत्मशब्देन सर्वगुणगृहीतिः सर्वान्प्रति । अधिकारिविशेषात् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्रेश्वरदर्शनसाधनात्मशब्दोक्तगुणोपासनस्य सर्वैः कर्तव्यतासमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोक्तमयुक्तं स्यादतः समर्थनीया । प्रकृतात्मशब्दोक्तगुणा एव विषयः । सर्वोपास्या न वेति सन्देहः । गुणद्वैविध्यमेव संदेहबीजम् । नात्मशब्दोक्तगुणाः सर्वोपास्या इति पूर्वः पक्षः । आत्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वात् । उक्तमत्रोत्तमाधिकारिणः प्रत्येव सर्वगुणाभिधायको न सर्वान् प्रतीति । सत्यम् । तथाप्यस्यैतावन्त एवोच्यन्त इति प्रातिस्विकनियमाभावेनो-पासनाऽसंभवात् । न च संभवति हि कदाचिद्बहुगुणान् कदाचिदल्पानपि बोधयतीति । अत

मुपन्यस्य व्याचष्ट ॥ न वेति ॥ युक्तमेव सर्वेषामात्मशब्दोक्तगुणोपासनम् । तस्य सर्वान्प्रति सर्वगुणाभिधायकत्वाभावात् । कुतः । तस्य सर्वगुणाभिधानशक्तावप्यधिकारिसामर्थ्यविशेषात्त-त्तद्योग्याभिधायकत्वात् । न्यूनाधिकोचितसंभवेन प्रातिस्विकनियमाभावादुपासनानुपपत्तिरिति न वाच्यम् । यस्य यावन्तो गुणा आत्मशब्देन युगपत्प्रतीयन्ते तेन तावन्तो ध्यातव्या इति व्यवस्थोपपत्तेः। आत्मशब्देन गुणप्रतीतिरियमेवाभिसंहित्ययोग्यप्रतीतिर्न प्रतीतिरिति भावः ॥२२॥

भावबोधः

ओं न वा विशेषात् ओं ॥ २२ ॥ ननु इद''मन्वयादिति चेत्, स्यादवधारणात्'' इत्यनन्तरमेव कर्तव्यम् । आत्मशब्दस्य गुणाभिधायकत्वविचारपरत्वादिति चेत्, न; तथा सति ''न वा प्रकरणभेदात्'' इत्यस्य ''उपसंहारोऽर्थभेदात्'' इत्येतच्छेषपरत्ववदस्यापि ''अन्वयात्'' इत्यधिकरणशेषत्वविज्ञानप्रसङ्गात् । ततश्च तन्मा विज्ञायीत्यधिकरण-भेदज्ञापनाय ''कार्याख्यानात्'' इत्यनेन व्यवधाने कर्तव्ये उक्तरीत्या तत्साङ्गतस्य ''समानं एवं चेत्'' इत्यस्य तदानन्तर्ये स्थिते तदधिकरणद्वयेन व्यवधानस्यादोषत्वात् ॥

नन्वस्यापि ''अन्वयात्'' इत्येतच्छेषतया अधिकरणैक्यं भवतु को दोषः? इति चेत्, न; ''अन्वयात्'' इति चेदित्यनेनाभिप्रेतस्य विभ्रमकरत्वस्य उत्तरत्वनिर्वाहाय ''स्यादव-धारणात्'' इत्यस्य ब्रह्मादीन् प्रत्येव आत्मशब्दः सर्वगुणाभिधायको नान्यान् प्रतीत्यभिप्रायकत्वे वक्तव्ये तावतैवाकाङ्क्षापूर्तेः ''न वा विशेषः'' इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ननु ''स्यादवधारणात्'' इत्यनेन प्रामाणिकत्वात् परोक्तमात्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वं स्वीकृत्य ''न वा विशेषात्'' इत्यनेन विभ्रमकरत्वं निरस्यत इत्यधिकरणैक्यमयुक्तमिति चेत्, न; तथा सति अनेन सूत्रद्वयेन आत्मशब्दस्य महदल्पगुणाभिधायकत्वप्रतिपादनेन विभ्रमकरत्वनिरासोऽप्यात्मशब्देनास्यैतावन्त एव चोच्यत इति प्रातिस्विकव्यवस्थित्यभावेन पुनरात्मशब्दोक्तगुणोपासनं न सर्वेषामुपपन्नमिति शङ्कापरिहारार्थं ''प्राप्तेश्चासमञ्जसम्'' इतिवदधिकरणान्तरकरणप्रसङ्गात् । न चैवम् ''अङ्गेषु यथाश्रयभावः'' ''न वा तत्सहभावश्रुतेः'' इत्यनयोः विरोधपरिहाराय अधिकारिभेदेन व्यवस्थाप्रतिपादकमधि-करणान्तरमपि करणीयमिति वाच्यम्; ''समाहारात्'' इति सूत्रेण अङ्गाश्रितत्वेन देवतोपासनस्य देवाधिकारिकत्वोक्त्या ''न वा तत्सहभावश्रुतेः'' इत्युक्ततदुपासनाभावस्य देवव्यतिरिक्तविषयत्वस्य सुज्ञानयत्वात् ॥

योग्यताविशेषात् आत्मशब्दः अस्यैतावन्त एव गुणान् प्रतिपादयतीति आत्मशब्दस्य व्यवस्थयैव गुणप्रतिपादकत्वं प्रतिपादयतीति शङ्काद्वयं युगपदेव परिह्रियत इति चेत्, न; विभ्रमकरत्वनिरासाय आत्मशब्दस्य महदल्पगुणाभिधायकत्वोक्तिव्यतिरेकेण अनवस्थिति लक्षणयुक्त्यनुदयेन प्रागेव तन्निरासस्यासङ्गतत्वात् ॥

ननु ''स्यादवधारणात्'' ''न वा विशेषात्'' इति सूत्राभ्यामात्मशब्दस्य महदल्पगुणाभिधायकत्वप्रतिपादनेन विभ्रमकरत्वं निरस्य ''दर्शयति चेत्'' इत्यनेन प्रातिस्विकव्यवस्थितिप्रतिपादनेनाव्यवस्था निराकर्तुं शक्यत इति चेत्, न; ''दर्शनाच्च'' इति सूत्रस्य ''न वा तत्सहभावश्रुतेः'' इत्युक्तार्थे प्रमाणमात्रप्रदर्शनपरत्ववदस्यापि श्रुतिरूपप्रमाणमात्रपरत्वेन चारितार्थ्यात् । अत एवोक्तं तत्त्वप्रकाशिकायां युक्तिसिद्धार्थं श्रुत्यापि समर्थयत्सूत्रमिति । अनेनैवाभिप्रायेण ''स्यादवधारणात्'' इत्यस्यैवात्मशब्दस्य महदल्पगुणाभिधायकत्वप्रतिपादकत्वमङ्गीकृत्य तथापि व्यवस्थाभावादुक्तमयुक्तमिति अभ्यधिकाशङ्काहेतुत्वेन अनवस्थितिरूपपूर्वपक्षन्यायो योग्यताविशेषाद्व्यवस्थयैव आत्मशब्दस्य महदल्पगुणाभिधायकत्वं प्रागुक्तमभिसंहितमित्यभ्यधिकाशङ्कानिरासकत्वेन सन्धिरूपसिद्धान्तन्यायश्च अनुव्याख्यानेऽभिहितौ विवृतौ च न्यायविवरणे इति मनसि निधाय एतदधिकरणसंबन्धित्वेन तन्न्यायविवरणवाक्यं टीकाकारैर्योजितम् । सर्वोपास्या इति । अत्र आत्मशब्दोक्ता गुणाः सर्वोपास्या न भवन्त्युत भवन्तीति चिन्ता । तदर्थमात्मशब्दस्य प्रागुक्तं महदल्पगुणाभिधायकत्वं कदाचिदल्पगुणान् कदाचिद्बहुगुणान् प्रतिपादयतीत्यव्यवस्थितं वोतास्यैतावन्त एव प्रतिपादयतीति व्यवस्थितं वेति । तदर्थं व्यवस्थापकप्रमाणं नास्त्युत अस्तीति । आत्मशब्देनास्य पुरुषस्यैतावन्तो गुणा उच्यन्ते, इति न्यायविवरणं योजयति—तथापीति ॥

ननु शब्दस्य पुरुषव्युत्पत्त्यनुसारेण गुणाभिधायकत्वमिति प्रातिस्विकनियमोपपत्तिरित्यत आह—कदाचिदिति । कालभेदेन व्युत्पत्तेः वैशद्यावैशद्यसंभवेन बहुगुणध्यानायोग्यान कदाचिद्बहुगुणान् तद्योग्यानां तु कदाचिदल्पान् गुणान् बोधयतीति । अस्यैतावन्त एवेत्यादिनियमो न संभवतीत्यर्थः । यस्य यावन्तोऽर्था युगपत्प्रतीयन्ते तस्य तावन्त इति सन्धेरिति न्यायविवरणं योजयति— यस्य यावन्त इति । अभिसंहितेत्यनेन ''सन्धिः'' इति ''अभिसन्धिः'' इति व्याख्यातम् । अयोग्यप्रतीतिः व्युत्पत्तिवशेन जाता, न प्रतीतिः

व्यवस्थया गुणाभिधायकत्व युक्तिमभिधाय, द्वितीय तदुपोद्बलकश्रुतिप्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ १३ ॥ ॥ इति विशेषाधिकरणम् ॥ १३ ॥

भावदीपः

ॐ न वा विशेषात् ॐ ॥ २२ ॥ सर्वैः कर्तव्यतासमर्थनादिति ॥ आत्मशब्दात्तत्तदधिकार्यभिमतगुणमात्रप्रतीत्यनियमेन सर्वैरकर्तव्यत्वशङ्काप्राप्ताविति योज्यम् । तेनात्मेत्येवोपासीतेत्यवधारणेनाऽऽत्मपदोक्तगुणानामवश्योपास्यत्वादात्मपदेन च ब्रह्माण्यभिमतगुणेभ्यो न्यूनाधिकगुणोक्तेरपि संभवेन सर्वगुणानां क्रियासामान्यमात्रस्य चोक्तिनियमाभावाद् ब्रह्माण्याः प्रागुक्तसर्वगुणोपसंहारः क्रियासामान्योपसंहारश्चायुक्त इति शङ्कनात्पूर्वसंगतिरन्वयादित्यनेनापुनरुक्तता च ज्ञेया ॥ उक्तमयुक्तमिति ॥ आत्मशब्दाच्चेत्यत्रोक्तमनुपसंहारमानत्वमात्मशब्दस्यायुक्तमित्यर्थः । ब्रह्माण्युपसंहारस्यापि क्रियासु संकोचेनानुपसंहाररूपत्वादिति भावः ॥ गुणद्वैविध्यमिति ॥ द्वैविध्यदर्शनमित्यर्थः ॥ पूर्ववद् व्याख्येयम् । अन्वयादिति चेदित्यत्रोक्तावेव प्रतिज्ञाहेतू आह ॥ नात्मेति ॥ सर्वगुणेति ॥ आप्तव्याप्तेरित्यादेरिति भावः । तत्रोक्तमेव सिद्धान्तीयपरिहारमाशङ्कते ॥ उक्तमिति ॥ आत्मशब्देनास्य पुरुषस्यैतावन्तो गुणा उच्यन्त इति व्यवस्थित्यभाव इत्यन्यत्रोक्ताभ्यधिकाशङ्कां व्यनक्ति ॥ सत्यमित्यादिना ॥ उपासनेति ॥ उपासनस्यासंभवादित्यर्थः । प्रातिस्विकनियमाभावं व्यनक्ति ॥ न च सम्भवति हीति ॥ फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ आत्मपदेन तत्तदधिकारिणः प्रति तत्तदभिमतगुणमात्राभिधाननियमाभावादित्यर्थः । प्रमाणत्वोक्तिरात्मशब्दस्येति भावः । येन ब्रह्माण्याः प्रागुक्तक्रियाविशेषानुपसंहारो युक्तः । स्यादिति भावः ॥ प्रतिज्ञां बहिरेवोक्त्वा हेतूक्तिपरत्वेन न वेति भाष्यार्थं योजयति ॥ युक्तमिति ॥ कुत इति ॥ सर्वाभिधानशक्तत्वात्तदभिधायकत्वाभावः कुत इत्यर्थः । हेतूपपादकत्वेनाधिकारिविशेषादित्येतद् व्याचष्टे ॥ तस्येत्यादिना ॥ यस्य यावन्तो अर्था युगपद्व्यातुं शक्यन्ते तस्य तावन्त इति सिद्धेरिति न्यायविवरणोक्तं प्रागुक्तशङ्कानिवर्तकत्वेन योजयति ॥ न्यूनाधिकेति ॥ प्रतीयते ध्यानकाल इत्यर्थः । नन्वात्मशब्दाच्चेत्यत्राऽऽत्मेत्येवोपासीतेत्यात्मशब्दात्प्रतीतानेव गुणानुपासीतेत्यर्थस्योक्तिः कथमित्यत आह ॥ आत्मशब्देनेति ॥ इयमेवेति ॥ ध्यानकाले युगपद्यावतां प्रतीतिः इयमेव न तु

कोऽपि ध्यानकाले तत्तद्योग्यानेव गुणान् ब्रह्मब्रह्माण्यादिप्राप्ति प्रकाशयतीति न कोऽपि दोष इति भावः ॥ २२ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ न वा विशेषात् ॐ ॥ त्रिविक्रमत्वादीनां ब्रह्माण्याः पृथगनुपासनवदात्मशब्दोक्तगुणानामपि सर्वैः पृथगुपासितुमशक्यत्वान्न तेषां सर्वैरुपास्यत्वमित्याक्षेपोत्थानात् अनन्तरसङ्गतिः । अन्यथोक्तमिति । अन्वयादित्यत्रोक्तमित्यर्थः । सर्वोपास्या इति । आत्मशब्दोक्तगुणाः सर्वोपास्या न भवन्त्युत भवन्तीति चिन्ता । तदर्थमात्मशब्दः सर्वान् प्रति सर्वगुणाभिधायक उतोत्तमान् प्रत्येवेति । तदर्थमात्मशब्देनास्यैतावन्त एवोच्यत इति प्रातिस्विकगुणोक्तिनियामकं नास्त्युतास्तीति । सर्वगुणाभिधायकत्वादिति । तथा च श्रुतचतुर्गुणोपासनस्य पुंसो विभ्रमकरत्वादुपासनानिश्चय इति भावः । स्यादवधारणादित्यत्र ब्रह्मादीन् गुणाधिकान् प्रत्येव सर्वगुणाभिधायकत्वं स्यान्नान्यान् प्रतीति गुणाधिक्यन्यायावष्टम्भेन विभ्रमकरत्वस्य निरस्तत्वात् गतार्थतेत्याशङ्क्य व्यवस्थितिलक्षणन्यायावष्टम्भेनाभ्यधिकशङ्कामाह । उक्तमत्रेत्यादिना । अस्यैतावन्त इति । आत्मशब्देनास्य मनुष्योत्तमस्यैतावन्तश्चत्वार इत्यादिप्रातिस्विकनियमाभावेनेत्यर्थः । प्रातिस्विकनियमाभावमुपपादयति । न सम्भवतीति । कांश्चित्प्रति कदाचिद्बहुगुणान् तदन्यान् प्रति तु कदाचिदल्पगुणानित्यर्थः । व्याकरणादिपरिश्रमादात्मशब्दनिर्वचनरूपप्रमाणपरिचयभावाभावरूपदशाविशेषमादायैकं प्रत्येव बहुगुणाल्पगुणप्रकाशनस्यात्मशब्देन सम्भवात् कांश्चिदल्पगुणानेवेत्यादि व्यवस्थानुपपन्ना । तथा च यस्य यत्प्रतीयते तदेव तेनोपास्यमित्ययोगव्यवच्छेदासम्भवात् आत्मशब्दोक्तस्य न सर्वोपास्यत्वमिति पूर्वपक्ष्यभिप्रायः ।

नन्वभ्यधिकशङ्कयास्य प्रवृत्तत्वेऽन्वयादित्येतदानन्तर्यं युक्तमिति चेन्न, गुणानामलौकिकत्वे व्युत्पत्त्यनुपपत्त्यात्मशब्देन गुणोक्तिरयुक्ता । आत्मशब्दोक्तत्वे लौकिकत्वायोग इत्यात्मशब्देन गुणप्रतिपादनमित्याक्षिप्य कार्याख्यानादित्यत्र समाधानात् । गुणोक्तौ तारतम्याक्षेपात् गुणोक्तिरेव नेत्यस्य प्रथमप्राप्तत्वेन कार्याधिकरणस्यैतदपेक्षया प्राथम्य समान एवं चेत्यस्यैवं चापूर्वत्वेऽपीति परामर्शाय तदानन्तर्यम् । यथाशक्तिक्रियेत्युक्ततत्सिद्धान्तन्यायावष्टम्भेन सर्वैरात्मशब्दोक्तगुणानामुपासितुमशक्यत्वमाशङ्क्य समाधानादस्य तदानन्तर्यमिति न्यायप्राप्तत्वात् । न वा प्रकरणभेदादित्यस्योपसंहारनयशेषत्ववदस्यापि अन्वयादित्यधिकरणशेषत्वेनैकाधिकरणत्वं युक्तमिति चेन्न गायत्र्यधिकरणस्य

(वाक्यार्थमुक्तावली)

ज्योतिरधिकरणशेषत्वे वक्तुं शक्यत्वेऽपि पृथङ्न्यायसूचकत्वात्पृथगधिकरणत्ववत् प्रकृतेऽप्यु-पपत्तेरिति दिक् । विस्तरस्तु भावबोधे । सूत्रे बहिरेव परमसाध्यं दर्शयति । युक्तमेवेति । ननु सर्वेषामात्मशब्दोक्तगुणोपासनमयुक्तम् । आत्मशब्दस्य सर्वान्प्रति सर्वगुणाभिधायकत्वेन विभ्रमकरत्वादित्यत: सर्वान्प्रति सर्वगुणाभिधायकत्वं असिद्धमिति न वेति सूत्रखण्डेनोच्यते। तच्चात्मगृहीतिरित्यपि सर्वेषां सर्वगुणानामिति लभ्यते । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे । तथा च न वा सर्वेषां सर्वगुणानामात्मपदेन गृहीतिरिति तदर्थं मनसि कृत्वा व्याचष्टे । तस्य सर्वान् प्रतीति । नन्वभिधायकत्वं हि शब्दशक्ति: । सा च स्वरूपभूता । पुरुषशक्तिं नापेक्षते । तथा च कुत: सर्वान् प्रति सर्वगुणाभिधायकत्वाभाव इत्याक्षिपति । कुत इति । तत्परिहारकत्वेन विशेषादित्यस्याधिकारिविशेषादिति भाष्यं व्याचष्टे । तस्येति । अधिकारिसामर्थ्यतारतम्येन तत्तदुपासनायोग्यगुणाभिधायकत्वादित्यर्थ: । शब्दस्वाभाव्यात्त्र सर्वगुणाभिधानशक्तावप्यधिकारिसामर्थ्यतारतम्येन तस्मादेव शब्दात् स्वयोग्यमात्रप्रतीतिरिति भाव: । ननु शब्दाद्गुणप्रतीतावयं प्रातिस्विकनियमो युक्त: । मनुष्योत्तमान् प्रति चतुर्गुणानेव तदुपासनायोग्यानेव वक्ति । गन्धर्वादीन् प्रति तत्सिद्धान् प्रियशिरस्त्वादीन् वक्ति । देवादीन् प्रति सम्भृत्यादींश्च वक्तीति न्यूनाधिकोक्तेरयोगात् आत्मशब्दनिरुक्ति: व्याकरणादिना मानुषादीनामपि अधिकगुणप्रतीते: आनुमानिकत्वादित्याशङ्क्य निषेधति । न्यूनाधिकेति । कुतो वाच्यमित्यत: सन्धिरित्युक्तन्यायप्रदर्शकमधि- कारिविशेषादित्येतदेव भावबोधेन विवृणोति । यस्य यावन्त इति । आत्मशब्देन युगपद्यस्य यावन्त: प्रतीयन्ते तावन्तस्तेन ध्यातव्या इत्यधिकारिविशेषात् सन्धि: समाधानं व्यवस्थेति न्यायार्थ इति भाव: ।

नन्वात्मशब्देन ध्यानकाले यावन्तो युगपत्प्रतीयन्ते तावतामुपास्यत्वेन विवक्षितत्वे व्युत्पत्तिवशेनात्मशब्दस्य यावद्गुणप्रत्यायकत्वं तावतामुपास्यत्वमिति प्रागुक्तमयुक्तं स्यादित्यत: तस्यायमभिसन्धिरिति भावेनाह । आत्मशब्देनेति । इयमेवेति । ध्यानकाले आत्मशब्दार्थानुभवजनितसंस्कारवशेन युगपत्प्रतीतिरेव, न त्वनुभवकाले व्युत्पत्त्यति-शयजन्या गुणप्रतीतिरित्यर्थ: । नन्वात्मशब्देन व्युत्पत्तिदशायां सर्वेषां स्वयोग्यगुणप्रतीतिवत् सर्वेषां गुणानां ध्यानकाले युगपत्प्रतीतौ पुनरव्यवस्थेत्यत आह । अयोग्यं प्रति न प्रतीतिरिति भाव इति । अयोग्यं प्रति गुणानां न युगपत्प्रतीतिरित्यर्थ: । अयोग्यप्रतीतिर्न प्रतीतिरिति भावबोधोपात्तपाठे तु अयोग्यप्रतीतिर्व्युत्पत्तिवशेन जाता । न प्रतीतिर्ध्या-नोपयोगित्वेन विवक्षिता प्रतीतिर्न भवतीति भाव: ।

ॐ न वा विशेषात् ॐ ।। न चेदमधिकरणमन्वयादित्यनन्तरमेव कर्तव्यं आत्मशब्दस्य गुणाभिधायकत्वविचारपरत्वादिति वाच्यम् । तथा सति अन्वयादित्यधिकरणशेषत्वापीडनस्य समान एवेत्यस्य तदानन्तर्यस्थिते अधिकरणद्वयेन व्यवधानस्यादोषत्वात् । न च भवत्वस्य तच्छेषत्वमिति वाच्यम् । अन्वयादिति चेदित्यनेनाभिप्रेतविभ्रमकरत्वपरिहारायसत्स्यादित्यनेनैव पूर्तेः न चेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् । न च स्यादित्यनेन परोक्तात्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वं स्वीकृत्य नवेत्यनेन विभ्रमकरत्वं निरस्यत इत्यधिकरणैक्यमिति वाच्यम्। तथा सति अनेन सूत्रद्वयेन विभ्रमकरत्वनिरासेऽपि आत्मशब्देनास्य एतावन्त एवोच्यन्त इति प्रातिस्विकव्यवस्थित्यभावेन पुनरात्मशब्दोक्तगुणोपासनं न सर्वेषां उपपन्नमिति शङ्कापरिहारार्थं अधिकरणान्तरकरणप्रसङ्गादिति । अन्यथोक्तमयुक्तं स्यादिति । कर्तव्यताऽसमर्थने आत्मशब्दोक्तमुपास्यं स्यादित्यर्थः । शङ्कते उक्तमिति । ननु शब्दस्य पुरुषव्युत्पत्त्यनुसारेण गुणाभिधायकत्वमिति प्रातिस्विकनियमोपपत्तेरित्यत: आह । संभवति हीति । कालभेदेन वैशद्यावैशद्यसंभवेन बहुगुणाध्यानायोग्यानां कदाचिद्बहुधागुणान् तद्योग्यानां तु कदाचिदल्पान् बोधयतीति । अस्यैतावन्त एव इति नियमोन संभवतीत्यर्थः । आत्मशब्देनापि योग्यप्रतीतिरेव विवक्षितेत्याह । आत्मशब्देनेति । अयोग्यप्रतीतिरिति । अयोग्यतत्प्रतीतिव्युत्पत्तिवशेन जाताऽपि न प्रतीतिः ध्यानोपयोगित्वेन विवक्षितनर्थप्रतीतिभवतीत्यर्थः ।

अत्राद्यसूत्रेणात्मशब्दस्य व्यवस्थया गुणाभिधायकत्वकथनम् । द्वितीये तदुपोद्बलितश्रुतिरूपप्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ।। १३ ।।

वाक्यार्थविवरणम्

ननु सर्वगुणाभिधायकत्वेऽपि सर्वेषां सर्वगुणोपास्तिप्रसङ्गोनास्तीत्याशङ्कते ।। उक्तमत्रेति ।। स्यादवधारणादित्यनेनैवेत्यर्थः ।। उपासनेति ।। आत्मशब्दोक्तगुणोपासनेत्यर्थः । उपासनासम्भवमेवोपपादयति ।। सम्भवति हीति ।। बहुगुणान् अल्पाधिकारिणः प्रत्यपि बुद्धिवैशद्यवशादिति शेषः । अल्पान् गुणान् उत्तमाधिकारिणः प्रत्यपि बुद्ध्यवैशद्यवशेनेति शेषः ।। अनुपसंहारेति ।। गुणान्तरव्यावृत्तिकथनपूर्वकमात्मत्वस्य सर्वोपासनविधानादनुपसंहार प्रमाणत्वमात्मशब्दाच्चेत्युक्तमयुक्तमित्यर्थः ।। तत्तद्योग्येति ।। तत्तदुपासनायोग्यगुणेत्यर्थः ।। न्यूनाधिकेति ।। सम्भवतीत्युक्तरीत्येत्यर्थः ।। प्रातिस्विकनियमेनेति ।।

(वाक्यार्थविवरणम्)

अस्यतावन्त इति प्रातिस्विकनियमेनेत्यर्थः । व्युत्पत्तिवशादधिकगुणप्रतीतौ कथमित्यत आह ॥ आत्मशब्देनेति ॥ इयमेवेति युगपत्प्रतीतिरेवेत्यर्थः ॥ अयोग्येति ॥ अयोग्यगुणेत्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

उक्तं अनुपसंहारप्रमाणत्वम् ॥ उक्तमत्रेति ॥ अन्वयादित्यत्रेत्यर्थः ॥ प्रातिस्विकेति ॥ प्रतिव्यक्तिगतेत्यर्थः । ननु शब्दस्य पुरुषव्युत्पत्त्यनुसारेण गुणाभिधायकत्वमिति प्रातिस्विक-नियमोपपत्तिरित्यत आह ॥ न च संभवतीति ॥ कालभेदेन व्युत्पत्तेर्वैशिष्ट्यावैशिष्ट्यसंभवेन बहुगुणध्यानयोग्यानां कदाचिद्बहुगुणान् तद्योग्यानां तु कदाचिदल्पगुणान्बोधयतीत्यतोऽस्यै-तावन्त एवेत्यादिनियमो न संभवतीत्यर्थः ॥

ॐ न वा विशेषात् ॐ ॥ आत्मशब्देन सर्वगुणगृहीतिर्न वास्तु कुतः विशेषात् योग्यताविशेषादित्यर्थः ॥ अयोग्येति ॥ अयोग्यप्रतीतिर्व्युत्पत्तिवशेन जाताऽपि गुणप्रतीतिर्न प्रतीतिः, ध्यानोपयोगित्वेन विवक्षितप्रतीतिर्नभवतीत्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ दर्शयति च ॐ ॥ २३ ॥

'सर्वान्गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मादीनामितरेषां न चैवे'ति (च) भाल्लवेयश्रुतिः ॥ २३ ॥ इति विशेषाधिकरणम् (नानाधिकरणम्) ॥ १३ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

सर्वान्गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मणः । ब्रह्माण्यादीनां शतं शतमूनान् । क्रमादतिन्यूनत्वा-द्योग्यताया अवरेषामल्पगुणानेव ॥ इति विशेषाधिकरणम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

युक्तिसिद्धार्थं श्रुत्याऽपि समर्थयत्सूत्रं पठित्वा तां श्रुतिमुदाहरति ॥ दर्शयति चेति ॥ सर्वान् स्वयोग्यान्बहून्ब्रवीतीत्यस्य युगपत्प्रकाशयतीत्यर्थः । तस्मादात्मशब्दोक्तगुणानां सर्वोपास्यत्वादुक्तं युक्तमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

आतनोतीत्यात्मा आततत्वादात्मा आदत्त इत्यात्मेत्यादयः स्वामित्वव्यतिरिक्ता अप्यर्थाः कदाचिन्मानुषैरपि प्रौढैर्न प्रतीयन्त इत्यस्ति । अतः कथं प्रागुक्ताप्राप्तिरेव निर्णेयेति भावः । आत्मशब्देन गुणप्रतीतिरियमेवेत्यस्येयं निदिध्यासोः पुरुषस्य ध्यानकाले युगपद्यावदात्मशब्देन प्रतीयते इयमेवेत्यर्थः । अयोग्यप्रतीतिर्न प्रतीतिरित्यत्रायोग्यप्रतीतिरुक्तविधया ध्यानायोग्यस्य गुणस्य स्वव्युत्पत्तिबलाद्यदा कदाचिज्ज्ञायमाना प्रतीतिरित्यर्थः । एवं च यस्य मानुषस्य स्वामित्वमेवोपासनायोग्यं तस्योपासनाकाले बह्वर्थकोऽप्यात्मशब्दः स्वामित्वमेव दर्शयति । एवमन्येषामपि ध्यानकाले स्वस्वयोग्यानेव दर्शयति । अतो नात्मशब्दो भ्रामक इति भावः । यद्यपि ''अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणा''दित्यधिकरणस्य ''नवाविशेषा''दित्यधिकरणस्य च पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरधिकप्रकाम्ना । तथापि तात्त्विकदेवतानामुपासनायां स्वस्वयोग्यताज्ञानमप्यनादिकालमारभ्य स्वसामर्थ्यविशेषादेवास्ति । ननु तज्ज्ञापनार्थमपि गुर्वाकांक्षेति सूचयितुमात्मशब्दस्य तत्तद्योग्यगुणाभिधायकत्वे श्रुतिं च प्रमाणीकर्तुमधिकरणान्तरारम्भः । अत एव ''विशेषा''दिति सूत्रखण्डस्य अधिकारिविशेषादिति भाष्यम् । सामर्थ्यविशेषादित्यर्थः । युक्तिसिद्धार्थं श्रुत्याऽपि साधयत्सूत्रमिति च टीका ॥

भावदीपः

ॐ दर्शयति च ॐ ॥ युक्तिसिद्धेति ॥ अधिकारिसामर्थ्यविशेषरूपयुक्तिसिद्धेत्यर्थः । सूत्रे चशब्दादाह ॥ श्रुत्यापीति ॥ समर्थयदिति ॥ साधुत्वं पूर्ववत् । सर्वानित्यस्य स्वयोग्यानित्युक्त्वा तस्यैव प्रतिपदमाह ॥ बहूनिति ॥ न त्वसंकुचितसर्वानित्यर्थः । श्रुतं गुणपदेन भगवद्धर्मा अभिमताः । तेन क्रियादेरपि ग्रहः ॥ युगपत्प्रकाशयतीत्यर्थ इति । अन्यथा प्रकृतानुपयोग इति भावः । सूत्रार्थं फलोक्त्योपसंहरति ॥ तस्मादिति । आत्मशब्दस्याधिकारिविशेषेण तत्तद्योग्यमात्रप्रत्यायकत्वादित्यर्थः ॥ उक्तमिति । अनुपसंहारमानत्वमात्मशब्दस्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ दर्शयति च ॐ ३-३-२३ ॥ युक्तिसिद्धार्थमिति । विशेषादिति युक्तिसिद्धं चेत्युक्तमात्मशब्दस्य सर्वान् प्रति सर्वगुणाभिधायकत्वाभावं स्पष्टा श्रुतिरपि दर्शयतीति सूत्रार्थ इति भावः । अत्राद्ये युक्तिः । द्वितीये तदुपोद्बलकश्रुतेरुक्तिरिति सूत्रक्रमः ।

॥ स्वयोग्यानीति ॥ न निरुपचरितसर्वाणीति भावः ॥ युगपदिति ॥ व्युत्पत्तिवशात्तेषामपि क्रमेण योग्यगुणप्रतीतिरसंभवादिति भावः ॥ १३ ॥

१४. सम्भृत्यधिकरणम्

॥ ॐ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॐ ॥ २४ ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि देवादीनामुपसंहर्तव्ये नान्येषाम् । अत एव योग्यता-विशेषात् ।

'देवादीनामुपास्यास्तु भृतिव्याप्त्यादयो गुणाः ।
आनन्दाद्यास्तु सर्वेषामन्यथाऽनर्थकृद्भवेदिति (च) ब्रह्मतर्के ॥ २४ ॥

॥ इति सम्भृत्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ सम्भृतिद्युव्याप्त्यादयो गुणा अपि देवादीनामुत्तरेषामुपसंहर्तव्या नाऽनन्दादय एव । अपिशब्दाद्वीर्यैश्वर्यादयोऽपि ग्राह्याः । द्वित्वमात्रव्यावृत्त्यर्थं किलाप्रगृह्यासूत्रयत् । भृतिव्याप्त्यादयो गुणा इति हि प्रमाणवचनम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र ब्रह्मदर्शनसाधनोपासने सर्वेषां संभृत्यादिगुणोपासननिवारणादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथा चतुर्गुणनियमभङ्गप्रसङ्गान्निवारणीयं तत् । 'उक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति' 'एष हि सर्वेषु लोकेषु भाति' इत्यादौ प्रतीते प्रकृतभगवद्गुणान्तर्गते संभृतिद्युव्याप्ती विषयः । किं सर्वमुमुक्षूपास्ये उत नेति सन्देहः । द्विविधगुणप्रतीतिरेव संदेहबीजम् । सर्वोपास्ये इति पूर्वः पक्षः । सर्वेषां मुमुक्षुत्वसाम्यात् । मोक्षे च स्वाधमभरणस्य प्रकाशव्याप्तेश्च सर्वापेक्षितत्वात् । फलं चोपासनानुसार्येव भवति । 'यादृशो भावितस्त्वीशस्तादृशो जीव आभवेत्' इत्यादेः । न चैवं सर्वगुणोपास्तिः । सर्वेषां सर्वगुणापेक्षाभावात् । अतः संभृतिद्युव्याप्त्योः सर्वोपास्यत्वाच्चतुर्गुणो-पास्तिनियमो न युक्त इति । सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ संभृतीति ॥ अपिपदान्नञः

अधिकारियोग्यतया विशेषसद्भावात् । देवादीनामेव तदुपास्तियोग्यता मोक्षयोग्यता
योग्यतैवोपास्तिनियमप्रयोजिका न फलापेक्षेति भावः । यच्च प्रकाशादिमात्रमपेक्षितं तच्च भगवद्रूपप्रतीत्यविनाभूतप्रकाशादिनैव लभ्यते । ननु संभृत्यादिगुणोपास्तिर्देवादीनामेव योग्येति कुतोऽन्येषामयोग्यतायामप्युपासने को विरोधः फलसिद्धेरित्यत आह ॥ देवादीनामिति ॥ अतः सर्वेषां संभृत्यादिगुणोपासाभावान्नोक्तनियमभङ्ग इति सिद्धम् ॥ २४ ॥

गुर्वर्थदीपिका

यच्च प्रकाशादिमात्रमपेक्षितमित्यत्र प्रकाशे मुक्तौ स्वयोग्यप्रकाशः । आदिपदेन स्वावरभरणं च गृह्यते । भगवद्रूपप्रतीत्यविनाभूतप्रकाशादिनेत्यत्र प्रकाशपदेनानन्तसूर्य-कोटिप्रकाशस्यापि भगवतस्तत्तद्ध्यातृयोग्यतानुसारेण प्रदीपप्रभावद्वा उद्यत्सूर्यमण्डलप्रभावद्वा ध्यानरूपप्रतीत्यविनाभूततयोल्लिख्यमानप्रकाशो गृह्यते । आदिपदेन भगवद्ध्यानदशायां तत्रैवावरणभूतब्रह्मादीनां भरणं गृह्यते । अत एव "उद्यद्भास्वत्समाभासः" "ब्रह्मवायु-शिवाहीशविपैः शक्रादिकैरपि । सेव्यमानः" "युक्ताः प्रदीपवर्णाश्च" "ध्यायेद्ध-रिन्मणिनिभं हरितोपलाभ"मित्यादीन् ध्यानश्लोकान् पठति । एवं प्रकारेण सूत्रे समित्युपसर्गसूचितं विश्वरूपतया द्यावापृथिवीभरणं महाप्रकाशश्च व्यावर्त्यते ॥

भावबोधः

ओं संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ओं ॥ २४ ॥ संभृत्यादिगुणोपासनेति । अत्र पूर्वं "विशेषात्" इत्युक्तं योग्यताविशेषरूपसिद्धान्तन्याय एव अत्रापि "अतः" इति सिद्धान्तन्यायत्वेन अतिदिश्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं सर्वेत्यादि । अत्र संभृतिद्युव्याप्ती सर्वमुमुक्षूपास्ये भवत उत योग्यतैवेति । तदर्थमेतद्गुणोपासनेऽपि अपेक्षितं प्रकाशादिरूपं फलं सामान्योपासनेन न भवत्युत भवतीति । मुमुक्षव इत्याद्यविशेषात् । भरणस्य द्युतेश्च सर्वेषामपेक्षितत्वाच्च संभृतिद्युव्याप्ती अपि सामान्ये इति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह– सर्वोपास्ये इत्यादिना । मोक्षमात्रस्यानन्दाद्युपासनेनैव सिद्धेः नैतदुपासनं मुमुक्षुत्वं प्रति प्रयोजकमित्यत आह– मोक्षे चेति । एतदयोग्येष्वतिप्रसक्तमिति मुमुक्षुत्वं चोक्तम् ।

इति न्यायविवरणोदाहृतं वचनं मनसि निधायाह– यच्च प्रकाशादिमात्रमिति । अन्यथा अनर्थकृद्भवेदिति एतन्निवर्तनीयमाह– अन्येषामयोग्यतायामपीति । देवादीनामिति । भाष्योदाहृतं प्रमाणमुपलक्षणम् । ''सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूपः'' इत्यादिन्यायविवरणोदाहृतं प्रमाणमपि ग्राह्यम् ॥ १४ ॥

भावदीपः

ॐ संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॐ ॥ निवारणादिति ॥ फलसाम्यादपेक्षितत्वात्यानन्दादय इत्यत्रोक्तन्यायेनापेक्षितसंभरणद्युव्याप्तिप्राप्त्यर्थं तयोरपि सर्वोपास्यत्वशङ्कायामधिकारिविशेषादिति प्रागुक्तयुक्त्यैव तन्निवारणादित्यर्थः । तेनास्य पूर्वानन्तर्यसंगतिरपि सिद्धेति ज्ञेयम् । भाष्येऽनुक्तेः स्वयमनयोः श्रौतत्वं दर्शयति ॥ उक्तेति ॥ श्रुत्यर्थस्तु पूर्वपादे प्रकृतैतावत्त्वमित्यत्र व्यक्तः ॥ एष हीति ॥ चक्षुरन्तरस्थ इत्यर्थः । एतच्चाक्षिविद्यास्थं वाक्यमन्तर उपपत्तेरित्यत्र ब्रह्मपरत्वेन निर्णीतमिति भावः । संभृतिः सम्यग्भरणम् । द्युव्याप्तिर्नाम दिवा प्रकाशेन व्याप्तिः ॥ द्विविधेति ॥ पूर्वत्रैवात्रार्थो ध्येयः । मुमुक्षव इत्यविशेषाद्भरणस्य द्युतेश्च सर्वेषामपेक्षितत्वाच्च संभृतिद्युव्याप्ती अपि सामान्ये इत्यन्यत्रोक्तप्रतिज्ञाहेतू आह ॥ सर्वोपास्ये इति ॥ ततश्च किमित्यतो द्वितीयहेतुमाह ॥ मोक्षे चेति ॥ ततोऽपि किमित्यतोऽर्थसामान्यादित्युक्तन्यायमाह ॥ फलं चेति ॥ तृतीयस्कन्धतात्पर्योक्तस्मृतिं चाह ॥ यादृश इति ॥ उक्तहेतूनां तर्कपराहतिमाशङ्क्य निराह ॥ न चैवमिति ॥ मुमुक्षूणां मुक्तावपेक्षितफलानुसार्युपासनस्य कर्तव्यत्वे सतीत्यर्थः । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ संभरणप्रकाशव्याप्त्योर्मुक्तिगतयोर्मुमुक्षुमात्रापेक्षितत्वादित्यर्थः ॥

संभृतिद्युव्याप्ती अपि नान्येषामुपसंहार्ये इति भाष्यं सूत्रारूढं कर्तुं सूत्राक्षरार्थमाह ॥ अपिपदादिति ॥ अत एवेति भाषणादाह ॥ चशब्द इति ॥ सर्वोपास्येन चेत्तदुपासनं निरधिकारिकमेव स्यादिति शङ्कानिरासार्थं पूर्वभाष्यमित्युपेत्य तद्योजयति ॥ किं तु देवादीति ॥ देवादीनामिति स्मृत्यनुरोधाद्भाष्ये देवपदमुपलक्षणमिति भावः । उपास्य एवेति भाषणादाह ॥ चशब्द इति ॥ सर्वोपास्येन चेत्तदुपासनं निरधिकारिकमेव स्यादिति शङ्कानिरासार्थं पूर्वभाष्यमित्युपेत्य तद्योजयति ॥ किं तु देवादीति ॥ देवादीनामिति

स्मृत्यनुरोधाद्भाष्ये देवपदमुपलक्षणमिति भावः । उपास्य एवेति फलितार्थः । द्विवचनोक्त्या सूत्रे समाहारद्वन्द्वेन वा प्रकृतिभावमनाश्रित्य वा निर्देश इति सूचितम् । स्मृतौ बहुवचनमादिपदं च वक्ष्यमाणवेधादिपरमिति भावः । तत्वप्रदीपे तु अपरैश्वर्यादि-गुणान्तरसमुच्चये । अत एव स्मृतौ भृतिव्याप्त्यादय इत्युक्तिरित्युक्तम् । अत एवेत्यादि व्याचष्टे ॥ अधिकारीति ॥ स च विशेषोऽन्येषामप्यस्तु विशेषाभावे वाऽस्त्वपेक्षा-मात्रेणोपासनमित्यतः स्मृत्यनुरोधेनैवकारसूचितभावमाह ॥ देवेति ॥ योग्यतैवेति च ॥ अपेक्षितप्राप्तिर्वा कथं भवेदित्यत आह ॥ यच्चेति ॥ उद्यद्भास्वत्समाभास इति । युक्ताः प्रदीपवर्णाश्चेत्याद्युक्तदिशा भगवद्ध्यानरूपप्रतीतिविषयप्रकाशेन, विपैः शक्रादिकैरपि सेव्यमान इति सपरिवारध्यानेन किंचिद्भरणस्य संभवादित्यर्थः । गुण्याकारस्मृतेरेव द्युतिमात्रं प्रतीयत इति न्यायविवरणोक्तस्मृतेरिति भावः । पूर्वोत्तरार्धव्यावर्त्ये क्रमेणाह ॥ नन्विति ॥ सूत्रार्थं फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ योग्यताविशेषाभावादिति । अत इति सूत्रांशतात्पर्यार्थः । देवादीनामेव तदुपासनयोग्यताविशेषसद्भावादिति वा अर्थः ॥ उक्तनियमेति ॥ चतुर्गुणनियमेत्यर्थः ॥ २४ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॐ ३-३-२४ ॥ अत्र पूर्वं विशेषादित्युक्तयुक्तिः, दर्शयति चेत्युक्तप्रमाणबलं, अत्रापि अत इति सिद्धान्तसाधकत्वेनातिदिश्यत इत्यातिदेशिकी अनन्तरसङ्गतिः । किं सर्वेत्यादि । सम्भृतिद्युव्याप्ती सर्वोपास्ये न भवत उत भवत इति चिन्ता । तदर्थं गुणोपासायां फलापेक्षैव प्रयोजिका उत तद्योग्यतैवेति । अत्रात इति योग्यताविशेषेण सिद्धान्तकरणाल्लब्धमविशेषितेत्युक्तन्यायं विशदयन् पूर्वपक्षयति । सर्वेषामिति । एतेनाविशेषितमुमुक्षुत्वस्य सर्वसाम्यमिति विवृतं भवति । मोक्षमात्रस्या-नन्दाद्युपासनेनैव सिद्धेर्न तदुपासने मुमुक्षुत्वं प्रयोजकमित्यतः प्रकारान्तरेण विवृणोति । मोक्षे त्विति । तेन स्वाधमभरणस्य प्रकाशव्याप्तेश्च विशेषता सामान्येन सर्वापेक्षिततत्वमिति विवृतं भवति । अस्तूत्तरणादेः सर्वापेक्षितत्वं, तावता कथमुपास्यत्वमित्यतः अविशेषता-फलोपासनयोरित्यर्थतया तदेव व्यनक्ति । फलं चेति । नञः समाकर्ष इति । तेन भाष्ये नान्येषामिति लभ्यत इति भावः । चशब्द एवार्थ इति । तेन भाष्ये अत एवेत्युक्तमिति भावः । देवादीनामिति भाष्यमुत्सूत्रमित्यत उत्थापिताकाङ्क्षाशामकतया सम्भृतिद्युव्याप्ती

अपि नान्येषामुपसंहर्तव्यं इति भाष्यं तावद्योजयति । सम्भृतीति । तदुपर्याकाङ्क्षा-मुत्थापयति । किन्त्विति । भगवद्रूपेति । भगवद्रूपध्याने प्रतीतप्रकाशादिनैव इत्यर्थः । तदुक्तं गुण्याकारस्मृतेरेव द्युतिमात्रं प्रतीयते । न व्याप्तिर्जगदस्मृत्येति । अन्यथाऽनर्थकृद्भवेदि-त्येतन्निवर्तनीयामाह । अन्येषामयोग्यतायामपीति । इत्यत आहेति । इत्यतः प्रमाणबलमित्युक्तन्यायं विशदयन् प्रमाणमाहेत्यर्थः । ननु सूत्रे नञोऽनुवृत्तिः उपपद्यत इति अपिपदं व्यर्थम् । सर्वत्रानुवृत्तिस्थले तदभावात् । अपिपदस्थाने नञः प्रयोगसम्भवे-नायासवैयर्थ्याच्च । अपीत्युक्तेनेत्यर्थज्ञापनप्रकारनिरूपणाच्चेति चेन्न । अनुवृत्तिर्हि आकाङ्क्षावशाज्ज्ञाप्यते । निराकाङ्क्षे तदभावात् । आकाङ्क्षापेक्षयापि पदमन्तरङ्गम् । आत्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वं नेत्युक्त्वा सम्भृतिद्युव्याप्ती अपीति समुच्चायकापि-पदप्रयोगनिषेधस्यैव समुच्चायकत्वज्ञापनात् नेत्यनुवृत्तिलाभात् । तदभाव एवाकाङ्क्षामात्र-स्यानुसरणीयत्वात् । राम आगतो लक्ष्मणश्चेत्यादाव्यवहितानुवृत्तिस्थले च शब्दाद-ज्ञापकत्वस्य च सर्वैरङ्गीकृतत्वाच्च । सम्भृतिद्युव्याप्ती न चात इत्येवं प्रयोगापेक्षया सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चात इति प्रयोगे अक्षरलाघवाभावेऽपि मात्रालाभस्य विद्यमानत्वेन तथा प्रयोगसम्भवात् । ईकारो द्विमात्रा । नेति व्यञ्जनमर्धमात्रा । अकारस्त्वर्धमात्रेति त्रिमात्रा भवन्ति । एवं चास्मिन् पाठे अर्धमात्रालाघवमिति । यद्वा सूत्रे द्विवचनगहिम्ना टीकायामेवं व्याख्यतत्वेऽपि सम्भृतिद्युव्याप्त्यादयो गुणा इत्यादिशब्दात् अपिशब्देन वीर्यौदार्यादयो गृह्यन्ते । अतोऽपिशब्दस्य केवलमनुकर्ष ज्ञापनयैव चारितार्थ्याभावादवैयर्थ्यम् । तदुक्तं तत्वप्रदीपे । अपिशब्दात् वीर्यौदार्यादयो गृह्यन्ते द्वित्वमात्राव्यावृत्त्यर्थं किलाप्रगृह्यासूत्रयत् । द्युतिव्याप्त्यादयो गुणा इति प्रमाणवचनमित्यलम् । विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॐ ॥ संभृत्यादिगुणोपासनेति । अत्राप्यत इति सिद्धान्त न्यायत्वेनातिदिश्यत इति अनन्तरसंगतिरिति भावः । मोक्षमात्रस्यानन्दाद्युपासनेनैव सिद्धेः नैतदुपासनं मुमुक्षुत्वप्रयोजकमित्यत आह । मोक्षे चेति । यत्तदयोग्येषु अतिप्रसक्तमिति मुमुक्षुत्वं चोक्तम् । ननु संभृत्यादिगुणोपास्त्यभावे स्वाधमभरणादि कथं स्यादित्यत आह । यच्चेति । देवादीनामिति भाष्योदाहृतप्रमाणमुपलक्षणम् । सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूप इत्यपि ग्राह्यम् ।

वाक्यार्थविवरणम्

व्याप्तीति ।। प्रकाशेन द्व्यादिलोकव्याप्तीत्यर्थः ।। आ ।। सम्यक् ।। सर्वगुणेति ।। सर्वगुणापेक्षासद्भावेनेत्यर्थः । ननु फलापेक्षैव तदुपास्तिप्रयोजिकेत्यत आह ।। योग्यतैवेति ।। ननु मोक्षे देहे प्रकाशापरपर्यायकान्तेरपेक्षितत्वात् प्रकाशतो द्युव्याप्तिरूपगुणोपासनाभावे च तत्प्राप्तेरयोगात्तद्गुणोपासने वाच्ये चतुर्गुणोपासनानियमभङ्ग एवेति चेत्तत्राह ।। यच्चेति ।। भगवद्रूपं भगवद्देहः । उपासनाकाले यदा भगवद्रूपं प्रतीयते तदा तत्प्रकाशरूपमेव प्रतीयते । अतो भगवद्रूपप्रतीत्यविनाभूतप्रकाशेनैव प्रकाशादि लभ्यतेऽतो न तदर्थं प्रकाशतो द्युव्याप्त्यादिगुणोपासनापेक्षितेत्याशयः ।। यथोक्तम् ।। ''गुण्याकारस्मृतेरेव द्युतिमात्रं प्रतीयत'' (न्यायविवरणे) इत्यादि ।। अयोग्यतायामिति ।। तद्गुणोपास्तियोग्यताया अभावेऽपि ।। आहेति ।। न फलसिद्धिः किन्त्वनर्थ एवेत्याहेत्यर्तः ।।

वाक्यार्थमञ्जरी

उक्षाः भक्ताभिलषितसेचकः । मोक्षमात्रस्य आनन्दाद्युपासनेनैव सिद्धेः न मुमुक्षुत्वं, तदुभयोपासनं तदुभयप्रयोजकमित्यत आह ।। मोक्षे चेति ।। फलंचेति ।। अतो नोपासनाभावे तदुभयलाभ इति भावः । यादृशः यद्गुणविशिष्टः भावितः ध्यातः आसम्यगुपास्तिः प्रसज्यत इति शेषः ।।

ॐ संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॐ ।। संभृतिः सम्यग्भरणं द्युव्याप्तिः प्रकाशेन व्याप्तत्वं तेन सर्वोपास्ये कुतः, अतश्च योग्यताविशेषादेवेत्यर्थः ।। भगवद्रूपेति ।। ध्यानकाले प्रतीयमानं भगवद्रूपं न प्रकाशेन विना प्रतीयेत किंतु यत्किंचित्प्रकाशयुतमेव अतस्तदु-पासनेनैव तदपेक्षितप्रकाशलाभ इत्यर्थः ।। १४ ।।

१५. पुरुषविद्याधिकरणम्

यस्यां विद्यायां महागुणा उच्यन्ते सोत्तमानामितरान्येषामिति चेन्न—

।। ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॐ ।। २५ ।। पुरुषसूक्तोक्त-विद्यायामपि केषाञ्चिद्गुणानामनाम्नानात् ।

(सूत्रभाष्यम्)

'सर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणाः विष्णोरुदीरिताः ।
तत्रापि नैव सर्वेऽपि तस्मात्कार्योपसंहृतिरि'ति ब्रह्मतर्के ॥ २५ ॥

॥ इति पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १५ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

यस्मिन्वेदप्रकरणे महासंख्या गुणा उच्यन्ते, बहुगुणा इत्यर्थः, तदुत्तमाधिकारिणामित्यत आह–पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् । पुरुषसूक्तमित्युक्ता विद्या पूरुषसूक्तोक्तविद्या ॥ इति पुरुषविद्याधिकरणम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्रेश्वरसाक्षात्कारसाधनोपासने सर्वतो गुणोपसंहारसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अनुपसंहारे सर्वज्ञानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्समर्थनीयोऽसौ । प्रकृतसार्वत्रिकगुणोपसंहारो विषयः । कर्तव्यो न वेति सन्देहः । क्रियाद्वैविध्यदर्शनं सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षयति ॥ यस्यामिति ॥ न सर्वतो गुणोपसंहारः कर्तव्यः । व्यर्थत्वात् । न च स्वस्वयोग्यगुणोपासनाय सर्वत उपसंहार इति वाच्यम् । सार्वत्रिकगुणोपसंहारमन्तरेणाऽपि तत्संभवात् । ये हि बहुगुणोपासनयोग्यास्तेषां तादृग्विद्याभिरुपास्तिरुपपद्यते । अत उपसंहारवैयर्थ्यान्न सर्वज्ञानोपयोग इति भावः । पूर्वपक्षं प्रतिषेधति ॥ नेति ॥ हेतुतया सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ पुरुषेति ॥ कर्तव्य एव सर्वतो गुणोपसंहारः । सर्वगुणोपास्तियोग्यानामप्यधिकारिणां भावात् । एकस्यामेव विद्यायां सर्वगुणानामनुक्तत्वात्सर्वविद्योत्तमायामपि पुरुषसूक्तमित्युक्तविद्यायां केषाञ्चिदेव गुणानां पठितत्वात्केषाञ्चिदपठितत्वादिति भावः । भवेदुपसंहारस्य कर्तव्यता यदि स्यात्पुरुषसूक्तस्य सर्वविद्योत्तमत्वम् । तत्रापि केषाञ्चिद् गुणानामनुक्तत्वम् । तदेव कुत इत्यत आह ॥ सर्वत इति ॥ न च वाच्यमेकस्यामेव विद्यायां सर्वगुणानुक्तेरस्तु चतुर्मुखस्य सर्वगुणोपसंहारः । अन्येषां तु महदल्पगुणाभिधायकविद्याभिरेवोपास्तिसंभवादुपसंहारो व्यर्थ इति । संख्यासाम्यसंभवेऽप्येकस्यामेव विद्यायां स्वापेक्षितगुणोक्तिनियमाभावात् । अतः सर्वतो गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वादुक्तमुपपन्नमिति सिद्धम् ॥ २५ ॥

गुर्वर्थदीपिका

तत्रापि नैव सर्वेऽपीत्यस्य मानुषापेक्षितज्ञानानन्दादिगुणानामकथनादिति भावः । इदं चोपलक्षणं "सत्यं ज्ञानमनन्त"मिति वाक्ये ज्ञानमात्रस्य कथनादानन्दादेरकथनात्

एवं च मानुषाणामपि यदा सर्वोपसंहारोऽपादितस्तदा किमु [illegible] [illegible]
द्रष्टव्यम् ॥

भावबोधः

ओं पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २५ ॥ सर्वतो गुणोपसंहारसमर्थनादिति । तत्तदुपासनायोग्यगुणनिर्णयेन ब्रह्माद्यधिकारिणां स्वस्वयोग्यगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वे व्यवस्थिते तत्रावसरप्राप्तस्य स्वस्वायोग्यस्य गुणप्रतिपादकविद्याभ्यो गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वसमर्थनादनन्तरसङ्गतिः । कर्तव्यो न वेत्यादि । "उपसंहारोऽर्थाभेदात्" इत्युक्तः सर्वगुणोपसंहारः सर्वविद्याभ्यो न कर्तव्य उत कर्तव्य इति चिन्ता । तदर्थं ब्रह्मादीनामुपास्या गुणा पुरुषसूक्ताद्येकैकस्यामेव विद्यायामुच्यन्ते उतानेकास्विति । उपसंहारस्य अप्रयोजनतेति न्यायविवरणानुसारेणाह– व्यर्थत्वादिति । ये हि बहुगुणोपासनयोग्या इति । "यस्यां विद्यायां" इत्यादिभाष्यव्याख्यानपरेणानेन क्वचिद्बहुगुणाः क्वचिदल्पगुणाः श्रुतिष्वेवोच्यन्त इति न्यायविवरणमप्युक्तार्थं भवति ॥

नन्वस्तु पुरुषविद्यायामपि इतरेषामनाम्नानम् । तथापि तत्र यावन्तो गुणाः प्रतिपाद्यन्ते तावन्त एवोपास्यन्तां किं सर्वविद्याभ्यो गुणोपसंहारेण इत्याशङ्कापरिहारार्थं प्रवृत्तं 'गुणाः सर्वे ब्रह्मणैव हि उपास्याः नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यैः" इति श्रुतेः सर्वगुणोपासकस्यापि अधिकारिणोऽभावादिति न्यायविवरणं मनसि निधायाह– सर्वगुणोपास्तियोग्यानामिति । अत्र न्यायविवरणे ब्रह्मणैवेति श्रुत्यनुसारेण ऋजुगणविवक्षयाधिकारिण इत्येकवचनप्रयोगेऽपि तद्व्यक्तिबाहुल्यापेक्षयाऽत्र अधिकारिणामिति ज्ञातव्यम् । नन्वस्तु सर्वगुणोपसंहर्तॄणां अधिकारिणां सद्भावः तथापि तेषां सर्वगुणाभिधायकैकविद्ययोपास्तिः संभवतीति न सर्वविद्याभ्यो गुणोपसंहारः कर्तव्यः इत्याशङ्कापरिहारार्थं प्रवृत्तमेकत्राऽपृथक्सर्वगुणानुक्तेरिति न्यायविवरणं मनसि निधायाह– एकस्यामेवेति । नन्वेकस्यां सर्वगुणानुक्तिः कुत इत्यतः कैमुत्येन तत्सिद्धिरित्यर्थप्रतिपादकतया पुरुषसूक्तेत्यादिभाष्यं न्यायविवरणेन संयोजयति– सर्वविद्येति । कथमनेन कैमुत्यद्योतनमित्यतः सूत्रभाष्यगतापिपदाभिप्रायकथनार्थं सर्वविद्येत्युक्तम् ॥

ननु पुरुषसूक्तमेव गुणप्रतिपादकविद्या न तु तत्र तादृशविद्यान्तरोक्तिः; अदर्शनात् । तत्कथं पुरुषसूक्तोक्तविद्यायामित्युक्तमित्यतो व्याचष्टे– पुरुषसूक्तमित्युक्तविद्यायामिति ॥

''सर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणा विष्णोरुदीरिताः ।।''

इति स्मृत्यनुसारेण सूत्रे''ऽनाम्नानाच्चे''ति ''च''शब्दसंबन्ध इत्यभिप्रेत्य तत्समुच्चितमर्थमाह– केषाञ्चिदेवेति । उदाहृतन्यायविवरणगतस्याऽपृथगित्यस्य तन्निवर्तनीयाशङ्काप्रदर्शनपूर्वकमभिप्रायमाह– न च वाच्यमित्यादिना । चतुर्मुखस्येत्यनन्तरं सर्वविद्याभ्य इति शेषः । स्वापेक्षितेति । अनेनाऽपृथगित्यस्य संकल्प्येत्यर्थ उक्तो भवति ।। १५ ।। इति पुरुषविद्याधिकरणम् ।। १५ ।।

भावदीपः

ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॐ ।। सर्वतो गुणेत्यादि ।। एकत्रैव श्रुतौ सर्वगुणानामुक्त्या सार्वत्रिकोपसंहारवैफल्यशङ्कायां तदनुक्तिकथनेन सार्वत्रिकगुणोपसंहारसमर्थनादित्यर्थः । तेनोपसंहारोऽर्थाभेदादित्यादिना न पुनरुक्तता । तथा योग्यताविशेषादित्युक्तयुक्त्या संभूत्यादेर्देवाद्युपास्यत्वेऽपि दर्शयति चेत्यत्रात्मशब्दो ब्रह्मादीनां युगपत्सर्वगुणान् प्रकाशयतीत्युक्तदिशा तत्तदधिकारिणां विवक्षितस्वस्वयोग्यगुणानामेकैकत्र श्रुतावुक्त्या तन्मात्रोपासनेनोपपत्तौ सार्वत्रिकगुणोपसंहारो विफल इति शङ्कनाद्वा संभूत्यादेः सर्वायोग्यतया चतुर्गुणोपास्तेरेव सर्वयोग्यत्वे यथाशक्ति सर्वेषां सर्वपरिज्ञानोक्तिरयुक्ता । एकैकविद्याभ्यासेनैव सर्वेषां स्वस्वविवक्षितगुणोपसंहारसंभवेन तद्वैयर्थ्यादिति शङ्कनाद्वा पूर्वसंगतिरपि सिद्धा ध्येया । यद्वा ब्रह्मणा सर्वगुणैर्देवादिभिर्बहुगुणैर्मानुषैश्चतुर्भिरित्येवमियता ग्रन्थेनोपास्त्युक्ताविह सर्ववेदान्तनयोक्तं यथाशक्ति सर्वेषां सर्वपरिज्ञानं सर्वेषामपि यथायोग्यं गुणोपसंहारसमर्थनेन समर्थ्यत इति वा सङ्गतिः ।। अनुपसंहार इति ।। विक्षिप्य नानास्थानेषूक्तानामेकबुद्ध्युपारूढत्वरूपोपसंहाराभावे । यथाशक्ति सर्वपरिज्ञानवैयर्थ्यादित्यर्थः । उपसंहारस्याप्रयोजनतेति न्यायविवरणोक्तिलब्धप्रतिज्ञाहेतू आह ।। न सर्वत इति ।। हेतूपपादकत्वेन भाष्यमवतार्य व्याचष्टे ।। न च स्वस्वेति ।। फलोक्त्योपसंहरति ।। अत इति ।। सार्वत्रिकगुणोपसंहारमन्तरेण स्वस्वयोग्यगुणोपसंहारसंभवादित्यर्थः ।।

सर्वगुणोपासकस्याप्यधिकारिणो भावादेकत्रापृथक् सर्वगुणानुक्तेर्बलादुपसंहारानतेरित्यन्यत्रोक्तप्रतिज्ञाहेतू वक्ति ।। कर्तव्य एवेति ।। भावादिति ।। गुणाः सर्वे ब्रह्मणैव ह्युपास्या नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यैरित्यन्यत्रोक्तश्रुतेरिति भावः । नन्वप्रयोजको हेतुः ।

एकविद्ययाऽपि सर्वगुणोपास्तिसंभवादित्युक्तत्वादित्यत एकत्रेत्यादेरर्थमाह ॥ एकस्यामेवेति ॥ असिद्धो हेतुरित्यतः कैमुत्यन्यायसिद्धत्वमुक्तहेतोरभिप्रेत्य भाष्यं योजयति ॥ सर्वविद्येति ॥ अपिपदलब्धोऽयमर्थः । असंभवनिरासाय स्मृत्यनुरोधेनोक्तम् । पुरुषसूक्तमित्युक्तेति । केषाञ्चिदनाम्नानादित्युक्तिलब्धार्थमाह ॥ केषाञ्चिदेवेत्यादि ॥ पूर्वोत्तरार्धव्यावर्त्यं आह ॥ यदि स्यादित्यादि ॥ पृथक्शब्दतात्पर्यं शङ्कापूर्वं व्यनक्ति ॥ न च वाच्यमिति ॥ संख्येति ॥ स्वाभिमतगुणसंख्यासमचतुःपंचादि सङ्ख्याकानामाम्नानेऽपीत्यर्थः । सूत्रार्थं फलोक्त्यो-पसंहरति ॥ अत इति ॥ सर्वविद्योत्तमपुरुषसूक्तानाम्नानसिद्धादेकत्रैव क्वापि श्रुतौ विवक्षितसर्वगुणानाम्नानादित्यर्थः ॥ कर्तव्यत्वादिति ॥ विहितत्वादिप्रागुक्तयुक्त्या कर्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ उक्तमिति ॥ सर्वपरिज्ञानमित्यर्थः ॥ २५ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॐ ३-३-२५ ॥ सर्वतो गुणोपसंहारेति । विप्रकीर्णस्थानोक्तगुणोपसंहारसमर्थनादित्यर्थः । प्रकृत इति । पूर्वाधिकरणे प्रकृतः "उक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति एष सर्वेषु भाती"त्यादिविप्रकीर्णसर्वविद्योक्तगुणोपसंहार इत्यर्थः । देवादीनामुपास्यास्तु भूतिव्याप्त्यादयो गुणाः । सर्वैर्गुणैर्देवगणा उपासन्त इति भाष्यन्याय-विवरणयोः सर्वविद्योक्तगुणोपसंहारस्य प्रकृतत्वस्य स्पष्टत्वादनन्तरसङ्गतिः । कर्तव्य इति । अत्र विप्रकीर्णस्थानोक्तगुणोपसंहारो न कर्तव्य उत कर्तव्य इति चिन्ता । तदर्थमेकैकविद्यायां सर्वे गुणा उच्यन्ते न वेति । भाष्ये एकैकविद्ययोपास्तिपर्याप्त्युक्त्या सूचितं तदुपपाद्यमप्रयोजकतेत्युक्तन्यायं विशदयति । व्यर्थत्वादिति । सार्थक्यमाशङ्क्य वैय्यर्थ्योपपादकतया भाष्यं व्याचष्टे । न चेत्यादिना । स्वोत्तमानामिति । भाष्ये उत्तमानामुपास्त्यै सा विद्या गुणसमर्पिकेत्यर्थः । ननु उपसंहारनये विहितत्वेन हेतुना विप्रकीर्णस्थानोक्तगुणोपासनस्य साधितत्वात् गतार्थमेतदधिकरणमिति चेत् व्यर्थाविधेरन-वधेयत्वेन तस्याप्यत्राक्षेपात् । न च विप्रकीर्णगुणोपासनस्याधिकफलहेतुत्वमुक्तमिति न वैय्यर्थ्यमिति वाच्यम् । तत्र सर्वापेक्षितमोक्षस्यानन्दाद्युपासनेनैव लाभात् । विप्रकीर्ण-गुणोपासनं व्यर्थमित्याशङ्क्यानन्दातिशयहेतुत्वादवैय्यर्थ्यमिति फलमुखवैय्यर्थ्यस्य परिहृतत्वेऽप्यत्रैकस्यामेव विद्यायां बहुगुणप्रमापनसम्भवाद्विद्यान्तरवैय्यर्थ्यमिति प्रमाणमुख-वैय्यर्थ्यमाशङ्क्य परिहारादगतार्थतैवेति ज्ञेयम् ।

सूत्रे उपसंहार इत्यस्ति । अपिशब्दोऽनौचित्यस्य कैमुत्यस्य च द्योतकः । यदात्त्युत्तमायामपि विद्यायां सर्वगुणाभिधानं तदा किं वाच्यं विद्यान्तरे सर्वगुणाभिधानमिति । अनाम्नानाचेति चशब्दसम्बन्धः । तेन सर्वगुणोपास्तियोग्याधिकारिभावः समुचीयते । केषांचिदाम्नानं च समुचीयते । तथा च सर्वोपास्तियोग्यानामधिकारिणां प्रमाणप्रमितत्वात् एकस्यामेव विद्यायां केषांचिदाम्नानादितरेषामनाम्नानाचेत्यस्य कैमुत्यप्रमाणप्रमितत्वात् तदुभयान्यथानुपपत्तिबलात् सार्वत्रिकगुणोपसंहारः कार्य इति सूत्रार्थमानतिरित्युक्तन्यायप्रदर्शनपूर्वकमाह । कर्तव्य एवेत्यादिना । उक्तं च न्यायविवरणे । सर्वगुणोपासकस्याप्यधिकारिणो भावात् एकत्र पृथक् सर्वगुणानुक्तेश्च बलादुपसंहारोपपत्तेरिति । पुरुषसूक्तमित्युक्तेति । प्रसिद्धेत्यर्थः । भाष्ये पौरुषसूक्ते सर्वतः सर्वत्र प्रत्यृचं प्रतिपदं प्रत्यक्षरमित्यर्थः । सर्वतः सर्वविद्याभ्यः आधिक्येनेति वा । सूत्रे सर्वेषामनाम्नानादित्यनुक्त्वा इतरेषां केषांचिदनाम्नानादित्युक्त्या व्यावर्त्यं चोद्यमाशङ्क्य निषेधति । न च वाच्यमिति । अन्येषामिति । महतां बहुगुणाभिधायकविद्याभिः अल्पकानां कतिपयगुणाभिधायकविद्याभिरित्यर्थः । स्वापेक्षितेति । एतेन केषांचिदित्यस्य स्वापेक्षितमध्ये केषांचिदित्यर्थः । तथा चैतदवभासार्थमितरेषामित्युक्तमिति भावः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॐ ॥ सर्वतो गुणोपसंहारेति । तत्तदुपासनयोग्यानां गुणनिर्णये ब्रह्मादीनां स्वयोग्यगुणोपसंहारकर्तव्यत्वे व्यवस्थिते । तत्रावसरप्राप्तस्वस्वोपास्यगुणप्रतिपादकविद्याभ्यो गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वसमर्थनादनन्तर संगतिरिति भावः । गुणोपसंहारमन्तरेण कथमुपासनमित्यत आह । येहीति । नन्वस्तु पुरुषविद्यायामितरेषामनान्मानं तथापि तत्र यावन्तो गुणाः प्रतिपाद्यन्ते तावन्त एव उपास्यतां किं सर्वविद्याभ्यो गुणोपसंहारेणेत्यत आह । सर्वगुणोपास्तीति । नन्वस्तु सर्वगुणोपसंहर्तॄणां अधिकारिणां सद्भवः तथापि तेषां सर्वगुणाभिधायकैकविद्ययोपास्तिः संभवतीति न सर्वविद्याभ्यो गुणोपसंहारः कर्तव्यः इत्याशङ्क्याह । एकस्यात्मनेति । नन्वेकस्यां सर्वगुणानुक्तिः कुत इत्यत आह । सर्वविद्येति । कथमनेन कैमुत्यद्योतनमित्यतः सूत्रभाष्यगतापिपदाभिप्रायकथनार्थं सर्वविद्येत्युक्तम् । ननु पुरुषसूक्तं गुणप्रतिपादकविद्या न तु तादृशविद्यान्तरोक्तिः अदर्शनात् अतः कथं पुरुषसूक्तोक्तविद्यायामित्युक्तमित्यतो व्याचष्टे ।

सूत्रेऽनाम्नानात् यच्छब्दसम्बन्ध इत्यभिप्रेत्य तत्समुचितमर्थमाह । कस्याञ्चिदेवेति । चतुर्मुखस्ये-त्यनन्तरं सर्वविद्याभ्य इति शेषः । संख्यासाम्यसंभवेऽपीति । उपासकस्य विंशति गुणाधिकारित्वे विद्यायामपि विंशतिगुणोक्त्या संख्यासाम्यसंभवेऽपीति ।

वाक्यार्थविवरणम्

सर्वत इति ॥ विप्रकीर्णनानास्थानेपूक्तस्वयोग्यगुणोपसंहारेत्यर्थः ॥ सर्वज्ञानेति ॥ सर्वशास्त्रोक्तगुणज्ञानेत्यर्थः ॥ तत्सम्भवात् ॥ स्वस्वयोग्यगुणोपासनसम्भवात् । तदेव वाक्यं दर्शयति ॥ ये हीति ॥ सर्वत इतीति ॥ पौरुषे सूक्ते सर्वतः सर्वत्र प्रतिपदमित्यर्थः ॥ सङ्ख्यासाम्येति ॥ दशगुणोपासनायोग्यः कश्चित् । विद्यायामपि कस्याञ्चिद्दशैव गुणाः उक्ता इत्येवं सङ्ख्यासाम्यसम्भवेऽपि तद्विद्योक्तास्ते दश गुणा उपास्यत्वेनैतदपेक्षिततया एतद्योग्या इति नियमाभावेन सर्वतो गुणोपसंहारोऽपेक्षित इत्यर्थः ॥ उक्तम् ॥ सर्वज्ञानम् ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

प्रकृत इति ॥ उपसंहारोऽर्थभेदादित्यत्रेत्यर्थः । ननूपसंहाराभावे कथं तत्रतत्रोक्तगुणोपासनं बुद्धौ युगपदनारोहादित्यत आह ॥ येहीति ॥

ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॐ ॥ अपि सर्वविद्योत्तमायां पुरुषविद्यायां पुरुषसूक्तोक्तविद्यायां इतरेषां केचिद्गुणानां अनाम्नानात् अपठितत्वात्केषाञ्चिदेव पठितत्वान्नैकत्र सर्वगुणोक्तिरित्यर्थः । ननु पुरुषसूक्तमेव गुणप्रतिपादकविद्या न तु तत्र तादृशविद्यान्तरोक्तिः । अदर्शनात् तत्कथं पुरुषसूक्तोक्तविद्यायामित्युक्तमित्यतो व्याचष्टे । पुरुषसूक्तमित्युक्तेति ॥ पुरुषसूक्तमित्येवं प्रमाणान्तरोक्तविद्यायामित्यर्थः । चतुर्मुखस्येत्य-नन्तरं सर्वविद्याभ्य इति शेषः ॥ संख्यासाम्येति ॥ स्वोपास्यगुणसमसङ्ख्याकगुणान्तर प्रतिपादनस्यापि संभवेन स्वोपास्यानामेव तत्रोक्तनियमाभावादित्यर्थः ॥ १५ ॥

१६. वेधाद्यधिकरणम्

॥ ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ ॥ २६ ॥

(सूत्रभाष्यम्)

'भिन्धि विद्धिशृणीहीति फलभेदेन सर्वशः ।
यत्यादीनां तेष्वयोगान्नाधिकारैकता भवेत् ।
अयोग्योपासनादीयुरनर्थं चार्थनाशनमि'ति बृहत्तन्त्रे ॥ २६ ॥

॥ इति वेधाद्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

इतश्च नाधिकारिणामेकरूपता ॥ वेधाद्यर्थभेदात् ॥ ''ताभिर्विध्यहृदयेयातुधानात्'' ''अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि'' ''प्रपर्वाणि जातवेदः शृणीही''त्याद्युपासनस्य दुष्टनाशनत्वेन फलवैलक्षण्यात् । यत्यादीनां तन्निग्रहायोग्यत्वाच्च ॥ इति वेधाद्यधिकरणम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्रेश्वरसाक्षात्कारसाधनोपासने भेदनादिगुणानां सर्वोपसंहार्यत्वनिरासादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । तेषां सर्वोपसंहार्यत्वे प्रागुक्तनियमभङ्गप्रसङ्गात्तन्निरसनीयमेव । 'अग्ने त्वचं यातु धानस्य भिन्धि । तं प्रत्यञ्चमर्चिषाविध्यमर्मन् । पराशृर्णीहि तमसा यातुधानान्' इत्यादौ श्रुता भेदनादयो गुणा विषयः । सर्वोपास्या न वेति सन्देहः । गुणत्रैविध्यदर्शनं सन्देहबीजम् । वेधादिसर्वोपास्यमिति पूर्वः पक्षः । दुष्टजननिग्रहफलत्वात् । तस्य च सर्वसज्जनापेक्षितत्वात् । 'प्राणस्त्वा वंशो हास्यतीत्येनं ब्रूयात्' । 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्' इति श्रुतिस्मृत्योर्विधानाच्च । अतो वेधादीनां सर्वोपास्यत्वान्न चतुर्गुणोपासननियम इति । सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति ॥ वेधादीति ॥ न वेधादीनां सर्वोपास्यत्वं यत्याद्युपास्यत्वाभावात् । वेधाद्युपासनफलस्य हिंसाया यत्यादियोग्यफलाद्विलक्षणत्वात् । अयोग्योपासनस्य चानर्थफलत्वादिति सूत्रार्थः । अत्र स्मृतिं चाह ॥ भिन्धीति ॥ शृणीहि जहि । भिन्धिविध्य शृणीहीत्येवंरूपेषूपासनेषु सर्वशो नाधिकारसाम्यं भवेत् । एतदुपासनं सर्वाधिकारिसमं न भवेदित्यर्थः कुतः । यत्यादीनां तेषूपासनेष्वयोग्यत्वात् । कस्मात् । एतदुपासनफलानां यत्यादिफलाद्विलक्षणत्वात् । अयोग्योपासनाच्चाऽनर्थादिप्राप्तेरित्यर्थः । प्राणस्त्वेत्यादिवचनान्यन्याधिकारिविषयाणीति ज्ञातव्यम् । अतो वेधादीनां सर्वोपास्यत्वाभावान्नाभिहितनियमो भज्यत

प्रागुक्तनियमभङ्गप्रसङ्गादित्यस्य चतुर्गुणोपासननियमभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः । इत्यादौ श्रुता भेदनादयो गुणा इत्यत्रोक्तश्रुतीनामयमर्थः । हे अग्ने अग्निनामकपरमात्मन् हरसा परनिर्हरणसामर्थ्येन शार्ङ्गमुक्तशरेण यातुधानस्य त्वचं भिन्धि विदारय । हिंसा हिंसनशीला अशनिः तव वज्रमपि हरसा हरत्यनेनेति हरः परनिर्हरणसामर्थ्यं तेन एनं यातुधानं हन्तुम् । हे अग्ने यः यतमानः कापट्येन प्रयत्नं कुर्वन् पीयूषं त्वया परिवेष्यमाणममृतं तितृप्सात् पीत्वा तृप्तिमिच्छेत् । प्रत्यञ्चं परिवेषणकाले तवाभिमुख्येन वर्तमानं तं दैतेयमर्चिषा भास्वरचक्रेण मर्मन् यस्य छेदेन म्रियते पुरुषः तन्मर्म कण्ठनाळादिकं तस्मिन्मर्मणि विध्यवेधनं कुरु शिरच्छेदं कुरु । हे अग्ने तपसा ज्वाला यातुधानान् पराश्रृणीहि 'शृ पाक' इति धातोः दह भस्मीकुरु । हरसा परनिर्हरणसमर्थेन तवायुधेन रक्षः राक्षसान्तरमपि पराशृणीहि सम्यग्भस्मीकुर्विति । यत्याद्युपास्यत्वाभावादित्यत्र यद्यपि यत्यादीनां ध्यानात्प्राक्प्राणायामकरणे पापपुरुषशोषणदहनादिकमस्ति । तथापि ध्यानकाले स्वयोग्यगुणानेवोपासते । नतु भेदनादिकमिति ॥

भावबोधः

ओं वेधाद्यर्थभेदात् ओं ॥ २६ ॥ भेदनादीनामिति ॥ नन्वत्रापि वेधादीनामनुपास्यत्वप्रतिपादनेन "संभृतिद्युव्याप्तिवेधादि"ति एकेनैव योगेन अनुपास्यत्वप्रतिपादनसंभवेन किं योगविभागेनेति चेत्, न । पूर्वाधिकरणे अपेक्षितफलांशस्य अन्यथासिद्ध्यैव उपासनाऽयोग्यत्वस्य इह तु सर्वथा फलायोग्यत्वेन उपासनाऽयोग्यत्वस्य उपपादनमिति वैचित्र्यप्रदर्शनाय योगविभागस्यावश्यकत्वात् । तर्हि तदनन्तरमेव कुतो न कृतमिति चेत्, न । तथात्वे संभृत्यधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायव्यतिरेकेण एतदधिकरणे तयोरभावेनास्य तच्छेषत्वप्रतीतिप्रसङ्गात् । तद्भेदज्ञापनार्थमेव "पुरुषविद्यायाम्" इत्यनेन व्यवधानकरणादिति । "तं प्रत्यञ्चं" "पराशृणीहि" इति वाक्ययोर्व्यत्यासेन उदाहरणं तु "भिन्धि विद्ध्यशृणीहि" इति स्मृत्यनुसारेणेति ज्ञातव्यम् । सर्वोपास्या इत्यादि । अत्र भेदादयो गुणाः सर्वोपास्या भवन्त्युत न भवन्तीति चिन्ता । तदर्थं यत्यादीनां तदुपासनयोग्यतास्ति उत नास्तीति । तदर्थं तदुपासनार्जितफलं यत्यादीनां योग्यमुत अयोग्यमिति । अनुव्याख्यानोक्तयोः "अविशेषप्रमाणबलं" इति पूर्वपक्षसिद्धान्तन्याययोः

घुतश्च सर्वेषामपेक्षितत्वाच्च संभृतिद्युव्याप्ती सामान्य इत्यादिन्यायविवरणेन विवृतौ घुतश्चेति "च"शब्दस्यानुक्तदुष्टनिग्रहसमुच्चायकत्वात् । संभृतिद्युव्याप्ती इत्यस्योपलक्षणत्वात् । इत्यादिप्रमाणबलादिति "आदि"शब्देन "भिन्धि विद्धि" इत्येतदधिकरणभाष्योदाहृत-प्रमाणसङ्ग्रहादित्यभिप्रेत्य सर्वेषामपेक्षितत्वादिति न्यायविवरणमत्रापि योजयति । तस्य च सर्वजनानामपेक्षितत्वादिति । ननु फलापेक्षायामपि अविहितत्वेन अकर्तव्येत्यत आह– प्राणस्त्वा वंश इति । संभृतीत्यत्र "अपि"पदेन अनुकृष्टस्य नञः मण्डूकप्लुतिवद-त्रानुवृत्तिरित्यभिप्रेत्य "नाधिकारिकता" इति स्मृत्यनुसारेण "वेधात्" इति सौत्रप्रति-ज्ञाभागं व्याचष्टे– न वेधादीनामिति । अत्र "अर्थभेदादि"त्यस्य साक्षाद्धेतुत्वासंभवात् यत्यादीनां तेष्वयोगादिति स्मृत्यनुसारेण साक्षाद्धेतुमाह– यत्याद्युपास्यत्वाभावादिति । अयोग्येति । अनेन सर्वेषां फलापेक्षत्वाविशेषादित्यस्य हेतोर्बाधितविषयत्वमुक्तं भवति ॥ १६ ॥ इति वेधाद्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

भावदीपः

ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ ॥ २६ ॥ सर्वोपसंहार्यत्वनिरासादिति ॥ संभृतिनयपूर्वपक्षन्यायेन तथात्वशङ्कायां तत्रत्यसिद्धान्तन्यायेनैव तथात्वनिरसनमित्यर्थः । न च तर्हीदं व्यर्थमभ्यधिकाशङ्कयाऽस्य प्रवृत्तेः । न चैवं तदानन्तर्यमस्य शङ्क्यम् । पूर्वत्र सर्वगुणोपसंहाराधिकारिणोऽभावेन तस्य तथोपसंहारस्य विहितत्वादिना कार्यत्वे सिद्धे तर्हि भेदनाद्युपसंहारोऽपि विहितत्वात्कार्य एवेति शङ्काभिप्रायेण वा पूर्वत्र सर्वेषां यथायोग्यं सर्वतस्तदुपसंहारोक्तौ तर्हि वेधाद्यपि विहितत्वाद्योग्यमेवेत्युपसंहार्यमिति शङ्काशयेन वा पूर्वानन्तर्योपपत्तेः ॥ प्रागुक्तेति ॥ चतुर्गुणनियमेत्यर्थः । अग्रे विष्णो । मर्मन् मर्मणि । शृणीहि हिंसय भिन्धि विध्य शृणीहीति स्मृत्यनुसारात् श्रुतिक्रमो ध्येयः । संभृतिनयोक्तन्यायमाह ॥ तस्य चेति ॥ फलस्योपासनानुकारित्वादिति भावः । तेनागतार्थत्वाय विशेषहेतुमाह ॥ प्राणस्त्वेति ॥ प्राणो मुख्यप्राणो भगवांश्च त्वां हास्यति । प्राणविहीनो भवेत्येनं प्राणोपासकनिन्दकं ब्रूयात्प्रतिवदेत्प्राणोपासक इति । प्राणोपासकस्या-त्मनिन्दकानिष्टकरवचनस्यैतरेयके विहितत्वात्स्मृतौ च साक्षाद्धननस्य विधानाच्च तत्फलहेतूपासनमवश्यं कार्यमित्यर्थः । "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

हिंस्यादिति वचनानिषिद्धहिंसाफलकमुपासनं श्येनयागादिरिवानर्थहेतुत्वादकर्तव्यमेवेति निरस्तम्। तस्य विहितेतरपरत्वेन निषिद्धफलकत्वाभावात्। अपहायापवादविषयमुत्सर्गस्य प्रवृत्तेः। एतेनैवानन्दाद्यास्तु सर्वेषामन्यथानर्थकृदित्यादिविरोधोऽपि प्रत्युक्तः। विहितेतर-संभूत्यादि गुणोपासनानिषेधपरत्वोपपत्तेरिति भावः।

फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ अपेक्षितत्वाद्विहितत्वाच्च दुर्जनवेधादेरित्यर्थः। वेधादीनां भगवदीयानामित्यर्थः। अन्यथाऽपेक्षितफलाप्राप्तेरिति भावः ॥ सूत्रे वेधादीति व्यस्तं समस्तं चेत्युपेत्य व्यस्तपक्षे स्मृत्यनुरोधेन प्रतिज्ञाहेतू व्यनक्ति ॥ न वेधादीनामिति ॥ नञो मण्डूकप्लुत्यानुकर्ष इति भावः। कुतो यत्यनुपास्यत्वमित्यतः समस्तपक्षार्थमाह ॥ वेधेति ॥ वेधाद्यर्थस्येत्यस्यार्थो वेधाद्युपासनफलस्य हिंसाया इति। भेदादित्यस्य विलक्षणत्वादिति। योग्यतालब्धस्य प्रतियोगिन उक्तितर्यत्यादियोग्यफलादिति। तावता यत्यनुपास्यत्वं कुत इत्यतोऽयोग्येत्यादिस्मृतिशेषोक्तदिशा भावार्थमाह ॥ अयोग्येति ॥ स्वयोग्यफलविलक्षणफलहेतूपासनस्येत्यर्थः ॥ स्मृतिं व्याचष्टे ॥ शृणीहीति ॥ कस्मादिति ॥ आयोग्यत्वं कुत इत्यर्थः। प्रागुक्तश्रुतिस्मृत्योर्गतिमाह ॥ प्राण इति ॥ अन्येति ॥ यत्यन्येत्यर्थः। "विष्णुना वंशभूतेन सहितं वायुना सह ॥ न शक्रोपीति मामात्थ हास्यतस्त्वामतो हि तौ ॥ ज्ञानसामर्थ्यवानित्थं ब्रूयाद्देवादिरुत्तम इत्याद्यैतरेयभाष्यस्मृतेरिति भावः। स्मृतिरपि क्षत्रियपरेत्यर्थः। एतेन वेधादेर्यत्यनुपास्यत्वे तदुपासनं निरधिकारिकमिति निरस्तम्। देवगन्धर्वाद्यधिकारिकत्वोपपत्तेः। अत एव प्राक् भृतिव्यास्यादय इत्युक्तिरिति भावः ॥ अत इति ॥ फलभेदेन यत्याद्यनुपास्यत्वादित्यर्थः। यत्तु नीलवर्णषट्कोणमण्डल-मध्यस्थेत्यादि। तत्तु प्रद्युम्नसंकर्षणकर्तृकपापपुरुषशोषणदाहप्रार्थनमेव। न ध्यानमिति यत्याद्यधिकारिकमपि न दोषावहम्। मुनीनां रामकर्तृकरक्षोवधप्रार्थनमिवेत्याहुः ॥ २६ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ ३-३-२६ ॥ यद्येकस्यामेव विद्यायां स्वापेक्षितगुणोक्ति-नियमाभावेन विद्यान्तरस्थमुपास्यं तर्हि मानुषादीनां सर्वेषामप्यपेक्षितवेधादिकमपि तं प्रत्यञ्चमर्चिषा विध्यमर्मन् इत्यादिविद्यान्तरस्थमुपास्यं प्रसज्येत न तु "सत्यो ज्ञानः

अपेक्षितानामेकत्रोक्तिनियमाभावात् । नान्यत्किञ्चित्समुपासीतेति निषेधस्तु अनपेक्षितगुण-निषेधपर इत्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । अग्ने त्वचमिति । यद्यपि रक्षोघ्नसूक्ते ''ताभिर्विध्य हृदये यातुधानानग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि । प्रपर्वाणि जातवेद शृणीहि'' इति प्रथमप्राप्तानि, क्रमिकवाक्यानि तथापि भिन्धि विध्य शृणीहीति भाष्यानुसारेण द्वितीयस्य भिन्धीत्यस्य प्रथममुपादानम् । विद्धीति मध्यमपुरुषोपादानात् ताभिर्विध्य इति वाक्यमनुपादाय तं प्रत्यञ्चमिति वाक्यग्रहणम् । पराशृणीहीत्यस्य तं प्रत्यञ्चमित्यतः पूर्वत्वेऽपि विद्धि शृणीहीत्यनुसारेणानन्तरग्रहणम् । तं प्रत्यंचमिति वाक्यापेक्षया पराशृणीहीत्यस्याव्यवहितपूर्वत्वात्तस्यैवोपादानं न तु तत्पूर्वस्य प्रपूर्वाणीत्यस्येति ज्ञेयम् । भाष्योपात्तप्रमाणे सूत्रमतिक्रम्य भेदस्य प्रथमग्रहणं तु अग्ने त्वचमिति कर्तृनामनिर्देशेन वस्तु निर्देशरूपत्वात् प्राधान्यविवक्षया । सूत्रे तु ताभिर्विध्य इति प्रथमवाक्यानुसारेणेति विवेकः । सर्वोपास्या इति । अत्र भेदादयो गुणाः सर्वोपास्या न भवन्त्युत भवन्तीति चिन्ता ।तदर्थं यत्यादीनां तत्फलयोग्यता अत एव तदुपासनायोग्यता अस्ति न वेति । सिद्धान्ते फलभेदोक्त्या सूचितं न्यायमालायां न्यायविवरणे च सम्भृत्यधिकरणपूर्वपक्षन्याय एवात्रानुसन्धेय इत्याशयेन पृथगनुक्तमविशेषतेत्युक्तन्यायं दर्शयन् पूर्वपक्षयति वेधादीति । तस्य चेति । तेन फलस्य दुष्टनिग्रहस्य सर्वापेक्षणीयत्वेनाविशेषतेति विवृतो भवति । नन्विदमधिकरणं सम्भृत्यधिकरणेनैव गतार्थम् । तत्र योग्यतैवोपास्तिनियमप्रयोजिका न फलापेक्षेति । अत इति सूत्रखण्डेनैव निरस्तत्वाद्विषयवाक्यभेदेनाधिकरणभेदे शास्त्रापर्य-वसानप्रसङ्गादित्यतोऽभ्यधिकशङ्कामाह । प्राणस्त्विति । विधानादिति । फलस्यैव विधानादित्यर्थः । यस्मिन् द्यौःपृथिवी चान्तरिक्षम् । तमेवैकं जानथ प्रकाशवान्नाम स यो ह वै प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिंल्लोके भवतीत्यादौ सम्भृत्याद्युपासनाविधानेऽपि हन्यादितिवत् स्वाधमभरणादिसम्पादयेदिति विध्यभावादिति भावः ।

सूत्रे नेत्यनुवर्तते । वेधादीति व्यस्तम् । वेधाद्यर्थेति समस्तं च पदम् । भिद्यतेऽनेनेति भेदो वैलक्षण्यम् । ततश्च वेधादि न सर्वोपास्यं तदुपासनं सर्वैस्त्याज्यमिति यावत् । कुतः वेधादि न यत्यादिभिरुपासितुं योग्यं तदपि कुतः फलेन योग्यतानिर्णयात् । वेधाद्यर्थस्य वेधाद्युपासनाफलस्य हिंसायाः यदि अर्थाद्यत्यादियोग्यफलाद्विलक्षणत्वात् । अयोग्यस्यापि गुणस्योपासना किन्न स्यादिति चेत् अर्थभेदात् । भेदोऽत्र विरोधः । स्वाभिलषित-विरुद्धप्रयोजनस्यानर्थस्य प्राप्तेः । यद्वा अर्थभेदो नाशः । अर्थनाशप्राप्तेरिति भावेन

सूत्राक्षरार्थमाह । न वेधादीनामित्यादिना । सम्भृत्यधिकरणे सर्वेषां स्वाधमभरणादिफल-योग्यत्वमङ्गीकृत्य तदर्थं द्युव्याप्त्यादेर्द्रव्यान्तर्भावेणोपास्तिमभ्युपगम्य प्रमाणबलेन पृथगुपासनायोग्यता निषिद्धा । इह तु सर्वेषां दुष्टनिग्रहफलापेक्षाभावेन फलयोग्यतां निषिध्योपासनायोग्यता निषिद्ध्यत इति महान्भेदः । अत्र स्मृतिमिति प्रमाणबलमित्युक्त-न्यायप्रदर्शनायेति भावः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ । न चात्रापि वेधादीनामनुपास्यत्वप्रतिपादन संभृतिद्युव्याप्ति-वेधादीति एकेनैव योगेनानुपास्यत्वप्रतिपादनसंभवे किं योगविभागेनेति वाच्यम् । पूर्वाधिकरणेऽपेक्षितफलाशयस्यान्यथासिद्धौ चोपासनयोग्यत्वस्य तु हेतुसर्वथाफलायोग्यत्वेन उपासनायोग्यत्वस्य उपादानमिति वैचित्र्यप्रदर्शनाय योगविभागस्यावश्यकत्वात् । तर्हि तदनन्तरमेव कुतो न कृतमिति वाच्यम् । तथात्वे संभृत्यधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तन्या-यव्यतिरेकेण एतदधिकरणे तयोरभावेन अस्य तच्छेषत्वप्रतीतिप्रसंगात् । तद्भेदज्ञापनार्थमेव पुरुषविद्यायामित्यनेन व्यवधानकरणादिति । तं च प्रत्यपरा शृणीहीति वाक्ययोः व्यत्यासेनोदाहरणं तु ''भिन्धि श्रुणीहि'' इति स्मृत्यनुसारेणेति ज्ञातव्यम् । प्रागुक्तेति । आनन्दादय प्रागुक्तेत्यर्थः । अस्तु ततः किमित्यत आह । तस्येति । दुष्टजननिग्रहस्येत्यर्थः । ननु फलापेक्षायामपि अविहितत्वेनाकर्तव्येत्यत आह । प्राणस्त्वा वंश इति । संभृतीत्यत्रापिपदेनानुकृष्टस्य नञो मण्डूकस्तुतिवदत्रानुवृत्तिरित्यभिप्रेत्य- ''नाधिकारिकते''ति स्मृत्यनुसारेण सौत्रं प्रतिज्ञाभागं व्याचष्टे । न वेधादीति । अत्रार्थभेदादित्यस्य साक्षाद्धेतुत्वासंभवात् यत्यादिनामिति स्मृत्यनुसारेण साक्षाद्धेतुमाह । यत्याद्युपास्यत्वाभावादिति । अयोग्येति । एवं च सर्वेषां फलापेक्षत्वाविशेषादित्यस्य हेतोः बाधितविषयत्वादिति भावः । अप्रतीतार्थत्वात् स्मृतिं व्याचष्टे । भिंधीत्यादिना । फलभेदेनेत्यस्यार्थमाह । एतदिति । तर्हि प्राणस्त्वेत्यादिवचनानां का गतिरित्यत आह । प्राणस्त्वेत्यादीति ॥ १६ ॥

वाक्यार्थविवरणम्

त्वचं देहम् । प्रत्यञ्चं विरुद्धाचरणवन्तं यातुधानम् । अर्चिषा सामर्थ्येन ॥ मर्मन् । मर्मणि विध्य विद्धीत्यर्थः । यातुधानान् स्वतपरा स्वसार्थ्येन परा शृणीहि पराजहि

दुष्टजननिग्रहफलकत्वादित्यर्थः ॥ तस्य चेति ॥ दुष्टजननिग्रह[illegible] । शालावंशवत् चक्षुश्श्रोत्राद्याधारत्वाद्वंशः प्राणः । त्वाहास्यतीति म्रियस्वत्यर्थः ॥ विधानात् ॥ उक्तदुष्टजननिग्रहस्येति शेषः । तथा च तदनुरार्युपासनं कार्यमेवेति भावः । सम्भृतीति सूत्रे अपिपदाकृष्टनञोऽत्र सूत्रे वेधादीत्यनन्तरं मण्डूकप्लुत्याऽन्वय इत्याशयेनेत्युक्तम् । अर्थस्य अर्थादिति द्वेधा पदच्छेदमभिप्रेत्याह ॥ वेधाद्युपासनफलस्येति ॥ विलक्षणफलत्वेऽप्युपासना किं न स्यादित्यत आह । ॥ अयोग्येति ॥ श्रु हिंसायामिति धातुमभिप्रेत्य शृणीहि जहीत्युक्तं हनेत्यर्थः । साम्यमित्येकताशब्दार्थः । फलभेदेनेत्यस्यार्थ एतदुपासनाफलानामिति ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

॥ नियमेति ॥ चतुष्टयनियमेत्यर्थः ॥ अग्न इति ॥ स्वतो न गच्छतीत्यगं विश्वं नयतीत्यग्निनामन् हरे यातुधानस्य राक्षसस्य त्वचं शरीरं भिंधि विदारयेत्यर्थः ॥ तं प्रत्यंचमिति ॥ प्रत्यंचं प्रत्यक्स्थितं तं राक्षसमर्चिषा विष्फुलिङ्गेन मर्मन्मर्मस्थले विध्य वेधयित्वेत्यर्थः ॥ परेति ॥ परा परेण तपसा तुष्टस्त्वं यातुधानान् शृणीहि जहीत्यर्थः । ननु फलापेक्षायामप्यविहितत्वात् । अकर्तव्यत्वमित्यत आह ॥ प्राण इति ॥ इतरप्राणाधारविनशप्रधानवंशस्थानीयो प्राणः मुख्यप्राणस्त्वात्वां हास्यति त्यजिष्यति त्वं मरिष्यसीति यावत् इत्येनं ब्रूयादित्यर्थः ॥ आततायिनमिति ॥ 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च षडैतेह्याततायिन' इत्युक्तेः । शस्त्रपाणिरित्यनन्तरं हंतुमुद्यत इति शेषः ॥

ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ ॥ वेधभेदनादिगुणजातं न सर्वोपास्यं, कुतः अर्थभेदात् अर्थस्य तत्फलस्य भेदात् विलक्षणत्वादित्यर्थः । फलात् अहिंसारूपात् आकांक्षाक्रमेण स्मृतिर्व्याचष्टे ॥ भिन्धि विद्धीत्यादिना ॥ एकताशब्दार्थः साम्यमिति साधारण्यमित्यर्थः । तत्तात्पर्यमाह ॥ एतदिति ॥ १६ ॥

१७. हान्यधिकरणम्

मुक्तस्योपासना कर्तव्या न वेत्यतो ब्रवीति —

॥ ॐ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाछन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॐ ॥ २७ ॥

नियतस्वाध्यायानन्तरं स्वेच्छया कुशाग्रहणस्तुत्युपगानवदेव मोक्ष उपासनादिः । 'ब्रह्मविदाप्रोति परमि' (तै. उ. ३-१०) ति मोक्षवाक्यशेषत्वादितरेषाम् ॥ तच्चोक्तम्— 'एतत्सामगायन्नास्त' (तै. उ. ३-१०) इत्यादि । ब्रह्मतर्के च

'मुक्ता अपि हि कुर्वन्ति स्वेच्छयोपासनं हरेः ।
नियमानन्तरं विप्राः कुशाद्यैरप्यधीयत' इति ॥
'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैरि'ति च भारते ॥ २७ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

मुक्तस्योपासना कर्तव्या नवेति निरूप्यते । न कर्तव्येति प्राप्तम् । विध्यभावात् । प्रयोजनाभावाच्च । मोक्षार्थं ह्युपासना । तत्पर्यन्तं च विधेयत्वम् । अतः कुतो मुक्तस्योपासनाप्राप्तिः । कर्तव्यैवेत्यपरः पक्षः । मुक्तस्यापि परतन्त्रत्वात् । तदा तदा विशेषभोगापेक्षयोपास्ति-सम्भवादिति । अत आह–हानौ त्वित्यादि सूत्रम् । आसंसारहानेर्विहितत्वात्प्रयोजनाय क्रियते । तद्धानौ मोक्षेतूपासना स्वेच्छया क्रियते न कर्तव्यत्वात् । नहि तत्र विधिः । मोक्षवाक्यशेषत्वादुपास्तिविधिवाक्यानां मोक्षमुत्पाद्य कृतार्थत्वात् । तस्य च प्राप्तप्राप्यफलस्य साधनानिच्छुत्वात् । न च परतन्त्रत्वेऽपि तदा तदोपास्त्यधीनो मुक्तभोगः । सङ्कल्पादेवेति वक्ष्यमाणत्वात् । न च न क्रियते । "एतत्साम गायन्नास्ते" "ऋचां त्वः पोपमास्ते पुपुष्वानि"त्यादि श्रुतेः ।

"मुक्ता अपि हि कुर्वन्ति स्वेच्छयोपासनं हरेरि"ति स्मृतेश्च । उपगानं साम्ना । स्तुतिरन्यैः । कुशाद्यैरित्यादिशब्देन प्राङ्मुखत्वादि ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र ब्रह्मज्ञानसाधनोपासनस्य मुक्तावप्यनुवृत्तिसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । मुक्तावुपासनसिद्धौ तस्य प्रागतिशयेन कर्तव्यतासिद्धेस्तत्समर्थनीयम् । तत्र विषयसंशयौ दर्शयति ॥ मुक्तस्येति ॥ प्रकृतोपासना विषयः । मुक्तेन क्रियते न वेति सन्देहः । प्राप्तफलत्वं क्रियान्तरश्रुतिश्च सन्देहबीजमिति भावः । मुक्तस्येत्यनेनैव पूर्वपक्षोऽपि सूच्यते । न मुक्तेनोपासना क्रियते । तथा हि। किं मुक्तस्योपासना कर्तव्या न वा । नोभावपि कल्पौ । फलप्राप्तिप्रसङ्गात् । तथा चापूर्णताप्रसक्तेः । आद्ये विधिबद्धत्वेन मुक्तेः संसारसमानधर्मतापत्तेश्च । द्वितीये अविहितत्वादेव

(तत्त्वप्रकाशिका)

करणं च नोपपद्यते । अतः सोपाधिकमेवोपासनमिति भक्तिरर्थर्धेति भावः । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ अस्त्येव मोक्षे भगवदुपासना । न च विधिबद्धत्वेन संसारसमानधर्मत्वं मुक्तेः । विनाऽपि विधिं स्वेच्छयोपासनाभ्युपगमात् । न चैवं तत्करणस्यानुपपत्तिः । नियतब्रह्मयज्ञानन्तरमपि कुशैराच्छन्देन स्वेच्छयैव द्विजन्मनां मन्त्रसामाध्ययनादिदर्शनादिति भावः । अस्ति चेदुपासनं मुक्तानां तत्कुतः स्वेच्छया, विधित एव किं न स्यादित्य आह ॥ ब्रह्मेति ॥ न मुक्तस्योपासनं विधिनिबन्धनम् । सर्वोपासनाविधीनां मोक्षवाक्यशेषत्वात् । ब्रह्मज्ञानेन मोक्ष इत्युक्ते तत्कथं भवेदित्यपेक्षायां तादर्थ्येन उपासनाविधयः प्रवृत्ताः । मोक्षसिद्ध्यर्थं प्रवृत्ता विधयः कथं मुक्तविषया भवेयुरिति भावः । भवेदियं चिन्ता यदि मुक्तस्योपासनमेव स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥ तच्चेति ॥ तच्चोपासनं स्वेच्छयेत्यत्र स्मृतिमाह ॥ ब्रह्मतर्के चेति ॥ किं च मुक्तानां यज्ञादिकर्माण्यस्ति किमुतोपासनमिति भावेनाह ॥ कृष्ण इति ॥ २७ ॥

गुर्वर्थदीपिका

क्रियान्तरश्रुतिरित्यस्य "जक्षन् क्रीडन्नरममाण" इत्यादिनोक्तभक्षणादिक्रियान्तर-श्रुतिरित्यर्थः । फलप्राप्तिप्रसङ्गादित्यस्योपासनायाः कर्तव्यत्वे तज्जन्यप्रागीचीनफलप्राप्तिः । अकर्तव्यत्वे निषिद्धतत्करणेन मुक्तौ विपरीतफलप्राप्तिरित्यर्थः । अतस्सोपाधिकमेवोपा-सनमित्यत्र सोपाधिकं यावन्मुक्तिक्रियमाणत्वात्संसारोपाधिकमित्यर्थः ।

भावबोधः

ओं हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ओं ॥ २७-२८ ॥ अतिशयेन कर्तव्यतासिद्धेरिति । वेधाद्यर्थभेदादिति योग्यफलकमेवोपासनं कर्तव्यं नायोग्यफलकमित्युक्त्याऽर्थादुपासनस्य सोपाधिकत्वप्राप्तावतिशयेन कर्तव्यत्वाभावाक्षेपोदयेऽत्र तन्निरास इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । विषयसंशयौ दर्शयतीति । कर्तव्या न वेत्यस्य क्रियमाणा न वेत्यर्थ इति भावः । मुक्तेनेति । अत्र उपासना किं मुक्तेन न क्रियते उत क्रियत इति चिन्ता । तदर्थमुपासनाफलेन नियतोत न नियतेति । तदर्थमुपासनाविधयः किं मुक्तानप्यधिकुर्वन्त्युतनेति । तदर्थं उपासनाविधीनां मोक्षवाक्यमात्रशेषत्वं न संभवत्युत संभवतीति । तदर्थं उपासनाविधीनां मोक्षार्थत्वं वदन् तदन्यार्थत्वमप्यस्ति उत मोक्षमात्रार्थत्वमिति । तदर्थं मुक्तानां फलान्तरं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं मुक्तानामुपासनाफलाभावे न युक्तोत तदभावेऽपि युक्तेति । मुक्तस्योपासना कर्तव्या विहिता

मुक्तस्येत्यनेनैव इत्यादिना । तमेव पूर्वपक्षे मुक्तावुपासनाभावे फलादिकमपि स्वेच्छया न्यायविवरणानुसारेण प्रपञ्चयति– तथाहीति । कर्तव्या न वेति– विहिता वा क्रियते, उताविहिता क्रियत इत्यर्थः । फलप्राप्तिप्रसङ्गादिति । कृष्यादेस्तद्विधिविषयपुरुषानुष्ठितस्येव तद्विध्यविषयपुरुषानुष्ठितस्यापि धान्यादिफलकत्वदर्शनादिति भावः । इष्टापत्तिपरिहाराय गतादिपदार्थमाह– तथा चेति । तत्रत्य "आदि" पदस्यार्थान्तरमाह– आद्य इति । अनेन भाष्ये मुक्तस्येत्यनेनोक्तमुक्तत्वहेतुरपि समर्थितो भवति । अत्र सूत्रे "हानौ" इत्यस्य संसारहानिरूपमोक्षार्थत्वं तदनन्तरमुपासनादिविशेष इत्यभिप्रेत्य सौत्रप्रतिज्ञाभागव्याख्यानरूपं मोक्ष उपासनादीति भाष्यं व्याचष्टे– अस्त्येवेति । अत्र उपासनादीत्यादिपदं कर्मपरं नच कैमुत्येन मुक्तावुपासनासाधनार्थम् । अत एव "कृष्णो मुक्तैः" इत्युदाहृतं प्रमाणं नधैवावतारयिष्यतीति ज्ञातव्यम् । स्वेच्छयेति । अनेन भाष्ये स्वेच्छयेत्येतदुपासनादीत्यनेनाऽपि संबध्यत इत्युक्तं भवति । अत एव समस्तमपि पृथकृत्य व्याख्यातम् । विध्यभावे नियमेनोपसनाकरणानुपपत्तिः । कारणाभावादित्याशङ्कापरिहारः संस्काराख्यकारणसत्त्वादिति न्यायविवरण एवोक्तो ज्ञातव्यः ॥

ननु कुशाग्रहणस्यापि नियतस्वाधाये विहितत्वेनैव कारणात् कथं दृष्टान्तत्वमित्यतो भाष्ये नियतस्वाध्यायानन्तरमित्युक्तमित्याशयेन तद्व्याचष्टे– नियतब्रह्मयज्ञेति । कुशैरिति । कुशग्रहणेनेत्यर्थः । अनेन यथाश्रुतसूत्रे विग्रहो दर्शितः । भाष्ये तु स्वेच्छया कुशग्रहणस्तुत्युपगानवदिति, आच्छन्दकुशस्तुत्युपगानवदिति संबन्धः प्रदर्शित इति ज्ञातव्यम् । स्वेच्छयेति भाष्यानुसारेण विग्रहं सूचयन् सौत्र"च्छन्द"पदमुपादाय व्याचष्टे– आच्छन्देनेति । सौत्र"स्तु"शब्दः "एवार्थः" इत्यभिप्रेत्य भाष्ये स्तुत्युपगानवदेव चेति संबन्धः प्रदर्शितः । तेनापि विधिव्यवच्छेदकत्वमेव ध्वनितमित्यभिप्रेत्याह– स्वेच्छयैवेति । स्तुत्युपगानेत्यस्यार्थो मन्त्रसामेति । तत्कृत इति । दृष्टान्तमात्रेण मुक्तोपासनस्य विधिनिबन्धनत्वाभावासिद्धेरिति भावः । अत्र उपायनशब्दस्य सामीप्यादिमोक्षार्थत्वं इतरेषामित्यध्याहार इत्याशयेन मोक्षवाक्यशेषत्वादितरेषामिति व्याख्यातं भाष्ये ॥

ननूपासनायाः साक्षान्मोक्षजनकत्वाभावेन कथं तद्विधीनां मोक्षवाक्यशेषत्वमित्यतः तद्घटयितुं "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इतिवाक्यं चोदाहृतमित्यभिप्रेत्य तद्भाष्यं व्याचष्टे– न मुक्तस्योपासनमित्यादिना ॥

नन्वत्र मुक्तानामुपासनमेव साध्यते । न तु कर्मापि । असङ्गतत्वात् । तथा च "कृष्णो मुक्तैरिज्यते" इति प्रमाणोदाहरणमसङ्गतमित्याशङ्कापरिहाराय तत्सङ्गतत्वेन व्याख्याति– किं चेति ।

भावदीपः

ॐ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तं ॐ ।। समर्थनादिति ।। वैफल्यादिना भावशङ्कायां श्रुतिस्मृतिबलेन संस्काराख्यकारणसत्वयुक्त्या च समर्थनादित्यर्थः । तस्य कृत्यमाह ।। मुक्ताविति ।। एतेन पूर्वत्रोत्तमाधममध्यमानामुपास्यगुणा निर्णीताः । अधुना तूपासनं सर्वैरवश्यं कर्तव्यमिति कैमुत्यन्यायेनोपपाद्यत इत्यवान्तरसंगतिरप्यस्य सूचिता ।। प्रकृतेति ।। यदर्थं गुणोपसंहारो निर्णीतः । यस्याश्च समान इति सूत्रे स्वसदृशफलकत्वमुक्तं सोपासनाविषय इत्यर्थः ।। क्रियान्तरेति ।। जक्षन् क्रीडन्नित्यादिक्रियान्तरश्रुतिरित्यर्थः । न चैवं मुक्तस्योपासनाऽस्ति न वेति वा, मुक्तेन क्रियते न वेति वा भापणं स्यादित्यत आह ।। मुक्तस्येत्यनेनैवेति ।। इत्यादिवाक्येनैवेत्यर्थः । भाष्यं चात्यर्थविस्तरमित्युक्तेरिति भावः । भाष्यसूचितप्रतिज्ञामाह ।। न मुक्तेनेति ।। कुत इत्यतो हेतुं वक्तुं भाष्यं प्रश्नपरतया व्याचष्टे ।। किं मुक्तस्येति ।। विधिबलात्क्रियते विध्यभावेऽपि वा क्रियत इति कोट्योरर्थः । भाष्ये शेषमाह ।। नोभावपीति ।। तथा च कोटिद्वयासंभवान्न मुक्तेनोपासनं क्रियत इत्यर्थः । कुतः कोटिद्वयासंभवो येन मुक्तस्योपासनं स स्यादित्यतः मुक्तावुपासनाभावे फलादिकमपि स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यन्यत्रोक्तं हेतुमाह ।। फलप्राप्तीति ।। आद्ये विहितस्य फलव्याप्तत्वान्नित्यकर्मणोऽप्यफलत्वाभावात् । द्वितीये प्रयोजनमनुद्दिश्येति न्यायादिति भावः । एतेन विध्युपाधिना वा तदभावेन वा मुक्तस्योपासनाभावे फलं स्यादिति न्यायविवरणवाक्यार्थो दर्शितः । इष्टापत्तिनिरासाय फलादिकमित्यत्रादिपदार्थं व्यनक्ति ।। तथा चेति ।। ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिनोक्तपूर्णत्वव्याघात इत्यर्थः ।

'इत्यतिप्रसङ्ग' इत्यन्यत्रोक्तातिप्रसङ्गं सौत्रदृष्टान्तभागव्यावर्त्य क्रमेण व्यनक्ति ।। आद्य इति ।। द्वितीय इति च ।। करणं च नोपपद्यत इति ।। कृतिरपि न युक्तेत्यर्थः । न केवलमपूर्णतापत्तिरिति चार्थः । तेन भोजनादिवदविहितस्यापि करणं युक्तमिति निरस्तम् । तत्र तृप्तिरूपफलवदिह फलभावेऽपूर्णतापत्तेरुक्तत्वादिति भावः । एवं भाष्यन्यायविवरण-

(भावदीपः)

वाक्यं संयोज्य पूर्वपक्षयित्वा फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ अविहितस्य निष्फलस्य च करणानुपपत्तेर्विधिफलोभयोपाधिकमेवोपासनमिति भक्तिपादोक्तमाहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहरूपा भगवद्भक्तिर्व्यर्था । विध्यादिज्ञानादेव विहितानुष्ठानसंभवादित्यर्थः । केचित्तु सोपाधिकमित्यस्य फलोपाधिकमित्यर्थ इत्याहुः । अन्ये तु संसारोपाधिकमित्यर्थ इत्याहुः ॥ मोक्ष उपासनादीति प्रतिज्ञांशं व्याचष्टे ॥ अस्त्येवेति ॥ छन्दत इत्याकर्षणाद्वा दृष्टान्तोचितलब्धं वा हेतुं व्यावर्त्यपूर्वमाह ॥ न चेति ॥ एतेन स्वेच्छयेत्यस्योपासनादीत्यत्राप्यन्वयः सूचितः । नियतत्यादिभाष्यं व्यावर्त्यपूर्वं व्यनक्ति ॥ न नैवमिति ॥ स्तुत्युपगानशब्दार्थौ मन्त्रसामाध्ययनेति । उपगानशाम्ना स्तुतिरन्यैरिति तत्वप्रदीपे । ब्रह्मविदित्यादिभाष्यं शङ्कानिवर्तकतयोपयोगं वदन् व्याचष्टे ॥ अस्ति चेदित्यादिना ॥ साध्यमध्याहृत्याह ॥ नेति ॥ तादर्थ्येनेति ॥ आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिदर्शनानुवादेन श्रोतव्य इत्यादिविधानादिति भावः ॥ ब्रह्मतर्के चेतीति ॥ तत्र कुशाद्यैरित्यादिशब्देन प्राङ्मुखत्वादिग्राह्यमित्युक्तं तत्वप्रदीपे । कृष्ण इत्यादेरसांगत्यं निराह ॥ किं चेति ॥ एतेनोपासनादीति भाष्यस्थादिपदार्थो विवृतः ॥ २७ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॐ ३-३-२७ ॥ मुक्तावुपासनासिद्धाविति । वेधाद्यर्थभेदादिति योग्यफलकमेवोपासनं कार्यम् । नायोग्यफलकमित्युक्त्यार्थादुपासनस्य फलोपाधिकत्वप्राप्तौ फलप्राप्त्यनन्तरं मुक्तावुपासनासिद्धौ तस्य प्रागतिशयेन कर्तव्यतासिद्धिरित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । ननु मुक्तावुपासनासिद्धावपि ज्ञानात्पूर्वं ज्ञानानन्तरमानन्दातिशयार्थमादर- नैरन्तर्याभ्यामवश्यानुष्ठेयत्वात् कथमतिशयेनाकर्तव्यत्वमिति चेदतिशयेनाकर्तव्यत्वं नाम निरुपाधिकतयाकर्तव्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । न तु निरुपाधिकतयाकर्तव्यत्वमिष्टमेव । एकान्तानां तत्करणस्य फलोपाधिकत्वादिति चेन्न निरुपाधिकतयाकर्तव्यत्वं मुक्तावप्यनुवर्त्यतया केवलं परोपाधिकमेव न भवतीति बुद्ध्याऽननुष्ठेयत्वं विवक्षितम् । तथा मुक्तावुपासनासिद्धौ एवंविधबुद्धेर्भ्रमत्वप्रसङ्गेन तादृशबुद्धिपूर्वमकर्तव्यत्वप्रसङ्गादिति पर्यवस्यति । वक्ष्यति चातो मुक्तावप्यनुवृत्तेर्निरुपाधिकं तत्संसारे कर्तव्यमेवेति सिद्धमिति । कर्तव्या न वेत्यस्य क्रियमाणा न वेत्यर्थं मनसि निधायाह । मुक्तेनेति । उपासना मुक्तेन क्रियत उत न क्रियत

इति चिन्ता । तदर्थं मुक्तस्योपासना विहिता न वेति । अन्यतरनिर्णयो न सम्भवत्युत सम्भवतीति । क्रियान्तरश्रुतिरिति । फलानुभवातिरिक्तसामगानादिशास्त्राभ्यासलक्षण-क्रियान्तरश्रुतिरित्यर्थः । मुक्तस्येत्यनेनैवेति । मुक्तस्योपासना कर्तव्या न वेत्यनेनैव वाक्येनेत्यर्थः । मुक्तस्येत्यनेनातिप्रसङ्गलक्षणपूर्वपक्षन्यायस्य विपर्यये पर्यवसानं युक्तिमात्रोक्त्या न्यायस्य साक्षादनुक्तत्वात् सूच्यत इत्युक्तम् । मुक्तस्योपासना न कर्तव्येत्यंशं साध्यप्रदर्शकतया व्याचष्टे । न मुक्तेनेति । कुतो नेत्यतो भाष्यं विकल्पपरतया योजयति । तथा हीति । कर्तव्या न वेति । विहिता न वेत्यर्थः । तत्र नेत्यंशं पक्षद्वयप्रतिक्षेपकतया योजयति । नोभावपीति । कुतो नेत्यतो मुक्तस्येति विपर्यये पर्यवसानेन सूचितं 'अतिप्रसङ्ग' इत्युक्तन्यायं व्यनक्ति । फलप्राप्तिप्रसङ्गादिति । विहितानुष्ठाने सफलस्याविहितकरणे दुष्फलस्य प्राप्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्क्यातिप्रसङ्गन्यायं प्रकारान्तरेण विवृणोति । तथा चेति । फलप्राप्त्यङ्गीकार इत्यर्थः । न चापूर्णत्वं युक्तम् । मुक्तत्वादिति विपर्यये पर्यवसानं च द्रष्टव्यमिति भावः। अतिप्रसङ्गं च प्रकारान्तरेण विवृणोति । आद्य इति । अस्मिन्पक्षे यदि विधिबद्धः स्यात् तदा मुक्तत्वव्याघातः । अस्ति च मुक्तत्वमिति मुक्तत्वस्य साक्षाद्विपर्यये पर्यवसानमिति द्रष्टव्यम् । द्वितीय इति । अस्मिन्पक्षे मुक्तस्याविधिबद्धस्योपासनाकरणं च नैव सम्भवतीति साक्षाद्भाष्योक्तमुक्तत्वस्य हेतुत्वमुक्तं भवति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे । मुक्तावुपासनाभावेऽफलादिकमपि स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति । सोपाधिकमेवेति । मुक्तानामभावात् केवलं फलोपाधिकत्वेन स्वाभाविकमित्यर्थः ।

सूत्रे तुशब्दोऽवधारणे । अस्तीत्यध्याहृतेनान्वेति । विधिबन्धं विना स्वेच्छयेति संसाराद्विशेषद्योतकश्च । अत एव हानाविति विधिबन्धहानाविति संसारसमानधर्मत्वव्यावृत्तये मुक्तिस्वरूपं निरूपितम् । तदुक्तं च तत्त्वप्रदीपे । आसंसारहानेर्विहितत्वात् प्रयोजनाय क्रियते । तद्धानौ तूपासना स्वेच्छया क्रियत इति । तुशब्दश्चशब्दार्थे । तदित्यनेन सम्बद्ध्यते तदुपासनं च शब्दात् कर्म चेत्यर्थः । अत एव भाष्ये उपासनादीत्युक्तम् । तथा च हानौ तु संसाराद्विशेषेण स्वेच्छयात्रोपासनाद्यस्त्येवेति । आद्यपक्षोक्तदोषपरिहारकतया हानौ तदित्यंशं व्याकुर्वन्मोक्षे उपासनादीति भाष्यं व्याचष्टे । अस्त्येवेति । तर्हि द्वितीयपक्षोक्तदोष इत्याशङ्क्य निषेधति । न चैवमिति । अविधिबद्धत्व इत्यर्थः । कुत इत्यतस्तत्परिहाराय कुशाच्छन्द इत्ययं सूत्रखण्डः प्रवृत्तः । अत्राप्यवधारणार्थतुशब्दो बुद्ध्या विवेकेन

कार्याद्विशेषः । अन्यथा तत्कारणमपि न स्यादिति भावेन प्रवृत्ते नियतस्वाध्याय इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे । नियतब्रह्मयज्ञेति । स्तुतिर्मन्त्रः । उपगानं साम तदध्ययनमत्र लक्ष्यत इति भावः। स्वकाले विधिनियतस्वाध्यायानन्तरं संस्काराख्यकारणवशेन कुशग्रहणपूर्व-मध्ययनवत् मुक्तानामपि संस्कारवशेनोपासनाकरणमुपपद्यत इति भावः । एतेन कारणमित्युक्तन्यायोऽपि सूत्रारूढो भवति । अङ्गभूतकुशग्रहणमपि स्वेच्छयेति भावेन भाष्ये बुद्ध्या विवेकेनाच्छन्देत्यस्य पूर्वं टीकायां सूत्रानुसारेणाङ्गाङ्गिभावस्फोरणाय कुशैराच्छन्देनेति सहयोगो व्याख्यातः । इतरेषामित्यध्याहृतस्यार्थः सर्वोपासनाविधीनामिति । मोक्षशब्द-शेषत्वादिति वाच्ये उपायनेत्युक्तिस्तु अयनेन ज्ञानेना उप समीपेऽयनं गमनं मोक्षवाक्यार्थस्फोरणायोक्तम् । तदप्युपासनाविधीनां मोक्षवाक्यशेषत्वस्फोरणायेति भावेनाह। ब्रह्मज्ञानेनेति । तदुक्तमित्यत्रापि वार्थस्तुशब्दोऽन्वेति । तथा च तदुपासन-श्रुतावुक्तम् । चशब्दात् तत्स्वेच्छायत्तत्वं च ब्रह्मतर्के उक्तमिति सूत्रार्थपरं भाष्यमवतार्य व्याचष्टे । भवेदियमित्यादिना । किमुतोपासनमिति भावेनेति । किमुतोपासनमिति भावेनोपासनादिकार्यमित्यादिशब्देन मुक्तौ कर्मापि क्रियत इत्युक्तेऽर्थे स्मृतिमाहेत्यर्थः । एतेन तच्चोक्तमित्यत्र चशब्दात् मुक्तौ कर्मास्तीत्येतदप्युक्तमित्यर्थ उक्तो भवति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॐ । प्रागतिशयेनेति । वेदाद्यर्थभेदादियोग्यफलकत्वे उपासनं कर्तव्यं नायोग्यफलकमित्युक्त्या उपासनस्य सोपाधिकत्वप्राप्तावतिशयेन कर्तव्यत्वाभावाक्षेपोदयेऽत्र तन्निरास इत्यनन्तरसंगतिरिति भावः। विषयसंशयाविति । कर्तव्या नवेत्यस्य क्रियमाणा नवेत्यर्थ इति भावः । मुक्तस्योपासना कर्तव्या विहिता न वा विहिता नोभावपि कल्पौ मुक्तत्वादेवेति मुक्तस्येति भाष्यस्यार्थ-न्तरमाह । मुक्तस्येत्यनेनैवेति । सूचितं पूर्वपक्षं प्रपञ्चयति । तथाहीति । कर्तव्या न वेति विहिता वा क्रियते न वा विहिता क्रियत इत्यर्थः । फलप्राप्तिप्रसंगादिति । कृष्णादेः तद्विधिविषयपुरुषानुष्ठितस्यैव तद्विध्यविषयपुरुषानुष्ठितस्यापि धान्यादिफलकत्वदर्शनादिति भावः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह । तथाचेति । अत्र सूत्रे हानावित्यस्य संहारहानिरूपमोक्षार्थत्वे तदनन्तरं उपासनादिति शेष इत्यभिप्रेत्य सौत्रप्रतिज्ञाभागव्याख्यानरूपं मोक्षोपासनादीति

(तत्त्वसुबोधिनी)

भाष्यं व्याचष्टे । अस्त्वेवेति । अत्र भाष्ये उपासनादिरित्यादिपदं कर्मपरं तत्र कैमुत्येन मुक्तोपासनार्थम् । स्वेच्छयेति । एवं च भाष्ये स्वेच्छयेत्येतदुपासनादि इत्यनेनापि संबध्यते । ननु न कुशाहरणस्यापि नियत स्वाध्यायो विहितत्वेनैवकरणात् कथं दृष्टान्तत्वमित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं नियते भाष्यं व्याचष्टेति । नियत ब्रह्म यज्ञेति । कुशैरिति कुशाग्रहणेनेत्यर्थः । आछेदपदं व्याचष्टे । आच्छन्दनेति । सौत्रस्तुशब्दः एवार्थ इत्यभिप्रेत्य भाष्ये स्तुत्युपगानवदेवेति संबन्धः । प्रतशितरत्वेनापि विधिव्यवच्छेदकत्वमेव ध्वनितमित्यभिप्रेत्याह । स्वेच्छयैवेति । स्तुत्युपगानेत्यस्यार्थो मन्त्रसामेति तत्कुतः इति । दृष्टान्तमात्रेण मुक्तोपासनस्य विधिनिबन्धत्वाभावासिद्धेरिति भावः । अत्रोपासनाशब्दस्य सामीप्यादि-मोक्षार्थत्वे इतरेषामित्यध्याहार इत्याशयेन मोक्षवाक्यशेषत्वादितरेषामिति व्याख्यातं भाष्यं । ननूपासनायाः साक्षान्मोक्षजनकत्वाभावेन कथं तद्विधीनां मोक्षवाक्यशेषत्वं इत्यतः तद्घटयितुं ''ब्रह्मविदाप्नोति परं'' इति वाक्यं उदाहृतमित्यभिप्रेत्य तद्भाष्यं व्याचष्टे । न मुक्तोपासनमिति । मोक्षवाक्यशेषत्वमुपासनाविधीनामुक्तं प्रकटयति । ब्रह्मज्ञानेनेति । तन्वत्र मुक्तानामुपासनमिति मोक्षवाक्यशेषत्वं उपासनमेव साध्यते न तु कर्मापि, असंगतत्वात् । तथा च ''कृष्णो मुक्तैः'' इति प्रमाणोदाहरणं असंगतमित्याशंक्य तत्संगतत्वेन व्याख्याति । किं चेति ।

वाक्यार्थविवरणम्

तस्य प्रागतिशयेनेति ॥ यदि मोक्षे उपासना भवेत् तर्हि मोक्षेऽपि निरुपाधिकतया उपासनायाः क्रियमाणत्वात् प्रागपि संसारावस्थायां निरुपाधिकतयैव कर्माद्यपेक्षया अतिशयेन कर्तव्यत्वं स्यात् । मोक्ष उपासनाया असिद्धौ प्रागवस्थायां क्रियमाणोपासनस्य सोपाधिकत्वप्राप्त्या नातिशयेन कर्तव्यत्वसिद्धिरिति भावः । प्राप्तफलत्वं निषेधकोटिप्रापकम् । यज्ञादिक्रियाश्रवणेन तद्वदुपासनापि कर्तव्येति विधिकोटिप्रापकम् ॥ कर्तव्येति ॥ कर्तव्यतया विहितैव क्रियते न वा अविहितैव क्रियत इत्यर्थः ॥ फलप्राप्तीति ॥ कृष्यादिकर्तव्यतया तदकर्तव्यतया च विहितानां शूद्राणां ब्राह्मणानां च तत्करणे फलदर्शनादित्यर्थः । समुदायेन दूषयित्वा प्रत्येकं च दूषणमाह ॥ आद्य इति ॥ आद्ये विहितत्वात् कर्तव्येत्याद्यपक्षे, द्वितीये अविहितैव क्रियत इति द्वितीयपक्षे अविहितस्य करणे अनर्थाख्यफलप्रसङ्ग उक्तः । इदानीमविहितावात् करणमेव नोपपद्यत इत्युच्यत इति भेदः ॥ सोपाधिकमेवेति ॥

भक्तिपूर्विकोपासना व्यर्थत्यर्थः । न हि ...

भृत्यादेर्भवितर्दष्टेत्यर्थः । अनुपपत्तिः अविहितत्वादेवेति शेषः ॥ मन्त्रसामेति ॥ तथा च मन्त्रेण स्तुतः । साम्ना उपगानमिति ध्येयम् ॥ विधितः ॥ विधिबद्धत्वेन । मोक्षेत्युपगानशब्दार्थः ॥ तादर्थ्येन ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ॥ मुक्तविषयाः ॥ मुक्तस्य स्ववद्धत्वापादकाः ॥ तच्चेतीति ॥ तथा च तच्चोपासनं मुक्तानां श्रुतावुक्तमित्यर्थः । भाष्ये एतत्साम सर्वत्र समत्वात् साम तत् । गायन् तद्विषयकोपासनं कुर्वन्नास्त इत्यपि श्रुत्यर्थोऽभिप्रेत इति ध्येयम् । स्मृतौ कुशाग्रैः ॥ कुशग्रहणेनेत्यर्थः ॥ कृष्ण इति ॥ कृष्णशब्दो मूलरूपभगवद्वाचीति प्रागेवोक्तमिति हृदयम् । भाष्ये हानावित्यस्य व्याख्यानं मोक्ष इति सर्वदुःखहानिरूपत्वादित्याशयः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

अतिशयेनेति ॥ तथात्वे तस्य मोक्षार्थमेवानुष्ठितव्यत्वेन सोपाधिकत्वप्राप्तेरित्यर्थः ॥ क्रियान्तरेति ॥ यज्ञादिक्रियाश्रवणमित्यर्थः ॥ कर्तव्या नवेति ॥ विहिता वा क्रियते उताविहिता वा क्रियत इत्यर्थः ॥ फलाप्राप्तिप्रसंगादिति ॥ कृष्यादेस्तद्विधिविषयपुरुषानुष्ठितस्येव तद्विध्यविषयपुरुषानुष्ठितस्यापि धान्यादिफलकत्वदर्शनादितिभावः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ तथा चेति ॥

ॐ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॐ ॥ हानौ संसारहानिरूपमुक्तौ उपासनमस्त्येव कुतः यतस्तदुक्तं तत् मुक्तोपासनं, एतत्सामगायन्निति श्रुत्युक्तं तदपि स्वेच्छयानविधितः उपासनाविधीनामुपायनशब्दशेषत्वात् । उपायनं मोक्षः तस्य शब्दः ब्रह्मविदाप्नोति वाक्यं तच्छेषत्वात् तदर्थोपयुक्तार्थपरत्वात् विध्यभावे स्वेच्छामात्रेण कथं तत् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत् कुशैः कुशग्रहणेनाच्छन्देन स्वेच्छया स्तुतिर्मन्त्रः उपगानं साम तदुभयाध्ययनवदित्यर्थः ॥ तत्कुत इति ॥ दृष्टान्तमात्रस्यासाधक- त्वादितिभावः । शेषोक्तिं व्यनक्ति ॥ ब्रह्मज्ञानेनेति ॥ अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ मोक्षसिद्ध्यर्थं चेति ॥ विधेः फलावसानत्वादिति भावः । एवं मुक्तोपासनस्य विधिनिबन्धनत्वाभावमङ्गीकृत्यस्वेच्छयैवोपासनमित्येतन्न युक्तमित्युक्तम् । इदानीं तस्य विधिनिबन्धनत्वेऽपि न दोष इत्यत आह ॥ किं चोपासनेति ॥ उपायनशब्दशेषत्वादित्यनेन मुक्तोपासनस्य मोक्षफलकत्वाभावसिद्धावपि फलान्तरार्थत्वाभावासिद्धेरिति भावः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ साम्पराये तर्तव्याभावात्तथाह्यन्ये ॐ ॥ २८ ॥

स्वेच्छये ('एव' इत्यधिकः पाठः)त्यङ्गीकर्तव्यम् । मुक्तस्य तीर्णत्वात् । 'तीर्णो हि तदा सर्वांश्छोकान्हृदयस्य भवती' (बृ. उ. ६-३-२२)ति ह्यन्ये पठन्ति । वायुप्रोक्ते च—

'स्थितप्रज्ञत्वमाप्ता ये ज्ञानेन परमात्मनः ।
ब्रह्मलोकं गतास्सर्वे ब्रह्मणा च परं गताः ।
तीर्णतर्तव्यभागाश्च स्वेच्छयोपासते परमि'ति ॥ २८ ॥

॥ इति हान्यदिकरणम् (मुक्तोपासनाधिकरणम्) ॥ १७ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

हृद्ययनाद्धृदयः परमेश्वरः । तदा स्वदृष्ट्याऽपि परमेश्वरस्यैव भवति । तर्तव्यो भागस्तर्तव्यभागः ॥ इति मुक्तोपासनाधिकरणम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

मास्तु मुक्तस्य विधिनिबन्धनोपासनं तथाऽपि न स्वेच्छया मोक्षे तदा तदा प्राप्तानिष्टपरिहारार्थत्वोपपत्तेः । न हि निष्फलां स्वेच्छयैव प्रवृत्तिं पश्यामः । किं चोपासनाविधीनां मोक्षार्थत्वं मुक्तावनिष्टपरिहारार्थत्वं च किं न स्यादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ सांपराय इति ॥ मुक्तस्योपासनं स्वेच्छयैवेत्यङ्गीकारार्थं न त्वनिष्टपरिहारार्थम् । 'तीर्णो हि' इति श्रुतेस्तस्य तर्तव्यानिष्टस्यैवाभावात् । फलाभावेऽपि क्रियेश्वरक्रियावदुपपद्यत इति भावः । सर्वहृद्गतस्य विष्णोः शेषभूतो भवतीत्यर्थः । अत्र स्मृतिं चाह ॥ वायुप्रोक्ते चेति ॥ स्थितप्रज्ञत्वमपरोक्षज्ञानित्वम् । ज्ञानेन परोक्षेण । अतो मुक्तावप्युपासनानुवृत्तेर्निरुपाधिकं तत्संसारे कर्तव्यमेवेति सिद्धम् ॥ २८ ॥

गुर्वर्थदीपिका

मास्तु मुक्तस्येत्यादिवाक्यस्य यथा रागतः प्राप्ते भोजने विध्यभावेऽपि तदा तदा प्राप्तक्षुत्परिहारार्थं तत्क्रियते नतु स्वेच्छया तथेत्यर्थः । किञ्चेति वाक्यस्य यथा बहुदूरयात्रया धर्मपीडितस्य माध्याह्निकं स्नानं विधिपरिपालनार्थं धर्मनिवारणार्थं च तथेत्यर्थः ॥

उपासनस्येच्छानिमित्तकत्वश्रवणेऽपि निष्फलत्वाश्रवणात् नियतस्वाध्यायानन्तरस्तुत्युप-गानादौ कुशग्रहणस्य इच्छानिमित्तकत्वेऽपि अदृष्टरूपफलसद्भावान्न तद्विरोध इति भावः । एवं मुक्तौ उपासनस्य विधिनिबन्धनत्वाभावमङ्गीकृत्य न स्वेच्छयैवोपासनमित्युनुप-पन्नमित्युक्तम् । इदानीं तस्य विधिनिबन्धनत्वेऽपि न दोष इत्याह- किं चेति । उपासनशब्दस्य शेषत्वादित्यनेन मुक्तोपासनस्य मोक्षफलकत्वाभावसिद्धावपि फलान्तरार्थ-त्वाभावासिद्धेरिति भावः । इति श्रुतेरिति । उपलक्षणमेतत् । ''न हीयते यत्र गत्वा न वर्धते'' इति न्यायविवरणोदाहृतमपि वचनं ग्राह्यम् । न हि निष्फलामित्युक्तमुद्धरति- फलाभावेऽपीति । हृद्गतस्येति । अनेन हृद्ययनाद्धृदयमित्युक्तं भवति । पष्ठ्यर्थसंबन्धमेवाह- शेषभूत इति । ननु स्वस्य स्वज्ञानसाधनत्वाभावेन कथं परमात्मनो ज्ञानेन स्थितप्रज्ञत्वमाशा इत्युच्यन्त इत्यतो व्याचष्टे- स्थितप्रज्ञत्वमित्यादिना । अत्राद्ये मुक्तोपासनस्य स्वेच्छामात्र-निबन्धनत्वप्रतिपादनम् । द्वितीये तस्यैवोपपादनम् । यद्यप्यत्र पूर्वसूत्रात् ''हानौ'' इत्यनुवृत्तिः संभवति । तथापि तद्विवरणार्थं पुनः ''सांपराय'' इत्युक्तम् ॥ इति हान्यधिकरणम् ॥ १७ ॥

भावदीपः

ॐ सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॐ ॥ प्राप्तानिष्टेति ॥ तदा तदा प्राप्तव्यभोगविशेषार्थत्वं तु न शङ्कार्हं संकल्पादेव तच्छ्रुतेरिति मुक्तस्य संकल्पादेव तत्प्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अतः सूत्रादौ तर्तव्याभावादित्येवोक्त्या तद्व्यावर्त्यमेवोक्तम् । ननु गानव्याख्यानादौ शिरोहस्तादिचेष्टावन्निष्फलैवास्तु । ''अङ्गचेष्टा यथा पुंसः काश्चिदुद्देशवर्जिता'' इत्युक्तेरित्यत आह ॥ न हीति ॥ प्रवृत्तिमिति ॥ आयासराध्य-प्रवृत्तिमित्यर्थः । उपासनं तु चित्तैकाग्र्यादिरूपत्वादायाससाध्यमिति भावः । नन्वेवं तादर्थ्येनोपासनाविधयः प्रवृत्ता इति पूर्वोक्तं मोक्षहेतुज्ञानार्थत्वेनोपासनवाक्यशेषत्वमयुक्तम् । अनिष्टपरिहारार्थत्वे मुक्तविषयत्वस्यापि प्राप्तेरित्यत आह ॥ किं चेति ॥ एतच्च शङ्काद्वयं सूत्रे तर्तव्याभावोक्त्यैव निरस्तं भवतीति भावेनोक्तम् ॥ इत्याशङ्कां परिहरदिति ॥ भाष्यं व्याचष्टे ॥ मुक्तस्येति ॥ हिर्हेतावित्युपेत्याह ॥ श्रुतेरिति ॥ कथं तर्हि क्रियेत्यतः

अङ्गचेष्टा कुशाग्रहरणस्तुत्युपगानादिरादिपदार्थः । चित्तैकाग्र्यादिसाध्यत्वेऽपि स्वाभाविकत्वान्न फलापेक्षेति भावः । श्रौतहृदयशब्दस्य हृद्ययनादिति व्युत्पत्तिमुपेत्यार्थमाह ॥ सर्वहृद्गतस्येति ॥ अत इति ॥ मुक्तोपासनस्येश्वरक्रियावदिच्छिकत्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॐ ३-३-२८ ॥ ननु हानावित्युक्त्यैव सर्वानिष्टहानेरुक्तत्वात् नेदं चोद्यमवकाशमर्हतीत्यत आह । न हि निष्फलमिति । तथा चान्यथानुपपत्त्या पुरुषार्थेऽपि स्वर्गे भाविपातशङ्कया प्राप्तक्लेशवत् प्राप्तानिष्टपरिहारार्था प्रवृत्तिरिति भावः । एवमुक्तोपासनस्य विधिनिबन्धनत्वाभावमङ्गीकृत्यापि न स्वेच्छाधीनत्वमित्युक्तम् । अधुनानिष्टपरिहाराय विधिनिबन्धनत्वमेवास्त्वित्याह । किञ्चेति । सूत्रे तदाच्छन्देनैवेति पदद्वयानुवृत्तिमभिप्रेत्य प्रवृत्तं भाष्यं व्याचष्टे । मुक्तस्येति । हि यस्मात् तथा तर्तव्यानिष्टाभाववत्त्वेनान्ये शाखिनो मुक्तिं पटन्ति । अतः साम्पराये तर्तव्याभावात् स्वेच्छयैवोपासनमिति सूत्रार्थ इति भावः । हानावित्यनुवृत्तावपि पुनः साम्पराय इत्युक्तिः सम्यक्परस्मिन् नयनं सम्परायः । स एव साम्परायः । न तु स्वर्गाद्ययनवत् सम्भावितक्लेशः । ब्रह्मप्राप्तिरूपत्वादिति तर्तव्याभावोपपादनायेति ज्ञेयम् । न हि निष्फलमित्युक्तिमुद्धरति । फलाभावेऽपीति । कथमिदं भाष्यलब्धमित्यतो हृदयस्य भवतीत्यनेन लब्धमिति भावेन तद्व्याचष्टे । सर्वेति । हृदयस्य गच्छतीति हृदयं बिम्बभूतं ब्रह्म । तस्य शेषभावो नामाभिव्यक्तप्रतिबिम्बभावः । तथाच फलाभावेऽपि क्रियाबिम्बभूतेश्वरक्रियावदिच्छयैवोपपद्यत इति लक्ष्यत इति भावः । तीर्णः तर्तव्यभागो यैस्ते तीर्णतर्तव्यभागाः । अत्राद्योक्तस्य मोक्षे स्वेच्छयैवोपासनस्याक्षेपेण द्वितीये समाधानमिति सूत्रक्रमः ।

तत्त्वसुबोधिनी

नहि निष्फलमिति । मुक्ता अपि हीति वाक्ये उपासनस्येच्छानिमित्तकत्वश्रवणेऽपि निष्फलत्वाश्रवणान्नियतस्वाध्यायानन्तरं स्तुत्युपगानादौकुशाग्रहणस्य इच्छानिमित्तकत्वेऽपि अदृष्टरूपफलसद्भावान्न तद्विरोध इति भावः । एवं मुक्तोपासनस्य विधिनिबन्धनत्वाभावमङ्गीकृत्य स्वेच्छयैवोपासनमित्यनुपपन्नमित्युक्तम् । इदानीं तस्य विधिनिबन्धनत्वेऽपि न

भाविसिद्धावपि फलान्तरार्थत्वाभावसिद्धेरिति भावः । इति श्रुतेरिति । ''न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न बध्यते'' इत्यपि ग्राह्यम् । नहि निष्फलमित्युक्तं उद्धरति । फलाभावेऽपीति । हृद्गतस्येति । अनेन हृद्ययनात् हृदयमित्युक्तं भवति । षष्ठ्यर्थसंबन्धमेवाह । शेषभूत इति । ननु स्वस्य साधनत्वाभावेन कथं परमात्मनो ज्ञानेन स्थितप्रज्ञत्वमाप्ता इत्युच्यते इत्यतो व्याचष्टे । स्थितप्रज्ञत्वमित्यादिना । अत्राद्ये मुक्तोपासनस्य स्वेच्छयामात्रनिबन्धनत्वप्रतिपादनं अस्य च सूत्रस्यात्र उपासनादिति शेषः । आसंसारहानेः विहितत्वात् प्रयोजनाय क्रियते । तद्धानौ संसाराहानिरूपमोक्षे स्वेच्छयैव उपासनादि मुक्तेन क्रियते । अत्र दृष्टान्तः कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवदिति । स्तुतिश्च उपगानं च स्तुत्युपगाने कुशैः आच्छन्दस्तुत्युपगाने तयोरिवेति तद्वत् । एवं च नियतब्रह्मयज्ञानन्तरं द्विजन्मनां कुशैः कुशाग्रहणेन कुशाग्रहणपूर्वकं आच्छन्देन स्वेच्छयैव स्तुत्युपगानवत् मन्त्रसामाध्यदनवत् इत्यर्थः । नन्वस्ति चेदुपासनं तर्हि विधित एव तत्किं नस्यात् इत्यत उक्त उपायनशब्दशेषत्वादिति । उपायनं मोक्षः तत्प्रतिपादकं ''ब्रह्मविदाप्नोति परं'' इति वाक्यं उपायनशब्दः तच्छेशत्वादितरेषां विधिनामित्यर्थः । तथा च मोक्षसिध्यर्थप्रवृत्तविधीनां न मुक्तविषयत्वमितिभावः । मुक्तस्योपासनमेव कुत इत्यत आह । तदुक्तमिति । तदुपासनं मुक्तौ क्रियते इति श्रुत्युक्तमित्यक्षरार्थः । द्वितीये तस्यैवोपपादनम् । यद्यप्यत्र पूर्वसूत्रात् हानावित्यस्यानुवृत्तिः संभवति तथापि तद्विवरणार्थं पुनः सांपराय इत्युक्तम् ।

वाक्यार्थविवरणम्

उपासनादीति शेषोक्तिः । विधिबन्धेनोपासाऽभावेऽपि स्वेच्छयैवास्त्वित्यत आह ॥ तथाऽपीति ॥ न स्वेच्छयेत्यनन्तरं किन्त्विति शेषः । ननु स्वेच्छया निष्फला प्रवृत्तिर्न दृष्टेति चेत्तत्राह ॥ फलाभावेऽपीति ॥ साम्पराये मोक्षे तर्तव्यानिष्टाभावात् उपासनं स्वेच्छयैवेत्यङ्गी-कार्यमिति सूत्रखण्डार्थः । शेषभूतः भृत्यः । अनुवृत्तेरित्यनन्तरं निरुपाधिकतयेति शेषः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ सांपराये तर्तव्याभावात्तथाह्यन्ये ॐ ॥ नानिष्टपरिहारार्थमुक्तोपासनं कुतः सांपराये मोक्षे तर्तव्यस्य निरसनीयस्यानिष्टस्यैवाभावात् कुतः हि यस्मादन्ये शाखिनस्तथा

पठन्तीत्यर्थः । न हि निष्फलमित्युक्तदोषं निरस्यति ॥ फलाभावेऽपीति ॥ हृद्गतस्येति ॥ अनेन हृद्ययनाद्धृदयमित्युक्तं भवति षष्ठ्यर्थसंबन्धमेवाह ॥ शेषभूत इति ॥ तद्भृत्यत्वादिसंबन्धविशेषवान् भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१८. छन्दाधिकरणम्

कर्मापि कुर्वन्ति न वेत्यत आह —

॥ ॐ छन्दत उभयाविरोधात् ॐ ॥ २९ ॥

स्वेच्छया कुर्वन्ति न वा । बन्धप्रत्यवाययोरभावात् ॥ २९ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

उपासनं स्वेच्छया कुर्वन्त्येवेत्युक्तम् ॥ कर्मापि कुर्वन्ति नवेत्यधुना निरूप्यते । कर्मापि कुर्वन्त्येव पूर्वोक्तन्यायेनेत्याकांक्षायां कुर्वन्ति नवेत्याह । छन्दत उभयाविरोधात् ॥ स्वेच्छया कुर्वन्ति नवा कुर्वन्ति । करणे बन्धाभावात् । अकरणे प्रत्यवायाभावात् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र मुक्तानां भगवत्कर्मणि नियमाभावसाधनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथा कर्मोपासनयोर्नियमे नोपासनस्य प्रागाधिक्यं सिध्येदतोऽसौ वारणीयः । प्रासङ्गिकत्वान्नाध्यायादिसंगतिः । विषयसंशयौ दर्शयति ॥ कर्मेति ॥ प्रकृता मुक्ता एव विषयः । किमुपासनावन्नियमेन कर्म कुर्वन्ति न वेति सन्देहः । उभयथाऽपि विरोधादर्शनं सन्देहबीजमिति भावः । नियमेन कर्म कुर्वन्तीति पूर्वः पक्षः । कर्मणोऽपि भगवत्पूजारूपत्वात् । तेषां च कर्मकरणशक्तेः सद्भावात् । शक्तिसद्भावेऽपि भगवत्पूजात्मककर्मनियमाभावश्चेदुपासनेऽप्यनियमः स्यादविशेषात् । अतो मुक्तानां कर्मोपासनयोः साम्यात्प्रागपि न कर्मणोऽतिशयेनोपासनं कार्यमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ आहेति ॥ न मुक्तानां कर्मणि नियमः । कर्मकरणशक्तावपि स्वेच्छानुसारेण कदाचित्कर्म कुर्वन्ति कदाचिन्न कुर्वन्ति । कुतः । अवश्यकरणे विधिबन्धा-

पूर्वाधिकरणे कैमुत्येन मुक्तस्योपासनासाधनीय तस्य कर्माप्यस्तीत्युक्ते तर्हि उपासनाकर्मणो-रुभयोरपि भगवत्पूजात्मकत्वाविशेषात्, करणे साम्यं स्यादिति शङ्कोदये तन्निरासोऽत्र क्रियत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भाव: । किमित्यादि । अत्र मुक्ता: किं नियमेन कर्म कुर्वन्ति उत नेति चिन्ता । तदर्थं मुक्तानां कर्मकरणनियम: संभवत्युत न संभवतीति । तदर्थं मुक्तानां विधिबन्धप्रत्यवायाभावो नास्त्युतास्तीति । तदर्थं विधिबन्धप्रत्यवायत्वे मुक्ते: पुरुषार्थत्वमुपपन्नं उतानुपपन्नमिति । तथा संभावकमात्रेणार्थनिश्चयायोगेन कर्मकरणानियमे निश्चायकं प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तदर्थमुपासनानियमवत् कर्मकरणनियमे विशेषहेतुरस्त्युत नास्तीति । कर्मकरणशक्तेरप्यदूरत्वात्तत्संश्रयनियम इति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह– नियमेनेत्यादिना । अनेन तत्संश्रयनियमो नित्यश: कर्मकरणसंश्रयनियम इति व्याख्यातो भवति । न्यायविवरणोक्तस्य शक्तिसद्भावमात्रस्य न कर्मकरणसाधकत्वमिति प्रसङ्गादित्यत उक्तं कर्मणोऽपीति ।

भावदीप:

ॐ छन्दत उभयाविरोधात् ॥ नियमाभावसाधनादिति ॥ पूर्वोक्तन्यायेनोपा-सनवन्नियमशङ्कायां तद्वैषम्योक्त्या नियमाभावसाधनादित्यर्थ: । तेन पूर्वसिद्धान्तन्यायेनेह पूर्वपक्षोत्थानादापवादिक्यवान्तरसंगतिरपि सूचिता । फलमाह ॥ अन्यथेति ॥ नोपासनस्येति पदच्छेद: ॥ प्रागिति ॥ मुक्ते: प्राक्संसारदशायामित्यर्थ: ॥ प्रासंगिकत्वादिति ॥ मुक्त्यर्थोपासनस्य मुक्तावप्यनुवृत्त्युक्तौ मुक्त्यर्थकर्मणोऽपि तथात्वस्य बुद्धिस्थत्वादिति भाव: ॥ नाध्यायादीति ॥ अत एव प्राक् भगवत्कर्मणीति शास्त्रसङ्गतिमात्रव्युत्पादनं कृतमिति भाव: । एतच्च मुखतो व्युत्पादनमपेक्ष्योक्तम् । फलतस्तु प्रकृतस्य ज्ञानसाधनोपासनस्य प्रागाधिक्यसिध्यर्थत्त्वादध्यायपादयोरप्यस्त्यंतर्भाव इति ध्येयम्। एतेन मुक्तप्रकृतिचिन्तारूपत्वाच्चतुर्थेऽस्य निवेश: स्यादिति निरस्तम् । भोक्त्रापत्तेरित्यस्येव फलतोऽत्र निवेशोपपत्तेरिति । भाष्ये पूर्वभाष्यान्मुक्तपदमनुवर्त्याह ॥ प्रकृता मुक्ता इति ॥ अपिपदार्थं व्यनक्ति ॥ उपासनावदिति ॥ विरोधेति ॥ विधिबन्धप्रत्यवाययोरदर्शनमित्यर्थ: । कर्मकरणशक्तेरप्यदूरत्वात्तत्संश्रयनियम इत्यन्यत्रोक्त-

पूर्वपक्षं भाष्यशेषतया योजयंस्तत्संश्रयनियम इति प्रतिज्ञार्थमाह ॥ नियमेनेति ॥ कृष्णो मुक्तैरिति पूर्वभाष्यलब्धं हेतुमाह ॥ कर्मणोऽपीति ॥ नन्वर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियत इति न्यायान्मुक्तानां सिद्धार्थत्वेनार्थित्वाभावेऽपि सिद्धवैदुष्याणां कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानेश्वर-क्रियादिवत्स्वेच्छयोपासनावत्कर्मकृतिसंभवेऽपि सामर्थ्येन भाव्यमित्यतो न्यायविवरणोक्त-हेतुमाह ॥ तेषां चेति ॥ प्राक्तन्याः स्वरूपशक्तेः मुक्तावलोपादिति भावः । कर्मकरण-शक्तेरपीत्यपिपदभावमाह ॥ शक्तीति ॥ एतेन प्रागुक्तहेत्वोरप्रयोजकत्वमुद्धृतम् । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ उपासन इवेश्वरपूजारूपकर्मकरणेऽपि शक्तिसद्भावादिति भावः ॥ भाष्यं पूर्वपक्षनिषेधपरतया व्याचष्टे ॥ न मुक्तानामिति ॥ बन्धेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ कुत इत्यादिना ॥ ननु विधिबन्धयोरभावे तूष्णीमवस्थानमेव कुतो नेति चोद्यं भगवत्पूजारूपत्वादिति प्रागेव प्रत्युक्तमिति भावः ॥ २९ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ छन्दत उभयाविरोधात् ॐ ३-३-२९ ॥ भगवत्कर्मणीति । कृष्णो मुक्तैरिज्यते । सोगेनानन्दं जनयन्नित्यादिस्मृति श्रुत्यर्थमीमांसाया अत्र करणात् शास्त्रसङ्गतिरित्यर्थः । अन्यथेत्यस्य विवरणं कर्मोपासनयोर्नियम इति । पूर्वाधिकरणे कैमुत्येनोक्तस्यो-पासनासाधनाय तस्य कर्माप्यस्तीत्युक्ते तर्ह्युपासनाकर्मणोरुभयोरपि भगवत्पूजात्मकत्वा-विशेषात् करणे साम्यं स्यादिति शङ्कोदये तन्निरासोऽत्र क्रियत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । प्रासङ्गिकत्वादिति । कैमुत्यन्यायोपपादनाय मुक्तकर्मणि पूर्वाधिकरणे प्रसक्ते किं नियमेन कुर्वन्तीति स्मारितस्यानुपेक्षयात्र विचारादिति भावः । ननु मुक्तोपासनस्य साधनत्वाभावेऽपि तद्विचारस्य प्रागतिशयेनोपासनस्य कर्तव्यत्वोपपादकत्वेन साधनाध्याय-सङ्गतिवत् मुक्तौ क्रियमाणकर्मविचारस्य मुक्तिसाधनविचाररूपत्वाभावेऽपि कर्मापेक्षयो-पासनस्य प्रागतिशयेन कर्तव्यत्वोपपादकत्वेनाध्यायादिसङ्गतिरस्त्विति चेन्न । कर्मणः पूर्वाधिकरणविचार्योपासनवदेतदध्यायविचार्यसाधनचतुष्टयजातीयत्वाभावेन अनन्तर्भावात् । केवलं स्मृतस्योपेक्षायां प्रागतिशयेनोपासनस्य कर्तव्यत्वासिद्धेरुपेक्षणानर्हत्वमात्रेण तद्विचारादिति भावः । किमित्यादि । मुक्ताः नियमेन कर्म कुर्वन्ति न वेति चिन्ता । तदर्थं कर्मणो भगवत्पूजारूपत्वात् मुक्तानां तत्करणशक्तिसद्भावाच्चोपासनादविशेष उत

ायाविवरणानुसारेण विशदयति । नियमेनेत्यादिना । भगवत्पूजेति । भगवत्पूजायाश्च
गवल्लालसैस्त्यक्तुमयोगादिति भावः । नित्यज्ञानस्वरूपत्वादिति भाष्ये विशेषोक्त्या
द्व्यावर्त्यमुपासनाविशेषमाह । शक्तीति । तुशब्देन सूचितं कर्म चात्रान्वेति । तथा च
ानौ मुक्तौ कर्म छन्दत इच्छाधीनं कदाचित्कुर्वन्ति । कदाचिन्नित्यं नियतमिति यावत् ।
ुत उभयथा करणेऽकरणे चोभयाविरोधात् बन्धप्रत्यवायलक्षणोभयबाधकाभावादिति सूत्रार्थं
पष्टयति । न मुक्तानामिति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ छन्दत उभयाविरोधात् ॐ ॥ भगवत्कर्मणीति । पूर्वाधिकरणे कैमुत्येन मुक्तस्य उपासनासाधनाय तस्य कर्माप्यस्तीत्युक्ते तर्हि उपासनाकर्मणो उभयोरपि भगवतः पूजात्मकत्वाविशेषात् करणे साम्यं स्यादिति शङ्कोदयेन तन्निरासोऽत्र क्रियते इत्यनन्तरसंगतिरिति भावः । ननु उपासनापादे कर्मणि नियमाभावसाधनमसंगतं इत्यत आह । प्रासंगिकत्वादिति ।

वाक्यार्थविवरणम्

भगवत्कर्मणीति ॥ भगवद्विषयकयज्ञादिकर्मविषये ॥ कर्मोपासनयोर्नियम इति ॥ उपासनवत् कर्मणोऽपि नियमेन कर्तव्यत्व इत्यर्थः । प्राङ्गुक्तेरिति शेषः । आधिक्यं कर्मणः सकाशात् । नियमेन कर्म न कुर्वन्तीति वदन् प्रष्टव्यः कर्मणो भगवत्पूजारूपत्वाभावात् तन्न कुर्वन्तीति वा, तत्करणे शक्त्यभावाद्वा । नाद्य इत्याह ॥ कर्मणोऽपीति ॥ न द्वितीय इत्याह ॥ तेषां चेति ॥ अविशेषात् ॥ भगवत्पूजात्मके कर्तव्यत्वाविशेषात् । कर्मणः सकाशात् ॥ कुत इति ॥ नियमेन कुर्वन्तीत्येव किं न स्यादिति भावः । एवं वदन् प्रष्टव्यः अवश्यं कर्म कर्तव्यमित्येवं विधिसद्भावान्नियमेन तस्य कर्तव्यता उत नियमेनाकरणे प्रत्यवायसद्भावाद्वेति विकल्पं हृदि निधायोभयं क्रमेण निराह ॥ अवश्येत्यादिना ॥ तथा च उभयाविरोधात् अवश्याकरणे च विधिबन्धप्रत्यवायरूपविरोधाभावादित्यर्थः । उभयेत्यस्य व्याख्या विधिबन्धेत्यादि ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

प्रासंगिकत्वादिति ॥ मुक्तावुपासनस्य नियमेन कर्तव्यत्वसमर्थने कर्मविषये तत्स्मरणा-

(वाक्यार्थमञ्जरी)

ॐ छन्दत उभयाविरोधात् ॐ ।। मोक्षे कर्मकरणं छन्ततः स्वेच्छयैव कुतः उभयोर्विधिबन्धप्रत्यवाययोर्विरोधाभावादिति भावः ।।

सूत्रभाष्यम्

।। ॐ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथाहि विरोधः ॐ ।। ३० ।।

बन्धप्रत्यवायाभावे हि मोक्षस्यार्थवत्त्वम् । अन्यथा मोक्षत्वमेव न स्यात् ।

'कदाचित्कर्म कुर्वन्ति कदाचिन्नैव कुर्वते ।
नित्यज्ञानस्वरूपत्वान्नित्यं ध्यायन्ति केशवम् ।
तीर्णतर्तव्यभागा ये प्राप्तानन्दाः परात्मनः ।
प्रत्यवायस्य बन्धस्याप्यभावात्स्वेच्छया भवेदि'ति हि ब्रह्माण्डे ।। ३० ।।

तत्त्वप्रदीपिका

गतेरित्यादिसूत्रम् ।। करणेन चाकरणेन च स्थितौ सम्भवत्यां हि परमात्मगतिरूपस्य मोक्षस्यार्थवत्त्वम् । तत्सम्भवश्च बन्धप्रत्यवायाभावे । तर्हि किमित्युपासनं सदा कुर्वन्तीत्यत आह– ''नित्यज्ञानस्वरूपत्वान्नित्यं ध्यायन्ति केशवमि''ति । नित्यभगवद्दृष्टिरूपत्वान्मुक्ता नित्यमुपासते। सभक्तिका भगवद्दृष्टिरूपास्तिर्भवति । पूर्वं चिरतरनिरन्तरोपास्त्या हि भगवन्तमैक्षन्त । पश्चादानन्दरूपिणी सा स्वत एवानुवर्तते ।। इति च्छन्दाधिकरणम् ।।

तत्त्वप्रकाशिका

ननु मुक्तानां विधिबन्धप्रत्यवायाभाव एव कुतो येन कर्माऽनियमः स्यादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ।। गतेरिति ।। न मुक्तानां विधिबन्धप्रत्यवायौ विद्येते । विधिबन्धप्रत्यवायाभावेनैव मुक्तेः पुरुषार्थत्वात् । अन्यथा संसारसमानधर्मत्वेन मोक्षत्वविरोधादिति भावः । न च वैलक्षण्यान्तरेण मोक्षत्वोपपत्तिः । संसारसद्भावे तद्वैलक्षण्यस्य व्याहतत्वात् । मुक्तानां कर्मण्यनियमश्चेदुपासनेऽपि तथा स्यादविशेषादित्याशङ्कां परिहर्तुमुक्तार्थे स्मृतिं चाह ।। कदाचिदिति ।। विध्याद्यभावेऽप्यनिष्टनिवृत्त्यर्थमानन्दप्राप्त्यर्थं वा कर्मनियमः किं न स्यादित्यत आह ।।

नित्यज्ञानस्वरूपत्वादित्यत्र नित्यमभिव्यक्तज्ञानस्वरूपत्वात् । ज्ञानाभिव्यक्त्यभावे चेतनत्वमेव न स्यात् । क्रिया तु बहुशः शक्त्यात्मना तिष्ठति । कदाचिद्व्यक्त्यात्मना । ईश्वरसृष्ट्यादिक्रियावत् । अतो ज्ञानरूपेण सन्नेव सदाऽस्ति । नतु क्रियेति भावः । तथा च श्रुतिः "ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु । ब्रह्मात्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत्व" इति विशेषेण मिमीत इत्युक्त्या ध्यान एव तेषां तात्पर्यं न कर्मणि । "अरंहितो भवति वाजिनाये"ति च । मन आदीन्द्रियाणां सुखव्यञ्जकत्वेन परमात्मनो हितत्वात् हितं च न कोऽपि मुञ्चति तेन मनःप्रियं सर्वदा शृण्वते मन्वते ध्यायन्ति चेति भावः । किञ्चेहापि श्रवणाद्युपासनां विना कर्मकरणे तत्कर्म रक्षसां भागः किल । अतः कर्मणो रक्षकत्वादुपास्तिरेव बलवती । सोपास्तिर्मुक्तावपि कथं न बलवती । तदुक्तं भागवते "न यत्र श्रवणादीनि रक्षोघ्नानि स्वकर्मसु । कुर्वन्ति सात्वतां पत्युर्यातुधान्यश्च तत्र हि" "मन्त्रतस्तन्त्रतश्छिद्रं देशकालार्हवस्तुतः । सर्वं करोति निश्छिद्रमनुसङ्कीर्तनं तवे"ति च ।

भावबोधः

वैलक्षण्यान्तरेणेति । स्वरूपानन्दाविर्भावादिरूपेणेत्यर्थः । स्मृतिं चाहेति । तथा च कर्मोपासनयोर्विशेषसद्भावेनाविशेषाभावात् । आपादकासिद्ध्या तर्कस्याभासत्वेन शक्तिसद्भावरूपहेतोरप्रयोजकत्वं स्मृतिबाधश्चेति भावः ॥ २९ ॥

भावदीपः

ॐ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॐ ॥ प्रागुक्तशंकानिवर्तकतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ न मुक्तानामिति ॥ एतेनात्र पूर्वस्मादुभयाविरोधपदानुवृत्तिरिति हिर्हेताविति च सूचितम् । हेतोरप्रयोजकत्वनिरासपरभाष्यं व्याचष्टे ॥ अन्यथेति ॥ विध्यादिभाव इत्यर्थः हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकेति भावः । बाधकतर्के आपाद्यस्यान्यथोपपत्त्या व्याप्तिवैकल्यमाशङ्कते ॥ न चेति ॥ सुखभोक्तृत्वदुःखाभोक्तृत्वादिनेत्यर्थः ॥ अविशेषादिति ॥ विधिप्रत्यवायशून्यत्वस्येश्वरपूजात्वस्य चोभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ उक्तार्थे स्मृतिं चाहेति ॥ कर्म कुर्वन्ति न वेत्यर्थेन केवलमुभयाविरोधरूपा युक्तिरस्ति । स्मृतिं चेति चार्थः

(गाथर्दीप:)

स्मृतौ नित्यज्ञानस्वरूपत्वान्नित्यं ध्यायंतीत्यनेनोक्तशंकापरिहार इति भाव: । सद्भवित-र्भगवद्दृष्टिरूपोपास्तिर्भवति । 'पूर्वं चिरंतरनिरन्तरोपास्त्या हि भगवन्तमीक्षन्त पश्चादानन्द-स्वरूपिणी सा स्वत एवानुवर्तत' इति तत्वप्रदीपोक्तं तात्पर्य ध्येयम् । उक्तं च न्यायविवरणे । उपासनाख्ये कार्ये नित्यकृतिसंस्कारो न तथा कर्मणीति कार्यवैषम्यादिति ॥ ३० ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोध: ॐ ३-३-३० ॥ कुत इति । कुत:-प्रमाणादित्यर्थ: । उभयथा बन्धप्रत्यवाययोरभावेनैव गते: परमात्मगतिरूपमोक्षस्यार्थवत्वं पुरुपार्थवत्वम् । अन्यथा बन्धादिसद्भावसंसारगतेरिव गते: । भावप्रधानमेतत् । गतित्वस्य मोक्षत्वस्य विरोध: । हि यस्मात् तस्मात् पुरुपार्थत्वान्यथानुपपत्त्या गतेरुभयथा बन्धप्रत्यवायाभाववत्वमिति भावेन व्याचष्टे । न मुक्तानामिति । मुक्ते: पुरुपार्थत्वादिति । यद्यपि भाष्ये सूत्रे च विधिबन्धप्रयुक्तफलातिशयस्य प्रत्यवायशब्दोक्तफलह्रासस्य चाभावेनैव ब्रह्मगते: पुरुपार्थत्वमुक्तम् । टीकायां पुरुपार्थवत् गते: पुरुषार्थत्वविवक्षया मुक्ते: पुरुपार्थत्वादित्युक्तमित्यविरोध: । वैलक्षण्यान्तरेणेति । स्वरूपानन्दाविर्भावरूपेणेत्यर्थ: । एतेन भाष्ये मोक्षत्वमेव न स्यादिति सर्वथा मोक्षत्वप्रतिक्षेपकैवकारार्थ उक्तो भवति । इत्याशङ्कायामिति । कार्यवैशेष्याख्यन्यायेन परिहरन्नित्यर्थ: । नित्यज्ञानस्वरूपत्वादिति । भगवद्विषयकत्वेन नित्याभिव्यक्तज्ञानस्वरूपत्वादित्यर्थ: । स्वेच्छया भवेदित्यत्र कर्मेति वर्तते ।

तत्त्वसुबोधिनी

वैलक्षण्यान्तरेणेति स्वरूपानन्दाविर्भावादिरूपेणेत्यर्थ: । स्मृतिं चाहेति । तथा च कर्मोपासनयो: विशेषसद्भावेनाविशेषाभावादापादकासिध्या तर्कस्याभासत्वेन शक्तिसद्भाव-रूपहेतो: अप्रयोजकत्वं स्मृतिबाधश्चेति भाव: ।

वाक्यार्थविवरणम्

अन्यथा ॥ विधिबन्धप्रत्यवाययो: सत्त्वे । ॥ वैलक्षण्यान्तरेणेति ॥ संसार-समानधर्मत्वेऽपीति शेष: । विधिबन्धप्रत्यवायभावाभावव्यतिरिक्तेन आनन्दाभिव्यक्ति-तदभावरूपेण ॥ संसारसद्भावे ॥ बन्धप्रत्यवायसद्भावेन संसारसमानधर्मत्वसद्भावे ॥ ॥ तद्वैलक्षण्यस्य ॥ तस्मात् संसारानन्दादि व्यक्त्यव्यक्तिरूपोक्तवैलक्षण्यस्य ।

यस्माद्गतमोक्षस्यार्थवत्वं पुरुषार्थत्वमुभयथा विधिबन्धप्रत्यवायाभावत्वेनैवास्ति तस्मात् अन्यथा तत्रापि विधिबन्धप्रत्यवायसत्त्वे मोक्षत्वविरोध इत्यर्थः । मोक्षत्वविरोधादिति ॥ संसाररूपप्रतियोगितन्निवृत्तिरूपमोक्षयोर्वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३१ ॥

उपपन्नश्चैवम्भावः । प्राप्तत्वात्तल्लक्षणस्य फलस्य । यथा लोके विध्यर्थत्वेन विष्णुक्रमणादिकं कृत्वा समाप्तकर्मेच्छया करोति न करोति च ॥ ३१ ॥

॥ इति छन्दाधिकरणम् ॥ १८ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

ननु विध्याद्यभावो मुक्तानां कर्मानियमसंभावनायैव भवति नोपपादनाय । ईश्वरकर्मणि व्यभिचारात् । अतस्तदुपपादकाभावादनुपपन्नोऽसावित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ उपपन्न इति ॥ कदाचित्कुर्वन्ति न वेत्ययं भावो मुक्तानामुपपन्नश्च । परंपरया कर्मफलस्य मोक्षस्य प्राप्तत्वात् । फलस्य च स्वप्राप्त्यनन्तरं स्वसाधननियमनिवारणलक्षणत्वात् । यथा यागविधिपूर्तिफलसाधनविष्णुक्रमणादिनियमो न पूर्त्यनन्तरमपीति भावः । इदमुक्तं भवति । मुक्ता न कर्मनियमवन्तः । विशेषहेत्वभावे सति प्राप्ततत्फलत्वाद्यजमानवदिति । अतो मुक्तस्य कर्मनियमाभावात् संसारेऽप्युपासनमाधिक्येन कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

गुर्वर्थदीपिका

नोपपादनायेत्यत्रोपपादनाय कर्मनियमनसाधनाय । ईश्वरे विध्यभाववति काले काले नियमेनावतारादिकर्तरि च व्यभिचारादित्यर्थः । अङ्गीकृत्येदमुदितं वस्तुतस्त्ववतरणादिकमपि कादाचित्कमेव । ज्ञानं तु सर्वज्ञे प्रलयेऽपि वेदानुसन्धातरि सार्वकालीनम् । एवं च भगवन्निदर्शनादेव मुक्तानां ज्ञानरूपा भगवदुपास्तिरेव सार्वकालिकीति कथं न सिद्ध्यतीति

(गुर्वर्थदीपिका)

ज्ञातव्यम् । विष्णुक्रमणं नाम यागकर्तुः प्राङ्नित्यमेव विष्णुमुद्दिश्य क्रियमाणं कर्म । नियमनिवारणलक्षणत्वादिति वदताऽल्पाक्षरत्वादर्थोपलब्धेरित्येवालं किं लक्षणपदेनेति शङ्कापरिहारोऽपि सूचितः । प्राप्तेऽपि फले कुतो न पुनः साधनमनुष्ठेयमित्याशङ्क्य स्वप्राप्त्यनन्तरं पुनः साधनानुष्ठाननियमनिवारकत्वस्य फलासाधारणधर्मत्वादिति हेतुविशेष-सूचनाय लक्षणपदं सूत्र इति भावः । विशेषहेत्वभावे सति प्राप्ततत्फलत्वादित्यत्र सन्ध्यावन्दनविधिपूर्तिफलकाचमने सकृत्कृतेऽपि शूद्रदर्शने सति पुनः करणदर्शनाद्विशेष-हेत्वभावे सतीत्युक्तम् ॥

भावबोधः

ईश्वरकर्मणीति । मुक्ता न यज्ञादिकर्मकरणनियतिमन्तस्तत्करणाकरणयोर्विधिबन्ध-प्रत्यवायशून्यत्वादित्यनुमाने यो यत्कर्मकरणाकरणयोर्विधिबन्धप्रत्यवायरहितः स तत्करण-नियतिमान्नेति सामान्यव्याप्तिर्वक्तव्या । सा चायुक्ता । सृष्ट्यादिकरणाकरणयोः विधिबन्ध-प्रत्यवायरहितस्यापीश्वरस्य तत्करणनियम एवास्तीति व्यभिचार इति भावः । विशेषहेत्वभावे सतीति । मुक्तौ नियमेन क्रियमाणायामुपासनायां व्यभिचारपरिहारार्थं विशेषहेत्वभावे सतीत्युक्तम् । न च विशेषणासिद्धिः । उपासनाकरणनियमे नित्यज्ञानस्वरूप-त्वसंस्कारपाटवरूपविशेषहेतोरिवात्र तदभावात् । तदुक्तं न्यायविवरणे 'उपासनाख्यकार्ये नित्यकृतिसंस्कारो न तथा कर्मणीति कार्यवैशेष्यादिति' । अत्र प्रथमसूत्रे मुक्तानां कर्मकरणानियमे विधिबन्धप्रत्यवायाभावरूपसंभावकोक्तिः । द्वितीये तस्यासिद्धिशङ्का-परिहारः । तृतीये– निश्चायकप्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ १८ ॥

भावदीपः

ॐ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॐ ॥ ईश्वरकर्मणीति ॥ विध्यादेरभावेऽपि ईश्वरेण नियमेन सृष्ट्यादिकर्मकरणदर्शनाद्व्यभिचार इत्यर्थः ॥ अत इति ॥ उभयाविरोधस्य केवलं संभावकत्वादित्यर्थः ॥ उपपादकेति ॥ प्रागुक्तस्मृतिरतु कर्मानियमोक्तिपरैव न तूपपादिका । तत्र युक्त्यनुक्तेरिति भावः ॥ असाविति ॥ कर्मानियम इत्यर्थः । भाष्यं व्याचष्टे ॥ कदाचिदिति ॥ न केवलं संभावितः किंतूपपन्नश्च युक्तिसिद्धश्चेत्यर्थः ॥ परंपरयेति ॥ उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्युक्तदिशा कर्मणा

लक्षणशब्दो निमित्तवाचीति भावः । अयं चार्थः सूत्रादौ तदर्थोऽनुपलब्धेरित्यनुक्त्वा तल्लक्षणार्थेत्युक्त्या कर्मजन्यदर्शनफलस्येति सूचनाल्लब्धः । ईक्ष दर्शनांकनयोरिति धातोरिति ध्येयम् । लक्षणपदप्रयोगभावमाह ॥ फलस्य चेति ॥ तल्लक्षणार्थप्राप्तेरिति वा लब्धेरिति वा वक्तव्ये ज्ञाने रूढोपलब्धिपदप्रयोगस्तु तदर्थस्य सुखविशेषस्याप्युपलब्धेरनुभूयमानत्वात्तदर्थमपि न कर्मनियमो मुक्तानामिति सूचयितुम् । अत एव पूर्वस्मृतौ प्राप्तानन्दा इत्युक्तिः । विष्णुक्रमणं नाम विष्णुमुद्दिश्य क्रियमाणकर्मविशेषः ॥ विशेषहेत्वभावे सतीति ॥ उपास्तौ तु नित्यज्ञानस्वरूपत्वादिविशेषहेतुरस्तीति न तत्कर्तरि व्यभिचारः । नापीश्वरे सृष्ट्यादिकर्तरि व्यभिचारः । न प्रयोजनवत्त्वादित्यत्रोक्तदिशा आप्तकामत्वेऽपि परप्रयोजनार्थत्वदयालुत्वादिविशेषहेतुभावादिति भावः । तथा कृतकर्मणोऽपि लोके विशेषहेतुना पुनः क्रियमाणस्नानाचमनादिकर्मवत्यपि व्यभिचाराभावो ज्ञेयः । न च प्राप्ततत्फलत्वे तृप्तस्य भोजनवत्त्वमिव कर्मकृत्यभाव एव स्यादिति शङ्क्यम् । भगवत्पूजात्वेन पूर्वसंस्कारसत्वाच्चेतरकृतिवैषम्यादिति भावः ॥ अत इति ॥ भगवत्पूजात्वेऽप्यवश्यकृतौ विध्याद्यभावादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॐ ३-३-३१ ॥ ईश्वरकर्मणीति । मुक्तकर्म न नियतं विधिबन्धादिशून्यैरनुष्ठीयमानत्वादिति हेतोः नियमानुष्ठीयमाने सृष्ट्याद्यैश्वर्यकर्मणि व्यभिचारादित्यर्थः । अयं भाव इति । छन्दतः कर्मेत्यत्र प्रकृतत्वादयमिति परामर्श इति भावः । उपपन्नश्चेति । न केवलं सम्भावितः किन्तूपपत्तिसिद्धश्चेत्यर्थः । तामेवोपपत्तिं दर्शयितुं तदर्थोपलब्धेरित्यंशं तदर्थस्य कर्मफलस्योपलब्धेः प्राप्तत्वादिति व्याचष्टे । परम्परयेति । अप्रयोजको हेतुरित्यतः तल्लक्षणस्येत्येतदर्थशब्दितफलविशेषणतया व्याचष्टे । फलस्य चेति । साधनानियमस्य प्रकृतत्वात् तदेव स्वप्राप्त्यनन्तरं स्वसाधननियमनिवारणमेव लक्षणासाधारणधर्मो यस्य तस्य फलस्येत्यर्थः । तथा च फलप्राप्त्यनन्तरमपि साधननियमे तस्य फलत्वमेव न स्यादिति नाप्रयोजकत्वं हेतोरिति भावः । लोकवदित्यस्य लोकप्रसिद्धस्य यजमानस्येवेत्यर्थं मनसि निधाय व्याचष्टे । यथायागेति । यथा लोके यजमानस्य यागविधिपूर्तिलक्षणफलसाधनविष्णुक्रमणशब्दवाच्यदेवयात्रानियमो न पूर्त्यनन्तरमपि किन्तु

रूपत्वसंस्कारपाटवातिशयरूपविशेषहेतोरिवान्यतराभावात् । तदुक्तं न्यायविवरणे । उपासनाख्ये कार्ये नित्यकृतिसंस्कारो न तथा कर्मणीति । कार्यवैशेष्यादिति । अत्राद्ये मुक्तानां कर्मनियमे सम्भावकस्य । द्वितीये तदसिद्धिपरिहारस्य । तृतीये निश्चायकस्योक्तिरिति सूत्रक्रमः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ईश्वरकर्मणीति । मुक्ताः न यज्ञादिकर्मकरणनियतिमन्तः तत्करणाकरणयोः विधिबन्धप्रत्यवायशून्यत्वादित्यनुमाने यो यज्ञकरणाकरणयोः विधिबन्धप्रत्यवायरहितः स तत्कारणनियतिमात्रेति सामान्यव्याप्तिपूर्वकव्याप्त्या वा, मुक्तसृष्ट्यादिकारणाकारणयोः विधिबन्धप्रत्यवायरहितस्य ईश्वरस्य तत्करणानियम एवास्तीति व्यभिचारादिति भावः । प्राप्तत्वेऽपि कुतो न तदर्थं उपासना इत्यत आह । फलस्य चेति । विशेषहेत्वभावे सति इति मुक्तैः निश्चयेन क्रियमाणायां उपासनायां व्यभिचारपरिहारार्थं विशेषहेतुत्वभावे सतीत्युक्तम् । न च विशेषणासिद्धिः । उपासनाकरणनियमे नित्यज्ञानस्वरूपत्वसंस्कारप्राप्तिरूप विशेषहेत्वभावे सतीति वात्र तदभावात् । अत्र प्रथमसूत्रे मुक्तानां कर्मकरणानियमे विरोधाभावरूपसंभावकोक्तिः । द्वितीये तस्यासिद्धिशङ्कापरिहारः । तृतीये निश्चायकप्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ।

वाक्यार्थविवरणम्

विध्याद्यभावः ।। विधिबन्धप्रत्यवाययोरभावः । असौ कर्मानियमः । तल्लक्षणस्य फलस्येत्यस्य व्याख्यानम् ।। परम्परयेत्यादि ।। ज्ञानद्वारेत्यर्थः । उपलब्धेरित्यस्य व्याख्यानं प्राप्तत्वादिति । स्वसाधनं स्वस्य यत् साधनम् ।। विधिपूर्तिफलेति ।। तल्लक्षणफलेत्यर्थः । ।। विष्णुक्रमणम् ।। विष्णुक्रमणसञ्ज्ञकेष्टिः । भाष्ये ।। विध्यर्थत्वेनेति ।। विष्णुक्रमणरूपो यागः कर्तव्य इति विधिः कियत्पर्यन्तमित्युक्ते एतत्कर्मसमाप्तिपर्यन्तं विष्णुक्रमणेष्ट्या कर्मसमाप्त्यनन्तरं यागविधिः पूर्यते । तेन यागविधिपूर्तिलक्षणफलसाधनत्वेन विष्णुक्रमणब्राह्मणभोजनादिकं कृत्वा समाप्तं समापितं कर्म येन असौ समाप्तकर्मा पुरुषस्तदनन्तरमपि स्वेच्छया पुनः विष्णुक्रमणादिकं करोति न करोति चेति भाष्यार्थः ।

यजमानो न तत्कर्मकरणनियमवानित्यर्थः । मुक्तैर्नियमेन क्रियमाणोपासनाया व्यभिचार-वारणाय विशेषहेत्वभावे सतीत्युक्तम् । तत्र तु नित्यं ध्यायन्तीति वचनस्यैव विशेषहेतोः सत्त्वादिति भावः ॥ आधिक्येन ॥ कर्मापेक्षयेति शेषः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

उपपादनाय साधनाय ॥ ईश्वरकर्मणीति ॥ मुक्ता न यज्ञादिकर्मकरणनियमवन्तः तत्करणाकरणयोर्विधिबन्धप्रत्यवायशून्यत्वादित्यनुमाने यो यत्करणाकरणयोर्विधिबन्ध-प्रत्यवायरहितः स न तत्करणनियतिमानितिसामान्यव्याप्तिर्वक्तव्या सा च न युक्ता । सृष्ट्यादिकरणाकरणयोर्विधिबन्धप्रत्यवायरहितस्यापीश्वरस्य तत्कर्म कुर्वन्तीत्ययमर्थ उपपन्नो युक्तः कुतः तल्लक्षणार्थोपलब्धेः तत्कर्मलक्षणं निमित्तं यस्य मोक्षस्य तद्रूपार्थस्य प्रयोजनस्योपलब्धेः प्राप्तत्वात्कथं लोकवत्, यथा लोके यागविधिपूर्वकं कृतस्य विष्णुक्रमणस्य कर्मणः न तत्पूर्त्यनन्तरमपि करणं तथेत्यर्थः । प्रयोगप्रकारमाह ॥ इदमुक्तमिति ॥ मुक्तैर्नियमेन क्रियमाणायामुपासनायां व्यभिचारवारणाय विशेषहेत्वभावे सन्तीत्युक्तम् । तत्र नित्यज्ञानस्वरूपत्वसंस्कारपाटवादिविशेषहेतुरस्तीति भावः ॥ १८ ॥

१९. अनियमाधिकरणम्

॥ ॐ अनियमः सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम् ॐ ॥ ३२ ॥

प्राप्तज्ञानानामपि केषाञ्चिन्मुक्तिप्राप्तिः केषाञ्चिन्न, यथोपसंहारनियम इति न मन्तव्यम् ।

'सर्वे गुणा ब्रह्मणैव ह्युपास्या नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यैः'

इत्युपसंहारविरोधादन्यत्राविरोधात् । 'न कश्चिद्ब्रह्मवित्सृतिमनुभवति मुक्तो ह्येव भवति तस्मादाहुः सृतिहेती'ति कौण्डिन्यश्रुतेश्च । यथा केषाञ्चिन्मोक्ष एवमन्येषामित्यनुमानाच्च ॥ ३२ ॥

॥ इति अनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अनियम इत्यादिसूत्रम् ॥ यथा गुणोपसंहारः केषाञ्चिदेव केषाञ्चिन्नेति नियमः । एवं ब्रह्मदर्शिनामपि केषाञ्चिन्मोक्षः केषाञ्चिन्नेति नियमोऽस्तु । उपपद्यते चायोग्यत्वादनिच्छया । तथाच भागवते– ''कामं भवेम वृजिनैर्निरयेषु नष्टाश्चेतोऽलिवद्यदि हि ते पदयो रमेते''त्यादीति न मन्तव्यम् । उक्तनियमे प्रमाणाभावात् । सर्वेषां मोक्षे प्रमाणसद्भावात् । भागवतावाक्यस्योत्तमानां भक्तेरेवात्यन्तापेक्षणीयत्वपरत्वात् ॥ इत्यनियमाधिकरणम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्रेश्वरदर्शनसाधनोपास्तिमतामुत्पन्नज्ञानानां मोक्षानियमसाधनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोपासने निःशङ्कप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात्समर्थनीयः । प्रकृतो मोक्ष एव विषयः । किमनियमेन सर्वज्ञानिप्राप्य उत केषाञ्चिदस्ति केषाञ्चिन्नेति सन्देहः । फलद्वैविध्यदर्शनं सन्देहबीजम् । नियम इति पूर्वः पक्षः । ज्ञानिष्वपि केषाञ्चिन्मुक्त्ययोग्यत्वसंभवात् । अयोग्यानां तत्प्राप्त्ययोगात् । यथा सलूपासकेष्वपि योग्यानामेव सर्वगुणोपसंहारो नायोग्यानामिति नियमः । अतः सर्वेषां ज्ञानिनां मोक्षाभावान्न निःशङ्कोपासनं कर्तव्यमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ अनियम इति ॥ प्राप्तज्ञानानामपि केषाञ्चिन्मोक्षः केषाञ्चिन्नेत्युपासनवन्नियमो नास्ति किं तु सर्वेषामपि प्राप्तज्ञानानामस्ति मोक्षः । उपसंहारे निषेधेन नियमोपपत्तेरत्र पुनस्तदभावेन नियमायोगादिति भावः । निषेधाभावेऽपि साधकाभावान्नियम एवेत्यत आह ॥ नेति ॥ विप्रतिपन्ना ज्ञानिनो नियतमोक्षाः ज्ञानित्वात् संप्रतिपन्नवदिति भावः । न चैतदुपसंहारानुमानसमानयोगक्षेममिति वाच्यम् । बाधकशून्यत्वाच्छ्रुतिमूलत्वाच्च । न च केषाञ्चिन्मुक्त्ययोग्यत्वसंभवान्नियम इति युक्तम् । साधकबाधकभावाभावाभ्यां ज्ञानिनां कस्यापि मोक्षायोग्यताभावावगमात् । अतो ज्ञानिनां मोक्षस्य नियतत्वात् निःशङ्कमुपासनं कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अनियमेनेत्यस्याऽस्यैव भवति न त्वन्यस्येति नियमं विनेत्यर्थः । निमय इति पूर्वः पक्ष इत्यत्र नियमः कस्यचिदेव भवति नतु सर्वस्येति नियम इत्यर्थः । उपसंहारानुमानसमानयोगक्षेममित्यत्रोपसंहारानुमानं नाम सर्वे सर्वगुणोपासकाः ज्ञानार्थित्वाद्ब्रह्मवदित्यनुमानमिति भावः ॥

साधनादिति । पूर्वाधिकरणे मुक्तानामवश्यं कर्मानुष्ठेयमिति नियमाभावे हेतुत्वेनोक्त-
स्याविरोधस्यैवात्र केषाञ्चिदेव ज्ञानिनां मोक्षोनान्येषामिति नियमाभावेऽपि हेतुकरणाद-
नन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमित्यादि । अत्र मोक्षः किमनियमेन सर्वज्ञानिप्राप्यः उत
नियमेन कैश्चिदेव ज्ञानिभिरिति चिन्ता । तदर्थमुपासकेषु केषाञ्चित् सर्वगुणोप-
संहारनिषेधवज्ज्ञानिष्वपि केषाञ्चिन्मुक्तिनिषेधोऽस्त्युत नास्तीति । तदर्थमुपासकेषु सर्वेषु
गुणोपसंहारयोग्यत्वरूपविशेषसद्भाववज्ज्ञानिष्वपि मुक्तियोग्यत्वरूपविशेषोऽस्त्युत नास्तीति ।
फलद्वैविध्येति । स्वर्गादौ तत्साधकसर्वप्राप्यत्वस्य ज्ञाने च कैश्चिदेव प्राप्यत्वस्य दर्शनादिति
भावः । अयोग्यताख्यविशिष्टकारणात् तज्ज्ञानिष्वपि केषाञ्चिन्मोक्षो न भवतीति नियत इति
न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह– नियम इति पूर्वपक्ष इति । यथोपसंहार इति
भाष्यानुसारेणाह– यथा खल्विति । साधकेति । साधकशब्देनात्रोक्तश्रुत्यनुमानवज्ज्ञानिनां
मोक्षं ददात्येवेश्वरः स्वभावादिति न्यायविवरणोक्ता युक्तिरपि ग्राह्या ।
कस्यापीति । अनेनायोग्यानां ज्ञानस्यैवानुपपत्तेरिति न्यायविवरणमुक्ततात्पर्यम् ॥ १९ ॥
इत्यनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

भावदीपः

ॐ अनियमः सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्यां ॐ ॥ मोक्षानियमेति ॥ पूर्वत्र फलरूपस्य कर्मणोऽनियमोक्तौ फलरूपमुक्तेरपि पुंभेदेन केषाञ्चिदस्ति केषाञ्चिन्नेत्यनियमः स्यात् । उपसंहारे तथा दर्शनादिति शङ्कायां सर्वेषामपीत्यनियमसाधनादित्यर्थः । तेन पूर्वसङ्गतिरपि सिद्धा ज्ञेया । भाष्ये प्राप्तज्ञानानामित्युक्तेरुत्पन्नज्ञानानामित्युक्तम् । तर्हि ज्ञानपादे निवेशः स्यादित्यत पूर्वांशः । तावत्येवोक्ते सर्वथापि तु त एवेति वक्ष्यमाण-विरोधादुत्पन्नज्ञानानामित्यप्युक्तिः ॥ प्रकृत इति ॥ हानौ त्वित्यादिनेति भावः ॥ फलेति ॥ फलरूपोपासने नियमः फलरूपे कर्मण्यस्तित्वनास्तित्वरूपोऽनियम इति नियमानियमरूपद्वैविध्यदर्शनमित्यर्थः । भोजनात्तृप्तिफलं सर्वप्राप्यम् । ज्योतिष्टोमादिफलं तु तत्कारियोग्यायोग्यसाधारणसर्वाप्राप्यं दृष्टमिति द्वैविध्यदर्शनमिति वार्थः । केषाञ्चिन्ने-त्यन्तप्रतिज्ञाभाष्यार्थमाह ॥ नियम इतीति ॥ अत एव पूर्वत्र सन्देहे उत नियम इति वाच्ये

(भावदीप:)

तद्विवरणेन केषाञ्चिदित्यादिना नियमकोटिरुक्ता । कुत इत्यतोऽयोग्यतारूपविशेष-कारणादित्यन्यत्रोक्तहेतुमाह ॥ ज्ञानिष्वपीति ॥ तृतीयस्कन्धे कामं भवेम वृजिनैर्निरयेषु नष्टाश्चेतोऽलिवद्यर्हि ते पदयो रमेतेत्यादिकुमारोक्तेरिति भाव: । यथेत्यादिभाष्यार्थमाह ॥ यथा खल्विति ॥ इति नियम इति ॥ प्राप्तेश्चेत्यत्र तथैवोक्तेरिति भाव: । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ केषाञ्चिन्मुक्त्ययोग्यत्वसंभवादित्यर्थ: ॥ प्राग्विवृतमेव भाष्यार्थमनुवदति ॥ प्राप्तेति ॥ यथेत्यादिभाष्यस्थोपसंहारपदमुपसंहारपूर्वकोपासनपरं सर्वे गुणा इति श्रुत्यनुरोधादिति भावेनोपासनवदित्युक्तम् । भाष्ये नेत्यनन्तरं इति नियम इति शेषं मत्वोक्तम् ॥ नियम इति ॥ भाष्यार्थं पर्यवसानगत्या सूत्रारूढं करोति ॥ किन्त्विति ॥ सर्वेषामित्यस्यार्थविवरणं प्राप्तेति । अनियमशब्दार्थोऽस्ति मोक्ष इति । गतेरनियम इति गतिपदानुवृत्तिरिति भाव: । सर्व इत्यादिभाष्यभावमाह ॥ उपसंहार इति ॥ नान्यैरिति निषेधेनेत्यर्थ: ॥ अत्र पुनरिति ॥ सर्वज्ञानिनां मोक्षोऽस्तीत्यत्रेत्यर्थ: । यथेत्यादिना लब्धमनुमानं व्यनक्ति ॥ विप्रतिपन्ना इति ॥ अनुमानस्य पश्चादुक्तेरुपयोगं व्यावर्त्यपूर्वमाह ॥ न चैतदिति ॥ विप्रतिपन्ना: सर्वोपसंहारवन्त: उपासकत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यनुमानं यथा नान्यैरित्यादिश्रुतिविरुद्धं निर्मूलं च तथेदमिति न वाच्यमित्यर्थ: । बाधकाभावसाधक-योरप्युक्तेरुपयोगं व्यावर्त्यपूर्वमाह ॥ न चेति ॥ मोक्षायोग्यताभावावगमादिति ॥ भागवतवाक्यं तु भक्तेरेवात्यपेक्षणीयत्वपरमिति भाव: । फलोक्त्या सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ अत इति । बाधकाभावसाधकयोर्भावादित्यर्थ: ॥ ३२ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अनियम: सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम् ॐ ३-३-३२ ॥ नन्वज्ञानिनां मोक्षनियमसाधनस्य ज्ञानमाहात्म्यवर्णनरूपत्वेन चतुर्थपादान्तर्भाव: स्यान्न त्वत्रेत्यत आह । अन्यथेति । ज्ञानमाहात्म्यस्याप्यत्रावर्णने ज्ञानसाधनीभूतोपासने निश्शङ्कप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । तथा च कर्मापेक्षयोपासनस्याधिक्येन कर्तव्यत्वासिद्धे: पूर्वाधिकरणफलाक्षेपादत्र समर्थनीयमेतदित्यनन्तरसङ्गतिरिति भाव: । यद्वा मुक्तानां साधनविशेषकर्मानियमवत् साधनविशेषवतां फलानियम इति शङ्कानिरासादनन्तरसङ्गति: । किमिति । मोक्षोऽस्त्येव ज्ञानिनो नान्यस्येति नियमेन केश्चिदेव प्राप्य उतोक्तनियममपहाय सर्वज्ञानिप्राप्य इति चिन्ता । तदर्थमुपासकेषु मध्ये केषाञ्चिदुपसंहारायोग्यत्वात् ज्ञानिष्वपि मुक्तत्वं केषांचिदस्ति

केसप्राप्यत्वस्य च दर्शनमित्यर्थः । तमोयोग्यानामामुष्मिकप्राप्तिनपर्ययात् प्राप्तज्ञानानाम-
पीत्यणुभाष्यानुसारेण पूर्वपक्षयति ।नियम इति । पूर्वः पक्ष इति । प्राप्तज्ञानानामपि केषांचिन्नेति मुक्तौ पुरुषनियम इत्यर्थः । कुत इत्यतस्तद्धेतुत्वेन प्राप्तसाधनानामपि केषांचिन्मुक्तियोग्यानामेव मुक्तिः केषांचिन्मुक्त्ययोग्यानां न मुक्तिरिति भाष्य एवोक्तम् । विशिष्टकारणमित्युक्तन्यायमयोग्यताख्यविशिष्टकारणादिति न्यायविवरणानुसारेण विवृणोति। ज्ञानिष्वपीति । यथोपसंहारनियम इत्युत्तरभाष्यानुसारेणाह । यथा खल्विति ।

सूत्रे गतिरित्यनुवर्तते । किन्त्वित्यध्याहारः । गतिरिति च विपरिणम्यते । भाष्येऽपि न मन्तव्यमित्यतः किन्तु सर्वेषामित्यध्याहारः । अविरोधादित्यस्य निषेधाभावादित्यर्थ इति भावेन व्याचष्टे । प्राप्तज्ञानानामित्यादिना । साधकाभावादिति । प्रमेयस्य प्रमाणाधीनत्वादनियमे तदभावेऽपि नियम एवेत्यतः श्रुत्यनुमाने दर्शयन् सूत्रखण्डं व्याचष्ट इत्यर्थः । एवं बाधकाभावश्रुत्योर्विवक्षितार्थे स्वतन्त्रहेतुत्वमिति व्याख्यायानुमानोपोद्बलकत्वमपीति भावेन तद्व्यावर्त्यमाह । न चैतदुपसंहार इति । विप्रतिपन्ना उपासनोपसंहारनियतिमन्तः उपासकत्वाच्चतुर्मुखवदित्युपसंहारानुमानेत्यर्थः । अयोग्यताख्यविशिष्टकारणमित्युक्तन्यायबाधस्य विद्यमानत्वादविरोधोऽसिद्ध इत्याशङ्क्य नियमेन मोक्षेऽयोग्यताख्यविशिष्टकारणलक्षणबाधकसद्भावान्नियम इति न मन्तव्यम् । सर्वेषामपि ज्ञानिनां मोक्षयोग्यताङ्गीकारेऽविरोधात् । बाधकाभावात् श्रुत्यनुमानलक्षणसाधकसद्भावाच्च । तथा च योग्यताख्यविशिष्टकारणस्यैवाभावात्सर्वेषां मोक्षेन तद्विरोध इति भावेन सूत्रभाष्ये प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । न च केषांचिदित्यादिना । साधकेति । साधकशब्देन श्रुत्यनुमानयोर्ग्रहणाच्छ्रुतौ न कश्चित् ब्रह्मवित्सृतिमनुभवति तस्मादाहुः सृतिंहेती''ति ब्रह्मज्ञानस्य संसारविरोधिहेतुत्वोक्त्या ब्रह्मणश्च छेदकस्वभावता न किन्तु स्वभाव इत्युक्तसिद्धान्तन्यायोऽपि दर्शितो भवति ।तदुक्तं न्यायविवरणे । ज्ञानिनां मोक्षं ददात्येवेश्वरः स्वभावादिति । उक्तं च 'ज्ञानासिमादाय तराति पारमि''त्यादौ ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ अनियमः सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम् ॐ ।। मोक्षानियमेति । पूर्वाधिकरणे मुक्तानां अवश्यं कर्मानुष्ठेयमिति नियमाभावहेतुत्वेनोक्तस्याविरोधस्यैवात्र केषाञ्चिदेव ज्ञानिनां

नियमासाधनेत्यर्थः । फलद्वैविध्येति । स्वर्गादौ तत्साधक सर्वप्राप्यत्वस्य ज्ञाने च कैश्चिदेव प्राप्यत्वस्य दर्शनादिति भावः । ननु सर्वे ज्ञानिनः सर्वगुणानुपसंहरन्ति ज्ञानित्वात् चतुर्मुखादिवत् इत्युपसंहारसाधकानुमानयोगक्षेममेतदित्याशङ्क्य निषेधति । नन्वेति ।

वाक्यार्थविवरणम्

अन्यथेति ।। मोक्षाख्यफलनियमाभावादित्यर्थः ।। अनियमेनेति ।। कैश्चिज्ज्ञानिभिः प्राप्यः कैश्चिज्ज्ञानिभिरप्राप्यः इत्येवं नियमं विनेत्यर्थः । अस्ति मोक्ष इति वर्तते ।। नियम इति ।। ज्ञानिष्वपि केषाञ्चिदेव योग्यानां ज्ञानिनां मोक्षो भवति । केषाञ्चिदयोग्यानां नैव भवतीत्येवं रूपो नियम इत्यर्थः । प्राप्तज्ञानानामपि मध्ये ।। अत्र पुनस्तदभावेनेति ।। ज्ञानिनां सर्वेषां मोक्षोक्तौ निषेधाभावेनेत्यर्थः । तथा च सर्वेषां प्राप्तज्ञानानामनियमः । न चोपासनवन्नियम इति वाच्यम् । अविरोधात् । सर्वेषामनियमेनोपसंहारपूर्वकोपासने निषेधप्रमाणरूपविरोधवदत्र तदभावादिति सूत्रार्थः ।। साधकेति ।। सर्वेषां ज्ञानिनां मोक्षानियमसाधकेत्यर्थः । भाष्ये सृतिं हन्तीति सृतिहा इत्याहुरित्यर्थः ।। एतत् ।। ज्ञानिनां नियमेन मोक्षसाधकानुमानम् ।। उपसंहारानुमानेति ।। विप्रतिपन्नाः सर्वेऽप्युपासकाः गुणोपसंहारवन्तः उपासकत्वात् संप्रतिपन्नवदित्यनुमानेत्यर्थः ।। बाधकेत्यादि ।। ज्ञानिनां मोक्षानियमसाधकानुमानस्येत्यर्थः ।। श्रुतिमूलत्वाच्चेति ।। 'न कश्चित्' इति श्रुतिमूलकत्वादित्यर्थः । उपसंहारानुमानं तु न श्रुतिमूलकं प्रत्युत 'सर्वे गुणा ब्रह्मणैव' इति श्रुतिबाधितं चेति भावः ।। साधकेति ।। ज्ञानिनां मध्ये कस्यापि मोक्षायोग्यताया अभावे 'न कश्चित्' इति श्रुत्यादिरूपसाधकप्रमाणभावात् बाधकप्रमाणस्याभावाच्च योग्यता योग्यताभावावगम इत्यर्थः ।।

वाक्यार्थमञ्जरी

अनियमसाधनादिति ।। केषाञ्चिदस्ति केषाञ्चिन्नास्तीति व्यवस्थाभावसाधनादित्यर्थः ।। फलद्वैविध्येति ।। स्वर्गादौ तत्साधकसर्वप्राप्यत्वस्य ज्ञाने च कैश्चिदेव प्राप्यत्वस्य च दर्शनादिति भावः ।।

ॐ अनियमः सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम् ॐ ।। सर्वेषां ज्ञानिनां मोक्षेऽनियमः उक्तव्यवस्थानास्ति कुतः अविरोधात् अनियमाङ्गीकारे विरोधाभावात् । प्रत्युत न

विप्रतिपन्नाः सापेक्षकगुणोपसंहारेण मोक्षाधिकारिणा... [illegible]
तुल्यमित्यर्थः ॥ बाधकेति ॥ साधकबाधकभावाभाववदित्यर्थः ॥ साधकेति ॥ श्रुत्यादिरूपेत्यर्थः ॥ १९ ॥

२०. यावदधिकरणम्

॥ ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॐ ॥ ३३ ॥

यथा यथाऽधिकारो विशिष्यते एवं मुक्तावानन्दो विशिष्यते । 'मनुष्येभ्यो गन्धर्वाणां गन्धर्वेभ्य ऋषीणामृषिभ्यो देवानां देवेभ्य इन्द्रस्य इन्द्राद्रुद्रस्य रुद्राद्ब्रह्मण एष ह्येव शतानन्द' इति चतुर्वेदशिखायाम् । अध्यात्मे च —

'ज्ञानं चोपासनं चैव मुक्तावानन्द एव च ।
यथाधिकारं देवानां भवन्त्येवोत्तरोत्तरमि'ति ॥ ३३ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

यद्यनियमेन सर्वेषां ज्ञानिनां मोक्षस्तर्ह्यकिञ्चित्करोऽसौ योग्यताविशेषः स्यादित्यत आह— यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ 'आधिकारिका' मोक्षाधिकारिणः । यावान्यावानधिकारो योग्यता तेषां तावति तावत्यानन्दादिगुणगणे स्वरूपात्मकेऽवस्थितिर्भवति । न च ''मनुष्येभ्यो गन्धर्वाणामि''त्यादि वचनस्य पूर्वोक्तानन्दश्रुतिविरोधः । संक्षेपस्य विस्तराविरोधात् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवज्ज्ञानसाधनोपासनाधिकारिणामुपासनेऽधिकारनियमसमर्थनादस्ति शास्त्रादि-संगतिः । अन्यथा 'प्रासेश्च' इत्यादेरनुपपत्तेरसौ समर्थनीयः । प्रकृतोपास्तिमन्तो विषयः । उपासनाधिकारनियतिमन्तो न वेति सन्देहः । पूर्वोक्तिर्लौकिकक्रियायामदृष्टिश्च सन्देहबीजम् । नोपासनावन्तोऽधिकारनियतिमन्त इति पूर्वः पक्षः । उपासनाधिकारनिमये प्रमाणाभावात् । न च मुक्तावानन्दतारतम्यमुपासनाधिकारनियमे प्रमाणमिति वाच्यम् । उपासनादिप्रयत्नतारतम्येनैव तस्योपपत्तेरुपासनाऽधिकारनियमाप्रयोजकत्वात् । अभ्युपगम्य चेदमुच्यते । मुक्तावानन्दतार-तम्यमेवानुपपन्नम् । तथात्वे मुक्तानां द्वेषेर्ष्यादिदोषप्रसङ्गात् । न चात्र प्रमाणमस्ति । आनन्दश्रुतिस्तु

(तत्त्वप्रकाशिका)

संसारविषयतयोपपद्यते । अत उपास्त्यधिकारनियमाभावात्प्राप्तेश्च समअसमित्याद्ययुक्तमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ यावदिति ॥ अस्त्येवोपासनाधिकारे नियमो मुक्तावानन्द-तारतम्यस्य भावात् । मुक्तावानन्दतारतम्यस्य चोपासनाधिकारनियमानुसारित्वादिति भावः । ननु मुक्तावानन्दतारतम्यमेव कुतो येनोपासनाधिकारनियम इत्यत आह ॥ मनुष्येभ्य इति ॥ मुक्तावानन्दतारतम्यमुपासनादिप्रयत्नेन संभवत्यतो नोपासनाऽधिकारनियमं प्रयोजयतीत्यत आह ॥ अध्यात्मे चेति ॥ अधिकारनियमेनैव मुक्तावानन्दतारतम्यं नोपासनादिप्रयत्नेनैव तस्याप्युपास-नाधिकारनियमानुसारित्वादिति भावः । कथंचिदधिकाराधिकयत्ने विघ्नो भवति । 'अस्वाधिकाराधिको यत्नः प्रायशो नोपपद्यते । कथंचिदधिके यत्ने दोषः कश्चित्समापतेत्' इति वचनात् ॥ ३३ ॥

गुर्वर्थदीपिका

उपासनेऽधिकारनियम इत्यत्रास्यैतावत्येवाधिकारोऽस्यैतावत्येवाधिकार इति नियम इत्यर्थः । उपासनादिप्रयत्नतारतम्येनेत्यत्र स्वसाध्यशत्रुहनने प्रयत्नं कुर्वत्यपि राज्ञां प्रीतिदर्शनादिति मन्दाशङ्कया पूर्वपक्षारम्भः । वस्तुतस्तु हननादिकारिणा सामर्थ्येन क्रियमाणशत्र्वङ्गशस्त्रनिपातनाख्यप्रयतस्यान्यैः कर्तुमशक्यत्वात्प्रयत्नोऽपि तत्तदधि-कारिणामेव । तदुदितफलमपि तेषामेव । असमर्थस्य केवलगमिगमनादिरूपप्रयत्नोऽप्यल्प एव । फलं च तुच्छमप्रेक्षावानेव दिशति । प्रेक्षावांस्तु स्वासाध्ये कर्मणि प्रयतमानं प्रेक्ष्य हसत्येव नतु प्रसीदतीति द्रष्टव्यम् ॥

भावबोधः

ओं यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ओं ॥ अधिकारिनियमसमर्थनादिति । ''अनियमः सर्वेषां'' इति सर्वज्ञानिनामनियमेनैव मोक्षो न केषाञ्चिदेवेति नियमः । तत्र मानाभावादित्युक्ते तर्हि तद्वदेव सर्वेषां मुक्तानामानन्दादयः अनियमेनैकप्रकारा एव स्युः न तु केषाञ्चिदधिकाः केषाञ्चिदल्पा इति नियमः । आनन्दश्रुतेः संसारिविषयत्वेन तत्र प्रमाणाभावात् । ततश्च तत्साधनोपासनमपि सर्वेषामेकप्रकारमेव स्यान्नतु तत्र तारतम्यम् । फलवैचित्र्यरूपमानाभावादित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । उपासनेत्यदि । अत्रोपास्तिमन्तः तदधिकारनियतिमन्तो न भवन्त्युत भवन्तीति चिन्ता । तदर्थं मुक्ता आनन्दतारतम्यवन्तो न भवन्ति उत भवन्तीति । तदर्थं मुक्तावानन्दतारतम्ये प्रमाणं

विषयेति मुक्तिविषयाऽपीति । तदर्थं मुक्ततारतम्यं द्वेषेर्ष्याद्यापादकं भवत्युत न भवतीति ॥

ननु "वृद्धिह्रासभाक्त्वं" इत्युक्तरीत्या मोक्तानन्दतारतम्यस्यैव अधिकारतातम्ये हेतुत्वोपपत्तेः कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह– न च मुक्ताविति । तद्धेतुप्रतिपादकतया प्रयत्नानुसारिणो मुक्तावाधिकारिकानन्दादय इति न्यायविवणं व्याचष्टे– उपासनादीति । "अक्षरधियां" इति द्वितीयसूत्रनिवर्तनीयमाह– अभ्युपगम्य चेति । ननु "दर्शनाच्च" इति अनेन मुक्तावानन्दतारतम्यसद्भावे "अथात आनन्दस्य मीमांसा" इत्यादिश्रुतेरुक्तत्वेन कथं तत्र प्रमाणाभाव इत्यत आह– आनन्दश्रुतिस्त्विति । अत्र सूत्रे "आधिकारिक" इति ब्रह्मादिपुरुषविशेषस्य संज्ञा । आधिकारिकाणां ब्रह्मानन्दानां मुक्तावानन्दादिगुण-तारतम्येनावस्थितिर्यावदधिकारं अधिकारानुसारेणैवेति सूत्रार्थमभिप्रेत्य प्रवृत्तं यथा यथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे– अस्त्येवेत्यादिना । अधिकारानुसारित्वात्प्रयत्नस्येति न्याय-विवरणानुसारेण स्मृत्यभिप्रायमाह– अधिकारेति । "च"शब्दः परस्परसमुच्चये यथाधि-कारमेव उपासनमुपासनादिप्रयत्न उत्तरोत्तरं भवति । यथोपासनमेव ज्ञानं यथा ज्ञानमेव मुक्तावानन्द इति स्मृतियोजना सूचिता ॥

ननु 'वसिष्ठसाम्यं समभीप्समानं प्रच्यावयन्निच्छया शापमाप' इत्यादिना माण्ढव्या-दीनामधिकाराधिकयत्नदर्शनात् कथमेतदित्यतः प्रवृत्तं कथंचिदधिके यत्ने तत्साधनादिवस्तूनां दूषणप्राप्तेरिति न्यायविवरणं मनसि निधायाह– कथंचिदिति । यमं प्रति शापदानादिरूपो विघ्नो भवतीत्यर्थः । अत्र न्यायविवरणोदाहृतं प्रमाणं पठति– अधिकारेति ।

भावदीपः

ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणां ॐ ॥ अधिकारनियमेति ॥ अस्यैतावती योग्यताऽस्य त्वेतावतीत्येवं योग्यतानियम इत्यर्थः ॥ समर्थनादिति ॥ पूर्वत्रोपासनायाः फलानियमे उक्ते यद्यनियमेन ज्ञानिनां मोक्षस्तर्ह्यकिंचित्करोऽसौ योग्यताविशेषः स्यात् । तत्प्रयोजकफलतारतम्यस्यान्येनैवोपपत्तेरिति शङ्कायां तन्नियमसमर्थनादित्यर्थः । तेन पूर्वोक्ते तर्कपराहतिशङ्कनात्पूर्वसंगतिर्ध्येया । तथैव तत्वदीपोक्तेः ॥ अन्यथेति ॥ योग्यता-नियमासमर्थने सति प्राप्तेश्च समंजसमित्यत्रोपसंहारानुपसंहारयोरधिकारिभेदेन सामंजस्य सर्वाभेदादित्यत्र फलभेदेन तयोस्तथात्वस्य, आनन्दादय इत्यत्र चतुर्णामेव सर्वोपास्यत्वस्य,

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरित्यादौ प्रियशिरस्त्वादेः सर्वोपास्यत्वाभावस्य चोक्तिर्न स्यात् । तत्सर्वस्याप्यधिकारभेदहेतुकत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तिः प्राप्तेश्चेत्याद्युक्तिरित्यर्थः ॥ लौकिकेति ॥ भोजनकृष्यादिक्रियायामधिकारनियमस्यादृष्टिरित्यर्थः । प्रयत्नानुसारिणोऽनुक्ता-बाधिकारिकानन्दादय इति न्यायविवरणोक्तिं प्रमाणाभावोपपादकतया योजयति ॥ प्रमाणाभावादित्यादिना ॥ आद्यसूत्रव्यावर्त्यचोद्यमन्यत्रोक्तं प्रपञ्च्य द्वितीयसूत्रव्यावर्त्य-चोद्यमाह ॥ अभ्युपगम्य चेदमिति ॥ मुक्तौ तारतम्यमभ्युपगम्य प्रयत्नेनान्यथासिद्धत्वमुच्यत इत्यर्थः । प्रमाणसिद्धार्थे बाधकमकिञ्चित्करं स्वयमेवाभासीकरिष्यतीत्यत आह ॥ न चात्रेति ॥ मुक्तनामानन्दादितारतम्ये प्रमाणं च नास्ति न केवलं बाधकमस्तीत्येवेति चार्थः ।

ननु भक्तिपाद एव वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति नये गुणसूत्रे दर्शनाच्चेत्यत्राथात आनन्दस्येति श्रुतिरेव तत्र मानमित्युक्तमित्यतः तदुपमर्दिकाधिकाशंकामाह ॥ आनन्देति ॥ अत इति ॥ प्रमाणाभावादित्यर्थः । इत्याद्ययुक्तमिति फलोक्तिः ॥ मुक्तौ तारतम्यमेव नेत्येतदग्रे निरसिष्यन्मौक्ततारतम्य- प्रमाणकत्वमधिकारनियमस्याह ॥ अस्त्येवेति ॥ काकस्य कार्ष्ण्याद्धवलः प्रासाद इतिवत् हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यनिरासाय यथा यथेत्यादिभाष्यस्य फलितार्थमाह ॥ मुक्ताविति ॥ एतेनाधिकारिकाणां मोक्षाधिकारिणां मुक्तावानंदाद्य-वस्थितिर्यावदधिकारमधिकारानुसारिणीति सूत्रे भाष्ये च मौक्ततारतम्यस्याधिकारानुसारि-त्वोक्तेरुपयोगो दर्शितः ॥ इत्यत आहेति ॥ यद्यप्येषा शङ्का दर्शनाच्चेत्यत्र प्रागेव श्रुत्युक्त्या निरस्ता । मुक्ताविति पदं तत्रैवात्रापि नास्ति । प्रत्युत तद्विरुद्धा च । तथाप्यस्य संक्षेपत्वाद्विस्तरोक्तमत्र ग्राह्यम् । तत्राऽस्पष्टमेतदनुरोधेन स्पष्टमितव्यमिति श्रुत्यंतरोक्ति-रित्यदोषः । स्मृत्युक्तेरुपयोगाय व्यावर्त्यचोद्यमाह ॥ मुक्ताविति ॥ इत्यत आहेति ॥ स्मृतौ यथाधिकारमित्युक्त्या शङ्कानिरास इति भावः । ननु स्मृतौ यथाधिकारमित्युक्तावपि कथं शङ्कानिरासः । युक्तेरनुपन्यासादित्यतोऽधिकारानुसारित्वात्प्रयत्नस्येत्यन्यत्रोक्तं हेतुं भावार्थतया योजयति ॥ अधिकारेति ॥ न्यायविवरणोक्तमेवाह ॥ कथंचिदित्यादिना ॥ विघ्न इति ॥ पृथ्वादेः शततमाश्वमेधादिक्रतुविघ्नदृष्टेरिति भावः ॥ दोष इति ॥ चन्द्रसुग्रीवविविदमैदादिरेवोदाहरणं ध्येयम् ॥ ३३ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॐ ३-३-३३ ॥ यद्यनियमेन ज्ञानिनां मोक्षस्तर्हि तद्वदेव मुक्तभोगेऽपि योग्यतायामविशेषः स्यात् । तथा च तत्साधनमुपासनमपि

उपासकाः उपासनायां योग्यतानियतिमन्तो न भवन्त्युत भवन्तीति चिन्ता । सिद्धे तदुपासकत्वेनाभिमतं मुक्तावानन्दतारतम्यमेवाप्रामाणिकत्वाद्द्वेषेर्ष्यादिदोषप्रसञ्जकत्वाच्चासिद्धम् । सिद्धत्वे वा प्रयत्नतारतम्येनान्यथासिद्धमुत प्रामाणिकं द्वेषेर्ष्याद्यप्रसञ्जकमनन्यथासिद्धमिति । ननु वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्यत्रोक्तं मुक्तावानन्दतारतम्यममुपासनाधिकार नियममन्तरेणानुपपद्यमानं तत्रार्थापत्तिरूपं प्रमाणं भविष्यतीत्यशङ्क्य निषेधति । न चेति । कुतो न वाच्यमित्यतो यावदधिकारमधिकारानुसारेणैवानन्दतारतम्यम् । न तु प्रयत्नतारतम्येनेति सूत्रखण्डव्यावर्त्यप्रयत्नतारतम्यमादायार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिं चेष्टेत्युक्तन्यायं प्रदर्शयन्नाह । उपासनादीति । आदिपदेन तत्साधनश्रवणादितत्साध्यमपरोक्षज्ञानं चोपासनायां योग्यताविशेषाभावेऽपि तद्विषये प्रयत्नतारतम्येनापरोक्षज्ञानतारतम्ये मौक्तानन्दतारतम्यमुपपद्यते । उपासनाप्रयत्नतारतम्यमपि तद्धेतुश्रवणादिप्रयत्नतारतम्येनैव दृष्टेनैवोपपत्तौ अदृष्टकल्पनानुपपत्तेरिति भावः । अक्षरधियामिति द्वितीयसूत्रनिरसनीयामाशङ्कामाह । अभ्युपगमेति ।

ननु वृद्धिह्रासनये दर्शनाच्चेत्यत्र मुक्तावानन्दतारतम्यसद्भावेऽथात आनन्दस्य मीमांसेति आनन्दश्रुत्युक्तेः कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह । आनन्दश्रुतिस्त्विति । सूत्रे गताविति विपरिणम्यानुवर्तते । आधिकारिकाणामधिकारायोग्यता तदनुसार्यनुष्ठाने शीलं येषां ते आधिकारिकाः । शीलमिति सूत्राट्ठक् । तेषां मोक्षाधिकारिणां ब्रह्मादीनां यावदधिकारम् । यावदवधारण इत्यव्ययीभावः । अधिकारानुसारेणैवोपासनायोग्यतानुसारेणैव गतावानन्दादिरूपे मोक्षे स्थितिः तारतम्येनावस्थानम् । न तूपासनाप्रयत्नतारतम्येन । येनान्यथोपपत्त्याधिकारनियमो न स्यादिति सूत्रार्थं मनसि निधायाह । अस्त्येवेति । सूत्रे यावदधिकारानुसारेणैव न तु प्रयत्नानुसारेण । कुत इत्यतः आधिकारिकाणामित्यनेनाधिकारानुसारेणैवानुष्ठानशीलं येषाम् । न त्वाधिकारिको यत्न इति योग्यतातारतम्याभावे प्रयत्नतारतम्यस्यैवायोगादिति सूचितम् । तत्र प्रमाणपरतयोत्तरभाष्यमवतार्य व्याचष्टे । मुक्तानामित्यादिना । उपासनादिप्रयत्नेनेत्युक्त्या भाष्ये ज्ञानोपासनापादाभ्यां तत्र यत्नलक्षणेत्युक्तं भवति । भाष्ये देवानामिति मोक्षयोग्यानामित्यर्थः । ननु यथाधिकारमेव प्रयत्न इत्ययुक्तम् । माण्डव्यादीनां वसिष्ठसाम्येऽधिकाराधिकप्रयत्नदर्शनादित्याशङ्क्य कथञ्चिद्यत्नप्रसक्तावपि यथाधिकारमेव यत्नः पूर्णो भवति । अन्यथा विघ्नसम्भवादिति भाष्यार्थं मत्वा दूषणमित्युक्तन्यायं च दर्शयन् प्रमाणमाह । कथञ्चिदिति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणां ॐ ॥ अधिकारनियमसमर्थनादिति । अनियमः सर्वेषामित्यत्र सर्वज्ञानिनामनियमेनैव मोक्षो न तु केषाञ्चिदेवेति नियमः तत्र मानाभावादित्युक्ते तर्हि तद्वदेव सर्वेषां मुक्तानां आनन्दादयो नियमेनैकप्रकाराः स्युः न तु केषाञ्चिदधिकाः केषाञ्चिदल्पाः इति नियमः आनन्दश्रुतेः संसारि विषयत्वेन तत्र प्रमाणाभावात् । तच्च तत्साधनोपासनमपि सर्वेषामेकप्रकारमेव स्यान्नतु तत्तारतम्यं फलवैचित्र्यरूपं मानाभावादित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसंगतिरिति भावः । अन्यथेति । तत्रानन्दादिनियमस्योक्तत्वादिति भावः । पूर्वोक्तिरिति । प्राप्तेश्चेति । पूर्वोक्तिरित्यर्थः । ननु वृद्धिह्रासभाक्त्वमियुक्तरीत्या मोक्तानन्दतारतम्यस्यैवाधिकारतारतम्ये हेतुत्वोपपत्तेः कथं प्रमाणाभाव इत्याशङ्क्य निषेधति । न च मुक्ताविति । मुक्तावानन्दतारतम्यमङ्गीकृत्य उपासनादिप्रयत्नतारतम्येनैव तस्य उपपत्तिरित्युक्तम् । इदानीं तदेव न युज्यते इत्याह । अभ्युपगम्यं चेति । ननु द्वेषेर्ष्यादि तत्र नास्त्येवेत्यत: प्रमाणाभावेन तदभावो वक्तुं अशक्य इत्याह । न चेति । ननु दर्शनाच्च इत्यनेन मुक्तौ आनन्दतारतम्यसद्भावे ''आथात आनन्दस्येति श्रुतेः उक्तत्वेन कथं तत्र प्रमाणाभाव इत्यत आह । आनन्दश्रुतिस्तु इति । अत्र सूत्रे आधिकारिकेति ब्रह्मादिगुरुविशेषस्य संज्ञा । आधिकारिका मोक्षाधिकारिणः इति तत्वप्रदीपोक्तेः । आधिकारिकाणां ब्रह्मादीनां मुक्तावनन्दादिगुणतारतम्येन स्थितिः यावदधिकारं अधिकारानुसारेणैवेति सूत्रार्थः इत्यभिप्रेत्य यथा यथेति भाष्यं व्याचष्टे । अस्त्येवेति । अधिकारेति । अनेन चशब्दः परस्परसमुच्चये यथाधिकार्येवोपासनं उपासनादिप्रयत्नः उत्तरोत्तरं संभवति, यथोपासनमेव ज्ञानं, यथा ज्ञानमेव मुक्तावानन्द इति स्मृतियोजना सूचिता । तस्यापीति । उपासनादिप्रयत्नस्यापीत्यर्थः । ननु वसिष्ठसाम्यं समभीप्समानं प्रच्यावयन्निच्छयाशापमाप इत्यादिनामाण्डव्यादीनां अधिकाराधिकप्रयत्नस्य दर्शनात्कथमेतदित्यत आह । कथंचिदिति । यमं प्रति शापदानादिरूपो विघ्नो भवतीत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । अधिकारेति ।

वाक्यार्थविवरणम्

अधिकारनियमेति ॥ योग्यतानियमेत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तिः–प्राप्तेश्चेत्युक्तिः ॥ लौकिकेति

उपासनादिप्रयत्नः उपासनादिरूपजीवप्रयत्नः ॥ तस्य ॥ आनन्दतारतम्यस्य ॥ नियमेति ॥ नियमे आनन्दतारतम्यस्याप्रयोजकत्वादित्यर्थः ॥ अभ्युपगम्य ॥ मुक्तावानन्दतारतम्यमिति शेषः ॥ इदम् ॥ तस्योपासनाधिकारनियमाप्रयोजकत्वम् ॥ अत्र ॥ मुक्तावानन्दतारतम्ये । तस्यापि उपासनादिरूपप्रयत्नतारतम्ये प्रयोजकत्वोपपत्तौ किमुपासनादिप्रयत्नतारतम्येनेति भावः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

अधिकारनियमेति ॥ केषाञ्चिदेवसार्वगुणोपासनं न सर्वेषामिति व्यवस्थेत्यर्थः । अदृष्टिः नियतिः ॥ न चात्रेति ॥ प्रमाणं चेत्यन्वयः । 'अथानन्दस्य मीमांसे'त्यानन्दतारतम्यश्रुतिरेव तत्र प्रमाणमित्यत आह ॥ आनन्दश्रुतिरिति ॥

ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणां ॐ ॥ आधिकारिकाः ब्रह्मादिजीवविशेषाः । तेषां यावदधिकारमधिकारानुसारेणैव मुक्तावस्थितिः तारतम्येनावस्थानम् । न तूपासनाप्रयत्नतारतम्येनेत्यर्थः । ननु वसिष्ठसाम्यं समभीप्समानं प्रच्यावयन्निच्छया शापमापेत्यादिना माण्डव्यादीनां अधिकाराधिकप्रयत्नदर्शनात्कथमेतदित्यत आह । कथंचिदिति ॥ यमं प्रति शापप्रदानादिरूपो विघ्नो भवतीत्यर्थः । वचनात् न्यायविवरणे ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३४ ॥

न चासमत्वेन विरोधो भवति । ब्रह्मधीत्वा (ब्रह्माधीनत्वात्. पा दोषाभावसाम्यादुत्तमेभ्योऽन्येषां भावाच्च । औपसदवच्छिष्यवत् (सच्छिष्यवत्) उक्तं च तुरश्रुतौ —

'नानाविधा जीवसङ्घा विमुक्तौ न चैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः ।
दोषाभावाद्गुरुशिष्यादिभावाल्लोकेऽपि नासौ किमु तेषां विमुक्तेरि'ति ॥ ३४ ॥

॥ इति यावदधिकरणम् ॥ २० ॥

तत्त्वप्रदीपिका

मुक्तावानन्दादिगुणतारतम्याभ्युपगमे नीचोच्चानां सहावस्थायिनां मत्सरानादरादिभिः परस्परविरोधः स्यादित्यत आह–अक्षरधियामित्यादिसूत्रम् ॥ अक्षयगुणगणधाम्नि परमानन्दरूपे परमाश्चर्यरूपे यथेष्टानन्दभोजके भगवति स्थितधियां कुतोऽसमत्वेऽपि विरोधः । रागद्वेषादिदोषाभावसाम्याच्च । अन्यथा ब्रह्मदर्शनमेव न स्यात् । रागमत्सरादिव्यपोहेन बहुजन्मसु निरन्तरोपासकानां हि तद्भवति । यैश्च मत्सराद्विरोध आशङ्क्यते तेभ्य एवावरेषां ज्ञानानन्दादि-गुणभावाच्च तत्रोत्कर्षो हर्षमाधत्ते । सच्छिष्यवत् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

ननु मुक्तावानन्दतारतम्यमेव नोपपद्यते । असमत्वे मुक्तानां परस्परविरोधप्राप्तेः । लोके तथा दर्शनात् । श्रुतयस्तु संसारिविषया इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ अक्षरेति ॥ न मुक्तानामसमत्वेऽपि विरोधः । विरोधे विषयलम्पटत्वमत्सरादिदोषित्वानुपकारित्वानां प्रयोजकत्वात् । न चैतानि मुक्तेषु विद्यन्ते । तेषां ब्रह्मधीत्वान्निर्दोषत्वात्परस्परोपकारित्वाच्चेति भावः । ननु विरोधिष्वसाम्यं विषयलम्पटत्वादि च दृश्यते तत्कथं निश्चिनुमो दोषनिबन्धन एव विरोधो न त्वसाम्यनिमित्त इति तत्राह ॥ औपसदवदिति ॥ दोषासमत्वयोः क्वचिद्विरोधिषु समावेशेऽपि दोषाणामेव विरोधप्रयोजकत्वनिश्चयो युज्यते । असमयोरपि गुरुशिष्ययोर्दोषाभावेन विरोधाभावदर्शनात् । अन्यथा तत्र व्यभिचार इति भावः । अत्र श्रुतिं चाह ॥ उक्तं चेति ॥ अत एवानन्दश्रुतेरमुक्तविषयत्ववर्णनं प्रत्युक्तम् । तथा च स्मृतिः । 'नरादिब्रह्मपर्यन्तं विमुक्तानां शतोच्छ्रयः । अप्यानन्दे मिथोऽप्युक्तस्त्वध्वर्यूणां श्रुतौ पृथक्'' इति । तस्मादुपासनाधिकारे नियमादुक्तमुपपन्नमिति सिद्धम् ॥ ३४ ॥

भावबोधः

ब्रह्मधीत्वादिति । ब्रह्मज्ञानस्य विषयवैराग्यजन्यत्वेन तेषां विषयलम्पटत्वासंभव इत्यर्थः । तथा च अक्षरधियामित्येतद्धेत्वर्थगर्भविशेषणमिति भावः । गुरुशिष्यादिभावादिति श्रुत्यनुसारेण उत्तमेभ्योऽन्येषां भावादिति भाष्यं व्याचष्टे– परस्परोपकारित्वाच्चेति । अत एवेति । बाधकस्य परिहृतत्वादेवेत्यर्थः । बाधकाभावमात्रेण मुक्तपरत्वनिर्णयाभावात् साधकं किमित्यत आह– तथा चेति । अत्राद्ये– अधिकारतारतम्ये फलतारतम्यरूपहेतूक्तिः ।

न्याश्रत्यर्थः । स्मृतिस्तु युक्तिविरोधाज्जीवन्मुक्त्यादिपरेति भावः । न चेत्यादिभाष्यं
ाचष्टे ॥ न मुक्तानामिति ॥ भाष्योक्तहेतूनामप्रयोजकत्वशङ्कानिराशाय विरोधप्रयोज-
ाभावोपपादकतया व्याचष्टे ॥ विरोध इत्यादिना ॥ ब्रह्मधीत्वादिति । दोषित्वे तदेव न
मात् । रागमत्सरादित्यागेन बहुजन्मसु निरन्तरोपासकानामेव ब्रह्मदर्शनोपपत्तेरिति भावः
 परस्परेति ॥ एतेन भाष्ये अन्येषां भावाचेत्यत्र ज्ञानादिगुणरूपोपकारस्येति शेषः
्चितः । दृष्टान्तोक्तेरुपयोगं व्यनक्ति ॥ नन्वित्यादिना ॥ तात्पर्योक्त्या शङ्कां निराह ॥
पासमत्वयोरिति ॥ अत्रेति ॥ दोषित्वमेव विरोधे प्रयोजकम् । नत्वसमत्वं व्यभिचारात् ।
चेह नेत्यविरोध एवेत्यस्मिन्नर्थ इत्यर्थः ॥ श्रुतिं चेति ॥ न केवलं ब्रह्मधीत्वादियुक्तिरिति
ार्थः ॥ अत एवेति ॥ स्पष्टश्रुतिसमाख्यानाद्बाधकाभावादेव चेत्यर्थः । कस्य कस्य
कयानधिकार इत्यत आनन्दश्रुतेर्मुक्तपरत्वाय प्रथमाध्यायबृहद्भाष्योक्तहरिवंशस्पष्टस्मृतिं
ाह ॥ तथा चेति ॥ शतोच्छ्रय इत्यनन्तरं निःशेषदोषहीनानां नित्यानन्दैकभोगि-
ामित्यर्धस्य प्रकृतानुपयोगादनुक्तिः ॥ अध्वर्यूणामिति ॥ सैषानन्दस्य मीमांसेति
त्तिरीयश्रुतावित्यर्थः । फलोक्त्या सूत्रद्वयार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ निर्बाधप्रमाण-
सिद्धमुक्ततारतम्यस्य प्राक्तनयोग्यतातारतम्यनिमित्तकत्वादित्यर्थः ॥ उक्तमिति ॥
ाप्तेश्चेत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॐ ॥ विरोधा-
त्तेरिति । कलहेन वध्यघातुकभावादिविरोधापत्तेरित्यर्थः । सूत्रे तुशब्दश्चशब्दार्थे । न केवलं
ारतम्यमनन्यथासिद्धं विरोधश्च । तदङ्गीकारे विरोधश्च न इति तदर्थः । यावदधिकारम-
ास्थित्येत्यनुवर्तते । तस्यार्थो भाष्ये समत्वेनेति । गतावाधिकारिकाणामित्यप्यनुवर्तते । तथा
त मुक्तावाधिकारिकाणां ब्रह्मादीनामसमत्वेन तारतम्येनाङ्गीकृते न निमित्तेन परस्परं
ध्यघातुकभावादिविरोधश्च नास्तीति सूत्रार्थमभिप्रेत्याह । न मुक्तानामिति । कुतो नेत्यत
आह । विरोध इति । विषयलम्पटत्वं रागातिरेकः मात्सर्यं न मद्वशोऽसाविति चित्ततोदः।

आदिपदेन द्वेषेर्ष्यासन्तापपरेष्टप्रतिघातेच्छाप्रयत्नेच्छाद्याः तन्मूलकारणाविद्याश्च सुधोक्ताः गृह्यन्ते ।

यद्यपि कामस्यापि दोषत्वात् मत्सरादिदोषित्वात् पृथग्विषयलम्पटत्वस्य प्रयोजकत्वोक्तिरनुपपन्ना । तथापि "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव" इत्युक्तरीत्या कामस्यातिवैरत्वात् "रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत" इति ब्रह्मज्ञानैकनाश्यत्वात् पृथगुपादानम् । प्रयोजकत्वादिति विषयातिशयवत् सुविषयलम्पटानां स्वेषां तदलाभेनैतेषु मात्सर्येण तेषां तदवमता स्यादित्यवमतबुद्धिरूपद्वेषेण तत्रातिशयासहनरूपे द्वेषेर्ष्यासन्तापेन तदिष्टप्रतिघातेच्छाप्रयत्नाभ्यां ममायमनुपकारीति बुद्ध्या च परस्परप्रहारवधादिरूपविरोधो भवतीति तेषां विरोधव्यापकत्वादित्यर्थः । ततश्च किमित्यतो व्यापकभावोपपादनाय अक्षरधियां सामान्यभावाभ्यामित्युक्तम् । तत्राक्षरधियामित्येतद्धेतुगर्भविशेषणमिति भावेन ब्रह्माधीत्वादित्युक्तम् । सामान्यं साम्यम् । प्रकरणाद्दोषाभावस्येति लक्ष्यते । एकस्य दोषित्वेऽपि विरोधो भवत्येवेत्यतो दोषाभावादिति वाच्ये साम्यादित्यधिकोक्तिः । सर्वेषामपि दोषाभावादित्यर्थः । तदुक्तमनुव्याख्याने । दोषाभावश्च सर्वेश इत्यादि । तत्र ब्रह्माधीत्वं विषयलम्पटाभावसूचकम् । विरक्तानामेव च ज्ञानमिति गीताभाष्योक्तेः । विषयवैराग्याभावे ज्ञानस्यैवानुदयात् ब्रह्मज्ञानेन सुतरां तन्निवृत्तेः । "रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत" इत्युक्तेः । सामान्यपदोक्तमात्सर्यादिदोषाभावं प्रत्युपपादकं च । मात्सर्यादित्यागाभावे ज्ञानानुदयेन साक्षात्कारात्प्रागेव प्राचुर्येण नाशस्य तदनन्तरं तन्मूलभूताविद्यया साकं नाशस्य मुक्तौ च बाह्यान्तःकरणरूपोपाधेरेवापगतत्वात् प्रारब्धवशेन प्राप्तस्येशतोऽप्यनवशेषस्य वक्तव्यत्वात् । तदुक्तमनुव्याख्याने "निश्शेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः । स्यादापरोक्ष्यं हि हरेः द्वेषेर्ष्यादिस्ततः कुत" इति । तद्भावादित्यत्र तदिति तन्त्रम् । तेभ्यस्तेषां तस्य भावादिति । तेभ्यो मात्सर्यादिविषयतया प्रसञ्जितेभ्य उत्तमेभ्यस्तेषामवराणां तस्य प्रकृतब्रह्मज्ञानादिलक्षणोपकारस्य भावादिति भावेन भाष्ये उत्तमेभ्योऽन्येषां भावाच्चेत्युक्तमिति भावेन व्याचष्टे । न चैतानीत्यादिना । औपसदवदित्यत्रोपदेवौपसदः । स्वार्थेऽण् प्रत्ययः । षष्ठ्यर्थे च वतिः । शिष्यस्य गुराविवाविरोध इत्यर्थं मनसि निधाय भाष्ये औपसदवच्छिष्यवदित्युक्तम् । तद्व्यावर्त्यशङ्कापूर्वं व्याचष्टे । नन्वित्यादिना । यद्यपि भाष्यकोशेषु सच्छिष्यवदिति पाठो दृश्यते । तथापि सुधायां शिष्यवदित्येव

औपसद इति गुणो वृद्धिश्च । आङ्द्वयेन च शिष्यस्य सत्त्वं लभ्यते । अत एवानुव्याख्याने ''अतस्सच्छिष्यवत्तेषां नैवेर्ष्यादिः कथंचन इत्युक्तमि''ति ज्ञेयम् । अत्र श्रुतिं चेति । उपपत्तिसिद्धेऽर्थे श्रुतिं चेत्यर्थः । तेन तच्चोक्तमिति भाष्ये तदुक्तं चेत्यर्थः । सूत्रे चार्थस्तुशब्दः । तदित्यनेनापि सम्बद्ध्यत इत्युक्तं भवति । अत एवेति । बाधकस्य परिहृतत्वादेवेत्यर्थः । यद्वा ''जीवसङ्घा विमुक्तौ नानाविधास्तारतम्योपेता'' इति स्पष्टश्रुतिसद्भावादेवेत्यर्थः । गुरुशिष्यादिसद्भावादित्यादिपदेन स्वामिभृत्यभावो लभ्यते । एतच्च तत्त्वप्रदीपवाक्योदाहरणपूर्वकमन्यत्र व्यक्तम् । अध्वर्यूणां याजुषाणाम् । अत्राद्येऽधिकारतारतम्ये फलतारतम्याख्यहेतूक्तिः । द्वितीये बाधकोद्धारेण हेत्वसिद्धिपरिहार इति सूत्रक्रमः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ब्रह्मधीत्वादिति । ब्रह्मज्ञानस्य विषयवैराग्यजन्यत्वेन तेषां विषयलंपटत्वासंभव इत्यर्थः । तथाचाक्षरधियामित्येतद्धेतुगर्भविशेषणमिति भावः । अन्यथेति । असाम्यस्यैव विरोध-प्रयोजकत्वे इत्यर्थः । तत्रेति । गुरुशिष्ययोरित्यर्थः । अत एवेति । बाधकस्य परिहृतत्वादेवेत्यर्थः । बाधकाभावमात्रेण वस्तुनिर्णयाभावात् साधकं किमित्यत आह । तथाचेति । अत्राद्ये अधिकारतारतम्ये फलतारतम्यरूपहेतूक्तिः द्वितीये बाधकोद्धारेण हेत्वसिद्धिपरिहार इति सूत्रक्रमः ॥ २० ॥

वाक्यार्थविवरणम्

असमत्वे ॥ तारतम्ये । तथा च मुक्ताः परस्परविरोधवन्तः, असमत्वाल्लौकिकपुरुष-वदित्यनुमानमुक्तं भवति । तर्ह्यानन्दतारतम्यप्रतिपादकश्रुतीनां का गतिरित्यत आह ॥ श्रुतयस्त्विति ॥ विरोधे विषयलम्पटत्वेऽपि ॥ तथा च विषयलम्पटत्वादिदोषवत्त्व-मुपाधिरित्युक्तं भवतीति ज्ञेयम् । उपाधेः साधनव्यापकत्वमाशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति ॥ कुत इत्यत आह– तेषामित्यादि । 'उत्तमेभ्योऽन्येषां भावाच्च' इत्यस्यार्थः– परस्परेति ॥ एवं श्रुतावपि गुरुशिष्यभावादित्यस्य गुरुत्वशिष्यत्वाभ्यां परस्परोपकारित्वभावादित्यर्थो

भावः । विरोधेषु दृष्टान्तीभूतविरोधवल्लौकिकगुरुषु ॥ दोषेति ॥ दोषरूपोपाधीत्यर्थः । असाम्येति ॥ तद्रूपहेत्वित्यर्थः । प्रयोजकत्वनिश्चयः उपाधित्वनिश्चयः । असमयोरपीत्युक्त्या विरोधेऽसाम्यस्याप्रयोजकत्वमुक्तमिति ध्येयम् । दोषाभावेनेति ॥ तथा च दोषस्यैव विरोधे प्रयोजकत्वमिति हृदयम् । अन्यथेति । विरोधे असाम्यस्यैव प्रयोजकत्वे ॥ तत्रेति ॥ विरोधशून्यगुरुशिष्ययोरसाम्यहेतौ व्यभिचार इत्यर्थः । अत्र भाष्ये शिष्यवदिति व्याख्यानमयुक्तम् । कचिच्छिष्याणामपि गुरौ द्वेषदर्शनादिति चेत् । सत्यम् । सच्छिष्यवदित्यभिप्रेतत्वात् । यथोक्तमनुव्याख्याने– ''अतस्सच्छिष्यवत्तेषां नैवेर्ष्यादि कथञ्चन'' इति ॥ अत एव द्वेषेर्ष्यादिप्रसङ्गरूपबाधकस्य परिहृतत्वादेव ॥ अध्वर्यूणां श्रुतौ तैत्तरेयशाकायाम् । भाष्ये''विमुक्तेः'' विमुक्तत्वादित्यर्थ ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तं ॐ ॥ अक्षरधियां ब्रह्मज्ञानिनां चतुर्मुखादीनां तु असमत्वेऽप्यविरोधः परस्परं विरोधो नास्ति, कुतः ब्रह्मज्ञानित्वादेव । किञ्च सामान्यतद्भावाभावाभ्यां सामान्यात् मत्सरादिदोषाभावसाम्यात् । तथा तद्भावात् तदिति तन्त्रं तेभ्यः उत्तमेभ्यः तस्य ज्ञानोपदेशाख्योपकारस्य तेषां नीचानां भावात् सत्वात् कथं औपसदवत् शिष्यवत् कुतः तदुक्तं तत् असमत्वेऽपि विरोधाभाव इत्येतत् नानाविधा इति श्रुत्युक्तमित्यर्थः ॥ ब्रह्माधीत्वादिति ॥ ब्रह्मज्ञानस्य विषयवैराग्यजन्यत्वेन तेषां विषयलंपटत्वासंभव इत्यर्थः । अन्यथा समत्वस्यैव प्रयोजकत्वे ॥ अत एवेति ॥ बाधकस्य परिहृतत्वादेवेत्यर्थः । कथं बाधकाभावमात्रेण मुक्तपरत्वनिर्णय इत्यत आह ॥ तथा चेति ॥ अध्वर्यूणां श्रुतौ नरादिब्रह्मपर्यन्तं मुक्तानामानन्दो मिथः शतोच्छ्रयः पृथक्पृथगित्यन्वयः ॥ २० ॥

२१. इयदामननाधिकरणम्

॥ ॐ इयदामननात् ॐ ॥ ३५ ॥

नामाद्यारभ्य प्राणान्तमुत्तरोत्तरमुत्तमत्वमुक्तम् । न प्राणात्किञ्चिद्भूय उक्तम् । तथाऽपि पूर्ववत्स्यादि(दपी)ति न वाच्यम् । 'प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान्न हि प्राणाद्भूयान्प्राणो ह्येव भूयांस्तस्माद्भूयान्नामे'ति कौण्ठरव्यश्रुतेः ॥ ३५ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अवसितः प्रासङ्गिको मुक्तविषयो विचारः । इदनीमधिकारितारतम्यस्य विश्रान्तिस्थानमाह– यदामननात् ॥ नामवाङ्मनःसङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नापोतेजोऽकाशस्मराशाप्राणा नामादि-प्राणान्ताः । तत्र चोक्तमनुव्याख्याने–

"उपा स्वाहा च पर्जन्यो मित्रोऽग्निर्वरुणो विधुः ।
प्रवहोऽनिरुद्ध इन्द्रोमे रुद्रो वाणी च मारुतः ।
उत्तरोत्तरतस्त्वेते गुणैः सर्वैश्च मुक्तिगा" इत्यादि बृहत्संहितावचनम् ॥

"इन्द्रादनन्तरः प्राण आहङ्कारिक" इति च । "वाग्वाव नाम्नो भूयसी" "मनो वाव वाचो भूयः" "सङ्कल्पो वाव मनसो भूया"नित्यारभ्य प्राणान्तमुत्तरेपामुत्तमत्वमुक्तं छन्दोगश्रुतौ । न च तथा तत्र प्राणात्किञ्चिद्भूय उक्तम् ॥ तथाऽपि पूर्ववत्स्याचेत्किं निवारकम् । नह्यत्रानुक्तिरभावे प्रमाणम् । प्रमाणान्तरेण तत्सद्भावसम्भवादिति न वाच्यम् । श्रुत्यन्तरं प्राणादुत्तमोऽन्यो नास्तीत्यामननात् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र ब्रह्मज्ञानसाधनोपासनाधिकारिणां प्राणावधित्वसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । निरवधिकत्वे ब्रह्मण एव सर्वगुणोपास्तियोग्यत्वं न स्यादतस्तत्समर्थनीयम् । ये भगवदुपासकाः प्रकृतास्त एव च्छन्दोगश्रुतौ नामादिप्राणपर्यन्तं तारतम्येनोक्ताः प्रणादुत्तमो नोक्तः । त एवोपासनाधिकारिणो विषयः । किं प्राणावसाना न वेति सन्देहः । अनुक्तेरुभयथापि दर्शनं सन्देहबीजम् । नाधिकारिणः प्राणावसाना इति पूर्वःपक्षः । नामादीनां सोत्तरत्वदर्शनात्प्राणाद-प्युत्तमाधिकारिसाधनसौलभ्यात् प्राणः स्वोत्तमाधिकारियुक्तः । अधिकारित्वान्नामादिवदिति । यद्यपि छन्दोगश्रुतौ नामाद्यारभ्य प्राणान्तमुत्तरोत्तरमाधिक्यमुक्त्वा प्राणादुत्तमो नोक्तः । तथाप्यनुमानेन प्राणादप्युत्तमाङ्गीकारे न दोषः । प्रमाणादनुक्तेर्दुर्बलत्वात् । अतोऽधिकारिणां प्राणावसानत्वाभावाद्धिरण्यगर्भ एव सर्वगुणोपास्तियोग्य इत्ययुक्तमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ इयदिति ॥ नामादिवत्प्राणादधिकोऽधिकारी न साध्यः । किं त्वियदेवाधिकारिणां प्राणावसानत्वमेव । 'प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान्' इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३८ ॥

गुर्वर्थदीपिका

ननु महतां गणनापंक्तौ स्यादपि कस्यचिदश्रद्धेयस्यानुक्तिः । सर्वाधिकारिभ्योऽप्युत्तम-स्यावश्यापेक्षितस्य कथमनुक्तिः । तस्मात्प्रकृतेऽनुक्तिरेव बलीयसीति चेत्सत्यम् ।

(गुर्वर्थदीपिका)

परमाप्ततमेन व्यासेनैव सर्वोत्तमत्वस्थापकतयाऽत्यावश्यकस्य हरेः कैलासगमनं लीलेत्यर्थस्यासुरजनमोहनार्थमनुक्तिदर्शनेन सति कस्मिंश्चित्कारणे उत्तमस्याप्यनुक्तिसम्भवादिति भावेनोक्तं अनुक्तेदुर्बलत्वादिति ।

भावबोधः

ओं इयदामननात् ओं ॥ अधिकारिणामिति । ''यावदधिकारं'' इत्यधिकारतारतम्येऽभिहिते तत्र निरवधिकत्वसावधिकत्वसंशये प्राणावसानत्वरूपसावधिकत्वसमर्थनात् अनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमित्यादि । अत्रोपासनाधिकारिणः प्राणावसाना न भवन्त्युत भवन्तीति चिन्ता । तदर्थं प्राणादुत्तमाधिकारिसद्भावे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं प्राणादप्युत्तमाधिकारिसाधकमनुमानं ''प्राणो वा सर्वेभ्यो भूयान्'' इति श्रुतिबाधितं न भवत्युत भवतीति । तदर्थमीश्वरस्य प्राणादुत्तमत्वश्रुत्यविरोधायावश्यं संकोचनीयः सर्वेभ्य इति श्रौतोऽयं सर्वशब्दः कतिपयाधिकारिव्यतिरिक्तसर्वार्थक उत ईश्वरमात्रव्यतिरिक्त सर्वार्थक इति । ''अन्तरा भूतग्रामवत्'' इति सूत्रानुसारि एकस्मादेको विशिष्टो दृष्ट एवेति प्राणाद्विशिष्टजीवाभावे दृष्टवैरूप्यमिति दोष इति न्यायविवरणं मनसि निधायाह– नामादीनामिति । इति श्रुतेरिति । उपलक्षणमेतत् । ''यः सर्वमवजानीयां'' इत्यादिन्यायविवरणोदाहृता श्रुतिरपि ग्राह्या ।

भावदीपः

ॐ इयदामननात् ॐ ॥ प्राणावधित्वेति ॥ प्रागुक्तयोग्यतानियमस्य निरवधिकत्वशङ्कायां सावधिकत्वरूपविशेषचिन्तनात्पूर्वसंगतिरिति भावः ॥ सर्वगुणेति ॥ 'सर्वे गुणा ब्रह्मणैव ह्युपास्या' इत्यादिश्रुतिसिद्धमिति भावः ॥ प्रकृता इति ॥ आधिकारिकाणां मोक्षाधिकारिणामित्यनेन प्रकृता इत्यर्थः ॥ छन्दोगेति ॥ सप्तमे ॥ नामादीति ॥ नामवाङ्मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नापेज आकाशस्मराशाप्राणशब्दिताः । 'उपा स्वाहा च पर्जन्यो मित्रोऽग्निर्वरुणोः विधुः । प्रवहोऽनिरुद्ध इन्द्रोमे रुद्रो वाणी च मारुत' इत्यनुभाष्योक्तेरुपाप्रभृतिदेवा उत्तरोत्तरमुत्तमत्वेनोक्ता इत्यर्थः । यथा भूतग्रामेत्यादिभाष्यभावमाह ॥ नामादीनामिति ॥ ननु प्राणादुत्तमानुक्तिविरोधादनुमानाभासोऽयमित्यत उक्तशङ्कानुवादनिरासपरं नामाद्यारभ्येत्यादिभाष्यं विवृणोति ॥ यद्यपीति ॥ पूर्ववत्स्यादिति

अधिकस्यानुमानासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ...
फलितार्थपरमिति भावेन व्याचष्टे ॥ नामादिवदिति ॥ प्राणो वावेति ॥ यद्यपि श्रुतौ न मुख्यप्राणलिङ्गमस्ति तथाऽपि भाष्यकारोक्तिप्रामाण्यात्पूर्वत्रोत्तरत्र वा श्रुतिशेषे मुख्यवायुलिङ्गमनुमेयमिति वा ब्रह्मपरत्वेऽपि ऐतरेयभाष्योक्तदिशा सर्वत्र वायुपरत्वमप्यस्तीति वाऽभिप्रायः ॥ ३५ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ इयदामननात् ॐ ३-३-३५ । प्राणावधित्वेति । पूर्वाधिकरणे मनुष्योत्तममारभ्य प्राणान्तमधिकारितारतम्ये कथिते प्राणादप्यधिकः स्यादित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । नामादिप्राणेति । नामवाङ्मनःसङ्कल्पचित्तज्ञानविज्ञानबलान्नाप्तेज आकाशस्मरणप्राणशब्दवाच्याः उषास्वाहापर्जन्यमित्राग्निवरुणविधुप्रवहानिरुद्धाहंकारिकप्राणेन्द्रोमारुद्रवाणीमारुतान्ता इत्यर्थः । किमिति । अत्राधिकारिणः प्राणावसाना न भवन्त्युत भवन्तीति चिन्ता। तदर्थं प्राणादप्युत्तमाधिकारिसाधकमनुमानं प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयानिति श्रुतिबाधितं न भवत्युत भवतीति । तदर्थं सर्वशब्दस्य विष्णाविवान्यत्र सङ्कोच उतासङ्कोच इति । नामाद्यारभ्येति भाष्येऽन्तराभूतग्रामवदिति सूत्रानुसारेण पूर्वपक्षमुद्धाट्य निषेधात् दृष्टवैरूप्यमित्युक्तन्यायप्रदर्शकतया पूर्ववदस्यापीत्यंशं व्याचष्टे । नामादीनामिति । ननु भूमनये प्राणाद्भूयसोऽनुक्त्या तस्यैव भूमत्वमित्याक्षेपे सत्यं भूयसोऽनुक्तिररिति । तथा तदन्तर्गतस्य हरेर्भूमत्वमित्युक्तत्वात् कथमनुमानेन तदुत्तमाधिकारिसाधनमित्यतः तस्याक्षेपोऽयमिति भावेन भाष्ये नामाद्यारभ्येत्युक्तम् । तत्र तथापीत्यस्यानुसारेणादौ यद्यपीति संयोज्य व्याचष्टे । यद्यपीत्यादिना ।

सूत्रेऽधिकारिणामिति वर्तते । अधिकार्युत्तमत्वेन प्रकृतप्राणावधित्वमियदिति परामृश्यत इति भावेन वाच्यमित्यतः परं भाष्येऽध्याहार्यभागं दर्शयन् व्याचष्टे । किन्त्वित्यादिना । प्राणाद्येवेति श्रुतिः हि यस्मात् प्राणः सर्वेभ्यो भूयान् तस्माद्भूयान्नामेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत्। आमननादित्येतदर्थतया यः सर्वमेव जानीयादिति प्रतिक्रियाविधायकश्रुतिरपि भाष्ये द्रष्टव्या । तेन प्रतिक्रियाविरोधश्चेत्युक्तन्यायोऽपि सूत्रभाष्यारूढो भवति । तत्र चशब्देन भाष्योपात्तश्रुतेर्ग्रहणात् । तदुक्तं शङ्कराचार्यैः सम्बन्धदीपिकायाम् ।

(वाक्यार्थमुक्तावली)

चकाराद्विवरणगतप्रतिक्रियाविरोधादित्यादिशब्दाच्च ''प्राणो वाव सर्वेभ्यो'' भूयानित्यादि-श्रुतिर्गृह्यत इति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ इयदामननात् ॐ ॥ अधिकारिणामिति । यावदधिकारमित्यधिकारतारतम्येऽभिहिते तन्निरवधिकत्वसावधिकत्वसंशये प्राणावसानत्वरूपसावधिकत्वसमर्थनादनन्तरसंगतिरिति भावः । स्वोत्तमेति । स्वोत्तमयुक्त इत्येतावन्मात्रसाधने विष्णुरूपोत्तममादाय सिद्धसाधन-मुक्तम् । अधिकारीति । तथापि प्राणादुत्तमाधिकार्यनुक्तेरनुक्तिबाधोऽनुमानस्येत्यत आह । प्राणादिति । प्रमाणानुक्त्योर्मध्ये प्रमाणस्य प्रबलत्वादनुमानेन प्राणादुत्तमाधिकारी स्वीकार्य एवेति भावः ।

वाक्यार्थविवरणम्

निरवधिकत्वे प्राणावसानत्वाभावे । ब्रह्मण एवेति । प्राणस्यैव भाविब्रह्मत्वादेवमुक्तम् । एवं च तदुत्तमस्यैवाधिकारिणस्तत्स्यादिति भावः ॥ उभयथेति ॥ विद्यमानस्याप्यनु-क्तिरविद्यमानत्वादप्यनुक्तिर्दृष्टेति भावः ॥ नोक्त इति ॥ तथा च तस्यैवाधिकार्युत्तमत्वमिति भावः॥ प्रमाणात् ॥ उक्तानुमानरूपात् ॥ इत्युक्तमिति ॥ तदुत्तम एव तद्योग्य इति भावः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

प्राणावसानत्व इति ॥ प्राणावधिकत्वेत्यर्थः । निरवधिकत्वे प्राणावधिकत्वाभावे ॥ नामादीति ॥ नामवाङ्मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नाम्भेज आकाशस्मराशाप्राणाः क्रमेणोत्तमत्वेनोक्ता इत्यर्थः ॥ उभयथासत्वे सत्वेऽपि ॥ सोत्तरत्वेति ॥ सोत्तमत्वेत्यर्थः ॥

ॐ इयदामननात् ॐ ॥ उपासनाधिकारिणां इयत् प्राणावधिकत्वमेव कुतः आमननात् प्राणो वावेति श्रुतौ तथोक्तत्वादित्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ अन्तरा भूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३६ ॥

यथा भूतग्राम एकस्मादेक उत्तमोऽस्त्येव, एवं प्राणादपि परमात्मानमन्तरा विद्यत इति चेन्न । प्राणादुत्तमाभावे प्रमाणमुक्तम् । अन्यत्रोत्तमाभावे न प्रमाणम् । दृश्यते चान्यत्रोत्तमत्वम् ॥ ३६ ॥

अन्तरेत्यादिसूत्रम् ।। अनुमानात्प्राणादुपरि परमात्मनोऽर्वाक्श्रितिसिध्यतीति चेन्न । तदभावे प्रमाणमुक्तम् । तद्विरुद्धमनुमानमाभासः स्यात् । दृष्टान्तभूते भूतग्रामे उत्तमाभावे न प्रमाणम् । दृश्यते च भूतग्राम एकैकस्मादेकैकस्योत्तमत्वम् । उक्तं च नामादिप्राणपर्यन्त उत्तमत्वं श्रुतौ ।।

तत्त्वप्रकाशिका

उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रं पठित्वाऽऽक्षेपांशं तावद् व्याचष्टे ।। अन्तरेति ।। न प्राणस्य सर्वाधिकार्युत्तमत्वं युक्तम् । भूतसमूहे नामादावेकस्मादेको विशिष्टो दृष्ट एवेति तद्दृष्टान्तेन प्राणादप्युत्तमस्य साधयितुं शक्यत्वात् । न च विष्णोरुत्तमत्वेन सिद्धसाधनम् । परमात्मानं श्रियं च विनोत्तमस्य साध्यत्वात् । यद्येवमपि न प्राणादुत्तमस्तर्हि नामादिभ्योऽप्युत्तमो न स्यादिति भावः । परिहारांशं व्याचष्टे ।। नेति ।। नानुमानेन प्राणादुत्तमः साध्यः । 'प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान्' इति प्राणादुत्तमाभावे प्रमाणस्योक्तत्वेनानुमानस्य बाधितविषयत्वादिति भावः । प्राणादुत्तमाभावे नामादेरप्युत्तमो न स्यादधिकारित्वाविशेषादित्यत आह ।। अन्यत्रेति ।। न केवलमन्यत्रोत्तमाभावे प्रमाणाभावः किं तु 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इत्याद्युत्तमसद्भावे प्रमाणं चास्तीत्याह ।। दृश्यते चेति ।। ३६ ।।

गुर्वर्थदीपिका

अनुमानस्य बाधितविषयत्वादित्यत्र ''न प्राणाद्भूया''निति श्रुत्यैवोत्तमाभावस्य कथितत्वादिहानुक्तिरभावादेव नतु कारणान्तरात् । अतोऽनुक्तिरपि श्रुत्युपबृंहिता प्राणादुत्तमाभावं साधयतीति ज्ञेयम् ।।

भावबोधः

अन्यत्रोत्तमाभावेन प्रमाणमित्यादिभाष्यनिरसनीयं विपक्षे बाधकतर्कमाह– यद्येवमपि न प्राणादुत्तम इति । प्रमाणं चेति । तथा च बाधकसाधकाभावलक्षणविशेषसद्भावादविशेषोऽसिद्ध इति भावः ।

भावदीपः

ॐ अन्तरा भूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तं ॐ ।। उक्तमाक्षिप्येत्येतद्व्यंजयन् फलोक्तिपूर्वं यथेत्यादि चेदित्यन्तभाष्यं व्याचष्टे ।। न प्राणस्येति ।। शक्यत्वादिति ।। प्रागुक्तदिशेति

भावः । परमात्मानमन्तरेत्युपलक्षणं मत्वाह ।। परमात्मानं श्रियं च विनेति ।। हेतोरप्रयोजकत्वनिरासाय प्राणाद्विशिष्टजीवाभावे दृष्टवैरूप्यमिति न्यायविवरणोक्तं तात्पर्यतो योजयति ।। यद्येवमिति ।। तर्हीति ।। अविशेषादिति भावः ।। प्रमाणं चेति ।। तथा च साधकबाधकभावाभावरूपविशेषभावादधिकारित्त्वाविशेषेऽपि वैरूप्यं न दोषायेति भावः ।। ३६ ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अन्तरा भूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम् ॐ ३-३-३६ ।। अत्र दृष्टान्तबलात् प्राणः साधिकः । अधिकारित्वादिति साध्यहेतू सम्बध्येते । अक्षरमिति विभागेनान्वेति । तथा च भूतग्रामवदधिकारित्वात् प्राणः अक्षरं ब्रह्म अन्तरा विना साधिक इति सूत्रार्थं मनसि निधाय सूत्रार्थं विवृण्वन्नन्तरेत्यस्य कृत्यं च वदन् भाष्ये परमात्मानमित्यस्य प्राणाद्विशिष्ट-जीवाभावेन प्रमाणमिति न्यायविवरणानुसारेणोपलक्षणत्वं मत्वा व्याचष्टे । न प्राणस्येत्यादिना । नन्वधिकारिणां प्राणावधित्वे श्रुत्योक्ते कथमन्तरा भूतग्रामवदि-त्यनुमानावष्टम्भेन पूर्वपक्षः । श्रुतेरनुमानस्य दुर्बलत्वादित्यतोऽनुकूलतर्कसहितत्वेनानु-मानस्यापि प्रबल्यादिति भावेनान्यत्रोत्तमाभावेन प्रमाणमित्येतन्निरस्यमनुकूलतर्कमाह । यद्येवमिति । तदुक्तमित्यत्र नेत्यग्रेतनमाकृष्यते । तदिति तन्त्रम् । तत्र प्राणादधिकाभावे तत्प्रमाणं प्राणो वाव सर्वेभ्य इत्युक्तमिति भावेन व्याचष्टे । नानुमानेनेति । नानुमानं बाधितम् । तर्कसाहाय्येन प्रबलत्वादित्याशङ्कते । प्राणादिति । अन्यत्रोत्तमाभाव इत्यनेन तत् तत्रान्यत्र नागादौ उत्तमाभावे तत्प्रमाणं नोक्तमिति सूत्रखण्डार्थ उक्तो भवति । दृश्यते चेत्यस्यान्यत्र भूतग्रामे एकैकस्मादेकैकस्योत्तमत्वं दृश्यते चेत्यर्थः । तदनुसारेण तदुक्तमित्यस्यापि तत् तत्र भूतग्रामे एतत् एकैकस्मादेकैकस्योत्तमत्वमुक्तमित्यर्थः । तथा च तर्कस्य बाध इति भावः ।।

तत्त्वसुबोधिनी

प्राणादुत्तमाधिकार्यस्वीकारे बाधकमाह । यद्येवमिति । प्रमाणं चेति । तथाच बाधकसाधकभावाभावलक्षणविशेषसद्भावादविशेषोऽसिद्ध इति भावः ।

वाक्यार्थविवरणम्

साधयितुम् ।। उक्तानुमानेन । एवमपीति ।। प्राणादुत्तमत्वसाधकेऽनुमाने सत्यपीत्यर्थः । न स्यादधिकारित्वाविशेषादिति भावः ।।

ॐ अन्तरा भूतग्रामवादिति चेत्तदुक्तं ॐ ॥ भूतानां नामादीनां ग्रामवत् समुदायवत् प्राणोऽप्यन्तरा परमात्मानं विना अन्योत्तमोपेत इति चेन्न, कुतः, तदुक्तं तदिति तन्त्रं तत्र प्राणाधिकाभावे तत् प्रमाणं प्राणो वावेत्युक्तं यत् इत्यर्थः ॥ वाग्वेति ॥ वाक् स्वाहादेवीनाम्ना उपायाः सकाशाद्भूयसी श्रेष्ठेत्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॐ ॥ ३७ ॥

प्राणस्य सर्वोत्तमत्वे परमात्मना भेदानुपपत्तिरिति चेन्न । श्रुत्युपदिष्टवदुपपत्तेः । अन्येभ्यः प्राणस्योत्तमत्वं तस्मात्परमात्मनो ह्युपदिष्टम् ॥ ३७ ॥

॥ इति इयदामननाधिकरणम् ॥ २१ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अन्यथेत्यादि सूत्रम् ॥ प्राणस्य सर्वोत्तमत्वमुच्यते चेत्परमात्मनस्तस्य भेदोऽनुपपन्नः । सर्वोत्तमद्वयायोगादिति चेन्न । श्रुत्युपदेशानुसारेणाङ्गीकारे भेदोपपत्तेः ॥ इतीयदामननाधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशं तावद्व्याचष्टे ॥ अन्यथेति ॥ यदुदितं प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयानिति श्रुतेः प्राणादुत्तमोऽधिकारी नास्तीति तदयुक्तम् । तथा हि । किमयं सर्वशब्दो निरुपचरितसर्वार्थ उत संकुचितार्थः । नाद्यः । तथा सति प्राणस्य निरुपचरितसर्वोत्तमत्वप्राप्तेः तथा सति सर्वोत्तमद्वयाऽयोगाद्यः प्राणपरमात्मनोः श्रुत्यादिसिद्धो भेदः सोऽनुपपन्नः स्यात् । नाऽपि द्वितीयः । सर्वशब्दस्य संकुचितार्थत्वे कतिपयाधिकारिव्यतिरिक्तसर्वार्थस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् अतो नैतच्छ्रुत्या प्राणादुत्तमाधिकारिणोऽभावः सिध्यतीति भावः । परिहारांशं व्याचष्टे ॥ नेति ॥ युक्तमेवैतच्छ्रुत्या प्राणादुत्तमाधिकार्यभावसाधनम् । सर्वशब्दस्य संकुचितार्थत्वात् । न चोक्तदोषप्राप्तिः । श्रुत्युक्तप्रकारेणैव संकोचोपपत्तेरिति भावः । किं तच्छ्रुत्युपदिष्टमित्यत आह ॥ अन्येभ्य इति ॥ सर्वेभ्यः प्राणस्य तस्माच्च विष्णोरुत्तमत्वं छन्दोगश्रुतावुक्तमतो विष्णुव्यतिरिक्तसर्वार्थत्वं श्रुतेः स्यान्नान्यथेति भावः । अतोऽधिकारिणां प्राणावसानत्वात्स एव सर्वगुणोपास्तियोग्य इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

भावबोधः

अन्येभ्य इत्यस्य कतिपयाधिकारिव्यतिरिक्तसर्वार्थकत्वस्यापि संभवाद्विवक्षितासिद्धेराह– सर्वेभ्य इति । अधिकारिभ्य इत्यर्थः । विष्णुव्यतिरिक्तेति । अत्र सर्वत्र श्रियोऽपि परमात्मकोटावेव प्रवेशो द्रष्टव्यः । अत्राद्ये अधिकारिणः प्राणावसानत्वे श्रुतिरूप-प्रमाणोक्तिः । द्वितीये परोक्तानुमानमाशङ्क्य तद्बाधकत्वेन स्वपक्षसाधकत्वेनोक्तायाः "सर्वेभ्यः" इति श्रुतेरेवातिदेशः । तृतीये श्रौत "सर्व"शब्दस्यासङ्कुचितार्थत्वे बाधकमा-शङ्क्य विवक्षितसंकोचितार्थत्वप्रतिपादनमिति सूत्रक्रमः ॥ २१ ॥

भावदीपः

ॐ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॐ ॥ उक्तमाक्षिप्येत्येतद्व्यनक्ति ॥ यदुदितमिति ॥ श्रुत्यादीति ॥ आत्मत एष प्राणो जायते । द्वौ प्राणावित्यादि-श्रुतिस्मृतिसिद्ध इत्यर्थः । अत इति भेदानुपपत्त्यादिपरामर्शः । पूर्वसूत्रेऽन्तरेत्युक्तावपि तदुक्तमित्यनेनोपात्तश्रुतावुक्तदिशा विकल्पोदयेनान्तरेत्यस्याक्षेपेणेयं शङ्का युक्तेति भावः । भाष्ये नेति भेदानुपपत्तिचोद्यनिषेधे तात्पर्यमाह ॥ युक्तमेवेति ॥ छन्दोगेति ॥ नागादिप्राणान्ततारतम्योक्तिपरप्रागुक्तश्रुतावित्यर्थः ॥ अत इति ॥ विवक्षितार्थस्य छन्दोगश्रुतावुक्तत्वादित्यर्थः । फलोक्त्या करणार्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ प्राणो वावेत्यादिश्रुतिरूपसाधकभावात् द्वितीयतृतीयोक्तबाधकाभावाच्चेत्यर्थः । अत्राद्ये प्रबलश्रुत्युक्तावपि द्वितीये दुर्बलानुमानशङ्का युक्ता । श्रुतेरनुपपन्नार्थकत्वस्य तृतीये शङ्क्यमानत्वेन सावकाशत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॐ ३-३-३७ ॥ अन्यथा प्राणादुत्त-माधिकार्यभावे "प्राणो वाव सर्वेभ्य" इति श्रुतौ सर्वशब्दस्यासङ्कुचितवृत्तित्वमङ्गीकृत्यास्यैव सर्वोत्तमत्वे भेदानुपपत्तिः । अक्षरशब्देन प्रस्तुतस्य ब्रह्मणः प्राणस्य च भेदानुपपत्ति-रित्याद्यपक्षोत्तरत्वेन व्याचष्टे । नाद्य इति । अन्यथा सर्वशब्दस्य सङ्कुचितार्थत्वं कतिपयाधि-कारिव्यतिरिक्तसर्वोत्तमत्वस्य श्रुत्यर्थत्वेन वक्तुं शक्यत्वात् । सर्वशब्दस्य श्रीदेवीव्यति-रिक्तसर्वार्थत्वं न कतिपयाधिकार्यतिरिक्तसर्वार्थत्वमिति सर्वशब्दसङ्कोचे भेदानुपपत्तिरिति

चोक्तदोष इति । द्वितीयपक्षोक्तसङ्कोचवैजात्यानुपपत्तिरित्युक्तदोष इत्यर्थः । उपदेशवद-त्रोपपत्तेरिति योज्यम् । यथा श्रुतावुपदेशस्तथा सङ्कोचोपपत्तेः । कल्पकसद्भावे सङ्कोचवैजात्यकल्पनोपपत्तेरिति भावः । अत्राद्येऽधिकारिणां प्राणावधित्वश्रुत्युक्तिः । द्वितीयेऽनुकूलतर्कवत्त्वेन प्रबलानुमानविरोधमाशङ्क्यानुमानतर्कयोर्बाधोक्तिः । तृतीये श्रौतसर्वशब्दस्यासङ्कुचितवृत्तित्वे बाधकमाशङ्क्य विवक्षितसंकुचितार्थत्वप्रतिपादनमिति सूत्रक्रमः ।

तत्त्वसुबोधिनी

अन्येभ्य इत्यस्य कतिपयव्यतिरिक्तसर्वार्थत्वस्यापि संभवेन विवक्षितासिद्धेराह । सर्वेभ्य इति । अधिकारिभ्य इत्यर्थः । विष्णुव्यतिरिक्तेति । अत्र सर्वत्रश्रियोऽपि परमात्मकोटावेव प्रवेशो द्रष्टव्यः । अत्राद्ये सूत्रे श्रुतिरूपप्रमाणोक्तिः । द्वितीये सर्वेभ्य इति श्रुतेरेवातिदेशः । तृतीये श्रौतसर्वशब्दस्य संकुचितार्थप्रतिपादनमिति सूत्रक्रमः ।

वाक्यार्थविवरणम्

सर्वोत्तमद्वयेति ॥ सर्वोत्तमवस्तुद्वयेत्यर्थः ॥ सङ्कुचितार्थत्वे ॥ परमात्मव्यतिरिक्तसर्वपरत्वेन सङ्कुचितार्थत्वे ॥ कतिपयेति ॥ नामादिमध्येऽपि कतिपयेत्यर्थः ॥ शक्यत्वादिति ॥ तथा चैवमपि सङ्कोचः कार्यः प्रमाणाभावस्याविशिष्टत्वादिति भावः ॥ सङ्कुचितेति ॥ परमात्मव्यतिरिक्तपरत्वेनेत्यर्थः । ॥ उक्तदोषेति ॥ नामादिष्वपि कतिपयाधिकारिव्यतिरिक्तसर्वार्थत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्युक्तदोषेत्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॐ ॥ अन्यथा प्राणादधिकाभावे तस्यैव सर्वोत्तमत्व इति यावत् भेदानुपपत्तिः सर्वोत्तमेन ब्रह्मणा श्रुतिसिद्धभेदो न स्यादिति चेन्न, उपदेशवत् । अन्येभ्यः प्राणस्येति श्रुत्युपदिष्टप्रकारेण प्राणो वाव सर्वेभ्योभूयानिति सर्वशब्दस्य संकोचोपपत्तेरित्यर्थः ॥ कतिपयाधिकारीति ॥ तथाच न तस्य नामाद्याशान्ताधिकार्युत्तमत्वस्य भवदभिलषितस्य सिद्धिरिति भावः । सर्वेभ्यः अधिकारिभ्यः । विष्णुव्यतिरिक्तेति ॥ अत्र सर्वत्र श्रियोऽपि ब्रह्मकोटावेव प्रवेशो द्रष्टव्यः ॥ २१ ॥

२२. व्यतिहाराधिकरणम्

नेति चेन्न —

॥ ॐ व्यतिहारो विशिंपन्ति हीतरवत् ॐ ॥ ३८ ॥

उक्तं प्राणात्परमात्मन उत्तमत्वं पूर्वोक्ताध्याहारेण 'एप तु वा अतिवदती' (छां. उ. ७-१६)ति विशिंपन्ति हि । यथेतरेपु विशेपणम् ।

'उत्तमत्वं हि देवानां मुक्तावपि हि मानवात् ।
तेभ्यः प्राणस्य तस्माच्च नित्यमुक्तस्य वै हरेरि'ति (च) वृहत्तन्त्रे ॥ ३८ ॥

॥ इति व्यतिहाराधिकरणम् ॥ २२ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

न प्राणात्परमात्मन उत्तमत्वं तत्रोक्तमिति चेन्न ॥ व्यतिहारो विशिंपन्ति हीतरवत् ॥ उपदिष्टमेव तत्र प्राणात्परमात्मन उत्तमत्वं पूर्वोक्तप्रश्नप्रतिवचनाध्याहारेण "अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति, प्राणाद्वाव भूयोऽस्तीति, तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति, वाग्वाव नाम्नो भूयसी"त्यादि । अध्याहारयुक्तिमाह–"एप तु वा अतिवदती"ति विशिंपन्ति हीति ॥ अयमर्थः । "अतिवाद्यसीति, अतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीते"त्युक्तात्प्राणातिवादिनः सत्यातिवादिनं विशिंपन्ति च्छन्दोगाः, "एप तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती"ति । एवं विशिंपन्तः प्राणात्सत्यं विशिंपन्ति हि । यथेतरेपु वागादिपु नामादिभ्यो विशेपणं भेदादिज्ञापनं एवमेतत्सत्यस्य परमात्मत्वे ॥

इति व्यतिहाराधिकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवज्ज्ञानसाधनोपासनाधिकारिणः प्राणात्परमेश्वरस्योत्तमत्वसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोपासनायोगात्समर्थनीयम् । प्रकृतो विष्णुरेवात्र विपयः । प्राणादुत्तमो न वेति सन्देहः । प्राणस्य हिरण्यगर्भत्वाद्विप्रतिपत्तिः सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षयति ॥ नेति ॥ न विष्णोः प्राणादुत्तमत्वम् । छन्दोगश्रुतौ प्राणस्यैव सर्वोत्तमत्वेनोक्तत्वात् । अथोच्येत । प्राणानन्तरमपि 'एप तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति सत्यपदेनोदितस्य विष्णोराधिक्यमुच्यत इति । मैवम् । 'अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति प्राणाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भवान्ब्रवीतु' इति सत्यं वाव प्राणाद्भूत

इति प्रकारेणोत्तरवत्प्रश्नप्रतिवचनाभावात् । कारणविशेषमन्तरेण प्रकरणभेदकल्पनायोगात् । सत्यपदेन प्राण एवोच्यते । अतः प्राणादुत्तमत्वाभावाद्विष्णोर्न तदुपासनं सर्वैः कार्यमिति भावः । पूर्वपक्षं प्रतिषेधति ॥ नेति ॥ कुतो नेत्यतः सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ व्यतिहार इति ॥ श्रुतौ प्राणस्यैव सर्वोत्तमत्वोक्तेर्न विष्णोस्तदुत्तमत्वमिति न युक्तम् । 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति सत्यपदोदितस्य विष्णोः प्राणादुत्तमत्वस्योक्तत्वात् । प्रश्नाद्यभावात् प्राणविशेषणमेव तदिति न वाच्यम् । प्रश्नाद्यध्याहारस्य कर्तुं शक्यत्वात् । न चाध्याहारकारणाभावादेकप्रकरणत्वमेव युक्तमिति वाच्यम् । 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति' इति प्राणवादिनोऽतिशयितवस्तुवादित्वेनातिवादित्वमुक्तम् । ततश्च 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति सत्याख्यवस्तु वदतोऽप्यतिवादित्वमुच्यते । तत्र प्राणातिवादितः सत्यातिवादी तुशब्देन विशिष्यते । तेन ज्ञायतेऽन्योऽयमन्योऽसाविति । अतः प्रकरणभेदकसद्भावाद्युक्तं प्रश्नाद्यध्याहारेण सत्यस्य प्राणादुत्तमत्वव्याख्यानमिति भावः । ननु कथमेतद्विशेषणं प्रकरणभेदकं येन प्रश्नाद्यध्याहारं प्रतिपद्येमहीत्यत आह ॥ यथेति ॥ यथा 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी'' इत्यादिविशेषणं प्रकरणभेदकं वाचो नामाधिक्यवाचकत्वात्तथैतदपि भेदकं भवत्येव । यः सत्यं वदति स तु प्राणातिवादिनोऽपि विशेषेणातिशयितं वस्तु वक्तीति प्राणात्सत्यस्याधिक्यवाचकत्वादिति भावः । अत्र स्मृतिं चाऽऽह ॥ उत्तमत्वमिति ॥ अतो विष्णोः प्राणादुत्तमत्वाद्युक्तं तदुपासनमिति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

गुर्वर्थदीपिका

प्राणस्य हनुमदादिरूपस्य रामवशत्वेऽपि विप्रतिपत्त्यभावात्कथं पूर्वपक्षोत्थानमित्यत उक्तं प्राणस्य हिरण्यगर्भत्वादिति । पूर्वोक्ताध्याहारेणेति वदता वि=विशेषेण अति=अतिशयितापेक्षितवाक्यस्याहारः=योग्यतयाऽन्यत आहरणं व्यतिहार इति सौत्रव्यतिहारपदस्यार्थस्सूचितः । एकप्रकारत्वे पूर्ववाक्यादावृत्तिः स्यात् । अत्र त्वपेक्षितप्रश्नप्रतिवचनवाक्यस्य ''अस्ति भगवः प्राणाद्भूय'' इत्यादिरूपेणान्यादृशत्वादध्याहार एवेति भावः । तर्ह्यल्पाक्षरत्वाध्याहार इति किमिति नोक्तमिति चेन्न । यत्किञ्चिदधिकवाक्याहरणं निवारयितुं वीत्युपसर्गदानम् । विशेषश्च प्रकृतार्थानुकूलत्वम् । तस्मादतिमेधाव्यलौकिकः सूत्रकारो न लौकिकानुसारीति ज्ञेयम् ॥

भावबोधः

ओं व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ओं ॥ ३८ ॥ प्राणात् परमेश्वरस्येति । पूर्वसूत्रे ''उपदेशवत्'' इति प्राणात् परमात्मन उत्तमत्वस्योपदिष्टत्वात् तदविरोधेनैव ''सर्वेभ्यः''

(भावबोध:)

इति श्रौत''सर्व''शब्दार्थो ग्राह्य इत्यभिहिते तदेव कथमित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भाव: । अत एव भाष्ये ''नेति चेत्'' इति पूर्वसूत्रोक्तमेवाक्षिप्तम् । प्राणादित्यादि । अत्र विष्णु: किं प्राणादुत्तमो न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं ''वाग्वाव नाम्नो भूयसि'' इत्यादिदेवतातारतम्यप्रतिपादकच्छन्दोगश्रुतौ प्राणाद्विष्णोरुत्तमत्वप्रतिपादकं नास्त्युतास्तीति । ''सत्येन'' इति वाक्यगत: ''सत्य''शब्द: किं प्राणपर: उत विष्णुपर इति । तदर्थं प्रकरणान्तरवत् ''अस्ति भगव: प्राणाद्भूय:'' इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनाध्याहार: किं न कर्तव्य उत कर्तव्य इति । तदर्थ: तदध्याहारे ज्ञापकं नास्त्युतास्तीति । न विष्णो: प्राणादुत्तमत्वमिति । अनेन विष्णोरपि तत: परत्वमिति न्यायविवरणानुसारेण तस्माद्विष्णोरुत्तमत्वमिति प्रागुक्तमनुवृत्य तेन संबन्ध: प्रदर्शितो भवति । प्राणस्यै-वोन्नतिप्रतीतिरिति न्यायविवरणं व्याचष्टे– छन्दोगेति । ''अस्ति भगव: प्राणाद्भूय:'' इति प्रश्नाद्यभावादिति न्यायविवरणांशं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे– अथोच्येतेति । प्रकरणान्तरवदिति । ''अस्ति भगवन्नाम्नो भूय इति'' ''नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति'' ''तन्मे भगवान् ब्रवीतु'' इति ''वाग्वाव नाम्नो भूयसि'' इत्यादिनामवागादिप्रकरणान्तरवदित्यर्थ: । अनेन सौत्रे''तरवदि''त्यस्यार्थ उक्तो भवति ॥

ननु प्रश्नप्रतिवचनाश्रवणेऽपि तदध्याहारेण ''य: सत्येन'' इत्यादे: प्रकरणान्तरत्वं संभवतीत्यत: ''विशिंषन्ति'' इति सूत्रनिवर्तनीयाशङ्कामाह– कारणविशेषमिति । प्रश्नाध्या-हारस्य कर्तुं शक्यत्वादित्यादिना पूर्वोक्ताध्याहारेणेत्यादिभाष्यव्याख्यानपरेण ''एष तु वा अतिवदति'' इति विशेषणात् प्रतिवचनप्रतिसन्धानोपपत्तेरिति न्यायविवरणमप्युक्ततात्पर्यं भवति ॥ २२ ॥

भावदीप:

ॐ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॐ ॥ प्राणादिति ॥ उपदेशवदिति पूर्वसूत्रखण्डे प्राणाद्विष्णोरुत्तमत्वं श्रुत्युपदिष्टतयाऽभिमतं तन्नेति शङ्कायां तत्समर्थनादित्यर्थ: । तेन पूर्वेणाक्षेपिकी सङ्गतिरप्यस्य सिद्धा ज्ञेया । उपासकचिन्तानन्तरमुपास्यचिन्तनाद्वा पूर्वसङ्गतिर्ध्येया । अत्र प्राणादित्यादिनैव पूर्वावधिकारिण इत्यन्तोक्ति: शास्त्रादिसंगत्युप-पादनाय । फलमाह ॥ अन्यथेति ॥ प्राणाद्विष्णोरुत्तमत्वासमर्थने प्राणस्यैव सर्वोत्तमत्व-प्राप्तावन्यस्योपास्यस्याभावात्प्राणस्य च स्वयं बद्धत्वेन गौणश्चेदिति सूत्रे न हि

यद्वा सर्वोत्तमत्वोपासनं सच्चिदानन्द आत्मेति यत्सर्वसाधारणमुपासनमुक्तं तदयुक्तं स्यात् । स्वामित्वरूपात्मत्वस्याभावादित्यर्थः । क्वचित्तदुपासनायोगादित्येव पाठः ॥ प्रकृत इति ॥ पूर्वसूत्रादौ भेदप्रतियोगित्वादिनाऽक्षरपदेन प्रकृत इत्यर्थः । यस्योत्तमत्वं वाच्यं स एवेत्येवार्थः ॥ हिरण्यगर्भत्वादिति ॥ "वायुरेव यतो ब्रह्मपदं नियमतो व्रजेत् । सहैव जननेऽप्यस्मात्पूर्वं वायोर्जनिं वदेदि"ति आद्याध्यायबृहद्भाष्योक्तस्मृतेरिति भावः । विप्रतिपत्तिः, वादिविप्रतिपत्तिः । हिरण्यगर्भोत्तमत्ववादिन एव प्राणोत्तमत्ववादिन इति भावः । एतेनात्र तारतम्योक्तिपरश्रुतौ श्रीतत्त्वानुक्तेर्गतिर्वक्ष्यमाणत्वेऽपि हिरण्यगर्भानुक्तिः कुत इति चोद्यानवकाशः । प्राणोक्त्यैव तदुक्तेः । तदागमस्य स्मृतिनयादौ निरासेऽपि श्रुत्यवष्टंभेन विप्रतिपत्तिरित्यर्थः । सर्वश्रुतीनां विष्णूत्कर्ष एव गतिसामान्यस्य संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत इत्यादौ द्वितीयादावेव सिद्धत्वेऽप्यधिकाशंकयाऽस्योत्थानमिति ध्येयम् । कांक्षितानुवृत्त्या नेति चेदिति शङ्काभाष्यं व्याचष्टे ॥ न विष्णोरिति ॥ कुत इत्यतः प्राणस्यैवोन्नतिप्रतीतेरित्यन्यत्रोक्तं हेतुं व्यंजयन्नाह ॥ छन्दोगेति ॥ अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति प्रश्नाद्यभावादित्यन्यत्रोक्तमेव हेतुं शङ्कानिवर्तकतयाह ॥ अस्ति भगव इति ॥ प्रकरणान्तरवदिति ॥ नामवागादिपूर्वप्रकरणेष्विवेत्यर्थः । संज्ञाभेद एव प्रकरणभेदकल्प-कोऽस्त्वित्यत आह ॥ कारणविशेषमित्यादि ॥ अत इति ॥ छन्दोगश्रुतौ तथा प्रतीतेरित्यर्थः ॥ तदुपासनमिति ॥ आनन्दादय इत्यत्रोक्तात्मत्वशब्दितसर्वोत्तम-त्वोपासनमित्यर्थः ॥ संबन्धभाष्यस्थनञोऽर्थमाह ॥ इति न युक्तमिति ॥ कुत इत्यतः प्राणात्परमात्मन उत्तमत्वमिति भाष्यार्थहेतुतया व्यनक्ति ॥ एष त्विति ॥ प्रश्नाद्यध्याहारेणेति भाष्यस्य व्यावर्त्यपूर्वमर्थमाह ॥ प्रश्नेत्यादिना ॥ व्यावर्त्यपूर्वं एष त्विति भाष्यं व्याचष्टे ॥ न चेति ॥ ततश्चेति ॥ ततोऽपि प्राणातिवादित्ववादिनः सकाशादपीत्यर्थः । तत्र प्राणातिवादिन इति पञ्चमी ॥ तेनेति ॥ सत्यवादिनः तुशब्देन विशेषणकरणेन प्राणोऽन्यः सत्योऽन्य इति ज्ञायते । प्राणसत्ययोर्भेदाभावे तद्वादिनोर्भेदायोगादिति भावः । भाष्यमेवं व्याख्यायं व्युत्क्रमेणोपसंहरति ॥ अत इति । यस्माद्विशिंषन्ति छन्दोगा अत इत्यर्थः । एतेन भाष्यादौ हिर्हेताविति सूचितम् ॥ अत्रेति । प्राणाद्धरेरुत्तमत्व इत्यर्थः ॥ स्मृतिं चेति ॥ न केवलं प्रकरणभेदकं विशेषणमिति चार्थः । अत इति ॥ प्रश्नाद्यध्याहारेण सत्यपदेन विष्णोरुक्तत्वादित्यर्थः । तदुपासनं सर्वोत्तमत्व-रूपात्मत्वोपासनमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॐ ३-३-३८ । नेति चेन्नेति भाष्ये एव प्राणात्परमात्मन उत्तमत्वं नोपदिष्टमिति पूर्वाक्षेपेणोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । प्राणादिति । अत्र प्राणाद्विष्णुरुत्तमो न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं प्राणादुपरि सत्यपदोक्तः प्रश्नाद्यभावात्प्राण एवेत तदध्याहारेण विष्णुरिति । तस्मात्परमात्मन उत्तमत्वमिति पूर्वानुवृत्त्या नेत्यंशं व्याचष्टे । विष्णोरिति । कुतो नेत्यत उन्नतिरित्युक्तन्यायप्रदर्शकतया तस्मात्परमात्मन उत्तमत्वमुपदिष्टमित्यन्तानुवृत्त्या नेत्यस्यार्थान्तरमाह । छन्दोगेति । एवशब्देन लब्धस्य विष्णोस्सर्वोत्तमत्वेनानुक्तत्वादिति हेतोरसिद्धिमाशंकते अथेति । तत्परिहाराय नेत्येतत्प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । मैवमिति । सत्यपदेन विष्णोरुक्तिः नेत्यर्थ इति भावः । कुतो नेत्यतो व्यतिहार इतरवदित्यंशव्यावर्त्यपूर्वपक्षमाह । अस्तीति । एतेन नेत्यस्य प्रश्नप्रतिवचनेनेत्यर्थो भवति ।

ननु प्रश्नप्रतिवचनाश्रवणेऽपि तदध्याहारेण यः सत्यपदेनेत्यादेः प्रकरणान्तरत्वं सम्भवतीत्यतो न प्रकरणान्तरकल्पनं युक्तम् । यतो न तत्कल्पकमिति नेत्यस्यार्थान्तरं मत्वा विशिंषन्तीति सूत्रखण्डव्यावर्त्याशङ्कामाह । कारणविशेषेति । पूर्वपक्षफलप्रदर्शकतयापि नेत्येतद्व्याचष्टे । अत इति । सूत्रे उपदेश इत्यनेन लब्धमुपदिष्टं प्राणात्परमात्मन उत्तमत्वमिति वाक्यमादाविवान्वीयते । तच्च नेत्युक्तपूर्वपक्षप्रतिक्षेपे हेतुरिति भावेन प्रवृत्त-मुक्तमिति भाष्यं व्याचष्टे । श्रुताविति । प्रतिरान्धिरित्युक्तन्यायप्रदर्शकस्येतरव्यतिहार इत्यस्य हि यतः इतरवद्विशेषेणापेक्षितस्यात्यधिकस्य प्रश्नादेर्हार आहार अध्याहार इति यावत् । कर्तव्यः । अतः प्राणात्परमात्मन उत्तमत्वमुक्तमित्यन्वयमभिप्रेत्यार्थ उक्तः । पूर्वोक्ताध्याहारेणेति । पूर्वोक्तवत् प्रश्नप्रतिवचनाध्याहारेणेत्यर्थः । अध्याहारेण प्रकरण-विच्छेदकारणमुक्तं विशिंषन्ति हीति । हि यस्मात् प्राणवादिनः अतिवादित्वमुक्त्वा एष तु वाऽतिवदति यः सत्येनातिवदतीति प्राणातिवादिनः सकाशात्सत्यवादिनं तुशब्देन विशिंषन्ति यः सत्यं वदति स तु प्राणस्यातिशयवस्तुवादिनोऽपि विशेषेणातिशयवस्तुवादीति विशिष्टं ज्ञापयन्तीत्यर्थः । एवं सत्यवादिनं विशिंषन्तः प्राणात्सत्यमपि विशिंषन्ति । अतः प्रकरणभेदसद्भावात् व्यतिहारः । व्यतिहारेण च प्राणात्सत्यस्योत्तमत्वमिति भावेन प्रवृत्तं प्रश्नाध्याहारेणेति भाष्यं व्याचष्टे । प्रश्नाद्यभावादित्यादिना भाव इत्यन्तेन । प्रश्नाध्या-हारेणेति । पूर्वोक्तवदिति पूरणीयम् । तेनेति । तुशब्देन सत्यातिवादिनो विशेषितत्वेन सत्यात्प्राणस्यापि विशेषितत्वात्प्राणोऽप्यन्यः सत्योऽप्यन्य इति इतरवदिति दृष्टान्तांश-स्येतरवद्विशिंषन्ति इत्यत्रापि सम्बन्धं यथा प्रश्नादिना नामादितो वागादिकं विशिंषन्ति तथा

न्वित्यादिना । स्मृतं चेति । हिशब्दसूचितमिति शेषः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॐ । प्राणात्परमेश्वरस्येति । पूर्वसूत्रे उपदेशवदिति । प्राणात्परमात्मनः उत्तमत्वस्योपदिष्टत्वात्तदविरोधेनैव सर्वेभ्य इति वाक्यस्य सार्वशब्दस्यार्थो ग्राह्य इत्यभिहिते तदेव कथमित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः अन्यथेति । श्वरस्योत्तमत्वाभावे इत्यर्थः । विप्रतिपत्तिरिति । हिरण्यगर्भः सर्वोत्तम इति केषांचनागमतं अपरेषां विष्णुः सर्वोत्तम इति । एवं च विप्रतिपत्तेः मध्यस्थस्य संशयो भवतीत्यर्थः । कारणान्तरवदिति । अस्ति भगवो नाम्नो भूय इति । नाम्नो वा भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्यादिना नामवागादिप्रकरणान्तरवदित्यर्थः । अनेन सौत्रेतरवदित्यस्यार्थ उक्तो भवति । ननु प्रश्नवचनाश्रवणेऽपि तदध्याहारेण यः सत्येनेत्यादेः प्रकरणान्तरत्वं संभवतीत्यत आह । कारणविशेषमिति । तुशब्दरूपविशेषणस्य कथं भेदकत्वं इत्यतः तत्संभवाय तदर्थमाह । यः सत्यमिति ।

वाक्यार्थविवरणम्

विप्रतिपत्तिरिति ॥ हरिहरहिरण्यगर्भाणां त्रयाणामपि समत्वस्य कैश्चिदभिधानादिति भावः । नन्वेवं विप्रतिपत्तौ हिरण्यगर्भादुत्तमो न वेति सन्देहोपपत्तावपि प्राणादुत्तमो न वेति सन्देहः कथमुपपद्यत इत्यत उक्तं प्राणस्य हिरण्यगर्भत्वादिति ॥ प्रश्नप्रतिवचनाभावादित्यन्वयः । तत्र व्यतिरेकदृष्टान्तः ॥ प्रकरणान्तरवदिति ॥ नामादिप्रकरणे यथा प्रश्नप्रतिवचने स्तस्तथाऽभावादिति भावः । ननु प्रकरणभेदकप्रश्नाद्यध्याहारेण प्राणाद्विष्णोरेवाधिक्यं वक्तव्यमित्यत आह ॥ प्रकरणेति ॥ प्राणप्रकरणयस्सत्येनेतिप्रकरणयोरित्यर्थः । ॥ भेदेति ॥ भिन्नार्थप्रतिपादकत्वेत्यर्थः ॥ प्राण एवेति ॥ तथा च सत्यवं प्राणस्य विशेषणमित्यर्थः ॥ तदितीति ॥ सत्यपदमित्यर्थः । तथा च सत्यपदोदितो न विष्णुरिति भावः ॥ अध्याहारेति ॥ अध्याहारं कृत्वा भिन्नप्रकरणत्वकल्पने कारणाभावादित्यर्थ ॥ ततश्चेति ॥ प्राणातिवादिनः सकाशात् ॥ अयम् ॥ प्राणपदोदितः ॥ असौ ॥ सत्यपदोदितः । सूत्रे सप्तम्यर्थे वतिरित्याशयेन भाष्ये यथेतरेष्वित्युक्तम् । 'स तु' इत्यत्रत्यः तुशब्दः प्राणातिवादिनोऽपीत्यतः परं योज्यः । तस्य व्याख्यानं विशेषेणेति ।

वादिविप्रतिपत्तेर्हिरण्यगर्भविषय एव सद्भावादाह ॥ प्राणस्येति ॥ एष तु वेति ॥ योऽधिकारीसन्निर्दोषश्चासौ यो नियामकश्चेति सत्यो विष्णुस्तेनातिवदति तमतिशयितं वक्तीति यावत् स एषः प्रागुक्तप्राणातिवाद्यपेक्षया तु विशेषेणातिवदतीत्यर्थः ॥ अस्ति भगव इति ॥ नामवागादिप्रकरणान्तरेऽस्ति भगवो नाम्नोभूय इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति नारदप्रश्नवत् ''वाग्वाव नाम्नो भूयसी''ति सनत्कुमारप्रतिवचन-वच्चास्ति, 'भगवः प्राणाद्भूय' इत्यादिप्रश्नस्य ''सत्यं वावे''त्यादि परिहारस्य चाभावादि-त्यर्थः। सत्यपदं विष्णुपरमेव नेत्याह ॥ सत्यपदेनेति ॥ ननूक्तभंग्या प्रश्नाद्यध्याहारेण यः-सत्येनेत्यादेः प्रकरणान्तरत्वात् कथं सत्यपदं प्राणपरमित्यत उक्तम् ॥ कारणविशेषमिति ॥

ॐ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॐ ॥ सत्यप्रकरणे प्रश्नप्रतिवचनयोर्व्यति-हारोऽध्याहारः कार्यः कुतः इतरवत् प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां नामादितो वागादिकमिव प्राणात्सत्यं तुशब्देन विशिंषन्ति व्यावर्तयन्ति छन्दोगा हि यस्मात्तस्मादित्यर्थः ॥ सवा इति ॥ स एषोधिकारी एवं विजानानः शृण्वन् मन्वानो विचारयन् पश्यन् ध्यायन्नतिवादी प्राणा-ख्योत्तमवस्तुवादी भवतीत्यर्थः । अयं सत्योऽसौ प्राण एकवस्तुज्ञानिनस्तारतम्यायोगादिति भावः । एतत् तुशब्दाख्यम् ॥ प्राणात्सत्यस्येति ॥ प्राणात्सत्यस्योत्तमत्वाभावे तद्वादिनस्तद्वाद्यपेक्षया आधिक्यायोगादिति भावः ॥ २२ ॥

२३. सत्याद्यधिकरणम्

कृतिर्निष्ठा विज्ञानमित्यादीनां भेदाद्ब्रह्व उत्तमा इति चेन्न —

॥ ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ ॥ ३९ ॥

सत्यादिगुणास्तस्या एव परदेवतायाः स्वरूपभूताः । ब्रह्मतर्के च —

'नामादिप्राणपर्यन्ताद्यो हि सत्यादिरूपवान् ।
तस्मै नमो भगवते विष्णवे सर्वजिष्णव' इति ॥
'सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणास्समुदीरिताः ।
तस्मै नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यत' इति चाध्यात्मे ॥ ३९ ॥

॥ इति सत्याद्यधिकरणम् ॥ २३ ॥

सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखभूमाहंकारात्मनामन्योन्यभेदात्परमात्मनोऽपि बहव उत्तमाः स्युः। अन्यथा विशेषणं भेदोपपादकं न स्यादित्यत आह–सैव हि सत्यादयः ॥ या ब्रह्मादीनामुपास्यत्वेन प्रपञ्चितगुणा या चाक्षरशब्देन स्वदर्शिनामविरोधनेत्री समभिहिता या च प्राणात्प्रतिपादिताधिक्या तस्या एव परमदेवातायाः स्वरूपाणि सत्यादीनि । नत्वत्रान्य उच्यन्ते, परमत्वादेव । तदुत्तमे प्रमाणाभावात् । ''तत्तेजोऽसृजत''त्युक्त्वा ''सेयं देवते''तिवन्न विरोधः स्त्रीलिङ्गोक्त्या कृतिर्निष्ठेत्यादिशब्दवाच्यत्वमप्युचितमिति ज्ञापयतः ।

''स्त्रीगुणाः पुङ्गुणाश्चैव नपुंसकगुणा अपि ।
यदधीना व्यत्ययः स्याल्लिङ्गानां तत्र सर्वशः ।
कः किं कं तत्सर्वमात्माऽदितिर्देवादयस्तत'' इति लिङ्गनिर्णये ॥

तस्य च बहुगुणानामुपास्यानामत्र प्रकटनीयत्वाद्बहुवचनमविरुद्धम् । विशेषणस्य च स्वरूपभेदानापादकत्वेऽपि विशेषमात्रमापाद्य कृतकृत्यत्वम् । ''एष तु वा अतिवदती''ति भेदानुक्तौ सर्वश्रुतिसिद्धप्राणपरमात्मभेदाभावप्रसङ्गः ।

''अतिवादी प्राणवादी सत्यवादी विशेषतः ।
स सत्यो भगवान्विष्णुः यन्निर्दोषो नियामकः ॥
विशिष्टज्ञानरूपश्च सामान्यज्ञानरूपकः ।
नित्यश्रद्धास्वरूपश्च तथैव स्थैर्यरूपकः ॥
स एव सर्वकर्ता च सम्पूर्णानन्दरूपकः ।
स च सर्वगुणैः पूर्णो भूमेत्युच्चार्यते ततः ॥
यदधीनं विना नान्यत्किञ्चिदस्ति कुतश्चन ।
स भूमोक्तोऽतिपूर्णत्वादन्यदल्पमितीर्यते ॥
स सर्वगुणसम्पूर्णः सर्वदेशेषु सर्वदा ।
स्वतन्त्रः सर्ववस्तूनि तदधीनानि सर्वश'' इति परमसारे ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवदापरोक्ष्यसाधनोपासनाधिकारिणः प्राणाद्विष्णोरेवोत्तमत्वसाधनादस्ति शास्त्रादि-संगतिः । अनेकेषामुत्तमत्वे प्रागुक्तमयुक्तं स्यादित्येकस्यैवोत्तमत्वं समर्थनीयम् । प्रकृतः प्राण एव

रुभयथा सम्भवः सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षयति ॥ कृतिरिति ॥ न केवलं प्राणात्सत्यपदोक्तो विष्णुरेवोत्तमोऽपि तु बहवोऽप्युत्तमाः सन्ति । सत्यादप्युपरि विज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखभूमाहंकारात्मनामुक्तत्वात् । न च विज्ञानादीनां सत्येनाभेदान्न बहूनामुत्तमत्वं प्राणादिति वाच्यम् । तेषामभेदोक्त्यादिकारणविशेषं विना प्राणं विहायाभेदग्रहणस्यान्याय्यत्वात् । अतः प्राणादपि बहूनामुत्तमत्वात्तस्य विष्णुं विना सर्वोत्तमत्वं विष्णोर्निरुपचरितसर्वोत्तमत्वं च न युक्तमिति भावः । पूर्वपक्षं प्रतिषेधति ॥ नेति ॥ तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ सैवेति ॥ न प्राणादधिका बहव इति युक्तम् । यस्मात्सत्यादयोऽहंकारात्मान्ताः सा ईश्वराख्या परदेवतैव न तु ततो भिन्नाः । न च वाच्यमभेदानुक्तेर्भेद एव तेषामिति । 'सत्यं भगवो विजिज्ञासे' इति सत्याख्यस्य भगवतो गुणजिज्ञासायां तद्गुणत्वेन तदविनाभूतज्ञानस्योक्तत्वात् । तथोत्तरत्रापि विज्ञानादिकथनस्याऽसंगतत्वादिति भावः । अत्र कृतिनिष्ठाद्यनुसारेण स्त्रीलिङ्गप्रयोगः । अत एव शङ्काभाष्ये विज्ञानस्यादित्वेऽपि कृतिर्निष्ठेत्युक्तम् । अत्रैव हिशब्दसूचितां स्मृतिमाह ॥ ब्रह्मतर्के चेति ॥ नन्वस्तु भूमान्तानां भगवद्गुणत्वोक्त्याऽभेदो न त्वहंकारात्मनोस्तयोरभेदानुक्तेरित्यत आह ॥ सत्याद्या इति ॥ पूर्ववदभेदानुक्तावप्यहंकारात्मनोरस्त्येव भगवत्स्वरूपत्वमित्यत्र हेतुर्यस्मादिति । 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स्वराड् भवति' इत्यहंकारात्मज्ञानान्मोक्षः श्रूयते । मोक्षश्च भगवज्ज्ञानादेव । अतस्तयोस्तत्स्वरूपत्वमिति भावः । किं च 'स एवाऽधस्तात्' इत्यादिनोदितं यद्भूम्नः पूर्णत्वं तदेवाहंकारात्मनोरुच्यते । 'अहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात्' इति तथा श्रुत्यन्तरे सर्वेषामपि पूर्णत्वमुच्यते 'सत्यं पूर्णम्' इत्यादिना । अतः सत्यादीनामात्मान्तानां भगवत्स्वरूपत्वेन स एव प्राणादुत्तम इत्युक्तमुपपन्नमिति सिद्धम् ॥ ३९ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अत एव शङ्काभाष्य इत्यत्रात एवेत्युपलक्षणम् । सम्भावितब्रह्माऽभेदेभ्यो ज्ञानादिभ्योऽप्यनित्यक्रियारूपकृतेरसम्भावितब्रह्माभेदत्वेन पूर्वपक्षप्रापकत्वात्तस्या एवादौ ग्रहणमित्यपि ग्राह्यम् । सूत्रकारोऽपि स्त्रीलिङ्गपदवाच्यगुणानां बहुत्वात्तत एव तेषां ब्रह्मण्यसम्भव इति शङ्कानिवारणाय च सा परदेवतेति विशेष्यं निर्दिष्टुं सैवेत्याह । न त्वहंकारात्मनोरित्यस्य "सत्यं भगवो विजिज्ञास" इतिवद्भूम्नां भगवो विजिज्ञास इत्यभेदज्ञापकप्रश्नाभावादित्यर्थः । इदं चोपलक्षणम् । "अथात अहमादेशः" "अथात आत्मादेश" इत्युभयोरपि प्रकरणान्तरत्वोक्त्या भेदबोधकसम्भवाच्चेति द्रष्टव्यम् । यद्यप्युपसंहारवाक्योक्ता मुक्तिः सत्याद्यात्मान्तसकलभगवद्गुणज्ञानस्यापि फलरूपतयाऽन्वेति । तथाऽप्यहङ्कारात्मनो भगवद्गुणत्वे ज्ञापकान्तराभावादिदमेव ज्ञापकमिति भावेनोक्तमहङ्कारात्मज्ञानादिति ॥

''यः सत्येनातिवदति'' इति वाक्यस्य प्राणाद्विष्णोरुत्तमत्वप्रतिपादकत्वोक्तौ तन्न्यायेनैव ''यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति न विजानन् सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानंत्वेव विजिज्ञासितव्यं'' इत्यादिवाक्यानामपि सत्यादिभ्यो विज्ञानादीनामुत्तमत्वप्रतिपादकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न विष्णोरेव प्राणादुत्तमत्वमित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं तस्मादिति । अत्र किं प्राणो विष्ण्वाद्यनेकोत्तमयुक्त उत विष्णुमात्रोत्तमयुक्त इति चिन्ता । तदर्थं ''यदाह वै विजानाति'' इत्यादीनि वाक्यानि किं विष्ण्वन्यप्रतिपादकानि उत विष्णोरेव प्रतिपादकानीति । तदर्थं तेषां विष्ण्वभेदज्ञापकं नास्त्युतास्तीति । सत्यादीनामभेदानुक्तेरन्यत्वमिति न्यायविवरणं तन्निरसनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं योजयति– न च विज्ञानादीनामित्यादिना । प्राणं विहायेति वदता अभेदोक्त्यादिविशेषकारणाभावेऽपि यद्यभेदोऽङ्गीक्रियते तर्हि प्राणस्यापि सत्येनाभेदः स्यादित्यतिप्रसङ्गः सूचितो भवति । सत्यादय आत्मान्ताः सा परदेवतेति वक्तव्ये सत्यादिगुणाः तस्या एव परदेवतायाः स्वरूपभूता इति वचनं ''यदाह वै विजानाति'' इत्यादि वाक्यस्यास्य विज्ञानादीनां सत्यादिस्वरूपभूतगुणप्रतिपादकत्वेन अभेदानुक्तिरूपपूर्वपक्षहेतोरसिद्धिज्ञापनार्थं इत्यभिप्रायेण तद्भाष्यं व्याचष्टे– सत्यं भगव इत्यादीनामिति । अभेदानुक्तेरिति । ''सत्यं भगवो विजिज्ञास'' इति सत्यादिरूपभगवद्गुणजिज्ञासायां ''यदाह वै विजानाति'' इत्यादिविज्ञानादीनां तद्गुणत्वेनोपदेशवत् ''भूमानं भगवो विजिज्ञासे'' इति भूम्नो गुणजिज्ञासायां ''यत्र नान्यत् पश्यति'' इत्यादिना दृश्यत्वादेरेवोपदेशेनाहंकारस्य तद्गुणत्वोपदेशाभावात् तथा ''अहंकारं भगवः'' इत्येवंरूपस्य जिज्ञासावाक्यस्य तद्गुणत्वेनात्मोपदेशस्य चाभावादिति भावः । अत्रैव ''हि'' शब्दसूचितां न्यायविवरणोदाहृतां श्रुतिं चाह– श्रुत्यन्तर इति ॥ २३ ॥

भावदीपः

ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ ॥ अत्रापि संगत्युपपादनायाधिकारिण इत्यन्तोक्तिः । फलमाह ॥ अनेकेषामिति ॥ प्रागुक्तमिति ॥ तेभ्यः प्राणस्य तस्माच्चेत्यादिना सर्वस्मात्प्राणस्योत्तमत्वं ततो विष्णोर्निरुपचरितमुत्तमत्वं यत्प्रागुक्तं तदयुक्तं स्यादित्यर्थः ।

(भावदीपः)

एतेन प्रागुक्तप्रमेयसमर्थनात्पूर्वसंगतिरपि सूचिता ।। प्रकृत इति ।। विष्णूत्कर्षावधित्वेन सर्वाधिकार्युत्तमत्वेन च प्रकृत इत्यर्थः । बहवोऽप्युत्तमा इति भाष्योक्तप्रतिज्ञार्थमाह ।। न केवलमिति ।। कुत इत्यतः स्वयं हेतुमाह ।। सत्यादपीति ।। विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यं, मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येत्यादिनोक्तत्वादित्यर्थः । भाष्योक्तहेतुं योजयितुमाह ।। न चेति ।। भाष्योक्तहेतोर्निर्बीजत्वनिरासाय सत्यादीनामभेदानुक्तेरन्यत्वमित्यन्यत्रोक्तबीजं व्यंजयन् कृतीत्यादिभाष्यभावार्थमाह ।। तेषामिति ।। विज्ञानादीनामित्यर्थः । भाष्ये कृत्यादित्वेन निर्देशस्य कृत्यमग्रे व्यक्तम् । फलितत्योपसंहरति ।। अत इति ।। सत्यादीनामभेदानुक्त्या यतो भेदोऽत इत्यर्थः ।। सूत्रार्थस्य पूर्वपक्षनिषेधहेतुत्वं पूर्वपक्षनिषेधपूर्वं सूत्रार्थोक्त्या व्यनक्ति ।। न प्राणादिति ।। स्त्रीलिङ्गनिर्वाहार्थमुक्तं परदेवतेति तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शद्योतनायेश्वराख्येति । सर्वेशात्प्राणात्परत्वेनोत्तमत्वेन पूर्वत्र प्रकृतेत्यर्थः । सौत्रैवकारव्यावर्त्यमाह ।। न त्विति ।। भाष्यं व्यावर्त्यशङ्कानिरासपूर्वं व्याचष्टे ।। न च वाच्यमिति ।। भगवो भगवन् हे सनत्कुमार । मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि । जिज्ञासायां नारदस्येति शेषः । यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन् सत्यं वदतीत्यादिश्रुतिशेषार्थः ।। तदविनाभूतेति ।। सूत्रे सेति भाष्ये तस्या एवेति च स्त्रीलिङ्गोक्तौ बीजमाह ।। अत्रेति ।। सूत्रादावित्यर्थः ।। कृतिर्निष्ठेत्युक्तमिति ।। अन्यथा हि छान्दोग्ये सत्यानन्तरं विज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृत्यादीनामुक्तेर्विज्ञानं मतिः श्रद्धेत्यादीनामित्युक्तिर्भाष्ये स्यादिति भावः ।

न चैवमपि मतिः श्रद्धानिष्ठाकृतिरित्यादीनामित्युक्तिः स्यादिति शङ्क्यम् । सत्यं पूर्णं कृतिः पूर्णा, निष्ठा पूर्णा, श्रद्धा पूर्णेत्यादिन्यायविवरणोक्तश्रुत्यन्तरानुरोधेन कृतिर्निष्ठेत्यादिनिर्देशात् । पत्यादिशब्देभ्य इति निर्देशवत् । केचित्तु कृतिरित्येकदेशद्वारा प्रकृतिशब्दस्मारणेन प्रकृतिनयोक्ता व्यवहितप्रसवहेतुपरमपुरुषात्सत्यपदार्थादन्यत्वमित्यपि शंकाव्युदासायेत्याहुः । तत्वप्रदीपे तु "स्त्रीगुणाः पुंगुणाश्चैव नपुंसकगुणास्तथा । यदधीना व्यत्ययः स्याल्लिङ्गानां तत्र सर्वश" इति स्मृतेरुपास्यगुणानामत्र प्रकटनीयत्वात्कृत्याद्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गोक्तिरित्युक्तम् ।। न त्वहंकारेति ।। तत्र भूमानं भगवो विजिज्ञास इति प्रश्नेऽहंकारोपदेशाप्रवृत्तेरहंकारं 'भगवो विजिज्ञास' इति तद्गुणजिज्ञासादेरश्रवणाच्चेति भावः । हेतुत्वं व्यनक्ति ।। स वा एष इति ।। आत्मरतिरित्यत्रात्मशब्दो विष्णुवाची ।। भगवज्ज्ञानादेवेति ।। तमेवं विद्वानमृत इत्यादेरिति भावः । ननु विज्ञानादेः सत्याभेदे विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यं, मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येत्यादिना उत्तरोत्तरस्य

कथं युज्यतेऽन्यथा प्राणात्सत्यस्याऽपि विशेषणं भेदकं न स्यादित्यतः स्मृत्युक्तयुक्तिं व्यक्तीकृत्य सैवेत्येवकारसूचितं छान्दोग्यभाष्योक्तं युक्त्यंतरं चाऽऽह ॥ किञ्चेति ॥ तदेवेति ॥ एवमप्यहमादेरविष्णुत्वे धर्मोपपत्तेश्चेति भूम्नो विष्णुत्वहेतोर्व्यभिचारः स्यात् । अथात इत्युक्तिस्तु अथशब्दस्य रूपान्तरापेक्षया युज्यतेऽतःशब्दस्तत्प्रसादादिति छान्दोग्य-भाष्यदिशा युक्तेति भावः ॥ श्रुत्यन्तर इति ॥ न्यायविवरणोक्त इत्यर्थः । सर्वेषां सत्याद्यात्मान्तानामित्यर्थः । एवं च सत्यादीनामैक्ये प्रमिते सति यत्तु शब्दादिना विशेषणमुक्तं तत्तु तत्वप्रदीपोक्तदिशा भेदप्रतिनिधिविशेषमात्रेणोपपन्नमिति भावः ॥ अत इति ॥ पूर्वपूर्वगुणजिज्ञासाया उत्तरोत्तरस्य प्रवृत्तत्वादहमात्मनोर्भगवल्लक्षणवत्त्वाच्चेत्यर्थः । विवृतं चाऽहंकारस्य ब्रह्मत्वं न्यायामृते अहमर्थस्यानात्मत्वभङ्गे ॥ ३९ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ ॥ ३-३-३९ ॥ प्रश्नाद्यध्याहारेण प्राणात्सत्यस्योत्तमत्वे तदध्याहारेण सत्यापेक्षया विज्ञानादेरुत्तमत्वं स्यात् । विज्ञानादेरभेदोक्त्यभावेऽपि सत्याभेद-स्वीकारे प्राणस्यैव सत्येन विज्ञानाभेदः स्यादिति समानन्यायेन आक्षेपादनन्तरसङ्गतिः । किमिति । अत्र किं प्राणः सत्याख्यविष्णुनेवानेकैरुत्तमैर्युक्त उत सत्यख्यविष्णुनैवोत्तमेन युक्त इति चिन्ता । तदर्थं विज्ञानादीनां सत्याभेदो न सम्भवत्युत सम्भवतीति । कृतिर्निष्ठा ज्ञानमित्यादीनामित्यनन्तरं शेषमाह । उक्तत्वादिति । भेदादित्येतदवतार्य व्याकुर्वंस्तदुप-पादकतयानुक्तिरित्युक्तन्यायं योजयति । न चेत्यादिना । उक्त्यादीत्यादिपदेन लिङ्गमुच्यते । अन्यायत्वमुपपादयितुं प्राणं विना विज्ञानादीनां सत्येनाभेदस्वीकारे सर्वत्र हिशब्दो यस्मादित्यर्थ इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । यस्मादिति । सत्यादय इति । सत्यविज्ञान-मतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखभूमाहंकारात्मन इत्यर्थः । भाष्ये सत्यादयः साक्षरशब्देन प्रकृता परदेवतैव इति व्याख्यातव्ये सत्यादयो गुणा इति व्याख्यानेन व्यावृत्तिमाशङ्क्य निषेधति । न चेति । अभेदसिद्धेरिति । अहिकुण्डलाधिकरणन्यायेनेति भावः । तथा चानुक्तिरूप-पूर्वपक्षहेतोरसिद्धिः । अक्षरशब्देन प्रकृतत्वादिति वक्तव्ये सेति स्त्रीलिङ्गप्रयोगे नियामकमाह । अत्रेति । कृतिर्निष्ठा इत्युक्तमिति । निष्ठाया आदित्वेऽपि कृत्युपपाद्यत्वात् कृतेरादितो ग्रहणम् । सत्यादीनां गुणगुणिभावो विना भावप्रकारश्च "पूर्णत्वात्सुखरूपोऽसौ

सर्वकर्ता सुखत्वत: । कर्तृत्वात् सुस्थिरश्चासौ स्थिरत्वादास्थिकस्तथा । आस्तिकत्वाच्च मन्तासौ विज्ञाता च ततो हरि: । विज्ञातृत्वाच्च निर्दोषो सर्वस्यापि नियामक'' इति च्छान्दोग्यभाष्यादाववगन्तव्य: । *अत्र यद्वक्तव्यं तत्सर्वमन्यत्रानुसन्धेयम्* । स्मृतिं चेति । न केवलं गुणत्वादभेदसिद्धि: । न केवलं हिशब्दो हेतुसूचक: स्मृतिसूचकश्चेति वा । *नामादिप्राणपर्यन्तादुपरिसत्यादिरूपवानिति योज्यम्* । *सत्यादिरूपवानिति* सत्यादिनामक-गुणस्वरूपवान् । तन्नामकरूपवांश्चेत्यर्थ: । तयोरभेदानुवृत्तेरिति । सत्यं भगवो विजिज्ञासे-*त्यादिना सत्यादिगुणप्रश्ने यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदतीत्यादिना सत्यं भगवो* विजिज्ञासेति यो वै भूमा तत्सुखमित्यन्तेन प्रश्नवचनेन सत्यादिभूमान्तानां गुणत्वोक्त्या-*भेदोक्तिवत्, भूमानं भगवो विजिज्ञासेति भूम्नो जिज्ञासायां यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिना स* एवाधरतादित्यादिना च सर्व स्वातन्त्र्यपूर्णत्वादेस्तल्लक्षणत्वोक्त्या तद्गुणत्वेनाहंकारोपदे-*शाभावात् । तथाहंकारं भगवो विजिज्ञासेति गुणजिज्ञासावाक्यस्यैवाभावेन आत्मन:* तद्गुणत्वस्य सुतरामभावादिति भाव: । पूर्ववदिति । गुणप्रश्नप्रतिवचनाभ्यामित्यर्थ: । अहंकारात्मनोरिति । *अहंकारात्मनोरस्त्येव भगवत्स्वरूपत्वमित्यत्र मोचकत्वाख्यभगवल्लक्ष-*णतो भगवतोऽनूनत्वाख्यो न्याय: यस्मादित्यत्रोच्यत इत्यर्थ: । नन्वहमात्मनोर्लक्षणैक्येन ब्रह्मत्वेऽपि गुणत्वं न श्रूयते । प्रश्नप्रतिवचनाभावादित्यतो यद्गुणा इत्यस्य घटनामाह । किञ्चेति । गुणलक्षणलक्षितत्वात् गुणत्वमिति भाव: । इति चेतिशब्दात् हिशब्दसूचिता न्यायविवरणोपात्ता श्रुति: समुच्चीयत इति भावेनाह तथेति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ सैव हि सत्यादय: ॐ प्राणाद्विष्णोरेवेति । पूर्वसूत्रे प्रश्नाद्यध्याहारेण य: सत्येना-तिवदतीति वाक्यस्य प्राणाद्विष्णोरुत्तमत्वे प्रतिपादकोक्तौ तन्न्यायेनैव यदा वै विजानातीति, अथ सत्यमित्यादि वाक्यानामपि सत्यादिभ्यो विज्ञानानामुत्तमत्वप्रतिपादकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च विष्णोरेव प्राणादुत्तमत्वमित्याक्षेपोत्थानादनन्त संगतिरिति भाव: । अभेदोक्त्यादिरूपकारणविशेषं विनेत्यर्थ: । नन्वभावेऽप्यस्तु सत्यपदोक्तस्य विष्णो: विज्ञानादिपदोक्तेनाभेद इत्यत उक्तम् । प्राणं विहायेति । अभेदोक्त्यादिकारणविशेषा-भावेऽपि यद्यभेदोऽङ्गीक्रियते तर्हि प्राणस्यापि सत्येनाभेद: स्यादिति प्रसंग: स्यादित्यर्थ: । सत्यादय आत्मान्ता: सा परदेवतेति वक्तव्ये सत्यपि गुणास्तस्या एव परं देवताया:

सत्यादिस्वरूपभूतगुणप्रतिपादकत्वेनाभेदानुक्तिरूपपूर्वपक्षहेतोरसिद्धिः ज्ञापनार्थमित्यभिप्रायेण तद्भाष्यं व्याचष्टे । सत्यं भगव इति । । अन्यथेति । सत्यपदोक्तस्य विज्ञानादिपदोक्तेनाभेदाभाव इत्यर्थः । ननु सत्यादेः नपुंसकत्वात्तदनुसारेण सूत्रे नपुंसकलिङ्गमेव प्रयोक्तव्यं एवं च कथं स्त्रीलिङ्गप्रयोग इत्यत आह अत्रेति । अत एवेति । यतः कृत्याद्यनुसारेण स्त्रीलिङ्गप्रयोगोऽत एवेत्यर्थः । अभेदानुक्तेरिति । सत्यं भगवो जिज्ञास इति सत्यगुणजिज्ञासायां विज्ञानादीनां तद्गुणत्वकथनवत् भूमा न भगवो विजिज्ञास इति भूम्नो गुणजिज्ञासायां यत्र नान्यदित्याद्यटस्यत्यादेरेवोपदेशेनाहंकारस्य तद्गुणत्वोपदेशाभावात् तथाहंकारभगवो इत्येवं रूपस्य जिज्ञासावाक्यस्य तद्गुणत्वेनात्मोपदेशस्य वाऽभावादिति भावः । अत्रेव सौत्रहिशब्दसूचितां श्रुतिमाह । तथाश्रुत्यन्तर इति ॥ २३ ॥

वाक्यार्थविवरणम्

तेषामिति । तेषां विज्ञानादीनां सत्येनाभेदोक्त्यादौ विशेषकारणेन भाव्यम् । तं विना विज्ञानादीनां सत्येनाभेदग्रहणस्यान्याय्यत्वादिति योज्यम् । अत्रातिप्रसङ्गसूचनाय प्राणं विहायेत्युक्तम् । कारणविशेषाभावेऽपि यद्यभेदोक्तिस्तर्हि प्राणेनाप्यभेदः स्यात् । अतः प्राणं विहाय तेषामेव ग्रहणमन्याय्यमिति भावः ॥ बहूनाम् ॥ उपर्युपर्याम्नातानाम् । ॥ तस्येति ॥ प्राणस्येत्यर्थः ॥ विष्णुं विनेति ॥ सत्यपदोक्तविष्णूपर्याम्नातविज्ञानाद्युत्तमत्वाभावादिति भावः ॥ विष्णोरिति ॥ विज्ञानाद्युत्तमत्वाभावादिति भावः ॥ तदिति ॥ सत्याख्यभगवदित्यर्थः । तदविनाभूतज्ञानस्य तद्गुणत्वेनोक्तत्वादित्यन्वयः ॥ गुणेति ॥ सत्याख्यविष्णोर्गुणान्तरेत्यर्थः ॥ अविनाभूतेति ॥ सत्याख्यविष्ण्वविनाभूतेत्यर्थः । ॥ अभेदेति ॥ सत्याख्यभगवतेत्यर्थः ॥ अन्यथा ॥ एवगुणोक्त्यभिप्रायाभावे ॥ अत्र ॥ सूत्रे । कुतस्तथा ज्ञायत इत्यत आह ॥ अत एवेति ॥ सूत्रे कृतिर्निष्ठेत्याद्यनुसारेण स्त्रीलिङ्गप्रयोग इति ज्ञापनार्थमेवेत्यर्थः ॥ विज्ञानस्येति ॥ श्रुतौ विज्ञानस्य आदित्वेन तदनुसारेण विज्ञानादीनां भेदादि वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ब्रह्मतर्के चेतीति ॥ यः सत्यादिरूपवान् हरिः नामादिप्राणपर्यन्तात् अधि अधिक इत्यर्थः ॥ भगवद्गुणत्वोक्तेति ॥ सैव हीति सूत्रेण विज्ञानादिभूमान्तानां सत्याख्यभगवद्गुणोक्त्या भगवता अभेदोऽस्त्वित्यर्थः । गुणगुणिनोरभेदादित्याशयः ॥ अभेदेति ॥ सत्याख्यभगवतेति शेषः ॥

भावः ॥

ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ ॥ सत्यादयो दश सा परदेवतैवेत्यर्थः । विजिज्ञासो विशेषेण ज्ञास्यामि ॥ तद्गुणत्वेनेति ॥ विज्ञानात्मकस्य रूपस्य विशेषबलेन सत्यगुणत्वमविरुद्धमिति भावः ॥ तदविनाभूतेति ॥ तदा वै विजानात्यथ सत्यंवदति नाविजानन्सत्यं वदतीत्यन्वय-व्यतिरेकोक्तिपूर्वकं विज्ञानोक्तेरित्यर्थः ॥ तथोत्तरत्रापीति ॥ विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इत्यादिजिज्ञासायां तद्गुणत्वेन यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वाविजानातीत्यादि-नामत्वाद्यभिधानादित्यर्थः ॥ अभेदानुक्तेरिति ॥ सत्यं भगवो विजिज्ञासेत्यादिना सत्यादिभगवद्गुणविजिज्ञासायां यदा हवै विजानादित्यर्थः ॥ अभेदानुक्तेरिति ॥ यदा ह वै विजानातीत्यादिना विज्ञानादीनां सत्यादिगुणत्वेनोपदेशवत् भूमानं भगवो विजिज्ञास इति भूमाख्यभगवद्गुणजिज्ञासायां यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिना दृश्यत्वादेरेवोक्तत्वेन तद्गुणत्वेनाहं-कारस्योपदेशाभावात्तथात्मनस्तद्गुणत्वेनोपदेशाभावादिति भावः ॥ सवा एष इति ॥ स एषोधिकारी एवं शृण्वन्नेवं मन्वानः एवं ध्यायन्नेवं पश्यन् मुक्तः सन्नात्मरतिः परमात्मना रतिरलंबुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । परमात्मना क्रीडत इत्यात्मक्रीडः परमात्मना स्वयं स्त्रीरूपः सन् मिथुनीभवतीत्यात्ममिथुनः । परमात्मनैवाभिव्यक्तः स्वरूपानन्दो यस्यासावात्मानन्दः स्वातन्त्र्यात्स्वोभगवानेवराट् आज्ञापयिताप्रत्यक्षोभवतीति स्वराडित्यर्थः ॥ अहंकारात्म-ज्ञानादिति ॥ एतद्वाक्यस्य तदुभयान्तिमप्रकरणत्वादिति भावः । अहमेवाधस्तादि-त्यादिप्रतीकद्वयं पूर्णमित्यादीत्यादिशब्देन विज्ञानं पूर्णमित्यादिग्राह्यम् ॥ २३ ॥

२४. अथ कामाधिकरणम्

प्रकृतेरपि जन्मादेः संसारप्राप्तेः किमिति नामादिष्वपाठ इत्यत्रोच्यते —

॥ ॐ कामादितरत्र तत्र चाऽऽयतनादिभ्यः ॐ ॥ ४० ॥

स्वेच्छयैव मूलस्थाने स्थिताऽन्यत्राच अवतारान्करोतीश्वरेच्छानुसारेण । 'सर्वायतना सर्वकाला सर्वेच्छा न सर्वज्ञान बद्धा बन्धिका सैषा प्रकृतिरविकृतिरि'ति

उभयोरप्यभावेन यथाऽव्यक्तं न तूदितम् ॥
श्रुतौ तथा जीवपरावुच्येते किञ्चनेतरत् ।
नोच्यते च तदा तत्त्वद्वयं वै समुदाहृतमि'ति ब्रह्मतर्के ॥ ४० ॥

तत्त्वप्रदीपिका

''यतः प्रसूता जगतः प्रसूती'' ''मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रेः'' ''सदेव सोम्यदमग्र आसीदि''त्यादिना चित्प्रकृतेरपि प्राणादिवज्जन्मलयाद्याशङ्कायमाह– कामादित्यादि सूत्रम् । ईश्वरेच्छानुसारेण वर्तमानया स्वेच्छयैव मूलस्थाने तेन सहैव स्थिताऽन्यत्र च सहावतारान्करोति । सर्वं तदिच्छयैवेति सर्वेच्छा । सर्वः पूर्णत्वाद्विष्णुरिति वाऽर्थः । तस्यायतनमेवास्या आयतनं तत्काल एव कालस्तस्मादेवेच्छा चेति ''सर्वायतना सर्वकाला सर्वेच्छा'' च । सा स्वयं क्वचिदपि न बद्धा बन्धका च जीवानाम् । अथापि नामादिभ्यः परस्तात्परमात्मनोऽवस्ताद्वक्तव्या सेत्यत आह– ''नामादयस्तु बद्धत्वादि''त्यादि । बद्धत्वमोचकत्वयोरुभयोरप्यभावेन यथा येन प्रकारेण योजनायामव्यक्तं नैवोदितं श्रुतौ तस्मिन्योजनाप्रकारे प्राणपर्यन्तो जीवराशिः सत्यादिगुणकः परश्चैवोच्येते । नान्यत्किञ्चित् । अव्यक्तस्याबद्धत्वेन परतत्वेऽन्तर्भावात् । तदा तस्मिन्पक्षे तत्वद्वयमेवोक्तमिति । एवं च प्रकारान्तरेणापि योजनाऽस्तीति गम्यते । येन प्रकारेणाव्यक्त शब्दशब्दता स्वरमणपरतन्त्राऽक्षतगुणगणलक्षणा सा महालक्ष्मीरत्र संलक्ष्यते । स्वयं च सूत्रं सैव हि सत्यादय इति तदभिमुखमिव च प्रतिभाति । ''यथाऽव्यक्तं नतूदितमि''त्यादिकमुदाहारद्भिरिह भट्टारकैश्च तां कटाक्षेण वीक्ष्यमाणामभिप्रेक्षामहे । सा च देवी प्रस्तुतैव भगवत्प्रस्तावे । अनादि-कालभगवत्सम्बन्धित्वादिति ह्याह । भूमादिगुणत्वमुभयथाऽपि विष्णोरेवेति भूमा विष्णुरेवेत्युक्तं पुरस्तात् । श्रीगुणेषूदितेष्वपि सत्यादिषु तेषां भूमा विष्णुरेवेत्यर्थः । नहि भगवतोऽन्यत्र सत्यज्ञानादीनां गुणानां परिपूर्तिः । न च ''यत्र नान्यत्पश्यती''त्यादिना सर्वस्वातन्त्र्यादिधर्मोप-पत्तिरन्यत्रेति च तत्रैवाऽवोदितम् । अन्तरालेऽनुक्तिपक्षेऽपि नोपासनीया सेति मा भूच्छङ्केत्यत्रैवोपा-सनापादे प्रस्तौति देवीं प्राणप्रसूतिम् । प्राणादुपरि सहैव भगवता मुमुक्षूणामभिध्यातव्येति । नामादिप्राणपर्यन्तानामपि परिवारभूतानामुत्तरोत्तरतो विशेषादुपास्तिपूजादिकं विवक्षितम् । किं पुनरखिलेश्वरस्यातिप्रियतमाया विरिञ्चमुखनिखिलसुरवरपुरस्सरसज्जनसन्ततसेव्याया देव्याः । उक्तं चानुव्याख्याने–

''तारतम्येन तद्भक्तेष्वपि भक्तिर्विनिश्चयात् । कर्तव्यैषाऽपि तद्भक्तिर्लोकवेदानुसारतः ॥
यो हि भक्तः प्रधाने स्यात्तदीयेष्वपि भक्तिमान् । दृश्यतेऽसौ नियमतो विपरीतो विपर्यये ॥
व्यभिचारो यदि क्वापि भक्तिह्रासोऽत्र कल्प्यते । भक्तिदोषो ह्यसौ यन्न तद्भक्तेष्वपि भक्तिमान् ॥

स्वप्राप्त्यनुसृता प्रीतिलोकेऽप्यच्छेव हरेस्ततः । तारतम्यपरिज्ञानमप्यतमेव साधनम् ॥
लक्ष्मीविरिञ्चिवाणीशगिरिजेन्द्रा गिराम्पतिः । सूर्यादयश्च क्रमशो भगवत्प्रीतिगोचराः ॥
तेषु भक्तिः क्रमेणैव कार्या नित्यं मुमुक्षुभिः । सर्वेऽपि गुरवश्चैव पुरुषस्य सदैव हि ।
तस्मात्पूज्याश्च नम्याश्च ध्येयाश्च परितो हरिम् ॥
इति षाड्गुण्यवचनादप्येषोऽर्थोऽवसीयते । हरिभक्तिः क्रमेणैव तदीयेषु हरिस्मृतिः ॥
हरिस्तुतिस्तत्स्मृतिश्च तत्स्तुतिर्हरिपूजनम् । तत्पूजाऽविहितत्याग इति भक्तेः क्रमेण हि ॥
नियमात्साधनान्येव नित्यसाध्यानि चाखिलैः । इति प्रवृत्तवचनं साधनस्य विनिर्णय'' ॥
इत्यादि ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवद्दर्शनसाधनोपासने श्रियोऽनधिकारित्वसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाऽधिकारिणां प्राणावसानत्वासिद्धेस्तत्साधनीयम् । प्राणपरमात्मप्रसङ्गसन्निधापिता श्रीरत्र विषयः । अधिकारिणी न वेति सन्देहः । चेतनद्वैविध्यदर्शनं सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षयति ॥ प्रकृतेरिति ॥ भवत्येव प्रकृतिरधिकारिणी साधुत्वे सति संसारित्वात् । न च तस्याः संसारित्वाभावः । सीतारुक्मिण्यादिरूपायास्तस्या जन्ममरणादिदर्शनात्संसारप्राप्तेः । किं च सा कृतार्था न वा । आद्ये भगवदुपासनं न स्यात् । द्वितीये कथमसंसारित्वं तस्याः । अतः संसारित्वेन प्रकृतेरप्यधिकारोऽस्त्येव । अधिकारित्वे च तस्याः किमिति नामादिष्वपाठः । किं तु तत्पाठोऽध्याहर्तव्य एव । स च भवन्प्राणादुपर्येव भवेत् । तथा च नाधिकारिणां प्राणावसानत्वमिति भावः । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत्रेति ॥ न प्रकृतेरधिकारित्वम् । तस्या बद्धत्वाभावात् । न च जन्मादेः संसारित्वप्राप्तिः । जननादेरवतारादित्वेन संसारहेतुत्वाभावात् । न च जन्माद्येव किं न स्यादिति वाच्यम् । जननेऽपि मूलरूपेण भगवत्समीपे स्थितत्वात् । नापीन्द्रादिवत् । स्वेच्छयैव जनने कर्मनिमित्तत्वाभावात् । न च स्वेच्छानुसारित्वे स्वातन्त्र्यम् । ईश्वरेच्छानुसारित्वात् । मूलरूपेण भगवत्सामीपे स्थिता स्वेच्छयाऽवतारान्करोतीत्येतत्कुतः । सर्वगतत्वाद्यभिधायकश्रुतेरिति भावः । सर्वमिच्छाधीनं यस्याः सा सर्वेच्छा । अविकृतिरित्यचेतनप्रकृतिं व्यावर्तयति । नन्वेवमसंसारित्वेनाऽनधिकारित्वेऽपि प्रकृतेः कुतो नामादिष्वपाठः । भगवद्भक्ततारतम्यकथनावसरे तदुक्तेरावश्यकत्वात् । अन्यथा तदभावप्रसङ्गादित्यत आह ॥ नामादयस्त्विति ॥ यथा बद्धमोचकत्वविवक्षयैव नामादीनां परमात्मनश्चोक्तिस्तदुभयाभावेन प्रकृतेरनुक्तिर्न त्वभावात् । तथा बद्धमोचकत्वाभिप्रायेणैव 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतौ जीवेश्वरावुच्यंते न त जडम् । तदा तत्त्वद्वयमेवोक्तं ज्ञातव्यं न तु जडाभाव इत्यर्थः ॥ ४० ॥

हेतवोऽनधिकारित्वे द्रष्टव्याः । जननेऽपीत्यस्य प्रादुर्भावेऽपीत्यर्थः । ईश्वरेच्छानुसारित्वादित्यत्र तदिच्छाया अपीति शेषः ।

भावबोधः

ओं कामादितरत्र तत्र चाऽऽयतनादिभ्यः ओं ॥ ४० ॥ श्रियोऽनधिकारित्वसमर्थनादिति । व्यतिहाराधिकरणे प्राणादुपरितनस्य सत्यस्य विष्णुत्वे समर्थिते तदुपरितनानां विज्ञानादीनां विष्णुत्वज्ञापकाभावेन विष्णोरप्यन्येषामुत्तमत्वमिति तारतम्यकथनावसरे श्रियः कुतो न पाठ इति च शङ्काद्वय उत्पन्ने आद्यशङ्काया अतिविरोधित्वेन ''सैव हि'' इत्यत्र तां परिहृत्य द्वितीयाऽत्र परिह्रियत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । अधिकारिणीति । अत्र श्रीरधिकारिणी भवत्युत न भवतीति चिन्ता । तदर्थं सा किं संसारिणी भवत्युत न भवतीति । तदर्थं सीतारुक्मिण्यादिरूपेण भूमौ भवनं किं तस्याः कर्मनिबन्धनमुत स्वेच्छामात्रनिबन्धनमिति । तदर्थं नित्यमुक्तत्वे तस्याः किं भगवदुपासनं न युक्तमुत युक्तमिति । साधुत्वे सतीति । नित्यसंसारितमोयोग्यव्यावृत्त्यर्थं साधुत्वग्रहणम् । मुक्तादिव्यावृत्त्यर्थं संसारिग्रहणम् । श्रियोऽप्रयत्नत्वादनुपासनं संसारो वेति न्यायविवरणं योजयति– किं चेत्यादिना । अत्राप्रयत्नत्वं कृतार्थत्वम् । अत्र सूत्रे ''कामात्'' इत्यंशस्य स्वेच्छेश्वरेच्छारूपोभयार्थत्वम् अवधारणार्थककामादित्यनेन संबन्धसमुच्चयार्थस्य च ''इतरत्र च'' इत्यन्वयः । तत्र स्थितेतरत्रावतारान् करोतीति शेष इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं स्वेच्छयैवेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे– जननादेरित्यादिना । सर्वगतत्वादिति । अनेन सर्वमापतनमाश्रयो यस्याः सा सर्वापतनेति विग्रहः प्रदर्शितो भवति । सर्वचेतनेच्छा-स्वरूपत्वस्य दुःखादिसर्वविषयकेच्छावत्त्वस्य वा संभवादाह– सर्वमिति ।

भावदीपः

ॐ कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॐ ॥ श्रियोऽनधिकारित्वेति ॥ प्राणादिवत्संसारितया अधिकारित्वशङ्कायामिति भावः । तेन प्राणादुपरिश्रुतस्य सर्वस्य

नाद्वा मान्यमाचकचिन्तानन्तरमनुभयरूपस्य श्रीतत्वस्य चिन्तनाद्वा पूर्वसङ्गतिः सूचिता ॥ चेतनद्वैविध्येति ॥ ईशतदितररूपानधिकार्याधिकारिद्विविधचेतनदर्शनमित्यर्थः । भाष्ये प्राप्तेरित्यनन्तरमधिकारसंभवादिति शेषं मत्वाऽऽकांक्षामनुरुध्य व्युत्क्रमेण व्याचष्टे ॥ भवत्येवेति ॥ उपासन इत्यनुकर्षः । मुक्त्ययोग्यानां मुक्तानां च निरासाय साधुत्व इत्यादि-विशेषणद्वयम् । जन्मादेरित्यादिपदार्थो मरणेति । जन्ममृतिदुःखेर्ष्यादिदर्शनादित्युपलक्षणम् । ''यतः प्रसूता जगतः प्रसूती'' ''मम योनिरप्स्वंतरसमुद्रे'' इत्यादौ श्रवणादित्यपि ध्येयम् । *एवमाद्यसूत्रव्यावर्त्यं भाष्योक्तं व्यक्तीकृत्य द्वितीयसूत्रव्यावर्त्यं श्रियोऽप्रयत्नत्वादनुपासनं* संसारो वेत्यन्यत्रोक्तं व्यनक्ति ॥ किश्चेति ॥ न स्यादिति ॥ तथा च यद्यदर्चितमित्यादि-वाक्यविरोध इति भावः ॥ द्वितीय इति ॥ एतेन न्यायविवरणं विकल्पमुखेन योज्यमिति दर्शितम् । किमित्यादिभाष्यं व्याकुर्वन् फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ जन्मादिदर्शनाद्यदर्चितमित्यादावुपासनादर्शनाच्चेत्यर्थः ॥ प्राणावसानत्वमिति ॥ इयदित्यत्रोक्तमित्यर्थः ॥

भाष्ये श्रियोऽवताराद्युक्तेरुपयोगघटनाय पूर्वपक्षं निराह ॥ नेति ॥ अवतारादित्वेनेति ॥ अवतारतिरोधाननटनवंचनादिरूपत्वेनेत्यर्थः । एतेन भाष्येऽवतारानिति बहुवचनमाद्यर्थ इति सूचितम् । उपलक्षणं वा । मूलेत्यादेरुपयोगं व्यनक्ति ॥ न च जन्माद्येवेति ॥ स्वेच्छयैवेत्य-स्योपयोगं वदन्नर्थमाह ॥ नापींद्रेति ॥ यथेन्द्रादेरंशिनो मूलस्थाने स्थितस्यैवांशेन कर्मवशादर्जुनादित्वेन जन्मादिकं तथा किं न स्यादित्यपि नेत्यर्थः । ईश्वरेत्यादेर्व्याख्या न च स्वेच्छेति । श्रुतिस्थपदानामुपयोगायाह ॥ मूलेत्यादि ॥ इच्छाशब्दमिच्छाधीने लाक्षणिकं मत्वा सर्वमिच्छाधीनं यस्या इति विग्रहोक्तिः । एतेन सर्वायतनेत्यादिरपि बहुव्रीहिरिति सूचितम् । पदद्वयकृत्यमचेतनेति ।

नन्वियं श्रुतिः प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तेतिनये टीकायामुदाहृत्य ब्रह्मपरत्वेन निर्णीतेति कथमत्र श्रीतत्वपरत्वेनोक्तिरिति चेत्सत्यम् । अथापि ''अस्माकं परमुख्यार्थो भगवानेक एव तु । मुख्यमात्रतया रूढं सर्वमभ्युपगम्यत'' इत्यानुमानिकपादीयानुभाष्योक्त्यार्थान्तर-स्यापि भावाददोषः । एवं तत्र तत्र ज्ञेयम् । श्रुतौ सर्वायतनेत्युक्तावपि सूत्रे श्रुतिसूचनमात्रार्थत्वादायतनादिभ्य इत्येवोक्तम् । स्मृत्यर्थमाह ॥ यथेत्यादिना ॥ तत्वप्रदीपे तु यथा येन प्रकारेण योजनायामव्यक्तं नैवोदितं श्रुतौ तथा तस्मिन्योजनाप्रकारे प्राणान्तो

भावात्तदा तस्मिन्पक्षे जीवपराख्य तत्त्वद्वयमवोक्तमिति प्रकृतछन्दोगश्रुतिव्याख्यानमात्र-परतया स्मृत्यर्थमुक्त्वा तेन प्रकारान्तरेण श्रुतियोजना सूचितेत्युपेत्य सैव हि सत्यादय इत्यस्य रैव लक्ष्मीरेव सत्यादय: सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखान्तारसर्वे भूमादिस्तु विष्णुरेवेत्यर्थमुक्त्वा सत्यादिगुणकत्वं श्रियोऽपि योजितम् । अत एव सैवेति सूत्रे स्त्रीलिङ्गप्रयोग इत्युक्तम् ॥ ४० ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्य: ॐ ३-३-४० ॥ अत्र रमाया नित्यमुक्तत्वे भगवदनूनत्वात् सत्यादीनामिव तदुपासकत्वानुपपत्ते: संसारित्वमिति पूर्वन्यायेन पूर्वपक्षोत्था-नादनन्तरसङ्गति: । अत्र श्रीरधिकारिवर्गनिविष्टा न वेति चिन्ता । तदर्थं संसारिणी न वेति। तदर्थं सीतादिरूपायास्तस्या: भूमौ जननं कर्मनिबन्धनप्राकृतशरीरसम्बन्धरूपमुत स्वेच्छामात्रेणाभिव्यक्तरूपमिति । तदर्थं स्वेच्छाकृतव्यक्तिमात्रत्वेन नित्यमुक्तत्वे तत्कारण-मुपासनाख्यं दृश्यमानं कार्यं च सम्भवत्युत न सम्भवतीति । जन्मादिकं संसारित्वे तत्तदधिकारित्वे हेतु: । अधिकारित्वं च नामादिष्वपाठादाक्षेपकमिति भावेन भाष्यार्थं वदन् आद्यसूत्रनिरस्यं पूर्वपक्षमाह । भवत्येवेत्यादिना । नित्यसंसारितमोयोग्यव्यावृत्त्यर्थं साधुत्वे सतीत्युक्तम् । भगवत्प्रियत्वे सतीत्यर्थ: । मुक्तव्यावृत्त्यर्थं संसारित्वादिति । द्वितीयसूत्र-निरस्यं पूर्वपक्षमप्रयत्नमिति न्यायप्रदर्शनपूर्वमाह । आद्येति । आप्तकामत्वेन प्राप्तव्य-प्रयोजनेच्छाया: प्रयत्नायोगात् । श्रुतं भगवदुपासनं न स्यादिति भाव:। फलोद्देशेन प्रयत्नमङ्गीकृत्य कृतार्थत्वाभावेऽस्मदादेरिव संसारित्वमेव स्यात् । कथमसंसारित्वम् । कारणाभावादिति तृतीयसूत्रनिरस्यं पूर्वपक्षमाह । द्वितीय इति । एतेन भाष्ये जन्मादेरित्यादिपदेन कृतार्थत्वाभावोऽपि गृह्यते । तथा चाद्ये बाधकस्य विद्यमानत्वेनादिपदोक्तकृतार्थत्वाभावात् संसारप्राप्ते: कथमसंसारित्वमिति भाष्यार्थ उक्तो भवति । अत्रोच्यत इति । भाष्यस्यात्र पूर्वपक्षयुक्ते प्रकृतेरधिकारित्वे उक्तहेतोरसिद्धिरुच्यत इत्यर्थं मत्वा पूर्वपक्षं प्रतिक्षिपति । न प्रकृतेरिति ।

सूत्रे कामादित्यावर्तते । चशब्द एवार्थे समुच्चये च । प्राणविष्णुप्रसङ्गसन्निधापिता श्रीरन्वेति । तथा च कामादीश्वराधीनात् कामादेव स्वेच्छयैव न कामत: । तत्रेशसमीपे

अनन्यायतनादिबाधकश्रुतिगृह्यत । सर्वगतत्वादिबाधकश्रुतिरित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं स्वेच्छयेत्यादि-भाष्यं आकाङ्क्षाक्रमेण व्याचष्टे । जननादेरित्यादिना । जननमरणयोः जनिप्रत्यक्षगोचरत्व-तदगोचरत्वरूपत्वेनेत्यर्थः । एतेनान्यत्रावतारान् करोतीत्येतदुपलक्षणमिति व्याख्यातं भवति । न च जन्माद्येवेति । अस्मदादिवदिति शेषः । जननेऽपीति । तथा च नास्मदादि-वज्जननमिति भावः । इन्द्रादीनां मूलरूपेण स्वर्गादौ भगवत्समीपे स्थितानामपि अर्जुनादिरूपेणोत्पत्तिर्दृष्टेत्याशङ्क्याह । नापीति । सर्वमायतनं यस्याः सा सर्वायतना । सर्वेऽपि काले आश्रयो यस्याः सा सर्वकाला । सर्वा अवस्था जगतो यस्याः सा सर्वावस्था इति श्रुत्यर्थः । अविकृतिरित्यचेतनप्रकृतिरिति । सर्वेच्छा सर्वज्ञेत्यनेनैवाचेतनप्रकृतिः व्यावर्तितेति चेन्न । सत्वात्सञ्जायते ज्ञानमित्यादिनाचेतनप्रकृतेः इच्छाद्यात्मना परिणामात् तद्विवक्षया भेदाभिप्रायेण सर्वेच्छाद्युपपद्यत इति शङ्केतापि । अतोऽविकृतिरिति विशेषणमिति भावः । तदभावप्रसङ्गादिति । नियामकविशेषणमन्तरेण तारतम्यप्रसङ्गे प्राणपरमात्मनोर्मध्ये श्रियोऽभावप्रसङ्गः । न चेतद्युक्तम् । प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात् । अतो मध्ये तदनुक्तौ नियामकं वाच्यमित्यर्थः । स्मृतौ परोऽपि चेत्यनन्तरमुच्यत इति शेषः । बन्धमोचकत्वाभिप्रायेणैवेति । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति बद्धत्वस्य सखायौ उपकार्योपकारिणाविति परमात्मनो बन्धान्मोचकत्वस्याभिप्रेतत्वादिति भावः । इतरत् किञ्चनेत्यस्यार्थो न तु जडमिति । यद्यपि नापि चित्प्रकृतिरित्यपि वक्तव्यम् । तथापि द्वा सुपर्णेत्यत्र बुद्धिजीवावुच्येते इत्यपव्याख्यानिरासोद्देशेन स्मृतेः प्राप्तत्वान्न तु जडबुद्ध्याख्यमित्युक्तं ज्ञेयम् । तद्द्वयमिति । ''ईश्वरः प्रकृतिजीवो जडं चेति चतुष्टयम् । पदार्थानां समुद्दिष्टं'' इति बृहदारण्यक-भाष्योक्तरीत्या तत्वचतुष्टयमध्ये ईश्वरजीवाख्यं तत्वद्वयमेवोक्तमित्यर्थः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ कामादितरत्र तत्र चाऽऽयतनादिभ्यः ॐ ॥ श्रियोऽनधिकारित्वसमर्थनादिति । व्यतिहाराधिकरणे प्राणादुपरितनस्य सत्यस्य विष्णुत्वे समर्थिते तदुपरितनानां विज्ञानान्दानां विष्णुत्वज्ञापकाभावेन विष्णोरप्यन्येषामुत्तमत्वमिति तारतम्यकथनावसरे श्रियः कुतो न पाठ इति शङ्काद्वयोत्पन्ने आद्यशङ्कायाः अतिविरोधित्वेन सैवहीत्यनेन तां परिहृत्य द्वितीयात्र परिह्रियत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । अन्यथेति । अनधिकारित्वसमर्थनाभावे इत्यर्थः । साधुत्वे सतीति । नित्यसंसारितमोयोग्यव्यावृत्यर्थं साधुत्वग्रहणम् । मुक्त्यादिव्यावृत्यर्थं

संसारित्वे सतीति । अत्र सूत्रे कामादित्यस्येच्छा ईश्वरेच्छारूपोभयार्थत्वं अवधारणार्थक शब्दस्य स्वेच्छार्थकनामादित्यनेन संबन्धः ॥ समुच्चयार्थस्य चेतरत्रेत्यन्वयः । तत्रस्थिते तत्रावतारान्करोतीति शेष इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं स्वेच्छयैवेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ जननादेरिति । अत्रावतारो नामेश्वरज्ञानादिवदभूत्वा भनम् । आदिपदेनान्यप्रत्यक्षविषयत्वमित्यवधेयम् । अङ्गीकृत्याह । जननेऽपीति । वस्तुतो जननं नास्त्येव तथापि तदङ्गीकारेऽपि नत्वदिष्ट-सिद्धिरित्यर्थः । तथापि मूलरूपेण भगवत्समीपे स्थितस्यपीन्द्रस्य जन्मादिवत्वेन बद्धत्ववत् श्रियोऽपि बद्धत्वं स्यादित्याशङ्क्य निषेधति । नापि इन्द्रादिवदिति । उत्तरमाह । स्वेच्छयै-वेति । सर्वगतत्वादीति । अनेन सर्व आततं आश्रयो यस्याःसा सर्वायतनेति विग्रहः सूचितो भवति । सर्वचेतनेच्छास्वरूपस्य दुःखादिसर्वविषयकेच्छावत्वस्य वा संभवादाह । सर्वमिति ।

वाक्यार्थविवरणम्

तमोयोग्येषु व्यभिचारवारणाय साधुत्वे सतीत्युक्तम् । मुक्तेषु तद्वारणाय संसारित्वादि-त्युक्तम् ॥ कृतर्थेति ॥ कृतकृत्या नित्यमुक्तेत्यर्थः । प्राप्तप्राप्तव्यत्वं कृतकृत्यत्वम् । भगवदुपासनं तया क्रियमाणं न स्यादित्यर्थः । अवतारादिरूपत्वेन ॥ प्रादुर्भावादिरूपत्वेन । आदिपदेन मरणस्य भूलोकपरित्यागाप्रत्यक्षत्वरूपत्वेनेति ग्राह्यम् ॥ इन्द्रादिवदिति ॥ तेषां मूलरूपेण स्थितत्वेऽपि भूमौ अंशेन जननं कर्मनिमित्तकं प्रसिद्धं तद्वदित्यर्थः । भाष्ये सर्वकाला सर्वस्मिन् काले स्थितानित्येत्यर्थः ॥ तत्त्वद्वयम् ॥ जीवेश्वररूपम् ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

प्राणावसानत्वासिद्धेरिति ॥ अधिकारित्वे च तस्याः प्राणोपर्यव वक्तव्यत्वादिति भावः ॥ सन्निधापितेति ॥ तस्यास्तदुभयमध्यस्थत्वादिति भावः । साधुत्वे सतीति तमोयोग्य-व्यावृत्तये विशेषणं मुक्तव्यावृत्तये विशेष्यम् । कृतार्था मुक्ता ॥

ॐ कामादितरत्र तत्र चाऽऽयतनादिभ्यः ॐ ॥ श्रीः कामात् ईशेच्छानुसारि स्वेच्छयैव तत्रेशसमीपे मूलरूपेण स्थिता इतरत्र भूम्यादाववतरति कुतः आयतनादिभ्यः सर्वमायतन-माश्रयो यस्याः सा तथेति सर्वगतत्वादिप्रतिपादकशब्देभ्य इत्यर्थः ॥ जननेऽपीति जन्मवतां च मनुष्याणां नैवंभाव इति भावः ॥ नापीति ॥ तेषां मूलरूपेण सतामेवार्जुनादिरूपेण जननादिति भावः ॥ कर्मेति ॥ तेषाञ्च जनने कर्मैव निमित्तमिति भावः ।

(वाक्यार्थमञ्जरी)

सर्वचेतनेच्छास्वरूपत्वस्य दुःखादिसर्वविषयेच्छावत्त्वस्य वा संभवादाह ॥ सर्वमिति ॥ अविकृतिः विकाररहिता ॥ तदभावेति ॥ प्रकृत्यभावेत्यर्थः । कृतकृत्यत्वेन मुक्तत्वेन यत्कृष्णपदाब्जं सात्वतैः पञ्चरात्रैः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ आदरादलोपः ॐ ॥ ४१ ॥

अबद्धत्वेऽपि भक्तिविशेषादेवोपासनाद्यलोपस्तस्या भवति ।

'यथा श्रीर्नित्यमुक्ताऽपि प्राप्तकामाऽपि सर्वदा ।
उपास्ते नित्यशो विष्णुमेवं भक्तो हरेर्भवेदि'ति बृहत्तन्त्रे ॥ ४१ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अस्तु सा स्वयमुपास्या, नतूपास्ते कदाचिदप्यबद्धत्वात् । जीवानां तु बन्धमुक्त्यर्थमनारतोपासनावासनावशाद्युज्यते मुक्तावुपास्तिरित्यत आह– आदरादलोपः ॥ सर्वतोऽनादिभक्त्याधिक्यादेव देव्या उपासनापूजाद्यलोपः ॥ तथाच भागवते ''तुलसीभिरीशमभ्यर्चती''त्यादि । अतः श्रीब्रह्मवाय्वादिभिरुपास्यो भगवांस्तत्परिवृतत्वेन चान्यैरिति स्थितम् । प्राणवचनेनैव ब्रह्मणोऽपिसिद्धत्वाद्वायुत्वादनन्तरत्वाद्ब्रह्मपदस्य ॥

''वायुरेव यतो ब्रह्मपदं नियमतो व्रजेत् ।
सहैव जननेऽप्यस्मात्पूर्वं वायोर्जनिं वदेत् ।
कचित्तु ब्रह्मणः पूर्वं प्रधान्यात्तत्पदस्य चे''ति ब्रह्मतर्के ॥

तत्त्वप्रकाशिका

ननु रमाया असंसारित्वे कृतकृत्यत्वेन भगवदुपासनाभावः स्यात् । न चाऽसौ युक्तः । 'यदर्चितं ब्रह्मभवादिभिः सुरैः श्रिया च देव्या मुनिभिश्च सात्वतैः' । इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ आदरादिति ॥ प्रकृतेरसंसारित्वेन कृतकृत्यत्वेऽपि भगवदुपासनाभावो न प्रसज्यते । निरुपाधिकभक्त्यतिशयेनोपासनोपपत्तेरिति भावः । 'आदरो भजनं भक्तिर्बहुमानं च सेवनं' इत्यभिदानम् । अत्रैव स्मृतिं चाह ॥ यथेति ॥ अन्योऽपि हरेर्भक्तः । एवं निरुपाधिकभक्त्युपासको भवेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

भावबोधः

निरुपाधिकभक्त्यतिशयेनेति । उपलक्षणमेतत् । संस्कारपाटवात् नित्योपासोपपत्तेश्चेति न्यायविवरणोक्तमपि ग्राह्यम् ॥

ननु लक्ष्मीवदितरेषां अनाद्यनन्तकालेषु एकप्रकारेण उपासनाभावात् कथं एवमित्युक्तं इत्यतो व्याचष्टे-- एवं निरुपाधिकेति ।

भावदीपः

ॐ आदरादलोपः ॐ ॥ यदर्चितमिति ॥ दशमस्कन्धगतम् । आदिपदेन ''वापीषु विद्रुमतटीष्वमलामृताप्सु प्रेष्यान्विता निजवने तुलसीभिरीशम् । अभ्यर्चती स्वलकमुन्न-समीक्ष्य वक्त्रमुच्छेषितं भगवतेत्यमतांग यच्छ्रीरि'' त्यादितृतीयस्कंधस्थवाक्यग्रहः । तस्या इत्येतदर्थं वदन्नेवाबद्धत्वेऽपीत्यादिभाष्यार्थमाह ॥ प्रकृतेरिति ॥ अलोपपदमाकृष्यार्थमाह ॥ भगवदुपासनाभावो नेति ॥ भक्तीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ निरुपाधिकेति ॥ फलाद्युपाधिरहि-तेत्यर्थः । आदरस्य भक्तित्वे एकादशस्कन्धतात्पर्ये त्रयोदशाध्यायोक्तवाक्यमाह ॥ आदर इति ॥ अत्रैवेति ॥ अबद्धत्वेऽप्युपासनं प्रकृतेरस्तीत्यत्रेत्यर्थः ॥ स्मृतिं चेति ॥ न केवल-मादरादुपपद्यत इति चार्थः । अन्य इति शेषोक्तिः । सर्वसाम्यं निराह ॥ एवमिति ॥४१॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ आदरादलोपः ॐ ३-३-४१ असंसारित्वमिति । नित्यमुक्तत्वमित्यर्थः । कृत-कृत्यत्वेनेति । आप्तकामत्वेनेत्यर्थः । पूर्वसूत्रात् चशब्दोऽनुवर्तते । तेन पूर्वसूत्रोक्तमबाध्यत्वं कृतकृत्यत्वं च समुच्चीयते । प्रकृतिरविकृतिरिति प्रकृतत्वात्प्रकृतेरित्यन्वेति । अवधारणार्थश्च शब्द आदरादित्यनेनान्वेति । प्रकरणादुपासनाया इति लक्ष्यत इति भावेन प्रवृत्तमबद्ध-त्वेऽपीति भाष्यं यथा श्रीर्नित्यमुक्तापि प्राप्तकामापि सर्वदेति स्मृत्यनुसारेण व्याचष्टे । प्रकृतेरिति । भक्तिविशेषादेव न तु फलोपाधिनेत्येवमाकारेण सूचितमुक्तम् । निरुपाधिकेति । भक्तिविशेषादित्युक्त्यैव संस्कारपाटवमित्युक्तन्यायोऽपि दर्शितः । अत एव

(वाक्यार्थमुक्तावली)

भाष्ये विशेषपदग्रहणम् । अलोप इति सामान्योक्त्या पूजाद्यलोपोऽपि गृह्यत इति भावेन भाष्ये उपासनादीत्यादिपदमुक्तम् । तथा च तत्त्वप्रदीपे । उपासना पूजाद्यलोपः । तथाच भागवते । तुलसीभिरीशमभ्यर्चतीत्यादीति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ननु लक्ष्मीवदितरेषां अनाद्यनन्तकालेऽप्येकप्रकारेणोपासनाभावात् कथमेवमुक्तमित्यतः तद्व्याचष्टे । एवं निरूपाधिकेति ।

वाक्यार्थविवरणम्

कृतकृत्यत्वेन ॥ कृतकृत्यत्वप्राप्त्येत्यर्थः ॥ यदर्चितमिति ॥ इदं दशमस्कन्धगतं वाक्यम् ॥ इत्यादीति ॥ आदिपदेन ''वापीषु विद्रुमतटीष्वमलामृताप्सु प्रेष्यान्विता निजवने तुलसीभिरीश ॥ अभ्यर्चती स्वलकमुन्नसमीक्ष्य वक्त्रमुच्छेषितं भगवतेत्यमताङ्ग यच्छ्रीः'' इति तृतीयस्कन्धवाक्यग्रहणम् । प्रमाणसिद्धत्वात् ॥ अवनादिरूपोपासनस्येति शेषः । सूत्रे उप भगवत्सामीप्ये स्थितेस्तत्सम्बन्धित्वादित्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ आदरादलोपः ॐ ॥ रमाया अलोपः उपासनालोपाभावः आदरात् भक्तेरेवेत्यर्थः । ननु लक्ष्मीवदितरेषामनाद्यनन्तकाले एकप्रकारेणोपासनाभावात्कथमेवमुक्तमित्यतो व्याचष्टे ॥ एवं निरुपाधिकेति ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ उपस्थितेस्तद्वचनात् ॐ ॥ ४२ ॥

अनादिकाले भगवत्सम्बन्धित्वाद्युज्यते च नित्यमुक्तत्वं तस्याः । 'द्वावेतावनादिनित्यावनादियुक्तौ नित्यमुक्तावनादिकृतौ नित्यकृतौ योऽयं परमो या च प्रकृती रमते ह्यस्यां परमो रमते ह्यस्मिन्प्रकृतिः स्वस्मिन्हि रमते परमो न स्वस्मिन्प्रकृतिरत एनमाहुः परम इती'ति गौपवनश्रुतिवचनात् ॥ ४२ ॥

॥ इति कामाधिकरणम् ॥ २४ ॥

परिहारसूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ उपस्थितेरिति ॥ युज्यते नित्यमुक्तत्वं प्रकृतेः । श्रीमती इति श्रुतेः । अनादिकाले भगवत्संबन्धित्वेनाऽतिशयिततत्प्रसादाख्यकारणसद्भावादिति भावः । कृतौ पूर्णौ । अतः प्रकृतेरधिकारित्वाभावाद्युक्तं प्राणावसानत्वमधिकारिणामिति सिद्धम् ॥ ४२ ॥

भावबोधः

नित्यं भगवदुपस्थितेति प्रियत्वादिति न्यायविवरणानुसारेण अनादिकाले भगवत् संबन्धित्वाद्युज्यत इति भाष्यं व्याचष्टे– अनादिकाल इति ॥ देहतोऽप्यनादिनित्ययोः प्रकृतिपरमयोः कथमनादिकृतत्वादीत्यत आह– कृतो पूर्णाविति । अत्र आद्ये– श्रियोऽधिकारित्वादिहेतुभूतसंसारित्वसाधकस्य जन्मादेरसिद्धत्युक्तिः । द्वितीये– संसारित्वे तस्याः कथमुपासनमित्याक्षेपपरिहारायोपासनालोपस्यादरनिमित्तकत्वोक्तिः । तृतीये– उपपन्ने नित्यमुक्तत्वे उपासनालोपस्यादरनिमित्तकत्वं स्यात् । तदेवास्वतन्त्रायाः कथं स्यात् कारणाभावादित्याक्षेपपरिहाराय भगवदुपस्थितिलक्षणकारणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ॥ २४ ॥

भावदीपः

ॐ उपस्थितेस्तद्वचनात् ॐ ॥ उपस्थितेरतिप्रियत्वादिति न्यायविवरणमनुरुध्य भाष्यं व्याचष्टे ॥ युज्यत इति ॥ एतच्च सूत्रे शेषो वा तच्छब्दार्थो वेति ज्ञेयम् । श्रौतकृतशब्दार्थः कृताविति । फलोक्त्या सर्वसूत्रार्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ जन्मादेरवतारादितया बद्धत्वाभावाद्भगवदुपस्थित्या तदतिप्रियत्वेन नित्यमुक्तत्वेऽप्यादरादुपासनोपपत्त्या बाधकाभावाच्चेत्यर्थः । अत्र यद्यप्यंत्यसूत्रस्याद्याभिमतनित्यमुक्तत्वसमर्थनार्थत्वात् द्वितीयस्य नित्यमुक्तत्वहेतुकचोद्यनिरासकतया । तृतीयत्वं च प्राप्तं तथाप्युपस्थितेर्भगवदुपस्थितिनिमित्तकात्तत्प्रीतिविषयत्वाख्यादादरान्नित्यमुक्तत्वमित्यादरपदानुवृत्त्या विशेषार्थलाभायैवं विन्यासः । तथाऽऽद्यसूत्रे तत्र स्थितेत्यनेनावतारोपपादकेनैव भगवदुपस्थितेर्लाभेऽपि तन्निमित्तकभगवत्कर्तृकादरातिशयरूपप्रीतिविषयत्वाच्छ्रियो नित्यमुक्तत्वमिति तत्र स्थितेत्यस्यावतारोपपादकत्वव्यक्तीकरणमन्त इत्याद्यूह्यम् ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ उपस्थितेस्तद्वचनात् ॐ ३-३-४२ ॥ अत्रोपस्थितिर्नाम समीपे स्थितिः । सामीप्यं च कालतो विवक्षितम् । यदा हरिस्तदैव श्रीरिति भावेन भाष्येऽनादिकाले भगवत्सम्बन्धित्वादित्युक्तम् । तथा च प्रकृतेरुपस्थितेरनादिकाले भगवत्सम्बन्धित्वादतिशयिततत्प्रसादाख्यकारणसद्भावात् तत्प्रकृतं नित्यमुक्तत्वं युज्यते तथा श्रुतेरपि सूत्रार्थमभिप्रेत्याह । युज्यत इति । भाष्ये युज्यते चेति चशब्देनाप्तकामत्वं समुचीयते । अत एव श्रुतावनादिनित्याविति हेतुभूतमुपस्थितत्वमनादिमुक्तौ नित्यमुक्ताविति तत्साध्यं नित्यमुक्तत्वमनादिकृतौ नित्यकृताविति पूर्णत्वमुक्तम् । साम्यव्यवच्छेदाय पूर्णत्वे वैचित्र्यद्योतनाय रमत इत्याद्युक्तमिति ज्ञेयम् । अत्राद्ये श्रियोऽधिकारित्वसाधकसंसारित्वादिहेतोरसिद्ध्युक्तिः । द्वितीये संसारित्वाभावे उपासनानुपपत्तिः स्यादिति तर्कस्यान्यथासिद्ध्युक्तिः । तृतीये नित्यमुक्तत्वे कारणाभावात् संसारित्वमङ्गीकार्यमिति नासिद्धिरित्याक्षेपपरिहाराय कारणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ।

तत्त्वसुबोधिनी

देहतोऽप्यनादिनित्ययोः प्रकृतिपरमयोः कथं अनादिकृतकत्वादित्यत आह । कृतौ पूर्णाविति । अत्राद्ये सूत्रे श्रियोऽधिकारित्वसाधकस्य जन्मादेः असिध्युक्तिः । श्रीकामादेव स्वेच्छयैव तत्र मूलस्थाने स्थिता इतरत्र चावतारान् करोति । ननु स्वेच्छानुसारेण गमने स्वातन्त्र्यं स्यादित्यत उक्तम् । कामादिति । ईश्वरेच्छानुसारेणेत्यर्थः । किमत्र प्रमाणमित्यत उक्तम् । आयतनादिभ्य इति । आयतनादिप्रतिपादकशब्देभ्य इत्याद्यस्याक्षरार्थः । द्वितीये तदुपासनस्यादर्शनिमित्तत्वेक्तिः । तृतीये नित्यमुक्तत्वे भगवदुपस्थितिलक्षणकारणोक्तिरिति सूत्रक्रमः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ उपस्थितेस्तद्वचनात् ॐ ॥ श्रियोऽनित्यमुक्तत्वं उपस्थितेः उप परमात्मसमीपे स्थितेः सर्वदा स्थितत्वादेव, कुतः तद्वचनात् तस्य भगवतो नित्यसंबंधस्य

दर्शनार्थं ह्युपासनम् । तच्च श्रवणादेरेव भवति । अतः किमर्थमित्यत्रोच्यते —

॥ ॐ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॐ ॥ ४३ ॥

तत्त्वनिश्चयो वेदार्थनियमश्च ब्रह्मदृष्टेः पृथगेव । हिशब्देन 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' (बृ. उ. ४-४-५) इति श्रुतिं सूचयति । श्रवणादिफलं चाज्ञानविपर्ययादिदर्शनप्रतिबन्धनिवृत्तिः । ब्रह्मतर्के च —

'श्रुत्वा मत्वा यथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ ।
संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनमि'ति ॥ ४३ ॥

॥ इति निर्धारणाधिकरणम् ॥ २५ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

तारतम्यज्ञानपूर्वकं सपरिवारस्य विष्णोरुपासनमिति दर्शितम् । तच्चोपासनं हरेर्दर्शनार्थं हीष्यते । तत्र श्रवणमननयोः फलं वाच्यम् । पृथक्फलाभावे तयोरपि दर्शनमेवेति किमर्थमेतत् । तयोश्च प्रथममेव स्यात् । तेनापि दर्शनसम्भवात् । नचाग्निहोत्राग्निष्टोमादिवत् बहूनामनुष्ठानम् । दृष्टफले फलनिष्पत्तावितरवैयर्थ्यात् । अतिशयार्थत्वे प्रथमावृत्त्यापि तद्युक्तेरित्यत आह– तन्निर्धारणेत्यादिसूत्रम् ॥ तत्वनिश्चय इत्यादेरयं भावः । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इत्युक्त्वा तद्दर्शनार्थत्वेन "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इति विधीयन्ते । नैकमेव । न च विकल्प्यन्ते । अतो नैकफलत्वं श्रवणादीनां कल्प्यम् । पृथग्विधिविरोधात् । समस्तगुणपरिपूर्णो नारायण इत्ययमेव वेदार्थ इति ज्ञानं वेदार्थनियमः । उपपन्न एवैवम्भाव इत्यधिगमस्तत्त्वनिश्चयः । तौ ब्रह्मदृष्टेः पृथगेव तत्साधनोपासनात्पूर्वभाविनौ । श्रवणमननयोः फलं तत्वाज्ञाननिवृत्तिस्त-द्विपर्यय प्रतीतिनिवृत्तिश्च । वेदार्थनियमोऽज्ञाननिवृत्ति रूपः । तत्वनिश्चयो विपर्ययनिवृत्तिरूपः । तत्वाज्ञानं तदनुपपत्तिश्च हि दृष्टिसाधनोपास्तिप्रतिबन्धौ । तत्वनिश्चयवतोऽपि पारोक्ष्यात्कश्चित्संशयो भवत्या दृष्टेः । दर्शने कीदृशो नु भवेदिति । तदेतदाह–

"श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ ।
संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनमि"ति । अतः श्रवणमननवतोपासना कार्येति सिद्धम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवज्ज्ञानसाधनोपासनस्य समस्तस्यापि कर्तव्यतासाधनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथा समस्तोपास्तिविधानवैयर्थ्यापत्तेः सा समर्थनीया । प्रकृतोपासनमेव विषयः । किं समस्तं कर्तव्यं व्यस्तं वेति सन्देहः । विधेः पक्षद्वयसाधारण्यं सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षयति ॥ दर्शनार्थमिति ॥ व्यस्तमेवोपासनं कर्तव्यम् । तथा हि । उपासनं तावद्भगवद्दर्शनार्थं न तु प्रयोजनान्तरं दृष्टमिष्टं वा । तच्च दर्शनं श्रवणमननाभ्यां भविष्यति किं ध्यानेन । अथोच्येत ज्ञानप्रतिबन्धकस्य दृढत्वाद्ध्यानादेव दर्शनमिति । 'तथा सति ध्यानेनैव दर्शनसंभवादलं श्रवणादिना । न चोभयसमुच्चयेनैव दर्शनमिति मानमस्ति । न चोभयोरपि कृत्यं पश्यामः । अतः समस्तोपासनस्याकर्तव्यत्वाद्व्यर्थं तद्विधानमिति भावः । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत्रेति ॥ कर्तव्यमेव समस्तोपासनं न श्रवणमननमात्रम् । श्रवणादिमात्रेण दर्शनाभावात् । तत्त्वज्ञानं हि श्रवणफलम् । अयमेव वेदार्थो नान्य इति निर्णयस्तु मननफलम् । तदुभयं च ब्रह्मदर्शनात्पृथगेव । अतो ध्यानं दर्शनार्थं कर्तव्यमिति भावः । ननु ध्यानादेव चेद्भगवद्दर्शनं किं तर्हि श्रवणमननाभ्यामित्यत आह ॥ हिशब्देनेति ॥ ज्ञानार्थं त्रयस्यापि विहितत्वात्सर्वमुपासनं कर्तव्यमिति भावः । ननु श्रौतोऽपि समुच्चयः कथमङ्गीकर्तुं शक्यते । ध्यानादेव दर्शनसंभवात् । न च ज्ञानोदयोपयोगितया श्रवणादेः कर्तव्यता । श्रवणादेः फलान्तरस्यैवोक्तत्वादित्यत आह ॥ श्रवणादीति ॥ कर्तव्यमेव समस्तोपासनं श्रवणादेरपि ध्यानफलदर्शनोपयोगित्वात् । तथा हि । भगवद्दर्शनस्य तावदज्ञानसंशयविपर्ययाः प्रतिबन्धकाः । तत्र श्रवणं तत्त्वज्ञानमुत्पादयदज्ञानं निवर्तयति । मननं च वेदार्थनिर्णयं कुर्वत्संशयविपर्ययौ निवर्तयति । अतः प्रतिबन्धकनिवर्तकतया ज्ञानोपयोगित्वात्समस्तोपासनमपेक्षितमिति भावः । अत्र स्मृतिमाह ॥ ब्रह्मतर्के चेति ॥ अतः सर्वोपासनस्य कर्तव्यत्वादुक्तं युक्तमिति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अन्यथा समस्तोपास्तिविधान इत्यत्र समस्तोपास्तिः श्रवणमनननिदिध्यासनरूपेत्यर्थः । अलं श्रवणादिनेत्यस्य ध्यानार्थमस्तु श्रवणादिकम् । श्रवणादिना अलं आपरोक्षदर्शनायालं तद्धेतुता मास्त्वित्यर्थः । श्रवणफलं मननफलमित्यत्र साक्षादिति शेषः । अन्यथा प्रतिबन्ध-स्यापि श्रवणमननफलत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद्विरोधः स्यात् । एवं च तन्निर्धारणं तत्त्वनिर्धारणं तेन सहितोऽर्थनिश्चयः वेदार्थनिश्चयश्चेति श्रवणमननसाक्षात्फलं ब्रह्मदृष्टेः पृथगेव । अतो ब्रह्मदृष्टेः साक्षात्साधनं ध्यानमेवेति भावः । तर्हि तयोर्वैयर्थ्यमित्यत उक्तं अप्रतिबन्धः फलमिति । ब्रह्मदर्शनोपयोगिप्रतिबन्धनिरासाख्यावान्तरफलाय कर्तव्यम् । तद्द्वारा ब्रह्म-

नायोगात्साक्षाद्दृष्टिसाधनध्यानहेतुतयाऽप्युपयोग इत्यपि द्रष्टव्यम् । अत इत्यस्य दर्शनाति-रिक्तफलजनकत्वादित्यर्थः । प्रतिबन्धकनिवर्तकतया ज्ञानोपयोगित्वादित्यत्र ज्ञानमनूद्य तादर्थ्येन श्रवणादित्रिकस्यापि विहितत्वान्न प्रतिबन्धनिरसनमात्रेण चरितार्थतेति भावः ॥

भावबोधः

ओं तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ओं ॥ ४३ ॥ समस्तस्या-पीति । ''सर्ववेदान्तप्रत्ययं'' इत्यत्र श्रवणमननाख्यशास्त्राभ्यासरूपोपासनोपसंहार इत्यादिना ''कामादितरत्र च'' इत्यन्तेनाधिकारिविशेषादिनिर्णयपूर्वकं ध्यानरूपोपासना च कर्तव्ये-त्युक्तम् । तत्र अन्यतरोपासनमात्रेण फलसिद्धौ किमुभयानुष्ठानेन इत्याक्षेपोत्थानादनन्तर-संगतिरिति भावः । किमित्यादि । अत्र ब्रह्मोपासनं किं व्यस्तं कर्तव्यमुत समस्तं कर्तव्यमिति चिन्ता । तदर्थं द्विविधोपासनस्यापि किमेकफलकत्वं उतानेकफलकत्वमिति । तदर्थं भिन्नफलकत्वे श्रवणमननरूपोपासनस्य श्रुत्युक्तज्ञानोपयोगित्वं न संभवत्युत संभवतीति । तच्च दर्शनं श्रवणमननाभ्यामेवेत्यादिना । तच्च श्रवणादेरेव भवतीति भाष्यव्याख्यानपरेणान्यथोपासां विनैव श्रवणादिज्ञानमात्रेण मुक्तिरिति न्यायविवरणां-शोऽप्युक्ततात्पर्यम् । बन्धदार्ढ्ये श्रवणादीमामफलत्वमिति न्यायविवरणं तन्निवर्तनीय-प्रदर्शनपूर्वकं संयोजयति- अथोच्येत इत्यादिना । सौत्र''हि''शब्दनिवर्तनीयमाह- न चोभयेति । अप्रतिबन्ध इत्येतन्निवर्तनीयमाह- न चोभयोरपीति । सूत्रे तन्निवारणं चार्थनियमश्चेति द्वन्द्वः । छन्दः कल्पत्वादेकवद्भावेऽपि नपुंसकत्वाभावः । तन्निर्धारणेन सहितोऽर्थनियम इति मध्यमपदलोपी समासः । प्रथमस्तच्छब्दो बुद्धिस्थत्वपरो भावप्रधानो वा । द्वितीयस्तु ''सैव हि'' इत्यादिना प्रकृतब्रह्मपरामर्शक इत्यभिप्रायेण प्रवृत्तं तत्त्वनिश्चय इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे- तत्त्वज्ञानं हि इत्यादिना । ज्ञानार्थं त्रयस्यापि विहितत्वादिति । उपलक्षणमेतत् ॥

''श्रवणादित्रयोत्पन्नदृष्टचैव स्वेच्छया हरिः ।
प्रसन्नो मुक्तिदो नित्यं नान्येन तु कथञ्चन ॥''

ईशेच्छानियतिश्रुतेरिति न्यायविवरणानुसारेण ईशेच्छानियतत्वाच्चेत्यपि ज्ञातव्यम् । प्रतिबन्धकनिवर्तकतया ज्ञानोपयोगित्वादिति । शास्त्राभ्यासस्य ध्यानाङ्गत्वेऽपि स्वतन्त्रोपा-सनत्वं चास्ति, ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वात् चित्तवृत्तिनिरोधत्वाच्च । अत एवोक्त-

''अथवा सततं शास्त्रविमर्शेन भविष्यति ॥'' इति सुधाग्रन्थस्याप्ययमेवाभिप्रायः ॥

भावदीपः

ॐ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॐ ॥ समस्तस्येति ॥ फलभेदोक्त्येति भावः । तेन पूर्वत्राद्यनये श्रवणमननयोरन्यैस्त्रयोविंशतिनयैर्ध्यानप्रकारध्यानाधिकारनियमध्यातृध्येयानां निरूपणानन्तरमत्र श्रवणादित्रितयस्य फलभेदोक्त्या सर्वस्य कर्तव्यत्वसमर्थनस्यावसर इति वा पूर्वं कृतकृत्यतया फलाभावेऽपि प्रकृतेरादरादुपासनालोपेऽपि अकृतार्थानां समस्तोपासनस्य फलाभावाल्लोप एवेति शङ्कायां फलभेदकथनेनालोपोक्तेर्वा पूर्वसंगतिः सूचिता ॥ विधानेति ॥ श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिविधानेत्यर्थः । यद्वा श्रवणादिरूपा जिज्ञासा कर्तव्येत्याद्यसूत्रे त्रितयकर्तव्यत्वविधानेत्यर्थः । तस्यैव ह्यधस्तननयैः प्रपञ्चनादिति भावः ॥ व्यस्तं वेति ॥ एकैकं वा द्वयं वेत्यर्थः ॥ विधेरिति ॥ श्रोतव्य इत्यादेरित्यर्थः । विकल्पद्योतकवाशब्दो वा समुच्चयार्थचशब्दो वा नास्तीति व्याससमासपक्षद्वयसाधारण्यमित्यर्थः । भाष्ये किमर्थमुपासनमिति ध्यानस्यैव लोपप्रतीतावपि न्यायविवरणे बन्धदाढर्याच्छ्रवणादेरफलता अन्यथोपासनं विनैव श्रवणादिज्ञानमात्रेण मुक्तिरित्यनिर्धारणस्योक्त्या भाष्येऽपि तथैवाभिप्रेतमिति भावेन ध्यानं कार्यं न वेत्यनुक्त्वा समस्तं व्यस्तं वेत्येव सन्देहं प्रदर्श्य तथैव पूर्वपक्षयति ॥ व्यस्तमेवेति ॥ श्रवणमनने द्वे एव कार्ये न ध्यानमेव कार्यं न श्रवणमनने श्रवणमननयोरन्यतरदेव वा कार्यमिति त्रेधा प्रतिज्ञार्थः । कुत इत्यतः विवक्षितफलस्य तत्तन्मात्रेणैव लब्ध्याऽधिकस्य व्यर्थत्वादिति भावेनाद्यार्थहेतूपपादकतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ उपासनं तावदिति ॥ दृष्टमिष्टं वेति ॥ द्रष्टव्य इति वदन् यस्याश्रवणात्प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासादिति प्रकाशार्थत्वोक्तेश्चेति भावः । प्रजापश्वादिकमपि तत्र तत्रोपासनाफलत्वेन श्रूयत इत्यतः दृष्टं वा न भवतीत्युक्तम् । महाफलहेतूपासनस्याल्पफलार्थत्वायोगेन सिद्धान्तिनानङ्गीकारादिति भावः । द्वितीयार्थे हेतूपपादकत्वे न बन्धदाढर्याच्छ्रवणादेरफलतेत्यन्यत्रोक्तं व्यनक्ति ॥ अथोच्येतेति ॥ तथा सतीति ॥ तत्प्रतिबन्धदाढर्ये सतीत्यर्थः । समस्तमिति सिद्धान्तकोटिं निराह ॥ न चेति ॥ श्रवणादिद्वयस्य ध्यानस्य च समुच्चयेनेत्यर्थः ॥ मानमिति ॥ निदिध्यासितव्यश्चेति चशब्दादिरूपमित्यर्थः । तृतीयार्थे हेतुं व्यनक्ति ॥ न चेति ॥ किं चेति चार्थः । द्वयोः श्रवणमननयोरन्यतरेणैव दर्शनसंभवेऽन्यतरस्य कृत्यं नेत्यर्थः । श्रवणाज्जनलोकादिरित्युक्तफलं त्विष्टं न भवति । दृष्टेरेवेष्टत्वात् । तथैवाध्यानायेत्यत्रोक्तेरिति भावः । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥ व्यस्तादेवाभिमतफलसिद्धेः । समस्तादेव फलसिद्धौ मानाभावाच्चेत्यर्थः । तद्विधानमिति पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

निराह ॥ कर्तव्यमेवेति ॥ न श्रवणमननमात्रं श्रवणमात्रं मननमात्रं ध्यानमात्रं वा गत्यमि-
ध्येयम् । श्रवणादिमात्रेणेत्यत्राप्येवं ज्ञेयम् । कुत इत्यतो भिन्नफलकत्वात्त्रयाणामिति भावेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ तत्त्वेति ॥ श्रवणफलमित्यश्रवणशब्देन गुरूपदेशविषयकश्रावणप्रत्यक्ष-मुच्यते। मननशब्देन च युक्त्यनुसंधानम् । फलं साक्षात्फलमित्यर्थः । भाष्ये निश्चय इत्युक्तावपि तत्वज्ञानं हि, इत्युक्तिर्द्वितीये निर्णय इत्युक्तिश्च निश्चयपदोक्त्याऽयमेव वेदार्थो नान्य इति, निश्चयस्तत्वनिश्चयपदेनोक्तमिति तदेव मननफलनिर्देशकमिति न ज्ञेयमिति सूचनाय । निश्चय इत्युक्तिस्तु संशयभिन्नत्वमात्रेणेति भावः । तत्त्वेत्युक्त्या सौत्रतच्छब्दः पूर्वत्र इयदामननादित्यादिना प्रकृतपरापरतत्त्वपर इति सूचितम् । तत्वप्रदीपे तु निश्चयपदस्वारस्यानुरोधेन निश्चितप्रामाण्यकं मननफलरूपं ज्ञानं निश्चयपदार्थः । नियमपदेन श्रवणफलमित्युपेत्य व्याख्यातम् । टीका तु श्रवणादिफलं चेत्यादिभाष्यस्वार-स्याभिप्रायेति ध्येयम् ॥ त्रयस्यापीति ॥ समुच्चायकशब्दाभावेऽपि त्रितयविधानान्यथानुप-पत्त्या समुच्चयो गम्यते । विकल्पार्थवाशब्दाभावादिति भावः । ''न चैतानि विना कश्चिज्ज्ञानमाप कुतश्चने''त्यादिस्मृतिसूचनाय ज्ञानार्थमित्युक्तिः । अन्यथा दर्शनार्थ-मित्यवक्ष्यत् । उक्तशङ्कानिवर्तकहेतूपपादकतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ कर्तव्यमेवेत्यादिना ॥ ज्ञानोपयोगित्वादिति ॥ ध्यानस्य साक्षाज्ज्ञानजनकत्वाच्चेत्यपि ध्येयम् ॥ अत्रेति ॥ श्रवणादेः प्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारा अङ्गाङ्गिभावेन दृष्टिहेतुत्वरूपेऽर्थे स्मृतिमाहेत्यर्थः । एतच्चापरोक्षदृशिश्चैव श्रवणान्मननादनु । सम्यङ्निश्चिततत्वस्य निदिध्यासनया भवेदित्यनु-भाष्ये निदिध्यासनं ब्रह्मदर्शनसाधनं तत्सिद्धये श्रवणमनने अपि कर्तव्ये इति सुधायां चोक्त्या दृष्टिहेतुध्यानोपकारकतया विवेक्तव्यम् । विवृतमेतन्न्यायामृते तृतीयपरिच्छेदे ॥ अत इति ॥ श्रुत्युक्तत्वात्तत्त्वज्ञानतन्निर्णययोर्जनकत्वाच्छ्रवणमननयोरित्यर्थः । अत्र सूत्रपद-कृत्यचर्चा तन्त्रदीपिकायां व्यक्ता ॥ ४३ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॐ ३-३-४३ ॥ समस्तस्या-पीति । श्रवणमननाख्यशास्त्राभ्यासस्वरूपस्य सर्वपरिज्ञानाधिकरणोक्तस्योपसंहार इत्यारभ्य कामादित्यन्तैरधिकरणैः तारतम्यपरिज्ञानपूर्वं सपरिवारस्य विष्णोर्यथायोग्यं कर्तव्यमि-त्युक्तस्य ध्यानरूपस्येत्येवं द्विविधोपासनस्यापि समुच्चयसाधनादनन्तरसङ्गतिरिति भावः

अत एव समस्तस्यापीत्यपिशब्दः । समस्तोपासितविधीति । "आत्मा वारे द्रष्टव्यःश्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इति समस्तोपासितविधीत्यर्थः । किं समस्तमिति । शास्त्राभ्यासरूपं ध्यानरूपं चेत्युपासनं किमन्यत्र परित्यागेनान्यतरदनुष्ठेयमुत समुचितं कर्तव्यमिति चिन्ता । तदर्थं द्विविधस्योपासनस्य किमेकफलकत्वमुत भिन्नफलकत्वमिति । विधेरिति । उक्तरीत्या विधेरेकफलकाभिन्नफलकाप्युपपद्यत इति विधेः पक्षद्वयसाधारण्यमित्यर्थदर्शनार्थम् । ह्युपासनमित्यत्र हिशब्दो यत इति हेत्वर्थः । तस्य चात इत्यनेन सम्बन्धः । यद्वा हिशब्दो युक्तिविशेषद्योतकः । तामेवाह । न तु प्रयोजनान्तरं दृष्टमिति । ननु श्रवणादिना जनलोकादिकं प्रयोजनं प्रमितमेवेत्यत उक्तं । दृष्टं चेति । अधिकत्वेन सर्वेषां तदपेक्षाभावादिति भावः । श्रवणादेरित्यादिशब्दार्थमाह । श्रवणमननाभ्यामिति । किमर्थमित्यस्यार्थः । किं ध्यानेनेति । एवं ध्यानमननवैयर्थ्येन तदाक्षेपकत्वेन भाष्यं व्याख्याय दृढबन्ध इत्युक्तन्यायावलम्बनं ध्यानं स्वीकृत्य श्रवणाद्याक्षेपकतया भाष्यं व्याचष्टे । अथेति । दृढत्वादिति । श्रवणमननानिवर्त्यत्वादित्यर्थः । तथा च भाष्यस्य तच्चोपासनं हरेर्दर्शनार्थं भवतीष्यते । अतः श्रवणादेः किमर्थमनुष्ठानमित्यर्थो लभ्यते । उक्तं च तत्वप्रदीपे । तच्चोपासनं हरेर्दर्शनार्थमिष्यते । तच्च श्रवणमननयोः फलं वाच्यमिति । सौत्रहिशब्दनिवर्तनीयमाह । न च तयोरिति ।

सूत्रे तन्निर्धारणं चार्थनियमश्चेति द्वन्द्वः । छन्दःकल्पत्वादेकवद्भावेऽपि नपुंसकत्वाभावः । तन्निर्धारणेन सहितार्थनियम इति मध्यमपदलोपी वा समासः । प्रथमस्तच्छब्दः इयदामननात् सैव हीति प्रकृतपरतत्वपरः । भावप्रधानो वा । फलमित्यावर्तते । तद्दृष्टेरिति चावर्तते । अत्र तच्छब्देन सैव हीति प्रकृतब्रह्मपरामर्शः । हिशब्दः श्रुतिद्योतकः । तथा चायं सूत्रार्थः । तन्निर्धारणं अर्थनिश्चयः तेन सहितोऽर्थ नियमः । अयमेव वेदार्थो नान्य इति निश्चयश्चेत्येवंरूपं श्रवणमननरूपं फलम् । तद्दृष्टेर्ब्रह्मापरोक्षज्ञानध्यानसाध्यात् पृथग्गतः ताभ्यां दृष्ट्यर्थसिद्धेः दृष्ट्यर्थं ध्यानं कार्यम् । तर्हि श्रवणमनने ज्ञानार्थिना न कार्ये इत्यत उक्तम् । हीति । श्रुतिविहितेऽपि समुच्चयो कथमङ्गीकारार्हः । ज्ञानार्थिनो ध्यानमात्रेण पूर्तेरित्यत उक्तं । तद्दृष्टेरिति । तद्दृष्टेरप्रतिबन्धः श्रवणमननयोः फलमिति । तदेतदभिप्रेत्य प्रवृत्तं तत्वनिश्चय इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे । तत्वज्ञानं हि श्रवणफलमित्यादिना । ज्ञानार्थमिति । द्रष्टव्य इति दर्शनानुवादेन त्रयस्य विहितत्वादिति भावः । ज्ञानोपयो-

दर्शपाति । तथा होति । प्रतिबन्धकनिवर्तकतया ज्ञानोपयोगित्वादिति । नन्वेवमथ वा सतत शास्त्रविमर्शेन भविष्यतीति शास्त्रावमर्शस्य तन्त्रसारे साक्षादपरोक्षहेतुत्वमुक्तमिति विरोध इति चेन्न । अत्र तत्वनिश्चयात्प्राक्कालीनयो: श्रवणमननयोर्विचारितत्वात् तत्र तदनन्तरभाविनो-र्विवक्षितत्वात् । हृदि किञ्चिदुपास्यैवेत्युक्तेरीषद्भिम्बध्यानोपासनस्य सर्वेषामपेक्षितत्वेन शास्त्रविमर्शप्राचुर्यविवक्षया तद्वाक्योपपत्तेश्च । उक्तं च सुधायाम् । शास्त्राभ्यासस्य ध्यानाङ्गत्वेऽपि स्वतन्त्रोपासनत्वं चास्ति । चित्तवृत्तिनिरोधनाच्च । अत एवोक्तं अथ वा सततं शास्त्रावर्शेन भविष्यतीति । अत्र हिशब्देन सौत्रेणात्मा वारे इति तृतीयनियतश्रुतिवत् ''श्रवणादित्रयोत्पन्नदृष्ट्यैव स्वेच्छया हरि: । प्रसन्नो मुक्तिदो नित्यं न चान्यत्तु कथञ्चने'' तीच्छानियतिश्रुतेरपि ग्रहणात् नियतिरित्युक्तन्यायोऽपि सूत्रारूढो भवति । भाष्ये नियतिरिति न्यायस्य विधिनियतिरिति व्याख्येयम् । न्यायविवरणे त्वीश्वरेच्छा-नियतिरित्यर्थकथनमिति न भाष्ये तदप्रदर्शनमिति ज्ञेयम् ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टे: पृथग्घ्यप्रतिबन्ध: फलं ॐ ।। सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यत्र श्रवणमननाख्याशास्त्राभ्यासरूपोपासनोपसंहार: इत्यादिना कामादिरत्रेत्यन्तेन, अधिकारि-विशेषनिर्णयपूर्वकं ध्यानरूपोपासना च कर्तव्येत्युक्तम् । तत्रान्यतरोपासनमात्रेण फलसिद्धौ किमुभयानुष्ठानेनेत्याक्षेपोत्थानादनन्तरसंगतिरिति भाव: । अन्यथेति । समस्तोपासनस्य कर्तव्यताऽसमर्थनेत्यर्थ: । ननु उभयोरपि अपेक्षितत्वात् कथमेकेनैवालमित्युच्यते इत्यत आह । नचेति । ध्यानेनैव दर्शनसंभवे श्रवणादिध्यानकृत्यमित्यर्थ: । सूत्रे तन्निर्धारणार्थ चार्थनियमश्चेति द्वन्द्व: । च्छन्द:कल्पत्वादेकवद्भावेऽपि नपुंसकत्वाभाव: । तन्निर्धारणेन सहितोऽर्थनियम इति मध्यमपदलोपी समास: । प्रथम: तच्छब्द: बुद्धिस्थपरो भावप्रधानो वा, द्वितीयस्तु सैवहीत्यादि नाप्रकृतब्रह्मपरामर्शक इत्यभिप्रायेण अप्रवृत्ततत्वनिश्चय इत्यादि-भाष्यं व्याचष्टे । तत्वज्ञानं हीत्यादिना । अस्य च सूत्रस्य तन्निर्धारणार्थनियम: तत्वनिर्धारणं वेदार्थनियमश्च तद्दृष्टे: ब्रह्मदृष्टे: पृथुगेव श्रवणादिफलम् । किमत्र प्रमाणमित्यत उक्तम् । हीति । एवं च श्रोतव्य इत्याद्यत्र प्रमाणमिति भाव: । ननु ध्यानेनैव दर्शनसंभवान्न-श्रवणादिना कृत्यम् । न च श्रावणादेरपि ज्ञानोपयोगित्वमिति वाच्यम् ।

तत्वनिश्चयादिरूपफलान्तरस्यैव उक्तत्वेन ज्ञानोपयोगित्वाभावादित्यत उक्तम् । अप्रतिबन्धः फलमिति । दर्शनप्रतिबन्धकाज्ञानसंशयविपर्ययनिरासः फलम् । श्रवणादिना तत्वनिश्चयवेदार्थनियमयोः सतोः अज्ञानादिरूपदर्शनप्रतिबन्धकनिरासेसति पश्चाध्यानेन दर्शनं संभवतीत्यक्षरार्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

रागस्तस्यापीति ॥ श्रवणमननादिरूपशास्त्राभ्यासरूपस्य ध्यानरूपस्येति समस्तस्येत्यर्थः ॥ विधानेति ॥ श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिविधानेत्यर्थः । व्यस्तं यत्किञ्चिदिति यावत् ॥ विधेः ॥ जिज्ञासा कर्तव्येति विधेः ॥ ज्ञानप्रतिबन्धकस्येति ॥ अज्ञानसंशयविपर्यरूपस्येत्यर्थः ॥ उभयेति ॥ श्रवणादिरूपशास्त्राभ्यासध्यानरूपोभयेत्यर्थः । ननु उभयमप्यावश्यकमिति चेत्तत्राह ॥ न चोभयोरपीति ॥ तदुभयम् ॥ फलभूतमुभयं पृथगेव । अस्तीति शेषः । अतः श्रवणमननाभ्यां दर्शनं न भविष्यतीति भावः । भाष्ये श्रुत्वा अज्ञानं पराणुद्य, मत्वा संशयविपर्ययौ पराणुद्य, ध्यात्वा ब्रह्मदर्शनं लभत इति विवेकेन योज्यम् ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

समस्तस्य सर्वस्य व्यस्तं किञ्चिद्विधेः श्रोतव्य इत्यादेर्दृष्टं भवति ॥ न चेति ॥ कृत्यं चेत्यन्वयः ॥

ॐ तन्निर्धारणार्थनियमस्तदृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलं ॐ ॥ तन्निर्धारणं तस्य परापरतत्त्वस्य निर्धारणं निश्चयः अर्थनियमः अर्थस्य वेदार्थस्य अयमेवेति नियमः निश्चयः एतदुभयं तद्दृष्टेः तस्य परमात्मनो दृष्टेः अपरोक्षज्ञानात्पृथक् अन्यदेव अप्रतिबन्धः ज्ञानप्रतिबन्धकनिवृत्तिः तदुभयफलमित्यर्थः ॥ पृथगेवेति ॥ अपृथक्त्वे किल श्रवणमननाभ्यां पूर्तिः स्यादितिभावः ॥ कथमिति ॥ निष्फलत्वादिति भावः ॥ २५ ॥

२६. प्रदानाधिकरणम्

॥ ॐ प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॐ ॥ ४४ ॥

न च श्रवणादिमात्रेण ब्रह्मदृष्टिर्भवति, किन्तु सेतिकर्तव्येन । यथा गुरुदत्तं तथैव भवति । 'आचार्यवान्पुरुषो वेदे' (छां. उ. ६-१४-२)ति ह्युक्तम् ॥ ४४ ॥

॥ इति प्रदानाधिकरणम् ॥ २६ ॥

बोहितत्वाद्येन केनाप्युपायेन श्रुतवतः स्वयमेव मननादिना दृष्टिरित्यत आह– प्रदानवदेव तदुक्तम् । न तावत्परोपदेशो निलीनतया बलाद्वा श्रवणं दृष्टिद्वारं भवति । चौर्यादिदोपदुष्टत्वात् । किन्त्वित्थं श्रवणं कर्तव्यमिति यथाशास्त्रविहितं तथा कृतेनैव सेतिकर्तव्येनेति ह्युक्तम् । तदेव वर्णयति यथा गुरुदत्तं तथैव भवतीति । यथाभूतगुरुदत्तं तथैव भवति यथा च गुरुणा दत्तं प्रसादेन वाऽप्रसादेन वा तदनुरूपं भवति । अत उत्तमगुरुं प्राप्य शुश्रूपया प्रसाद्य ततः श्रोतव्यमित्यर्थः । उक्तश्च भगवतैव–

''पण्णवत्यङ्गुलो यस्तु न्यग्रोधपरिमण्डलः । सप्तपादश्चतुर्हस्तो द्वात्रिंशल्लक्षणैर्युतः ॥
असंशयः संशयच्छिद्गुरुरुक्तो मनीपिभिः । तस्माद्ब्रह्मा गुरुर्मुख्यः सर्वेपामेव सर्वदा ॥
अन्येऽपि स्वात्मनो मुख्याः क्रमाद्गुरव ईरिता । नातिप्रसन्नहृदयो यद्दद्याद्गुरुरप्यसौ ।
न तत्सत्यं भवेत्तस्मादर्चनीयः परो गुरुरि''ति ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवज्ज्ञानसाधनोपासनेतिकर्तव्यतासाधनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथा 'इतरे त्वर्थसामान्यात्' इत्युक्तमयुक्तं स्यादतस्तत्समर्थनीयम् । प्रकृतं श्रवणाद्यत्र विपयः । किं यथाकश्चिदनुष्ठितं ज्ञानसाधनमुत गुरुप्रसादपूर्वकप्रदानयुक्तमिति सन्देहः । कर्तव्यताविधेरुभयथाऽपि पर्यवसानं सन्देहबीजम् । यथाकथ्चिदनुष्ठितं श्रवणादिज्ञानसाधनमिति पूर्वः पक्षः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रवणादिमात्रस्यैव ज्ञानहेतुत्वावगमात् । मानस्य च गुरुप्रसादाधीनत्वे ज्ञानिनोऽपि मोक्षस्य तदधीनत्वप्रसङ्गश्च । नेदमनिष्टमिति चेन्न । कदाचिद्गुरुकोपेन तदभावप्रसङ्गात् । अन्यथा गुरुकोपवत्तद्वरस्यापि निरर्थकता स्यात् । अभ्युपगमे चानियम इत्युक्तविरोधः स्यात् । अतो ज्ञाने गुर्वपेक्षाभावात्तदुक्तप्रकारेणोपासनमयुक्तमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ प्रदानवदिति ॥ न श्रवणादिमात्रं ज्ञानसाधनं किं तु प्रसादपूर्वकगुरुप्रदानयुक्तमेव गुरुप्रदानानुसारित्वात्फलस्य । न चैवमुक्तवचनविरोधः । गुरुप्रदानं ज्ञानसाधनस्य श्रवणादेरितिकर्तव्यतेत्यभ्युपगमात् । न हि दृढमुष्टिनिपीडनादि पृथक्साधनमुच्यत इति भावः । गुरुप्रदानाधीनत्वं ज्ञानस्य कुत इत्यत आह ॥ आचार्यवानिति ॥ न चैवमुक्तरीत्या ज्ञानाद्यभावः । तज्ज्ञानमोक्षयोरीश्वरकल्पितत्वात् । न चैवं गुरुशापो विफलः । ज्ञानादिह्रासहेतुत्वात् । उक्तं च । 'ज्ञानिनो गुरुशापेऽपि नामुक्तिः संसृतेर्भवेत् । आनन्दह्रासदोपेण सैव मुक्तिर्विदुष्यति' इति । तथा 'ये ज्ञानविपयाः शापा मुक्तिगाश्चाधिकारिणाम् । कादाचित्कास्ते भवन्ति नैव ते सार्वकालिकाः । तेषां ज्ञानस्य मुक्तेश्च तारतम्यस्य चैव हि ।

(तत्त्वप्रकाशिका)

भगवन्नियतत्वात्तु शापादिर्नात्र कारणम्' इति । अतो गुरुप्रदानस्यावश्यकत्वादुक्तं युक्तमिति सिद्धम् ॥ ४४ ॥

गुर्वर्थदीपिका

उपासनेतिकर्तव्यतासाधनादित्यत्र उपासनस्य गुरुप्रसादपूर्वकप्रदानाख्येतिकर्तव्यतासाधनादित्यर्थः । अन्यथा गुरुणा भावितत्तत्फलानुसारेण प्रदानाभावे अभ्युपगमे चेत्यत्र गुरुकोपान्मोक्षाभावाभ्युपगम इत्यर्थः । न श्रवणादिमात्रमित्यत्र यस्मात्कस्माच्चिद्गुरोः श्रवणादिकं श्रवणादिमात्रमित्युच्यते । प्रसादपूर्वकगुरुप्रदानेत्यत्र गुरुस्सर्वज्ञो नियतगुरुः । नहि दृढमुष्टिनिपीडनादीत्यत्र तण्डुलान्पिनष्टीत्यादिनोक्तपिष्टीकरणाय तण्डुलादेर्दृढमुष्टिनिपीडनम् । आदिपदेन मुसलादिकं गृह्यते । पृथक्साधनं पेषणाङ्गभूतसाधनं न ह्युच्यते तण्डुलान्पिनष्टीति वाक्ये न ह्युच्यत इत्यर्थः । इदं चोपलक्षणम् । ''ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते''ति विधिवाक्ये कस्याप्यङ्गस्यासंग्रहात् । वाक्यान्तरेण संग्रहस्तु ''एवमाचार्यवान्पुरुषो वेदे''ति गुरुप्रदानेऽपि समान इत्यपि द्रष्टव्यम् । तज्ज्ञानमोक्षयोरित्यत्र तच्छब्देनाधिकारिणो गृह्यन्ते ॥

भावबोधः

ओं प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ओं ॥ ४४ ॥ इति कर्तव्यतासाधनादिति । प्रधानभूताङ्गिविचारानन्तरं तदङ्गभूतेतिकर्तव्यताविचारादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । ''इतरे तु अथ सामान्यात्'' इत्युक्तमयुक्तमिति । तत्र तेषां भाव्युत्कर्षं ज्ञात्वा तदभिज्ञस्य ब्रह्मण एव गुणनियमोपदेशोपपत्तेरिति न्यायविवरणानुसारेण ध्यानयोग्यतानिर्णयार्थं गुरुपरिग्रहस्यावश्यकत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः । यथाकथञ्चिदिति । अत्र श्रवणादि किं यथाकथञ्चिदनुष्ठितं ज्ञानसाधनं उत गुरुप्रसादपूर्वकप्रदानयुक्तमेवेति चिन्ता । तदर्थं श्रवणादिफलं ज्ञानादिकं गुरुप्रसादाधीनं न भवत्युत भवतीति । तदर्थं ज्ञानादेः फलस्य गुरुप्रसादाधीनत्वे ''श्रोतव्यः'' इत्यादिश्रुतिविरोधकादाचित्कगुरुशापप्रयुक्तमोक्षाभावो किं भवत उत न भवत इति । सौत्रावधारणव्यावर्तककथनपरेण च श्रवणादिमात्रेणेति भाष्यानुसारेणाह– आत्मेति । गुर्वधीनत्वे ज्ञानमोक्षयोः ज्ञानिनोऽपि कदाचिद्गुरुकोपाज्ज्ञानपराभावेनामुक्तिप्रसङ्गात् । न गुर्वधीनत्वमिति न्यायविवरणं योजयति– ज्ञानस्य चेत्यादिना । ज्ञानिनो गुरुशापान्मोक्षाभावो नानिष्ट इत्यत आह– अभ्युपगम इति । अत्र सौत्रः ''तत्''शब्दः पूर्वसूत्रप्राप्तश्रवणाद्युपासनपरामर्शक''एव''कारव्यावर्त्यं च श्रवणादिमात्रमित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं न च

पः)

लक्षणसंपन्नो यद्द्यात्सुप्रसन्नधीः । शिष्याय सत्यं भवतीति नातिप्रसन्नहृदयो द्गुरुरप्यसौ । न तत्सत्यं भवेत्तस्मादर्चनीयः सदा गुरुरिति च स्मृतेरिति भावः । र्तव्येनेत्येवंरूपभाष्योक्तिसूचितयुक्तिं प्रागुक्तशङ्कानिवर्तकत्वेन व्यनक्ति ॥ न त्यादिना ॥ श्रोतव्य इत्यादिवचनेत्यर्थः । तावता कथमुक्तशङ्कानिरास इत्यत आह ॥ ति ॥ सोमममभिषुणोतीत्यादौ सोमरसस्य दृढमुष्टिनिपीडनसाध्यत्वेऽपि सोमं दृढमुष्ट्या चेत्यादिरूपेण यथा पृथङ्नोच्यते तेन विना तल्लाभेनांगत्वेनानुक्तिसिद्धत्वात्तथाऽत्रापि वाच्छ्रोतव्य इति पृथगनुक्तावप्यभिमतत्वान्न तद्विरोध इति भावः ।

द्धा गुरुप्रदानेन विना ज्ञानासिद्धौ श्रवणादिवत्प्राधान्यमेव स्यात्कुतोऽङ्गतेत्यत आह ॥ ति ॥ दृढमुष्टिनिपीडनादिना यागसिद्धावपि तत् सोमवत्प्रधानसाधनं यथा न भवति पीत्यर्थः । ज्ञानस्य चेत्यादिनोक्तचोद्यमनूद्य चतुर्थस्कन्धतात्पर्याभिमतहेतूक्त्या ति ॥ न चैवमुक्तेति ॥ अन्यथा गुरुकोपवदित्यादिनोक्तमनूद्य निराह ॥ न चैवं ॥ येन तद्वरोऽपि व्यर्थः स्यादिति भावः । कुत इत्यतो मुक्तिदूषणेनैव गुरुशापस्य त्वादित्यन्यत्रोक्तहेतुं व्यनक्ति ॥ ज्ञानादीति ॥ मुक्तीत्युपलक्षणमिति भावः ॥ उक्तं ॥ न्यायविवरणोक्तवचन इत्यर्थः । आनन्दह्रासेत्युपलक्षणमिति भावः । चतुर्थस्कंध- क्तिमाह ॥ ये ज्ञानविषया इति ॥ पूर्वत्र ज्ञानपदाश्रवणाद्वचनान्तरोक्तिः । पूर्वं णाधिकारिपरं उत्तरं तूत्तमाधिकारिपरमित्याहुः ॥ अत इति ॥ गुरुप्रदानयुक्तश्रवणा- भिमतफलहेतुत्वाद्बाधकाभावाच्चेत्यर्थः॥ उक्तमिति ॥ इतरे त्वित्यत्रोक्तमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॐ ३-३-४४ ॥ अन्यथेति । गुरुप्रदानपूर्वकत्वरूपेति ताऽदाने इतरे त्वर्थसामान्यादित्यत्र योग्यगुरूपदेशेन स्वस्वयोग्यमुपासनं कार्यमि- नयुक्तं स्यादित्यर्थः । प्रकृतश्रवणाद्येवेति । कर्तव्यतया पूर्वाधिकरणे प्रकृत इत्यर्थः । श्रवणादेरितिकर्तव्यस्यानुष्ठेयत्वसिद्धौ तदितिकर्तव्यताविचारावसर इत्यनन्तरसङ्गतिरिति । अत्र प्रकृतं श्रवणादिकं यथाकथञ्चिदनुष्ठितं ज्ञानसाधनमुत गुरुप्रसादपूर्व- नयुक्तमेवेति चिन्ता । तदर्थं ज्ञानादेर्गुरुप्रसादाधीनत्वे श्रोतव्य इत्यादिप्रमाणविरोधः । तत् गुरुकोपेन तदभावप्रसङ्गलक्षणतर्कबाधश्चास्ति स नास्तीति । यथाकथञ्चिदिति । शे निलीनतया बलाद्वानष्ठितमित्यर्थः । उक्तं च तत्वप्रदीपे । न तावत्परोपदेशे

तया बलाद्वानुष्ठितं दृष्टिद्वारं भवतीति । सौत्रावधारणव्यावर्त्यकथनपरं न च देमात्रेणेति भाष्यमनुरुध्याह । आत्मेति । यथा गुरुदत्तं तथैव भवतीत्युत्तरवाक्ये स्य फलाव्यभिचारित्वोक्त्या तन्निषेध्यतया सूचितं फलाभाव इत्युक्तन्यायं ति । ज्ञानस्य चेत्यादिना । तदभावप्रसङ्गादिति । ज्ञानाभावप्रसङ्गाद्भाविनोऽपि प्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । त्वद्वरस्यापीति । मदुपदिष्टं तवापरोक्षं मोक्षपर्यवसायि भवेदिति दत्तवरस्यापीत्यर्थः । अभ्युपगम इति । ज्ञानिनो मोक्षाभावाभ्युपगम इत्यर्थः । नदित्यनेन पूर्वसूत्रप्रकृतं श्रवणादित्रयं परामृश्यते । दृष्टिदमिति प्रकरणात्सम्ब- ा च प्रसादपूर्वकगुरुप्रदानयुक्तमेव तच्छ्रवणादिकं दृष्टिकारणम् । कुतः? तत्र प्रदानाधीनत्वमुक्तं श्रुताविति सूत्रार्थः । अत्रैवकारव्यावर्त्यं दर्शयन् न च भाष्यं व्याचष्टे । न श्रवणादीति । प्रदानवत्तदित्यंशव्याख्यापरं किन्तु तत् व्याचष्टे । किमिति । इतिकर्तव्यविवरणाय प्रदानपूर्वकस्यैव फलप्रदत्वे च प्रवृत्तं यथागुरुदत्तमित्येतद्व्याचष्टे । गुरुप्रदानेति । फलस्य प्रदानान्वय- यित्वादित्यर्थः । भाष्ये किन्तु गुरुप्रदानयुक्तेनेत्यनुक्त्या सेतिकर्तव्येनेति पूर्वपक्ष्युक्तं प्रमाणविरोधमाशङ्क्य निराह । न चैवमिति ।

तत्त्वसुबोधिनी

व हि तदुक्तं ॐ । इति कर्तव्यतासाधनादिति । प्रधानविचारादनन्तरं विचारादनन्तरसंगतिरितिभावः । अन्यथेति इतिकर्तव्यता समर्थनाभाव ाम्यादित्युक्तमयुक्तमिति । तत्र ध्यानयोग्यतानिर्णयार्थं गुरुपरिग्रहावश्य- र्थः । तदधीनत्वप्रसंग इति । गुर्वधीनत्वप्रसंग इत्यर्थः । तदभाव- ोः अभावप्रसंगत् । ननु गुरुकोपेन मोक्षाभाव इत्यत आह । य निरर्थकेत्यर्थः । ज्ञानिनो गुरु शापान्मोक्षाभावो नानिष्ट इत्यत । अत्र सौत्रतच्छब्दः पूर्वसूत्रप्राप्तश्रवणाद्युपासनपरामर्शक एवकार- ं इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं ''न च श्रवणादिमात्रेण इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे । त्यादिना । श्रोतव्य इति श्रुतिविरोधपरिहारार्थं... श्रोतव्य इत्युक्तिविरोध...

(तत्त्वसुबोधिनी)

प्रमाणविशेषमप्याह । तथेति । अधिकारिणो मुक्तिगाः ये ज्ञानविषया शापा ते कदाचित् काल एव भवन्ति नतु सर्वकाल इत्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

तदधीनत्वेति ॥ गुरुप्रसादाद्यधीनत्वेत्यर्थः । इदं मोक्षस्य गुरुप्रसादाधीनत्वम् ॥ तदभावेति ॥ मोक्षाभावेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ गुरुकोपेऽपि मोक्षाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ अभ्युपगम इति ॥ अपरोक्षज्ञानिनो गुरुकोपेन मोक्षाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ उक्तवचनेति ॥ गुरुप्रसादपूर्वकत्वतदभावोदासीनत्व 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादीत्यर्थः ॥ इति कर्तव्यतेति ॥ तथा च सेतिकर्तव्यताकमेव श्रवणं तत्राभिमतमिति भावः । ननु श्रुतौ श्रवणेतिकर्तव्यता कण्ठतः कुतो नोक्तेत्यत आह ॥ न हीति ॥ ''निपीड्याथो वासो विस्तृत्य चाञ्जसा'' इत्यादौ मुष्ट्या वासोनिपीडनादि विधीयते । तत्र वासोनिपीडन-साधनमुष्ट्योर्दार्ढ्यमभिप्रेतम् । दृढमुष्टिनिपीडनेनैव वाससो जलनिर्गमनसम्भवात् । अतो मुष्टेर्दार्ढ्यादिरूपेतिकर्तव्यता पृथङ्नोच्यते । सिद्धत्वेन अवक्तव्यत्वात् । तद्वत्प्रकृतेऽपीति सम्प्रदायविदः ॥ साधनमिति ॥ वाससो जलनिर्गमनेत्यर्थः । ननु अधिकारिणो ज्ञानमोक्षयोरीश्वरकल्पितत्वेऽपि गुरुशापः कुतो विफलो न भवतीति चेत् । अत्र प्रष्टव्यं, गुरुशापस्य वैफल्यं किं मनुष्योत्तमक्षितिपविवक्षयोच्यते उत आधिकारिकदेवविवक्षया । नाद्य इत्याह ॥ ज्ञानादिह्रासेति ॥ आदिपदेन मौक्तानन्दसङ्ग्रहः । अस्मिन्नर्थे प्रमाणमाह ॥ तदुक्तमिति ॥ मुक्तिः लिङ्गभङ्गः । आनन्दह्रासदोषेण विद्यमानानन्दस्येति शेषः ॥ विदुष्यतीति ॥ मनुष्योत्तमक्षितिपानामिति शेषः । ह्रासवचनस्याधिकारिकदेवेष्वसम्भवादिति भावः । द्वितीयपक्षेऽपि । आधिकारिकान् प्रत्यपि न गुरुशापस्य वैफल्यम् । तेषामपरोक्ष-ज्ञानमोक्षानन्दयोः क्लृप्तत्वेन ह्रासाद्यसम्भवेऽपि ज्ञानाद्युत्पत्तौ किञ्चिद्विलम्बहेतुत्वात् । अत्र प्रमाणमाह ॥ तथेति ॥ एवं विकल्पमुखेन योजनाऽकरणे ज्ञानादिह्रासहेतुत्वादित्यर्थे आद्यप्रमाणस्य सम्मतित्वसम्भवेऽपि, ये ज्ञानविषया इति द्वितीयप्रमाणोदाहरणासम्भवात् । कादाचित्का इत्यनेन ज्ञानादिह्रासोक्त्यलाभात् । न हि तेषां ज्ञानस्य मुक्तेश्च 'तारतम्यस्य चैव हि भगवन्नियतत्वादि'ति नियतोक्तिश्चाधिकारिकान् देवान् विहाय

त्वकथनं च श्लिष्टतरं भवति, नान्यथेति द्रष्टव्यम् ॥ ज्ञानविषयाः । 'तव क्षज्ञानं मा भवतु' इत्यपरोक्षज्ञानविषयाः । मुक्तिगाः 'तव मुक्तिर्मा भवतु' इत्येवं वेषयाश्चेत्यर्थः ॥ कादाचित्का इति ॥ कालविलम्बाय भवन्तीत्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

कर्तव्यतेति ॥ उपसाधनतेत्यर्थः ॥ इत्युक्तमिति ॥ तत्र गुरूपदेशानुसारेणोपा- यतोक्तेरिति भावः । अभ्युपगमे मोक्षाभावस्य ॥ इत्युक्तेति ॥ तत्र कस्यापि मोक्षाभावोनेत्युक्तेरिति भावः ॥

दानवदेव हि तदुक्तं ॐ ॥ प्रीतिपूर्वकत्वादिप्रकृष्टंदानं उपदेशः प्रदानं तद्युक्तमेव अपरोक्षज्ञानसाधनं, कुतः तदुक्तं तज्ज्ञानस्य गुरुप्रदानाधीनत्वमाचार्यवानिति न इत्यर्थः । उक्तवचनं आत्मावार इत्यादि ॥ नहीति ॥ दृढमुष्टिनिपीडनादि तं नहीत्यर्थः । उक्तं न्यायविवरणे । तथा चतुर्थतात्पर्ये । अत्र । १६ ॥

२७. गुरुप्रसादाधिकरणम्

स्वप्रयत्नो वा बलवानिति निगद्यते —

भूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ॥ ४५ ॥

ो विद्यां ज्ञात्वाऽपि सत्यकामेन 'भगवांस्त्वेव मे कामं ब्रूयात्' (छां. तं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्ध्येव विद्या विदिता साधिष्ठं उ. ४-९-३)ति वचनात् । 'अत्र ह न किञ्चन वीयाये' त्यनुज्ञा- च्च लिङ्गभूयस्त्वाद्गुरुप्रसाद एव बलवान् (प्रदानमेव बलवत्) । तर्हि मन्तव्यम् । 'श्रोतव्यो मन्तव्य' (बृ. उ. ४-४-५) इत्यादेस्तदपि व —

गुरुप्रसादो बलवान्न तस्माद्बलवत्तरम् ।
थाऽपि

तत्त्वप्रदीपिका

प्रसन्नाद्गुरोः श्रवणं कर्तव्यमित्युक्तम् । तत्र गुरुप्रसादो वा श्रवणादिस्वप्रयत्नो वा बलवानिति निरूप्यते । लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ गुरोः प्रसादपूर्वकं प्रदानमेव बलवत् । सत्यकामब्राह्मण उपकोसलब्राह्मणे च तत्र लिङ्गानां भूयस्त्वात् । "तमुपनीय कृशानामबलानां चतुश्शता गा निराकृत्योवाचैतास्सौम्यानुसंव्रजेति, ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणाऽवर्तेयेति, स ह वर्षगणं प्रोवासे"त्युपनीतमात्रस्य सत्यकामस्य विनाऽप्यध्ययनेन गुरुप्रसादने प्रवृत्तेः । "अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद" "ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति" "तमग्निरभ्युवाद" "तं हंस उपनिपत्याभ्युवाद" "तं मद्गुरुपनिपत्याभ्युवादे"त्यादिना वृषभाविष्टाद्वायोरग्नेः प्रत्यक्षाद्धंसरूपाद्ब्रह्मणो मद्गुरूपाद्वरुणाच्च स्वयमेवाभिभाष्य तत्वोपदेशलाभात्तेभ्यो ज्ञानादिगुणकं ब्रह्म ज्ञात्वाऽपि सत्यकामेन तेष्वशुश्रूषादिभयाद्भगवांस्त्वेव मेऽभीष्टाय ब्रूयादिति वचनात्, उपनयनादिकर्तुराचार्यादाराधितालब्धा विद्या हि साधकतमत्वं प्राप्नोतीति वचनात्, तं चानुज्ञानाभीप्सुं प्रति "अत्र ह न किञ्चन वीयाये"त्याचार्यस्यानुज्ञानात्, देवेभ्यः श्रुत्वा न किञ्चिदपि हानिरभवदित्यर्थः, उपकोसलवचनाच्च, अयमर्थः– "तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिचचारीन्मा त्वाऽग्नयः परिप्रवोचन् प्रब्रूह्यस्मा" इति बहुवर्षं गुरुप्रसादनार्थमग्नीन्परिचरत उपकोसलस्यार्थे सत्यकामं प्रति जायावचनात्, अप्रोच्य प्रोषिते च तस्मिन् "तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः परिचचारीद्धन्तास्मै प्रब्रवामे"त्युक्त्वा "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे"त्युपकोसलायाग्नीनां वचनात्, "अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास" "य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मी"त्यादौ च प्रत्येकं तेषां तस्मा एव वचनात्, "आचार्यस्तु ते गतिं वक्ते"त्याचार्यनुज्ञानार्थं च वचनादित्येवं लिङ्गभूयस्त्वाद्गुरुप्रसाद एव बलवान् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवद्दर्शनसाधनोपासनेतिकर्तव्यतारूपगुरुप्रसादस्य बलीयस्त्वसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथा क्वचिदनपेक्षितत्वप्रसङ्गेनोक्तायुक्तेस्तत्समर्थनीयम् । प्रकृतं गुरुप्रसादपूर्वकं श्रवणादिविषयः । संशयप्रकारं दर्शयति ॥ गुर्विति ॥ किं तन्मध्ये गुरुप्रसादो बलवानुत श्रवणादिरूपः शिष्यप्रयत्नो वा । अथ द्वयं समं वा । साधनेषु त्रैविध्यदर्शनं सन्देहबीजमिति भावः । शिष्यप्रयत्न एव बलवानिति पूर्वः पक्षः । गुरुप्रसादस्येति कर्तव्यतामात्रत्वात् । न हि साधनादपीतिकर्तव्यतायाः प्राबल्यं दृष्टम् । मास्तु वाधिक्यं शिष्यप्रयत्नस्य तथापि साम्यं स्यात् न तु प्रयत्नस्य दौर्बल्यम् । गुरुशिष्ययोरपि पुरुषत्वसाम्यात् । अतो गुरुप्रसादस्याप्रबलत्वान्नावश्यकत्वमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ निगद्यत इति ॥ गुरुप्रसादपूर्वकप्रदानमेव

सावने बलवत् । न त्वधमं नापि समम् । तस्य प्राबल्ये लिङ्गबाहुल्यदर्शनात् । तथा हि । भादिभ्यो ब्रह्मविद्यां श्रुतवतापि सत्यकामेन भगवानिति गुरुः प्रार्थ्यते । यदि श्रवणाद्येव त्तर्हि तेन गुरुप्रसादपूर्वकप्रदानप्रार्थनं न क्रियेत । तथा गुरुणा गोतमेनात्रेत्यनुज्ञा क्रियते । ानस्याप्राबल्येऽनुज्ञावैयर्थ्यात् । तथोपकोसलेनाग्निभ्यः श्रुतविद्येनापि गुरुः प्रार्थ्यते । गुरुणा च ामेन तं प्रति विद्योच्यते । श्रवणादेरेव प्राबल्ये न तेन गुरुः प्रार्थ्येन गुरुणापि नोच्येत । एवं यस्त्वाद्गुरुप्रसादपूर्वकप्रदानमेव बलवदिति ज्ञायत इति भावः । सत्यकामेन वचनादिति त्वादित्यर्थः । यद्यपि देवेभ्यः श्रुतं तथापि भगवानेव मे शुभार्थं ब्रवीतु । कुतः । आचार्यदिव विद्या साधुत्वं प्राप्नोतीति भगवद्दृशेभ्यः श्रुतत्वात्तेषां चाचार्यतया मयाऽस्वीकृतत्वादिः अत्र देवेभ्यः श्रवणे न किं च नापगतम् । न काचिद्धानिरभूदित्यर्थः । न चेतिकर्तव्यत्वेन । यागीयहिंसायामिति कर्तव्यताया एव प्राबल्यदर्शनात् । न च गुरुशिष्ययोः म्यात्तत्क्रिययोः साम्यं गुरुशिष्यवदेवोपपत्तेः । नन्वेवं गुरुप्रसादस्य प्राबल्ये तावताऽलम् । देना कृत्यमित्याशङ्कां परिहरति ॥ तर्हीति ॥ अत्र स्मृतिं चाह ॥ वाराहे चेति ॥ अतो र्वकप्रदानस्य प्रावल्यात्तदवश्यापेक्षितमिति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

गुर्वर्थदीपिका

पेक्षितत्वप्रसङ्गेनेत्यत्र प्राबल्याभावे व्रीहियवयोरिव वैकल्पिकत्वस्यापि सम्भवा- । ऋषभादिभ्य इत्यत्राऽऽदिपदेन ''अग्निष्टे पादं वक्ता, हंसस्ते पादं वक्ता, वक्ते''ति छन्दोगोपनिषद्युक्ता अग्निहंसजलवायसा गृह्यन्ते । अग्निभ्य इत्यस्य सत्योऽनुशशासे''ति तस्यामेवोपनिषद्युक्तत्रेताग्निभ्य इत्यर्थः । यद्यपि देवेभ्य ऋषभादिदेवेभ्य इत्यर्थः । अनेन ऋषभस्य सर्वोत्तमत्वेऽपि तस्मात्सत्यकामस्य यता सूचिता । काम इति श्रौतपदस्यार्थकथनं शुभार्थमिति । शुभकाम्य- । याज्ञीयहिंसायामित्यत्र मन्त्रादिरूपेतिकर्तव्यताया एव केवलहिंसातः भावः ॥

भावबोधः

स्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि ओं ॥ ४५ ॥ बलीयस्त्वसमर्थनादिति । ादस्य इति कर्तव्यत्वोक्तौ, तर्हि तत एव दौर्बल्यं स्यादित्याक्षेपोत्था- भावः । किमिति । अत्र गुरुप्रसादः श्रवणादिरूपप्रयत्नबलान्न भवत्यत

भवतीति चिन्ता । तदर्थं गुरुशिष्ययोः पुरुषत्वसाम्येऽपि श्रवणादिरूपशिष्यव्यापारात् प्रदानरूपगुरुव्यापारस्य प्राबल्यं न युज्यते उत युज्यत इति । तदर्थं तस्य प्राबल्ये श्रवणादेः वैयर्थ्यं प्राप्नोत्युत न प्राप्नोतीति । न्यायविवरणानुरोधात् कोट्यन्तरमाह– द्वयं समं वेति । गुरुप्रसाद इति सन्देहभाष्यसूचितपूर्वपक्षमाह– शिष्यप्रयत्न एवेति । शिष्यस्यापि पुरुषत्वसाम्याद्धारणादेः तत्प्रयत्नस्य न दौर्बल्यमिति न्यायविवरणोक्तपूर्वपक्षमाह– मास्तु वेति । यागीयहिंसायां इति । मन्त्रादीतिकर्तव्यताशून्यत्वे तस्या अपि पापहेतुत्वादिति भावः । स्मृतिं चाहेति । अनेन गुरुप्रसादो बलवानित्यादिविशेषोक्तेरिति न्यायविवरणमप्युक्तार्थम् ॥ २७ ॥ इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २७ ॥

भावदीपः

ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ॥ बलीयस्त्वेऽपीति ॥ एतेन पूर्वमुपजीव्यास्य प्रवृत्तेः पूर्वसङ्गतिरपि सूचिता ॥ उक्तेति ॥ इतरेत्यत्रोक्तस्यायुक्तेरित्यर्थः । यद्वा सेतिकर्तव्येनैव श्रवणादिना फलमिति पूर्वोक्तस्यायुक्तेरित्यर्थः ॥ तन्मध्य इति ॥ गुरुप्रसादश्रवणाद्योर्मध्य इत्यर्थः ॥ त्रैविध्येति ॥ वक्ष्यमाणदिशेतिकर्तव्यताबलवत्त्वस्य नित्यज्योतिष्टोमादौ करणबलवत्त्वस्याग्नेयाग्नीषोमीयादौ साम्यस्य दर्शनमित्यर्थः । शिष्यस्याऽपि पुरुषत्वसाम्याद्धारणादेस्तत्प्रयत्नस्य न दौर्बल्यमिति न्यायविवरणे, दौर्बल्यं न किं तु प्राबल्यमेवेति, किं तु समबलत्वमेवेति चार्थद्वयमुपेत्य पूर्वपक्षद्वयं क्रमेण व्यनक्ति ॥ शिष्येति ॥ सेतिकर्तव्येनेति प्राचीनभाष्यसूचितहेतुमाह ॥ गुर्विति ॥ अप्रयोजकत्वं हेतोर्निराह ॥ न हीति ॥ तथा चादृष्टकल्पना विपक्षे बाधिकेति भावः । न्यायविवरणस्थमेव हेतुमाह ॥ गुरुशिष्ययोरिति ॥ अत इति ॥ शिष्यप्रयत्नस्योक्तहेतुना प्राबल्यस्य समबलत्वस्य वा प्राप्तत्वादित्यर्थः । अप्रबलत्वात्प्राबल्याभावाद्धीनबलत्वात्समबलत्वाद्वेत्यर्थः ॥ लिङ्गभूयस्त्वाद् गुरुप्रदानमेव बलवदिति भाष्यं व्युत्क्रमेण व्याचष्टे ॥ गुरुप्रसादेति ॥ एवकारव्यावर्त्यमाह ॥ न त्विति ॥ हेतूपपादकत्वेन वृषभेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ तथा हीति ॥ छान्दोग्ये चतुर्थाध्याये सत्यकामब्राह्मणे गौतमः सत्यकाममुपनीय कृशानामबलानां चतुःशतं गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति । ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्तयेति । स ह वर्षगणं प्रोवासेत्युपनीतमात्रस्य सत्यकामस्य विनाप्यध्ययनेन

तमग्निरभ्युवाद तं हंस उपनिपत्याभ्युवाद तं मद्गुरूपनिपत्याभ्युवादेत्यादिना वृषभाविष्टाद्वायोरग्नेश्च प्रत्यक्षाद्धंसरूपाद् ब्रह्मणो मद्गुरूपाद्वरुणाच्च स्वयमेवाभिभाष्य तत्वोपदेशलाभात् । तेभ्यो ज्ञानादिगुणकं ब्रह्म ज्ञात्वाप्युपनेता गुरुः प्रार्थ्यत इत्यर्थः । वायुर्वृषभरूपः सन्निति छान्दोग्यभाष्योक्तावपि तत्वप्रदीपोक्त्या तदाविष्टो वायुर्ग्राह्यः ।। अत्रेतीति ।। वृषभादिभ्यः श्रवणे काचिदपि हानिर्मा भूदित्यनुज्ञेत्यर्थः ।। तथोपकोसलेनेति ।। तत्रैवाऽध्याये तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिचचारीन्मा त्वाग्नयः परिप्रावोचन् प्रब्रूह्यस्मा इति बहुवर्षं गुरुप्रसादनार्थमग्नीन्परिचरतः उपकोसलस्यार्थे सत्यकामं प्रति जाययोक्ते सत्यप्रोच्यैव प्रोषिते तस्मिंस्तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः परिचचारीद्धन्तास्मै प्रब्रवामेत्युक्त्वा प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यादिना संभूय प्रत्येकं च ब्रह्मोपदिशद्भ्यो गार्हपत्यादित्रेताग्निभ्यः श्रुतविद्येनाप्याचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्युपदिष्टेन गुरुरर्थ्यते तेन च य एषोऽन्तरक्षणि पुरुषो दृश्यते इत्यादिनाविद्योच्यते इत्यर्थः । अन्वयं दर्शयन्नेवार्थमाह ।। सत्यकामेनेति ।। भाष्योक्तश्रुतेरर्थमाह ।। यद्यपीति ।। कामे काम्यमान निमित्तं श्रुतार्थमिति यावत् । साधिष्ठं साधुत्वम् । प्रागुक्तशङ्काद्वयं क्रमेणानूद्यनिराह ।। न चेति ।। यागीयेति ।। पापजननस्वभावाया अपि हिंसायास्तां शक्तिं परिभाव्य पुण्यजननशक्त्याधायकत्वस्य दर्शनादिति भावः । अत्रेति ।। प्रदानं बलवदित्यत्र श्रवणादि च कार्यमित्यत्र चेत्यर्थः । न केवलं लिङ्गदर्शनं श्रोतव्य इति विधिश्च किंतु स्मृतिं चेति चार्थः ।। अत इति ।। भूयो लिङ्गदर्शनादित्यर्थः ।। ४५ ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ३-३-४५ ।। श्रवणादिवद्गुरुप्रदानस्यापि अपेक्षितत्वे आत्मा वारे द्रष्टव्येति श्रुतौ गुरुप्रसादपूर्वकं श्रवणादिरूपं साधनं अन्तरङ्गिप्राबल्येन वाङ्गादङ्गिप्रधानभावेन युक्तमुताङ्गप्राबल्योपेतमिति चिन्ता । तदर्थं साधनादितिकर्तव्यतायाः प्राबल्यमदृष्टमुत दृष्टमिति । त्रैविध्यदर्शनमिति । एकत्रैकस्य प्राधान्यमन्यत्रापरस्य प्राधान्यं क्वचिदुभयस्य प्राधान्यमिति त्रैविध्यदर्शनमित्यर्थः । स्वप्रयत्नो ... भाष्यानुसारेण पूर्वपक्षयति । शिष्य इति ।

स्वेति चोक्त्या सूचितं पुंसाम्यमित्युक्तन्यायं विशदयति । गुरुशिष्ययोरिति । पुरुषत्वसाम्यात् तत्क्रिययोरपि साम्यावश्यंभावादिति भावः । अत्र पूर्वपक्ष्यभिमतं स्वप्रयत्नजन्यश्रवणादेः प्राबल्यं नाम ज्ञानसम्पादने स्वेतिकर्तव्यगुरुप्रसादानियतशक्तिकत्वम् । साम्यं नाम ज्ञानसम्पादने समानशक्तिकत्वम् । सिद्धान्त्यभिमतं प्रसादस्य प्राबल्यं तु स्वाङ्गिनिष्ठज्ञानसम्पादनशक्त्युद्बोधकत्वमिति विवेकः ।

सूत्रे तदिति प्रदानं परामृश्यते । एवेत्यनुवर्तत इत्यभिप्रायेण प्रवृत्तं गुरुप्रदानमेव बलवदिति भाष्यं व्याचष्टे । गुर्विति । प्रदानमेव बलवत् न तु श्रवणादीत्यर्थः। बलवदेवेत्यप्यन्वयं मत्वोक्तं न त्वधममिति । लिङ्गभूयस्त्वादित्यस्य तत् तस्य प्रदानस्य तत्र प्राबल्ये सत्यकामप्रार्थना गौतमानुज्ञोपकोसलप्रार्थनसत्यकामोपदेशरूपलिङ्गभूयस्त्वादित्यर्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे । तस्य प्राबल्येत्यादिना । उपकोसलवचनाच्चेत्यस्योपकोसलस्य गुर्वर्थनारूपवचनादुपकोसलं प्रति गुरूपदेशरूपवचनाच्चेत्यर्थमभिप्रेत्याह । तथोपकोसलेनापीत्यादिना । यद्यपि छान्दोग्ये ''किन्नु सोम्य तेऽनुवोचमिति सत्यकामेन पृष्टो इति ह प्रतिजज्ञ इत्युपकोसलोऽग्निभिरुक्तं सर्वं विज्ञापयांचक्र'' इत्येवोच्यते । न तु तेन विद्योपदेशाय गुरुरर्थ्यत इत्युच्यते । प्रत्युत लोकानुवाव किल सौम्य तेऽब्रुवन्नहं न तु वक्ष्यामीति स्वयमेवोपदिष्टवानिति च प्रतीयते । तथापीह प्रतिजज्ञ इत्यस्याग्निभिरुक्तं सर्वं विज्ञापयांचक्र इत्यर्थः । तत्राचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्युक्तस्यापि विज्ञापितत्वात्तदेवार्थनारूपं वचनमिति भावः ।

इति वचनादित्यस्येति । श्रुतेरित्यर्थोक्तौ सत्यकामेनेत्यनन्वितं स्यादित्यतोऽन्वयमर्थं चाह । सत्यकामेनेति । काम इति तादर्थ्ये सप्तमीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । शुभार्थमिति । साधिष्ठमित्येतत्साधुत्वमिति व्याख्यातम् । प्राप्नोतीति स्वार्थे णिजिति भावः । गुरुशिष्यवदेवेति । गुरुशिष्यभाववदेव तत्क्रिययोर्वैषम्योपपत्तेरिति भावः । गुरुप्रसादस्याधिक्यं नाम श्रवणाद्यभावेऽपि फलहेतुत्वमिति मन्वानः शङ्कते । नन्वेवमिति । यद्वा गुरुप्रसादस्य श्रवणादौ ज्ञानजननशक्त्युद्बोधकत्वेन प्राबल्ये तस्य शिष्यान्तःकरण एव ज्ञानजननशक्त्याविर्भावकत्वसम्भवात् कथमन्तर्गडुना श्रवणादिनेति शङ्कते । नन्वेवमिति । परिहरतीति । हिशब्दस्तूचितश्रुत्युदाहरणपूर्वं तदपीत्यंशं कर्तव्यपदाध्याहारेण व्याचष्ट इत्यर्थः । अत्र स्मृतिमिति । विशेषोक्तिरिति न्यायप्रदर्शनाय हिशब्दसूचितस्मृतिं चाहेत्यर्थः । सूत्रे बलवदिति वाच्ये बलीय इति प्रकर्षोक्तिस्तु यथा श्रवणादेर्गुरुप्रसादो बलवान् एवमस्मादन्यो

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ॥ बलीयस्त्वसमर्थनादिति । पूर्वाधिकरणे गुरुप्रसादस्य इतिकर्तव्यतात्वोक्तौ तर्हि तत एव दौर्बल्यं स्यादित्याक्षेपोत्थानात् अनन्तरसंगतिरिति भावः । अन्यथेति । बलीयस्त्वासमर्थनेत्यर्थः । उक्तयुक्तेरिति । प्रदानवदित्युक्तयुक्तेरित्यर्थः । इतिकर्तव्यतात्वेऽपि अस्तु गुरुप्रसादस्य प्राबल्यमित्यत आह । नहीति । वैय्यधिकरण्यपरिहारयाह । तेनोक्तत्वादित्यर्थ इतिं । याज्ञीयहिंसायामिति । मन्त्रादीतिकर्तव्यताशून्यत्वे तस्यापि पापहेतुत्वादिति भावः । गुरुशिष्यवदेवेति । पुरुषत्वेऽपि गुरुशिष्ययोः वैषम्यात् तत्क्रिययोरपि वैषम्योपपत्तेः । तदवश्यापेक्षितमिति । न च लुंपेदवश्यमकृत्यमिति स्मरणात् प्रकृते च तदभावात् अवश्यमलोपप्राप्तेरवश्यमपेक्षितमित्येव वक्तव्यत्वात् अवश्यमपेक्षितमित्येतस्यासाधुत्वमिति वाच्यम् । शकंध्वादिषु पररूपं वाच्यमित्युक्तेः । पररूपांगिकारेण साधुत्वादिति भावः ॥

वाक्यार्थविवरणम्

उक्तेति ॥ गुरुप्रसादस्यावश्यकत्वेत्यर्थः ॥ त्रैविध्येति ॥ कृष्यादौ वृष्ट्यादिसाधनं प्रबलं दृष्टम् । कर्षणादिकं दुर्बलम् । स्वर्गे ज्योतिष्टोमाश्वमेधयोर्द्वयोः साधनयोः साम्यं दृष्टमित्यर्थः ॥ साम्यादिति ॥ तथा च तदीययोः प्रसादश्रवणादिप्रयत्नयोरपि साम्यमेवेत्यर्थः ॥ काम इत्यस्य शुभार्थमिति ॥ साधिष्ठमित्यस्य साधुत्वमिति । देवेभ्यः श्रुतत्वे मया कस्माद् वक्तव्यमित्यत आह ॥ तेषां चेति ॥ वीयायेत्यस्यार्थोऽपगतमित्यादि ॥ यागीयहिंसायामिति ॥ यथा यज्ञे शमित्राऽजाहिंसा क्रियते तत्र तस्य शमितुर्मौनं, यथा ध्वनिं न कुर्यात्तथा अजायाः मुखबन्धनं कृत्वा मुष्ट्या अजाहिंसा कर्तव्या । ध्वनिकरणे शमितुः प्रायश्चित्तस्मरणात् । अतो यागीयहिंसायां मौनमुखबन्धनादीतिकर्तव्यताया एव प्राबल्यं दृष्टमिति मीमांसकसम्प्रदायः । तत्क्रिययोः प्रसादश्रवणादिरूपयोः ॥ गुरुशिष्यत्वेति ॥ गुरुत्वशिष्यत्वेत्यर्थः । यथा पुरुषत्वसाम्येऽपि कस्यचिद्गुरुत्वं कस्यचिच्छिष्यत्वमेवं पुरुषत्वसाम्येऽपि तत्क्रिययोः प्राबल्यदौर्बल्ये युक्ते इत्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

भूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ॥ तत् गुरुप्रदानं श्रवणाद्यपेक्षया बलीयः बलिष्ठं, कुतः लिङ्गानां ज्ञापकानां भूयस्त्वात् । बाहुल्यदर्शनात् न च श्रवणादिवैय्यर्थ्यं हि यस्मात् श्रुत्युक्तं तदपि श्रवणादिकमपि कार्यं यत इत्यर्थः ॥ ऋषभादिभ्य इति ॥ ऋषभः सर्वदेवोत्तमो वायुः चतुःशतसंख्याकगोगणं प्रदायैतस्य प्रसवेन सहस्रसंख्यापूर्तिपर्यन्तमरण्ये स्थित्वा तत्पूर्त्यनंतरं मामेहीति गुरुणा गौतमेनोक्तेन सत्यकामेन तथा कृत्वा गुर्वभिमुखे जाते सति तदीयगुरुसेवाप्रसन्नाः वाय्वग्निब्रह्मवरुणाः क्रमेण ऋषभाग्निहंसजलवायसरूपेण सत्यकामं प्रति विद्योपदेशं चक्रुस्तैरूपदिष्टः सत्यकामो गुरुमेत्य तस्मै सहस्रसंख्याकंगोगणं समर्प्य तैरुक्तं निवेद्य, भगवानित्यनेन विद्योपदेशाय गुरुप्रार्थनं करोतीत्यर्थः ॥ तथोपकोसलेनेति ॥ गुरुणा सत्यकामेनाग्निपरिचर्यायां नियुक्ते उपकोसले बहुकालं तथा कुर्वति सति सत्यकामे कदाचित्प्रवासङ्गतेऽग्नय उपकोसलाय विद्योपदेशं चक्रुः । ततः सत्यकामे आगते उपकोसलस्तस्मै तदुक्तं निवेद्योपदेशाय प्रार्थ्यत इत्यर्थः । श्रुतिद्वयं क्रमेण व्याचष्टे ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ भगवद्दृशेभ्यो भगवत्समेभ्योऽत्रेत्यनुवादः ॥ यागीयपशुहिंसायामिति ॥ मन्त्रादीतिकर्तव्यताशून्यत्वे यागस्वरूपानिष्पत्तेस्तस्या अपि यागहेतुत्वादिति भावः ॥ २७ ॥

२८. पूर्वविकल्पाधिकरणम्

॥ ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॐ ॥ ४६ ॥

न च पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमः । समग्रानुग्रहं चेत्पश्चात्तनः करोति स्वयमेव तदा विकल्पः स्यात् । मानसक्रियावत्, यथोभयोर्ध्यानयोः समयोः ।

‘पूर्वस्मादुत्तमो लब्धः स्वयमेव गुरुर्यदि ।
गृह्णीयादविचारेण विकल्पः समयोर्भवेत् ॥
समग्रानुग्रहाभावात्सत्यकामः स्वकं गुरुम् ।
ऋषभाद्यनुज्ञया चैव प्राप तस्माद्धि युज्यत’ इति बृहत्तन्त्रे ॥

‘समग्रानुग्रहं कश्चित्स्वयमेव समो यदि ।
कुर्यात्पुनश्च गृह्णीयादविरोधेन कामतः ॥
ध्यानयोः समयोर्यद्वद्विकल्पः कामतो भवेत् ।

तत्त्वप्रदीपिका

किं पूर्वप्राप्त एव गुरुर्ग्राह्य उत पश्चात्प्राप्तोऽप्यथवा पश्चात्प्राप्त एवेत्याकांक्षायामाह– पूर्ववि-
कल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॥ न च पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमः । नाप्युत्तरप्राप्त एवेति
ा । गुरुस्वरूपविशेषमनुग्रहविशेषं चापेक्ष्यैव नियमः स्यात् । समग्रानुग्रहं चेत्पश्चात्तनः प्रकरोति
वयमेव गुरुश्च स्वयमेव तदा विकल्पः स्यात् । विकल्पो व्यवस्थित एव स्यात् । एतदाह–
'पूर्वस्मादुत्तमो लब्धः स्वयमेव गुरुर्यदि । गृह्णीयादविचारेणे''ति ॥ अथ समग्रानुग्रहं चेत्पश्चात्तनः
करोति समः, स्वयमेव तदा पूर्वाविरोधे विकल्पः स्यात् । मानसक्रियावत् । अस्य भाष्यस्य
र्णना– यथोभयोर्ध्यानयोः समयोरिति । समत्वं फलतः। तच्चाऽह । 'विकल्पः समयोभवेदि'ति ।

''समग्रानुग्रहं कश्चित्स्वयमेव समो यदि ।
कुर्यात्पुनश्च गृह्णीयादविरोधेन कामत'' इत्यादि च ॥

''समग्रानुग्रहाभावादि''त्यादेरयमर्थः । ऋषभादीनामेकैकस्मादेव समग्रानुग्रहाभावादृष-
धनुज्ञया च सत्यकामः स्वकं गुरुं प्रापेति । अतः सिद्धमसमग्रानुग्रहे तूत्तमस्य तदनुज्ञयाऽवरः
य इति । एतच्चाऽह– ''तस्माद्वियुज्यत'' इति ॥

''वायुर्वृषभरूपः सन्नग्निर्हंसश्चतुर्मुखः ।
मद्गुरूपश्च वरुणः सत्यकामाय होचिरे ॥
नाऽचार्यबुद्ध्या तैरुक्तमतोऽनुज्ञां गुरोरगात् ।
उत्तमाचार्यसम्प्राप्त्यै नावराचार्यतः क्वचित् ।
इच्छेदनुज्ञां श्रुत्वाऽपि नानुज्ञां प्रार्थयेत्तत'' इत्याचार्यसंहितायाम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र ब्रह्मज्ञानसाधनोपासनेतिकर्तव्यता यत्प्रसादस्तद्विचारादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । उत्तमगुरो-
कारे सार्वज्ञाभावेन भाविफलानुसारेणोपासनानुपपत्तिप्रसङ्गाद्विचारणीयमेव तत् । प्रकृतो
न विषयः । किं पूर्वप्राप्त एवेति नियम उत पूर्वतनं त्यक्त्वा अन्योऽपि ग्राह्य इति सन्देहः ।
था दर्शनं सन्देहबीजम् । प्रथमप्राप्त एवेति पूर्वः पक्षः । प्रथमप्राप्तत्यागे कारणाभावात् ।
रिग्रहमात्रेण शुभलाभोपपत्तेः । विनैव कारणं प्रथमप्राप्तसंत्यागे [illegible]

(तत्त्वप्रकाशिका)

न पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमः । पश्चात्तनोऽपि स्वीकार्यो भवति । न च वैयर्थ्यम् । गुरुपरिग्रहस्य समग्रानुग्रहार्थत्वात् । स च पूर्वतनेन समोऽधिको वा समग्रानुग्रहं करोति चेत्स्वीकार्यो नाधमः । समग्रानुग्रहस्याकर्तोत्तमोऽपि न स्वीकार्यो न वा । न तु स्वीकार्य एवेति विधिः । विकल्पश्च यदृच्छया प्राप्तौ न तु तदर्थं प्रयतितव्यम् । समग्रानुग्रहकर्तोत्तमश्चेत्तदा न विकल्पः स्यात् । पूर्वानुज्ञां विनैवासंशयं स्वीकार्यः स्यादिति भावः । साम्ये विकल्प इत्यत्रोक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे ।। मानसेति ।। तदेव व्यनक्ति ।। यथेति ।। विकल्पः स्यादिति संबन्धः । अत्र स्मृतिमाह ।। पूर्वस्मादिति ।। यदि पूर्वस्मादुत्तमोऽविचारेण स्वीकार्यस्तर्हि कथमृषभादयः सत्यकामेन न गृहीताः । पूर्वतन एव प्राप्तोऽतो नैतद्युक्तमित्यत आह ।। समग्रेति ।। नास्माभिरुत्तममात्रपरिग्रह उच्यते किं तु समग्रानुग्रहकर्तुरुत्तमस्य । सत्यकामः समग्रानुग्रहाभावान्नोत्तमान् जग्राहेत्यतः पूर्वपरित्यागेनोत्तमः समो वा स्वीकार्य इति युज्यत इति भावः । साम्ये पूर्वानुज्ञापेक्षितेतिभावेन तत्र स्मृतिं चाह ।। समग्रेति ।। अविरोधेन गुर्वनुज्ञया । अनेन दोषवचनस्य विषयो दर्शितो भवति । अधमस्वीकारविषयं वा व्यर्थस्वीकारविषयं वाऽनुज्ञाभावविषयं वेति ।। ४६ ।।

गुर्वर्थदीपिका

इतिकर्तव्यता यत्प्रसाद इत्यत्र येषां गुरूणां प्रसाद इति कर्तव्यताश्रवणादेरङ्गम् । ते गुरवो विचार्यन्त इत्यर्थः । प्रकरोतीति वदता प्रकरणात् प्रकृष्टकरणात्=प्रकृष्टानुग्रहकरणादिति सूत्रार्थस्सूचितः । समे विकल्पोक्तावर्थादुत्तमे तदभावस्यापि प्राप्तत्वादविकल्प इत्युक्तम् । पूर्वमेव गृहीतो गौतमाख्यऋषिरूपो नीचगुरुः ''अग्निष्टे पादं वक्ते''त्यादि प्रायपाठानुसारेण ''आचार्यस्ते पादं वक्ते''त्यस्याप्यूह्यत्वादृषभाद्यनुज्ञया चेत्युक्तम् । अनेनोत्तमोऽपि ऋषभः स्वस्माच्छ्रवणायोग्यत्वान्न सम्पूर्णानुग्रहं कृतवानिति ज्ञेयम् । अतो राजगृहान्नालाभाद्भिक्षुगृहान्नप्रार्थनायेव ततो नीचस्यापि पूर्वगुरोः प्रार्थनायागतः । ऋषभादीनामाचार्यत्वेनावरणेऽपीदमेव कारणमिति ज्ञेयम् ।।

भावबोधः

ओं पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात्क्रियामानसवत् ओं ।। ४६ ।। इतिकर्तव्यता यत्प्रसाद इति । अस्य पादान्तर्भावकथनार्थमेतदुक्तम् । पूर्वसूत्रे गुरुप्रसादरूपेतिकर्तव्यतायाः प्राबल्येनाऽऽवश्यकत्वोक्तौ यदृच्छया समग्रानुग्रहकर्तृस्वीकारानन्तरं पश्चात् समग्रानुग्रहकर्तृलाभे किं कर्तव्यमित्याक्षेपे तद्विचारादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं पूर्वेति । अत्र किं पूर्वप्राप्त एव

गुरुरिति नियम उत पश्चात् प्राप्तोऽपि स्वीकार्य इति चिन्ता । तदर्थं ''गुरुमन्त्रपरित्यागी रौरवं नरकं व्रजेत्'' इति वचनं किं निरवकाशमुत सावकाशमिति । तथर्दं किं गुरुस्वीका-रोऽदृष्टमात्रप्रयोजनक उत ज्ञानादिदृष्टादृष्टोभयप्रयोजनक इति । तदर्थं गुर्वन्तरस्वीकारे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । न च पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियम इति भाष्यानुसारेण पूर्वपक्षमाह– प्रथमप्राप्त एवेति । न चोत्तमगुरुस्वीकारार्थत्वे प्राप्तसंत्यागदोष इति न्यायविवरणं मनसि निधायाह– विनैवेति । प्रागुक्तमिति । ''इतरे तु अर्थसामान्यात्'' इत्यत्रोक्तं भाविफलानु-सारेण सर्वज्ञगुरूपदिष्टस्वयोग्यगुणोपासनमित्यर्थः । समाग्रानुग्रहार्थत्वादिति । अनेन पश्चात्तनगुरूस्वीकारे समग्रानुग्रहकर्तृत्वं हेतुरित्युक्तं भवति । ''समग्रानुग्रहं'' इत्यादिस्मृत्य-नुसारेण सूत्रे ''प्र'' इत्यपसर्गस्य समग्रत्वमर्थः । योग्यतयाऽनुग्रहस्येत्यस्य लाभः । तथा च करणात् समग्रानुग्रहकरणात् पूर्वस्य समस्य त्यागे विकल्पः । अधमत्यागादिनियमोप-लक्षकमेतत्; इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं समग्रानुग्रहं चेत्पश्चात्तनः करोतीति भाष्यं व्याचष्टे– स इति। नाधम इति ।

''गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयात् क्वचित्''

इत्यनुव्याख्यानोक्तेरिति भावः ।

''समग्रानुग्रहाभावात् सत्यकामः स्वकं गुरुम्''

इति स्मृत्यनुसारेणाह– समग्रानुग्रहस्याकर्तेति । समग्रानुग्रहमित्यादिभाष्यं स्वयमेव तदा विकल्पः स्यादिति शेषसाहित्येन प्रकारान्तरेण व्याचष्टे– समस्य चेत्यादिना ।

''समे विकल्प एव स्यात् पूर्वानुज्ञा च सर्वथा''

इत्यनुव्याख्यानं ''अविरोधेनैव'' इति स्मृतिं च मनसि निधायाह– पूर्वानुज्ञयेति । स्वयमेवेत्यस्यार्थो विकल्पश्चेति । समग्रानुग्रहं चेत् पश्चात्तनः करोति स्वयमेव तदा विकल्पः स्यादिति भाष्यमविकल्प इति अकारप्रश्लेषेण प्रकारान्तरेण व्याचष्टे– समग्रानुग्रहकर्तेति ।

''तदुत्तमगुरुप्राप्त्यै पूर्वानुज्ञा न मृग्यते''

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण, स्वयमेवेत्यस्यार्थ उक्तः । पूर्वानुज्ञां विनैवेति । तस्य विचारेणेति स्मृत्यनुसारेण तात्पर्यकथनमसंशयमिति ...

(भावबोधः)

भवतीत्यभिप्रेत्य न्यायविवरणे तत्र दोषे मानाभावादित्युक्तमित्युक्तं भवति । व्यर्थस्वीकारविषयं वेति । समग्रानुग्रहस्याकर्तुः समस्योत्तमस्य वा स्वीकारविषयमित्यर्थः ।

भावदीपः

ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॐ ॥ यत्प्रसादस्तद्विचारादिति ॥ एतेन पूर्वोपजीवनरूपं पूर्वानन्तर्ये बीजं च सूचितम् । एतच्चिन्ताफलमाह ॥ उत्तमेति ॥ उत्तमगुरोरस्वीकारे साधारणगुरोरुपयुक्तसार्वज्ञाभावेन तन्मुखेन स्वप्राप्यभाविफलानुसारिगुणोपदेशालाभादधिकारिणां फलानुसारेणोपासनायोगादितरे त्वित्यत्रोक्तमयुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ प्रकृत इति ॥ पूर्वसूत्रे गुरुप्रदाननिर्देशकेन तद्धीति तत्पदेन प्रकृत इत्यर्थः ॥ उभयथेति ॥ लोके भृत्यादौ पूर्वप्राप्तस्वामिपरित्यागापरित्यागयोर्द्वयोरपि दर्शनमित्यर्थः । पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियम इति भाष्यसूचितसंशयकोटी उक्त्वा तदनुगुणपूर्वपक्षप्रतिज्ञां चाह ॥ प्रथमेति ॥ पूर्वप्राप्त एवेति भाष्योक्तैवकारसूचितहेतुमाह ॥ प्रथमप्राप्तेति ॥ प्रदानवदेवेत्यत्रोक्तज्ञानप्राप्तिरेव कारणमस्तु । केवलश्रवणादिमात्रेण तदसिद्धेरित्यत आह ॥ गुरुपरिग्रहेति ॥ हेतोरप्रयोजकत्वनिरासाय प्राप्तं स त्यागनिमित्तदोष इत्यन्यत्रोक्तं च हेतुमाह ॥ विनैवेति ॥ अत इति ॥ पूर्वत्यागेनाऽन्यस्वीकारस्य व्यर्थत्वाद्दोषवचनाच्चेत्यर्थः । प्रागुक्तमितरे त्वित्यत्रोक्तमित्यर्थः ॥ भाष्यं व्याचष्टे ॥ नेति ॥ एवकारार्थमाह ॥ पश्चात्तनोऽपीति ॥ समग्रेत्यादिभाष्यभावार्थं व्यावर्त्यपूर्वमाह ॥ न चेति ॥ भाष्याक्षरार्थमाह ॥ स चेति ॥ पश्चात्तन इत्यर्थः । भाष्यस्थस्मृत्यनुरोधेनोक्तम् ॥ समोऽधिको वेति ॥ गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयात्कचिदित्यनुभाष्यं हृदि कृत्वाऽह ॥ नाधम इति ॥ तदा विकल्प इत्यत्र विकल्पोऽविकल्प इति च द्वेधा विच्छिद्यार्थमाह ॥ समस्य चेति ॥ विकल्पशब्दार्थमाह ॥ स्वीकार्यो न वेति ॥ व्यवस्थितविकल्प इत्युपेत्योक्तम् ॥ पूर्वानुज्ञयेति ॥ स्वयमेवेत्यस्यार्थो यदृच्छया प्राप्ताविति । अविकल्पशब्दार्थमाह ॥ असंशयं स्वीकार्यः स्यादिति ॥ अत्र स्मृतिमिति ॥ उक्तसर्वार्थ इत्यर्थः ॥ अनेनेति ॥ पूर्वस्मादित्यादिस्मृतिकथनेनेत्यर्थः । तदेव व्यनक्ति ॥ अधमेत्यादिना ॥ ४६ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रियामानसवत् ॐ ३-३-४६ ॥ इतिकर्तव्यता

तदनन्तरमेव स्यादिति चेन्न । कथमितिकर्तव्यताहिंसायां मन्त्रादिवद्वा स्वाध्यायस्य कुशाग्रहणादिवद्वेति इतिकर्तव्यत्वप्रकारविचारस्याभ्यर्हितत्वेन तदनन्तरं गुरुविचारोपपत्तेः । लिङ्गभूयस्त्वादित्यत्र ऋषभाद्युत्तमलाभेऽपि सत्यकामेन पूर्वप्राप्तगुरोरनुसारेणोक्तौ तर्हि पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियम इति पूर्वपक्षोत्थानाच्चानन्तरसङ्गतिरिति भावः । सार्वज्ञाभावेनेति। कुशकस्य पूर्वप्राप्ताधमगुरोश्चेति शेषः । प्रसङ्गादिति । इतरे त्वर्थ-सामान्यादिति प्रागुक्तमयुक्तं स्यादिति शेषः । किमिति । किं पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियम उत पश्चात्प्राप्तोऽपि स्वीकार्य इति चिन्ता । तदर्थं किं पूर्वपरित्यागे कारणं नास्ति गुरुमन्त्रपरित्यागीति दोषवचनं च निरवकाशमुत कारणमस्ति दोषवचनं च सावकाशमिति । न पूर्वप्राप्त एवेति भाष्यनिषेध्यं पूर्वपक्षसाध्यमाह । प्रथमप्राप्त एवेति । प्रकरणादित्यत्र प्राप्तगुरुसन्त्यागे कारणोक्त्या सूचितं प्राप्तसन्त्याग इत्युक्तन्यायं तत्र हेतुत्वेनाह । प्रथमप्राप्तेति । पुनश्च गृह्णीयादविरोधेन कामत इति भाष्ये दोषवचनस्य विषयोक्त्या सूचितं प्राप्तसन्त्याग इत्युक्तन्यायं प्राप्तसन्त्यागे दोषस्स्यादित्येवं हेत्वन्तरपरत्वेन व्याचष्टे । नैवेति । गुरुत्यागे भवेन्मृत्युर्मन्त्रत्यागे दरिद्रता । गुरुमन्त्रपरित्यागीति वचनमादितः पठनीयम् । ्रागुक्तमिति । भाविफलानुसारेण सर्वज्ञगुरूपदिष्टगुणोपासनमिति इतरे त्वर्थसामान्यादि-यत्रोक्तमित्यर्थः ।

सूत्रे पूर्वविकल्प इत्यस्य पूर्वप्राप्तगुरौ विकल्पः अनियमः । स एवानुवर्तनीय इति ियमोऽस्तीत्यर्थं मत्वा प्रागुक्तभाष्यमनूद्यैवकारार्थमाह । पश्चात्तनोऽपीति । प्रकरणादिति ब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । प्रेत्युपसर्गस्य समग्रत्वमित्यर्थः । प्रदानवदिति अनुग्रहः तोऽत्रानीयते । तथा चानुग्रहस्य प्रकर्षेण सामाग्र्येण करणमपेक्ष्य समग्रानुग्रहलक्षण-लमपेक्ष्य पश्चात्तनोऽपि स्वीकार्य इत्यभिप्रेत्य पश्चात्तनः करोतीति भाष्यं प्रवृत्तम् । च्छब्दो यस्मादित्यर्थे । यस्मात्समग्रानुग्रहं पश्चात्तनः करोतीत्यतः तादृशफलाभावात्पूर्वप्राप्त ति नियम इति तदर्थमभिप्रेत्य व्यावर्त्यकथनपूर्वं व्याचष्टे । न च वैयर्थ्यमिति । ात्तनोऽपि स्वीकार्योऽतः पूर्वप्राप्त एवेत्यनियम इत्युक्तं पश्चात्तनस्वीकारे विशेषाभिधानाय सूत्रमिति भावेन समग्रानुग्रहं चेत् पश्चात्तनः करोति तदा पूर्वप्राप्ते गुरौ विकल्पः । ियमः स एवेति । नियमो नास्ति । अन्योऽपि स्वीकार्यः ...

(वाक्यार्थमुक्तावली)

व्याचष्टे । स चेति । स पश्चात्तनः पूर्वतनेन समोऽधिको वा समग्रानुग्रहं करोति चेत् स्वीकार्यो नाधमः स्वीकार्यः । नाप्युत्तमः समो वा समग्रानुग्रहस्याकर्ता स्वीकार्यः । अत उत्तमस्य समस्य वा पश्चाद्भाविनः प्रकरणं समग्रानुग्रहमपेक्ष्य स्वीकार्यत्वात् पूर्वप्राप्ते विकल्प एव न नियम इति भावः ।

समग्रानुग्रहं चेत् पश्चात्तनः करोतीति भाष्यं स्वयमेव तदा विकल्पः स्यादिति शेषसाहित्येन प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । समस्य चेति । ''समे विकल्प एव स्यात् पूर्वानुज्ञा च सर्वथा'' इत्यनुव्याख्यानमविरोधेनेति स्मृतिं च मनसि निधायाह । पूर्वानुज्ञयेति । अनुज्ञया कार्यः । अनुज्ञाभावे न स्वीकार्य इत्यर्थः । स्वयमेवेत्यस्यार्थो विकल्पश्चेति । अनेन पश्चात्तनः समः समग्रानुग्रहं स्वयमेव चेत्करोति तदापि पूर्वानुज्ञाभावाभावाभ्यां विकल्प एव स्यादिति भाष्यार्थः । अस्यापि पूर्वस्मादुत्तरस्य समस्य ग्रहणप्रकरणं समग्रानुग्रहं पूर्वं पूर्वानुज्ञां चापेक्ष्य विकल्पः स्यादित्यर्थ उक्तो भवति । अनुज्ञामपेक्ष्य समे विकल्प इवोत्तमेऽपि किं विकल्प इत्यतः समग्रानुग्रहं चेत् पश्चात्तनः करोति स्वयमेव तदा विकल्पः स्यादिति भाष्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । समग्रानुग्रहकर्तेति । एतेन स्वयमेवेत्यस्यानुज्ञां विनेत्यर्थः । स्वीकार्य इति शेषः । अविकल्प इति पदच्छेद इत्युक्तं भवति । तदेव व्यनक्तीति भाष्यत्वात्स्वपदं विवृणोतीत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे वतिः । षष्ठी च द्विवचनान्ता विवक्षिता । क्रिया च प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति वक्ष्यमाणत्वात् ध्यानरूपेति विवरणमिति भावः । अत्रेति । समयोरेव विकल्पो नोत्तमप्राप्तावित्यत्रेत्यर्थः । अविचारेण स्वयमेव गृह्णीयादित्यन्वयः । समग्रानुग्रहाभावादिति भाष्यस्योत्तमैरपि समग्रानुग्रहकरणात् प्राप्तगुरोः स्वयोग्ययावदुपदेशकत्वेन स्वयोग्यगुरुत्वात् । मध्ये प्राप्तोत्तमानुज्ञासद्भावाच्च तं प्राप न तूत्तमा नैवेत्यतः पूर्वपरित्यागेन समग्रानुग्रहकर्तुरुत्तमस्य समस्य वा स्वीकार इत्येतद्युज्यत इत्यर्थः । अविरोधेन पूर्वानुज्ञयेति । अनुज्ञाभावे विरोधोत्पत्तेरिति भावः । अनेन दोषवचनस्येति । एतेन गुरोरस्वीकारस्याकर्तव्यत्वप्रमाणत्वेनोदाहृतस्य गुरुमन्त्रपरित्यागीति वचनस्य सावकाशत्वोक्त्या अमानत्वमित्युक्तन्यायोऽपि विवृतो भवतीति ज्ञेयम् । अनुज्ञाभावविषयं वेत्युपलक्षणम् । समग्रानुग्रहकर्तृविषयं वेति बोध्यम् ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॐ ॥ इतिकर्तव्यता यत्प्रसाद इति । अस्य पादान्तर्भावकथनार्थं यत्प्रसाद इति उक्तम् । पूर्वसूत्रे गुरुप्रसादरूपेतिकर्तव्यतायाः

(तत्त्वसुबोधिनी)

प्राबल्येन आवश्यकोक्तौ यदृच्छया समग्रानुग्रहकर्तृगुरुस्वीकारानंन्तरं पश्चात् समग्रानुग्रह-कर्तृगुरुलाभे किं कर्तव्यं इत्याक्षेपे तद्विचारादनन्तरसंगतिरिति भावः । ननु शुभलाभार्थं गुरुस्वीकार इत्यत आह । गुर्विति । कोऽसौ दोष इत्यत आह । गुरुमन्त्रेति । प्रागुक्तं न युज्यते इति । इतरेत्वर्थसामान्यादित्यत्र उक्तं भाविफलानुसारेण सर्वज्ञगुरूपदिष्ट-स्वयोग्यगुणोपासनमित्यर्थः । पूर्वप्राप्तएवेत्यवधारणव्यावृत्यर्थमाह । पश्चात्तनोऽपीति । समग्रानुग्रहार्थत्वादिति । तथाच पश्चात्तनगुरुस्वीकारे समग्रानुग्रहकर्तृत्वं हेतुरिति भावः । समग्रानुग्रहमित्यादिभाष्योदाहृतस्मृत्यनुसारेण सूत्रे प्रेत्युपसर्गस्य समत्वमर्थः । योग्यतयाऽनु-ग्रहस्येत्यस्य लाभः । तथाच प्रकरणात् समग्रानुग्रहकरणात् पूर्वस्य समस्य त्यागेन विकल्पः । अधमत्यागादिनियमोपलक्षकमेतदित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं समग्रानुग्रहमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे । स चेति । समग्रानुग्रहमित्यादिभाष्यं स्वयमेव तदा विकल्पः स्यादिति शेष-साहित्येन प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । समस्य चेति । पूर्वाज्ञया गुर्वन्तरस्वीकार आवश्यक इत्थं स्वीकारे कथं विकल्प इत्यत आह । विकल्पश्चेति । दैवाद्गुर्वन्तरप्राप्तिश्चेत् तदा स्वीकारः नतु तदर्थं प्रयत्नः । समग्रानुग्रहं चेत् इत्यादिभाष्यं अविकल्प इत्यकारप्रश्लेषेण प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । समग्रानुग्रहकर्तेति । स्वयमेवेत्यस्यर्थः पूर्वानुज्ञां विनेति । तस्य तात्पर्यकथनं असंशयमिति । भाष्ये उत्तमः स्वीकार्य इति च पदद्वयाध्याहर इति ज्ञातव्यम् । अविरोधेन पूर्वानुज्ञयेति । अनुज्ञाभावे विरोधोत्पत्तेरित्यर्थः । तेनेति । पूर्वानुज्ञास्वीकारपूर्वकं गुर्वन्तरपरिग्रहः कर्तव्य इति कथनेनेत्यर्थः । व्यर्थस्वीकारविषयं चेति । समग्रानुग्रहस्याकर्तुः अधमस्य उत्तमस्य वा स्वीकारविषयमित्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

पादसंगत्यर्थमाह इतिकर्तव्यता यत्प्रसाद इति ॥ यस्यगुरोः प्रसाद इत्यर्थः ॥ तद्विचारादिति ॥ तद्गुरुविचारादित्यर्थः ॥ सार्वज्ञाभावेनेति ॥ उत्तमस्य सर्वज्ञस्य गुरोः स्वीकारे तस्य सर्वज्ञत्वेनैतद्योग्यतापरिज्ञानसम्भवेन भाविफलानुसारेणोपासनमुपदिशेत् । तदुक्तानुसारेणोपासनमयं कुर्यात् । अधमस्य स्वीकारे तु तस्यासर्वज्ञत्वेनैतद्योग्य-तापरिज्ञानासम्भवेन तदनुसारेणोपदेशासम्भवेन तस्य तथोपासनं न सम्भवतीत्याशयः ॥ परिग्रहमात्रेणेति ॥

पश्चात्तनस्वीकारवैय्यर्थ्यमित्यर्थः । तमेव विकल्पं दर्शयति ।। पूर्वानुज्ञयेति ।। न वेति ।। पूर्वानुज्ञाभावेन वेत्यर्थः ।। प्राप्तौ ।। समग्रानुग्रहकर्तुः समस्येत्यर्थः । भाष्ये उभयोर्ध्यातव्ययोः रामकृष्णादिमूर्तिध्यानयोरित्यर्थः । ऋषभादयः उक्तगौतमापेक्षयोत्तमाः । ऋषभहंसमद्गुरूपा देवा न गृहीता इत्यनन्तरं किन्त्विति शेषः । पूर्वतनो गौतमाख्यो गुरुः जग्राह । गुरुत्वेनेति शेषः ।। दोषवचनस्य ।। गुरुमन्त्रपरित्यागीत्युदाहृतवचनस्य अधमेति पूर्वप्राप्तोत्तमगुरुसत्त्वेऽपि तं परित्यज्य अधमो यदि स्वीक्रियते तर्हि तदा गुरुपरित्यागीत्युक्तदोष इत्यर्थः ।। व्यर्थेति ।। पूर्वमेव प्राप्तो गुरुः समग्रानुग्रहं करोति तदा, तं विना तदपेक्षयोत्तमः तत्समो वा समग्रानुग्रहस्याकर्ता यदि वृथा स्वीक्रियते तदा गुरुमन्त्रपरित्यागीत्युक्तदोष इत्यर्थः ।। अनुज्ञाभावेति ।। पूर्वप्राप्तगुरुसमः समग्रानुग्रहकर्ता यदि लभ्यते तदा पूर्वानुज्ञां विनैव तं परित्यज्य यदि सः स्वीक्रियते तदा गुरुमन्त्रपरित्यागीत्युक्तदोष इत्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

यत्प्रसादः यस्य गुरोः प्रसादः अतो गुरुविचारस्य पादान्तर्भाव इति भावः । शुभं ज्ञानादिः, मन्त्रः उपदेशः ।। प्रागुक्तमिति ।। इतरे त्वर्थसामान्यादित्यत्रोक्तभाविफलानुसारेण सर्वज्ञगुरूपदिष्टस्वयोग्यगुणोपासनमित्यर्थः ।।

ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॐ ।। पूर्वविकल्पः पूर्वं परित्यज्यापरः स्वीकार्यो न वेति विकल्पः स्यात्, कथं क्रियामानसवत् मानसी चासौ क्रिया च क्रियामानसं ध्यानं, यथा फलतः समयोर्ध्यानयोर्विकल्पः ततः कुतः स्वीकार्यः प्रकरणात् प्रकर्षेण समग्रेणानुग्रहकरणान्निमित्तादित्यर्थः । अकारप्रश्लेषेणार्थान्तरमाह ।। समग्रानुग्रहकर्तेति ।। दोषवचनस्य गुरुमन्त्रेत्यादेः इति दर्शित इत्यन्वयः ।

सूत्रभाष्यम्

।। ॐ अतिदेशाच्च ॐ ।। ४७ ।।

'ब्रह्मोपास्स्व ब्रह्मोपचरस्व तच्छृणु हि तत्त्वामवतु । यथा ब्रह्मोपचरेर्यथा मामुपचरेर्ये चान्येऽस्मद्विधाः श्रेयसश्च तानुपास्व तानुपचरस्व तेभ्यः शृणुहि ते त्वामवन्त्वि'ति पौष्यायणश्रुतावतिदेशाच्च ।। ४७ ।।

।। इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ।। २८ ।।

तत्त्वप्रदीपिका

अतिदेशाच्च ॥ ब्रह्मोपास्तिस्वरूपमुक्तम् । उपचारः पूजादिः । आचार्येषूपासनं सविनयमन्ते
स्थितिः । उपचारोऽभीष्टकरणादिः । आचार्यादन्यत्रापि तत्समोत्तमेषु शिष्यस्य वृत्त्यतिदेशाच्चो-
कार्थनिश्चयः ॥

तत्त्वप्रकाशिका

हेत्वन्तरेण समोत्तमगुरुस्वीकारं समर्थयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ अतिदेशाच्चेति ॥ पूर्वगुरुणैव
मोत्तमगुरुस्वीकारायातिदिश्यमानत्वाद्युक्तमेतदिति भावः । श्रेयसः श्रेयांसः । अतः सर्वज्ञगुरु-
ोकारस्योपपन्नत्वात्तदुक्तप्रकारेणोपासनं कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ४७ ॥

भावबोधः

हेत्वन्तरेणेत्युक्तं को वा हेतुरनेनोक्त इत्यत आह– पूर्वेति । ''श्रेयसे'' इत्यस्य
ान्'' इत्यनेनान्वयसंभवेऽपि न चेतनत्वादिमात्रेणास्मद्विधाः किं तूपदेशोपयुक्त-
ादिगुणेन श्रेयांस इत्यर्थाधिक्यलाभाय विभक्तिव्यत्यासेन व्याख्याति– श्रेयसः श्रेयांस
। अत्राद्ये– ''प्रकरणात्'' इत्यनेन पश्चात्तनगुरुस्वीकारेऽन्तरङ्गहेतूक्तिः ॥ द्वितीये–
पूर्वगुरुणैव स्वसमोत्तमगुरुस्वीकारायातिदिश्यमानत्वादिति बहिरङ्गहेतूक्तिरिति सूत्रक्रमः
ति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २८ ॥

भावदीपः

ॐ अतिदेशाच्च ॐ ॥ इति श्रुतावतिदेशाच्चेति भाष्यं कांक्षितपूर्त्या व्याचष्टे ॥ पूर्वेति
र्णाणामिति शेषः । आचार्येषूपासनं सविनयमन्ते स्थितिः । उपचारोऽभीष्टकरणादिरिति
दीप एव व्यक्तत्वाद्व्यत्ययमात्रमाह ॥ श्रेयस इति ॥ अत इति ॥ समग्रानुग्रहार्थ-
वचनस्यान्यपरत्वादित्यर्थः । ॥ तदुक्तप्रकारेणोपासनमिति ॥ इतरे त्वित्यत्रोक्त-
मित्यर्थः ॥ ४७ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

(वाक्यार्थमुक्तावली)

तथापि द्वितीयस्य तावित्यस्योभयपरत्वम् । प्रथमस्यैकदेशपरामर्शकत्वम् । तान् श्रेयसश्चेति निर्देशाभावे इत्यालोच्यैवं गुर्वन्तरस्वीकारेऽन्तरङ्गशिष्यापेक्षितसमग्रानुग्रहरूपहेतूक्तिः । द्वितीये बहिरङ्गगुर्वतिदेशोक्तिरिति सूत्रक्रमः ।

तत्त्वसुबोधिनी

हेत्वन्तरेणेत्युक्तं तत्र को हेतुः अनेनोक्त इति तत्राह । पूर्वेति । श्रेयस इत्यस्य तानित्यनेनान्वयसंभवेऽपि न चेतनत्वादिमात्रेणास्य द्विधा किंतूपदेशोपयुक्तज्ञानादिगुणेन श्रेयांस इत्यर्थाधिक्यलाभाय विभक्तिव्यत्यासेन व्याख्याति । श्रेयसः श्रेयांस इति । अत्राद्ये पश्चात्तनगुरुस्वीकारे अन्तरङ्गहेतूक्तिः । द्वितीये अतिदिश्यमानत्वादिति बहिरङ्गहेतूक्तिरिति सूत्रक्रमः ।

वाक्यार्थविवरणम्

हेत्वन्तरं दर्शयति ॥ पूर्वेति ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ अतिदेशाच्च ॐ ॥ पूर्वगुरुणैव गुर्वन्तरस्वीकारस्यातिदेशादुपदेशाच्चेत्यर्थः । श्रेयस इत्यस्य तानित्यनेनान्वयसम्भवेऽपि न चेतनत्वमात्रेणास्मद्विधाः किन्तु उपदेशोपयुक्त-ज्ञानादिगुणेन श्रेयांस इत्यर्थाधिक्यलाभाय विभक्तिव्यत्यासेन व्याख्याति ॥ श्रेयसः श्रेयांस इति ॥ २८ ॥

२९. विद्याधिकरणम्

न च 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय' (भ.गी.३-२०) इत्यादिनाऽन्यन्मोक्षसाधनम् ।

॥ ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ ॥ ४८ ॥

'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाये' (श्वे.उ.३-८)ति निर्धारणाद्विद्ययैव मोक्षः ॥ ४८ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

एवं तावदतिप्रयत्नेनापि गुरुं प्रतोष्य तदुपदिष्टमार्गेण श्रवणादिभिरेव ज्ञानं जायत इत्युक्तम् ।

संसिद्धिमास्थिता जनकादय'' इत्यादिना अन्यस्य मोक्षसाधनत्वात् । सत्योपाधिबन्धस्य ज्ञानमात्रे-
ानपायाच्च । नहि बन्धूकसम्बन्धकृतं स्फटिकलौहित्यं स्वच्छः स्फटिक इति ज्ञानमात्रान्निवर्तते ।
नु क एवमाह– स्वच्छः स्फटिक इतिवच्छुद्धोऽहमिति ज्ञानमात्राद्बन्धनिवृत्तिरिति । ईश्वरज्ञानादेव
हि विचक्षणा बन्धमोक्षमाचक्षते । अस्तु तर्हि ज्ञातेश्वरस्य बन्धकारणच्छेदनं कर्म मोक्षहेतुः । ''न
र्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरि'' त्यात्रापि त्यगेनैक इति वचनात् कर्मणैक इति
वति । ''अधाते विष्णोर्विदुषा चिदर्ध्यस्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मते''ति ज्ञानिनः कर्मविधाना-
न्यदेवान्यदपि वा मोक्षसाधनमित्यत आह– विद्यैव तु निर्धारणात् ।। ''तमेव विदित्वे''त्यन्य-
द्यानिवारणात् ''नान्यः पन्था'' इति साधनान्तरनिवारणाच्च । एवं निर्धारणात्–

''तमेवं विद्वानमृत इह भवति
नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ।।''
''नचेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।''
''यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यती''त्यादेश्च भगवद्विद्ययैव मोक्षः ।।

तत्त्वप्रकाशिका

अत्रेश्वरदर्शनसाधनोपासनस्य कर्तव्यतासमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोक्तं व्यर्थं
दिति समर्थनीयमेतत् । प्रकृतं भगवदुपासनं विषयः । कर्तव्यं न वेति सन्देहः ।
धक्रियादर्शनं सन्देहबीजम् । न भगवदुपासनं कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । व्यर्थत्वात् । न च
र्थमुपासनं तस्यापि वैयर्थ्यात् । न च मोक्षार्थं तदनिश्चयात् । यथा खलु 'तरति
मात्मवित्' इति ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं प्रतीयते तथा 'कर्मणैव हि' इत्यादिना कर्मापि
ाधनं प्रतीयते । न च 'भाक्तं वानात्मवित्त्वात्' इत्युक्तमिति वाच्यम् । तृतीयायाः
त्करणार्थत्वात् । संसिद्धिपदेन च साक्षान्मोक्षाभिधानाच्च । अतो ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वा-
यान्न तदर्थोपासना कर्तव्येत्युक्तं व्यर्थमिति । पूर्वपक्षं प्रतिषेधति ।। न चेति ।। तदुपपादनाय
न्यस्य व्याचष्टे ।। विद्येति ।। कर्मणैवेत्यादिनान्यन्मोक्षसाधनं प्रतीयत इति मोक्षसाधना-
ादनुपासनमिति न वाच्यम् । 'नान्यः पन्थाः' इति सावधारणविद्यावचनस्य कर्मवचनादपि
ान तद्बलाद्विद्यैव मोक्षसाधनमिति निर्णयोपपत्तेरिति भावः ।। ४८ ।।

(गुर्वर्थदीपिका)

ज्ञानस्येष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररूपत्वाभावेन साक्षात्पुरुषार्थत्वाभावात्तदर्थं विहिते कष्टसाध्ये उपासने न निश्शङ्का प्रवृत्तिः स्यात् यावज्ज्ञानस्येष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररूपमोक्षसाधनता नोच्यते । अतः फलाशयाधिकारिणो निश्शङ्कतया प्रवर्तयितुं मध्ये ज्ञानफलनिरूपणस्य सार्थकत्वादिति ज्ञेयम् ॥

भावबोधः

ओं विद्यैव तु निर्धारणात् ओं ॥ ४८ (४९) ॥ उपासनस्य कर्तव्यतासमर्थनादिति । पूर्वाधिकरणे श्रवणादिना परोक्षज्ञानार्थं पूर्वप्राप्तगुरुं परित्यज्य समग्रानुग्रहकर्ता पश्चात्तनः सम उत्तमो वा मुमुक्षुणाऽवश्यं स्वीकार्य इत्युक्ते कर्मणा मोक्षस्य संभवात् निष्फलज्ञानार्थं गुरुस्वीकारो व्यर्थ इत्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । कर्तव्येत्यादि । अत्र किं भगवदुपासनं कर्तव्यमुताकर्तव्यमिति चिन्ता । तदर्थमुपासनस्य ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वं न संभवत्युत संभवतीति । तदर्थं मोक्षस्य कर्मादिसाधनान्तरसाध्यत्वमुत ज्ञानैकसाध्यत्वमिति । ज्ञानैकसाध्यत्वेऽपि किं साधनस्यावश्यकत्वं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं ''तमेव'' इत्यादौ श्रुतो विद्याशब्दः ज्ञानसामान्यपर उतापरोक्षज्ञानरूपविशेषपर इति । विद्या कर्म वा संसारनिवृत्तिकारणमिति कारणानिर्णय इति न्यायविवरणानुसारेण 'कर्मणैव' इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे– यथा खल्वित्यादिना । भाष्ये ''अपाम सोमं'' इति श्रुतिमनुदाहृत्य ''कर्मणा'' इति श्रुत्युदाहरणं ''भाक्तं वा'' इत्येनास्य गतार्थताशङ्कापरिहारायाभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रेत्य तमाह– तृतीयाया इति । तथा च ''वा''शब्दज्ञापितः परंपराकारणत्वं न संभवतीत्यर्थः । संसिद्धपदेनेति । तथा च ''भाक्तं'' इत्युक्तस्वर्गादिकारणत्वमपि न संभवतीत्यर्थः । ''नान्यः पन्था अयनाय विद्यते'' इत्यवधारणाद्विद्यावचनस्य प्राधान्यादिति न्यायविवरणानुसारेण 'तमेवं इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे– नान्यः पन्था इति।

भावदीपः

ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ ॥ कर्तव्यतेति ॥ कारणानिर्णयेनाकर्तव्यत्वप्राप्ताविति भावः । एवं चोक्तदिशाऽतिप्रयत्नेन गुरुं प्रतोष्य तदुपदिष्टमार्गेण श्रवणादिभिरेव ज्ञानं लभते। ततश्च मोक्षमिति प्रागुक्तमयुक्तम् । उपायांतरस्यापि संभवेन ज्ञानस्यैव मोक्षोपाय-

निर्णय इति शङ्कनाद्वा पूर्वसंगतिरपि सूचिता ध्येया ॥ उक्तमिति ॥ गुरुप्रदानादि-
मित्यर्थः ॥ प्रकृतमिति ॥ तदपीत्यनेन प्रकृतमित्यर्थः । यद्वाऽतिदेशाच्चेत्यत्रोक्त-
ावित्यर्थः ॥ द्विविधक्रियेति ॥ अन्नादनविषभक्षणक्रिययोर्दर्शनमित्यर्थः । विद्या कर्म वा
रनिवृत्तिकारणमिति कारणानिर्णय इति न्यायविवरणोक्तसौत्रैवकारव्यावर्त्यं कारणा-
यहेतुं परंपरया योजयति ॥ व्यर्थत्वादित्यादिना ॥ तदिति ॥ ज्ञानमित्यर्थः ॥
श्चयादिति ॥ ज्ञानस्य मोक्षार्थत्वानिश्चयादित्यर्थः । विद्या कर्म वेत्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन
त्या भाष्यं व्याचष्टे ॥ यथेति ॥ वाक्यविशेषोक्तेः कृत्यं व्यनक्ति ॥ न चेति ॥
रा परंपरया मोक्षकारणमित्युक्तमित्यर्थः ॥ करणेति ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीयेति
याः कर्मणेति तृतीयायाः करणार्थत्वादित्यर्थः । एतेन श्रुतितः स्मृतिर्दुर्बला सती न
तिबन्धिकेति प्रत्युक्तम् । स्मृतेर्भगवद्वाक्यत्वेन साक्षात्करणत्वार्थविभक्तियुक्ततया च
ोपपत्तेरिति भावः । एतेनैव वचनद्वयप्रामाण्यादाग्नेयादिषड्यागवत्समुच्चयोऽस्तु
ोरित्यपि निरस्तम् । तृतीयया निरपेक्षकरणत्वप्रतीतेः । अत एव व्रीहियववन्न
द्वयोर्नित्यवच्छ्रवणविरोधात् । पक्षे बाधप्रसंगात् । तरतिवाक्येऽधिकारिभेदानुक्त्या
ेन व्यवस्थितविकल्पस्याप्ययोगादिति भावेन फलोक्त्योपसंहरति ॥ अत इति ॥
ज्ञानवन्मोक्षार्थत्वप्रतीतेरित्यर्थः ॥ ज्ञानचिन्ता ज्ञानपादे संगतेत्यतः शेषाक्तिपूर्वं
विद्यापदव्यावर्त्योक्तिपरतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ कर्मणैवेति ॥ अवधारणाद्विद्या-
ान्यादिति न्यायविवरणं भाष्ये संयोज्य सूत्रारूढं दर्शयति ॥ नान्य इति ॥
अयनायेत्युक्तम् । न्यायविवरणे चायनाय विद्यत इति । तथा च
द्वयस्याप्युपादानाय नान्यः पंथा इति साधारणपूर्वभाग एवोपात्तः । विद्यैवेति
४८ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

तु निर्धारणात् ॐ ३-३-४८ ॥ अन्यथेति । ज्ञानवैय्यर्थ्येनोपासनाया
नायाः योग्यगुणोपदेशार्थमुक्तमुत्तमगुरुस्वीकरणं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । अत
ति भावः । कर्तव्यमिति । भगवदुपासनं न कर्तव्यमुत कर्तव्यमिति
सनाजन्यस्य ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं तरति शोकमात्मविदिति श्रुत्युक्तं
द्धिमित्यादिसत्प्रतिपक्षवचनविरुद्धं न वेति । अत्र कामपति ...
न कर्मणैव हीत्यादि ...

भगवदुपासनमित्यादिना । तदनिश्चयादिति । ज्ञानस्य मोक्षकारणत्वनिश्चायकप्रमाणाभावादित्यर्थः । तरति शोकमात्मविदिति निश्चायकं प्रमाणमस्तीत्यत आह । यथेति । इत्यादिनेति । आदिपदेन "त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" "प्रयागमरणेन वा इत्यादेर्ग्रहणम्। कर्मापीति । एतेनेत्यादिना अन्यन्मोक्षसाधनमिति भाष्ये न चेत्यत्रान्यश्चशब्दोऽन्वेति । तथाच ज्ञानादपीत्यर्थो लभ्यत इत्युक्तं भवति । भाष्ये अपाम सोमममृता अभूमेति श्रुतिमनुसृत्य कर्मणेति श्रुत्यदाहरणं भाक्तं वेत्यन्तेनास्य गतार्थताशङ्कापरिहारायाभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रेत्य तामाह । तृतीयाया इति । कर्मणैवेति तृतीयाया इत्यर्थः । तथा च वाशब्दज्ञापितपरम्परया कारणत्वं न सम्भवतीत्यर्थः । साक्षान्मोक्षेति । लिङ्गभङ्गरूपेत्यर्थः ।

सूत्रे मोक्षसाधनमिति शेषः । तुशब्दः कर्मणैवेत्यतोऽपि नान्यः पन्थेत्यस्य प्राबल्यसूचकः । निर्धारणमवधारणम् । निरवयोरुपसर्गमात्रत्वात् । नान्यः पन्थेत्यवधारणव्यावर्त्यकथनेन विदित्वैवेति लाभात् । यद्वा निर्धारणं नितरां धारणम् । निर्धारणमिति यावत् । यद्वा निर्धारणं निश्चयः । निर्णायकवचनादिति यावत् इत्यभिप्रेत्य प्राधान्यमित्युक्तन्यायप्रदर्शकत्वेन व्याख्याति । नान्यः पन्थेति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ ।। उपासनस्य कर्तव्यतेति । पूर्वाधिकरणे श्रवणादिना परोक्षदर्शनार्थं पूर्वप्राप्तं गुरुं परित्यज्य समग्रानुग्रहकर्ता पश्चात्तनः स उत्तमो वा मुमुक्षुणाऽवश्यं स्वीकार्य इत्युक्ते कर्मणामोक्ष संभवान्निष्फलज्ञानार्थं गुरुस्वीकारो व्यर्थ इत्याक्षेपोत्थानादनन्तरसंगतिरिति भावः । अन्यथोक्तं व्यर्थमिति । कर्तव्यता समर्थनाभावे उक्तं गुरुपरिग्रहादि व्यर्थं स्यादित्यर्थः । तदनिश्चयादिति । ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वानिश्चादित्यर्थः । कुतोऽनिश्चय इत्यत आह । यथाखल्विति । ननु भाक्तमित्यत्र कर्मणोऽन्तरशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वमुक्तम् । तथा इति । कर्मणेत्यस्या इत्यर्थः । तथाच वा शब्दज्ञापितपरंपराकारणत्वं न संभवतीत्यर्थः । तथापि मोक्षं प्रति कारणत्वं कुत इत्यत आह । संसिद्धिपदेनेति । अन्यथा संशब्दवैय्यर्थ्यं स्यादित्यर्थः । तथाच भाक्तमित्युक्त परंपराकारणत्वमपि संभवतीत्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

उक्तम् ॥ गुणोपसंहारादिकम् । ननु वचनबलान्निश्चयः सम्भवतीत्यत आह ॥ यथा खल्विति ॥ ध्यानोपासनं ध्यानरूपोपासनम् । विद्यया श्रवणादिरूपपरोक्षज्ञानेन । दर्शनात् । अपरोक्षज्ञानात् ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

उक्तं पादमारभ्य कुत इत्यतः कोट्यंतरसद्भावादित्याह ॥ यथेति ॥ भाक्तं वेति ॥ तत्र मोक्षं प्रति कर्मणः परंपरया हेतुत्वस्य साक्षादमुख्यामृतहेतुत्वस्य चोक्तत्वादिति भावः ॥ ॐ विद्यैवतुनिर्धारणात् ॐ ॥ विद्यैव ब्रह्मविषयापरोक्षज्ञानमेव मोक्षहेतुर्न कर्म कुतः निर्धारणात् । 'नान्य' इत्यन्यनिषेधे न तस्यैव मोक्षहेतुत्वस्यानिर्धारितत्वादित्यर्थः ॥ कर्मवचनादपीति ॥ तत्रत्यैव कारस्यायोगव्यवच्छेदकत्वेन सावकाशत्वादिति भावः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ४९ ॥

न केवलविद्ययां किन्त्वपरोक्षज्ञानेनैव च । 'सर्वान्परो माययाऽयं सिनीते दृष्ट्वैव मुच्यते नापरेणे'ति कौशिकश्रुतेः ॥ ४९ ॥

॥ इति विद्याधिकरणम् ॥ २९ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

सिनीते बध्नाति । 'षिञ् बन्धन' इति धातोः । अयं परः सर्वोत्तमः सर्वान्मायया स्वेच्छया कृत्या बध्नाति । अतस्तं दृष्ट्वैव मुच्यते । अन्यस्य मोचनशक्तस्याभावात् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

नन्वेवं विद्या चेन्मोक्षसाधनं तथापि न ध्यानोपासनं कार्यम् । विद्यायाः श्रवणादेव भवादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ दर्शनाच्चेति ॥ नास्माभिरत्र केवलविद्यया मोक्ष यते येन ध्यानाभाव आपद्येत किन्तु भगवत्साक्षात्कारादपि । अतस्तदर्थं ध्यानं कार्यमेवेति वः । ननु 'एवं विद्वान्' इति परोक्षविद्यया मोक्षश्रवणात्कथमुच्यते दर्शनान्मोक्ष इति तत्राह ॥

(तत्त्वप्रकाशिका)

सर्वानिति ।। विशेषश्रुतिबलात्साऽपि श्रुतिस्तदर्थेति भावः । अनेन दर्शनादित्येतद्भगवत्साक्षात्कारात् श्रुतेरिति द्वेधा व्याख्यातं ज्ञातव्यम् । मायया प्रकृत्या । अतो ज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वनिश्चयात्तदर्थोपासनस्य कर्तव्यत्वादुक्तं सार्थकमिति सिद्धम् ।। ४९ ।।

भावबोधः

तदर्थेति । अपरोक्षज्ञानार्थेत्यर्थः । अत्राद्ये– मोक्षं प्रति विद्याया एव साधनत्वसमर्थनम्। द्वितीये– 'तमेवं विद्वान्' इति श्रौतविद्याशब्दस्यापरोक्षज्ञानात्परत्वसमर्थनमिति ज्ञेयम् ।। २९ ।।

भावदीपः

ॐ दर्शनाच्च ॐ ।। न ध्यानेति ।। तस्य दृष्ट्येकहेतुत्वस्य तन्निर्धारणेत्यत्र निर्णयादिति भावः । सौत्रचशब्दाद्यर्थोक्तिपरभाष्यं व्याचष्टे ।। नेति ।। सापि विद्वानिति श्रुतिरपि । तदर्था अपरोक्षज्ञानार्थकेत्यर्थः । न च पश्यार्थैश्चानालोचने अपरोक्षदृशो मिथ्यादर्शनं न क्वचिद्भवेदित्यादिज्ञापकात्परोक्षज्ञानेऽपि दृशिरस्तीति कथं विशेषश्रुतित्वमस्याः श्रुतेरिति शङ्क्यम् । दृशेरपरोक्ष एव प्रसिद्धेरिति भावः । नन्वेवं विद्वानिति श्रुताविव सूत्रेऽपि विद्यापदं दृष्टिपरमेवेति दर्शनाच्चेत्यतिरिच्यत इत्यतस्तदा तस्याः श्रुतेश्चेत्यर्थपरत्वाददोष इति भावेनाह ।। अनेनेति ।। अपरोक्षज्ञानेनेति श्रुतिरिति च कथनेनेत्यर्थः । मायया सिनीते बध्नातीत्यत्र मायाशब्दार्थः प्रकृत्येति । सूत्रद्वयार्थं फलोक्त्योपसंहरति ।। अत इति ।। सावधारणतया विद्यावचनस्य प्राबल्यादित्यर्थः । ज्ञानस्य परोक्षस्यापरोक्षस्य चेत्यर्थः । उपासनस्य श्रवणादित्रयस्येत्यर्थः । अत्राद्यो योगः श्रवणमननयोः कर्तव्यत्वार्थोऽन्त्यो ध्यानस्येति योगद्वयमर्थवदिति व्यक्तम् । यदा तु विद्यापदस्य दृष्टिरर्थस्तदा श्रवणमननयोरर्थात्कर्तव्यत्वसिद्धिः । विद्वानिति श्रुतेः परोक्षार्थत्वस्याऽपि संभवात्कथं दृष्टेर्मुक्तिहेतुत्वोक्तिरिति शङ्कानिरासायांत्ययोगोऽवतारितः ।। ४९ ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ दर्शनाच्च ॐ ३-३-४९ ।। मोक्ष इति योज्यम् । तदर्थेति । अपरोक्षज्ञानार्थ इत्यर्थः । न चैवं विद्वानिति । सहस्रशीर्षेत्युक्तप्रकारेण विद्वानिति श्रुतिजन्यपरोक्षज्ञानपरामर्शविरोधः । सहस्रशीर्षेत्यादिश्रुत्युक्तरूपसाक्षात्कारकर्तेति तदर्थोपपत्तेः । यद्वा

अत्राद्ये कर्मणो मोक्षसाधनत्वव्यवच्छेदेन द्वितीये केवलपरोक्षविद्यायाः मोक्षसाधनत्व-
च्छेदेनापरोक्षस्य मोक्षहेतुत्वोक्तिरिति सूत्रक्रमः ।

तत्त्वसुबोधिनी

र्थेति । अपरोक्षज्ञानार्थेत्यर्थः । अनेनेति । विशेषश्रुतिकथनेनेत्यर्थः । द्वेधेति । न
परोक्षज्ञानान्मोक्षः किन्तु दर्शनादपरोक्षज्ञानाच्चेत्यर्थः । किमत्र प्रमाणं इत्यतो
दर्शनादिति । श्रुतेरित्यर्थः । अत्राद्ये सूत्रे मोक्षं प्रति विद्यायाः साधनत्वसमर्थनं
मेवमित्यस्यापरोक्षज्ञानपरत्वसमर्थनमिति सूत्रक्रमः ।

वाक्यार्थविवरणम्

ने ॥ तमेवमिति श्रुतिरपि अपरोक्षज्ञानपरेत्यर्थः ॥ माययेति ॥ योऽयं परो
या सर्वान् सिनीते । षीञ् बन्धने । बध्नाति संसारेण । तं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

व ॐ ॥ भगवदपरोक्षज्ञानाच्च मोक्षो न परोक्षज्ञानमात्रादित्यर्थः ॥ २९ ॥

३०. अबाधाधिकरणम्

दिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॐ ॥ ५० ॥

लवती श्रुतिः ।

ांश्छतमिष्ट्वाऽपि राजा ।
समुवाचोपसन्नः ॥
धनैर्नैव चान्यैः ।
तत्त्वं ब्रवीही'ति बलवल्लिङ्गम् ॥
तेने' (मुं. उ. १-२-१२) त्युपपत्तिश्च ।
जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
र्वन्ति यतयः पारदर्शिन' इति ...

अतो न प्रमाणान्तरबाधः । 'कर्मणैवे' (भ. गी. ३-२०) त्ययोगव्यवच्छेदः ॥ ५० ॥

॥ इति अबाधाधिकरणम् (श्रुत्यधिकरणम्) ॥ ३० ॥

तत्त्वप्रदीपिका

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ सावधारणा बलवती श्रुतिः । "तमेव विदित्वे"ति "दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेणे"ति च । "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितानि"त्यादेरयमर्थः । कर्मणा सञ्चितान्मन्दिरादीन्विनाशिनः परितो वीक्ष्य तद्वत्परानपि कर्मभिश्चितान्लोकान्विनाशिन एव परीक्ष्य तेभ्यो निर्वेदमायात् ब्रह्मनिष्ठः । "नास्त्यकृतः कृतेने"ति, अकृतप्रियो भगवान् कृतेन न लभ्यत इति । "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय" इति भगवद्वचनम् । "कर्मणात्वधमः प्रोक्त" इत्यादि च । तस्य प्रियज्ञानस्य विष्णोर्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदिति । कर्मणैवेत्ययोगव्यवच्छेदः । कर्म कृत्वैव नाकृत्वेत्यर्थः ॥

"सहैव कर्मणा सिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
ज्ञाननिष्ठा ततः कार्यं कर्माऽश्रामोचितमि"ति भगवद्वचनम् ॥

स्वदृष्ट्या प्रसन्न ईश्वरः सर्वशक्तिर्बन्धान्मोचयतीत्यत्र न कश्चिद्दोषः । प्रमाणं च–

"न तादृशी प्रीतिरीड्यस्य विष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातरि यादृशी स्यात् ।

तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोति सर्व" इत्यादिकं नैकम् । "त्यागेनैक" इत्यत्रापि त्यागेनामृतत्वमानशुः, ते कियन्त इत्याकांक्षायां केचिदेवेत्यर्थः । "मनुष्यणां सहस्रेषु कश्चिदि"त्यादिवत् । त्यागपूर्वकज्ञानेनेत्यभिप्रायः । "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः परिमुच्यन्ति सर्वे" इति वाक्यशेषात् । "विदुषा चिदर्ध्य" इत्यादेस्तु ज्ञानिनाऽपि कर्म कर्तव्यं मोक्षे सुखाधिक्यायेत्यर्थः । न समुच्चयोऽर्थः । वक्ष्यति चैतदुत्तरपादे । भाक्तं वेत्यादौ कर्मणा मोक्षप्रतिषेधो गत्यादिनिरूपणाप्रसङ्गप्राप्तः । अत्रायं स्वतन्त्रविचारः ॥

तत्त्वप्रकाशिका

मणवेति वचनात् । न च वाच्यं विद्यावचनस्य सावधारणत्वेन प्राबल्यात्तद्विरोधः स्मृतेरिति ।
तेरपि सावधारणत्वात् । न चैतावता साम्यम् । भगवद्वाक्यत्वेन प्राबल्यात् । एतेन श्रुतिस्मृत्योः
र्बलवती तदपेक्षत्वात्स्मृतेरिति चापहसितं भवति । अतो ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावान्न
पासना कर्तव्येति । सिद्धान्तयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ श्रुतीति ॥ मोक्षो ज्ञानसाध्य एव । न
ाणान्तरबाधः । ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वोपपादकबलवच्छ्रुत्यादिसद्भावात् । तथा हि । मोक्षस्य
यत्वे 'तमेवम्' इत्यादिश्रुतिः स्मृतेर्बलवती । निरवकाशावधारणयुक्तत्वात् । तथा
तोऽपीन्द्रस्य दुःखासंभिन्नसुखरूपमोक्षार्थं तत्त्वज्ञानप्रार्थनलिङ्गं च बलवत् ।
त्वात् । उत्पत्तिनाशवत्फलत्वेनावधृतकर्मणा नित्यपुरुषार्थो न भवतीत्युपपत्तिश्च
षणशून्यत्वात् श्रौतत्वाच्च । तथा 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इति वचनं च बलवत् ।
न साम्याद्युक्तिमत्त्वेनाधिक्यात् । यत एवं मोक्षस्य ज्ञानसाधनत्वे प्रत्येकं
ावोऽतो विद्यैव मोक्षसाधनमित्यस्य न स्मृतिबाध इति भावः । नन्वेवं चेत्सा
ति प्राप्तमित्यतश्च शब्दसूचितार्थमाह ॥ कर्मणेति ॥ क्रियत इति शेषः । कर्मयोगश्च
ते ज्ञातव्यम् । अतो ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वात्कर्तव्योपासनेति सिद्धम् ॥ ५० ॥

गुर्वर्थदीपिका

यत्रैवकारः स्पष्टं श्रूयते तथाऽपि ''पाठक्रमादर्थक्रमो ज्याया''निति
द्धिमास्थिता एवेत्यपि योजनासम्भवेन नासौ निरवकाशः । ''तमेवं
ं परमात्मानमेवं सहस्रशीर्षत्वाद्याकारेण विद्वानमृतो मुक्तो भवति ।
न्था न विद्यत इति सावकाशमेवकारं विहाय साक्षात्तदर्थभूत-
य वाक्यमर्यादयैवाह । अतोऽयोगव्यवच्छेदात्यन्तायोगव्यवच्छेद-
काशत्वात्सैव बलवतीति भावेनोक्तं भाष्ये सावधारणा बलवती
णयुक्तेत्यर्थः । अतो बलवती स्मृतितोऽपि बलवती ॥

भावबोधः

न बाधः ओं ॥ ५० ॥ अधिकरणस्य पादान्तर्भाव-
पूर्वाधिकरणे ''तमेवं'' इत्यादिश्रुतेः सावधारणत्वेन
े स्मृतेरपि सावधारणत्वेन भगवद्वाक्यत्वे...
ादनन्तरसङ्गतिरिति...

किं कर्मसाध्य उत ज्ञानसाध्य इति चिन्ता । तदर्थं ''तमेवं'' इति विद्यावचनं 'कर्मणैव' इति कर्मवचनेन बाध्यमुताबाध्यमिति । तदर्थं विद्यावचनस्य कर्मवचनात् प्राबल्यं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं विद्यावचनस्य प्राबल्यनियामकं कर्मणैवेति कर्मवचनगतावधारणस्य सावकाशत्वं नास्त्युतास्तीति । 'विद्यावचनस्य प्राधान्यं भ्रम' इति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह– कर्मसाध्य एवेत्यादिना । विद्याकर्मवचनयोः साम्योक्त्या विद्यावचनप्राधान्यभ्रमं उपपाद्य कर्मवचनस्य प्राबल्येनापि तमुपपादयति– न चैतावतेति । श्रुतिस्मृत्योरिति । ''विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानं'' इति जैमिनिसूत्रादित्यर्थः ।।

ननु कर्मवचनस्यापि सावधारणत्वात् सावधारणा बलवती श्रुतिरित्ययुक्तमित्यत आह– निरवकाशेति । तस्य तु सावकाशत्वं वक्ष्यत इति भावः । युक्तिमत्त्वेनेति । कर्मणो मोक्षसाधनत्वाभावसाधक ''तस्मात्'' इत्युक्तमुमुक्ष्वक्रियमाणत्वरूपयुक्तिप्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः । यद्वा, ''कर्मणा बध्यते'' इत्युक्तबन्धकत्वरूपयुक्तिमत्त्वेनेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत्–

''प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च ममप्रियः ।।''

इति भगवतस्तस्मिन्नेवाधिकप्रीतिवचनात् ।

''यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः''

इति तत्प्रीतेरेव मोक्षवचनाच्चेति न्यायविवरणोक्तमपि ग्राह्यम् । नन्वेवं तर्हि जनकादयः कर्मणा सहैव संसिद्धिं मुक्तिं गता इत्यर्थः स्यात् । तथा चोत्पन्नापरोक्षज्ञानिनां तेषां किं कर्मयोगव्यवच्छेदेनेत्यत आह– कर्मयोगश्चेति ।।३०।। इति श्रुत्यादिबलीयस्त्वाधिकरणम् ।।

भावदीपः

ॐ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॐ ।। ज्ञानचिन्ता चतुर्थपादे संगतेत्यत आह ।। यत्साधनमिति ।। तथा च यत्प्रागुपास्तेर्ज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुफलकत्वोक्त्या कर्तव्यत्वमुक्तं तदेवेह मुक्तेः कर्मजत्वस्मृतेः प्राबल्यहेतूनाऽऽक्षिप्य समाधीयत इत्येतत्पादान्तर्भावः । पूर्वानन्तर्यं चास्य नयस्येति भावः ।। प्रकृत इति ।। विद्यासाध्यत्वेन पूर्वप्रकृत इत्यर्थः । अत्र यद्यपि तमेवेति श्रुतिः कर्मणैव हीति स्मृतिबाधिता न वेत्येव चिन्ताप्रदर्शनायात्र सूत्रे न बाध इत्येवोक्तेस्तथाऽपि विद्यैवेत्यत्रोक्तमेवैतच्चिन्ताफलमिति द्योतनाय न च कर्मणैव हीत्यादिपूर्वभाष्यमेव हृदि कृत्वा संशयधर्मोद्युक्तिरिति ध्येयम् । विप्रतिपत्तिर्वादिविप्रतिपत्तिरित्यर्थः । पूर्वेणागतार्थत्वाय कर्मणैवेत्ययोगव्यवच्छेद इत्येवकारगत्युक्तिपरभाष्यसूचितयुक्तिं व्यावर्त्यपूर्वमाह ।। न च वाच्यमिति ।। भाष्ये न [illegible]

(भावदीपः)

इत्युक्तिसूचितयुक्तिं व्यावर्त्यपूर्वं व्यनक्ति ॥ न चैतावतेति ॥ एतेनेति ॥ स्मृतेर्भगवद्वाक्यत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ तदपेक्षत्वादिति ॥ धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यादिति पूर्वतन्त्रस्थस्मृत्यधिकरणे स्मृतेः श्रुतिमूलकत्वेनैव प्रामाण्योक्तेरिति भावः ॥ अपहसितमिति ॥ यदि वयं स्मृतेः श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यं ब्रूमस्तदोपजीव्यमूलश्रुतिविरोधात् विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति जैमिनीयविरोधाधिकरणोक्तन्यायेन स्मृतिरमानं स्यात् । न चैवम् । भगवत्प्रत्यक्षमूलत्वेन श्रुत्यनपेक्षत्वादिति भावः । एतेन वचनस्य प्राधान्यभ्रम इति न्यायविवरणे भ्रमत्वोक्तिरुपपादिता ध्येया ॥ अत इति ॥ विद्यावचनस्य कर्मवचनबाधितत्वादित्यर्थः ॥ तदर्थेति ॥ ज्ञानार्थेत्यर्थः ॥ विद्ययैव मोक्ष इति पूर्वभाष्यमनुवृत्त्यार्थमाह ॥ मोक्ष इति ॥ अतो न प्रमाणान्तरबाध इति भाष्यस्थप्रतिज्ञाहेतू व्याचष्टे ॥ न चैवमिति ॥ अत इत्युक्तहेतूपपादकत्वेन सावधारणेत्यादिपूर्वभाष्यं व्याचष्टे ॥ तथाहीत्यादिना ॥ स्मृतेरिति पञ्चमी ॥ निरवकाशेति ॥ नान्यः पंथा इत्यस्यैवकारवदवकाशान्तराभावादिति भावः ॥ युक्तिमत्त्वेनेति ॥ बन्धकत्वमोचकत्वाननुष्ठेयत्वाख्ययुक्तिमत्त्वेनेत्यर्थः । अत इत्यादिभाष्यं योजयति ॥ यत इति ॥ प्राप्तं तर्हि ज्ञानसमकक्षत्वमित्यत आह ॥ कर्मेति ॥ कर्म कृत्वैवेति कर्मयोगव्यवच्छेदरूपकर्मयोगश्चेत्यर्थः ॥ मोक्षातिशयेति ॥ पुरुषार्थनये तथा वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागमरणेन वेत्यादि तु पापादिमुक्तिः स्तुतिपरता चेत्यादितृतीयगीता- भाष्योक्तदिशा सावकाशम् ॥ अत इति ॥ श्रुत्यादिबलीयस्त्वेन विद्यावचनस्य कर्मवचनबाधाभावादित्यर्थः ॥ ५० ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॐ ३-३-५० ॥ पूर्वाधिकरणे तमेवमित्यादिश्रुतेः सावधारणत्वे प्राबल्यमित्युक्ते तर्हि कर्मणैव संसिद्धिमिति स्मृतेः सावधारणत्वेन भगवद्वाक्यत्वेन च प्राबल्यात् विद्यावचनस्य तद्बाध इत्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । यद्यप्यस्य पूर्वशेषत्वेनाधिकरणान्तरत्वमयुक्तम् । तथापि पृथङ्न्यायसूचकत्वात् पृथगधिकरणत्वं न्यायमालायां दर्शितमिति टीकायामधिकरणान्तरं कृतं बोध्यम् । किमिति । अत्र मोक्षः कर्मसाध्य उत ज्ञानसाध्य इति चिन्ता । तदर्थं स्मृतेः प्राबल्यमुत श्रुत्यादीनाम् । सूत्रे बाधपदेन विद्यावचनस्य प्राधान्यप्रतीतेः भ्रमत्वे स्मृतिबाधरूपयुक्त्यभिधानात् सूचितं

(वाक्यार्थमुक्तावली)

सूत्रे विद्यैव मोक्षसाधनमित्यस्येति योज्यम् । न बाधः न स्मृतिबाधः । कुतः? श्रुत्यादीनां चतुर्णां बलीयस्त्वात् निरवकाशत्वादिनातिप्रबलत्वात् । चशब्दात्परकीयस्मृतेः सावकाशत्वेन दुर्बलत्वाच्चेत्यर्थं विवक्षित्वा व्याचष्टे । मोक्ष इत्यादिना । दुःखासम्भिन्नेति । दुःखे सत्यपि सुखं न पश्ये इत्युक्त्या दुःखासमानाधिकरणसुखं (न) लभ्यत इति भावः । निरवकाशत्वादिति । मोक्षसाधनत्वं विना तदर्थप्रार्थितत्वस्य गत्यन्तराभावादिति भावः । यद्यपि न कर्मभिरिति वचनात् आगमविधय एव कर्मणो मोक्षहेतुत्वे प्रमाणम् । तथापि ज्ञानं न मोक्षहेतुरित्युक्तत्वात् तत्वज्ञानप्रार्थनं ज्ञानं मोक्षसाधनं तदर्थं प्रार्थ्यमानत्वात् । यद्यदर्थं प्रार्थ्यते तत्तत्साधनम् । यथा कर्म स्वर्गस्येति ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे लिङ्गमिति भावः । श्रौतत्वाच्चेति । कर्म न नित्यपुरुषार्थसाधकं तद्विरुद्धफलकत्वात् । यद्यद्विरुद्धफलकं न तत्तत्साधनम् । यथा पापं स्वर्गस्येति भावेनाकृतो मोक्षः कृतेनोत्पत्तिनाशवत्फलकेन कर्मणा नास्ति । तत्तस्य मोक्षस्य तस्मात् कार्यत्वे सत्यन्यासाध्यत्वात् तत्साधनविज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेदिति मोक्षो ज्ञानैकसाध्य इत्यत्रोपपत्तेः । श्रुतावेवोक्तत्वादित्यर्थः । यद्यपि मोक्षार्थं तत्वज्ञानप्रार्थनलिङ्गमपि श्रौतम् । तथापि मोक्षार्थं तत्वज्ञानप्रार्थनात् तत्वज्ञानं मोक्षफलकमित्यश्रवणात् निरवकाशत्वादित्येवोक्तम् । अनेनैव विशेषणेन लिङ्गमुपपत्तिरिति च द्वेधोक्तिः । युक्तिमत्वेनेति । कर्मणा बध्यत इत्युक्तकर्मणः बन्धकत्वरूपयुक्ति-मत्वेनेत्यर्थः । यद्वा तस्मात् कर्म न कुर्वन्तीत्युक्तमुमुक्ष्वक्रियमाणत्वरूपयुक्तिमत्वेनेत्यर्थः । विद्यैव विमुच्यत इत्यनेन विद्याभावे न मुच्यते तया विना मोचकप्रसादाभावात् प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः। इति ज्ञानिप्रियत्ववचनात् । यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति तत्प्रतीतेरेव मोक्षवचनाच्चेति सूचितप्रीतिरित्यक्तयुक्तिमत्वेनेत्यर्थः । नन्वेवं तर्हि जनकादयः कर्मणा सह कर्म कुर्वन्त एव मुक्तिं गता इत्यर्थः स्यात् । न चासौ युक्तः । अपरोक्षज्ञानिनां तेषां कर्म विनापि मोक्षसम्भवेन तद्वैय्यर्थ्येन तदयोगव्यवच्छेदायोगादित्यत आह । कर्मयोगश्चेति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॐ ।। अधिकरणस्य पादान्तर्भावज्ञापनार्थं तत्साध-नमिति । पूर्वाधिकरणे तमेवमित्यादिश्रुतेः सावधारणत्वेन प्राबल्यमित्युक्ते तर्हि कर्मणैवेति

विरुद्धवाक्यजन्यविप्रतिपत्तिरित्यर्थः । विद्याकर्मवचनयोः साम्योक्त्या विद्यावचनस्याप्राबल्यभ्रममुपपाद्य कर्मवचनप्राबल्येनापि तमुपपादयति । नचैतावतेति । एतेनेति । भगवद्वाक्यत्वेन प्राबल्यकथनेनेत्यर्थः । श्रुतिस्मृत्योरिति । विरोधेत्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति जैमिनिसूत्रादित्यर्थः । ननु कर्मवचनस्यापि सावधारणत्वात् सावधारणा बलवती श्रुतिरित्युक्तमित्यत आह । निरवकाशेति । तस्यतु सावकाशत्वं वक्ष्यते इति भावः । उत्पत्तिनाशवदिति । एवं च कृतेन उत्पत्तिनाशवत् फलवता कर्मणा अकृतनित्यपुरुषार्थो नेत्यर्थ इति स्मृतियोजना सूचिता ॥ युक्तिमत्वेनेति । कर्मणो मोक्षसाधनत्वाभावसाधक तस्मादित्युक्तमुमुक्षुसाधनमिति महान् भेदः । तथा भक्त्येति । अहं तत्वतः यावान् यस्मिन् एवं भूतं मां भक्त्या पुमान् तत्वतः अभिजानाति ततः अनन्तरं मां तत्वतः ज्ञात्वा मां विशते इत्यर्थः । नन्वस्य वचनस्य असर्वाधिकार्यविशेषविषयत्वात् कथमेकप्रकारत्वं ज्ञानस्येत्यत आह । सामान्यवचनत्वादेवेति । सौत्रश्चशब्दः पृथुत्त्वस्यानुकर्षणार्थः इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं तद्दर्शनभेद इति भाष्यं व्याचष्टे । अनेकप्रकारमेवेति । नन्वत्र प्रज्ञान्तरमित्यर्थत्वे उपासनारूपज्ञानविषयस्यालाभात् । ज्ञानमात्रस्य अपरोक्षज्ञानहेतुत्वाभावाच्च । तद्वैचित्र्ये कारणवैचित्र्यरूपहेतुर्न प्रदर्शितः स्यात् । प्रज्ञाशब्दस्यैव उपासनापरत्वे प्रज्ञापृथुत्त्ववदित्येतावता पूर्तेरन्तरशब्दो व्यर्थः स्यादित्यतः तद्व्याचष्टे । प्रज्ञान्तरं प्रज्ञाविशेष इति । अनेनोपासनाभेदवदिति भाष्येण प्रज्ञान्तरमित्यस्य प्रज्ञाविशेषस्य उपासनस्य पृथुत्त्ववद्भेदवदिति सौत्रपदं व्याख्यातमित्युक्तं भवति । ननु भाष्ये उपासनं नाम ध्यानं विवक्षितं तस्यैव अपरोक्षज्ञानसाधनत्वात् । ध्यानं च न ज्ञानं किंतु मानसीक्रिया । यथोक्तं क्रियामानसवदिति । तथाच प्रज्ञान्तरशब्दस्य प्रज्ञाविशेषपरत्वेऽपि कथमुपासनापदेन तद्व्याख्यानमित्यत आह । अवच्छिन्नेति । तथाच न ध्यानं परिस्पन्दात्मिका मानसक्रिया तथात्वे अतीन्द्रियाश्रितक्रियायाः अतीन्द्रियत्वेन अपरोक्षावभासविरोधात् । क्रियायाः रूपरहितत्वेन ध्यानरूपावभासविरोधाच्चेति भावः । न च ध्यानस्य परोक्षज्ञानरूपत्वं लिङ्गशब्दाजन्यत्वात् । श्रवणादिजनितमानसवासनामयस्य वस्तुनो मनसाऽवलोकनं ध्यानमित्यंगीकारादिति वाच्यम् । अत्र ध्यानस्य परोक्षज्ञानजन्यसंस्कारमयपदार्थविषयकत्वेन परोक्षत्वव्यवहारात् । नचैवं क्रियामानसवदिति सूत्रविरोधः । तस्य धात्वर्थक्रियावाचि
द्वा ध्यानस्य वासनामय

ज्ञातः परमाणुरित्यादिवदुपनीतभानत्वाभ्युपगमे उपासनस्य परोक्षत्वात्परोक्षव्यवहारः । शङ्कते । योग्यतैव कथं ज्ञायते इति । परिहरति । आचार्य आचक्षत इति । विशेष-बलादिति । विशेषवाक्यबलादित्यर्थः । तर्हि यावानिति वाक्यस्य का गतिरित्यत आह । यावानिति ।

वाक्यार्थविवरणम्

साम्यम् ।। ज्ञानसाध्यत्वकर्मसाध्यत्ववचनयोरुभयोरपि सावधारणत्वेन साम्यमित्यर्थः ।। भगवदिति ।। कर्मणैवेति गीतावचनस्य कृष्णवाक्यत्वेनेत्यर्थः ।। एतेनेति ।। भगवद्वाक्यत्वेन कर्मणेति स्मृतेः प्राबल्यकथनेनेत्यर्थः ।। बलवती ।। मूलप्रमाणनैरपेक्ष्यादिति भावः ।। तदपेक्षत्वात् ।। मूलप्रमाणसापेक्षत्वात् । सापेक्षनिरपेक्षयोश्च निरपेक्षस्य स्वीकार्यत्वादिति भावः ।। बहुकर्मकृत इति ।। 'अश्वमेधाञ्छतमिष्ट्वा' इत्युक्तत्वादिति ध्येयम् ।। शतम् ।। शतसंख्याकान् अश्वमेधान् इत्यर्थः । अत एव स शतक्रतुरिति ध्येयम् । कृतेनेत्यस्यार्थः उत्पत्त्यादि । अकृत इत्यस्यार्थो नित्यपुरुषार्थ इति मोक्ष इत्यर्थः ।। साम्यात् ।। कर्मणैवेति स्मृतिवचनेनेत्यर्थः । न केवलं साम्यमपि तर्हि कर्मणा बध्यते इति भगवद्वचनमेव मुमुक्ष्वक्रियमाणत्वबन्धकत्वयुक्तियुक्तत्वेन बलवत्त्वेनाधिकमेवेत्याशयेनाह ।। युक्तीति ।। स्मृतिः ।। कर्मणैवेति स्मृतिः ।।

वाक्यार्थमञ्जरी

न चैतावतेति ।। तथा च न कर्मपक्षपातो युक्त इति भावः ।। अपहस्तितमिति ।। स्मृतेः स्वतःसर्वज्ञभगवत्प्रत्यक्षमूलत्वेन श्रुत्यनपेक्षणादिति भावः ।।

ॐ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॐ ।। ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वोक्तौ न बाधः नोक्तस्मृतिबाधः । कुतः श्रुत्याबलीयस्त्वात्, तथा प्रतिपादकानां श्रुतिलिङ्गयुक्तिस्मृतीनां बलवत्त्वादित्यर्थः ।। असंभिन्नेति ।। अमिश्रेत्यर्थः । कृतशब्दार्थ उत्पत्तीत्यादि । अकृत इत्यस्य नित्यपुरुषार्थेति ।। युक्तिमत्त्वेनेति ।। कर्मणो बन्धकत्वरूपयुक्तिमत्त्वेनेत्यर्थः ।। अतिशयार्थेति ।। न तु मोक्षार्थः येन ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वं मोक्षस्येति भावः ।। ३० ।।

३१. अनुबन्धाद्यधिकरणम्

॥ ॐ अनुबन्धादिभ्यः(श्च) ॐ ॥ ५१ ॥

न केवलं श्रवणादिभिर्गुरुप्रसादेन च ब्रह्मदर्शनम् । किन्तु भक्त्यादिभिश्च ।

'सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वज्ञो विष्णुतत्परः ।
यद्गुरुः सुप्रसन्नः सन् दद्यात्तन्नान्यथा भवेत् ॥
तथाऽप्यनादिसंसिद्धो भक्त्यादिगुणपूगतः ।
लभेद्गुरुप्रसादं च तस्मादेव च तद्भवेदि'ति ॥
'भक्तिर्विष्णौ गुरौ चैव गुरोर्नित्यप्रसन्नताम् ।
दद्याच्छमदमादींश्च तेन चैते गुणाः पुनः ॥
तैस्सर्वैर्दर्शनं विष्णोः श्रवणादिकृतं भवेदि'ति च नारायणतन्त्रे ॥ ५१ ॥

॥ इति अनुबन्धाद्यधिकरणम् ॥ ३१ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अनुबन्धादिभ्यः ॥ अम्बुवदग्रहणादित्युक्तोऽपि भक्तेः प्रधानसाधनत्वज्ञापनार्थः साधनान्तरोपसङ्ग्रहार्थश्च पुनरारम्भः ॥

''भक्त्या ज्ञानान्निषिद्धानां त्यागान्नित्यहरिस्मृतेः ।
अरागाद्विहितात्यागादित्येतैरेव संयुतैः ।
अपरोक्षदर्शनं विष्णोर्जायते नान्यथा क्वचिदि''ति सत्तत्त्वे ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र ब्रह्मज्ञानसाधनोपासनस्य भक्तिपूर्वकत्वसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोक्तयथ्र्यप्रसङ्गात्समर्थनीयम् । प्रकृतं ज्ञानमेव विषयः । किं भगवद्भक्त्यादिसापेक्षं न वेति सन्देहः । नसाधनेष्वनुक्तिरुभयथा संभवतीति सन्देहबीजम् । न भक्त्यादिकं ज्ञानार्थमपेक्षितमिति पूर्वः । गुरुप्रसादासाध्यस्यैवाभावात् ।

(तत्त्वप्रकाशिका)

स्मर्यते खलु द्वेषेण ध्यायतामपि मुक्तिः 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः' इत्यादि । मुक्तिश्च न ज्ञानं विनेत्युक्तम् । अतो गुरुप्रसादसहितोपासनेन यथाकथञ्चिज्ज्ञानोपपत्तेर्व्यर्थं भक्त्यादीत्यतीतपादानुपपत्तिरिति । सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ अनुबन्धेति ॥ न केवलं श्रवणादिना प्रबलेनाऽपि गुरुप्रसादेन भगवद्दर्शनं किं तु हरिगुरुभक्तिशमदमादिभिश्च । प्राबल्येऽपि गुरुप्रसादस्य भक्त्यादिकं विनाऽसिद्धेः । तद्विना ध्यानासिद्धेश्च । द्वेषयुतध्यानस्यानर्थहेतुत्वेन श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धत्वात् । वचनान्तराणां स्वभावभक्तविषयत्वादिति भावः । 'अनुबन्धस्तु भक्तिः स्याद्बन्धः स्नेह उदाहृतः' इत्यभिधानम् । अत्रार्थे नियामिकां स्मृतिमाह ॥ सर्वेति ॥ तथाऽपि भक्त्याद्यपेक्षितमिति शेषः । तर्हि भक्त्याधिकं न ज्ञानार्थमित्यत आह ॥ तस्मादिति ॥ यदनादिसिद्धमव्यक्तं भक्त्यादि तेन गुरुप्रसादस्तेन भक्त्याद्यभिव्यक्तिरभिव्यक्तभक्त्यादिना च ज्ञानमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति ॥ भक्तिरिति ॥ अतो भक्त्यादेर्ज्ञानार्थमपेक्षितत्वादुक्तं युक्तमिति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अन्यथोक्तवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यत्रोक्तो भक्तिपाद इत्यर्थः । इत्यभिधानमिति वदता अनु=स्वानुकूलतया बध्नाति बद्धमिव वशयति स्वप्रभुमित्यनुबन्धः स्नेह इति व्युत्पत्तिस्सूचिता । तेन च स्वप्रभोरनुकूलीकरणशक्तिर्भक्तेरस्तीति लभ्यते । अतोऽल्पाक्षरत्वलाभेऽपि भक्तिपदं विहायानुबन्धपदं गृहीतम् । अत एव ''स्नेहानुबन्धो बन्धूनां मुनेरपि सुदुस्त्यज'' इति भागवतम् । स्नेहरूपोऽनुबन्धः स्नेहानुबन्धः । तथाऽपि भक्त्याद्यपेक्षितमिति शेष इत्यत्र तथापीति पदानन्तरं भक्त्याद्यपेक्षितमिति शेष इत्यर्थः । तथाऽपि=गुरुप्रसादस्य बलवत्त्वेऽपि यतोऽनादिसंसिद्धभक्त्यादिगुणपूगत एव तं गुरुप्रसादं लभेन्नान्यथा । अतो भक्त्यादिगुणपूगोऽप्यपेक्षित इति यत्तत्पदाध्याहारेण यथास्थितैव योजना द्रष्टव्या । आदिपदेन शमदमादिकं गृह्यते । अस्यैव तात्पर्यं भक्त्याद्यपेक्षितमिति । सर्वज्ञगुरुत्वादविद्ययाऽऽवृतामपि भक्तिं ज्ञात्वाऽनुगृह्णातीति भावेनोक्तमव्यक्तं भक्त्यादीति । ''भक्तिर्विष्णा''विति श्रुतेः गुरौ हरौ च या भक्तिः स्वरूपभूता यच्च शमदमादिः तत्सर्वं गुरोः प्रसन्नतां दद्यात् । तेन प्रसन्नगुरुणैते गुणाः पुनः स्पष्टा भवन्ति । तैस्सर्वैः भक्त्यादिगुणैः श्रवणादिकृतं=श्रवणादिसाधनैः कृतं दर्शनं भवेदिति योजना । भक्त्यादिगुण-

भावबोधः

ओं अनुबन्धादिभ्यश्च ओं ॥ ५१ ॥ भक्तिपूर्वकत्वसमर्थनादिति । पूर्वाधिकरणे ज्ञा
मोक्षं प्रत्यावश्यकसाधनत्वेऽभिहिते तर्हि तस्य ज्ञानस्य द्वेषयुतध्यानेनापि संभवाद्भक्तेर्वैय
मित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं भगवदिति । अत्र किं
भक्त्यादिसापेक्षं न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं द्वेषयुतध्यानमपरोक्षज्ञानसाधनं भव
न भवतीति । तदर्थं "द्वेषाच्चैद्यादय" इत्यादिवाक्यानि किं निरवकाशान्युत साव
शानीति । तदर्थं ज्ञानस्य भक्त्यैकसाध्यत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । न केवलं श्रवणादि
गुरुप्रसादेन चेति भाष्यानुरोधेन पूर्वपक्षमाह– न भक्त्यादिकमिति । तदन्वयव्यतिरेकेति
प्रमितेः प्रमाणफलत्वादिति भावः । कस्यचिद्विशेषज्ञानोपपत्तेः भक्त्यादिकं विना मुक्तिरि
न्यायविवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं योजयति – न चोपासनमिति । "भक्तिर्विष्
गुरौ चैव" "दद्याच्छमदमादींश्च" इति स्मृत्यनुसारेण सूत्रभाष्यगत "आदि" पदार्थमाह
हरिगुर्विति । "भक्त्यादिगुणपूगतः" "लभेद्गुरुप्रसादं च" इति स्मृत्यनुसारेणाह
प्राबल्येऽपीति । गुरुप्रसादस्येत्यस्य पूर्वोत्तरेण च संबन्धः । ध्यानासिद्धेश्चेति । भक्ति
विनाऽऽदरनैरन्तर्याभ्यां चित्तवृत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

"इत्यादिश्रुतिसन्दर्भात् द्वेषिणस्तम ईयते"
"इत्यादिवाक्यसंदोहात् द्वेषिणस्तम एव तु"

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह– द्वेषयुतध्यानस्येति । भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थमिति
गीताभाष्यम् ।

"स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थेनैव हि क्वचित्" ।

"द्वेषादिव गुणानाह" इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह– वचनान्तराणामिति ।
तस्मादेव गुरुप्रसादादेव तच्चभक्त्यादिकं भवेत् । विद्यमानस्य भवनायोगादभिव्यक्तं भवेत् ।
तस्मादभिव्यक्तभक्त्यादेरेव तदपरोक्षज्ञानं च भवेदित्यावृत्तिमभिप्रेत्य स्मृतिं व्याख्याति । तेन
चेत्यादिना । अन्यथा ज्ञानस्य गुरुप्रसादसाध्यत्वलाभेऽपि विवक्षितभक्तिसाध्यत्वासिद्धिरिति
भावः । स्पष्टयतीति । "भक्त्यैवैनं" इत्यादिन्यायविवरणोक्त...

भावदीपः

ॐ अनुबन्धादिभ्यः ॐ ॥ भक्तीति ॥ सूत्रादावादिपदोक्तावपि पूर्वाक्षेपरूपफलोक्तिसौकर्याय भक्तीत्येवोक्तिः । भाष्ये दृष्टेर्भक्तिसाध्यत्वोक्तावपि पादसंगत्यर्थमुपासनस्य भक्तिपूर्वकत्वेत्युक्तम् । अतो न संशयादिग्रन्थविरोधः । पूर्वत्र श्रुतिस्मृत्यादिबलात्कर्मनिरपेक्षा विद्यैव मुक्तिहेतुरित्युक्तौ तर्हि भक्त्यादिनिरपेक्षोपासनाऽपि ज्ञानहेतुः स्यात् । द्वेषाच्चैद्यादय इति स्मृतेरिति शङ्कनाद्वा पूर्वत्र कर्मवचनं कर्मयोगपरमित्युक्तौ तर्हि द्वेषवचनमपि द्वेषयोगपरमस्तु किं भक्तिनियमेनेति शङ्कनाद्वा । पूर्वत्र कर्मस्मृतिगतिरुक्ता । अत्र तु द्वेषस्मृतिगतिरुच्यत इति वा पूर्वसंगतिरिति भावः । एतेन प्रदानरूपेतिकर्तव्यताचिन्तानन्तरमेव भक्तिरूपेतिकर्तव्यता चिन्तनीयेति प्रत्युक्तम् । अन्तरङ्गकर्मचिन्तानन्तरमेव बहिरङ्गद्वेषचिन्तावसराच्चेति ॥ उक्तेति ॥ भक्तिपादोक्तभक्त्यर्थकमाहात्म्यादेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ प्रकृतमिति ॥ दर्शनाच्चेत्यादिना प्रकृतमित्यर्थः । सापेक्षमित्यनन्तरं जायत इति शेषः ।

॥ न वेति ॥ भक्तिं विना कृतादुपासनाज्जायत एवेत्यर्थः । ज्ञानसाधनेषु श्रोतव्य इत्यादिनोक्तश्रवणादिषु भक्त्यनुक्तिः प्रदानस्येवांगत्वेऽपि वार्तादेरिवाऽनंगत्वेऽपि संभवतीत्यर्थः । भक्त्यादिकमिति ॥ शमदमादिरादिपदार्थः । कुत इत्यतः सर्वलक्षणेत्यादि । तथापीत्यन्तभाष्योक्तस्मृत्या गुरुप्रसादेनेति भाष्येण च सूचितं हेतुमाह ॥ गुरुप्रसादेति ॥ तद्धि बलीय इत्युक्तेरिति भावः । प्रथमभारततात्पर्यनिर्णयोक्तस्पष्टस्मृतिं चाह ॥ सम्यगिति ॥ लक्षणानि च तत्रैवोक्तानि षण्णवत्यंगुलो यस्तु न्यग्रोधपरिमण्डलः । सप्तपादश्चतुर्हस्तो द्वात्रिंशल्लक्षणैर्युतः । असंशयः संशयच्छिद् गुरुरुक्तो मनीषिभिरित्यादिना ॥ न चैवमिति ॥ गुरुप्रसादस्यैव सर्वसाधकत्व इत्यर्थः । न केवलं श्रवणादिभिरित्यनेन सूचितयुक्तिमाह ॥ ज्ञानस्येति ॥ कस्यचिद्विशेषज्ञानोपपत्तेर्भक्त्यादिकं विना मुक्तिरित्यन्यत्रोक्तं व्यावर्त्यपूर्वं व्यनक्ति ॥ न चोपासनमिति ॥ स्मर्यत इति ॥ सप्तमस्कन्धाद्येऽध्याये गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादय इति स्मर्यत इत्यर्थः । स्मृतिबलात्साक्षादेव द्वेषान्मुक्तिः कुतो न कल्प्यत इत्यत आह ॥ मुक्तिश्चेति ॥ उक्तं पूर्वनयद्वये प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ अत इति ॥

(भावदीपः)

भक्तितारतम्यवर्णनं तदुभयमप्येतन्नयसिद्धभक्तेरावश्यकत्वमुपेत्यैवेत्येतत्पूर्वपक्षे तदप्याक्षेप्य-मेवेति भावः ॥ भाष्ये श्रवणादिभिरिति बहुवचनं मननध्यानपरमिति भावेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ केवलमिति ॥ एतेनात्र सूत्रे पूर्वसूत्राच्चकारानुवृत्तिः सूचिता ॥ प्रबलेनापीति ॥ तद्धि बलीय इत्युक्तेः । भाष्ये तस्य पृथगुक्तेश्चेति भावः । भाष्यस्थस्मृत्यनुरोधेनादिपदार्थोक्तिः शमदमादिभिश्चेति । कथमेतद्भाष्येणोक्तशङ्कानिरास इत्यतस्तथापीत्यादिस्मृत्यनुरोधेन भाष्यभावमाह ॥ प्राबल्येऽपीत्यादिना ॥ असिद्धेरिति ॥ गुरुप्रसादस्येत्यनुषङ्गः ॥ ध्यानेति ॥ पुमर्थहेतुध्यानासिद्धेश्चेत्यर्थः ॥ श्रुतिस्मृत्यादीति ॥ विवृतं चैतदनुव्याख्याने द्वेषाद्यन्मुक्तिकथनश्रुतिवाक्यविरोधि तदित्यादिना इत्यादिवाक्यसन्दोहाद्द्वेषिणस्तम एव तु । नैव मोक्ष इत्यन्तेन । नवमे गीताभाष्ये च मोघाशा मोघकर्माण इत्येतद्व्याख्यावसरे प्रपञ्चितमेतत् । द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः । वैरेण यन्नृपतय इत्यादि भगवतो भक्तप्रियत्व-ज्ञापनार्थमित्यादिना गीताभाष्योक्तमेव समाधिमाह ॥ वचनान्तराणामिति ॥ शिशुपालादीनां विष्णुपार्षदादित्वेन स्वभावभक्तानामेव शापाद्द्वेषित्वप्राप्तेरिति भावः । अनुबंधादिभ्य इत्यस्य भक्त्यादिभिरिति भाष्येऽर्थ उक्तः । तत्र सप्तमस्कन्धतात्पर्योक्ता-भिधानमाह ॥ अनुबन्धस्त्विति ॥ अत्रार्थे हरिगुरुभक्तिश्चेत्याद्युक्तार्थे । तस्मादेव च तद्भवेदित्यस्य वक्ष्यमाणस्मृत्यनुरोधेनार्थद्वयमुपेत्य स्मृतिं व्याचष्टे ॥ यदनादीत्यादिना ॥ एतदेव स्पष्टयतीति ॥ स्मृतौ तेन चैते भक्त्यादयो गुणा व्यज्यन्त इत्यर्थ इति भावः ॥ अत इति ॥ भक्त्यादिना विना गुरुप्रसादस्यासिद्धेरित्यर्थः॥ उक्तमिति ॥ भक्तिपादोक्तमित्यर्थः।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अनुबन्धादिभ्यश्च ॐ ३-३-५१ ॥ प्रकृतज्ञानमिति । तथा च प्रकृतस्य ज्ञानस्य भक्तिपूर्वकत्वसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिरनन्तरसङ्गतिश्चेति भावः। द्वेषेण ध्यायतां संरम्भेणापरोक्षमीहतां भगवदप्रियाणामपि चैद्यादीनां मोक्षदर्शनात् । ज्ञानिप्रियत्वस्य प्रीत्या मोक्षस्य चाभावात् प्रीतिरित्युक्तन्यायोऽसिद्ध इति पूर्वन्यायमाक्षिप्य समाधानादनन्त-रसङ्गतिर्वा । अत्र मोक्षसाधनज्ञानं भक्त्यादिनिरपेक्षमुत सापेक्षमिति चिन्ता । तदर्थं द्वेषयुतध्यानं तत्साधनं भवति न वेति । न केवलं श्रवणादिभिः गुरुप्रसादेन नेति भाष्यानुरोधेन पूर्वपक्षमा

श्रवणादिकृतं भवतीति वक्ष्यतीति भावः । तस्मादेव च तद्भवेत् । तैस्सर्वैर्दर्शनं विष्णोः श्रवणादिकृतं भवेदिति स्मृतेः भक्त्यादिकं विना ज्ञानासिद्धिप्रतिपादनेन सर्वत्र ध्यानाद्यर्थं भक्त्यादिनैय्यत्यलाभात् सूचितं विशेषदर्शनेत्युक्तन्यायं दर्शयितुं तन्निवर्त्यं चोद्यमाशङ्क्य निषेधति । न चेति । द्वेषेणापीति । कस्यचिदधिकारिविशेषस्य द्वेषाख्यसाधनविशेषेण ध्यानसम्भवात् तेन विशेषज्ञानोपपत्तेरित्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन ''वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौण्ड्रसाल्वादयो गतिविशेषविलोकनाद्यैः । ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमीयुरनुरक्तधियः पुनः किम्'' । संरभमार्गाभिनिविष्टचित्तानित्यादेर्ग्रहणम् । तत्र वैरेण ध्यायन्तः साम्यमीयुरिति स्पष्टमुक्तेरिति ज्ञेयम् । ननु वैरेण ध्यानस्यैव मोक्षसाधनत्वोक्तेर्ज्ञानमपि व्यर्थमित्यत आह । मुक्तिश्चेति ।

सूत्रे दर्शनाच्चेत्यतो विभक्तिविपरिणामेन दर्शनमित्यनुवर्तते । चशब्दश्च । तथा चानुबन्धादिभ्यश्च दर्शनमिति सूत्रवृत्तिमभिप्रेत्य व्याचष्टे । न केवलमित्यादिना । दद्याच्छमदमादिश्चेत्युत्तरस्मृत्यनुसारेण सूत्रभाष्यगतादिशब्दार्थमाह । शमदमादिभिश्चेति । ननु गुरुप्रसादस्य प्राबल्ये किं भक्त्यादि नेत्यतो गुरुप्रसादसाधनत्वे न तावत्तदपेक्षेत्याह । प्राबल्येऽपीति । गुरुप्रसादस्य फलोपकार्यगत्वाच्च तदपेक्षेत्याह । तद्विनेति । भक्त्यादिकं विनाऽऽदरनैरन्तर्याभ्यां चित्तवृत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः । इत्यादिश्रुतिसन्दर्भाद्द्वेषिणस्तम ईयते । इत्यादिवाक्यसन्दर्भाद्द्वेषिणस्तम एव त्वित्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह । द्वेषयुतेति । स्वभावभक्तेति । स्वभावभक्तानां शिशुपालादीनां दैत्यावेशोपाधिकृतमनोदोषे प्रसक्तेऽपि सत्वमार्गेण चेतसस्तत्र प्रसक्तौ सत्यां तदनन्तरं तदुपसर्जनीकृत्य प्रवृत्तया भक्त्या प्रसन्नो भगवान् प्रामादिकमपराधमगणय्य मुक्तिं ददातीत्येवमर्थकत्वादिति भावः । स्मृतिमाहेति । आगम इत्युक्तन्यायं दर्शयन् स्मृतिमाहेत्यर्थः । तस्मादेव गुरुप्रसादादेव तत्र भक्त्यादिकं भवेत् । विद्यमानस्य भवनायोगात् । अभिव्यक्तं भवेत्तस्मादभिव्यक्तभक्त्यादेरेवतदपरोक्षज्ञानं भवेदित्यावृत्तिमभिप्रेत्य स्मृतिं व्याख्याति । तेनेत्यादिना । तदेवेति । भक्त्यादिगुणपूगत इत्यादिशब्दार्थं तस्मादेव च तद्भवेदिति सामान्यवाक्यार्थं च स्पष्टयतीत्यर्थः । भक्तिः शमदमादिश्च प्रसन्नतां दद्यादिति स्मृतियोजना । नन्विदमधिकरणमम्बुवदग्रहणादित्यनेन

ज्ञानदर्शनान्न भक्तेस्तद्धेतुत्वमित्याक्षिप्य समाधीयत इति भेदात् । यद्वा अम्बुवदग्रहणादित्युक्तेऽपि भक्तेः प्रधानसाधनत्वज्ञापनार्थं शमादिसाधनान्तरोपसङ्ग्रहार्थं च पुनरारम्भ इति तत्वप्रदीपरीत्या समाधेयम् ।

वाक्यार्थविवरणम्

उक्तेति ॥ भक्तिपादेत्यर्थः ॥ ज्ञानसाधनेषु ॥ श्रोतव्यो मन्तव्य इत्युक्तश्रवणादिषु ॥ अनुक्तिः ॥ भक्तेः ॥ उभयथेति ॥ क्वचित् विद्यमानाविद्यमानयोरुभयोरप्यनुक्तिदर्शनात् । वस्तुतो ज्ञानसाधनाऽपि भक्तिस्तत्साधनेषु नोक्तेति ज्ञानसाधनत्वाभावादेव नोक्तेत्युभयथा सम्भवतीति अनुक्तिः सन्देहबीजमित्यर्थः । गुरुप्रसादेनैव ज्ञानसम्भवादिति भावेनाह ॥ गुरुप्रसादेति ॥ असाध्यस्यैवेति ॥ तत्सत्त्वे हि तदर्थं भगवद्भक्तिरपेक्षिता स्यादिति भावः ॥ न चैवमिति ॥ गुरुप्रसादस्यैव प्राबल्यमङ्गीकृत्य भक्तेर्वैराग्यस्य चानपेक्षितत्वोक्तौ उपासनस्याप्युपयोगाभावः प्राप्तः स्यात् । गुरुप्रसादेनैव ज्ञानोदयसम्भवादिति भावः ॥ तदन्वयेति ॥ उपासनान्वयव्यतिरेकेत्यर्थः । तथा चापरोक्षज्ञानस्य गुरुप्रसादरूपेच्छासाध्यत्वेन उपासनायाः प्रत्यक्षरूपत्वेन प्रमाणफलत्वं युज्यत इति नोपासनाभाव इति भावः ॥ भवतीति ॥ अतो भक्तिरपेक्षितेति भावः । ननु कथं द्वेषयुतध्यानेन मुक्तिरप्रामाणिकत्वादित्यत आह ॥ मर्यत इति ॥ आदिपदेन ''वैरेण यन्नृपतयः शिशुपालपौण्ड्रशाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः । ध्यायन्त आकृतधियश्शयनासनादौ तत्साम्यमीयुरनुरक्तधियः पुनः किम्'' (इति भागवते) इत्यादिवाक्यपरिग्रहः । नन्वेवं द्वेषयुतध्यानेनैव मुक्तेः सम्भवादपरोज्ञानस्यापि वैय्यर्थ्यं प्रसज्यत इति चेत्तत्राह ॥ मुक्तिश्चेति ॥ उक्तम् ॥ विद्यैवेत्यत्र । तो ज्ञानमपेक्षितमेवेति भावः । यथाकथञ्चिदुपासनेनेत्यन्वयः । भक्तिरहितेनेत्यर्थः । सिद्धिः गुरुप्रसादस्येति वर्तते ॥ तद्विना ॥ भक्त्यादिकं विना । ननु भक्तिं विना कथं न ानसिद्धिः । द्वेषेणापि तत्सम्भवात् । तेन च मुक्तिसम्भवादित्यत आह ॥ द्वेषयुक्तेति ॥ ई द्वेषाच्चैद्यादयः इत्यादिवचनान्तराणां का गतिरित्यत आह ॥ वचनान्तरमिति ॥ ''चैद्ये नरके चैव शाल्वे कंसे च रुक्तिणि । आविष्टास्तु हरेर्भक्ता'' इति प्रमाणबलेन चैद्यादौ वद्वयसमावेशेन तत्रत्यस्वभावभक्तविषयत्वादित्यर्थः ॥ अयमभिप्रायः ॥ द्विविधानि त्यानि । 'वैरेण यन्नृपतय' इत्यादीनि

(वाक्यार्थविवरणम्)

खट्वारूढ । 'खट्वारूढो जाल्म' इति वचनात् । वैधवेय म्रियस्व' इति । तस्य वाक्यस्य न पुत्रमरणविधाने तात्पर्यं किन्तु विहितकरणे । यथा वा 'वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतश्शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत्'' इत्यत्र नाकार्यकरणे तात्पर्यं किन्तु सर्वथा भर्तव्यत्वे । तथा द्वेषेण स्मरणे मुक्तिर्भवतीति पुराणवाक्यस्यापि न तद्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वे तात्पर्यं, किन्तु स्मरणस्य कर्तव्यतायामेव । द्वितीयानां तु इयं गतिः । चैद्यादीनां द्वेषतो मुक्तिं प्रतिपादयद्वाक्यं भगवतः कृपालुत्वादीन् गुणानेवाह ॥ शापादिना द्वेषं कुर्वन्तोऽपि चैद्याद्याः तात्कालिकं द्वेषमगणय्य पूर्वतनीं भक्तिमेवापेक्ष्य भगवता मोचिताः । अहो भगवतः कृपालुत्वं, निर्विकारत्वं, सत्यसङ्कल्पत्वं चेत्येवं तस्य भक्तप्रियत्वादिगुणज्ञापन एव तेषां वाक्यानां तात्पर्यमिति ।

॥ यथोक्तम् ॥ (अनुव्याख्याने) ''स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थेनैव हि क्वचित् ॥ द्वेषादिव गुणानाह पुराणे क्रुद्धवाक्यवत् ॥ यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं मरेत्याक्षेपपूर्वकम् ॥ प्रोक्तस्यान्यस्य कृत्यर्थं वदत्येवं पुराणगमि''त्यादि । भाष्ये भवेदित्यनन्तरं अतो भक्त्याद्यनपेक्षितमिति यद्यपीत्येतावान् वाक्यशेषः । भाष्ये कथं भक्त्याद्यपेक्षितमित्यतस्त्वया आवश्यकत्वेनोच्यमानगुरुप्रसादसाधनत्वादित्याह ॥ अनादीति ॥ न ज्ञानार्थमिति ॥ किन्तु गुरुप्रसादार्थमेवेति प्राप्तमिति भावः । यदनादिसिद्धमव्यक्तभक्त्यादिकं तेन गुरुप्रसादः इत्यस्य 'तस्मादेव च तद्भवेत्' इत्येतद्व्याख्यानपरत्वे अनादिसिद्धेत्यादिना पुनरुक्ति-प्रसङ्गात् । तस्मादित्येतदर्थानुवादपरमिति ज्ञेयम् ॥ तथाहि ॥ तस्मादित्यस्य तेनेत्यर्थः । तथा च यदनादिसिद्धाव्यक्तभक्त्यादिकं तेन गुरुप्रसादो भवतीत्युक्तम् । तस्मात्तेन च ॥ गुरुप्रसादेनेति ॥ एवं च तस्माद्गुरुप्रसादेन च तत्तु भक्त्याद्यभिव्यक्तिर्भवेत् । तस्मादभिव्यक्तभक्त्यादिना च तदपरोक्षज्ञानं भवेदिति योजना ज्ञातव्या ॥ एतदेव ॥ पूर्वप्रमाणोक्तमेव । भाष्ये गुरौ चैव भक्तिरित्यनन्तरं शमदमादिश्चेति योज्यम् । तेन च गुरोर्नित्यप्रसादेनैव ते हरिगुरुभक्तिशमदमाद्या गुणाः पुनर्व्यज्यन्ते । तैः सर्वैरभिव्यक्तैर्भ-क्त्यादिभिर्गुणैर्विष्णोर्दर्शनं भवेदित्यर्थः । श्रवणादिकृतमित्युक्त्या तदप्यपरोक्षज्ञानसाधनं भक्त्यादिगुणवदिति सूचितमिति द्रष्टव्यम् ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

उक्तेति ॥ द्वितीयपादोक्तभक्तीत्यर्थः ॥ न चैवमिति ॥ तत्साध्यज्ञानस्यापि

शिशुपालः उक्तं विद्यैव निर्धारणादित्यत्र । तथाच चैद्यादीनां द्वेष पूर्वकध्यानेन ज्ञान
मित्यवश्यमङ्गीकार्यमिति भावः ॥

ॐ अनुबन्धादिभ्यः ॐ ॥ ब्रह्मज्ञानमनुबन्धादिभ्यः भक्त्यादिभ्यो भवती
प्रसादस्येत्यस्य पूर्वेण चोत्तरेण च सम्बन्धः ॥ तद्भिनेति ॥ भक्तिं विना आदरनैरं
चित्तवृत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ स्वभावभक्तेति ॥ पूतनाकंसनरकशिशुपालादिषु द्विधा ।
सन्तोऽसन्तश्चेति दशमतात्पर्योक्तेरिति भावः । अभिधानं सप्तमतात्पर्योक्तम् ॥ अभि
रिति ॥ विद्यमानस्य पुनर्भावनायोगादिति भावः । तस्मादित्यादेरावृत्तिं मत्वा
अभिव्यक्तेरिति ॥ ३१ ॥

३२. दर्शनभेदाधिकरणम्

॥ ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॥ ५२ ॥

उपासनाभेदव(त्त)द्दर्शनभेदः । तच्चोक्तं कमठश्रुतौ —

'अन्तर्दृष्टयो बहिर्दृष्टयोऽवतारदृष्टयः सर्वदृष्टय इति । देवा वाव सर्वदृष्ट
चोत्तरोत्तरमाब्रह्मणोऽन्येषु (तु) यथोयोगं यथा ह्याचार्या आचक्षत' इति । अ
च —

'दृष्ट्वैव ह्यवताराणां मुच्यन्ते केचिदञ्जसा ।
दर्शनेनाऽन्तरेणान्ये देवास्सर्वत्र दर्शनात् ॥
तेषां विशेषमाचार्यो वेत्ति सर्वज्ञतां गत' इति ॥ ५२ ॥

॥ इति दर्शनभेदाधिकरणम् (प्रज्ञान्तराधिकरणम्) ॥ ३२ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

एवं भक्त्यादिमतामुपासकानां किमेकरूपं ब्रह्मदर्शनमुत तारतम्येन स्थितमिति
मनोवृत्तीनां भक्त्यादीनां नानारूपत्वेऽपि वस्तुन एकरूपत्वात्तद्दर्शनेनाप्येकरूपेण भवित
अन्यथा भ्रमत्वप्रसङ्गादित्यत आह–प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॥ उपासनाभेदवद्भक्ति
दर्शनभेदः । युक्तेः श्रुतेश्च । नहि भक्तितारतम्यादुपास्तितारतम्याच्च जायमानं दर्शनं

(तत्त्वप्रदीपिका)

सुखतारतम्यसाधनमेकरूपं भवितुमर्हति । एकरूपत्वेऽपि वस्तुनः पुरुषादिविशेषम दर्शनविशेषसम्भवादन्तरुपासका अन्तर्दृष्टय इत्यादि ॥

''अन्यया विद्यया मुक्तिः सुराणामन्यया नृणाम् ।
तत्रापि योग्यताभेदात्प्रतिभेदा अवान्तराः ॥
यया यस्य विमुक्तिः स्यात्तद्दाता मुख्यतो गुरुः ।
एकदेशगुरुत्वं स्यादन्यविद्याप्रदस्य त्वि''ति मानससंहितानाम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र यत्साधनं भगवदुपासनमुक्तं तस्मिन् ज्ञाने विशेषसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगति अविशेषे मोक्षविशेषाभावप्रसङ्गात्समर्थनीयमेतत् । प्रकृतं भगवद्दर्शनमेव विषयः । सर्वेषामेकप्रकारमुतानेकप्रकारमिति सन्देहः । धर्मद्वैविध्यदर्शनं संदेहबीजम् । एकप्रकारमेवेति पक्षः । 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण' इति सर्वेषामविशेषितज्ञानेन मोक्षश्रवणात् । तथा 'भ मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इति भक्त्यादिना पूर्णज्ञानोत्पत्तेः संपूर्णज्ञानेनैव मोक्षस्मरणात् । सामान्यवचनत्वादेव सर्ववि ज्ञायते । अतः सर्वेषां दर्शनसाम्यादुक्तं मुक्ततारतम्यमयुक्तमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य ॥ प्रज्ञेति ॥ अनेकप्रकारमेवाधिकारिणां भगवद्दर्शनम् । तत्साधनोपासनस्यानेकप्रकारत्वात च साधनानुसारित्वादिति भावः । प्रज्ञांतरं प्रज्ञाविशेषः । अविच्छिन्नपरोक्षज्ञानसंततिर्हि ध्या नन्वनेकविधसाधनवतामपि कदाचित्कर्षकाणामिव साध्यसाम्यं किं न स्यादित्यत आह ॥ ॥ सर्वदृष्टयो व्याप्तिदर्शिनः । अन्येष्ववतारादिदर्शिषु । योग्यतैव कथं ज्ञायते । यथा ह्य आचक्षते । यद्यस्ति दर्शनभेदस्तर्हि न सर्वेषां मोक्षः स्यात्संपूर्णज्ञानेनैव मोक्षस्य श्रुत्यादि त्वादित्यत आह ॥ अध्यात्मे चेति ॥ एवं विशेषबलात् श्रुतिर्यथायोग्यं दृष्ट्वेत्युपपन्ना । 'यावा स्मीति' हिरण्यगर्भविषयतयोपपन्नम् । सामान्यतः सर्वज्ञानमिति सर्वविषयं वा । अतो विशेषसद्भावाद्युक्तं मोक्षतारतम्यमिति सिद्धम् ॥ ५२ ॥

गुर्वर्थदीपिका

परोक्षज्ञानसन्ततिरित्यत्र लौकिकापरोक्षप्रत्यासत्त्यजन्यत्वात्परोक्षेत्युक्तम् । उपप

भावबोधः

ओं प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ओं ॥ ५२ ॥ अधिकरणस्य पादान्त ज्ञापनायाह– यत्साधनमिति । अत्र पूर्वं ज्ञानस्य भक्तिसाध्यत्वेऽभिहिते ''वृद्धिह्रासभा इति भक्तेः वैचित्र्यस्योक्तेः कथं विचित्रभक्तिसाध्यत्वमविचित्रज्ञानस्येत्याक्षेपोत्थानाद रसङ्गतिरिति भावः । ''वृद्धिह्रासभाक्त्वं'' इत्यत्र फलतारतम्येन भक्त्यादिसकलतार साधनम् । अत्र तूपासनारूपसाधनवैचित्र्येणापरोक्षज्ञानलक्षणसाध्यवैचित्र्यसाधनमिति भेदः । किं सर्वेषामित्यादि । अत्र भगवद्दर्शनं किं सर्वेषामेकप्रकारमुतानेकप्रका चिन्ता। तदर्थं ''दृष्ट्वैव तं मुच्यते'' इति ''यावान्'' इत्यादिवाक्यं सर्वेषामविशेषितज्ञ मोक्षहेतुत्वप्रतिपादकं भवत्युत न भवतीति । तदर्थं ज्ञानवैचित्र्ये प्रमाणं नास्त्युतास्तीति

''दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण'' ''यावान् यश्चास्मि तत्वतः'' ''ततो मां त ज्ञात्वा'' इत्यादिसामान्याभिलापमात्रेण दर्शनस्याविशेष इति न्यायविवरणं मनसि नि पूर्वपक्षमाह– दृष्ट्वैवेत्यादिना । सौत्रः ''च'' शब्दः पृथक्त्वस्यानुकर्षणार्थ इत्यभिप्रेत्य दर्शनभेद इति भाष्यं व्याचष्टे– अनेकप्रकारमेवेति ॥

ननु अत्र ''प्रज्ञान्तरं'' इत्यस्यान्या प्रज्ञा प्रज्ञान्तरमित्यर्थत्वे उपासनारूपज्ञ विशेषस्यालाभात् ज्ञानमात्रस्यापरोक्षज्ञानहेतुत्वाभावाच्च तद्वैचित्र्ये कारणवैचित्र्यरूप प्रदर्शितः स्यात् । प्रज्ञाशब्दस्यैवोपासनापरत्वे प्रज्ञापृथक्त्ववदित्येतावता पूर्तेऽन्तरश व्यर्थः स्यादित्यतस्तद्व्याचष्टे– प्रज्ञान्तरं प्रज्ञाविशेष इति । अनेनोपासनाभेदवदिति भा प्रज्ञान्तरमित्यस्य प्रज्ञाविशेषस्योपासनस्य ''पृथक्त्वाद्भेदवत्'' इति सौ व्याख्यातमित्युक्तं भवति ॥

ननु भाष्ये उपासनं नाम ध्यानं विवक्षितम् । तस्यैवापरोक्षज्ञानसाधनत्वात् । ध्यान न ज्ञानं किं तु मानसीक्रिया । यथोक्तं क्रिया मानसवदिति । तथा च प्रज्ञान्तरप प्रज्ञाविशेषपरत्वेऽपि कथमुपासनापदेन तद्व्याख्यानम् । मानसक्रियारूपस्य ध्यानस्य प्रज्ञाविशेषत्वमित्यत आह– अविच्छिन्नेति ।

(भावबोधः)

''नैरन्तर्यं मनोवृत्तेर्ध्यानमित्युच्यते बुधैः''

इति स्मृतौ श्रवणदर्शनादिजनितमानसवासनामयस्य वस्तुनो मनसावलो ध्यानमित्यङ्गीकारादिति । सुधायां च ध्यानस्य मानसत्वोक्तेश्चेति चेत्, सत्यम् । ध्यानस्य परोक्षज्ञानजन्यसंस्कारमयपदार्थविषयकत्वेन परोक्षत्वव्यवहारात् । अत एव सुध श्रवणदर्शनादिजनितमानसवासनामयस्येति श्रवणरूपज्ञानस्यापि वासनाकारणत्वमुक्तम् अत एव चापरोक्षज्ञानजन्यसंस्कारमयमानोरथिकपदार्थविषयकज्ञानादौ न परोक्ष व्यवहारः । न चैवं क्रियामानसवदिति सूत्रविरोधः; तस्य धात्वर्थक्रियावाचित्वात् । य ध्यानस्य वासनामयपदार्थविषयकत्वेनाऽपरोक्षरूपत्वेऽपि तस्य परमात्मविषयकत्व नैष्फल्यप्रसंगात्तद्विषयकत्वमावश्यकम् । तथा च, ध्यानस्य परमात्मविषय अपरोक्षरूपत्वायोगेन ''ज्ञातः परमाणुः'' इत्यादिवत् उपनीतभानत्वाभ्युपगमे उपनाय परोक्षत्वव्यवहारः ॥

अत्र तदुक्तमित्यनेन भाष्योदाहृतश्रुतिवत्

''यथायोग्यमेवैष आत्मानं''

इत्यादि न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिरपि गृहीतेति ज्ञातव्यम् । विशेषबलादिति विशेषवाक्यबलादित्यर्थः । ''यावान्यश्चास्मीति'' ब्रह्मण एव ज्ञानोपपत्तेः । ''याव इत्यत्रापि सामान्यविशेषज्ञानोपपत्तेश्चेति न्यायविवरणं मनसि निधायाह– यावानिति ॥ प्रज्ञान्तराधिकरणम् ॥ ३२ ॥

भावदीपः

ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तं ॐ ॥ ज्ञानपादान्तर्भावमाशङ्क्योपासना चिन्तारूपत्वेन निवेश इति भावेनाह ॥ यत्साधनमिति ॥ उक्तमिति ॥ तन्निर्धार नियमस्तद्दृष्टेरित्यादावुक्तमित्यर्थः । न चैवं तदानन्तर्यमेवास्य शङ्क्यम् । सा प्रदानानुबन्धादितिकर्तव्यतानिरूपितेत्यपि तात्पर्यात् । तथा च साधने विशेषचिन्त अत्र तत्साध्ये ज्ञाने विशेषचिन्तनात्पूर्वानन्तर्यमस्येति भावः ॥ मोक्षविशेषेति ॥ त यावदधिकारमित्यत्रोक्तमोक्षविशेषणाधिकारनियमो न युक्त इति भावः ॥ प्रकृतमि दर्शनाच्चेत्यादिनेति भावः ॥ धर्मद्वैविध्येति ॥ लोके कश्चिन्मनुष्यत्वादिधर्मे एक

मुच्यते नापरेण । यावान्यश्चास्मि तत्वतः । ततो मां तत्वतो ज्ञात्वेत्
लापमात्रेण दर्शनस्याविशेष इत्यन्यत्राविशेषपदोक्तमाह ॥ एकप्रकारमेवेति ॥
दृष्ट्वैवेति यावानिति च श्रुतिस्मृतिरूपं वाक्यद्वयमित्युपेत्य तत्रोक्तमेव हेतुमाह
स्वस्वयोग्यतानुसारेण दृष्ट्वैवेति श्रुतेः सावकाशत्वं मन्वान आह ॥ तथेति
गीतायामन्तिमेऽध्याये । अधिकारिविशेषपराऽस्तु स्मृतिरित्यतो दृष्ट्वैवेति भ
व्यावर्त्यमाह ॥ सामान्येति ॥ अत इति ॥ श्रुतिस्मृतिबलादित्यर्थः ।
साधनस्यैकरूप्ये साध्यतारतम्यस्याऽयोगादिति भावः ॥ एकस्यैव दृष्टिभेद इति
भाष्यं व्याचष्टे ॥ अनेकेति ॥ प्रकृतत्वाद्भगवदित्युक्तिः । निर्बीजत्व
दृष्टान्तोक्तिलब्धं हेतुमाह ॥ तत्साधनोपासनस्येति ॥ ध्यानस्येत्यर्थः । अप्रय
निरासाय वतिप्रत्ययलब्धानुकूलतर्कमाह ॥ फलस्य चेति ॥ अर्थसामान
भावः । उपासना कथं प्रज्ञान्तरपदलब्धेत्यत आह ॥ प्रज्ञेति ॥ व
विषयत्वात्परोक्षेत्युक्तम् ॥ इत्यत आहेति ॥ लोके तथात्वेऽपि नेह तथा श्रुति
भावः ॥ श्रुत्यादीति ॥ स्मृतिरादिपदार्थः ॥ इत्यत आहेति ॥
ज्ञानतारतम्यस्य अन्यया विद्यया मुक्तिः सुराणामन्यया नृणाम् । तत्र
भेदात्प्रतिभेदा अवान्तरा इत्यादिषष्ठबृहद्भाष्योक्तस्मृतिसिद्धत्वान्न सर्वेषां संपू
इति भावः । तर्हि दृष्ट्वैवेति श्रुतेर्भक्त्या मामभिजानाति यावानिति स्मृतेश्च
आह ॥ एवमिति ॥ दृष्ट्वैव ह्यवताराणामित्याद्युक्तविशेषबलादित्यर्थः ॥ य
॥ ब्रह्मण एव ज्ञानोपपत्तेर्यावानित्यत्राऽपि सामान्यविशेषज्ञानोपपत्तेश्चेत्यन
हिरण्यगर्भेति ॥ सर्वविषयं सर्वाधिकारिविषयमित्यर्थः ॥ अत इति ॥ त
स्याऽनेकप्रकारत्वाद्धेतोरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ ३-३-५२ ॥ न भक्तेर्ज्ञानसाध
तथात्वे ज्ञानस्यैकप्रकारत्वेन भक्तेरपि तथात्वापत्त्या वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्
तम्यायोगप्रसङ्गादित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । ननु वृद्धिह्रासभाक्त्वमित
भक्तिज्ञानादेरिति ज्ञानतारतम्यस्याप्युक्तमिति गतार्थमिदमधिकरणमिति चेन्न
तारतम्येन भक्त्यादिसकलसाधनतारतम्यसाधनत्वम् । अत्र तूपासनारूपस

(वाक्यार्थमुक्तावली)

परोक्षज्ञानरूपसाध्यवैचित्र्यसाधनमिति भेदात् । मोक्षविशेषेति । यावदधिकारमवस्थितिरि त्रोक्तमोक्षविशेषाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । किमिति । ज्ञानं किं सर्वेषामेकप्रकारमुत कप्रकारमिति चिन्ता । ''तदर्थं दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण,'' ''यावान् यश्चास्मीत्यादिव सर्वेषामविशेषितज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वप्रतिपादकं न भवत्युत भवतीति । अध्यात्मवचने दृष्ट्वै मुच्यते इत्याद्यालापस्य यथायोग्यं दृष्ट्वेति सावकाशत्वकथनात्सूचितमालाप इत्युक्तन दर्शयन् पूर्वपक्षयति । दृष्ट्वैवेति । ब्रह्मैवं दृष्ट्वाऽदोष एवं दृष्ट्वा इत्यादिविशेषनिर्देशं वि दृष्ट्वा मुच्यते इति सामान्येनाविशेषितज्ञानेन मोक्षलाभादित्यर्थः । यो भव मामभिजानाति परोक्षेण सः ततः भक्त्यादिसाधनात् अहं तत्वतः यावत्परिमाणा विशिष्टोऽस्मि यश्च यद्रूपविशिष्टोऽस्मि तावन्तं मामपरोक्षं ज्ञात्वा तदनन्तरं मामविल विशत इति स्मृत्यर्थः । नन्विदं गीतावाक्यमधिकारिविशेषनियतमित्यत आह सामान्येनेति । सौत्रश्चशब्दः पृथगित्यस्यानुकर्षणार्थ इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं दर्शनभेद इति भ व्याचष्टे । अनेकप्रकारमेवेति । अवधारणार्थश्चशब्दः पृथगित्येनन सम्बद्ध्यत भावेनानेकप्रकारमेवेत्युक्तम् । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति न दृष्टान्तमात्रे तात्पर्यम् । तथ घटपृथक्त्ववदित्यपि वक्तुं शक्यत्वेन प्रज्ञान्तरपृथक्त्वग्रहणे विशिष्यकारणाभावादतो प्रज्ञान्तरपृथक्त्वं तथैव तदनुसारेणैवेति प्रतिपादने तात्पर्यमिति भावेन व्याचष्टे तत्साधनेति । अन्या प्रज्ञा प्रज्ञान्तरमित्यत्र यद्यन्तरशब्दो भेदवचनस्तर्हि प्रज्ञान्तर इ स्यात् पृथक्त्ववदिति व्यर्थमित्यत आह । प्रज्ञान्तरं प्रज्ञाविशेष इति । प्रज्ञान्यम सक्रियारूपस्य ध्यानस्य कथं प्रज्ञाविशेषत्वोक्तिरित्यत आह । अविच्छिन्नेति । हिश ध्यानस्य प्रज्ञान्यत्वे ध्येयरूपादिविषयत्वानुपपत्तेरिति युक्तिं सूचयति । ननु ध्यानपरोक्षज्ञानरूपत्वं युक्तम् । लिङ्गशब्दाजन्यत्वात् । श्रवणदर्शनादिजनितमा वासनामयस्य वस्तुनो मनसाऽवलोकनं ध्यानमिति सुधायामुक्तेश्चेति चेन्न । अत्र ध्य परोक्षज्ञानजन्यवासनामयपदार्थविषयकत्वेन परोक्षत्वव्यवहारात् । अत एव सु श्रवणदर्शनादिजनितमानसवासनामयस्येति श्रवणजन्यज्ञानस्यापि वासनोपादानत्वमुक्तम्

यद्वा ध्यानस्य वासनामयपदार्थांशेऽपरोक्षत्वेऽपि तदन्तर्गतभगवद्विषयकत्वे परोक्ष परोक्षज्ञानसन्ततिरित्युक्तमित्यविरोधः । एतेन ज्ञातःपरमाणुरितिवत् परमात्मन उपनी भानस्याङ्गीकार्यत्वात् तदंशे परोक्षत्वं नास्तीति निरस्तम् । ज्ञातः परमाणुरित्या

चात्र विवक्षितम् । तदंशे परोक्षत्वमिति । कदाचिदिति । कदाचित्कर्षकाणामिव
साम्येन दृष्टितारतम्यस्य कदाचिदनियतत्वं किं न स्यादित्यतो दृष्टितारतम्ये नि
सुस्थिरत्वं श्रुत्याहेत्यर्थः । एवं सुस्थिरत्वमिति न्यायोऽपि सूत्रारूढो भवति । न
दर्शनपृथक्त्वं साधनपृथक्त्वहेतुसिद्धं किन्तु तदुक्तं चेति चशब्दस्य तदुक्तमित्यत्राप
मभिप्रेत्य भाष्ये तच्चोक्तमित्युक्तं ज्ञेयम् । अन्तर्बहिरवतारदृष्टयः सर्वदृष्टय इ
वारयति। व्याप्तिदर्शिन इति । देवा व सर्वदृष्टय इति व्यक्तिविशेषनिर्धारणो
अवतारादिदर्शिनः क इत्यस्योत्तरमन्येषु तु यथायोगमिति । तद्व्याचष्टे । अन्येषि
अवतारदर्शिषु योग्यतानुसारेण व्यक्तिविशेषनिर्धारणमित्यर्थः । यद्वावतारादिद
यथायोगमुत्तरोत्तरमधिकारिणो ज्ञेया इत्यर्थः । तदुक्तमित्यस्या दृष्टिपृथ
सर्वज्ञानिनामुक्तेरित्येतत् स्मृतौ चोक्तमित्यर्थं मत्वा प्रवृत्तमध्यात्म इत्येतदवतार
यद्यस्तीति । विशेषबलादिति । विशेषवाक्यबलादित्यर्थः । तेषु चोत्तरोत्तरमाब्रह्मण
व्याप्तदर्शिकाष्ठात्वेन ब्रह्मण उक्त्या सूचितं यावान् यश्चास्मीति सावकाशत्वं दर्श
यावानिति । सामान्यतः सर्वज्ञानमिति । सामान्यतः सर्वज्ञानमत्र विवक्षितमितीद
सर्वविषयं चेत्यर्थः ।

सूत्रे क्रियामानसवदित्येतत् विशदयितुं प्रज्ञान्तरमित्युक्तम् । दर्शनस्य पृथ
पुनर्दृष्टिग्रहणमन्तर्दृष्टय इति श्रुत्यनुसरणायेति ज्ञेयम् ।

वाक्यार्थविवरणम्

प्रज्ञाविशेषः ॥ उपासनेत्यर्थः । सूत्रे दृष्टिः दृष्टिपृथक्त्वमित्यर्थो द्रष्ट
ध्यानरूपोपासनायाः मानसपरिस्पन्दक्रियारूपायाः कथं प्रज्ञान्तरपदेन ज्ञानरूप
इत्यतस्तदुपपादयति ॥ अविच्छिन्नेति । ननु एवं वासनामयवस्तुनो मनसाऽ
ध्यानमिति मानसा परोक्षत्वोक्तिविरोध इति चेदुच्यते । वासनामयवस्त्वंशेऽप
तदन्तस्स्थभगवद्रूपविषये च परोक्षरूपमिति नरसिंहाकारज्ञानाङ्गीकारादविरोध
गुरुचरणाः ॥ अनेकविधेति ॥ भिन्नभिन्नोपासनारूपानेकसाधनेत्यर्थः ॥ साध्यसा
भगवद्दृष्टिरूपफलसाम्यम् । तत्र दृष्टान्तः ॥ कर्षकाणामिवेति ॥ तत्रानेकविधं स
लाङ्गलादिना भूम्याः कर्षणादिसाध्यं धान्यादि । भाष्ये ॥ अन्तः ॥ स्वरूपहृदय
बहिः ॥ स्वरूपात् बाह्यहृदये । पूर्णज्ञानेन सर्वेषामिति शेषः ॥ विशे

विशेषवचनेत्यर्थः । अन्ये–ऋषयः । आन्तरेण दर्शनेन–केवलस्वबिम्बदर्शनेन । पूर्वप्र बहिर्दृष्टयोऽवतारदृष्टयः' इत्यत्र मध्यमाधिकारिव्यतिरिक्ताधर्माधिकारिप्रभेदग्रहणम् 'बहिर्दृष्टय' इति चतुर्गुणोपासकाः । अवतारदृष्टय इत्यात्मत्वोपासकाः इति ध्येयम् ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

अविशेषितेति ॥ दर्शने तारतम्यानुक्तेरिति भावः ॥ भक्त्येति ॥ अहं यावान् यश्च तावन्तं मां भक्त्या सम्यग्जानाति तदनंतरं समृद्धेन ज्ञानेन मां प्रपद्यत इत्यर्थः । यावदधिकारमित्यत्र ॥ ॐ प्रज्ञांतरपृथक्त्ववद् दृष्टिश्च तदुक्तं ॐ ॥ प्रज्ञांतरस्य ध्य पृथक्त्ववत् नानात्ववत् दृष्टिर्ज्ञानं च पृथक् नाना तदुक्तं तज्ज्ञानतारतम्यमन्तर्दृष्टय श्रुतावुक्तमित्यर्थः । ननु भाष्ये उपासनानाम ध्यानं विवक्षितं तस्यैवापरोक्षज्ञ साधनत्वात्ध्यानं न ज्ञानं किं तु मानसीक्रिया । तथा च प्रज्ञांतरशब्दस्य ज्ञानविशेष कथमुपासनापदेन तद्व्याख्यानमित्यत आह ॥ अविच्छिन्नेति ॥ तथाच न मानसीक्रिया तथात्वेऽतीन्द्रियमनोनिष्टक्रियाया अप्यतीन्द्रियत्वेनापरोक्षावभासविर क्रियाया रूपरहितत्वेन ध्याने रूपावभासविरोधाच्चेति भावः । ननु न ध्यानस्य परोक्ष रूपत्वं वक्तुं युक्तं तस्य मानसत्वेनापरोक्षत्वात् । नैरंतर्यं मनोवृत्तेर्ध्यानमित्युच्यते बुधै स्मृतेः । श्रवणदर्शनादिजनितमानसवासनामयस्य वस्तुनो मनसावलोकनं ध्यानमित कारादिति सुधोक्तेश्च । तस्य लिङ्गशब्दाजन्यत्वाच्चेति चेत् सत्यं, ध्यानस्य वासनामय विषयकत्वेनापरोक्षरूपत्वेपि परमात्मस्वरूपविषये अपरोक्षरूपत्वायोगेन ज्ञातः परमा त्यादिवदुपनीतभानाभ्युपगमेनोपनायकागमजन्यज्ञानस्य परोक्षत्वेन ध्यानेऽपि परोक्षत्वव्य इत्यदोषः । न च तस्य भगवद्विषयकत्वमेव नेति वाच्यम् । तथात्वे नैष्फल्यप्रसङ्ग कर्षकाणामिति ॥ विषमसाधनवतामपि कृषीवलानां समानफलवत्त्वदर्शनादिति भा विशेषबलात् विशेषवाक्यबलात् ॥ हिरण्यगर्भेति ॥ तस्यापि श्रुत्युक्तं य बोध्यम् ॥ ३२ ॥

३३. न सामान्याधिकरणम्

॥ ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॐ ॥ ५३ ॥

न सामान्यदर्शनमात्रेण मुक्तिः । यथा मृत्युमात्रात् । न हि लोकापि

'सामान्यदर्शनाल्लोका मुक्तिर्योग्यात्मदर्शनादि'ति हि नारायणतन्त्रे ।
'मुच्यते नात्र संदेहो दृष्ट्या तु स्वात्मयोग्यये'ति च ॥
'दर्शनेनाऽऽत्मयोग्येन मुक्तिर्नान्येन केनचिदि'ति चाध्यात्मे ॥ ५३

॥ इति न सामान्याधिकरणम् ॥ ३३ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

दर्शनमात्रान्मोक्ष इत्यनङ्गीकारे केषाञ्चिद्दर्शनानां नैष्फल्यं स्यात् । तथाच सर्व
दीनामवतारादिदृष्टयो नैवाकांक्ष्येरन्नित्यत आह– सामान्यादित्यादि सूत्रम् ॥
स्वयोग्यरूपदर्शनेन समानतयार्तमानं सामान्यदर्शनम् । तेनोर्ध्वलोकप्राप्तिरेव । यथा
पासनानाम् । आरब्धकर्मक्षय एव हि मुक्तिस्तद्दर्शिनामपि ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र यत्साधनमुपासनं तज्ज्ञानस्य बिम्बविषयस्य मोक्षसाधनत्वसमर्थनादस्
संगतिः । अन्यथा न बिम्बोपासनमावश्यकमिति सिध्यतीत्येतत्समर्थनीयम् ।
विषयः । किं बिम्बरूपविषयं मुक्तिसाधनमुत यत्किञ्चिद्रूपविषयमिति सन्देहः । '
परम्' इत्याद्युक्तेः साधारण्यं सन्देहबीजम् । यत्किञ्चिद्रूपविषयं मोक्षसाधनमिति
भगवतः सर्वरूपेष्वपि साम्यात् । न हि कस्यचिद्रूपस्य मोक्षदातृत्वशक्तिः
विशेषोऽस्ति । तथात्वे चोक्तविरोधः स्यात् । अतो यत्किञ्चिद्रूपविषयज्ञानस्य मो
बिम्बोपासनानियतिरपेक्षिता सिध्यतीति । सिद्धान्तयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥
भगवद्रूपाणां साम्येन सामान्यतो दर्शनेन सर्वेषां मुक्तिः । किं नाम स्वबिम्बदर्शनादेव
मृत्युत्वसाम्येऽपि न मृत्युमात्रानन्तरं मुक्तिः । किं तु मृत्युविशेषादनन्तरमेवं भगवद्रूपा
रूपविशेषज्ञानमेव मोक्षसाधनं न सामान्यदर्शनमिति भावः । तथा च श्रुतिः । समो
स्वबिम्बदर्शन एवैनं मोचयति' इति । यदि न सामान्यदर्शनेन मुक्तिस्तर्हि तस्य वैयर्थ
च तद्युक्तम् । अतो यत्फलं स मोक्ष इति मुक्तये सामान्यदर्शनं भवतीत्यत आह ॥
भगवद्दर्शनस्यैवं सति वैफल्यम् । नापि तेन मोक्षः । तस्य महरादिलोकप्राप्तिसाधनत
लोकप्राप्तिर्मुक्तिरिति भावः । सामान्यदर्शनेन लोकप्राप्तिरेव न मुक्तिरिति कुत इत
सामान्येति ॥ दर्शनेऽपि विकल्पाद्बिम्बदर्शनेऽपि सा स्यादित्यत आह ॥ मुच्यत इ
लोकापत्तिः क्वचिन्मुक्तिश्च किं न स्यादित्यत आह ॥ दर्शनेनेति ॥ अतो बि
मुक्तिहेतुत्वाद्बिम्बमेवाऽवश्यमुपास्यमिति सिद्धम् ॥ ५३ ॥

गुर्वर्थदीपिका

तथात्वे चोक्तविरोध इत्यत्रोक्तं ''नस्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र ही''त्यधिव उक्तमित्यर्थः । ''सामान्यादप्युपलब्धे''रिति सूत्रखण्डस्योपलब्धेः=दर्शनस्य सामान्या साधारणरूपविषयत्वान्मुक्तिर्न । यद्वा ल्यब्लोपनिमित्तपञ्चमीमपेक्ष्य सामान्यात्स्वरूपसाम विषयीकृत्वोपलब्धेर्दर्शनादित्यर्थः । भाष्ये सामान्यदर्शनमात्रेणेति फलितकथनम् ॥

भावबोधः

ओं न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोकापत्तिः ओं ॥ पूर्वं ''तदुक्तं'' इत गृहीतेन प्रमाणेन केषाञ्चिदवतारदर्शनेन मुक्तिरित्युक्ते तर्हि सर्वेषामपि तेनैव मुक्त्युप केषाञ्चिद्बिम्बदर्शनेनेति नियमोनेत्याक्षेपोत्थानादनन्तरसंगतिरिरिति भावः । किमित्यादि । योगिनां भगवद्दर्शनं किं यत्किञ्चिद्रूपविषयं मुक्तिसाधनमुत बिम्बरूपविषयमिति चिन्त तदर्थं बिम्बरूपविषयस्य मुक्तिसाधनत्वे यत्किञ्चिद्रूपविषयसाधनस्य वैफल्यं प्राप्नोत्युत नै तदर्थं यत्किञ्चिद्रूपविषयकदर्शनस्य मोक्षेतरफलकत्वं न संभवत्युत संभवतीति । तदर्थं प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । भगवतः सर्वत्र गुणसाम्याद्यस्य कस्याचिद्रूपस्य दर्शनात् स मुक्तिरिति न्यायविवरणानुसारेण पूर्वपक्षमाह– यत्किञ्चिद्रूपविषयमिति । उक्तवि स्यादिति । ''न स्थानतोऽपि'' इत्युक्तविरोधः स्यादित्यर्थः । अत्र सौत्रं ''अपि'' ''मात्रा''र्थकमुपलब्धेरित्यनेन संबध्यत इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं न सामान्यदर्शनमात्रेण मुक्ति भाष्यं व्याचष्टे– न भगवद्रूपाणामिति । बिम्बदर्शनादेवेति । नायं नियमः सर्वेषां, किं बिम्बदर्शनयोग्या ऋष्यादयस्तेषामेव । सर्वेषां बिम्बदर्शनायोग्यत्वात् । यथोक्तम् ।

''नोपासा त्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्'' इति ।

''ऋषयोऽन्तःप्रकाशाः'' इति श्रुतेश्च । अन्यथा ''दृष्ट्यैव ह्यवताराणा'' प्रागुक्तविरोधात् । येषां बहिरुपासनेन मोक्षस्तेषामपि हृद्युपासनं किञ्चित्कार्यं बृहदारण्यकभाष्यं तु अवतारादिदृष्टिविशेषार्थमेवान्तरुपास्त्यावश्यकत्वपरम् । अत ''दृष्ट्यैव'' इत्यत्र ''अञ्जसा'' इत्युक्तम् । यथोक्तं काठकभाष्ये–

''प्रादुर्भावानृते विष्णुमिन्द्रियैर्नैव पश्यति ।
प्रादुर्भावानपि यदा ज्ञानदृष्ट्यैव पश्यति ॥
तदैव मुच्यते योगी न दृष्टैरिन्द्रियैः क्वचित् ॥'' इति ।

अत एव च न्यायविवरणे सिद्धान्तेऽप्यवतारदर्शनेनापि केषाञ्चिन्मुक्तिरित्यङ्गीकारात् सर्वेषामित्युक्तमित्यभिप्रेत्य न सर्वेषामित्युक्तम् । अन्यथा न सामान्यदर्शनेन मुक्तिरित्येवावक्ष्यदिति ज्ञेयम् । न्यायविवरणोदाहृतां श्रुतिमाह– तथा चेति । सामान्यदर्शनस्य वैफल्यपरिहाराय सूत्रे ''न हि लोकापत्तिः'' इत्युक्तमभिप्रेत्य प्रवृत्तं न हीति भाष्यमवतार्य व्याचष्टे– यदीत्यादिना । कुत इत्यत आहेति । ऋषीणां बिम्बदर्शनमेव योग्यमिति भावः ॥ ३३ ॥ इति न सामान्याधिकरणम् ॥

भावदीपः

ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॐ ॥ समर्थनादिति ॥ यत्किञ्चिद्रूपज्ञानादपि मुक्तिरिति शङ्कायामिति योज्यम् । तेन पूर्वत्रावतारादिव्यवस्थितनानारूपदृष्टिनियमेन मोक्षोक्तिरयुक्ता । यत्किञ्चिद्रूपदृष्ट्यैव मुक्त्युपपत्तेरिति शङ्कनात्पूर्वसंगतिरपि सिद्धेति ध्येयम् । सामान्यदर्शनेन मुक्तिरिति भाष्यदिशा प्रतिज्ञामाह ॥ यत्किञ्चिदिति ॥ कुत इत्यतो भगवतः सर्वत्र गुणसाम्यादित्यन्यत्रोक्तहेतुमाह ॥ भगवत इति ॥ चेतनत्वादिना साम्यमप्रयोजकमित्यतो गुणपदविवक्षितधर्मोक्त्या साम्यं व्यनक्ति ॥ न हीति ॥ अस्तु विशेषतो सिद्धो हेतुरित्यतो गुणपदोक्तितात्पर्यलब्धार्थोक्त्या विवक्षितसाम्यरूपहेतोः सिद्धिमाह ॥ तथात्वे चेति ॥ न स्थानतोऽपीत्यत्रोक्तविरोध इत्यर्थः ॥ अत इति ॥ सर्वरूपेषु मुक्तिदातृत्वादिगुणसाम्यादित्यर्थः । पूर्वाक्षेपरूपफलमाह ॥ न बिंबेति ॥ अन्तर्दृष्टयो बहिर्दृष्टय इत्यादिना पूर्वत्र व्यवस्थितदृष्ट्युक्त्या या तत्साधनबिंबोपासनानियतिरपेक्षिता सा न सिध्यतीत्यर्थः ॥ सोपस्काराणि वाक्यानि भवन्तीति न्यायेन भाष्यार्थमाह ॥ न भगवदिति ॥ तर्हि मुक्त्यभावप्रसङ्ग इत्यतः सौत्रापिपदसूचितमाह ॥ किं नाम स्वबिंबदर्शनादेवेति ॥ बिंबशब्दोऽत्र स्वस्वयोग्यात्मपरः । मुक्तिर्योग्यात्मदर्शनादित्युक्तेः । न तु हृदिस्था या हरेर्मूर्तिर्जीवो यत्प्रतिबिंबकः । यद्वशे वर्तते जीव इत्येकादशस्कन्धसप्तविंशाध्यायतात्पर्योक्तहृदिस्थरूपमात्रपरः । तेन न दृष्ट्यैवेति प्रागुक्तस्मृतिविरोधः । केचित्तु बिम्बशब्दो हृदिस्थपर एव । अवतारादिदर्शिनामपि हृदिस्थदर्शनमावश्यकम् । येषां बहिरुपासेन मोक्षः तेषां हृद्युपासनं किञ्चित्कर्तव्यमेवेति तृतीयाध्यायबृहद्भाष्योक्तेः । अतो न दृष्ट्यैवेत्युक्तिविरोध इत्याहुः । एवेत्यस्यायोगव्यवच्छेदक-

(भावदीपः)

श्रुतिमाह ।। तथा चेति ।। न हीत्यादिभाष्यमसंगतत्वनिरासाय व्यावर्त्योक्तिपूर्वं व्यनक्ति यदीति ।। शङ्कानिवर्तकतया भाष्यं सपरिकरं व्याचष्टे ।। न भगवदिति ।। विकल्पादिति यथा भगवद्रूपदृष्टीनां मध्ये योग्यात्मदृष्टिरेव मुक्तिहेतुः न तु रूपान्तरदृष्टिरेवं बिम्बदर्शनेऽ किंचिद्दर्शनं मुक्तिहेतुः किञ्चिन्नेति विकल्पः स्यादित्यर्थः । न केवलमुपासनायामित्यपेरः ।। अत इति ।। सामान्यदृष्टिमात्रेण मुक्त्यभावात्स्वबिंबदर्शन एवैनं मोचयतीति श्रुतिबल च्चेत्यर्थः । हेतुत्वादित्यनन्तरं प्रागुक्तबहिरन्तरादिदृष्टिव्यवस्था युक्तेति पूरणीयम् ।। ५३

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॐ ३-३-५३ ।। बिम्बविषय मोक्षसाधनत्वेति । बिम्बविषयज्ञानस्य सर्वेषां मोक्षसाधनत्वसमर्थनादित्यर्थः । अन्यथेति अन्तर्दृष्टयः दर्शनेनान्तरेणान्य इत्युक्तरीत्या बिम्बदर्शनस्य केषांचिदेव मोक्षसाधनत्वं सर्वेषामित्यङ्गीकारे ''दहर उत्तरेभ्यः तदभावो नाडीषु,'' ''अदृष्टानियमात्,'' ''स्था विशेषात्,'' ''आभास एव चेत्यादिसूत्रोपात्तासु रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य प्रिय भिचक्षणाय । यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मि यदन्तस्तदुपासितव्यमित्यादिश्रुतिस्मृतिदूषितं न बिम्बोपासनमावश्यकमिति सिध्यतीत्यर्थः अनन्तरसङ्गतिस्तु अन्तर्दृष्टय इत्यधिकारिविशेषनियतस्यापि बिम्बापरोक्षस्य सर्वेषामावश्य कत्वेऽवतारादिदृष्टेरपि सर्वेषामावश्यकत्वं स्यात् । ब्रह्मविषयत्वसाम्यादित्याक्षेपोत्थानाि ज्ञेयम् । किमिति । भगवद्दर्शनं यत्किंचिद्रूपविषयमपि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत बिम्बविषयमे चिन्ता । तदर्थं भगवद्रूपाणां सर्वेषां मोक्षसाधनमिति पूर्वपक्ष इत्यर्थः । सामान्यादिति स् सूचितं गुणसाम्यमित्युक्तन्यायं दर्शयति भगवत इति । यत्किञ्चिद्रूपस्य हृदिस्थबिम्बरू कस्यचिदवतारादेर्बहिष्टस्य मोक्षदातृत्वशक्तिरित्यत्र सर्वेषामिति पूरणीयम् । उक्तेति । स्थानत इत्युक्तविरोधादित्यर्थः ।

सूत्रे विद्यैव तु निर्धारणादित्यादौ प्रकृता मुक्तिरन्वेति । सामान्यादपीत्यावर्ति साम्येऽपीत्यर्थः । आद्यस्यावतारदृष्टय इति प्रकृतभगवद्रूपाणामित्यनेनान्वयः । द्वितीयस्य लब्धेर्यत्किञ्चिद्रूपोपलब्धेः ब्रह्मविषयत्वमादाय बिम्बदर्शनसाम्येऽपीत्यर्थः । यद्वा सामा दप्युपलब्धेर्हेतुगर्भं विशेषणम् । अत एव पञ्चमी । लिङ्गविपरिणामस्तु भगवद्रूपा

भाष्ये न च सामान्यदर्शनमात्रेणेत्युक्तम् । स्वस्वमात्रगोचरबिम्बरूपविषयविज्ञा
सर्वसाधारणावतारादिविषयोपलब्धिमात्रेण पर्यवस्यति । मृत्युवदित्यत्र सामान्यम्
बुद्ध्या विवेकेन योज्यम् । सप्तम्यर्थे वतिः । सति सप्तमी चेयम् । तथा च साध
सत्यां तदनन्तरं यथेति लभ्यत इति भावेन व्याचष्टे । न भगवद्रूपाणामित्यादिना

तथा चायं सूत्रार्थः । भगवद्रूपाणां शक्तिसाम्येऽपि अत एव यत्किञ्चिद्रू
ब्रह्मविषयत्वमादाय बिम्बदर्शनसाम्येऽपि स्वस्वमात्रगोचरं स्वबिम्बविषयविज्ञानं
सर्वसाधारणावताराद्युपलब्धिमात्रेण न मुक्तिः, किन्तु मुक्त्यर्थमात्मयोग्यं तु
तदुदाहृतम् । समोऽपि भगवान् स्वबिम्बदर्शन एवैनं मोचयतीत्यादिश्रुतेः । उप
वर्तमानस्य बिम्बस्योपलब्धेर्दर्शनादेव तत्र दृष्टान्तो मृत्युवदिति । यथा मृतित्वसाम्
साधारणमृतौ सत्यां तदनन्तरं न मुक्तिः । किन्तु प्रारब्धकर्मावसाने चरममृत्य
मुक्तिरेवं प्रकृतेऽपीति । यदि न सामान्यदर्शनमात्रेणेति । सर्वेषामप्यधिकारिणां
स्वस्वयोग्यरूपसाक्षात्कारेण मुक्त्यन्तरङ्गबिम्बरूपसाक्षात्कारेण च मोक्षो न तदि
साक्षात्कारेण तर्हि तेषामेव श्रुतं सामान्यदर्शनं विफलं स्यादित्यर्थः । न हि लोक
रित्यत्र सामान्यादप्यनुपलब्धेः लोकापत्तिर्भवति । न हि लोकापत्तिर्मुक्तिः ।
लोकापत्तिर्मुक्तिरिति योजनामभिप्रेत्य व्याचष्टे । तस्य महरादीति । लोकप्र
मुक्तिर्नेति प्रसिद्धमिति हिशब्दः । सामान्यदर्शनेन लोकप्राप्तिरित्यत्र प्रमाणसूचक
हिशब्दं व्याकुर्वन्नवतारयति । सामान्येति । दृष्ट्वैव ह्यवताराणां मुच्यन्ते के
सेत्युक्तरीत्या येषां प्रादुर्भावादिदर्शनेन मोक्षः तेषां तत्सामान्यदर्शनमेव न भवतीति
दर्शनेऽपीति । दर्शनेति सामान्यदर्शनेन न मुक्तिः । बिम्बदर्शनेन मुक्तिरिति भगवद्
विकल्प इत्यर्थः । यद्वा केषाञ्चिदवतारादिदर्शनेन मुक्तिः । केषाञ्चिदवतारादि
मुक्तिर्नेति विकल्पदर्शनात् । बिम्बदर्शनेऽपि पुरुषभेदेन विकल्पस्स्यादित्यर्थः । क्वचिन्
श्चेति । अधिकारिविशेषाणामवतारादिदर्शनं सामान्यदर्शनमेव न भवतीति नेष्टापत्तिः
सर्वेषां बिम्बदर्शनस्यावश्यकत्वेऽन्तर्दृष्टयो बहिर्दृष्टयः, दृष्ट्वैव ह्यवताराणामित्यादिविरोध
चेन्न । प्राक् तुर्याभिप्रायेण तत्प्रवृत्तेः । ईषदन्तरुपास्त्या तदपरोक्षस्य सार्वत्रिकत्व
विरोधात् । अत्र यद्वक्तव्यं तत्सर्वं प्रमेयमुक्तावल्याम...

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॐ । पूर्वं तदुक्तमित्यनेन गृही प्रमाणेन केषाञ्चिदवतारदर्शनेन मुक्तिरित्युक्ते तर्हि सर्वेषामपि तेनैव मुक्त्याप केषाञ्चिद्बिंबदर्शननियमेनेत्याक्षेपोथानादनन्तरसंगतिरिति भावः । ननु बिंबातिरिक्तरूप मोक्षदातृशक्त्यभावात्तच्छक्तिमद्बिंबमेवोपास्यमित्याह । नहीति । उक्तविरोधः स्यादिति नस्थानतोऽपीत्युक्तविरोधः स्यादित्यर्थः । अत्र सौत्रमपिपदं मात्रार्थकं उपलब्धिरित्य संबन्ध्यत इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं न सामान्यदर्शनमात्रेण मुक्तिरिति भाष्यं व्याचष्टे । भगवद्रूपाणामिति । बिंबदर्शनादेवेति । नायं नियमः सर्वेषां किन्तु ये बिंबदर्शनयोग ऋष्यादयः तेषामेव सर्वेषां बिम्बदर्शनायोग्यत्वात् । यथोक्तं नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वा तद्योगादिति । ऋषयः अन्तःप्रकाशाः इति श्रुतेश्च । अन्यथादृष्टस्यैव खरनराणा प्रागुक्तविरोधात् । येषां बहिरूपासनेन मोक्षः तेषामपि हृद्युपासनं किंचित्कार्यमेवेत बृहदारण्यकभाष्यं तदवतारादिदृष्टिविशेषार्थमेवान्तरूपास्त्यावश्यकत्वपरम् । अत दृष्ट्वैवेत्यत्रांजसेत्युक्तम् । यथोक्तं काठकभाष्ये । ''प्रादुर्भावा इमेविष्णुमिन्द्रियेणैव पश्य प्रादुर्भावानपि यदाज्ञानदृष्ट्यैव पश्यति ॥ तदैवमुच्यते योगी नदृष्टैरिन्द्रियैः क्वचिदि सामान्यदर्शनस्य वैकल्पपरिहाराय सूत्रे ''न हि लोकापत्तिरित्युक्तमभिप्रेत्य प्रवृत्तं न भाष्यं व्याचष्टे । न यदीत्यादिना । नन्वस्तु लोकप्राप्तिरेवेत्युक्तिरित्यत आह । नहीति । इत्यत आह । दर्शनेनेतीति । ऋषीणां बिम्बदर्शनमेव योग्यमिति भावः ।

वाक्यार्थविवरणम्

न हीति ॥ तथात्व एव हि बिम्बरूपविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनम्, न यत्किञ्चि विषयमिति वक्तुं युज्यत इति भावः । उक्तविरोधस्स्यादिति । 'न भेदादिति प्रत्येकमि'ति भगवद्रूपेष्वविशेषस्योक्तत्वादिति भावः । साम्येन–समत्वेन तरतमभाव त्वेनेत्यर्थः । सामान्यतो दर्शनेन– बिम्बव्यतिरिक्तयत्किञ्चिद्रूपदर्शनेनेत्यर्थः । मृत्युविशे नन्तरमिति प्रारब्धकर्मावसाने चरमदेहपातानन्तरमित्यर्थः । न च तदिति । साम भगवद्रूपदर्शनस्य वैफल्यायोगात् किञ्चित्फलं वक्तव्यमिति भावः । सम्भवति साधन शेषः ॥ एवं सति ॥ मुक्तिरूपफलाभावकथनेऽपि ॥ लोकेति ॥ महरादिलोकेत्य दर्शने–विकल्पाद्बिम्बदर्शनेऽपि स स्यादिति यथा भगवद्रूपज्ञानमध्ये बिम्बज्ञानमेव मोक्ष

(वाक्यार्थविवरणम्),

न सामान्यज्ञानमिति विकल्प उक्तः, एवं बिम्बदर्शने बिम्बज्ञानमध्येऽपि किञ्चिद्बिम्बज्ञानं मोक्षसाधनं किञ्चिन्नेत्यपि विकल्पस्स्यादित्यर्थः । भाष्ये 'स्वात्मयोग्यया दृष्ट्य स्वबिम्बज्ञानेन मुच्यते । नात्र सन्देह इत्युक्त्या न बिम्बदर्शने विकल्प इत्युक्तं भवति भाष्ये 'नान्येन केनचित्' सामान्यदर्शनेनेत्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

उक्तेति ॥ 'न स्थानतोपी'त्युक्तसर्वरूपाविशेषेत्यर्थः ॥ ॐ न सामान्यादप्यु लब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॐ ॥ उपलब्धेः सर्वरूपविषयज्ञानस्य सामान्यात्समानत्व यत्किञ्चिज्ज्ञानरूपेण मुक्तिरिति न, किं तु रूपविशेषदर्शनेनैव कथं मृत्युवत् । य मृतित्वसाम्येऽपि मृतिविशेषादेव मोक्षस्तथा रूपान्तरज्ञानस्य वैफल्यायोगात्तेन यत्फलं भव सैव मुक्तिरित्यत उक्तम् ॥ न हीति ॥ तत्फलं महरादिलोकानामापत्तिः प्राप्तिः न हि मुक्तिरित्यर्थः ॥ दर्शने विकल्पादिति ॥ किञ्चिन्मूर्तिदर्शनं मुक्तिहेतुः, किञ्चिन्नेति य विकल्पः तथा बिम्बदर्शनेऽपि कस्यचिन्मोक्षः, कस्यचिन्नेतिविकल्पः स्यादित्यर्थः अत्रोक्तो बिम्बदर्शननियमोन सर्वेषां किन्तु ये बिम्बदर्शनयोग्या ऋष्यादयस्तेषामेव सर्व बिम्बदर्शनायोग्यत्वात् । यथोक्तमुपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादिति, ''ऋषयो प्रकाशा'' इति श्रुतेश्च । अन्यथा दृष्टचैव ह्यवताराणामिति प्रागुक्तविरोधात् । यत्तु बहिरुपासनेन मोक्षस्तेषामपि हृद्युपासनं किञ्चित्कार्यमेवेति बृहदारण्यकभाष्यं तदप्यवतार दृष्टिविशेषार्थमेव न तूपास्त्यावश्यकत्वपरं अत एव दृष्टचैव ह्यवताराणामित्यत्रांजसेत् तथोक्तं काठकभाष्ये । ''प्रादुर्भावानृतेविष्णुमिन्द्रियैर्नैव पश्यति । प्रादुर्भावानपि ज्ञानदृष्टचैवपश्यति'' तदैवमुच्यते योगीति ॥ ३३ ॥

३४. ताद्विध्याधिकरणम्

'भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसी माठरश्रुतेर्न परमात्मना दर्शनमिति चेन्न । 'तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधामे'

(सूत्रभाष्यम्)

परमात्मैवं(व) भक्त्या दर्शनं प्राप्य मुक्तिं ददातीति प्रधानसाधनत्वाद्भक्तिः करणत्वेनोच्यते । मायावैभवे च —

'भक्तिस्थः परमो विष्णुस्तयैवैनं वशं नयेत् ।
तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया ॥
स्नेहानुबन्धो यस्तस्मिन्बहुमानपुरस्सरः ।
भक्तिरित्युच्यते सैव करणं परमी(मे)शितुरि'ति ॥

सर्वशब्दानां ब्रह्मणि प्रवृत्तेश्च ॥ ५४ ॥

॥ इति ताद्विध्याधिकरणम् (परेणाधिकरणम्) ॥ ३४ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

भक्तेः सर्वसाधनेषु प्राधान्यमुक्तम् । श्रुतिं चाह– ''भक्तिरेवैनं दर्शयती''त्यादि । अतस्तयैवास्य दर्शनं न परमात्मनेति शङ्कां निराकरोति नेत्यादिना । ''एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधामे''त्याथर्वणी श्रुतिः ॥

''नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामि''ति ।

पूर्ववाक्योक्तैरुपायैर्यतमानस्य ब्रह्मपुरं हृदयमेष परमात्मा विशते तत्र दृश्यत इत्यर्थः । प्रवेशो नित्यसिद्धत्वात् । प्रवचनादिभिर्भक्तिरहितैर्न लभ्यते । भक्तिप्रधानैरपि स्वातन्त्र्यान्न लभ्यः किन्त्वेतैर्भक्तिप्रधानैरुपायैर्यतमानस्यैवं विदुषो हृदये तदानीं प्रविष्ट इवाभिव्यज्यत इति । कथं तर्हि भक्तिवशत्वश्रुतिरित्यत आह–परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ''भक्तिरेवैनं नय भक्तिरेवैनं दर्शयती''त्यादेः परमात्मैव भक्त्या स्वात्मानं दर्शयति स्वात्मानं प्रापयति चेत्यभिप्राय अतः स्वातन्त्र्यं तस्यैव । साधनेषु प्राधान्याद्भक्तेर्भक्तिरेवेत्युच्यते । ''हन्ता रामशर'' इतिव अतश्च भक्तिशब्देन परमात्मा भक्त्यधिकरणे भक्तेर्नियामकः प्रोच्यते । तदेव ह्याह– ''भक्तिस्थः परमो विष्णुस्तयैवैनं वशं नयेत्'' तद्वशोऽहमिति ज्ञापयेत् ॥

''तत्तद्गतस्यैव हरेस्तत्तन्नामानि चाञ्जसा ।

(तत्त्वप्रदीपिका)

"दानतीर्थतपोयज्ञपूर्वास्सर्वेऽपि सर्वदा।

अङ्गानि हरिसेवायां भक्तिस्त्वेका विमुक्तय" इति च भविष्यत्पर्वणि ॥

"सर्वस्मादुत्तम इति सम्यक् स्नेहयुता मतिः। सुस्थिरा भक्तिरुद्दिष्टा तया मोक्षो नचान्यतः ॥
तया मोक्षो भवत्येव सा चेत्पूर्णा स्वयोग्यतः। अपरोक्षदृशा युक्ता सा पूर्णेत्यभिधीयते ॥
अपरोक्षदृशिश्चापि महाचार्योक्तदर्शनम्। सोऽपि यन्मोक्षनियतमनसा समुदीरयेत्।
तस्य दर्शनतो याति मुक्तिं नास्त्यत्र संशयः ॥
ध्यानं च गुरुशुश्रूषा नित्यनैमित्तिकाः क्रियाः। तीर्थदानजपाद्याश्च स्वाध्यायो हरिकीर्तनम् ॥
द्वादश्यादिव्रतं चैव तुलस्याद्यैरथार्चनम्। सर्वं भक्त्यर्थमुद्दिष्टं निष्फलं तत्तया विना ॥
विष्णुभक्तियुतो मुक्तिं याति नान्यः कथञ्चन। एतदन्यत्तु यच्छास्त्रं न तच्छास्त्रं कुवर्त्म तत्"
इति हरिवंशेषु ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवद्दर्शनसाधनोपासनसाहित्येनोक्तभक्तेः स्वातन्त्र्यनिरासादस्ति शास्त्रादिसंगतिः। अन्यथाऽव्यक्तत्वाभावप्रसङ्गात्तन्निरसनीयमेव। प्रकृतं ज्ञानमेव विषयः। किं भक्तिसामर्थ्येन भवत्युत परमात्मनेति सन्देहः। कृष्यादौ राजसेवादौ च तथा दर्शनं संदेहबीजम्। पूर्वपक्षयति ॥ भक्तिरिति ॥ भक्तिसामर्थ्येनैवापरोक्षज्ञानं न परमात्मप्रसादेन। 'भक्तिरेवैनम्' इति श्रुतौ भक्तेरेव स्वातन्त्र्येण दर्शनादिसाधनत्वदर्शनात्। एवं साधनसामर्थ्यादेव तद्दर्शनान्न तस्याव्यक्तत्वमिति भावः। सिद्धान्तयति ॥ नेति ॥ न भक्तेरेव स्वातन्त्र्येण दर्शनादिसाधनत्वं वाच्यम्। किं तु तया प्रसन्नस्य परमात्मन एव। 'एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम' इति श्रुतेरित्यर्थः। एतैः प्रवचनाद्युपायैर्यो दर्शनार्थं यतेत (यतते) तस्यार्थे तैः प्रसन्नः परमात्मा ब्रह्मधाम वायुं विशति तस्य तत्राविर्भवतीत्यर्थः। परमात्मनैव चेद्दर्शनं कथं तर्हि भक्तेरेव तत्साधनत्वाभिधायकश्रुतिरुपपद्यत इति शङ्कते ॥ कथमिति ॥ परिहाराय सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ परेण चेति ॥ परमात्मनैव दर्शनादिकं न तु भक्त्या। तथापि भक्तिश्रुतिरुपपद्यते। कथम्। दर्शनमोक्षयोः कर्ता परमात्मा भक्त्यैव करोतीत्यतोऽत्र भक्तेर्दर्शनादौ करणत्वेनोच्यमानत्वात्। न च वाच्यं साधनान्तराण्यनुक्त्वा किं विशिष्याभिधीयते भक्तिरिति। तस्याः साधनेषु प्रधानत्वात्। कर्तृत्वाङ्गीकारे तूक्तविशेषश्रुतिविरोध इति भावः। अत्रैव स्मृतिमाह ॥ मायेति ॥ सैवेत्यस्यापि पूर्ववत्संगतिः। एवं 'हन्ता रामशर' इति करणे कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात्करणार्थत्वेन श्रुतिमुपपाद्य प्रकारान्तरेणाप्युपपादयति ॥ सर्वेति ॥ भक्त्यादिसर्वशब्दानां परब्रह्मणि वृत्तेर्ब्रह्मैवैनं

(तत्त्वप्रकाशिका)

युक्तमिति सूत्रांशस्यार्थान्तरमुक्तं भवति । अतो दर्शनादेः पुरुषशक्तिसाध्यत्वाभावाद्युक्तमव्यक्त ब्रह्मण इति सिद्धम् ॥ ५४ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अन्यथाऽव्यक्तत्वाभावप्रसङ्गादित्यत्र स्वतन्त्रसाधनशक्त्यैव दर्शने घटादिवद्विष्णोरव्य त्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । ''परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध'' इति सूत्र योजना । चशब्द एवार्थे । परेण परमात्मनैव दर्शनं नतु केवलं भक्तिसामर्थ्येन । ''भक्तिरेवैनं नयती''ति श्रुतेः का गतिरित्यत उक्तं ''भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध'' इति दर्शनसाधनेषु भूयस्त्वात् प्रधानत्वात् तु एव अनुबन्धः भक्तिः । ''हन्ता रामशर'' इ करणे कर्तृत्वोपचाराद्भक्तिः ''भक्तिरेवे''ति श्रुतौ कर्तृतया विशिष्य चोच्यते । 'नामानि सर्वाणी'ति श्रुत्या 'भज सेवाया'मिति धातोः कर्मणि क्तिनूप्रत्ययकरणेन भक्तिर्भगवानित्यभिप्रेत्योक्तं शब्दस्य ताद्विध्यमिति । शब्दस्य भक्तिशब्दस्य ताद्विध्यं नारायणादिनामसमूहस्य विधा प्रकारो यस्य स तद्विधस्तस्य भावस्ताद्विध्यं यतस्तस ''भक्तिरेवैन''मिति श्रुतिः प्रवृत्तेति । अस्यैव तात्पर्यकथनं भाष्ये परमात्मैवेत्यादि ॥

भावबोधः

ओं परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ओं ॥ ५४ ॥ स्वात निरासादिति । ईश्वरप्रसादाद्वारकत्वनिरासादित्यर्थः । एवं पूर्वाधिकरणैः अधिकारि व्यवस्थितापरोक्षज्ञानस्य भक्तिसाध्यत्वे निर्णीते तस्याः स्वातन्त्र्येण तत्साधनत्वं नि इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमित्यादि । अत्र भक्तिः किं स्वातन्त्र्येणापरोक्षज्ञान उत परमात्मनः प्रसादद्वारेति चिन्ता । तदर्थं ''भक्तिरेवैनं नयति'' इति श्रुतिः स्वातन्त्र्येण ज्ञानसाधनप्रतिपादिका भवत्युत न भवतीति । तदर्थं सा श्रुतिः निरवकाशोत सावकाशेति । तदर्थं भक्तेः परमात्मप्रसादद्वारा ज्ञानसाधनत्वे नास्त्युतास्तीति । ''तदव्यक्तमाह हि'' इत्यनेन गतार्थताशङ्कापरिहारायाभ्यधिका प्रदर्शनार्थं भाष्ये ''भक्तिरेवैनं'' इति श्रुत्युदाहरणमित्यभिप्रेत्य तद्व्याचष्टे– भक्तिसा नैवेति । अनेन ''भक्तिरेवैनम्'' इति भक्तेरेव पृथङ्गोचकत्वप्रदर्शनान्नेशकृत्यमिति विवरणमपि व्याख्यातं भवति । अत्र सूत्रे ''च''शब्दः ''एवा''र्थः । दर्शनादिकमि

(भावबोधः)

मुक्तिं ददातीति भाष्यं सूत्रतात्पर्यकथनपरमित्युक्तं भवति । सौत्रः ''च'' शब्दः ''अप्य''र्थश्च । अपि तथापि शब्दस्य भक्तिरेवैनमिति श्रुतेस्ताद्विध्यं युक्तमिति सूत्रांशयोजनामभिप्रेत्याह– तथापीति । कथमित्यतस्तदुपपादकत्वेन परमात्मैव भक्त्या दर्शनं प्राप्य मुक्तिं ददातीति भक्तिः करणत्वेनोच्यत इति प्रवृत्तं भाष्यं व्याचष्टे– दर्शनमोक्षयोरिति । अनेन ''भक्त्यैव'' इति ''एव''कारसंबन्धः । ''इति''शब्दस्य हेत्वर्थकथनत्वेनोच्यत इत्यनेनापि संबन्धः । ''यतः'' शेषो वेत्युक्तं भवति । ''भूयस्त्वानुबन्धः'' इति सूत्रांशव्याख्यानपरं प्रधानत्वाद्भक्तिरिति भाष्यं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे– न च वाच्यमित्यादिना । तथा च सूत्रे ''अनुबन्धस्तु'' इति संबन्धः । भाष्ये तु प्रधानत्वाद्भक्तिरेव करणत्वेनोच्यते; न तु साधनान्तराणीति; एवकारसंबन्ध इति भावः । स्मृतिमाहेति । उपलक्षणमेतत्–

'अनादितो गुणाः सन्तो भक्त्याद्या नह्यमूमुचन् ।'

इत्यादि न्यायविवरणोदाहृतमपि स्मृतिवाक्यं ग्राह्यम् । सैवेत्यस्यापीति । कथं तर्हि ''भक्तिरेवैनं'' इति श्रुतिरित्यतो वा साधनान्तराण्यनुक्त्वा किं विशिष्य भक्तिरेव कारणत्वेनोच्यत इत्यतो वा ''सैवेत्युक्तं'' इति पूर्ववत् सङ्गतिरित्यर्थः ॥

अत्राद्ये– सा भक्तिः करणमेवेति ''एव'' शब्दसंबन्धः ॥ द्वितीये– सैव मुख्यं न त्वन्यदित्यर्थ इति ज्ञातव्यम् ॥ ५४ ॥

भावदीपः

ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ ॥ भक्तेः स्वातन्त्र्यनिरासस्य पादानन्तर्भावमाशङ्क्योक्तम् ॥ उपासनासाहित्येनोक्तेति ॥ अनुबन्धादिभ्य इत्यत्रोक्तेत्यर्थः ॥ स्वातन्त्र्येति ॥ भगवत्प्रसादनैरपेक्ष्येणेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ प्रसादनिरपेक्षेणोपासनासहितभक्तिमात्रेण भगवद्दर्शन इत्यर्थः । तदव्यक्तमाह हीत्युक्ताव्यक्तत्वेत्यर्थः ॥ कृष्यादाविति ॥ कृष्यादौ राजादिप्रसादनैरपेक्ष्येण फलोदयो दृष्टः । राजसेवादौ च राजप्रसादद्वारा फलोदयो दृष्ट इत्यर्थः । भाष्ये न परमात्मनो दर्शनमित्यस्य परमात्मविषयापरोक्षज्ञानं परमात्मनः प्रसादेन न भवति किं तु भक्तिसामर्थ्येनेत्यर्थमुपेत्य व्युत्क्रमेण भाष्यं व्याचष्टे ॥ भक्तिसामर्थ्येनैवेत्यादिना ॥ प्रसादेनेति शेषोक्तिः । न परमात्मनो दर्शनमव्यक्तत्वमित्यपि

(भावदीपः)

तत्तात्पर्यार्थमाह ॥ न भक्तेरेवेति ॥ आदिपदेन मुक्तिः । भाष्ये श्रुतेरित्युक्तावपि भक्तेरे पृथङ्नोचकत्वदर्शनादिति न्यायविवरणोक्त्यनुरोधेनेयमुक्तिः । तस्येत्याथर्वणवाक विवक्षितार्थस्यास्फुटत्वात्पूर्वशेषमाह ॥ एतैरिति ॥ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इत्यादिपूर्ववाक्योक्तप्रवचनभक्त्यादिप्रकृतपरामर्शि त्वमुपेत्य श्रुत्यर्थमाह ॥ एतैरित्यादिना ॥ प्रधानं धाम विष्णोस्तु प्राण एव प्रकीर्तितः उपायैर्यो विजानीयात्प्राणस्थं परमेश्वरमित्याथर्वणभाष्योक्तेरिति भावः । सू प्रकृतत्वाद्दर्शनादिपदान्वयमुपेत्य परेण च दर्शनादीति सूत्रांशस्यार्थमाह ॥ परमात्मनैवेति दर्शनादिकमिति ॥ मुक्तिरादिपदार्थः । उक्तसूत्रांशस्य तात्पर्यार्थोक्तिपरं परमात्मैवेत्यादि भाष्यं साध्याध्याहारपूर्वं हेतुत्वेन व्याचष्टे ॥ तथापीति ॥ परमात्मन एव दृष्ट्यादिहेतु त्वेऽपीत्यर्थः । भक्त्यैवेति भाष्यस्थैवकारो भिन्नक्रम इति भावः ।

भाष्यस्थेतिपदं हेत्वर्थं मत्त्वोक्तमित्यत इति ॥ अत्रेति शेषोक्तिः । श्रुतावित्यर्थः प्रधानसाधनत्वादित्यंशं व्यावर्त्यपूर्वं व्यनक्ति ॥ न च वाच्यमिति ॥ साधनत्वहेतोरसिद्धि माशङ्क्याह ॥ कर्तृत्वेति ॥ उक्तेति ॥ एतैरुपायैरित्युक्तेत्यर्थः । विशेषेत्युक्त निरवकाशत्वेन भक्तिरेवेति श्रुतितो बलवत्तोच्यते ॥ अत्रैवेति ॥ परमात्मैवेत्यादि भाष्योक्तार्थ एवेत्यर्थः । स्मृतावेनं विष्णुं स्वात्मानमेवेत्यर्थः । वशं नयेत् । वशोऽहमि ज्ञापयेदिति तत्वप्रदीपोक्तार्थः । दर्शनादौ हरेरेव कर्तृत्वे कथं भक्तिरेवेति श्रुतिः कथं साधनान्तराण्यनुक्त्वा भक्तेरेवोक्तिरित्यतः स्मृतौ सैव करणमीशितुरित्युक्तमि ज्ञेयमित्याह ॥ सैवेत्यस्यापीति ॥ पूर्ववत् प्रधानसाधनत्वात्करणत्वेनोच्यत इत्यस्यैवेत्यर्थः तत्र करणमित्यनेनाद्यचोद्यस्य निरासोऽन्त्यस्य तु सैव परं करणमिति परपदेनेति ध्येयम् भक्तेः प्राधान्यं च ''तीर्थदानतपोयज्ञपूर्वाः सर्वेऽपि सर्वदा । अङ्गानि हरिसेवा भक्तिस्त्वेका विमुक्तय'' इति । सर्वस्मादुत्तम इति सम्यक्स्नेहयुता मतिः । सुस्थि भक्तिरुद्दिष्टा तया मोक्षो न चान्यत इत्याद्यनेकवचनैः बृहद्भाष्ये प्रथमाध्याये विवृतम् परब्रह्मणि वृत्तेरिति ॥ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादित्यत्र सैषा प्रकृतिरित्यादिश्रुति गतस्त्रीलिङ्गप्रकृत्यादिशब्दानामिव भक्तिशब्दस्यापि ब्रह्मणि वृत्तेरित्यर्थः । यद्वा भक्तिस्थ परमो विष्णुरिति भक्तिस्थत्वोक्त्या ''तत्तद्गतस्यैव हरेस्तत्तन्नामानि चांजसा । औपचारि कनामानि तदन्येषामिति स्थिति''रिति स्मृत्युक्तदिशा शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरि न्यायेन ब्रह्मणि वृत्तेरित्यर्थः । भाष्यं सूत्रारूढं करोति ॥ अनेनेति ॥ अत इति

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुसन्धेयः ॐ ३-३-५४ ।। पूर्वाधिक
ईश्वरः प्रसन्नो बिम्बभूतमात्मानं प्रदर्श्य मोचयतीत्युक्तं समोऽपि भगवान् स्वबिम्बदर्शन ए
मोचयतीति । तद्युक्तम् । ज्ञानमोक्षयोः भक्त्यायत्तत्वादित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिः
साहित्येनेति । साहित्येनानुबन्धादिभ्य इत्यत्रोक्तभक्तेरित्यर्थः । स्वातन्त्र्यनिरासादिति
ईश्वरप्रसादद्वारकत्वनिरासादित्यर्थः । अन्यथेति । साधनसामर्थ्येन प्रत्यक्षत्व इत्यर्थः
किमिति । ज्ञानं किं भक्तिसामर्थ्येनोत परमात्मनेति चिन्ता । तदर्थं भक्तिरेवैनमिति श्रु
किं भक्तेः स्वतन्त्रकारणत्वपरोत कारणत्वपरत्वेन भगवत्परत्वेन वा सावकाशेति
कृष्यादाविति । कृष्यादौ पुरुषप्रयत्नादेव फलं तेन प्रसन्नदेवतया । राजसेवादौ तु से
प्रसन्नेनैव फलमित्युभयथा दर्शनमित्यर्थः । अत्र पृथग्दृष्टिरित्युक्तन्यायं पृथगीश्वरप्रसादं वि
भक्तिसामर्थ्येनैव दर्शनादिकमिति श्रुतेर्न परमात्मना दर्शनादीत्यर्थतया प्रदर्शयन्भ
व्याचष्टे। भक्तिसामर्थ्येनेति । यद्वा ननु तदव्यक्तमाह हीत्यत्रापि संराधन इति दर्शन
पुरुषप्रयत्नस्य अतोऽनन्तेनेति प्रसादसाध्यत्वस्य चोक्तत्वान्न पुनः शङ्कावकाश इत
पृथग्दृष्टिरिति न्यायं पृथक् साधनान्तरवैलक्षण्येन भक्तिरेवेति भक्तेरपरोक्षा
हेतुत्वावधारणाच्छ्रवणपूजादिसंराधनासाध्यत्वेऽपि भक्तिसाध्यत्वमस्त्वित्यभ्यधिकाशङ्
प्रदर्शकत्वेन व्याकुर्वन्भाष्यं व्याचष्टे । भक्तिसामर्थ्येनेति । यद्वा ननु व्यतिरेकानवस्थितेश्च
नपेक्षत्वादितीश्वरव्यतिरेकेण कस्यापि कर्मणोऽनवस्थानोक्तेः कथं भक्तेरेव ज्ञानहेतुत्वम्
श्रुतिस्तु तेजोऽधिकरणन्यायेन द्वारकारणत्वपरा भविष्यति । समन्वयाध्यायोक्तरी
भगवत्परा वेति पुनर्गतार्थतेत्यतः पृथग्दृष्टिरिति न्यायं द्वारकारणान्तराणां श्रवणाद
विद्यमानत्वेऽपि पृथक् भक्तिरेवेति दृष्टेः श्रुतेः भगवद्वाचकशब्दान्तरे विद्यमाने
पृथग्विशिष्य भक्तिरेवैनमिति दृष्टेः श्रुतेः, न द्वारकारणत्वपरत्वेन वा भगवत्परत्वेन
सावकाशत्वमिति न परमात्मनो दर्शनादिकमित्यर्थकतया प्रदर्शयन् भाष्यं व्याचष्टे
भक्तिसामर्थ्येनेति । एतैः प्रवचनाद्यैरिति । भक्तिपूर्वकप्रवचनाद्यैरित्यर्थः । अथ
तत्पूर्ववाक्ये नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेनेति भक्तिहीनप्रवचन

(वाक्यार्थमुक्तावली)

सूत्रे चशब्द एवार्थः । दर्शनमोक्षयोः प्रकृतत्वात् दर्शनादिकमित्यन्वेतीति भाव व्याचष्टे। परमात्मनैवेति । एतेन परमात्मैव दर्शनादिकं प्राप्य मुक्तिं ददातीति भाष्यां व्याख्यातो भवति । सौत्रश्चशब्दोऽप्यर्थश्च । अपि तथापिशब्दस्य भक्तिरेवैनं नयतीति श्रु ताद्विध्यं तद्विधत्वं भक्तेर्दृष्टिं प्रति कर्तृत्वप्रतिपादकत्वमिति सूत्रांशयोजनामभिप्रेत्याह तथापीति । एतेन भक्तिरुच्यत इति भाष्यांशः भक्तिः श्रुतावुच्यते भक्तिरेवेति श्रुतिरुपप इति व्याख्यातो भवति । कथमिति । यदि परमात्मैव दर्शनादिकं न तु भक्त्या स्वतन्त्र कथं तर्हि भक्तिरेवेति भक्तेः कर्तृत्वश्रुतिरुपपन्ना विरोधादिति भावः । तत्परिहाराय शब्द ताद्विध्यमित्यावर्तते । चशब्दो यस्मादित्यर्थे । अनुबन्धेनेति विपरिणम्यान्वेति । प दर्शनादिकमिति च । ततश्च यस्मात् परेण कर्त्रा अनुबन्धेन भक्त्यैव दर्शनादिकं भ अतः शब्दस्य भक्तिरेवेति श्रुतेः ताद्विध्यं तद्विधत्वमेतैरुपायैः श्रुतिसमानत्वभक्तेः करण प्रतिपादकत्वम् । अतः करणे कर्तृत्वोपचारा श्रुतिरुपपद्यत इति सूत्रार्थं हृदि निधाय प्र परमात्मैवेत्यादिसमग्रभाष्यं प्रधानत्वादित्यंशं विहाय व्याचष्टे । दर्शनमोक्षयोरिति । अ भाष्ये भक्त्यैवेत्येवकारसम्बन्ध इति शब्दस्य हेत्वर्थकस्य यथाश्रुतमुच्यत इत्यनेनापि सम्ब इत्युक्तं भवति । भूयश्चाननुबन्ध इति सूत्रांशव्याख्यापरं प्रधानसाधनत्वाद्भक्तिरेव कारण नोच्यत इति भाष्यं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वं व्याचष्टे । न च वाच्यमित्यादिना । तथ सूत्रेऽनुबन्धस्त्विति तुशब्दसम्बन्धः । भाष्ये तु प्रधानसाधनत्वाद्भक्तिरेव कारणत्वेनोच्यत तु साधनान्तराणीत्येवकारसम्बन्ध इति भावः । अत्रैव स्मृतिमिति । अनादिगुणविस्तर न्यायं सूचयन्निति पूरणीयम् । भक्तिस्थो भक्तिनामकः परमो विष्णुरनादिभ स्वानुग्रहेणेषद्व्यक्तया तया भक्त्या करणेनैनं जीवं स्वाभिमुखं कुर्यात् । परमात्मवशोऽहमिति ज्ञापयेत् । ततः परं पुनरधिकप्रसादेनाभिव्यक्तया दर्शनं यया पुनरभिव्यक्तया एतया भक्त्या मुक्तिं प्रदद्यादिति । अनादितो विद्यमानस्य भक्त्यादिगु भगवत्प्रसादेन क्रमेणाभिवृद्धस्यैव करणतया मुक्तिहेतुत्वस्योक्तत्वेन स्वतः सामर्थ्याभावा भावः । तदुक्तं न्यायविवरणे । ''अनादितो गुणाः सन्तो भक्त्याद्या न ह्यमूमुचन् । तद्गुणसुव्यक्तिं कृत्वैनं मोचयेद्धरि''रिति । सैव इत्यस्यापीति । कथं तर्हि भक्तिरेवैन श्रुतिरित्यतो वा साधनान्तराण्यनुक्त्वा किं विशिष्य भक्तिरेव करणत्वेनोच्यत इत्यत सैवेत्युक्तमिति पूर्ववत्सङ्गतिरित्यर्थः ।

अत्राद्ये सा भक्तिः करणमेवेत्येव सम्बन्धः । द्वितीये सैव मुख्यं करणं न त्वन्या

(वाक्यार्थमुक्तावली)

भक्तिशब्देन तदुक्तौ किं कारणमित्यतः प्रधानसाधनवाचकत्वात् भक्तिशब्दस्य श
कविन्यस्तगृहीतेरिति न्यायेन तत्रस्थभगवद्ग्रहणायोपादानमिति भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध
सुगममिति सूत्रांशस्यार्थान्तरमुक्तमिति भावः । अत एव भक्तिस्थः परमो विष्णुरि
तत्वप्रदीपे च भक्तिनामक इत्युक्तम् ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ ॥ स्वातन्त्र्यनिरास
ईश्वरप्रसादद्वारकत्वनिरासादित्यर्थः । एवं पूर्वाधिकरणैरधिकारिभेदेन व्यवस्थि
क्षज्ञानस्य भक्तिसाध्यत्वे निर्णीते तस्य स्वातन्त्र्येण तत्साधनत्वं निरस्यत इत्यनन्त
रिति भावः । अन्यथेति । सामर्थ्येन व्यक्तत्वे स्वतः परमात्मनो व्यक्तत्वं न स्याति
तथा दर्शनमिति । कृष्यादिकं स्वसामर्थ्येनापि सफलं भवति परमात्मनाप्येवं राज
कमपि स्वसामर्थ्येनापि सफलं राजसेवयापीत्यर्थः । तदव्यक्तमाह हीत्यनेन गतार्थ
परिहाराय भाष्ये भक्तिरेवैनं नयति इति श्रुत्युदाहरणमित्यभिप्रेत्य तद्व्या
भक्तिसामर्थ्येनेवेति । अत्र सूत्रे चशब्द एवार्थः । दर्शनादिकमिति शेष इत्यभिप्रे
परमात्मनैवेति । आदिपदेन मुक्तिः ॥ अनेन परमात्मैव भक्त्या दर्शनं प्राप्य मुक्तिं
भाष्यं सूत्रतात्पर्यकथनपरमित्युक्तं भवति । सौत्रश्चशब्द अप्यर्थः अपि तथापि
भक्तिरेवैनमिति श्रुतेस्ताद्विध्यं युक्तमिति सूत्रांश योजनामभिप्रेत्याह । तथापि
कथमित्यतस्तदुपपादकत्वेन परमात्मैव भक्त्या दर्शनं प्राप्य मुक्तिं ददातीति मुक्तिक
उच्यत इति प्रवृत्तं भाष्यं व्याचष्टे । दर्शनमोक्षयोरिति । अनेन भक्त्यैवेत्येवक
इतिशब्दस्य हेत्वर्थकत्वेन उच्यते इत्यनेनापि संबन्ध इत्युक्तं भवति । भूयस्त्वात्त्वनुब
सूत्रांशव्याख्यानपरं प्रधानसाधनत्वाद्भक्तिरिति भाष्यं तन्निवर्तनीयाशङ्कापरिहारपूर्वकं
॥ न च वाच्यमित्यादिना । तथा च सूत्रे अनुबन्धस्त्विति संबन्धः । भ
प्रधानाद्भक्तिरेव कारणत्वेनोच्यते इति न तु साधनान्तराणीत्येवकारसंबन्धः । सैवे
इति ॥ कथं तर्हि भक्तिरेवैनमिति श्रुतिरित्यतो वा साधनान्तराण्यनुक्त्वा किं
भक्तिरेव कारणत्वेनोच्यत इत्यतो वा सैवेत्युक्तमिति पूवसंगतिरित्यर्थः । आद्ये सा
कारणमेवेत्येवशब्दसंबन्धः । द्वितीये सैव मुख्यं न त्वन्यदित्यर्थ इति वाच्यम् । अ
प्रकारान्तरेण श्रुत्युपपादनेनेत्यर्थः सूत्राक्षरार्थस्तु चशब्द एवार्थः । एवं च

(तत्त्वसुबोधिनी)

परमात्मनैवदर्शनादिकं भवतीति संबन्धः । चः अप्यर्थे । तथापि शब्दस्य ताद्वि
तादृशार्थप्रतिपादकत्वं स्वातन्त्र्येण साधनत्वाप्रतिपादकत्वं युक्तं परमात्मदर्शनोक्तेः मुख्य
कारणत्वेनोच्यमानत्वात्तथापि साधनान्तराण्यपहाय किं भक्तिरैव विशिष्याभिधीयत इ
उक्तं अनुबन्धस्तु भक्तिस्तु भूयस्त्वात् प्रधानत्वादिति विशिष्योच्यते । यद्वा परेणैव वाच
निमित्तेन भक्तिरेवैनमिति शब्दस्य ताद्विध्यं स्वातंत्र्येण कर्तृत्वप्रतिपादकत्वं युक्तमित्यर्थः

वाक्यार्थविवरणम्

उपासनसाहित्येनोक्तेति । उपासनं प्रति सहकारित्वेनोक्तभक्तिरित्यर्थः । स्वा
न्त्र्येति । भगवदपरोक्षज्ञानादिजनन इत्यर्थः । अव्यक्तत्वेऽपि भक्तेरेव स्वातन्त्र्ये भक्तिरू
पुरुषप्रयत्नेनैव भगवतो व्यक्तत्वप्राप्त्या 'तदव्यक्तमाह हि' इत्यत्रोक्तमव्यक्तत्वं
स्यादित्यर्थः । कृष्यादाविति । धान्यादिरूपफलं कर्षणादिसाधनसामर्थ्येनैव दृष्टम् । भृ
राजसेवादौ कृते सति धनप्राप्तिरूपं फलं प्रसन्नेन राज्ञैव भवदृष्टम् । ज्ञानमपि फलम्
अतस्तत्किं भक्तिरूपसाधनसामर्थ्येनैव भवति उत प्रसन्नेन परमात्मनैवेति सन्देह इत्यर्थ
'भक्तिरेवैनम्' इति श्रुतिः (श्रुताः) भक्तिरेवैनं जीवं प्रति एनं–परमात्मनं दर्श
भक्तिरेवैनं जीवं एनं–परमात्मानं नयति–प्रापयति । पुरुषः हरिर्भक्तिवशः भक्तिपराध
इत्यर्थः । प्रवचनं–व्याख्यानम् । आदिपदेन भक्त्यादिपरिग्रहः । तस्यार्थे–तदर्थं तद्दर्शना
मित्यर्थः । तत्र वायुरूपाधिष्ठाने । तस्य–अधिकारिणः । सर्वैरपि वासना
मूर्तिर्ध्यातव्या। तदन्तस्तदाकारा मुख्यप्राणमूर्तिर्ध्यातव्येति । 'प्रतिमां-प्रतिमान्तस्स्थ
इत्यादिना तन्त्रसारे स्पष्टम् । अतो वायुरूपाधिष्ठाने आविर्भवतीत्युक्तं युक्त
ज्ञातव्यम्। करोति–दर्शनमोक्षौ जीवस्य ददातीत्यर्थः । अत्र– 'भक्तिरेवैनम्' इति श्रुतौ
तथा च हन्ता रामशर इतिवत् करणे कर्तृत्वोपचार इति भावः । उक्तविशेषश्रुतीति
एतैरुपायैर्यतते इति प्रवचनभक्त्याद्युपायानां करणत्वाभिधायकविशेषश्रुतीत्यर्थः । भ
भक्तिस्थः– भक्तिविषयः । परमः विष्णुः तयैव भक्त्यैव एनं–जीवं वशं–स्ववशम् । नये
पापयेत् । स्ववशं कुर्यादित्यर्थः । यातः–प्राप्तः सन् । पूर्ववदिति । परमात्मन
दर्शनादिकर्तृत्वे कथं तर्हि भक्तेरेव तत्साधनत्वाभिधायकश्रुतिरुपपद्यत इत्यत आह– सै
॥ दर्शनादिकं विष्णुर्भक्त्यैव करोतीत्येवं ईशितुः विष्णोः सा भक्तिः करणमेव

विशिष्याभिधीयत इत्यतः परमित्युक्तम् । प्रधानकरणमित्यर्थः । तथा च प्रधानसाध
त्वाद्विशिष्य तदुक्तिरिति पूर्ववत्संगतिरित्यर्थः । तथा च सूत्रे चशब्द एवार्थोऽप्यर्थश्च
दर्शनादिकं भवतीति शेषः । एवं च परेणैव–परमात्मनैव दर्शनादिकं भवति, न भक्त्या
अपि– तथापि शब्दस्य 'भक्तिरेवैनमि'ति श्रुतेः ॥ ताद्विध्यम् ॥ मोक्षप्रतिपादक
युज्यते। परमात्मैव भक्त्या दर्शनादि करोतीति करणे कर्तृत्वोपचाराङ्गीकारात् । 'हन्त
रामशरः' इतिवत् । साधनान्तराण्यनुक्त्वा विशिष्य भक्तिः कस्मादुच्यत इत्यत उक्तम्
भूयस्त्वादिति । अनुबन्धः– भक्तिरितरसाधनान्तराणि विहाय विशिष्योच्यते । भूयस्त्वात्
साधनेषु प्रधानत्वादिति सूत्रार्थः । एवं सति 'भक्तिरेवैनमि'ति श्रुत्यर्थः कथमित्यत उक्त
'ब्रह्मैवेनं नयति' इत्यादीति । वाच्येन– भक्तिशब्दवाच्येन शब्दस्य ताद्विध्यं 'भक्तिरेवै-
नमि'ति श्रुतेः स्वातन्त्र्येण दर्शनादिकर्तृत्वप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । पुरुषशक्तीति
भक्त्यादिरूपपुरुषप्रयत्नेनेत्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

स्वातन्त्र्यानिरासादिति ॥ भगवत्प्रसादाद्वारकत्वनिरासादित्यर्थः ॥ अव्यक्तत्वाभावेति ॥ भक्तिसामर्थ्येनैव दृष्टत्वादिति भावः ॥

ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ ॥ ज्ञानं परेण च परमात्मनैव भवति न भक्त्या तर्हि 'भक्तिरेवैनमि'ति श्रुतेः का गतिरित्युक्तम् ॥ शब्दस्य ताद्विध्यमिति ॥ शब्दस्योक्तश्रुतेस्ताद्विध्यं तु भक्तिहेतुत्वप्रतिपादकत्वं भक्तेः करणत्वादुपपन्नम् । साधनांतरत्यागेन भक्तेरेवेत्युक्तिः कुत इत्यत उक्तम् ॥ भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध इति ॥ अनुबन्धस्तु भक्तिस्तु करणेषु भूयस्त्वात्प्रधानत्वादुक्त इत्यर्थः ॥ सैवेत्यस्यापीति ॥ साधनांतराण्यनुक्त्वा किं विशिष्य भक्तिरेव करणत्वेनोच्यत इत्यतः सैवेत्युक्तमिति पूर्वसङ्गतिरित्यर्थः । तथा च सैव मुख्यं न त्वन्यदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

३५. एकाधिकरणम्

जीवांशानां पृथगुत्पत्तेर्नानादियोग्यतापेक्षेति न मन्तव्यम् । कुतः ?

तत्त्वप्रदीपिका

उपासनाभेदवद्दर्शनभेदः सुखतारतम्यं च प्रतिपुरुषं योग्यताविशेषादित्युक्तम्। सा चानादि
युक्तम्। अन्यथा कदाचिदसुखादीनामपि मोक्षित्वापातात्। तस्य च श्रुतिभिर्निषेत्स्यमानत्वात्
चानादित्वं नियन्तुं शक्यते। जीवांशानां पश्चादुत्पद्यमानानां भिन्नत्वोपपत्तेः। तेषु योग्यत
सादित्वादित्यत आह– एक आत्मनः शरीरे भावात्॥ यथांऽशी शरीराच्छरीरा
स्वकर्मनिर्मितमेव प्राप्नोति। यदा त्वंशेन शरीरान्तरं प्राप्नोति तदाऽपि तथैव स्वकर्मनिर्मितमे
अतः शरीरान्तरवर्ती सन्नप्यंशोंऽशिनैक एव॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवद्दर्शनसाधनोपासनस्य योग्यतासापेक्षत्वसाधनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः
अन्यथोपास्त्यव्यवस्थाप्रसङ्गात्तत्समर्थनीयम्। प्रकृतोपासनादि विषयः। योग्यतापेक्षं न
सन्देहः। योग्यायोग्यक्रियादर्शनं सन्देहबीजम्। पूर्वपक्षयति॥ जीवेति॥ नोपासन
योग्यतापेक्षाऽस्ति। योग्यता हि भवन्ती अनादिर्भवेत्। अन्यथा तदुपासनादेरप्यागन्तुक
संभवात्। न चानादित्वं योग्यताया युज्यते। इन्द्रादिजीवांशानामर्जुनादीनां योग्यताया
दभावात्। तेषामेवोत्पत्तिमत्त्वेन तद्धर्मस्यानादित्वायोगात्। न चांशिनोऽनादित्वादंशस्योत्प
भावः। अशांशिनोः पृथक्त्वात्। कुतः। अंशिनि ज्ञानिनि सुखिनि दुःखिनि च
ज्ञानाद्यभावेनांशस्यांशि (वर्त्मागन्तृत्वात्) वर्त्मनागन्तृत्वात्। अन्यथा ज्ञानादिभेदो न स्या
अतोंऽशांशिनोः पृथक्त्वादंशस्योत्पत्तेरनादियोग्यताभावादुपासनादेर्योग्यतापेक्षा नास्तीति तद
स्थितमिति भावः। पूर्वपक्षं प्रतिषेधति॥ नेति॥ कुतो न मन्तव्यमित्याक्षिपति॥ कुत इ
तत्परिहाराय सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे॥ एक इति॥ अस्त्येव सर्वेषामुपासनादौ योग्यतापेक्षा
चांशस्योत्पत्तिमत्त्वेऽनादियोग्यताभावः। अंशोंऽशीत्येक एवेत्यंशस्योत्पत्त्यभावात्। तदैक्य
कुतः। आत्मनोंऽशिनः कर्मनिर्मितशरीरेंऽशस्य वर्तमानत्वात्। न च भेदे तद्युक्तम
अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात्। न चांशस्य पृथक्कर्मास्ति। न चाकर्मनिमित्तः शरीरसं
युक्तः। अपवर्गाभावप्रसङ्गादिति भावः॥ ५५॥

गुर्वर्थदीपिका

आगन्तुकत्वप्रसङ्गादित्यत्रागन्तुकत्वं नाम यस्य यस्यापेक्षा तस्य तस्य प्राप्तिरित्यर्थ
अंशांशिनोः पृथक्त्वादित्यत्रांशांशिनोः पृथक्त्वादंशस्योत्पत्तिरेव। अतस्तन्निष्ठा योग्यताऽ

प्रसङ्गादित्यत्र शरीरपरम्परायाः कर्मोपाधिनिबन्धनत्वाभावे स्वाभाविकत्वप्रसङ्गेन स्वाभाविकस्य च कदाऽप्यनपायादिति भावः ।

भावबोधः

ओं एक आत्मनः शरीरे भावात् ओं ॥ ५५ ॥ योग्यतासाधनसापेक्षत्वादिति । अत्र पूर्वाधिकरणे न्यायविवरणोक्तरीत्याऽऽनादिभूतायाः भक्तेः करणत्वोक्तौ जीवांशानामुत्पत्तिमत्त्वेनानादिभूततत्तद्योग्यताया एवाभावेन कथं जीवस्वरूपानुबन्धित्वेन भक्त्यादेरनादित्वमित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । योग्यतेत्यादि । अत्रोपासनायोग्यता सापेक्षा न संभवत्युत संभवतीति चिन्ता । तदर्थं योग्यताया अनादित्वं न संभवत्युत संभवतीति । तदर्थमंशानामर्जुनादीनामुत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति । तदर्थं किं अशांशिनोर्भेद उताभेद इति । तदर्थं तयोः परस्परं सुखदुःखज्ञानाद्यनुसन्धानं नास्त्युतास्तीति । पृथक्त्वादिति । अनेन भाष्ये पृथक्त्वेनोत्पत्तिः पृथगुत्पत्तिरिति विग्रहः प्रदर्शितो भवति । पृथक्त्वे हेतुप्रतिपादकत्वेनांशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वात् तयोर्भेद इति न्यायविवरणं संयोजयति– अंशिनीति । एक एवेति । अनेन पूर्वसूत्रादवधारणार्थक चशब्दस्यानुवृत्तिर्वा ''सर्वं वाक्यं सावधारणं'' इति न्यायेन वा सौत्र एकशब्दः सावधारण इत्युक्तं भवति । अत्र सूत्रे ''आत्मनः'' इत्यंशस्यांशांश्युभयपरत्वमंशिकर्मनिर्मितत्वं च षष्ठ्यर्थ इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तमंशिकर्मेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे– आत्मनोंऽशिन इति । अकृतेति । अंशस्याकृताभ्यागमनमंशिनः कृतविप्रणाश इत्यर्थः ॥

ननु नांशिकर्मनिर्मितशरीरे अंशस्य भावोऽस्ति, स्वकर्मनिर्मित एवावस्थानोपपत्तेरिति अत अन्यथा दृष्टं विना शरीराद्यनुपपत्तेरिति न्यायविवरणांशस्यार्थमाह– न चांशस्येति । एतच्छरीरसंबन्धात् पूर्वमर्जुनादीनामिन्द्राद्यंशिव्यतिरेकस्यैवाभावादिति भावः । अत्र सूत्रे तुशब्द एवार्थः ।

भावदीपः

ॐ एक आत्मनः शरीरे भावात् ॐ ॥ योग्यतेति ...

(भावदीपः)

भाष्याद्युक्तदिशा आदिभक्त्यादिसंपत्तिरूपयोग्यतासापेक्षत्वस्यैवोपासनादावयोगादिति श
नात्पूर्वसंगतिरपि सूचिता ॥ अव्यवस्थेति ॥ असुरादीनामपि तत्प्रसंगादित्यर्थः । तथा
सर्वथापि तु त एवेत्यादिवक्ष्यमाणविरोध इति भावः ॥ उपासनादीति ॥ दृष्टिरादिपदार्थः
योग्यतेति ॥ अनादिभक्त्यादिगुणपूगसंपत्तिसापेक्षं न वेत्यर्थः । ऐश्वर्यात्परमाद्विष्
र्भक्त्यादीनामनादित इत्यादिस्मृत्या स्थानविशेषादित्यत्र तथैव योग्यतास्वरूपोक्तेः
तथाप्यनादिसंसिद्धभक्त्यादिगुणपूगत इत्यादिस्मृत्या अनुबन्धादिभ्य इत्यत्रोक्तयापि त
प्रतीतेः । अदृष्टानियमादित्यत्र चन्द्रिकायां तथैव व्यवहाराच्च ॥ योग्यायोग्येति ॥ ल
पुंसां स्वयोग्यक्रिया स्वायोग्यक्रिया च दृश्यत इति तदेव सन्देहबीजमित्यर्थः ।
योग्यस्यायोग्यस्य च पुंसः क्रियादर्शनमित्यर्थः । शेषोक्तिपूर्वं व्युत्क्रमेण भाष्यं व्याचष्टे
नोपासनेति ॥ अनादीति पदं पूर्वपक्षोपपादकत्वेन व्याचष्टे ॥ योग्यता हीति
आगंतुकत्वेति ॥ तथा चासुरादीनामपि तत्प्रसंग इति भावः । परंपराहेतुत्वेन भाष्योक्तं
योजयति ॥ इन्द्रादीति ॥ पृथगिति भाष्यस्थं शङ्कापूर्वं हेतुत्वेन व्याचष्टे ॥ न चांशिन
॥ पृथक्त्वेनोत्पत्तिरिति भाष्ये विग्रह इति भावः । पृथक्त्वहेतोरसिद्धिनिरासाय
ज्ञानादिभेद इत्यादिद्वितीयसूत्रभाष्यसूचितम् । अंशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वादित्यन्यत्रोक्तं
विवृण्वन्नेवात्र योजयति ॥ अंशिनीति ॥ वर्त्मागंतृत्वात् भिन्नमार्गत्वादित्यर्थः । वर्त्म
पाठे तद्व्यापाराज्ञातृत्वादित्यर्थः । हेतोरप्रयोजकत्वं निराह ॥ अन्यथेति
अंशांशिनोरपृथक्त्वे इत्यर्थः । अन्यत्रोक्तहेतुपूर्वकं भाष्यार्थमुपसंहरति ॥ अत इति
ज्ञानादिभेदेनांशस्यांशिवर्त्मागंतृत्वादित्यर्थः । फलमाह ॥ तदिति ॥ अनियतं स्यादित्यर्
तथा च प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदित्यत्रोपासनाभेदवद्दर्शनभेद इति यदुक्तं यच्च यावदधिकारमि
सुखतारतम्यं योग्यताविशेषाधीनमित्युक्तं यच्च प्राप्तेश्च समंजसमिति तत्सर्वमसमं
स्यादिति भावः ॥ पूर्वभाष्यलब्धप्रतिज्ञामाह ॥ अस्त्येवेति ॥ प्रागुक्तचोद्यमनूद्य तन्नि
कत्वेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ न चांशस्येत्यादिना ॥ अंशांशिनोरेकत्वमेवेति भाष्यमेक
सूत्रांशारूढं करोति ॥ अंश इति ॥ कुत इति भाष्येण सामानाधिकरण्यलाभाय भ
शेषमाह ॥ इत्येक इत्यादि ॥ अंशीत्यादिभाष्यं संगमयन् व्याचष्टे ॥ तदिति
उत्सूत्रत्वशङ्कानिरासायात्मनोंऽशिन इत्युक्तम् ॥ अकृतेति ॥ स्वाकृतकर्मनि
स्वस्यावस्थानेनाकृताभ्यागमस्यान्यकर्मनिर्मितदेहे स्थित्वा कृतस्य कर्मणः स्वाभोज्य

(भावदीपः)

स्वकर्मार्जितदेहयोगस्य वा सर्वथा कर्मनिरपेक्षदेहयोगस्य वा अर्जुनाद्यंशस्योपपत्तेरित्याशंक्यादृष्टं विना शरीराद्यनुपपत्तेरिति न्यायविवरणोक्तेरंश्यदृष्टं विना सर्वथादृष्टं विनेति चार्थद्वयमुपेत्य निराह ॥ न चेति ॥ न चाकर्मेति ॥ नापीत्यर्थः । कुतो न युक्त इत्यतः शरीरादीत्यादिपदार्थमाह ॥ अपवर्गेति ॥ कर्मानिमित्तत्वे स्वाभाविकत्वापत्त्या कर्मावसानरूपनिवर्तकाभावेन देहयोगस्य कदाप्यनिवृत्त्या मोक्षाभावप्रसंगादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ एक आत्मनः शरीरे भावात् ॐ ३-३-५५ ॥ उपादानस्य योग्यतासापेक्षत्वसमर्थनादिति । अत्रोपासनस्येत्युपलक्षणम् । तत्साहित्येनोक्तभक्तेरिति च ग्रहणम् । अत एवोपासनादिविषय इति वक्ष्यति । तथा चानादित्वेनोक्तायाः भक्तेः योग्यतासापेक्षतासमर्थनादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । अन्यथेति । योग्यतासापेक्षत्वाभावे योग्यतानुसारेण गुणनियमोपदेशभावेनोपास्त्यव्यवस्थाप्रसङ्गात् । इतरे त्वर्थसामान्यादित्युक्तं स्यात् । भक्तेरनादित्वं चोक्तं न स्यादिति भावः। प्राकृतेति । उपासनादि योग्यतासापेक्षं न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं योग्यताया अनादित्वं न सम्भवत्युत सम्भवतीति । तदर्थमिन्द्राद्यंशानामर्जुनादीनामंशभेदेनोत्पत्तिरस्त्युत भेदेनोत्पत्तिर्नास्तीति । भाष्ये नानादियोग्यतापेक्षेत्यनादियोग्याताक्षेप उच्यते । स च द्वेधा सम्भवति । योग्यापेक्षामङ्गीकृत्य योग्यताया अनादित्वाक्षेपेण वा योग्यातानादित्वमङ्गीकृत्योपासनादेः तदपेक्षत्वमात्राक्षेपेण वोभयाक्षेपेण वा । नाद्यः । पादासङ्गतेः । न द्वितीयः । जीवांशानां पृथगुत्पत्तेरिति हेत्वसङ्गतेः । न तृतीयः । योग्यतानादित्वस्योपासनाङ्गतया सिद्धया नातिवक्तव्यत्वेन तदाक्षेपवैय्यर्थ्यात् । उपासनायोग्यतानपेक्षत्वे हेत्वनुक्तेश्चेत्यत उभयाक्षेपोऽत्र विवक्षितः । तत्र योग्यतापेक्षत्वाभावे तस्या अनादित्वाभावो हेतुः । सिद्धान्तिना योग्यतापेक्षत्वायैव तदनादित्वस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वादिति भावेन व्याचष्टे । नोपासनाद्यर्थमित्यादिना । अनादिर्भवेदिति । अनादिरिति त्वयाङ्गीकर्तव्या भवेदित्यर्थः । अन्यथेति । सादित्वे योग्यता व्यर्था । ब्रह्मादिषु योग्यतावैचित्र्यवत् । उपासनावैचित्र्यस्याप्यागन्तुकत्वसम्भवादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । अन्यथा कदाचिदसुराणामपि मोक्षित्वापातात् । तथा चोपास्तिव्यवस्थायोग इति तत्वप्रदीपरीत्याप्यतिप्रसङ्गो द्रष्टव्यः । पृथक्त्वादिति । अनेन भाष्ये पृथगित्यस्य पृथक्त्वे-

(वाक्यार्थमुक्तावली)

सूत्रे पूर्वसूत्रावधारणार्थकश्चशब्दोऽन्वेति । आत्मनीति षष्ठ्यन्तं विभक्तिविपरिणा प्रथमान्तं च विवक्षितम् । तथा चात्मांशोंऽशीत्येक एव । कुतः । आत्मनोंऽशि सम्बन्धिनि तत्कर्मनिर्मिते शरीर एवात्मनोंऽशस्य भावादिति सूत्रार्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे । इति । अकृताभ्यागमेति । अंशस्याकृताभ्यागमः । अंशिनस्त्विंद्रादेरर्जुनादिदेहप्रापकक नाशप्रसङ्ग इत्यर्थः । तदुभयमुपपादयति । न चांशस्येति । अर्जुनदेहापादकं इन्द्र विनाऽर्जुनस्य पृथक्कर्म न चास्तीत्यर्थः । तथा चेन्द्रकर्मवैयर्थ्यमर्जुनशरीरं चाकारणकमि भावः । अकृताभ्यागमः को दोष इत्यत आह । न चेति । अपवर्गेति । कर्माभावे बन्धकशरीरसंयोगेऽपि मोक्षोऽपि तथा स्यादिति भावः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ एक आत्मनश्शरीरे भावात् ॐ । योग्यतायाः एव अभावेन तत्स्वरूपानुबन्धित भक्त्यादेरादित्वमित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसंगतिरिति भावः । अन्यथेति । योग्यतास क्षत्वाभाव इत्यर्थः । तद्वत् योग्यताया आगन्तुकत्ववत् । तदभावात् अनादित्वाभावात एक एवेति । अनेन पूर्वसूत्रात् अवधारणार्थकचशब्दस्यानुवृत्तिं मत्वा सर्वं व सावधारणमिति न्यायेन वा सौत्र एकशब्दसावधारण इत्युक्तं भवति । अत्र सूत्रे आत्म इत्यस्यांशाभ्युपगमपरत्वमंशिकर्मनिर्मितत्वं च षष्ट्यर्थ इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तिमंशिकर्म इत्या भाष्यं व्याचष्टे । आत्मनोंऽशिन इति । अकृतेति । अंशस्याकृताभ्यागतमंशिनः प्रमाणांश इत्यर्थः । ननु नांशिकर्मनिर्मितशरीरेंऽशस्य भावोऽस्ति स्वकर्मनि एवावस्थानोपपत्तेरित्यत आह । न चांशस्येति । एतत् शरीरसंबन्धात्पूर्वं अर्जुनाद इन्द्राद्यंशव्यतिरेकस्य चाभावादिति भावः । न च कर्मानिर्मित एवास्य शरीरसंयोगः स्यादित्यत आह । न चेति । अपवर्गेति । कर्मानिमित्तकतच्छरीरसंसर्गस्य कदाप्यपग संभवादिति भावः ।

वाक्यार्थविवरणम्

अव्यवस्थाप्रसंगादिति ॥ अयोग्येनापि कर्तव्यताप्रसंगादित्यर्थः । तद्वत्–योग्यताव प्रसंगात्–जीवधर्मत्वाविशेषादित्यर्थः । तदिति– अनादित्वेत्यर्थः । कुत इत्यत अ

संबन्धो द्रष्टव्यः । पृथगित्यस्य निवर्त्याशङ्कामाह– न चेति । पृथक्त्वात्– भेदादित्यर्थ तथा च पृथक्–पृथक्त्वादित्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्यथा–पृथक्त्वाभावे । ज्ञानादिभेदः अंशा नोरित्यर्थः । तत्तु–उपासनम् । सूत्रे एक इत्यस्यापेक्षितपूरणेनार्थमाह–अंशः अंशी चे एवेति । आत्मन इत्यस्य अर्थान्तरमाह– अंशस्येति । न चेति । अंशांशिनोर्भेदे त अंशकर्मनिर्मितशरीरे अंशस्य वर्तमानत्वं न हि युक्तमित्यर्थः । कुतो न युक्तमित्यत अ अकृतेति । अंशस्य कर्माभावेऽपि शरीरप्राप्त्या अकृताभ्यागमः । अंशिकर्मणोंऽ प्रत्यप्रयोजकतया अंशिनः कृतप्रणाश इत्यर्थः । नन्वेतावता अंशिकर्मनिर्मितशरीरे अंश वर्तमानत्वाभावेऽपि स्वकर्मनिर्मित एवावस्थानोपपत्तेर्नाकृताभ्यागमप्रसंग इत्यत आह– चांशस्येति । पृथक्कर्मेति । अंशिकर्मव्यतिरिक्तकर्मेत्यर्थः । ननु नाकृताभ्यागमो दोषाय मया कर्माभावेऽपि शरीरसबन्धप्राप्त्यङ्गीकारादंशस्येत्यत आह– न चाकर्मेति अकर्मनिर्मितशरीरसंबन्धः– कर्मनिर्मितशरीरसंसर्गाभावः । कर्माभावेऽपि शरीरसंबन्ध यावत् । कुतो न युक्त इत्यत आह– अपवर्गेति । यदि कर्माभावेऽपि शरीरसंबन्धोऽङ्ग क्रियते तर्हि सर्वदा शरीरसंबन्धस्यैव प्राप्त्या अंशस्यापवर्ग एव न स्यादिति भावः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

अंशिवर्त्मनेति ॥ अंशिमार्गेण गन्तृत्वादित्यर्थः । अन्यथा अभेदे ॥ ॐ आत्मनश्शरीरे भावात् ॐ ॥ अंशोऽर्जुनः अंशिनेंद्रेणैकः अभिन्न एव कु आत्मनोंऽशिनः कर्मनिर्मिते शरीरे आत्मनोंऽशस्य भावात्सत्वादित्यर्थः ॥ अकृतेति अंशस्याकृत कर्मभोगापत्तिरंशिनः कृतकर्मनाशादित्यर्थः । ननु नांशिकर्मनि शरीरेंऽशोऽस्ति किन्तु स्वकर्मनिर्मित एवेत्यत आह ॥ न चांशस्येति ॥ एतच्छरीरसम्बन्ध त्पूर्वमर्जुनस्येन्द्रशरीरं विना कर्मापादकशरीरांतराभावादिति भावः । तर्हि मास्तु कर्मेत्याह न चेति ॥ अपवर्गेति ॥ शरीरसंसर्गस्य कर्मनिर्मितत्वे यावत्कर्मनाशेन सर्वथा शरीरसम् न्धध्वंस रूपो मोक्ष उपपद्यते कर्मानियतत्वे च तस्यानागन्तुकत्वेन कदाप्यनपाय दुक्तमोक्षाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ [illegible] ॐ

(सूत्रभाष्यम्)

अंशिनस्तु पृथग्जाता अंशास्तस्यैव कर्मणा ।
पुनरैक्यं प्रपद्यन्ते नात्र कार्या विचारणे'ति ॥ ५६ ॥

॥ इति एकाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अंशिनः सुखेऽप्यंशस्य दुःखमंशिनो महाज्ञानेऽप्यंशस्याल्पज्ञानमिति सुखज्ञानादीनां व्यवस्थि तत्वात् । भेद इत्यत आह– व्यतिरेक इत्यादि सूत्रम् । तद्भावभावित्वादिति सूत्राक्षरा तदुपासनादिभोगादिति व्याख्याति । ''भावो वृद्धिः समुद्दिष्टः क्वचिद्भावो मनः स्मृत'' इति शब्दनिर्णये । ज्ञानसुखादिभेदेऽपि नांशांशिनोर्भेदः । तदुपासनाकर्मादिनैव ज्ञानसुखादिभोग दंशस्य। अंशिन एवाज्ञानदुःखनिमित्तसद्भावेन तद्भोगादंशस्य । अन्यथा देहदैहिकभोगानाम कस्मिकत्वेन सर्वसङ्करप्रसङ्गात् । एकस्य युगपत्सुखदुःखे एकस्मिन्नेव ज्ञानाज्ञाने च विरुद्धे चेन्मैवम् । यस्य यदा वा कृत्स्नाज्ञानदुःखाभावस्तत्र सर्वरूपेषु ज्ञानसुखाभ्यामेव भाव्यम् । अन त्वंशिनोऽपि ज्ञानाज्ञानसुखदुःखदर्शनादविरुद्धं भाति च विशदं न भातीति ॥

तत्त्वप्रकाशिका

ज्ञानादिभेदादंशांशिनोर्भेद एव । अतो नांशस्योत्पत्तिमतोऽनादियोग्यता युक्तेत्याश परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ व्यतिरेक इति ॥ यथोपलब्ध्यादौ व्यतिरेकस्तथांशांशिनोरपि एवेति न वाच्यम् । अल्पे ज्ञानादावनुसंधानाभावेऽपि प्रधानसाधनोपासनादिफलानुसंधानात् अंशगतज्ञानादेरंशिनाऽनुसंधीयमानत्वात् । अंशिगतस्य चांऽशेन सर्वस्याननुसंधानमीश्वराचिन्त शक्त्यायत्तमिति भावः । अत्र स्मृतिं प्रमाणयति ॥ परमेति ॥ अतोऽस्त्येव सर्वेषामुपासनादा नादियोग्यतापेक्षेति युक्ता तद्व्यवस्थेति सिद्धम् ॥ ५६ ॥

गुर्वर्थदीपिका

उपासनादिफलानुसन्धानादित्यत्रोपासनादि फलमपरोक्षज्ञानिनोऽपीन्द्रस्य नित्यपरो भावेन मध्ये मध्य उपास्यबिम्बापरोक्षदर्शनं तस्यानुसन्धानादंशेनानुसन्धानादित्यर्थः अंशगतसर्वानुसन्धानाभावेऽपि तस्य बिम्बदर्शनेऽयमपि बिम्बं पश्यति । इदं चानुसन्धानं सति कथं स्यात् । अंशी त्वंशगतं सर्वमनुसन्धत्ते । अंशस्तु मानुषशरीरादिदो

सुमनसा''मिति वचनात्स्वस्वबिम्बदर्शनस्य निरुपाधिपरमेष्टानुभवरूपत्वेन बलीयस्त्व द्बलादस्यानुसन्धानं जायते । यथा स्वस्कन्धगतं वस्त्रादिकं सदाऽननुसन्दधदपि पुरु स्वशिरस्थितपाषाणादिभारं बलीयस्त्वादनुसन्धत्ते तद्वदिति भावः । एवं च तस्यांशि भावेन भावनया ध्यानेन स्वस्यापि भावित्वं भावनावत्त्वम् । उभयत्रापि भावपदे भावनाफलदर्शनमुच्यते । तथा च तदुपास्तिफलदर्शनेन स्वस्याप्युपास्तिफलदर्शनवत्त्वादि सौत्रहेतोरर्थस्सूचितः ॥

भावबोधः

उपलब्धिवद्व्यतिरेके एव नेति संबन्ध इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं ज्ञानादिभेदे विद्यमानेऽपीति भाष्यं व्याचष्टे– यथेति । तस्यांशिन उपासनादिभोगभावे अंशगतोपासनादिभोगस्य भावित्वादिति सूत्रांशस्यार्थमभिप्रेत्य भाष्ये तदुपासनादिभोगादंशस्येत्युक्तम् । तत्साधनोत्त मस्यांशिकृतस्यांशेन भुज्यमानत्वादिति न्यायविवरणानुसारेण व्याचष्टे– प्रधानेति न्यायविवरणस्य साधनोत्तमस्येत्यस्य अभिप्रायकथनमल्पे ज्ञानादाविति ।

''अंशिनोऽशेषसन्धानमत्यल्पस्यापि विद्यते''

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह– अंशगतज्ञानादेरिति । सर्वस्यापीत्यर्थः । ''विशेषस्तु कश्चिदीशकृतो भवेत्'' इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह– अंशिगतस्येति । अत्र प्रथमे अंशांशिनोरेकत्वे हेतूक्तिः । द्वितीये बाधकोद्धारः ॥ ३५ ॥

भावदीपः

ॐ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॐ ॥ उपलब्धिवदिति शेषोक्तिपूर्वं नेत्यादिभाष्यं सूत्रारूढं दर्शयन् सूत्रभाष्ये च व्याचष्टे ॥ यथेति ॥ अप्यन्तभाष्यस्य हेतूक्तिपरभाष्येणाऽन्वयमुपेत्य व्याचष्टे ॥ अल्प इति ॥ साधनोत्तमस्यादृष्टस्यांशिकृतस्यांशेन भुज्यमानत्वादित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेनोक्तम् ॥ प्रधानसाधनेति ॥ अंशिनोऽशेषसंधान- मत्यल्पस्यापि विद्यते ।

भुवि जातेन चांशेन सुखदुःखादि तद्गतम् । अनुभूयते विशेषस्तु कश्चिदीशकृतो

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॐ ३-३-५६ ॥ अत्र तुशब्दोऽवधारणे आत्मन इति वर्तते । उपलब्धिपदं सुखादेरुपलक्षणमित्यभिप्रेत्योपलब्धिवदित्यस्य तात्प कथनपरं ज्ञानादिभेदे विद्यमानेऽपीति भाष्यमिति चाभिप्रेत्य सूत्रार्थमाह । यथेति एतेनोपलब्धिवदुपलब्ध्यादौ ज्ञानादाविवात्मनोंऽशस्यांशिनश्च व्यतिरेक एव भेद एवेति वाच्यमिति सूत्राक्षरार्थ उक्तो भवति । ज्ञानादौ भेदो नामानुसन्धानाननुसन्धानवैलक्षण्यम दृष्टान्तकथनस्यायमभिप्रायः । ज्ञानादौ यथाऽनुसन्धानाननुसन्धानभेदोऽस्ति त तदनुसारेणांशांशिनोर्भेदोऽङ्गीकार्यः । अभेदेऽनुसन्धानस्य प्रयोजकत्वेन प्रकृते तदभावेन भेदायोगादिति । अन्यथा दृष्टान्तमात्रकथनस्यानुपयोग इति ज्ञेयम् । नन्वेवं भेदसाधक सत्वेन कथमंशांशिनोर्भेदाभाव इत्यतः ज्ञानादिभेदोऽप्रयोजक इति भावेन प्रवृत्तं ज्ञानादि विद्यमानेऽपि तदुपासनादिभोगादंशस्येति भाष्यं साधनोत्तम इत्युक्तन्यायप्रदर्शकत व्याचष्टे। अल्प इति । एतेन सूत्रे भावशब्द आवर्तते । आद्यो ज्ञानपरः । भवतेरनुभवा कत्वात् । उपासनेति यावत् । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदित्युक्तत्वात् । भावो भावना ध्यानमि वा । यद्वा भावो मनः, "भावो वृद्धिः समुद्दिष्टः कचिद्भावो मनःस्मृतः" इति तत्वप्र शब्दनिर्णयोदाहरणात् । तेन च मानसी क्रियोच्यते । द्वितीयस्तु तज्जन्यवृद्धिशब्दितफलप भावो वृद्धिरित्युक्तेः । भावित्वादिति । भाववत्वात् अनुसन्धानवत्वादित्यर्थः । त चात्मनोंऽशस्य तद्भावभावित्वात्तस्यांशिनः भावस्योपासनायाः भावः फलं तद्भावः त भावित्वादनुसन्धातृत्वादिति सूत्राक्षरार्थः । आत्मनोंऽशिनस्तदुपासनादिभोगादंशगतोपासन सुखादिति सर्वसुखादिति सूत्रार्थं भाष्ये चांशिन इति शेषं च मत्वा व्याचष्टे । अंशगतेति कथमयं विशेष इत्यतो विशेषस्तु कश्चिदीशकृतो भवेदित्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह अंशिगतस्येति । अत्राद्येंऽशांशिनोरभेदे हेतूक्तिः। द्वितीये बाधकोद्धार इति सूत्रक्रमः ।

तत्त्वसुबोधिनी

अत्र सूत्रे तुशब्द एवार्थः । उपलब्धिर्व्यतिरेक एव न तु संबन्ध इत्यभिप्रेत्य प्र ज्ञानादिभेदेऽपीति भाष्यं व्याचष्टे । यथेति । अंशिनः उपासनादिभोगाभावे अंशो सनादिभोगस्य भावित्वादिति सूत्रांशस्यार्थमभिप्रेत्य भाष्ये तदुपासनादिभोगादंशस्येत्युक्तम्

अंशेन कुतो नानुसंधीयत इत्यत आह । अंशिगतस्येति । अत्र प्रथमे अ
हेतूक्तिः द्वितीये बाधकोद्धारः ॥ ३५ ॥

वाक्यार्थविवरणम्

व्यतिरेकः भेदः । तथा चोपलब्धिवदंशांशिनोर्व्यतिरेको न त्विति
प्रधानसाधनेति । भवत्यादिसाधनोत्तमेत्यर्थः । तथा च 'तद्भावभावित्व
तस्यांशिन उपासनाजन्यसुखादिभोगभावे सति अंशस्यापि तद्भोगस्य–
भावित्वादित्यर्थः । तद्भावभावित्वादित्यंशस्य तस्यांशस्य ज्ञानादिभावे
तद्भोगस्य भावित्वादित्यर्थान्तरमभिप्रेत्याह– अंशेति । परमेतीति । तस्यैव
कर्मणा अंशिनः सकाशात् पृथग्जाता ये अंशास्तेंऽशिना पुनरैक्यं प्रपद्यन्त इत

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॐ ॥ उपलब्धिवत्
अंशांशिनोरपि व्यतिरेकोभेदो न तु नैव ॥ कुतः ॥ तद्भावभावित्वात्
भावेनोपासनेनांशस्य भावित्वात्तत्फलभोक्तृत्वादित्यर्थः । इतश्च न भेद इत्य
अंशगतज्ञानादेरिति ॥ सर्वस्येत्यर्थः अभेदेंशस्यांशिगतसर्वाननुसन्धानं कथमित्य
अंशिगतस्येति ॥ ३५ ॥

३६. अङ्गावबद्धाधिकरणम्

॥ ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॐ ॥ ५७ ॥

ब्रह्माद्यङ्गदेवतावबद्धोपासनादि प्रतिशाखं प्रतिवेदं च नोपसंह्रियते । हि

'समत्वाद्वोत्तमत्वाद्वा नाङ्गदेवाद्युपासनम् ।
उपसंहार्यमित्याहुर्वेदसिद्धान्तवेदिनः' इति ब्रह्मतर्कवचनात् ॥ ५७ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ यद्यपि प्रतिशाखं प्रतिवेदं च
परिवारदेवतानां उपासनापूजानमस्काराद्युच्यते । तथाऽपि तन्नोपसंहार्यम् ।
समानानामुत्तमानां चेति हिशब्दसूचितब्रह्मतर्कवचनादवगन्तव्यम् ।

(तत्त्वप्रदीपिका)

''विष्णोरङ्गसमुद्भूतेर्विष्णोरङ्गानि देवताः ।
उच्यन्ते सर्ववेदेषु स्वरूपे भेदिनोऽपित्वि''त्याध्यात्मे ॥

प्रतिशाखमित्युक्त्वा पुनः प्रतिवेदमित्युक्तिरविभक्तवेदस्य विद्यमानत्वात् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र ब्रह्मज्ञानसाधनोपासनस्य यथायोग्याऽङ्गदेवतोपासनयुक्तत्वेन कर्तव्यताप्रतिपादनादि शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथा तत्प्रतिपादकवेदवैर्थ्यस्योक्ततारतम्याभावस्य च प्रसङ्गात्प्रतिपादनी मेतत् । प्रकृतं भगवदुपासनमेव विषयः । अन्यदेवतोपासनयुक्तं वा कर्तव्यं केवलं वेति सन्देह ब्रह्मोपासनविधेः साधारण्यं सन्देहबीजम् । अन्यदेवतोपासने च तस्य गुणोपसंहारपूर्वकत्व त्किमेकस्य श्रुतिप्रतीतगुणाः सर्वेषूपसंहर्तव्या न वेति सन्देहः । लौकिकपुरुषपूजादौ द्वैविध्यद सन्देहबीजम् । केवलमेव ब्रह्मोपासनं कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । 'तमेवैकं जानथात्मानमन्या वा विमुञ्चथ' 'पूजयेन्नान्यदेवता' इत्यादेरन्यदेवतोपासने चैकस्य प्रतीतगुणाः सर्वेपूपसंहर्तव्याः देवत्वादिगुणानां सर्वेपूपसंहारदर्शनात् । अतोऽन्यदेवानामनुपास्यत्वात्तदभिधायकवेदवैयर्थ्यम् उपास्यत्वे वा साम्येनोपास्यत्वान्नोक्ततारतम्योपपत्तिरिति । सिद्धान्तयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे अङ्गेति ॥ ब्रह्मादिदेवतोपासनपरिचर्यादि कार्यमेव । न च श्रुत्यादिविरोधः । तत्र प्राधान नोपसनस्यैव निषिद्धत्वात् । अङ्गत्वेनोपासनस्याभ्युपगत्वात् । उपसंहारे तु विशेषोऽस्ति सर्ववेदानां सर्वशाखासूक्तं यद्ब्रह्माद्यङ्गदेवतासंबन्धिगुणजातं तत्सर्वं रुद्रादिषु नोपसंहार्यं कि योग्यमेवोपास्यम् । यथा खलु भगवद्वाचकवाक्यानां न सर्वेषामन्यत्रान्वयोऽपि तु योग्यानामेवे भावः । कुत एतदित्यत आह ॥ हिशब्दादिति ॥ सूचितादिति शेषः । अङ्गदेवताद्युपासनं कार्य यावद्ब्रह्मादीनां गुणजातं तत्सर्वं रुद्रादिषु नोपसंहार्यम् । कुतः । भवेत्साम्येनोपासनं युक्तं यदि ते साम्यमेव स्यात् । नैतदस्ति केषाञ्चित्समत्वात्केषाञ्चिदुत्तमत्वात् । तत्कुतः वेदसिद्धा नानागुणत्वेन तेषां दृष्टेरिति भावः ॥ ५७ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अङ्गावबद्धा ब्रह्माद्याः परिवारदेवता अङ्गतयाऽवबद्धास्सन्त उपास्याः । 'रमाब्रह्म दयस्तस्य परिवारतयैव त्वि'ति वचनात् । न तु परमात्मवन्मुख्यतया । तत्रापि सर्ववेदोक्त स्तत्तद्देवगुणाः सर्वदेवेषु न सामान्येनोपास्याः । किन्तु विशेषोऽस्ति । प्रतिवेदं शाखासु

(गुर्वर्थदीपिका)

ब्रह्मण्येवोपास्याः । रुद्रादिषु नहि=नोपास्या हि । तेषां गुणानां रुद्रादिष्
मयोग्योपासनयाऽनर्थप्रसिद्धिं च हिशब्देनाह । एवं रुद्रेऽपि प्रतिवेदं प्रतिश
प्रोक्ताः "त्रियम्बकाय त्रिपुरान्तकाय कालाग्निरुद्राय नीलकण्ठाये"त्याद्या
नोपास्याः । एवं पूर्वपूर्वासाधारणगुणा उत्तरोत्तरेषु नोपास्याः किन्तु
एवोपास्याः । देवत्ववैष्णवत्वादयस्तु साधारणगुणाः सर्वत्रोपास्या इति
जनामभिप्रेत्याह ब्रह्मादीति । परिचर्यादीत्यत्र परिचर्या=पूजा । आदिपदे
प्रदक्षिणादिकं गृह्यते । ब्रह्माद्यङ्गदेवतेत्यत्रादिपदेन वायुः सरस्वती भारती
अन्यत्रोपसंहाराभावमित्यत्र=अन्यत्रापरेष्वित्यर्थः ।

भावबोधः

ओं अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ओं ॥ ५७ ॥
पूर्वाधिकरणे योग्यतायां समर्थितायां तदनुसारेणाङ्गदेवतोपासनकर्तव्यता
इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । अन्यदेवतेति । अत्र भगवदुपासनं किं केवल
ब्रह्माद्यङ्गदेवतोपासनं युक्तमेवेति चिन्ता । तदर्थं अन्यदेवताप्रतिपाद
निष्प्रयोजनं उत सप्रयोजनमिति । तदर्थं "अन्या वाचो विमुञ्चथ" "पूजये
इति निषेधवाक्यं निरवकाशमुत सावकाशमिति । अन्यदेवतोपासनापक्षेऽपि उ
गुणोपसंहारो न युज्यत उत युज्यत इति । तदर्थमेकैकस्य प्रतीता गुणाः सर्वे
संहर्तव्या उत व्यवस्थया वोपसंहर्तव्या इति । तदर्थं व्यवस्थानियामकं नास
गुणान्तरानुसन्धानस्य क्वचित् दर्शनमात्रेण समाधिकाङ्गदेवतान्तरगुणा अ
उपसंहर्तव्या इति न्यायविवरणानुसारेणाह– अन्यदेवतोपासने त्विति । "अ
इत्येतन्निवर्तनीयमाह– तमेवैकमिति । उपासनादीति भाष्यगतपरिचरणादि
रोधेनाह– पूजयेदिति । सूत्रे ब्रह्माद्या उपास्या इति शेषः । "तु"शब्द "एवा
उपास्य एवेति संबन्धः । ब्रह्माद्या इत्येव वक्तव्ये "अङ्गावबद्धा" इति वचनं "
विमुञ्चथ" इत्यादिवाक्यविरोधपरिहारार्थमित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं ब्रह्माद्यङ्गदेवतावबद्ध
भाष्यं व्याचष्टे– ब्रह्मादीति । [illegible]

(भावबोधः)

वाक्यान्वयन्यायेन उपसंहारान्न शाखास्वित्यादिविशेष इति न्यायविवरणानुसारेण व्याच
उपसंहारे तु विशेषो अस्तीत्यादिना । स्मृतावङ्गदेवताद्युपासनमित्यतः परं कार्यमुत्तम
गुणजातं सर्वमध्यमेष्विति शेषः । नोपसंहार्यमित्यन्वयः । उपसंहाराकर्तव्यत्वे समत्वा
त्यादिहेतुकथनं तस्यासिद्धिपरिहारार्थं वेदसिद्धान्तेत्युक्तमित्यभिप्रेत्य स्मृतिं व्याच
अङ्गदेवताद्युपासनमित्यादिना । वेदसिद्धान्त इति । अनेन नानागुणत्वेन तेषां श्रु
दृष्टेरिति न्यायविवरणांशोऽपि व्याख्यातः ।

भावदीपः

ॐ अंगावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॐ ॥ यथायोग्यांगदेवतेति
तत्तद्देवतायोग्यतानुसारि यदुपासनं तत्तद्योग्यगुणविशिष्टत्वेन परिवारदेवताध्यानं यत्तद्यु
त्वेनेत्यर्थः । एतेन यासामिन्द्रादिदेवतानामर्जुनाद्यंशैरेकत्वोक्त्योपासनाया योग्यतासापे
सिद्धम् । तासामेवेह योग्यतानुसार्युपासनं साध्यत इति पूर्वसंगतिरपि सूचिता । अस्मिन्
प्रागुक्तप्रमेये विरोधाभावादाह ॥ तत्प्रतिपादकेति ॥ संज्ञातश्चेदित्याद्युक्तदिशा स
परममुख्यवृत्त्या भगवत्प्रतिपादकत्वेऽपि अन्यार्थं तु जैमिनिरित्याद्युक्तदि-शाऽमुख
वृत्त्याग्नीन्द्रमित्रावरुणादिसूक्तादिरूपवेदस्य देवताप्रतिपादकत्वमप्यस्तीति भावः
वैयर्थ्यस्येति ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावादित्युक्तदिशा तदुक्तेरुपासनैकार्थत्वात् ।
चेन्द्रादिकर्मानुष्ठानोपयोगितया इन्द्रादिज्ञानार्थं तदुक्तिः । स्वातन्त्र्येण तज्ज्ञानस्याऽ
त्वात् । स आत्मा अंगान्यन्या देवता इत्यादावीशपरिवारत्वोक्तिवैयर्थ्यादुपासनार्थत
मुख्यत्वाच्चेति भावः । यथा योग्येत्युक्तेः फलमाह ॥ उक्ततारतम्येति ॥ एकैकदेवतागु
सर्वत्रोपासने मिथ्योपासनस्य न प्रतीके न हि स इति वक्ष्यमाणदिशा निषिद्धत्वेन
सर्वदेवतागुणानां सत्यतापत्त्या यावदधिकारमित्यत्रोक्ततारतम्यपरिलोपः स्यादित्यर्थः
प्रागुक्तप्रमेयाक्षेपलाभायैव मिथ्योपासनत्वापत्तिरित्यनुक्त्वैवमुक्तम् ॥ ब्रह्मेति ॥ त
जिज्ञासस्वेत्यादिविधेरित्यर्थः । आत्मानमेव लोकमुपासीत तमेवैकं जानथेत्यादिवि
दर्शनदशायामिति भावः । सौत्रतुशब्दव्यावर्त्यपूर्वं पूर्वपक्षोपयोगिसंशयमाह ॥ अन्यदेवत

द्वैविध्येति ॥ केषुचित्साम्येन पूजानमनसेवादि केषुचिद्विषमपूजादि चोपलभ्यत इ
एकत्र कृतपूजादेरन्यत्राप्युपसंहारतदभावदर्शनमित्यर्थः । नन्वेवं द्विरूपविचारपरत

(भावदीपः)

सर्वशास्त्रार्थो न वेति द्विरूपविचारपरत्वेऽपि संशब्दार्थविचारत्वेनैकीकरणादेकत्वं देवतोपासनविचारत्वेनैकीकरणादेकत्वमिति तात्पर्यात् । अत एव पूर्वतन्त्रेऽर्थवादाधिक द्विरूपविचारपरत्वेऽप्येकत्वम् । विवृतं च जिज्ञासासूत्रचन्द्रिकायां द्विपर्वाविचार इत्यादि भाष्यादौ द्वितीयविचारमात्रप्रतीतावपि परिवारतया ग्राह्या अपि हेयाः प्रधानत ईक्षतिनयानुभाष्योक्त्या सौत्रांगपदोक्त्या उपासनांगदेवानामिति भाष्योक्तस्मृत्या विचारान्तरस्यापि सूचनात् । देवतोपासनासामान्यस्यासिद्धौ तद्विशेषचिन्ताया अ सरदुःस्थत्वादन्यस्य चैतच्चिन्तापरस्याभावादत्र संभवाच्च । क्रमेण पूर्वपक्षद्वयं व्यनक्ति केवलमेवेत्यादिना ।। अपि हेया इत्युक्तिसूचितहेतुमाह ।। तमेवेति ।। गुणान्तरानुसंधा क्वचिद्दर्शनमात्रेण समाधिकांगदेवतान्तरगुणा अप्यंगदेवतान्तरे उपसंहर्तव्या न्यायविवरणमूलकं द्वितीयपूर्वपक्षमाह ।। अन्यदेवतेति ।। देवत्ववैष्णवत्वादिगुणानामित ।। अत इति ।। तमेवेत्यादिवचनादित्यर्थः ।। आदिपदार्थं वदन् तदन्तभाष्यं शेषोक्त आद्यसिद्धान्तपरतया तावद्व्याचष्टे ।। ब्रह्मादीति ।। अङ्गपदं तमेवेत्यादेर्गतिसूचकं व्याचिकीर्षुणा ब्रह्मादिदेवतेत्युक्तम् । नमस्कारादिरादिपदार्थः । एतेन सूत्रे अंगावब अंगैर्ब्रह्मादिदेवैरवबद्धाः संबद्धाः तद्विषया उपासनापूजानमस्कारादयः कार्या इत्यर्थ उ भवति । विष्णोरंगसमुद्भूतेर्विष्णोरंगानि देवताः । उच्यन्ते सर्ववेदेष्विति दशमेऽष्टत्रिंशाध्य यतात्पर्योक्तेरंगपदसूचितं अपि हेयाः प्रधानत इत्यनुभाष्योक्तं हेतुमाह ।। तत्रेति द्वितीयसिद्धान्तमाह ।। उपसंहारे त्विति ।। तुशब्दार्थमाह ।। विशेषोऽस्तीति ।। कथमित्य भाष्ये उपासनादीति पदं तद्विषयगुणजातपरमुपेत्य समग्रभाष्यमेकान्वयतया व्याचष्टे ।। सर्वे ।। उक्तमिति शेषोक्तिः । अवबद्धशब्दार्थः संबंधीति । रुद्रादिष्विति शेषोक्तिः एतेनांगानां ब्रह्मादिदेवानामवबद्धाः संबन्धिनो गुणा रुद्रादौ नोपसंहार्या इति सूत्रांशस्य उक्तो भवति । अनिषिद्धे गुणानां वाक्यान्वयन्यायेनोपसंहारादिति न्यायविवरणोक्त व्यंजयन् भाष्येण संयोजयति ।। योग्यमेवेत्यादिना ।। भाव इत्यन्तेन । एतेन प्रतिवे शाखासूक्ता अङ्गावबद्धा ब्रह्माद्यंगदेवतासंबन्धिनो गुणा रुद्रादिषु नोपास्या इति सूत्रा दर्शितो भवति । हिशब्दाद्वचनादित्यनयोरन्वयाप्रतीतेराह ।। सूचितादिति शेष इति ।। स्मृत नांगदेवताद्युपासनमुपसंहार्यमित्येतत्स्वोक्तसिद्धान्तद्वयोपयोगित्वाय भिन्नवाक्यतया व्याचष्टे

(भावदीपः)

श्रुतिषु दृष्टेरित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेनांत्यपादभावमाह ॥ वेदसिद्धान्त इति ॥ नानागुणत्वे सर्वोत्तमत्वविद्यापुत्रसंपदादिभिन्नभिन्नफलदातृत्वोमापतित्ववाणीपतित्वादिनानागुणत्वेनेत्यर्थः व्यक्तमेतत्प्रथमाध्याय बृहद्भाष्योक्तपैंगिश्रुत्यादौ ॥ ५७ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेद ॐ ३-३-५७ ॥ यथायोग्या देवतोपासनेति । यस्यां देवतायां ये गुणा उपासितुं योग्याः तदनतिक्रमेणाङ्गदेवतोपा यथायोग्याङ्गदेवतोपासनं तद्युक्तत्वेन कर्तव्यतासमर्थनादित्यर्थः । एतेन देवादीनामना योग्यतायां समर्थितायां तदनुसारेण तेषामुपास्यत्वसमर्थनादनन्तरसङ्गतिरप्युक्ता वेदितव्या अन्यथेति । अङ्गदेवतोपासनाभावे तत्प्रतिपादकवेदवैयर्थ्यस्य तेषु स्वयोग्यगुणानुपसंहारे स सर्वोपसंहारे मिथ्योपासनस्यानर्थहेतुत्वेन सर्वेषां सर्वगुणवत्त्वापत्त्या तारतम्याभावस्य च प्र इत्यर्थः । तथा च सर्ववेदान्तप्रत्ययं, इयदामननादित्युक्तमयुक्तमिति भावः । अन्यदेवते अत्र भगवदुपासनं केवलमेव कर्तव्यमुतान्यदेवतोपासनायुक्तमिति चिन्ता । तदर्थं तमे जानथात्मानमन्या वाचो विमुंचथ, पूजयेन्नान्यदेवता इत्यादिकं सर्वथान्यदेवतोपा निषेधकमुत प्राधान्येन तन्निषेधकमिति । ब्रह्मोपासनविधेरिति । ब्रह्मोपास्व ब्रह्मोपचरस विधेरित्यर्थः । किमेकस्येति । किमेकस्य देवस्य श्रुतिप्रतीतगुणाः सर्वेषूपसंहर्तव्या नोपसंहर्तव्या इति चिन्ता । तदर्थं देवत्वादिगुणानां सर्वेषूपसंहारवद्गुणान्तराणामप्युपस बाधकं नास्त्युतास्तीति । लौकिकेति । लौकिकपुरुषेषु क्वचिन्नीचोच्चभावेन पूजाद मित्यर्थः। ननु प्रमेयद्वये पृथक् संशयपूर्वपक्षसिद्धान्तकरणात् कथमिदमेकमधिकरणम् देवतोपास्तिविषयत्वेनेकाधिकरणत्वेऽङ्गेषु यथाश्रयभाव इत्यत्र विचार्यमप्यत्रैव स्यादिति चे अत्र प्राधान्येनाङ्गदेवतासु यथायोग्यगुणोपसंहार एव विचार्यते । गुणोपसंहारपादत्वात् । एव तत्रैव पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायौ न्यायमालायां पठितौ । विवृतौ च न्यायविवरणे गुणोपसंहारविचारदेवतोपास्तेः कर्तव्यत्वसिद्धावेव भवतीति तद्विचारोपसंदृब्धत्वाद्विचार निरूपणपरमेतदन्तर्भेदाधिकरणमिति न दोषः ।

अङ्गावबद्धा इत्यंशव्यावर्त्यं पूर्वपक्षमाह । केवलमेवेति । सिद्धान्तेऽङ्गपदेन सावक यितव्यश्रुतिमुक्तार्थे प्रमाणत्वेनाह । तमेवैकमिति । समग्रसूत्रव्यावर्त्यपूर्वपक्षं सन्नि

(वाक्यार्थमुक्तावली)

एकान्तभक्तत्वादिगुणानां सर्वेषु तत्वदेवेषु सन्निधानापरपर्यायोपासनादर्शनादित्यर्थः। उपासनादीत्यादिपदानुरोधादाह । परिचर्यादीति । अत्रादिपदेन नमस्कारादिर्गृह्यते ।

सूत्रे तुशब्दोऽवधारणे । कार्या इत्यध्याहृतेन सम्बद्ध्यते । भाष्ये कार्यमित्यध्याहृत भावेनाह । कार्यमेवेति । सूत्रे ब्रह्मादिदेवतावबद्धेति ब्रह्मादिवाचकप्रसिद्धपदे प्रयो अङ्गपदग्रहणेन व्यावर्त्यमाशङ्क्य निषेधति । न चेति । एतेनाङ्गोत्पन्नत्वाद श्रितत्वात्परिवारत्वाच्चाङ्गपदेन ब्रह्माद्या उच्यन्ते । ''विष्णोरङ्गसमुद्भूतेः विष्णोरङ्ग देवताः । उच्यन्ते सर्ववेदेषु स्वरूपभेदिनोऽपि तु'' इति वचनात् । तथा चाङ्गावब अङ्गसंज्ञकब्रह्मादिदेवेष्ववबद्धाः सम्बद्धाः उपसनाद्याः कर्तव्या एव विहितत्वात् । न च वाचो विमुंचथ, पूजयेन्नान्यदेवता इति श्रुतिस्मृतिविरोधः । अङ्गत्वेनोपासनस्यात्र विधान श्रुत्यादौ प्राधान्योपासनानिषेधादिति सूत्रखण्डार्थ इत्युक्तं भवति । भावबोधे तु ब्रह्माद्या उपास्या इति व्याख्यातम् । तेषामङ्गावबद्धा अङ्गतयावबद्धाः स्थिता इत्येतदध्य ब्रह्मादिविशेषणमिति हृदयम् । द्वितीयपूर्वपक्षप्रतिक्षेपाय सूत्रं व्याख्यातं प्रतिशाखं प्रतिवेदं नोपसंह्रियत इति भाष्यं तत्र प्रतिवेदं प्रतिशाखमित्यतः परमुक्तं ब्रह्माद्यङ्गदेवतासम्बनि गुणजातं रुद्रादिष्वित्यध्याहारः ।

सूत्रे तुशब्दो विशेषार्थः । रुद्रादिषूपास्या इति शेषः । तथा च प्रतिवेदं प्रतिशा चोक्ता अङ्गदेवतावबद्धाः ब्रह्माद्यङ्गदेवतासम्बन्धिनो गुणास्तु रुद्रादिषु नोपास्याः, कि योग्या एवोपास्या इत्यर्थं मनसि निधायाह । उपसंहारे इत्यादिना । प्रतिवेदं शाख विद्यमानं भगवत्परं वाक्यजातं यथा ब्रह्मादौ नोपसंह्रियते नान्वीयते तथेति दृष्टान्तपरत नापि सूत्रभाष्ये योजयति । यथा खल्विति । सर्वेषां सहस्रशीर्षेत्यादीनां योग्या हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यादीनाम् । दृष्टान्तानभिप्राये भाष्ये नोपसंहार्यमिति स्यात् नोपसंह्रियत इति स्मृतावङ्गदेवताद्युपासनं कार्यमित्यन्वयः । उपसंहारस्य कर्तव्य समत्वादित्यादिहेतुः तस्यासिद्धिपरिहारार्थं नानादृष्टिरिति न्यायं प्रदर्शयितुं वेदसिद्धान्तवेदि नेत्युक्तमित्यभिप्रेत्य स्मृतिं व्याचष्टे । अङ्गदेवताद्युपासनमित्यादिना ।

(तत्त्वसुबोधिनी)

अन्यथेति । अङ्गदेवतोपासनाकरणेति द्विधा वैयर्थं यथायोग्यतदकरणे च तारतम्यानु पत्तिरित्यर्थः । तस्येति । उपासनस्येत्यर्थः । एकस्याङ्गदेवस्य । सर्वेष्वङ्गभूतदेवेषु भाष्यगतपरिचर्यादिपदानुरोधेनाह । पूजादिष्विति । सूत्रे ब्रह्माद्या उपास्या इति शेषः तुशब्द एवार्थः । तस्य उपास्या एवेति संबन्धः । ब्रह्माद्या इत्येव वक्तव्ये ''अङ्गावबद्धा इ वचनं अन्यावाचो विमुञ्चथेत्यादिवाक्यविरोधपरिहारार्थमित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं ब्रह्माद्यङ्गदेवता बद्धोपासनादिति भाष्यं व्याचष्टे । ब्रह्मादीति । सूत्रे प्रतिवेदं प्रति शाखास्विति संबन्धः उ गुणजातमुपसंह्रियत इति शेष इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं प्रतिशाखमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे उपसंहारेतु विशेषोऽस्तीति । तावदङ्गदेवताद्युपासनं कार्यमित्यतःपरं कार्यमुत्तमानां गुणज सर्वधर्मेष्विति शेषः । नोपसंहार्यमित्यन्वयः । उपसंहाराकर्तव्यत्वे समत्वादिति हेतुक तस्यासिद्धिपरिहारार्थम् । वेदसिद्धान्तेत्युक्तमित्यभिप्रेत्य स्मृतिं व्याचष्टे अङ्गदेवताद्युपासनमिति ।

वाक्यार्थविवरणम्

अन्यथा– अङ्गदेवतोपसनायुक्तत्वेनाकर्तव्यत्वे । तत्प्रतिपादकेति । ब्रह्माद्यङ्गदेव प्रतिपादकेत्यर्थः । उक्ततारतम्येति । साम्येनोपासने इति शेषः । 'इयदामनन इत्यनेनोक्तं यद्देवानां तारतम्यं, तदभावप्रसङ्गादित्यर्थः । एकस्य– देवस्य । द्वैविध्येर् एकस्य गुणाः महत्त्वाद्याः अन्यत्रोच्यमानाश्च दृष्टा इत्यर्थः । भाष्ये अङ्गदेवत बद्धोपासनादि– अङ्गदेवतासंबन्ध्युपासनादिकार्यमित्यर्थः । ननूक्तं उपासनस्य गुण संहारपूर्वकत्वादेकस्य श्रुतिप्रतीता गुणाः सर्वेषूपसंहर्तव्या इति तत्राह– उपसंहारे त्वि अङ्गदेवतागुणोपसंहारविषये इत्यर्थः । सर्ववेदानामिति । सर्ववेदानां संबन्धिन्यो सर्वशाखास्तास्वित्यर्थः ॥ भगवद्वाचकवाक्यानां विष्णुपुरुषसूक्तादीनाम् ॥ अन्यत्र लक्ष्म्यादौ । यथा लक्ष्म्यादेः सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वेऽपि भगवत्परत्वेन प्रसिद्धविष्णुसूक्त व्यतिरिक्तवेदप्रतिपाद्यत्वमेव । अतस्तदीयसूक्तादौ तस्योक्तगुणा न लक्ष्म्यादौ युक्ताः तद्योग्याः । एवं रुद्रादेः वेदप्रतिपाद्यत्वेऽपि ब्रह्माद्युत्तमदेवताप्रतिपादकत्वेन प्रसिद्धहिर गर्भादिसूक्तव्यतिरिक्तवेदप्रतिपाद्यत्वमेव । अतस्तत्सूक्तादौ हिरण्यगर्भादिरुक्ता रुद्रादिदेवेष्वनुपसंहर्तव्याः । किन्तु तद्योग्या एवेत्यर्थः । तथा च अङ्गावबद्धाः अङ्गदे सम्बद्धाः तद्विषयकाः उपासनाद्याः कार्या एव । अन्यदेवतोपासनेन तद्गुणोपसंहार

ब्रह्मादिदेवतानां प्रतीतं गुणजातं रुद्रादिषु नोपसंहर्तव्यमिति सूत्रार्थः । तत्र विशेषम यावदिति ॥ नानागुणत्वेन ॥ परस्परायोग्यगुणत्वेन ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

उक्तेति यावदधिकारमित्यत्रेत्यर्थः ॥ ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ अङ्गावबद्धा अंगैरप्रधानैर्ब्रह्मादिभिरवबद्धाः सम्बद्धास्तद्विषया इति यावत् । उपास्त्य कार्या एव उपसंहारे च तु विशेषोस्ति सकः प्रतिवेदं याः शाखाः ता सूक्तमुत्तमगुणजात चेन्नोपासनं कर्तव्यमित्यर्थः । वेदसिद्धान्ते वेदादिशास्त्रे ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॐ ॥ ५८ ॥

सर्वदेवतामन्त्रा यथाऽधीयन्त एवमविरोधो वा ।

'उपासनाङ्गदेवानां परमाङ्गतया भवेत् ।
उपसंहृतिर्विशेषे तु फलानामन्यथा न तु ॥
पुरुषाणां विशेषाद्वा यथायोगं भविष्यती'ति बृहत्तन्त्रे ॥ ४८ ॥

॥ इति अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ इन्द्राग्न्यादिदेवताशब्दवाच्यविषया वेदादिमन्त्रा यथाऽधीयन्त ए तत्तदङ्गदेवताशब्दवाच्योपासनाद्यविरोधो वा ब्रह्मविषयत्वबुद्धिभावात् । सर्वदेवतामन्त्र यथाऽधीयन्त एवमविरोधो वेति भाष्यस्यान्योऽप्यर्थ उच्यते । सर्वदेवतामन्त्रा यथाऽधीयन्त तत्तदनुस्मृत्या तद्वदुपसंहार्यत्वं च केषां, अवरेषामिति लभ्यते । समानां समोपासनस्योत्त मानामधमोपासनस्य च ''समत्वाद्वोत्तमत्वाद्वे''ति निषिद्धत्वात् । अत्र प्रमाणमाह– ''उपास- नाङ्गदेवानां परमाङ्गतया भवे''दित्यादि । अङ्गादुद्भूता अङ्गस्थाः परिवारभूता वा ब्रह्मादयोऽङ्ग- देवास्तेषामुपासना कर्तव्यैवावरैः स्वस्मात्परमाङ्गत्वात् । न च प्राधान्येन, परमस्य विष्णोरङ्गत्वेनैव । गुणानामुपसंहरि...

तत्त्वप्रकाशिका

एवमेकत्र प्रतीतानां सर्वगुणानामन्यत्रोपसंहाराभावमुक्त्वोपसंहारं चाभ्युपगच्छत्सूत्रं पवि
व्याचष्टे ॥ मन्त्रेति ॥ यथाग्र्याद्यधमदेवताविषयं मन्त्रविद्यादिकं ब्रह्माद्युत्तमदेवताविषयत्वेनाऽध
तेऽध्येतृभिरुत्तमानां तत्प्रतिपाद्यत्वात् । एवमधमगुणानामुत्तमेषूपसंहारे न कश्चिद्विरोधः ।
तद्गुणित्वादिति भावः । उक्तं चैतत् । 'देवता सर्वविद्यानां स्वयं नारायणः प्रभुः । ऋते
प्रसिद्धश्च देवता श्रीस्तथाऽत्र च । ऋते प्रसिद्धा ब्रह्मैव ततस्तेन क्रमेण च । पूर्वप्रसिद्धवर्जं तु शक्र
देवता मताः । इन्द्रावरा विशेषेण लिङ्गेनैव पृथक् पृथक्' । इति । यदुक्तं देवतोपासनं
यथायोग्यं गुणोपसंहारश्च कर्तव्यः इति तत्किं सर्वैः कार्यं न वेत्यपेक्षायामाह ॥ उपासने
भवेत्सर्वैः कार्येति शेषः । फलविशेषेऽतिशयितफलार्थं पुरुषविशेष उत्तमाधिकारित्व
फलविशेषस्तेषामेव । उपासकप्रतिपत्तौ साधन एवायं विकल्पः । यथायोग्यमेव च सा भव
अतो यथायोग्यमङ्गदेवतानामुपास्यत्वात्सर्वं युक्तमिति सिद्धम् ॥ ५८ ॥

गुर्वर्थदीपिका

उपसंहारमभ्युपगच्छदित्यस्योपसंहारमवरेषूक्तगुणानामुत्तमेषूपसंहारमित्यर्थः । पू
उत्तमेषु विद्यमानगुणानामेवावरेषूपसंहारो न कर्तव्य इत्युक्तम् । इदानीं त्ववरेषु विद्य
गुणानामुत्तमेषूपसंहारः कर्तव्य इत्युच्यत इति भावः । ऋते तत्र प्रसिद्धाश्चेत्यत्र तत्र ना
प्रसिद्धाः पुरुषसूक्तविष्णुसूक्तवामनसूक्ताद्या ऋते "श्रीश्च सर्वविद्यानां देवता" अ
लक्ष्म्यां च प्रसिद्धा अम्भ्रणीसूक्तादिविद्या ऋते एव ब्रह्मा सर्वविद्यानां देवता । वि
लिङ्गेन "हिरण्मयेन सविता रथेन" "अग्निर्दिवि हव्यमाततने"त्यादिलिङ्गेन नि
पृथक्पृथक् स्वस्वसूक्तमात्रे देवताः । न त्विन्द्रादिवत्सर्वविद्यानामित्यर्थः । अतिश
फलार्थमित्यस्य "यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामन्वि"ति भा
वचनात्साङ्गदेवतोपासनेनातिशयितहरिप्रसादाख्यफलार्थमित्यर्थः । अत्रायं विवेकः ।
नित्यमुक्ताऽपि श्रीः स्वभर्तरि भगवति प्रीत्यतिशयेन तमुपास्ते तदाऽनन्तवेदोक्तगु
दनुक्तांश्च स्वयोग्यगुणान् स्वगुणान् स्वावरगुणांश्च स्वबुद्धिबलेन भगवत्युपसंहृत्योप
तदङ्गभूतश्रीदेवीं च भगवदेकनिष्ठसूक्तातिरिक्तवेदोक्तसकलगुणान् स्वगुणान् स
गुणांश्चोपसंहृत्योपास्ते । तदैव तस्य भगवतः परमानुग्रहो नान्यथा । यदा च रुद्रः भ
मुपास्ते तदा स्वयोग्यवेदोक्तगुणान् भगवत्युपसंहरति । श्रीदेव्यां च भगवदेकनिष्ठसू
रिक्तवेदोक्तस्वयोग्यगुणानुपसंहरति । ब्रह्मणि च श्रियो हरेश्चासाधारणसु

(गुर्वर्थदीपिका)

नोपसंहरति। एवमविवेचने स्वनीचाङ्गदेवतागुणस्यापि स्वेनोपास्यत्वप्रसङ्गेन तारतम्यवि
स्यादिति ज्ञेयम् । उपासकप्रतिपत्तौ साधन एवायं विकल्प इत्यत्रोपासका अङ्गदेव
गुणोपासकाः । तेषां प्रतिपत्तिः मनुष्याद्यास्सर्वेऽपि मोक्षाधिकारिणोऽङ्गदेवतोपासका
किंतूत्तमाधिकारिण एवेति सम्प्रतिपत्तिः । तस्यां सिद्धायां, साधने=तैः क्रियम
गुणोपसंहाराख्यसाधने । अयं विकल्पः उत्तमोत्तमानां गुणाः अवरेष्ववरेषु नोपसंहर्तव्य
अवरगुणास्तूत्तमेषूपसंहर्तव्या इति विकल्पः विरुद्धपक्षद्वयमित्यर्थः ॥

भावबोधः

उत्तमेष्वधमापेक्षया मन्त्रादिवद्वेति न्यायविवरणानुसारेण सर्वदेवतेत्यादिभाष्यं व्याच
यथेति । सर्वदेवतामन्त्रा यथाऽधीयन्त इति भाष्यस्य यथेत्यादिस्वकृतं व्याख्यानं ऋग्भा
सम्मत्या समर्थयति– उक्तं चैतदिति । देवतोपासनं सर्वैः कार्यं न वेंति प्रश्नोत्तरपरः पू
इत्यभिप्रेत्याह– भवेत् सर्वैः कार्येति शेष इति ॥

ननु उपसंहृतिस्तु फलातिशयार्थं सर्वैः कार्या भवेत् । अन्यथा न त्विति योजन
उपासकानां मध्ये ये फलार्थिनः त एव पुरुषविशेषालब्धाः पुनः किमुच्यते पुरुषा
विशेषादिति तत्राह– पुरुषविशेष इति ॥

नन्वेवं तर्हि उत्तमाधिकारिभिः कर्तव्या अन्यैः न कर्तव्या इति विकल्पार्थप्राप्
अन्येषां सर्वात्मनोपसंहारनिषेधः स्यात् । तथा च फलातिशयार्थं सर्वैरुपसंहृतिः कर्तव्ये
प्रागुक्तविरोधः स्यादित्यत आह– फलविशेषस्तेषामेवेति । तथा चोपसंहृतिरित्युत्तरार्धे स
कार्येत्यस्यानुवृत्तिः नास्तीति भावः ॥

ननु उपसंहृतिः फलातिशयार्थं कर्तव्या नान्यथा फलाभावे कर्तव्येति पुरुषविशे
उत्तमाधिकारिभिः कर्तव्या अन्यैः न कर्तव्या वेति पक्षद्वयाभावात् कथं पुरुषाणां विशेषाद्वे
विकल्प इत्यत आह– उपासकप्रतिपत्ताविति । उपासनाङ्गदेवतानामिति प्रथमार्धेनोपासका
प्रतिपत्तौ अतिप्रसङ्गनिरासार्थं साधन एव फलसाधनोपासन एव पुरुषविशेषैः उत्तमाधि
कारिभिरेव फलयोग्यैः फलातिशयार्थं उपासनमुपसंहृतिः कार्या । अन्यथा तदन्यै
फलायोग्यैरत एव फलातिशयार्थित्वाभावेन ...

(भावबोधः)

पुरुषविशेषैः कर्तव्यो अन्यैर्न कर्तव्य इति उपासकेषु विकल्प इत्यर्थः । यथायोग्यमिति
सोपसंहृतिरुत्तमेष्वधमगुणानामेव नाधमेषूत्तमगुणानामिति यथायोग्यमित्यर्थः । अत्रा
''अङ्गावबद्धा'' इत्यनेन भगवदुपासनस्य ब्रह्माद्यङ्गदेवतोपासनासाहित्येन कर्तव्यतोक्तिः
''न शाखासु'' इत्यनेन उत्तमदेवगुणानामधमेषूपसंहाराभावोक्तिः । द्वितीये– अधमगुण
नामुत्तमेषूपसंहारसमर्थनमिति सूत्रक्रमः ॥ ३६ ॥

भावदीपः

ॐ मंत्रादिवद्वाऽविरोधः ॐ ॥ उपसंहारं चेति ॥ एकत्र प्रतीतानामन्यत्रेत्यनुषङ्गः
उत्तमेष्वधमगुणापेक्षया मन्त्रादिवद्वेतीत्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ यथेति ॥
चैतदिति ॥ उत्तमानामधमदेवतामन्त्रप्रतिपाद्यत्वं ऋग्भाष्ये उक्तमित्यर्थः । तदाह ॥ देव
॥ एतदर्थोक्तिः यथा सर्वदेवतामन्त्राः भगवदर्थकत्वेनाधीयन्ते एवमविरोधो
भाष्यस्यार्थान्तरसूचनाय वा तत्रेत्युत्तरार्धस्थतच्छब्दपरामर्शद्योतनाय वेति ज्ञेयम् ।
भगवति प्रसिद्धाः सूक्तविद्या ऋते वर्जयित्वा अन्यासां विद्यानां श्रीश्च देवता । तथात्र
श्रीदेव्यां प्रसिद्धा विद्या अंभ्रणीसूक्ताद्या ऋते अन्यासां ब्रह्मैव देवता । ततः परं च तेन
वक्ष्यमाणेन तारतम्यक्रमेणैव पूर्वप्रसिद्धवर्जं पूर्वस्यां देवतायां प्रसिद्धा विद्या वर्जयि
अन्यासां विद्यानां तु शक्रान्ता देवता मता इत्यर्थः । देवतानां भूयस्त्वात्कथं शक्रा
इत्युक्तिरित्यतः इन्द्रावरा इति पृथग्विशेषणव्यावर्तकेन लिङ्गेन श्रुतिलिङ्गा
ज्ञापकेनैवेन्द्रावरास्तत्र तत्र विद्यासु देवताः स्युः, न तु श्रुतिलिङ्गाद्यभावे । इन्द्रपर्यन्त
श्रुत्याद्यभावेऽपि पूर्वप्रसिद्धवर्जं देवताः स्युरिति शक्रान्ता देवता मता इत्युक्तमिति भाव
अत्रेन्द्रावरा इत्यतः पूर्वं देवता मता इत्यतःपरं ब्रह्मवायू गिरौ वीन्द्रेत्यादि
ताक्रमोक्तिपरश्लोकचतुष्टयस्येहानुपयोगादपाठ इति ध्येयम् । न त्वयमेव भाष्यक्रम
भ्रमितव्यम् ॥ तत्किमिति ॥ पूर्वोक्तं द्वयमित्यर्थः ॥ आहेति ॥ अङ्गदेवतोपासनं सर्वैः
गुणोपसंहारस्तु सर्वैर्न कार्यः । किं तूत्तमाधिकारिभिरतिशयितफलार्थं कार्य इत्याहेत्यर्थ
फलानां विशेष इति निमित्तसप्तमीमुपेत्याह ॥ अतिशयितफलार्थमिति ॥ फलविशेषार्थि
कैश्चिद्वा उत्तमाधिकारिभिर्वेति भ्रमनिरासायाह ॥ फलविशेषस्तेषामेवेति ॥ ननूपसंहृ
पुरुषविशेषैः फलानां विशेषार्थं कार्या । न त्वन्यथेत्यर्थोक्तौ वाशब्दो व्यर्थ इत्यत आह

(भावदीपः)

उपासकैः क्रियमाणप्रतिपत्तिरूपसाधन एवायम् । अंगदेवानां भगवत्परिवारतया प्रतिप
सर्वैः कार्या । न तु गुणप्रतिपत्तिः । सा तु फलातिशयार्थिभिरुत्तमाधिकारिभिः कार्ये
विकल्पो न तु फलविशेषार्थिभिर्वा पुरुषविशेषैर्वेत्येवंरूपविकल्प इत्यर्थः । पुरुषवि
क्रियमाणापि गुणोपसंहृतिः किंरूपेत्यतो विशेषे त्विति तुशब्द उपसंहृतौ विशेषद्योतक
भावेनाह ।। यथेति ।। सा गुणोपसंहृतिः उमाया रुद्रे साक्षाद्भर्तृत्वगुरुत्वादे रुद्रस्य ब्रह्
पितृत्वगुरुत्वादेरुपसंहृतिरित्येवमादिरूपेत्यर्थः ।। अत इति ।। श्रुतिषु देवतातद्गुणोक
न्यथानुपपत्तिबलात्तमेवेत्यादेरनंगत्वनिरासपरत्वादुपासनेत्यादिस्मृति बलाच्चेत्यर्थः ।। सर्वे
।। प्रागुक्ततारतम्यादिकमित्यर्थः ।। ५८ ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ मन्त्रादिवद्वाविरोधः ॐ ३-३-५८ ।। वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे
अवरगुणानामुत्तमेषूपसंहारेऽपीति शेषः । मन्त्रादिवन्मन्त्रादेरिवेत्यर्थं मनसि निधाय व्याचष्टे
यथेति । उक्तं चेति । ऋग्भाष्य उक्तमित्यर्थः । इन्द्रावरास्तु पृथक्पृथक् स्वासाधार
लिङ्गश्रुत्यादिनैव विद्यानां देवताः न त्विन्द्रादिवत् पूर्वप्रसिद्धवर्जसर्वविद्यानां देवता इत्यर्थः
देवतोपासनं सर्वैः कर्तव्यं न वेति प्रश्नोत्तरपर आद्यार्थ इति भावेनाह । भवेत्सर्वैः क
इति । गुणोपसंहारः सर्वैः कार्यो न वेत्यस्योत्तरपरोपसंहृतिरिति श्लोकः । तत्र फला
विशेष इति तादर्थ्ये सप्तमीत्याह । फलानां विशेष इति । तेषामुत्तमानामेव योग्यो
सर्वेषामित्यर्थः । नन्वेवं पुरुषविशेषपदेनोत्तमाधिकारिणः स्वीकृत्य फलविशेषस्तेष
मेवेत्यङ्गीकारे उपसंहृतिरित्यर्थे विशेषाकाङ्क्षायामुपसंहृतिः कार्या । तदनपेक्षायां न का
वेत्येकं विकल्पमुक्त्वा द्वितीयार्धे पुरुषाणां विशेषात् ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । योग्यत
विशेषमपेक्ष्यैवोपसंहृतिर्भवेत् । पुरुषविशेषैः फलापेक्षाभावेऽप्युपसंहृतिः कार्या नान्यैरि
योग्यता यत्र विकल्पान्तराम्नानमयुक्तम् । अतः फलेन विकल्पाम्नानं मोक्षयोग्यमात्र
साधारणम् । पुरुषाणां विशेषाद्वेति तु फलानपेक्षायामपि तत्साधने उपासने उत्तमाधि
कारिणामेव योग्यता नान्येषामिति विकल्पान्तरपरमित्यङ्गीकार्यम् । तथा च क
फलविशेषस्तेषामेवेत्युच्यत इत्यत आह । उपासकेति । फलानां विशेषार्थमित्यलौकि

(वाक्यार्थमुक्तावली)

विशेषाद्वेत्यस्य पूर्वत्रैवान्वयाङ्गीकारादिति भावः। तथा च स्मृत्यर्थः । परमाङ्गतया परमात
परिवारत्वेनाङ्गदेवतानामुपासना सर्वैर्मोक्षयोग्यैः कार्या भवेत् । उपसंहृतिस्तु पुरुषाणामुपा
कानामुत्तमाधिकारित्वमपेक्ष्य तद्योग्यफलविशेषार्थं भविष्यति । अन्यथोत्तमाधिकारित्वाभ
तादृशफलयोग्यताया एवाभावात् न वा न कर्तव्या वा । वेति व्यवस्थितो विकल्पः
श्लोकोपसंहृतिरुपास्यानां देवानां गुणयोग्यतामपेक्ष्योपासकानां स्वयोग्यतामपेक्ष्य
भवतीति। भावबोधे तु नन्वेवं तर्ह्युत्तमाधिकारिभिः कर्तव्यान्यैर्न कर्तव्येति विकल्पार्थप्रा
तेषां सर्वात्मनोपसंहारनिषेधः स्यात् तथा च फलातिशयार्थं सर्वैरुपसंहृतिः कार्या । अन्
फलाभावे न कर्तव्येति पुरुषविशेषैरुत्तमाधिकारिभिः कर्तव्याऽन्यैर्न कर्तव्येति पक्षद्वयाभा
कथं पुरुषाणां विशेषाद्वेति विकल्प इत्यत आह । उपासकप्रतिपत्ताविति । पुरुष
विशेषादित्यनेनोत्तमाधिकारिरूपोपासकप्रतिपत्तावुत्तमाधि- कारिभिरेव फलातिशयापे
अन्यथा न कर्तव्येत्युपसंहृतिरूपसाधन एवायं विकल्पो न तु पुरुषविशेषैः कर्तव्याऽ
कर्तव्येत्युपासकेषु विकल्प उच्यत इत्यर्थ इत्युक्तम् ।

तत्त्वसुबोधिनी

सर्वदेवतामन्त्रायथा विधीयन्ते इति भाष्यस्य स्वर्पयेत्यादिस्वकृतव्याख्यानं ऋग्भ
संमत्या समर्थयति । उक्तं चैतदिति । स्वयं साक्षात्प्रभुरिति देवत्वोपपादनार्थम् ।
भगवति प्रसिद्धाः सूक्तदिविद्याः ऋते वर्जयित्वा अन्यासां विद्यानां श्रीश्च देवता । त
श्रीदेव्यां प्रसिद्धा अंभृणीत्युक्ता विद्यानां शक्रान्ता देवता मताः । अन्या अपि भारत्य
ज्ञातव्याः । यद्येताः सर्वा अपि विद्यादेवता इत्युक्तम् । तत्राह । इन्द्रावरा इति । यद्यप
सर्वा अपि विद्यादेवता भवन्त्येव । तथापि पृथक् पृथक् विशेषणव्यावर्तकेन
श्रुतिलिंगादिना ज्ञापकेन इन्द्रावराः तत्र तत्र विद्यासु देवताः । न तु श्रुतिलिंगा
इन्द्रपर्यन्तास्तु श्रुत्याद्यभावेऽपि पूर्वप्रसिद्धवर्जं देवताः स्युरिति शक्रान्ता इत्युक्त
देवतोपासनं सर्वैः कार्यं न वेति प्रश्नोत्तरपरः पूर्वार्ध इत्याह । भवत्सर्वैः कार्येति शेष
ननूपसंहृतिस्तु फलातिशयार्थं सर्वैः कार्या भवेत् । अन्यथा न त्विति योजनायां उपास
मध्ये ये फलातिशयार्थिनः त एव पुरुषविशेष इति । नन्वेवं तर्हि उत्तमाधिकारिभिः क
अन्यैः न कर्तव्या इति विकल्पार्थप्राप्त्या अन्येषां सर्वात्मनोपसंहारनिषेधः स्यात् । त

फलविशेषस्तेषामेवेति । तथा च उपसंहृतिः फलातिशयार्थं कर्तव्या इत्युक्तार्थे
कार्येत्यस्यानुवृत्तिः नास्तीति भावः । ननु उपसंहृतिः फलातिशयार्थं कर्तव्या अन
फलाभावे न कर्तव्या इति पुरुषविशेषैरुत्तमाधिकारिभिः कर्तव्या अन्यैः न कर्तव्या
पक्षद्वयाभावात् कथं पुरुषाणां विशेषाद्वेति विकल्प इत्यत आह । उपासकप्रतिपत्ताविति
उपासनाङ्गदेवानां इति प्रथमार्धेन उपासकप्रतिपत्तौ अतिप्रसंगनिरासार्थं साधन
फलोपासन एव पुरुषविशेषैः उत्तमाधिकारिभिरेव फलयोग्यैः फलातिशयार्थं उपासन
उपसंहृतिः कार्या अन्यथा तदन्यैः फलायोग्यैः तत एव फलातिशयार्थित्वाभावेन कर्त
वेति विकल्प इत्यर्थः । यद्वा पुरुषविशेषादित्यनेन उत्तमाधिकारिरूपोपासकप्रतिपत्तौ
उत्तमाधिकारिभिः फलातिशयापेक्षया कर्तव्याऽन्यथा च न कर्तव्या वेति उपसंहृतिरूपसाध
एवायं विकल्पो न तु पुरुषविशेषैः कर्तव्या अन्यैः न कर्तव्येति उपासकेषु विकल्प उच्य
इत्यर्थः ।। भावा उपासकाः देवाः तेषां प्रतिपत्तौ उपासनायाः साधन एव उपासनासाध
नीभूतफलेच्छायामेव विकल्पः फलेच्छा कर्तव्या न वा उत्तमाधिकारिण एव कदाचिदिच्छ
कुर्वन्ति कदाचिदनिच्छया कुर्वन्ति इत्यर्थः । अन्यथा ह्यङ्गदेवतोपासनस्यादनूपकत्वं
स्यादिति ध्येयम् । यद्वा नायमुपासकविकल्पः येन फलातिशयार्थे कर्तव्याऽन्यथा फलाति
शयाभावे न कर्तव्येति पुरुषविशेषैः उत्तमाधिकारिभिः कर्तव्येति पक्षद्वयाभावात् पुरुषाण
विशेषाद्वेति कथं विकल्प इति शङ्केत, किं नाम उपसंहृतिरेव कार्या न वा कार्येति
उपसंहृतिरूपसाधन एव विकल्प इत्यर्थः । ननु अन्यनिष्ठतया अप्रतीयमानस्य अन्यनिष्ठत्वेन
पर्यवसाने अतिप्रसंगात् कथं पुरुषाणां विशेषाद्वेति उपासकनिष्ठतया प्रतीयमानविकल्पस्य
साधनतया पर्यवसानमुच्यते इत्यतो युक्तमेव, एतदुपासकानां असंहृतिरूपसाधनस्य च
व्यापारव्यापारिभावेन नियामक संबन्धसत्वात् । तथा च व्यापारिनिष्ठतया प्रतीयमानस्य
तद्व्यापारनिष्ठतया पर्यवसाने नातिप्रसंगावकाश इत्याशयेनोक्तम् । उपासकप्रतिपत्ताविति ।
उपासकानां प्रतिपत्तिः व्यापारः तद्रूपे साधन इति संबन्धः । यथायोग्यमिति । सोपसंहृतिः
उत्तमेषु अधमगुणानामेव अधमेषु उत्तमगुणानामिति यथायोग्यमित्यर्थः । अत्राद्ये सूत्रे
अङ्गदेवतोपासनसमर्थनम् । अस्य च सूत्रस्य अङ्गावबद्धास्तु ब्रह्माद्याः उपास्या एव शाखासु
प्रतिवेदं उक्तं गुणजातं अधमेन उपसंहार्यमिति अक्षरार्थः । द्वितीये

वाक्यार्थविवरणम्

तत्प्रतिपाद्यत्वात् ।। अधमदेवताविषयकमन्त्रप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः ।। तेषु । उत्तमेषु तद्गुणित्वात् । अधमनिष्ठगुणवत्त्वसद्भावादित्यर्थ ।। तेषु तेषामिति वा ।। अस्मिन्नर्थे भ प्रमाणानुक्तेः स्वयं तदाह ।। उक्तं चैतदिति । ऋग्भाष्य इत्यर्थः ।। देवतेति ।। या तेनो सा देवतेत्यर्थः । तत्र नारायणे प्रतिपादकत्वेन प्रसिद्धा नारायणसूक्तादिविद्या ऋते, सर्वविद्यानां देवता । अत्र च श्रियां प्रसिद्धाः अम्भृणीसूक्तादिविद्या ऋते, ब्रह्मैव सर्वविद्य देवता ।। ।। पूर्वेति ।। ब्रह्माद्युत्तमदेवताप्रतिपादकत्वेन प्रसिद्धहिरण्यगर्भसूक्त व्यतिरिक्तसर्वविद्यानां शक्रान्ता देवा देवतात्वेन मताः ।। इन्द्रावराः ।। आहङ्क कप्राणाद्याः यत्र विद्यायां स्वस्वलिङ्गानि वर्तन्ते तत्रैव प्रतिपाद्यदेवतात्वेन मताः सर्वाविद्यानामित्यर्थः । उर्वरितं भावबोधे स्पष्टम् । उपासकप्रतिपत्ताविति वाव यद्वेत्यादिना भावबोधोक्तयोजनैव समीचीनेति ध्येयम् । ननु उपसंहृतिः फलातिशयार्थं कार्या भवेत् । अन्यथा न त्विति योजनायां उपासकानां मध्ये ये फलातिशयार्थिन पुरुषविशेषाः लब्धाः, पुनः किमुच्यते पुरुषाणां विशेषादिति । तत्राह ।। पुरुषविशेष इ नन्वेवं तर्हि उत्तमाधिकारिभिः कर्तव्या, अन्यैर्न कर्तव्येति विकल्परूपवाशब्दार्थप्र अन्येषां सर्वात्मनोपसंहृतिनिषेधः स्यात् । तथा च फलातिशयार्थं सर्वैरुपसंहृतिः भवेदिति प्रागुक्तविरोधः स्यादित्यत आह ।। फलविशेषस्तेषामेवेति । तथा चोपसं रित्युत्तरार्धे सर्वैः कार्येत्यस्यानुवृत्तिर्नास्तीति भावः । तथा चेष्टापत्तिरिति हृद ननूत्तमाधिकारिभिः फलविशेषार्थमुपसंहृतिः कर्तव्येति प्राप्त्या पुरुषाणां विशेष पुरुषभेदसूचको विकल्पः कथमित्यत आह ।। उपासकेति ।। अत्र साधनशब्दो भावस न करणसाधनः । तथा च पुरुषाणां विशेषादित्यनेन उत्तमाधिकारिरूपे पासकप्रतिपत्तौ सत्यां उत्तमाधिकारिभिरपि फलातिशयापेक्षा चेत् कर्तव्या । अन्यथ कर्तव्येति फलसाधन एवायं विकल्पो न तूपासकपुरुषेषु विकल्प इत्यर्थः । यथायोग्य ।। सा उपसंहृतिरुत्तमेष्वधमगुणानां नाधमेषूत्तमगुणानामिति यथायोग्यमित्यर्थः ।।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ मन्त्रादिवद्वाविरोधः ॐ ।। नीचगुणानामुत्तमैरुपसंहारेऽविरोधः कथं मन्त्रादि यथा मन्त्रादेः सूक्तादेरधमपरस्योत्तमविषयत्वेऽध्ययनं तथेत्यर्थः ।। तेषु तद्गुणत्वादि उत्तमानां नीचगुणत्वादित्यर्थः । उत्तमानां तत्प्रतिपाद्यत्वादित्यत्र ऋग्भाष्यसम्मतिम

उक्तं चेति ॥ स्वयं साक्षाद्देवता तत्र नारायणे अत्र श्रियां विशेषेणैव लिङ्गेन देवता इ इत्यर्थः । ननूपसंहृतिस्तु फलातिशयार्थं सर्वैः कार्या भवेत् अन्यथा न त्विति योजनाय मुपासकानां मध्ये फलार्थिनस्त एव पुरुषविशेषा लब्धाः पुनः किमुच्यते पुरुषा विशेषादिति तत्राह ॥ पुरुषविशेष इति ॥ नन्वेवं सत्युत्तमाधिकारिभिः कर्तव्याऽन्यै कर्तव्येति विकल्पार्थप्राप्त्याऽन्येषां सर्वात्मनोपसंहारनिषेधः स्यात् तथा च फलातिशय सर्वैरुपास्तिः कर्तव्येति प्रागुक्तविरोधः स्यादित्यत आह ॥ फलविशेषस्तेषामेवेति ॥ त चोपसंहृतिरित्युत्तरार्धे सर्वैः कार्येत्यस्यानुवृत्तिर्नास्तीति भावः । ननूपसंहृतिः फलातिशया कर्तव्या अन्यथा फलाभावेन कर्तव्येति पुरुष विशेषैरुत्तमाधिकारिभिः कर्तव्या अन्यै कर्तव्या इति च पक्षद्वयाभावात्कथं पुरुषाणां विशेषाद्वेत्युक्तविकल्प इत्यत आह ॥ उपासक प्रतिपत्ताविति ॥ पुरुष विशेषादित्यनेनोत्तमाधिकारिरूपोपासकप्रतिपत्तौ तैरुत्तमाधिकारिभि फलातिशयापेक्षया कर्तव्या अन्यथा न कर्तव्येत्युपसंहृतिरूपसाधन एवायं विकल्पो न पुरुषविशेषैः कर्तव्याऽन्यैर्न कर्तव्य इत्युपासकेषु विकल्प उच्यत इत्यर्थः ॥ यथायोग्यमिति । सोपसंहृतिरुत्तमेष्वधमगुणानामेव नाधमेषु उत्तमगुणानामिति यथायोग्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

३७. भूमाधिकरणम्

॥ ॐ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॐ ॥ ५९ ॥

सर्वगुणेषु भूमगुणस्य ज्यायस्त्वं क्रतुवत्सर्वत्र सहभावात् (दीक्षाप्रायणीयोदय-नीयसवनत्रयावभृथात्मकः क्रतुः इत्यधिकः पाठः क्वचित्) ।

'भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्ते ।
तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टो यथा क्रतुः कर्ममध्ये विशिष्टः ॥'

इति च गौपवनश्रुतिः ॥ ५९ ॥

॥ इति भूमाधिकरणम् ॥ ३७ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

(तत्त्वप्रदीपिका)

आत्मत्वस्यैव विशेषोदितत्वात्, भूमगुणस्य च महत्त्वपर्यायस्यावरेषामुपासितुमशक्यत्वान्न वैशिष्ट्यमिति प्राप्त आह– ''भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति'' ॥ सर्वगुणेषु भूमगु प्राधान्यं सर्वत्र सम्बध्योपासनीयत्वेन । तमृत एकगुणस्याप्यनुपासनीयत्वात् । न च तदुपा स्याशक्यत्वम् । प्रत्यधिकारिनानात्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यथा सवनत्रयात्मकः क्रतुरहीन प्रत्यहं सम्बध्यमानो विशिष्टो भवति, तमन्तरेणैकस्याप्यह्नोऽननुष्ठेयत्वेन । ''ध्रुवाः शास्त्र मातानां'' इति च सत्राणि प्रकृत्य याज्ञिकोक्तिः । एवमिहापि । अतः पूर्णज्ञानः पूर्ण इत्येवोपासनं कार्यमिति सिद्धम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र ईश्वरदर्शनसाधनस्य भूमगुणोपासनस्य सर्वोपासकसाधारण्यसमर्थना शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथा लौकिकतयोपासनप्रसङ्गात्समर्थनीयम् । प्रकृतभगवद्गुणान 'यो वै भूमा' इत्यादौ श्रुतो भूमगुण एव विषयः । सर्वोपास्यो न वेति सन्देहः । गु विध्यदर्शनं सन्देहबीजम् । तत्रोपासकं प्रति भूमगुणस्य संभृत्यादिगुणेभ्यो न विशे सर्वोपास्यो न भवतीति पूर्वः पक्षः । वैयर्थ्यात् । आनन्दादिकं हि सर्वाधिकारिणामि तच्च तद्गुणोपासनेनोपपद्यते । न हि निरतिशयत्वापरपर्यायं भूमत्वं कस्यापीष्टं येन तदु सार्थकं स्यात् । न च भूमत्वस्यानन्दादिविशेषणत्वात्सर्वोपास्यत्वम् । विशेषणत प्रियशिरस्त्वादीनामिव फलानुपयोगित्वेनानुपास्यत्वात् । अतो भूमत्वस्य सर्वोपास्य भावान्नालौकिकतयोपासनमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ भूम्न इति सर्वैरुपास्यो भूमगुणः सर्वगुणेषु तस्य ज्यायस्त्वात् । कस्मात् । यथा खलु दीक्षा णीयोदयनीयसवनत्रयाऽवभृथात्मकस्य क्रतोः सर्वयागेष्वनुवर्तन एव साफल्याव वैफल्याज्ज्यायस्त्वं ततश्च सर्वैः कर्तव्यत्वम् । तथा भूमत्वस्य सर्वत्रानन्दादिषु सहभावेनो एवेष्टफलसिद्धेः । एतदपि कुतः । 'भूमैव देवः' इति श्रुतेरिति भावः । देवः सर्वै त्वेनोपास्यः । कस्मात् । भूमा गुणो गुणराशितो यतः क्रतुवद्विशिष्टः । कथम् । य भूमैवोपासितः फलं विधत्ते नैवाऽभूमा तस्मादित्यर्थः । अतः सर्वैरानन्दाद्याः पूर्णत्वेनो इति न लौकिकतयोपासनमिति सिद्धम् ॥ ५९ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अत्रेश्वरदर्शनसाधनस्य भूमगुणोपासनस्येत्यत्र भूमगुणोपासनं नाम परमात्मन्यानन

(गुर्वर्थदीपिका)

अतश्चतुर्गुणोपासकेष्वपि लौकिकानन्दादिगुणेभ्योऽप्यतिशयाय पूर्णानन्दः परमात्मा पूर्णज्ञानः परमात्मेत्यादिरूपेणैवोपासनस्याभिप्रेतत्वेन पृथगुपासनाभावान्न चतुर्गुणोपासकत्वभङ्गः । न हि कुण्डलिनश्चत्वारः पुरुषा इत्युक्ते विशेषणीभूतकुण्डलैस्तच्चतुष्ट्वस्यासम्भव इति भावः । क्रतुवदित्यत्र क्रतुपदेन सकलप्रधानयागाङ्गभूता अत एव सर्वत्र कर्तुं योग्यत्वात्क्रतुपदवाच्याः दीक्षाप्रायणीयोदयनीयाख्यकर्मत्रयसवनत्रये क्रियमाणकर्मत्रयावभृथस्नानाख्याः कर्मविशेषाः कथ्यन्ते ॥

भावबोधः

ओं भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ओं ॥ ५९ ॥ सर्वोपासकसाधारण्येति । अतीताधिकरणेऽन्यदेवतोपासनस्य कर्तव्यत्वमुक्त्वा प्रसङ्गाद्भूमगुणोपासनस्यापि सर्वोपासकसाधारण्यमत्र समर्थ्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । अन्यथेति । अन्यथाऽऽनन्दादीनां अपूर्णत्वेन उपासनाप्राप्तौ लौकिकतया उपासनप्रसङ्गात् ''कार्याख्यानादपूर्वं'' इत्युक्तमयुक्तं स्यादिति भावः । सर्वेति । अत्र भूमगुणः सर्वोपास्यो न भवत्युत भवतीति चिन्ता । तदर्थं भूमगुणस्य सर्वत्रानन्दादिषु सहभावेनोपासनाभावेऽपि इष्टसिद्धिर्न भवत्युत भवतीति भूमगुणस्योपासकं प्रति विशेषाभावेऽपीऽति पूर्ववाक्यानुसारेण विशेष इति न्यायविवरणगतपूर्वपक्षप्रतिज्ञाभागं व्याचष्टे– तत्रोपासकं प्रतीति । अनेन संभृत्यादिगुणेभ्य इति विशेष इत्युक्तं भवति । तस्य तात्पर्यमाह– सर्वोपास्यो नेति । तत्तदिष्टगुणानुसारेण फलोपपत्तिरिति न्यायविवरणांशं व्याचष्टे– आनन्दादिकं हीति ॥

ननु भूमत्वस्यापीष्टत्वेन तदुपासनमपि सार्थकमेवेत्यत आह– न हीति । ''भूमैव देवः'' इति श्रुतेरिति । इयमेव च श्रुतिः न्यायविवरणोदाहृतेति ज्ञातव्यम् ॥ ३७ ॥

भावदीपः

ॐ भूम्नः क्रतुबज्जयायस्त्वं तथा च दर्शयति ॐ ॥ सर्वेति ॥ एतेन पूर्वत्रांगदेवतोपासनस्य सर्वसाधारण्योक्तिप्रस्तावादिहापि तदुच्यत इति पूर्वसंगतिरपि सूचिता । लौकिकतयेति ॥ परमतः सेतून्मानेत्यत्र पूर्णत्वाख्योन्मानत्वादिनैवालौकिकत्वोक्तेरि

(भावदीपः)

विष्णुरित्युक्तावपि आध्यात्मसंबन्धभूमेत्यादाविवात्र भूमशब्दो बहुत्वरूपपूर्णत्ववाची ।
पूर्णतायामित्युक्तेरिति भावेन इत्यादौ श्रुतो भूमगुण इत्युक्तं पूर्णगुणत्व इत्यर्थः
भूमगुणस्योपासकं प्रति विशेषाभावेऽपि तत्तदिष्टगुणानुसारेण फलोपपत्तिरित्यविशेष
न्यायविवरणं विवृण्वन् प्रतिज्ञात्वेनान्वयपूर्वं तदेकदेशमुपादत्ते ॥ तत्रेति ॥ एवं स
सतीत्यर्थः । संभृत्यादिभ्य इति शेषोक्तिः । किमुक्तं भवतीत्यतः यथा संभृतिद्युव्या
प्रियशिरस्त्वादिगुणा न सर्वोपास्यास्तथा भूमगुणोऽपीत्युक्तं भवतीति भावेन तद्वाक्
फलितार्थमाह ॥ सर्वोपास्यो न भवतीति ॥ कुत इत्यतः संभृत्यादिभ्यो न विशेष इत्युक
संभृत्याद्यनुपासनेऽप्यानन्दादय इत्युक्तगुणोपासनेनैवानन्दानुभवरूपमोक्षसिद्धिवत् भूमगुण
पासनेऽपीति भूमोपासनस्य वैयर्थ्यरूपहेतुरपि लब्ध इति भावेनाह ॥ वैयर्थ्यादिति
भूमगुणोपासनस्येति योज्यम् । तत्तदिष्टगुणानुसारेण फलोपपत्तिरित्यंशवैयर्थ्योपपादक
व्याचष्टे ॥ आनन्दादिकमिति ॥ विशेषभावेऽपीत्यंशमपि पदसूचितशङ्कां दर्शयन् तत्तदि
णोक्त्यैव निरस्तेत्याह ॥ न च भूमत्वस्येति ॥ एके तु विशेषाभावेऽपीति पाठमु
व्याकुर्वते ॥ अत इति ॥ वैयर्थ्यादित्यर्थः ॥ नालौकिकतयोपासनमिति ॥ कार्याख्यान
पूर्वमित्यत्रोक्तमिति भावः ॥ ज्यायस्त्वोक्तेरसांगत्यनिरासाय साध्यमध्याहृत्य तत्र हेतु
भाष्यं व्याचष्टे ॥ सर्वैरिति ॥ कस्मादिति ॥ ज्यायस्त्वं तेनोपास्यत्वं च कुत इत्यर्थ
सिद्धेरित्यन्तेन समाधिः । दीक्षा यजमानसंस्कारकर्म । प्रायणीयोदयनीयौ क्रतोरादा
क्रमेण कर्तव्याविष्टिविशेषौ । प्रातःसवनमाध्यंदिनसवनतृतीयसवनभेदेन सोमाभिषव
सवनत्रयेत्यर्थः । अवभृथो नाम अप्स्ववभृथेन चरन्तीत्युक्तेष्टिविशेषः । क्रतोरग्निष्टो
सर्वयागेषु द्वादशाहाद्यहर्गणेष्वित्यर्थः ॥ अत इति ॥ भूमत्वसहभावेनैवानन्दाद्युपा
स्येष्टफलहेतुतायाः श्रुत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॐ ३-३-५९ ॥ अत्र यथा
गुणोपसंहारः सर्वाधिकारिको न भवति तत्साध्यफलातिशयस्य सर्वेषामनपेक्षितत्वादित्
एवमेव भूमत्वमपि न सर्वैरुपास्यम् । तत्साध्यनिरतिशयपूर्तेः सर्वेषामनिष्टत्वा
न्यायसाम्येनाक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । अन्यथेति । आनन्दादेः भूमत्वानुपासन इत्य
तथा च कार्याख्यानादपूर्वमित्युक्तमयुक्तं स्यादिति भावः । यो वै भूमा तत्सुखमि

गुणिपरत्वेनोक्तस्तथापि तत्र भावभवितृभेदेन धर्मिपरत्वेन स्वीकारेऽपि वस्तुतो भाव कशब्दत्वाद्गुण इति साधूक्तम् । सर्वेति । अत्र भूमगुणः सर्वोपास्यो न भवत्युत भ चिन्ता । तदर्थं तदुपासनं व्यर्थमुतानन्दाद्युपासनस्य फलवत्त्वात्सार्थकमिति । अत्र सूत्रे ज्यायस्त्वमिति संभृत्यादिगुणेभ्य उपासकं प्रति भूमगुणस्य वैशेष्योक्त्या नि पूर्वपक्षमाह । अत्रेति । तदुक्तं न्यायविवरणे । भूमगुणस्योपासकं प्रत्यविशेष इति । किमित्यत आह ।। सर्वोपास्य इति ।। कथमविशेषो येनोपास्यत्वाभाव इत्यतः तद्वत्फल योगित्वेन व्यर्थत्वादित्याह ।। वैय्यर्थ्यादिति ।। वैय्यर्थ्यमेवेष्टं फलमिति न्यायप्रदर्श कमाह। आनन्दादिकमिति । भूमत्वस्यापि सर्वाधिकारिणामिष्टत्वे तदप्युपास्यमे आह। न हीति । अधिकारिवर्गे निरतिशयतत्वस्य हिरण्यगर्भस्येष्टत्वेऽपि तति कस्यापीत्यर्थः । विशेषणत्वेऽपीति । ननु प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दविशेषत्वादिति सा विशेषभावः प्रागुक्तः । इह तु पूर्ववत्तद्विशेषणमुच्यते । कथमविरोध इति चेन्न । प्रियशि हि प्रियशिरसो भावः । तच्च शिरोरूपमुपकारजं सुखम् । तस्यानन्दविशेषवत्वे कारजत्वनारायणात्मकशिरोरूपत्वादिकं सुखस्य विशेषणमेवेति तद्विवक्षयाऽयं ग्रन्थः इत्यविरोधोपपत्तेः सूत्रोक्तं ज्यायस्त्वं हेतुरिति भावेन साध्यमध्याहरति । सर्वैरिति ज्यायस्त्वमित्यस्यैव सर्वोपास्यत्वमित्यर्थं मत्वोक्तं सर्वैरिति । तद्धेतुतया प्रकार व्याचष्टे । सर्वगुणेष्विति । कस्माद्धेतोर्ज्यायस्त्वं भगवद्गुणत्वाविशेषादिति भावः। क्रतु दृष्टान्तबलाल्लब्धं क्रतुवत्सर्वत्र सहभावादित्युक्तं हेतुं विशदयति । यथेति । ननु क्रतुः दीक्षाद्यंगकलापविशिष्टज्योतिष्टोमवाचित्वात्कथं तस्य विश्वजिदादियागेषु अनुवर्तन मित्यत उक्तं भाष्ये । दीक्षाप्रायणीयोदयनीयसवनत्रयावभृथात्मकःक्रतुरिति । क्रतुपदेनाङ्गकलापविशिष्टो ज्योतिष्टोम उच्यते । किं नाम दीक्षाद्यात्मकः दीक्षादिरू कलाप एव क्रतुपदेन विवक्षित इति । तदेतदज्ञात्वा यत्केनचित्प्रलपितम् । दीक्षादिवि क्रतोः सर्वत्र सहभावप्रतिपादनं भाष्यकारीयं मीमांसाज्ञानमूलमिति तदपास्तं वेदित शिष्टिरित्युक्तन्यायप्रदर्शकं तथा च दर्शयतीति सूत्रखण्डमवतार्य व्याचष्टे । एतदप क्रत्वङ्गानां सर्वेष्वन्वयेनैव फलहेतुत्वं तद्दृष्टान्तेन भूमत्वस्य सर्वत्रानन्दादिषु सहभा

(वाक्यार्थमुक्तावली)

उक्तः । तथापि बह्वर्थत्वादविरोधः । तथा चायं सूत्रार्थः । भूम्नो भूमस्य सर्वोपास्यत्व
कुतः । च यस्मात् सर्वेषु ज्यायस्त्वम् । तदपि कुतः । क्रतुवत् दीक्षाद्यङ्गकला
सर्वयागेष्विव भूमत्वस्य पूर्णानन्दः पूर्णज्ञान इत्यादिप्रकारेण सर्वगुणेषु विशेष
सहोपास्त्यैव फलप्रापकत्वात् । न चेदमप्रामाणिकम् । च यस्माद्दर्शयति तथा श्रुतिरिति

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ भूम्नः कृतवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॐ ।। सर्वोपासकसाधारण्येति । अतीत
करणेऽन्यदेवतोपासनस्य सर्वैः कर्तव्यत्वमुक्त्वा प्रसंगात् भूमगुणोपासनस्यापि सर्वोपा
साधारण्यमत्र समर्थ्यत इत्यनन्तरसंगतिरिति भावः । अन्यथेति । अन्यथा आनन्दादीन
पूर्णत्वेन उपासनाप्राप्तौ लौकिकतया उपासनप्रसंगात् कार्याख्यानादपूर्वमित्युक्तम
स्यादिति भावः । पूर्वपक्षमाह । तत्रोपासकं प्रतीति । तस्य तात्पर्यमाह । सर्वोपास्यमि
ननु भूमत्वस्यापीष्टत्वेन तदुपासनमपि सममेवेत्यत आह । न हीति । दीक्षेत्यादिभाष्य
भावः । यथा सवनत्रयात्मकः क्रतुरहितादिषु प्रत्यक्षसंबध्यमानविशिष्टो भवति । तमन
कस्याप्ययं हेतुत्वेनत्वत एकगुणस्यामनुष्ठेयत्वं न ध्रवाः शस्त्रायातामताना इति सू
प्रकृत्यपातिकोक्तिरेवमिहापि सर्वगुणेषु भूमगुणस्य प्राधान्ये सर्वत्रसंबध्य उपासनावत्वेन
एकगुणस्याप्यनुपासनीयत्वादिति । अप्रतीतार्थत्वात् श्रुतिं व्याचष्टे । देव इति ।

वाक्यार्थविवरणम्

अन्यथा ।। पूर्णज्ञानेत्यादिरूपेण ज्ञानादिविशेषणतया पूर्णत्वापरपर्यायभूमगुणस
पास्यत्वे भगवद्ज्ञानादिगुणानां लौकिकत्वेन उपास्यत्वप्राप्त्या कार्याख्यानादित्युक्तालौ
तयोपासनं अयुक्तं स्यादिति भावः । भूमगुणस्योपासकं प्रति विशेषाभाव इति पूर्वपक्षव
परन्यायविवरणमपेक्षिताध्याहारेण व्याकुर्वन्नेव तदनुसारेण पूर्वपक्षमाह ।। तत्रोपासकं प्र
।। तस्याभिप्रायमाह ।। सर्वोपास्य इति ।। यथा सम्भृत्यादिगुणानां न सर्वोपास्यत्वं
भूमगुणस्यापीत्यर्थः ।। वैय्यर्थ्यादिति ।। भूमगुणोपासनस्येत्यर्थः ।। तद्गुणेति ।। स
गुणश्चेति विग्रहः । आनन्दादिगुणेत्यर्थः ।। फलानुपयोगित्वेनेति ।। तदुपासन
योग्यतयेत्यर्थः ।। नालौकिकतयेति ।। आनन्दादेः पूर्णत्वेनोपासने खलु अलौवि

(वाक्यार्थमुक्तावली)

प्राप्तमिति भावः ॥ यथा खलु दीक्षाप्रायणीयोदयनीयेत्यादि ॥ प्रायणी
मिष्टिद्वयम् । ननु दी… दीक्षा- प्रायणीयोदयनीयसवनत्रयावभृथात्मकस्य क्रतो
सहभावाज्ज्यायस्त्वमुक्तं … तत्रेदं शङ्क्यते । एतादृशक्रतोः कथं सर्वत्र सहभ
भृथयोः सर्वत्र सहभावे… ऽपि प्रायणीयोदयनीयेष्ट्योः सर्वत्र कथं सहभावः
सहभावः सर्वथा अस… भावित एव । सुत्यासवनशब्दौ तु पर्यायन्वेन स
यस्मिन् अन्हि सोमः … कण्ड्यते स कालः सुत्येति व्याख्यानाच्च
सोमयागसाधारणधर्मतया … तदितराश्वमेधादिसर्वयज्ञेषु सोमकण्डनाभावेन
प्रामाणिकत्वादिति । तत्रेदमुत्तरम् । सर्वत्रेत्यनेन न सर्वयज्ञा विवक्षि
सोमयागप्रभेदरूपा या अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमातिरात्रषोडश्युक्थवाजपेया- त्पुय
संस्थाः एव विवक्षिताः । तासु च सर्वत्र प्रायणीयोदयनीयसवनत्रयाणामस्त
तदभिप्रायेणैव सर्वत्रेत्युक्तम् । न च प्रधानयाग एव सवनत्रयम् । न
संस्थास्त्विति वाच्यम् । षोडशीरूपसंस्थायां तावत्सवनत्रस्य सद्भावः ।
सवनमि'त्यादिना महानाम्नीनामित्यादिखण्डे स्पष्टं प्रतिपादितः ।
षट्कसंस्थास्वपि सवनत्रयमस्तीति न कोऽपि दोष इति ध्येयमित्याहुः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

अन्यथेति ॥ पूर्णत्वस्यानुपास्यत्वे आनन्दादीनामपूर्णत्वेनोपासनाप्र
तयोपासनप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा च कार्याख्यानादपूर्वमित्युक्तालौकिक
भावः । ततः किमित्यत आह ॥ सर्वोपास्यो नेति ॥ सम्भृत्याद्यविशेषे
सर्वोपास्यत्वमत आह ॥ वैयर्थ्यादिति ॥ तदेव व्यनक्ति ॥ आनन्दादिकं
भूमत्वस्यापीष्टत्वेन तदुपा…सनमपि …कमेवेत्यत आह ॥ न हीति ।
क्रतुवज्ज्यायस्त्वं त… …र्यति … भूमगुणस्य सर्वगुणेषु ज्यायस्त्व
क्रतुवत् य… …पस्य … सर्वयागेष्वनुवृत्तावेव तद्योग्यानु
प्राधा… …स्य सर्वगु… फलहेतुत्वं कुत इत्यत उक्त
दर्श… …व देव …था …

(भावबोध:)

तर्हि स्मृतावनुमानस्य शब्दानन्तरं तदनन्तरं च प्रत्यक्षस्य ग्रहणे किं निमित्तमित्यत आ
तत्त्वर्णय इति ॥

ननु प्रमाणान्यप्यविद्यमानमर्थं दर्शयेयुरित्याशङ्कां परिहरति– न चेति । ननूक्तमत्र भू
विशेषसद्भावे केषाञ्चित् सम्यक्पूर्णानन्दः केषाञ्चित् किञ्चित्पूर्णानन्द इति मिथ्योपासनमि
आह– अन्यानिषेधादिति ॥ ३८ ॥

भावदीपः

ॐ नानाशब्दादिभेदात् ॐ ॥ ६० ॥ विशेषेति ॥ पूर्वं सामान्येनोक्तस्यात्र विशे
विचारात्पूर्वसंगतिरपि सूचिता ॥ उक्तेति ॥ यावदधिकारमित्यादौ उक्तानंदादितारतम्येत्
॥ उभयविधेति ॥ किंचित् घटादिवस्तु सर्वेषामेकप्रकारेणैव प्रतीयते किञ्चिच्च शास्त्रार्थी
वस्तु तारतम्येन प्रतीयत इति भावः । भूमगुणः उपासकानामेकप्रकारेणैव प्रत
इत्यङ्गीकार्यम् । विशेषस्य कल्पनोपपत्तेरित्यन्यत्रोक्तं व्यनक्ति ॥ सर्वेषामिति ॥ तथ
इति ॥ किञ्चित्पूर्णानन्दत्व इत्यर्थः । एष परम आनन्दः । अनिर्देश्यं परमं सुखम् ।
वाचो निवर्तन्त इत्यादेरीशानन्दस्य निरतिशयपूर्णानन्दत्वेन तरतमभावापन्नपूर्ण
स्याभावादिति भावः ॥ अनर्थेति ॥ न प्रतीके न हि स इत्यत्र तथा वक्ष्यमाणत्वा
भावः ॥ अत इति ॥ भूमत्वे विशेषकल्पनायोगादित्यर्थः ॥ अतो भूमत्वमपि नानैवोपा
इति भाष्यार्थं वक्तुमाह ॥ भूमत्वमिति ॥ अत इति भाष्यपदस्य स्मृत्युक्त
परामर्शिनोऽन्यमप्यर्थमाह ॥ शब्दादिभिरित्यादिना ॥ शब्दानुमानप्रत्यक्षैरित्यर्थः
प्रदृश्यते। अत इत्युक्तस्मृत्यर्थं व्यनक्ति ॥ शब्दादीनां चेति ॥ स्मृतिशेषानुरोधे
इत्यादिभाष्यं यतो भूमत्वमपि नानैवोपास्यते अतो नानोपासनात्फलतारतम्यमपि यु
मित्यर्थतया प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ नानोपासनाच्चेति ॥ फलतारतम्यमिति ॥ एतच्च स
पूर्णत्वेऽपि ''यथोदंचनकुंभादेः सरित्सागरयोरपि । अल्पेन महता वापि पूर्तियोग्य
भवेत्'' ॥ ''एवं नरादिब्रह्मान्तजीवानां साधनैरपि । अनादिसिद्धैर्भक्त्याद्यैः पूर्तियोग्य
भवेत्'' ॥ ''अल्पैः पूर्तिस्तथाल्पानां पूर्तियोग्यतया भवेदिति प्रथमबृहद्भाष्योक्त
ध्येयम् । सूत्रे अक्षादिभेदादिति वाच्ये शब्दादीत्युक्तिक्रमे बीजमाह ॥ तत्वेति ॥
श्रुत्वा तदनुकूलतर्कैः प्रतिकूलतर्कान् परिहृत्य ध्यानानन्तरमपरोक्षतः प्रत्येतीति श्रवण

(वाक्यार्थमुक्तावली)

प्राप्तमिति भावः ॥ यथा खलु दीक्षाप्रायणीयोदयनीयेत्यादि ॥ प्रायणीयोदयनीयनामक-मिष्टिद्वयम् । ननु दीक्षा– प्रायणीयोदयनीयसवनत्रयावभृथात्मकस्य क्रतोः सर्वत्र यज्ञेषु सहभावाज्ज्यायस्त्वमुक्तं तत्रेदं शङ्क्यते । एतादृशक्रतोः कथं सवर्त्र सहभावः । दीक्षाव-भृथयोः सर्वत्र सहभावेऽपि प्रायणीयोदयनीयेष्टयोः सर्वत्र कथं सहभावः । सवनत्रयस्य तु सहभावः सर्वथा असम्भावित एव । सुत्यासवनशब्दौ तु पर्यायन्वेन सम्मतावित्युक्तेः । यस्मिन् अन्हि सोमः कण्ड्यते स कालः सुत्येति व्याख्यानाच्च । सवनत्रयस्य सोमयागसाधारणधर्मतया तदितराश्वमेधादिसर्वयज्ञेषु सोमकण्डनाभावेन सवनत्रयस्या-प्रामाणिकत्वादिति । तत्रेदमुत्तरम् । सर्वत्रेत्यनेन न सर्वयज्ञा विवक्षिताः । किन्तु सोमयागप्रभेदरूपा या अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमातिरात्रषोडश्युक्थवाजपेया- त्पुर्यामसंज्ञकाः सप्त संस्थाः एव विवक्षिताः । तासु च सर्वत्र प्रायणीयोदयनीयसवनत्रयाणामस्त्येव सहभावः । तदभिप्रायेणैव सर्वत्रेत्युक्तम् । न च प्रधानयाग एव सवनत्रयम् । न तदङ्गभूतसप्त-संस्थास्त्विवति वाच्यम् । यषोडशीरूपसंस्थायां तावत्सवनत्रस्य सद्भावः । 'पीतवद्वै प्रातः सवनमि'त्यादिना महानाम्नीनामित्यादिखण्डे स्पष्टं प्रतिपादितः । तद्वदग्निष्टोमादि-षट्कसंस्थास्वपि सवनत्रयमस्तीति न कोऽपि दोष इति ध्येयमित्याहुः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

अन्यथेति ॥ पूर्णत्वस्यानुपास्यत्वे आनन्दादीनामपूर्णत्वेनोपासनाप्राप्तौ लौकिक तयोपासनप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा च कार्याख्यानादपूर्वमित्युक्तालौकिकत्वानुपपत्तिरिति भावः। ततः किमित्यत आह ॥ सर्वोपास्यो नेति ॥ सम्भृत्याद्यविशेषेऽपि कुतो न सर्वोपास्यत्वमत आह ॥ वैयर्थ्यादिति ॥ तदेव व्यनक्ति ॥ आनन्दादिकं हीति ॥ ननु भूमत्वस्यापीष्टत्वेन तदुपासनमपि सार्थकमेवेत्यत आह ॥ न हीति ॥ ॐ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॐ ॥ भूम्नः भूमगुणस्य सर्वगुणेषु जायस्त्वं प्राधान्यं कथं क्रतुवत् यथा दीक्षाद्यङ्गकलापस्य विश्वजिदादिसर्वयागेष्वनुवृत्तावेव तद्योग्यानुष्ठानफलहेतुत्वेन प्राधान्यं तथा तद्वद्भूमगुणस्य सर्वगुणानुवृत्तत्वेन फलहेतुत्वं कुत इत्यत उक्तम् ॥ तथा च दर्शयतीति ॥ च यस्माद्भूमैव देव इति श्रुतिः तथा उक्तार्थं दर्शयत्यत इत्यर्थः । यद्यपि क्रतुशब्दो दीक्षाद्यंगविशिष्टया गवाचकत्वेन मीमांसकप्रकरणसिद्धः तथाप्यत्र तदङ्गकलाप-

३८. नानाशब्दाधिकरणम्

॥ ॐ नानाशब्दादिभेदात् ॐ ॥ ६० ॥

'शब्दोऽनुमा तथैवाक्षो योग्यताभेदतस्सदा ।
ब्रह्मादीनामेकमर्थं बहुधा दर्शयन्ति हि ॥
अतः पूर्णत्वमीशस्य नानैवैषां प्रदृश्यते ।
अतः फलस्य नानात्वं नानैवोपासनं(ना)यत' इति ब्रह्मतर्के ।

अतो भूमत्वमपि नानैवोपास्यते ॥ ६० ॥

॥ इति नानाशब्दाधिकरणम् ॥ ३८ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

यथा नाधिकारिभेदात्तत्र तत्र सवनत्रयस्य भेदः । एवं सर्वाधिकारिणामप्येकरूप
भूमगुणोऽपीत्यत आह– नाना शब्दादिभेदात् ॥ शब्दोऽनुमाऽक्ष इत्येतानि प्रमाणानि । त्री
चैतानि योग्यताविशेषात् । ब्रह्मादीनामेकैकमर्थं बहुधा दर्शयन्ति । अत ईशस्य पूर्णत्वं शब्दादि
नानैव प्रदृश्यते । योग्यताविशेषादेव । न च क्रतुवदेकरूपत्वमिति वाच्यम् । सर्वसाम्याभावात्
विवक्षितसाम्येन दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । उक्तिक्रमभेदस्तु प्रमाणानां श्रवणादिक्रममपेक्ष्य युज्यते । श्रुत
वेदार्थं तदनुकूलतर्कैः प्रतिकूलतर्कान् परिहृत्य ध्यानानन्तरं पश्यतीति ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र ब्रह्मासाक्षात्कारसाधनभूमोपासनेऽधिकारिणां विशेषसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः
अविशेषे तूक्तानुपपत्तेरसौ समर्थनीयः । प्रकृतभूमगुण एव विषयः । किमधिकारिणामुपास
तारतम्येन प्रतीयते एकप्रकारेण वेति सन्देहः । उभयविधवस्तुप्रतीतिः सन्देहबीजम् । सर्वे
भूमत्वमेकप्रकारेण प्रतीयत इति पूर्वः पक्षः । भूमत्वे विशेषकल्पनायोगात् । न हि केषाञ्चि
त्सम्यक्पूर्णानन्द इति केषाञ्चित् पूर्णानन्द इत्युपासनं युक्तम् । तथात्वे मिथ्योपासनप्रसङ्गात्
मिथ्योपासनस्यानर्थहेतुत्वात् । अतः सर्वेषामेकप्रकारेण भूमत्वोपासकत्वान्नोक्ततारतम्यमिति
सिद्धान्तयत्सूत्रं पठित्वा स्मृत्युदाहरणपूर्वकं व्याचष्टे ॥ नानेति ॥ भूमत्वमुपासनेऽधिकारि
[illegible]

तत्त्वनिर्णयो वेदार्थनियमोऽपरोक्षज्ञानं चेति क्रमभावीनि शब्दादिजन्यानीति शब्दा
भूमत्वे विशेषानुपपत्तिः । अतीतवत्सराणां मासानामानन्त्येऽपि विशेषव
अन्यानिषेधान्नान्यथोपासनम् । अतो भूमत्वदृष्टावधिकारिणां विशेषसद्भावाद्युक्तं
सिद्धम् ॥ ६० ॥

गुर्वर्थदीपिका

अधिकारिणां विशेषसमर्थनादित्यत्राधिकारिणां विशेषो नाम ब्रह्मा स
पूर्णतां भगवद्गुणेष्वनुसन्धत्ते । ततः किंचिदूनं रुद्रः । एवं मनुष्योत्तमपर्यन्तं
अधिकारिणां तारतम्याख्यविशेषः समर्थ्यत इति भावः । शब्दानां चेत्यस्य मा
पश्येत्युक्ते भूशब्दः तद्योग्यप्रदेशविशेषमेव प्रत्याययति न सर्वम् । ततोऽप्यपि
प्रति तावन्तं भागं न पाताळादिभागम् । सर्वज्ञऋष्यादीन्प्रति तु सर्वं भागं प्रद
भूमशब्दोऽपीति भावः । अतीतवत्सरवासराणामित्यत्रानादिकालमारभ्यातीतवत
मित्यर्थः । अव्यवहितवत्सरवासरैस्सहाप्यनन्ता एवातीतवत्सरवासराः । ततः
रवासरैः सह तु येऽनन्ता अतीतवत्सरवासरा स्तदानन्त्यं नैतदानन्त्यसदृशम् ।
ततः पूर्वमित्यानन्त्येऽप्यनन्ता अवान्तरविशेषाः सन्ति । तद्वदिति भावः ।
त्सराणामप्यानन्त्यमस्ति । तदन्तर्गतदिवसानामप्यानन्त्यमस्ति । तत्र व
द्वासरानन्त्ये यथा विशेषोऽस्ति तद्वदिति भावः ॥

भावबोधः

ओं नाना शब्दादिभेदात् ओं ॥ ६० ॥ अधिकारिणां विशेषेति । पूर्वाधि
भूमगुणोपासने अधिकारिणां विशेषसमर्थनादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमित्य
भूमत्वं किमधिकारिणामेकप्रकारेणैव प्रतीयते उत तारतम्येनेति चिन्ता । तदर्थं
नानात्वप्रतीतिः किं भ्रान्तिरुत प्रमेति । तदर्थं भूमत्वे नानात्वं नास्त्यु
भूमगुणोपासकानामेकप्रकारेणैव प्रतीयत इत्यङ्गीकार्यं विशेषस्याकल्पनोपपत्तेरि
विवरणानुसारेण पूर्वपक्षमाह– सर्वेषामित्यादिना । अधिकारिभेदेनेति । अनेन य
कारेष्विति न्यायविवरणोदाहृतस्मृतितात्पर्यमप्युक्तं भवति ॥

ननु प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणोपजीवित्वेन सूत्रे ''प्रत्यक्षादिभेदात्'' इति वक्तव्य
''तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः'' इत्युक्तरीत्या करणेषु शब्दस्य प्राधान्यात् सूत्रे तदादि

(भावबोधः)

तर्हि स्मृतावनुमानस्य शब्दानन्तरं तदनन्तरं च प्रत्यक्षस्य ग्रहणे किं निमित्तमित्यत आह तत्त्वर्णय इति ॥

ननु प्रमाणान्यप्यविद्यमानमर्थं दर्शयेयुरित्याशङ्कां परिहरति– न चेति । ननूक्तमत्र भूम विशेषसद्भावे केषाञ्चित् सम्यक्पूर्णानन्दः केषाञ्चित् किञ्चित्पूर्णानन्द इति मिथ्योपासनमित आह– अन्यानिषेधादिति ॥ ३८ ॥

भावदीपः

ॐ नानाशब्दादिभेदात् ॐ ॥ ६० ॥ विशेषेति ॥ पूर्वं सामान्येनोक्तस्यात्र विशे विचारात्पूर्वसंगतिरपि सूचिता ॥ उक्तेति ॥ यावदधिकारमित्यादौ उक्तानंदादितारतम्येत्य ॥ उभयविधेति ॥ किंचित् घटादिवस्तु सर्वेषामेकप्रकारेणैव प्रतीयते किञ्चिच्च शास्त्रार्था वस्तु तारतम्येन प्रतीयत इति भावः । भूमगुणः उपासकानामेकप्रकारेणैव प्रती इत्यङ्गीकार्यम् । विशेषस्य कल्पनोपपत्तेरित्यन्यत्रोक्तं व्यनक्ति ॥ सर्वेषामिति ॥ तथ इति ॥ किञ्चित्पूर्णानन्दत्व इत्यर्थः । एष परम आनन्दः । अनिर्देश्यं परमं सुखम् । य वाचो निवर्तन्त इत्यादेरीशानन्दस्य निरतिशयपूर्णानन्दत्वेन तरतमभावापन्नपूर्ण स्याभावादिति भावः ॥ अनर्थेति ॥ न प्रतीके न हि स इत्यत्र तथा वक्ष्यमाणत्वा भावः ॥ अत इति ॥ भूमत्वे विशेषकल्पनायोगादित्यर्थः ॥ अतो भूमत्वमपि नानैवोपास इति भाष्यार्थं वक्तुमाह ॥ भूमत्वमिति ॥ अत इति भाष्यपदस्य स्मृत्युक्ता परामर्शिनोऽन्यमप्यर्थमाह ॥ शब्दादिभिरित्यादिना ॥ शब्दानुमानप्रत्यक्षैरित्यर्थः प्रदृश्यते। अत इत्युक्तस्मृत्यर्थं व्यनक्ति ॥ शब्दादीनां चेति ॥ स्मृतिशेषानुरोधे इत्यादिभाष्यं यतो भूमत्वमपि नानैवोपास्यते अतो नानोपासनात्फलतारतम्यमपि यु मित्यर्थतया प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ नानोपासनाच्चेति ॥ फलतारतम्यमिति ॥ एतच्च स पूर्णत्वेऽपि ''यथोदंचनकुंभादेः सरित्सागरयोरपि । अल्पेन महता वापि पूर्तिर्योग्य भवेत्'' ॥ ''एवं नरादिब्रह्मान्तजीवानां साधनैरपि । अनादिसिद्धैर्भक्त्याद्यैः पूर्तिर्योग्य भवेत्'' ॥ ''अल्पैः पूर्तिस्तथाल्पानां पूर्तियोग्यतया भवेदिति प्रथमबृहद्भाष्योक्त ध्येयम् । सूत्रे अक्षादिभेदादिति वाच्ये शब्दादीत्युक्तिक्रमे बीजमाह ॥ तत्वेति ॥ वे श्रुत्वा तदनुकूलतर्कैः प्रतिकूलतर्कान् परिहृत्य ध्यानानन्तरमपरोक्षतः प्रत्येतीति श्रवण

फलानां क्रमेण निर्देशात्तदनुकरणमेतत्तत्वनिर्णय इत्यादि । अर्थनियमोऽयमेवास्यार्थ इ नियम इत्यर्थः । ननूक्तमत्र भूमत्वे विशेषकल्पनायामेकैकस्मिन्नेवानन्दादिगुणे तत्तद्योग्यतर तमभावापन्नभूमत्वस्याभावेन तथोपासने मिथ्योपासनाप्रसङ्ग इतीति भावेन प्रागुक्तशङ्कामनू स्मृतौ तथोपासनेन फलस्य नानात्वमेवास्तीत्युक्तिलब्धसमाधिना निराह ॥ न चेति । वत्सरेति ॥ संवत्सरोऽनन्तः तन्मध्यपतितमासा अप्यनन्ताः । तथापि संवत्सरानन्त्यापेक्षय मासानन्त्यं तदपेक्षया वासराणामानन्त्यं ततोऽपि क्षणलवादीनामानन्त्यमधिकमिति सर्वानुभवसिद्धमिति । प्रकृतेऽपि भगवदानन्दाद्येकैकगुणेऽपि बहून्यानंत्यानि संत्येव । तथापि तत्तद्योग्यतानुरोधेन तानि तान्येवानंत्यानि तं तमधिकारिणं प्रतिभान्ति ध्यानकाले नान्यानि । यथानन्तकोटिसूर्यप्रकाशोऽपि हरिरधिकारिभेदेन सहस्रलक्षामितभास्करोपम इत्युच्यते तथेत्यर्थः । उक्तं च द्वितीयगीताभाष्यटीकायां सहस्रलक्षामितकान्तिकान्त-मित्येतद्व्याख्यावसरे द्रष्टृपुरुषयोग्यताभेदात्त्रिधोक्तिरिति । विवृतमेतद्वैशेषिकाधिकरणानु-व्याख्यानसुधयोरणुत्वाविश्रांत्युक्तिप्रकरणे । तच्च ब्रह्मपरं साक्षात्सर्वानंत्ययुतं सदेत्यन्तेन ग्रन्थेन । ननु तावन्मात्रोपासने कथं न मिथ्योपासनमित्यत आह ॥ अन्येति ॥ एतावदेवास्यानंत्यं नातोऽधिकमित्यनुपासनादित्यर्थः । तावत्त्वमेव नैव स्याद्देशोऽप्येतन्न नो मतमिति वैशेषिकनयानुभाष्योक्तेरिति भावः । अङ्गुष्ठमात्र इत्युपासनमपि व्यक्त्यपेक्षयैव । न तु वस्तुत इति हृद्यपेक्षयेत्यत्र व्यक्तम् । अत्र केनचिदर्वाचीनेनोक्तदूषणालग्नताप्रकारः कण्टकोद्धारे व्यक्तः । फलोक्त्या सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ शब्दादिभेदादित्यर्थः । तदर्थः प्राग्विवृत शब्दादिभिरित्यादिना । नानेति सौत्रप्रतिज्ञायां भावप्रधानत्वं भूम्न इत्यनुवृत्तिं चोपेत्यार्थमाह ॥ भूमत्वेति ॥ उपासनाप्रकरणाद्दृष्टावित्युक्तम् ॥ ६० ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ नानाशब्दादिभेदात् ॐ ३-३-६० ॥ अत्रानन्तरसङ्गतिः स्पष्टा । प्रकृत इति । आनन्दादिविशेषतयोपास्यतया प्रकृतो भूमगुणः किमधिकारिणामेकप्रकारेण प्रतीयते, उत तारतम्येनेति चिन्ता । तदर्थं भूमत्वे विशेषकल्पना न सम्भवत्युत सम्भवतीति । उभयविधेति । अनर्घ्यरत्नादिकं हि परीक्षकदृष्ट्यनुसारेण तारतम्येन प्रतीयते । स्तम्भो हि सर्वान् प्रत्येकप्रकारेणेत्युभयविधवस्तुदर्शनमित्यर्थः । शब्दादिभेदादित्यंशव्यावर्त्यमकल्पने-
त्यक्तत्यायां ...

(वाक्यार्थमुक्तावली)

सूत्रे भूमत्वमित्यनुवर्तते । उपास्यत इति शेषः । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति नानैव
लभ्यत इति भावेन प्रवृत्तं भूमत्वमपि नानैवोपास्यत इति भाष्यं व्याचष्टे । भूमत्वमिति
तद्धेतुत्वेनानूनतेत्युक्तसिद्धान्तन्यायप्रदर्शकं शब्दादिभेदादित्यंशं प्रमाणेन व्याकुर्वञ्छ
इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे । शब्दादिभिरिति । एतेन शब्दादीनां प्रमाणानां भेदादि
कारिभेदमपेक्ष्य भेदादनेकधा एकार्थप्रतीतिजनकत्वात् प्रतीतेः प्रमाणजन्यत्वेन मिथ्योपासन
भावात् भूमत्वमुपासने नानाप्रकारेणैव प्रतीयते इत्यर्थ उक्तो भवति । ''शब्दोऽनु
तथैवाक्ष'' इति क्रमनियामकमाह । तत्वनिर्णय इति । ननु निरवधिकपूर्णत्वरूपभूमत्वस्यै
प्रकारत्वात् प्रमाणान्यपि विद्यमानमर्थं कथं दर्शयेयुरित्यत आह । न चेति । यथा वत्सरा
मासानां चानन्त्येऽप्येकैकवत्सरस्य द्वादशमासात्मकत्वेन वत्सरानन्त्यात् मासान
विशेषोऽस्ति । एवमानन्दादौ स्वस्वाधिकारानुसारेणोपस्थिते पूर्णत्वेऽपि विशेषो विद्यत
भावः । ननु स्वस्वाधिकारानुसारेणोपस्थिते पूर्णत्वस्य मासानन्त्यापेक्षया वत्सरानन्त्यस्ये
सम्यक्पूर्णत्वेन केषाञ्चिन्मिथ्योपासनाप्रसङ्ग इत्यत आह । अन्येति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ नानाशब्दादिभेदात् ॐ । अधिकारिणां विशेषेति । पूर्वाधिकरणोक्तभूमगुणोपा
अधिकारिणां विशेषसमर्थनान्दनन्तरसंगतिरिति भावः । उक्तानुपपत्तेरिति । उक्तात
तम्यानुपपत्तेरित्यर्थः । कुतो न इत्यत आह । तथात्वेति । ननु प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणो
जीवित्वेन सूत्रे प्रत्यक्षादिभेदादिति वक्तव्यम् । यदि तन्मुख्यमित्युक्तरीत्या करणेषु शब्द
प्रधान्यात् सूत्रे तदादित्वेन ग्रहणम् । तर्हि स्मृतावनुमानस्य शब्दानन्तरं तदनन्तरं
प्रत्यक्षस्य ग्रहणे किं निमित्तमित्यत आह । तत्वनिर्णय इति । ननु प्रमाणान्यप्यविद्यमान
दर्शयेयुः इत्याशङ्क्य परिहरति । नचेति । विशेषवदतीतवत्सराणामानन्त्येऽपि अन्ये
अवान्तरविशेषवदित्यर्थः । नन्वत्र भूमत्वे विशेषसद्भावे केषांचित् किंचित्पूर्णानन्द
मिथ्योपासनप्रसंग इत्यत आह । नान्यनिषेधकत्वादिति ॥ ३८ ॥

वाक्यार्थविवरणम्

विशेषः तारतम्यम् । अन्यथा भूमोपासने अधिकारविशेषाभावे ॥ उक्तेति
उपासकतारतम्येत्यर्थः ॥ उभयविधेति ॥ दूरस्थं वस्तु दूरवर्तिभिस्तारतम्येन प्रतीयते

(वाक्यार्थविवरणम्)

शब्दादीनां चेति ॥ नानोपासनाच्चेति ॥ पूर्णत्वस्य तरतमभावेनोपासनादित्यर्थः । तत्त्व निर्णय श्रवणरूपशब्दफलम् । वेदार्थनियमो मननरूपानुमितिफलम् । अपरोक्षज्ञानं ध्यानरूपप्रत्यक्षफलमिति ध्येयम् ॥ शब्दादिक्रमः ॥ ''शब्दोऽनुमा तथैवाक्ष'' इति क्रमः विशेषः तारतम्यम् । विशेषवत् तारतम्यवत् ॥ अत्रापीति ॥ पूर्णत्वेऽपि तारतम्यो पत्तेरित्यर्थः । ''समुद्रः पूर्णः, घटः पूर्णः'' इत्युक्ते पूर्णत्वेऽपि तारतम्यप्रतीतिदर्शनादि त्यपि द्रष्टव्यम् । ॥ अन्येति ॥ अल्पपूर्णत्वं स्वयोग्यतानुसारेण यैरुपास्यते तैरल्पपूर्ण त्वमेवास्ति हरेर्नाधिकं पूर्णत्वमस्तीति यद्युपास्येत तर्ह्येव अन्यथोपासनं स्यात् । चैवमुच्यते। अन्यनिषेधेन तैरुपासनाया अकरणात् । निरवधिकपूर्णे च हरौ किञ्चित्पूर्ण त्वादेरपि सत्त्वात् । न हि निरवधिकपूर्णे समुद्रे घटनिष्ठपूर्णतासदृशं पूर्णत्वं नास्तीति शक्य वक्तुम् । तथात्वे निरवधिकपूर्णत्वस्यैवाप्राप्तेरिति ॥ तथोक्तं 'महागुणस्य चाल्पोऽपि गुण स्यादिति चेद्भवेत् । तावत्त्वमेव नैव स्यादि'तीति सम्प्रदायविदः ॥ भूमत्वदृष्टौ भूमत्वोपासने ॥ विशेषः तारतम्यम् । तारतम्यं तदुपासकानामिति शेषः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

उक्तेति यावदधिकारमित्युक्तफलतारतम्यमित्यर्थः ॥ भूमत्व इति ॥ न हि विभून देशतः पूर्णत्वे विशेषोऽस्तीति भावः । सत्यपि विशेषेऽनुपपत्तिमाह ॥ नहीति ॥ मिथ्येति । भगवदानन्दे किं चित्पूर्णत्वाभावादिति भावः ॥ ॐ नानाशब्दादिभेदात् ॐ ॥ भूमत्वं नाना तारतम्येनैव प्रतीयते कुतः शब्दादिप्रमाणानां भेदात् । तारतम्येन ज्ञानजनकत्वस्वा- भाव्यादित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणोपजीव्यत्वेन प्राधान्यात्सूत्रे प्रत्यक्षादीति वक्तव्यम्। यदि ''तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयो''रित्युक्तरीत्याकरणेषु शब्दस्य प्राधान्यात्तदादित्वेन ग्रहणं तर्हि स्मृतौ शब्दानन्तरं प्रत्यक्षमनुक्त्वानुमानग्रहणे किं निमित्तमित्यत आह । तत्त्वनिर्णय इति ॥ ननु प्रमाणान्यप्यविद्यमानार्थं कथं दर्शयेयुरित्याशङ्क्य परिहरति ॥ न चेति ॥ अतीतेति ॥ वर्षापेक्षया वासराणां बहुत्वादिति भावः ॥ अत्रापीति ॥ घटकूपादीनां जलपूर्णत्वे विशेषदर्शनादिति भावः ।

३९. विकल्पाधिकरणम्

॥ ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ ॥ ६१ ॥

स्वयोग्योपासनानन्तरं सामान्यस्यापि कस्यचिदुपासनं विकल्पेन भव विशिष्टफलापेक्षया ।

'मुक्त्यर्थमात्मयोग्यं हि कार्यमेव ह्युपासनम् ।
नृसिंहादिकमन्यच्च दुरितादिनिवृत्तये ॥
उपास्यते यथायोगं न वा फलविभेदत' इति (च) ब्रह्मतर्के ॥ ६१ ॥

॥ इति विकल्पाधिकरणम् ॥ ३९ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ स्वयोग्यरूपं यथोक्तकालमुपास्य पश्चात्सामान्यस्य वैष्णवत्वे समानतया वर्तमानस्य कस्यचिद्रूपस्योपासनं विकल्पेन भवति कर्तव्यं नवेति । न स्वयो यथोक्तकालमनुपास्य ।

''मतिश्रुतिध्यानकालविशेषं गुरुरुत्तमः ।
वेत्ति तस्योक्तिमार्गेण कुर्वतः स्याद्धि दर्शनमि''ति ह्यनुव्याख्याने ।

नाप्यवैष्णवस्य वैष्णवे कृतेन विरोधः । विशिष्टफलापेक्षया हि क्रियते । यद्यपि न केव मुक्तिफलापेक्षया तथाऽपि मुक्तिद्वारभूता दुरिताज्ञानान्यथाज्ञानकामादिनिवृत्तिरुत्तममेव फल पेक्ष्यते । नृसिंहादिकं नृसिंहकृष्णादिकम् । वक्ष्यति च–

''अनादिजन्मसम्बद्धं निर्भेत्तुं पापपञ्जरम् ।
यावत्या सेवया शक्यं तावत्कार्यं न संशय'' इति ॥ नवा क्रियते, अन्यफलापेक्षत्वात् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र हरिदर्शनोपयोगिबिम्बोपासनस्याकर्तव्यतानिरासादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्य तापनीयादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्समर्थनीयमेतत् । तत्प्रकृतोपासनं विषयः । मुमुक्षुणा स्वबिम्बाति रिक्तरूपविषयं कर्तव्यं न वेति सन्देहः । बिम्बोपासनोक्तेरनवधारणाया उभयथाप्युपपत्ति

वा । नाद्यः । तदभावात् । अन्यथोक्तं व्याहन्येत । न द्वितीयः । तस्य मोक्षार्थत्वाभावाद कारिणो मुमुक्षुत्वात्प्रत्युत बिम्बोपासनविघ्नाय चेति । अतो मुमुक्षुणा न तदुपासनं कार्यमि तद्विद्यावैयर्थ्यमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ विकल्प इति ॥ स्वमोक्षसाधनातिरिक्त नरसिंहाद्युपासनं कर्तव्यं न वा । न तु न कर्तव्यमेव । तस्य मोक्षार्थोपासनानन्तरभावित दुरितादिनिवृत्तिलक्षणमोक्षोपयोगिफलसाधनत्वेन चोक्तदोषाभावात् । किं तु विकल्पस्तु य विशिष्टफलापेक्षास्ति तेन कर्तव्यम् । यस्य तु नास्ति तेन नेति । स्वयोग्योपासनयैव तीव्र दुरितादिनिवृत्त्युपपत्तेरिति भावः । अत्रैव स्मृतिमाह ॥ मुक्त्यर्थमिति ॥ नृसिंहादिकमन्यच्चे सामानाधिकरण्यम् । अतोऽन्योपासनस्यापि कर्तव्यत्वान्न विद्यावैयर्थ्यमिति सिद्धम् ॥ ६१ ॥

गुर्वर्थदीपिका

तापनीयविद्यापदेन नृसिंहतापनीयोपनिषद्गृह्यते । तदभावादित्यस्य बिम्बोपासनेनै मोक्षसिद्धेर्बिम्बातिरिक्तोपासनस्य मोक्षहेतुत्वाभावादित्यर्थः । अतो मुमुक्षुणा न तदुपास कार्यमित्यत्र तस्यामेवोपनिषदि तदुपासनस्यापमृत्युपरिहारादिमोक्षेतरफलकत्वोक्तेरि भावः । तस्य मोक्षार्थोपासानन्तरभावित्वेनेत्यत्र समग्रोपासनानन्तरमपरोक्षज्ञानोत्पत्तिनियमे तन्मध्ये प्रतिबन्धकदुरितादेरसम्भवात् । ज्ञानोत्तरकालमप्रारब्धसकलदुरितानां ज्ञानेनै विनाशेन सुतरामसम्भवाच्च । उपासनापरिपाकात्प्रागेव दिने दिने क्रियमाणोपास्तौ मध्ये मध्ये दुरितवशाद्वा विघ्नकर्तृकल्यादिबलेन वा मनोविक्षेपेणोपासनविच्छेदे सति क्रियमाणो-पासनं कुरुत इत्यत एकदैवाणुना मनसा उपासनद्वयानङ्गीकारान्नावान्तरोपासनं नित्योपा-सनविघ्नकारि नाप्यनुपयोगीति भावः ॥

भावबोधः

ओं विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ओं ॥ ६१ ॥ बिम्बोपासनस्याकर्तव्यतानिरासादिति । "नैवा भूमा फलमेषां विधत्त" इत्युक्तरीत्या भूमत्वस्यानुपासने फलानुदयेन संभृत्याद्युपा-सनस्येव भूमत्वोपासनस्याकर्तव्यता न युक्तेति पूर्वाधिकरणद्वयोक्तन्यायेनैवात्रापि दर्शनप्रति-बन्धकनिरासकनृसिंहाद्युपासनस्याकृतौ दर्शनादिफलानुदयेन तदुपासनस्याकर्तव्यतानिरासाद-नन्तरसङ्गतिरिति भावः । [illegible]

भवत्युत न भवतीति । शुद्धसाधनवैरूप्यान्मोक्षसाधनत्वेनोपदिष्टं विना विष्णावेवोपासनान्तरस्याकर्तव्यतेति न्यायविवरणं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह– न कर्तव्यमित्यादिना । उक्तं व्याहन्येतेति । ''न सामान्यादप्युपलब्धे:'' इत्यत्राबिम्बदर्शनस्य मोक्षसाधत्वं नास्तीत्युक्तमित्यर्थ: । सामान्यस्यापि कस्यचिदुपासनं विकल्पेन भवतीति भाष्यं व्याचष्टे– स्वमोक्षसाधनेति । स्वयोग्योपासनानन्तरमिति भाष्यं व्याचष्टे– तस्येति । अनेन प्रत्युत ''बिम्बोपासन विघ्नाय च'' इति दोषोद्धार: कृत: । अविघ्नतासाधनत्वादिति न्यायविवरणं व्याचष्टे– दुरितादीति । अनेन ''तदभावात्'' इति दोषो निरस्त: । विशिष्टफलापेक्षयेति भाष्यं व्याचष्टे– विकल्पश्चेति ॥ ३९ ॥

भावदीप:

ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ ॥ अत्र संगतित्रयोपपादनाय हरीति दर्शनोपयोगीति उपासनस्येति चोक्ति: । पूर्वत्र सर्वसाधारणगुणोपास्तौ विशेष उक्तोऽत्र तु रूपोपास्तौ विशेष उच्यत इति पूर्वसंगतिसूचनाय बिंबेत्युक्ति: ॥ अकर्तव्यतेति ॥ नियमेनेति योज्यम् । विकल्पेन कर्तव्यतासमर्थनादित्यर्थ: । उपासनान्तरस्याकर्तव्यतेति न्यायविवरणानुरोधादेवमुक्ति: । प्रागुक्तेर्विरोधाभावादाह ॥ तापनीयेति ॥ नृसिंहतापनीयहयग्रीवादिविद्यावैयर्थ्येत्यर्थ: । आध्यानाय प्रयोजनाभावादित्युक्तन्यायेन सर्वस्य ध्यानार्थत्वादिति भाव: । न च प्रागुक्तप्रमेये विरोधाभावाद्व्यर्था चिन्तेति शङ्क्यम् । तापनीयाद्युक्तस्यानुपास्यत्वमिव वाक्यान्तरोक्तगुणान्तरस्यापि तथात्वसंभवेनाध्यानायेत्यत्र गुणान्तरोपसंहारसमर्थनमयुक्तं स्यादिति तात्पर्यात् । कर्तव्यं न वेत्यनन्तरं न कर्तव्यमेव वेति पूर्वपक्षकोटिरप्यध्याहार्या । तेन न पूर्वपक्षाद्यननुगुण: सन्देह इति ज्ञेयम् ॥ बिंबेति ॥ तद्विजिज्ञासस्व स विजिज्ञासितव्य: आत्मन्येवात्मानं पश्येदित्यादिविधेरुभयथापि अन्यस्य नियमेनाकर्तव्यत्वे विकल्पेन कर्तव्यत्वे चेत्यर्थ: । शुद्धमोक्षसाधनवैरूप्यात् मोक्षसाधनत्वेनोपदिष्टं विना विष्णावेवोपासनान्तरस्याकर्तव्यतेत्यन्यत्रोक्तपूर्वपक्षप्रतिज्ञां तावदाह ॥ नेति ॥ मुमुक्षुणा स्वबिम्बातिरिक्तरूपविषयमुपासनमित्यनुकर्ष: । न कर्तव्यमेवेत्यर्थ: । विनेत्यन्तं वाक्यं विकल्पमुखेन व्याचष्टे ॥ किमिति ॥ वैरूप्यादित्यन्तस्यार्थ: । तदभावान्मोक्षार्थत्वाभावादिति ॥ उक्तमिति ॥ न सामान्यादपीत्युक्तमित्यर्थ: । विनेत्यन्तस्य तात्पर्योक्तिरधिकारिणोऽममक्षत्वादिति । विष्णोरेवेत्येवकारभावमाह ॥ पत्यतेति ॥ यदा

(भावदीपः)

वैरूप्यादित्यस्य प्रतिकूलत्वादित्यर्थान्तरमुपेत्याह ॥ प्रत्युतेति ॥ अत इति मोक्षसाधनवैरूप्यादित्यर्थः ॥ सामान्यस्यापीत्यादिभाष्यार्थमाह ॥ स्वमोक्षेति ॥ सूत्रे सामान्यादित्यतः सामान्यस्येत्यनुवर्तत इति भावः । विकल्पशब्दार्थः कर्तव्यं न वेति स्वयोग्योपासनानन्तरमिति विशिष्टफलेति च भाष्यं न द्वितीय इत्यादिनोक्तशङ्कानिवर्तक हेतुत्वेन व्याचष्टे ॥ तस्येति ॥ अनेन प्रत्युतेत्युक्तदोषनिरासः ।

अविघ्नत्वसाधनत्वादित्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन विशिष्टफलं व्यनक्ति ॥ दुरितादीति ज्ञानादिप्रतिबन्धकदुरदृष्टं दुरितम् । अज्ञानकामक्रोधादिरादिपदार्थः । अनेन मुमुक्षुत्वा त्युक्तदोषनिरासः । साक्षान्मोक्षार्थत्वाभावेऽपि मोक्षोपयोगि यत्फलं ज्ञानादि तत्प्रतिब निवृत्तिद्वारा तत्साधनत्वादित्यर्थः । विकल्पः किं पूर्वविकल्प इत्युक्तगुरुविकल्पा वदव्यवस्थित उत न वा प्रकरणभेदादित्युक्तोपसंहारविकल्पवद्व्यवस्थित इत्यतो विशि भाष्यं विकल्पो भवतीत्यनेनान्विततया व्यवस्थितविकल्पोपपादकत्वेन व्याचष्टे ॥ विक स्त्विति ॥ षोडशिग्रहणाग्रहणवदिति भावः । ननु दुरितादिनिवृत्तेः सर्वापेक्षितत्वा नास्ति तेनेत्युक्तिः कथमित्यत आह ॥ स्वयोग्येति ॥ सर्वस्यापेक्षायां सत्या केषाञ्चिदधिकारिणां स्वबिंबातिरिक्तनृसिंहाद्युपासनेन विना मोक्षहेतुस्वयोग्यबिंबोपासन पुनःपुनरनुष्ठिततया नान्तरीयकदुरितनिवृत्तेरपि संभवादित्यर्थः । यस्य नास्तीत्युक्ति नृसिंहाद्युपासनजन्यदुरितादिनिवृत्तिरूपफलापेक्षा यस्य नास्तीत्यभिप्रायेति भावः ॥ अ ॥ स्वयोग्योपासनमेव मोक्षाय, नृसिंहाद्युपासनं तु तदुपयोगिदुरितादिनिवृत्तये विकल्पेने क्तार्थ इत्यर्थः । नृसिंहादिकं नृसिंहकृष्णहयग्रीवादिविष्णुरूपमन्यच्चावैष्णवं च यत्किञ्चि भ्रमनिरासायाह ॥ इति सामानाधिकरण्यमिति ॥ नृसिंहादीत्यादिपदेनैव विष्णुरूपान्तर ग्रहणमिव देवतान्तररूपग्रहणेऽप्यविरोधो मोक्षोपयोगिफलार्थत्वादित्यप्याहुः । तथा वक्ष्यति ''अनादिजन्मसंबद्धं निर्भेत्तुं पापपञ्जरम् । यावत्या सेवया शक्यं तावत्कार्य संशय'' इति ऐहिकमित्यत्र भाष्ये ॥ अत इति ॥ मोक्षोपयोगिदुरितादिनिवृत्तिस फलत्वादित्यर्थः ॥ न विद्येति ॥ ततश्चाध्यानायेत्युक्तं युक्तमिति भावः ॥६१॥ अ०३

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ विकल्पो विशिष्टफलवत्वात् ॐ ३-३-६१ ॥ पूर्वमानन्दाद्युपासनस्य फलवत

रूपोपासनं विषय इत्यर्थः । विषयमेव व्यञ्जयन्सन्देहमाह । मुमुक्षुणेति । स्वबिम्बातिरि
विषयमुपासनं मुमुक्षुणा न कर्तव्यमुत कर्तव्यमिति चिन्ता । तदर्थं किं तदुपा
मोक्षहेतुबिम्बोपासनप्रतिबन्धकमुत तन्निवर्तकमिति । अत्र बिम्बपदमुपलक्षणम्
स्वयोग्यरूपमात्रं द्रष्टव्यम्। यद्वा व्याप्तदर्शिप्रभृतिभिः स्वयोग्यरूपस्यैव हृदि प्राज्ञसंज्ञि
बिम्बाभेदेनोपास्यत्वात् बिम्बपदेनैव तद्ग्रहः । अनवधारण इति । बिम्बमेवोपास
मित्यवधारणाभावस्येत्यर्थः । विशिष्टफलत्वादिति सूत्रखण्डनिवर्त्यं शुद्धवैरूप्यमित्युक्तन्
विशदयन् पूर्वपक्षयति । तथा हीति । तदभावादिति । मोक्षार्थत्वाभावादित्यर्थः । ए
शुद्धसंज्ञितमोक्षवैरूप्यात् वैमुख्यात् तदर्थत्वाभावादिति न्यायार्थ उक्तो भवति । उक्तमिति
न सामान्यादप्युपलब्धेरित्युक्तमित्यर्थः । न द्वितीयः । शुद्धस्य मोक्षाधिकारिणो मुमुक्षुत
फलान्तरविमुखत्वान्न फलान्तरार्थं तदुपासनम् । प्रत्युत शुद्धमोक्षसाधनीभूतबिम्बोपास
विरोधित्वात् तद्विघ्नाय च तद्भवतीति न कर्तव्यमित्यर्थः ।

सूत्रे सामान्योपासनस्येति शेषः । विकल्पो विविधः कल्पः कर्तव्यो न वेति न तु
कार्यमेवेति नियम इति भावेन प्रवृत्तं सामान्यस्यापि कस्यचिदुपासनं विकल्पेन भवती
भाष्यं व्याचष्टे । स्वमोक्षेति । सामान्यस्यापीत्यस्य मोचकतया यत्स्वसाधारणं
तदतिरिक्तस्येत्यर्थ उक्तो भवति । यद्यपि नरसिंहादिकं केषाञ्चिद्योग्यरूपमेव तथ
तदतिरिक्ताधिकारिणां तत्सामान्यमिति ज्ञेयम् । स्वयोग्योपासनानन्तरमिति भाष्यं व्याच
तस्येति । तस्य मोक्षार्थोपासनानन्तरभावित्वेनोक्तदोषाभावादित्यन्वयः । अनेन प्रत
बिम्बोपासनविघ्नाय चेत्युक्तदोषः परिहृतो बोध्यः । एतेनाविघ्नतेत्युक्तन्यायः नृसिंहा
पासनस्य योग्यरूपोपासनविघ्नत्वाभाव इति विवृतो भवति । पूर्वपक्षिणा तदभावादिति
नृसिंहाद्युपासनस्य मोक्षयोगित्वाभाव उक्तः । तद्दोषपरिहारायाविघ्नतेत्युक्तन्यायप्रदर्श
विशिष्टफलत्वादित्यंशं व्याकुर्वद्विशिष्टफलापेक्षयेति भाष्यं व्याचष्टे । दुरितादीति
आदिपदेनाज्ञानमिथ्याज्ञानकामादिर्गृह्यते । एतेन विशिष्टफलापेक्षयेत्यस्य ज्ञानमोक्षविघ्नरू
दुरितादिनिवृत्तिरूपं यद्विशिष्टं मोक्षोपयोगितयोत्तमं फलं तद्धत्वात्कस्यचिदुपासनं कर्त
मित्यर्थ उक्तो भवति । अविघ्नतेति न्यायस्य विघ्नविरोधितेत्यप्यर्थ उक्तो भवति । ननु य
तापनीयादिश्रुतिविहितत्वाद्दोषद्वयाभावाच्च नृसिंहकृष्णाद्युपासनस्य कर्तव्यता तर्हि तस्यावश
मपेक्षणीयत्वे विकल्पः कथमिति शङ्कते । किन्त्विति । तदुत्तरत्वेन विकल्पेन भव
विशिष्टफलापेक्षयेति भाष्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । विकल्पश्चेति । यस्य नृसिंहाद्युपासन

दुरितादिनिवृत्तिरूपविशिष्टफलापेक्षास्ति तेन कर्तव्यम् । यस्य तु नृसिंहाद्युपास
दुरितादिनिवृत्तिर्नेष्टा तस्य तन्न कर्तव्यमित्यर्थः । तर्हि तद्दुरितादिनिवर्तकं किमित्यत आह
स्वयोग्ययेति । फलविभेदत इति भाष्यस्यायमर्थः । दुरितादिनिवृत्तिरूपफलाकाङ्क्षाभाव
भावभेदत इत्यर्थः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ ॥ नैव भूमा फलमित्युक्तरीत्या भूमत्वस्यानुपास
फलानुदये संभृतिद्युपासनस्येव भूमत्वोपासनस्याकर्तव्यता न युक्तेति पूर्वाधिकरणद्वयोक्त
न्यायेनैवात्रापि दर्शनप्रतिबन्धकनिरासकनरसिंहाद्युपासनस्याकृतौ दर्शनादिफलानुदय
तदुपासनस्याकर्तव्यतानिरासादानन्तरसंगतिरिति भावः । उक्तं व्याहन्येतेति ।
सामान्यादप्युपलब्धेरित्यत्र बिम्बदर्शनस्य मोक्षसाधनत्वं नास्तीत्युक्तमित्यर्थः । सामान्य
स्यापीति भाष्यं व्याख्याति । स्वमोक्षेति । स्वयोग्योपासनानन्तरमित्येतद्व्याचष्टे । तस्येति
अनेन प्रत्युत बिम्बोपासनविघ्नायचेति दोषोद्धारः कृतः । तदभावादित्युक्तदोषं निरस्यति
दुरितादिति । तर्हि किमित्यत आह किं तु विकल्पश्चेति । तमेव प्रकटयति । यस्येति
विशिष्टफलानपेक्षस्य दुरितादिनिवृत्तिः कथमित्यत आह । स्वयोग्योपासनयेति ।

वाक्यार्थविवरणम्

अबिम्बोपासनस्य ॥ बिम्बरूपभिन्ननृसिंहादिभगवद्रूपोपासनस्य ॥ तापनीयादीति ।
तापनीयादिश्रुतीनां नृसिंहाद्युपासनाप्रतिपादकत्वादिति भावः ॥ बिम्बोपासनोक्तेः ।
सामान्यदर्शनाल्लोका मुक्तिर्योग्यात्मदर्शनादित्युक्तेरित्यर्थः ॥ अनवधारणाया इति ॥ यदि
मुक्तिर्योग्यात्मदर्शनादेवेति बिम्बोपासनोक्तिः सावधारणा स्यात्तदैव नोभयथाप्युपपत्तिः
स्यात् । न चैवम् । तदुक्तेर्निरवधारणत्वात् । अतोऽबिम्बोपासनकर्तव्यतानिषेधकत्वा-
भावाद्बिम्बोपासनोक्तिः सावकाशेत्युभयथाप्युपपत्तिरिति भावः ॥ तदभावादिति ॥
तदुपासनेन मोक्षाभावादित्यर्थः ॥ उक्तमिति ॥ न सामान्यादित्यत्र सामान्यदर्शनाल्लोका
इति स्वबिम्बातिरिक्तरूपविषयोपासनस्योक्त...

(वाक्यार्थविवरणम्)

मोक्षेतरफलानिच्छुत्वात् फलान्तरार्थं तेनाधिकारिणा एतदुपासनं न कार्यमिति भावः ॥ उक्तदोषेति ॥ परम्परया यथाकथञ्चिन्मोक्षोपयोगिफलकत्वेन तदभावादित्युक्तदोषाभावादित्यर्थः ॥ विशिष्टफलेति ॥ दुरितादिनिवृत्तिलक्षणमोक्षोपयोगिफलेत्यर्थः । ननु यस्य नास्ति तेन नेत्युक्तमयुक्तं, प्राप्तदुरितपरिहारोपायाभावादित्यत आह ॥ स्वयोग्येति ॥ स्वबिम्बेत्यर्थः । स्मृतौ न वेति । दुरितारिनिवृत्तये नोपास्यते । कुतः । फलविभेदतः दुरितनिवृत्तिलक्षणभिन्नफलस्य सत्त्वात् । तस्य चाधिकारिण एतदुपासनया दुरितपरिहारेच्छाभावात् । तीव्रबिम्बोपासनयैव तदुपपत्तेरित्यर्थः । दुरितादिनिवृत्तये नृसिंहादिकं, तदन्यत् बिम्बरूपं च दुरितादिनिवृत्तये उपास्यत इत्यन्यथाप्रतीतेराह ॥ नृसिंहादिकमन्यच्चेति ॥ सामानाधिकरण्यमिति ॥ तथा च बिम्बरूपादन्यत् यत् नृसिंहादिकं तत् इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ विद्येति ॥ तापनीयादिश्रुतिरूपा नृसिंहाद्युपासनाभिधायकविद्येत्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

अबिंबोपासनस्येति ॥ बिम्बातिरिक्तरूपोपासनस्येत्यर्थः ॥ तापनीयेति ॥ तस्यान्यरूपोपास्तिपादकत्वादिति भावः ॥ अन्यथेति ॥ अबिम्बोपासनस्य मोक्षहेतुत्वे न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युरित्यत्रोक्तबिम्बातिरिक्तदर्शनस्य मोक्षसाधनत्वं नास्तीत्येतद्व्याहन्येतेत्यर्थः ॥ मुमुक्षुत्वादिति ॥ तथाच मोक्षेतरफले विरक्तस्य न फलान्तरापेक्षया तत्करणमिति भावः ॥ विघ्नायेति ॥ अबिम्बोपासनं भवतीति शेषः ॥

ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ ॥ अबिम्बोपासनस्य विकल्पो विविधकल्पोऽनियम इति यावत् । कुतः विशिष्टफलत्वात् विलक्षणफलकत्वादित्यर्थः ॥ उक्तदोषद्वयेति ॥ उक्तहेतुद्वयेन क्रमेण विघ्नकारित्वममुमुक्ष्वतत्वयोर्निरासादिति भावः । नृसिंहादितोन्यदिति भ्रमं निवारयति ॥ नृसिंहादिकमिति ॥ तथा च योग्योपासनादन्यनृसिंहादिकमित्यन्वय इति भावः ॥ ३९ ॥

४०. काम्याधिकरणम्

॥ ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॐ ॥ ६२ ॥

अकामत्वान्मुमुक्षूणां न वा तेषामुपासनम् ।
तुष्ट्यर्थमीश्वरस्यैव नैवोपासा विदुष्यती’ति बृहत्तन्त्रे ॥ ६२ ॥

॥ इति काम्याधिकरणम् ॥ ४० ॥

तत्त्वप्रदीपिका

काम्यास्त्वित्यादि सूत्रम् । यस्य यस्य यो धनैश्वर्यादौ कामो भवति तस्य तस्य हि तदर्थमुपासनम् । स चोपासकस्तादृशान्गुणानुपसंहरेत्, न मुक्त्यर्थानेव । नवा मुमुक्षूणां काम्योपासनम् । अकामत्वात्तेषां येन मुक्त्यर्थमुपासनं विच्छिद्यते । अतोऽत्यन्तायामापद्येव तदिति गम्यते । तदाऽपि नान्यकामनयैतदुपासनम् । तदपि ह्याह– ‘‘तुष्ट्यर्थमीश्वरस्यैव नचोपासा- विदुष्यती’’ति । ‘‘सकामेभ्योऽमितगुणा याऽकामैस्तु कृता क्रिये’’ति चान्यत्राऽह ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र ब्रह्मज्ञानसाधनस्यैवोपासनस्यावश्यकत्वसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । काम्योपासनस्याप्यावश्यकत्वे प्रथमपादानुपपत्तिप्रसङ्गात्समर्थनीयम् । प्रकृतोपासनमेव विषयः । कामसाधनभगवद्रूपगुणविषयं तावत्कर्तव्यमेव । अन्यथा तद्विद्यावैयर्थ्यात् । तत्किमावश्यकं वैकल्पिकं वेति संन्देहः । द्विविधोपासनप्रतीतिः सन्देहबीजम् । आवश्यकमिति पूर्वः पक्षः । मोक्षोपयोगिफलत्वात् । अर्थादिकं हि तत्फलम् । तेन च ज्ञानसिद्धेः । अतः काम्योपासनस्यावश्यकत्वेन वैराग्यस्यानपेक्षितत्वाद्व्यर्थः प्रथमपाद इति । सिद्धान्तयत्सूत्रं पठति ॥ काम्यास्त्विति ॥ कामसाधनरूपे कामसाधनगुणाः । स्वस्वकामानुसारेणोपसंहर्तव्या न वेति विकल्प एव न तु नियतिः । विकल्पश्चामुमुक्षुभिः कार्यो मुमुक्षुभिर्नेति । मुमुक्षूणां कामाख्यहेत्वभावात् । मुमुक्षुष्वेव वा विकल्पः । फलार्थं न कार्यमीश्वरप्रसादार्थं कार्यमिति । कुतः । कामाख्यहेत्वभावात्प्रबलहेत्वभावाच्च । न ह्यर्थादिकं विना ज्ञानाभावो नापि तेन नियत्या भवतीति सूत्रार्थः । अत्रैव स्मृतिमाह ॥ यस्येति ॥ यस्य यस्य पुंसो यो यो वित्तादिकामोऽसावसौ तस्य तस्य तत्कामप्रदरूपस्योपासनं प्रकल्पयेत् । तादृशानां तत्तत्कामप्रदानां गुणानां तत्रोपसंहारं च प्रकल्पयेत्कुर्यादमुमुक्षुरित्यर्थः । अत उक्तरीत्या काम्योपासनस्य वैकल्पिकत्वात्सार्थक्यं वैराग्यपादस्येति सिद्धम् ॥ ६२ ॥

भावबोधः

ओं काम्यासु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वत्वभावात् ओं ॥ ६२ ॥ ब्रह्मज्ञानसा
पासनस्यैवावश्यकत्वसमर्थनादिति । काम्योपासनस्यावश्यकत्वनिरासे ब्रह्मज्ञानसाधनोपा
स्यावश्यकत्वं सिध्यतीति भावः । यदि मोक्षोपयोगिफलसाधनत्वेन नृसिंहाद्युपासनं
तर्हि तेनैव न्यायेन काम्योपासनमपि कार्यमिति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनात्र पूर्वपक्षो
नादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । अत एवोक्तं मोक्षोपयोगिफलत्वादिति । कामेत्यादि ।
कामसाधनं भगवद्रूपगुणविषयमुपासनं किमावश्यकमुत वैकल्पिकमिति चिन्ता ।
तस्यावश्यमोक्षोपयोगिफलत्वमस्त्युत नास्तीति । तत्साध्यार्थादिकं विना मोक्षो न संभव
संभवतीति । कामसाधनानामपि गुणानामङ्गत्वादेवोपसंहर्तव्यतानियम इति न्यायविवरण
सारेण पूर्वपक्षमाह– आवश्यकमिति । कामसाधना गुणा इति । अनेन कामस्येमे का
संबन्धश्च साध्यसाधनरूप इत्युक्तं भवति । यथाकाममित्यस्यार्थः स्वस्वकामानुसारेणे
''समुच्चीयेरन्नवा'' इत्यस्यार्थ उपसंहर्तव्या न वेति विकल्प एवेति ॥

''तादृशानां गुणानां च समाहारं प्रकल्पयेत् ।
अकामत्वान्मुमुक्षूणां न वा तेषामुपासनम् ॥''

इति स्मृत्यनुसारेण विषयव्यवस्थया विकल्पमेव व्यनक्ति– विकल्पश्चेति । कामाख्ये
अनेन मुमुक्षातः पूर्वो यः कामः तद्रूपहेत्वभावादिति हेतुवाक्यं ''अकामत्वान्मुमुक्षूणां''
स्मृत्यनुसारेण व्याख्यातं भवति ।

''तुष्ट्यर्थमीश्वरस्यैव न वोपासा विदुष्यति''

इति स्मृत्यनुसारेण प्रकारान्तरेण व्यवस्थाविकल्पं दर्शयति– मुमुक्षुष्वेवेति । उभयत्र
हेतुप्रतिपादकतया हेतुवाक्यमवतार्य व्याचष्टे– कृत इति । हेत्वभावेऽपि नृसिंहाद्युपास
फलान्तरार्थं क्रियमाणत्वेन व्यभिचार इत्यत आह– प्रबलेति । दुरितादिप्रतिबन्ध
लक्षणहेत्वभावादित्यर्थः । अनेन पूर्वस्य पूर्वाधिकरणोक्तस्य दुरितप्रतिबन्धकलक्षण
हेतोरभावादिति हेतुवाक्यं प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति । मुमुक्षूणां कामाख्यहे
भावादित्यादिनैवानुपसंहारो विरोधाभावादिति न्यायविवरणांशोऽपि कामस्य दुरितादिप्र

नन्वर्थादेः ज्ञानहेतुत्वस्यैव काम्योपासने प्रबलहेतुत्वात् कथं प्रबलहेत्वभाव इत्याशङ्कानिरासाय प्रवृत्तं काम्यानामनियताङ्गत्वाद्वेति न्यायविवरणं व्याचष्टे– न हीति । स्मृतौ यस्य यस्य तस्य तस्येति यत्तच्छब्दयोः संबन्ध इति प्रतीतिं वारयन् तां यथावद्व्याचष्टे । यस्य यस्येत्यादिना । अमुमुक्षुरिति । ''न वा तेषामुपासनं'' इत्युत्तरवाक्यानुरोधेनामुमुक्षुरित्यध्याहारः ॥ ४० ॥

भावदीपः

॥ ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॐ ॥ ब्रह्मज्ञानसाधनस्यैवेति ॥ अन्यस्यापि मुक्त्युपयोगितयाऽऽवश्यकत्वशङ्कायां तन्निरासेनेति भावः । एतेन मुक्त्यर्थमात्मयोग्यं हि कार्यमेवेति स्मृत्या पूर्वत्र ज्ञानसाधनमेवावश्यकमन्यत्तु नेत्युक्तस्येह समर्थनाद्वा पूर्वसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षोत्थानाद्वा पूर्वसङ्गतिरप्यस्य सूचिता ॥ प्रथमेति ॥ वैराग्यपादेत्यर्थः । अत्र न्यायविवरणे काम्यसाधनानामपि गुणानामङ्गत्वादेवोपसंहर्तव्यतानियम इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । उपसंहार्यत्वस्यैवासिद्धौ तन्नियमोक्तेरनवसरदुःस्थत्वादित्यतः आध्यानायेति पूर्वोक्तदिशा तत्तद्विद्यावैयर्थ्यानुपपत्त्यैव सिद्धमिति काम्येत्यादेरर्थं वदन्नेवाह ॥ कामेति ॥ तद्विद्येति ॥ अथातो निर्भुजप्रवादाः अथातो निर्भुजवक्ता इत्यादिनोक्तवराहवामननृसिंहादिविद्या इत्यर्थः । तथा यच्छन्दसामृषभ इत्यादिविद्येत्यर्थः ॥ द्विविधेति ॥ बिम्बाबिम्बोपासनयोः पूर्वोक्तदिशाऽवश्यकत्व वैकल्पिकत्वदृष्टेरिति भावः । अङ्गत्वादेवोपसंहर्तव्यतानियम इत्यन्यत्रोक्तप्रतिज्ञाहेतू विवृण्वन्नाह ॥ अवश्यकमिति ॥ मोक्षोपयोगित्वं व्यनक्ति ॥ अर्थेति ॥ तेन च ज्ञानेति । प्रवचनाद्यनुकूलशिष्यादिसम्पादनद्वारा आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहेत्यादेः कर्मकृतिद्वारा वा विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादेरिति भावः ॥ अत इति ॥ मोक्षोपयोगित्वादित्यर्थः ॥ छ ॥ स्मृत्यनुरोधेन सूत्रार्थं व्यनक्ति ॥ कामेति ॥ यथाकाममित्यस्यार्थः स्वस्वेति । समुच्चीयेरन्नेवेत्यस्यार्थः उपसंहर्तव्या न वेति । भावमाह ॥ विकल्प एव न तु नियतिरिति ॥ न वा तेषामिति स्मृत्यनुरोधेन सौत्रवाशब्दोऽधिकारिभेदेन व्यवस्थितविकल्पार्थ इत्याह ॥ विकल्पश्चेति ॥ मुमुक्षुभिर्नेति ॥ कुत इत्यतोऽकामत्वादिति स्मृत्यनुरोधेन सौत्रहेत्वर्थं व्यनक्ति ॥ कामेति ॥ तुष्ट्यर्थमिति स्मृतिशेषानुरोधेन यथाकामं भगवदिच्छाविशेषरूपप्रसादमनुरुध्य समुच्चीयेरन् यथाकामं चित्तादिकाममनुसृत्य न वेति सूत्रखण्डस्यार्थान्तरमाह ॥ मुमुक्षुष्वेवेति ॥ कुत इति

(भावदीपः)

॥ फलार्थं मुमुक्षुभिर्न कार्यमिति कुत इत्यर्थः । अकामत्वादिति स्मृत्यनुरोधेनानुपसंहारे विरोधाभावादिति न्यायविवरणानुरोधेन च सौत्रहेतुं द्वेधा व्याचष्टे ॥ कामेति ॥ प्रबलेति च ॥ एतेन पूर्वसूत्रोक्तविशिष्टफलत्वरूपहेत्वभावादित्यक्षरार्थ उक्तो ध्येयः । अस्त्वर्थादिकमेव प्रबलहेतुरित्यत आह ॥ न हीति ॥ यदृच्छालाभसन्तोषादिमतैकाकिनापि तत्संभवादिति भावः । कामानामनियतांगत्वाच्चेत्यन्यत्रोक्तमाह ॥ नापीति ॥ अत्रैवेति ॥ उक्तसूत्रार्थ एवेत्यर्थः । गुणानां चेति चशब्दानुरोधेन तस्य तस्येत्यस्य रूपपरत्वात्प्रकल्पयेदित्यत्र कर्त्राकाङ्क्षापूरणाय यस्य यस्येत्यस्य प्रतिसम्बन्धिशब्दावाह ॥ असावसाविति ॥। तत्तत्कामी पुमानित्यर्थः ॥ अत इति ॥ आवश्यकत्वे पूर्वहेत्वभावादित्यर्थः ॥ ६२ ॥ अ० ४० ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् न वा पूर्वहेत्वभावात् ॐ ३-३-६२ ॥ ब्रह्मज्ञानसाधनस्यैवेति । काम्योपासनस्यावश्यकत्वनिरासे ब्रह्मज्ञानसाधनोपासनस्यावश्यकत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः । यदि मोक्षोपयोगिफलसाधनत्वेन नृसिंहाद्युपासनं कार्यं तर्हि तेनैव न्यायेन काम्योपासनमपि कार्यमिति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । प्रकृतोपासनमिति । सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति कामसाधनभगवद्विद्यायाः प्रकृतत्वात्तत्र कर्तव्यत-योक्तं कामसाधनोपासनं विषय इत्यर्थः । तत्कामावश्यकं वैकल्पिकं वेति संदेह इत्यन्वयः । ननु कर्तव्यमकर्तव्यं वेति कुतो न सन्देह इत्यत उक्तं । कामसाधनेति । अत्र कामसाधनभगवद्रूपगुणविषयमुपासनमावश्यकमुत वैकल्पिकमिति चिन्ता । तदर्थं तत्फलस्य मोक्षोपयोगित्वं नियतमुत नेति । अत्र पूर्वहेत्वभावादिति सूत्रखण्डव्यावर्त्यमङ्गित्वमित्युक्त-पूर्वपक्षन्यायं दर्शयति । अर्थादिकं हीति । ''वसुपूर्णकरं रत्नं पर्वतस्थं विभावयन् । वसुसिद्धिमवाप्नोती'' त्यादेरिति भावः। तेन चेति । ''तुष्टोऽर्थेन गुरुर्यस्मात् कैवल्यं दातुमप्यलं'' इत्युक्तेरिति भावः ।

सूत्रे तुशब्दः नृसिंहाद्युपासनाद्विशेषद्योतकः । इतिशब्दोऽध्याहार्यः । विकल्प इत्यनुवर्तते । तेनावधारणार्थस्य तोरन्वय इति भावेन सूत्रार्थमाह । कामसाधनेति । अनेन

विकल्पश्च यथाकामं विषयकामं मोक्षकामं चानतिक्रम्य भवति ।विषयलम्पटैकार्थामुमुक्षुभिर्नेति व्यवस्थयेति सूत्रखण्डार्थ उक्तो भवति । मुमुक्षुभिर्नेत्यत्र पूर्वहेत्वभावादिति लिङ्गम् । तस्यार्थो मुमुक्षूणामिति । एतेन मुमुक्षातः पूर्वो यो वित्तादिविषयकामः तदभावान्मुमुक्षूणामित्यर्थ उक्तो भवति । एवं मुमुक्ष्वमुमुक्षुसाधारणचेतनेषु पुरुषभेदेन विकल्पमुक्त्वा मुमुक्षुकोटावेव फलभेदेन विकल्पपरत्वेन व्याचष्टे । मुमुक्षुष्वेवेति । एतेन काम्याः गुणाः यथाकाममीश्वरप्रसादमनतिक्रम्य तदर्थं मुमुक्षुभिः समुच्चीयेरन् । तैरेव तदन्यफलकामार्थं वा समुच्चीयेरन्नित्यर्थ उक्तो भवति । पूर्वहेत्वभावादित्यस्यार्थः कामाख्येति । तदुपपादनं पूर्ववत् । अर्थान्तरमाह । प्रबलेति । विशिष्टफलवत्वाख्यपूर्वाधिकरणोक्तप्रबलहेत्वभावादित्यर्थः । प्रबलहेत्वभावमुपपादयन्न विरोध इत्युक्तन्यायं च व्यनक्ति । न हीति । मोक्षोपयोगिफलसाधनत्वं हि विशिष्टफलत्वं । अर्थरूपस्य काम्योपासनफलस्य मोक्षोपयोगफलत्वं च तत्साधनज्ञानहेतुत्वादिति वक्तव्यम् । न चार्थस्य ज्ञानहेतुत्वं व्यतिरेकतोऽन्वयतश्च व्यभिचारात् । तथा चार्थादिहेतूपासनाभावेऽप्यविरोधात् न तस्यावश्यकत्वमिति भावः । स्मृतौ यस्य तस्येति यत्तच्छब्दैरेकविषयत्वं वारयन्नर्थमाह । यस्य यस्येति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्नवा पूर्वहेत्वभावात् ॐ ॥ ब्रह्मज्ञानसाधनेति काम्योपासनस्यावश्यकत्वनिरासे ब्रह्मज्ञानसाधनोपायस्यैवावश्यकत्वं सिध्यतीति भावः । यदि मोक्षोपयोगिफलसाधनत्वेन नरसिंहाद्युपासनं कार्यं तर्हि तेनैव न्यायेन काम्योपासममपि कार्यमिति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनात्रपूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसंगतिरिति भावः । अन्यथा वैयर्थ्यादिति । काम्योपासनस्यानावश्यकत्वे काम्यविद्यावैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । कामसाधनगुणा इति । अनेन कामस्य साध्याः काम्याः । संबन्धश्च साध्यसाधनभाव इत्युक्तं भवति । यथाकाममित्यर्थः । स्वकामानुसारेणेति ॥ समुच्चीयेरन्नवा इत्यस्यार्थ उपसंहर्तव्या नवेति विकल्प एवेति । विकल्पमेव व्यनक्ति विकल्पश्चेति । तादृशानां गुणानां च समाहारं प्रकल्पयेत् । अकामत्वान्मुमुक्षूणां नवा तेषामुपासनमिति स्मृत्यनुसारादिति भावः ।

इति । हेत्वभावेऽपि नरसिंहाद्युपासनस्य फलान्तरार्थं क्रियमाणत्वेन व्यभिचार इत्यत प्रबलेति । दुरितादिप्रतिबन्धकलक्षणप्रबलहेतोरभावादित्यर्थः । अनेन पूर्वस्य करणोक्तस्य दुरितनिबन्धकलक्षणस्य हेतोरभावादिति हेतुवाक्यं प्रकारान्तरेण व्याख ननु अर्थादिः ज्ञानहेतुत्वस्यैव काम्योपासने प्रबलहेतुत्वात् कथं प्रबलहेत्वभाव इत्यत नहीति । स्मृतौ यस्य तस्येति यत्तच्छब्दयोः संबन्ध इति प्रतीतिं वारयितुं यथावद यस्य यस्येत्यादिना । अमुमुक्षुरिति । नवा तेषामुपासनमित्युक्तवाक्यानुरोधेन रित्यध्याहारः ॥ ४० ॥

वाक्यार्थविवरणम्

कामेत्यादि ॥ काम्यपरः कामशब्दः काम्यत इति व्युत्पत्त्या । एवं च का वस्वादि तत्प्राप्तिसाधनभूतो यः श्रीकरादिभगवद्रूपनिष्ठो गुणः शङ्खप्रसूनाख्यनि कत्ववसुतर्पकत्वादिरूपस्तद्विषयं तदुपसंहारपूर्वकमुपासनं ध्यानं कर्तव्यमेव । "अ चन्द्रावपि चक्रशङ्खौ शङ्खप्रसूनाख्यनिधी दधानः । चिन्त्यः कराभ्यां वसु तर्प स्वाङ्कस्थलक्ष्मीगरुडांससंस्थः ॥" इति विष्णूदिते तन्त्रसारे तथा विहितत्वादित तद्विद्येति ॥ कामसाधनभगवद्रूपगुणविषयोपासनस्य कर्तव्यत्वप्रतिपादकविद्येत्य वैकल्पिकम् ॥ अनावश्यकमित्यर्थः । ॥ द्विविधोपासनेति ॥ बिम्बोपासनमावश तदितरोपासनं वैकल्पिकमिति द्विविधसाधनमित्यर्थः ॥ फलत्वात् ॥ मोक्षोपयो दिफलत्वात् । कथं तदुपासनफलस्यार्थादेर्मोक्षोपयोगित्वमित्यत आह । ॥ अर्थादि ॥ तेन अर्थादिना ॥ ज्ञानसिद्धेरिति ॥ यथोक्तम् ॥ मानुषोऽर्थोऽपि विद्यायाः सुनियोजितः । तुष्टोऽर्थे न गुरुर्यस्मात् कैवल्यं दातुमप्यलं" इति । तथा मोक्षो ज्ञानोपयोग्यर्थफलकत्वेन मोक्षोपयोगिफलकत्वमस्तीति भावः ॥ प्रथमपाद इ एतदध्यायस्य प्रथमपादे वैराग्यपाद इत्यर्थः ॥ कामाख्येति ॥ ईश्वरप्र फलविषयककामाख्येत्यर्थः । तेन अर्थेन । भवति ज्ञानमिति शेषः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

(वाक्यार्थमञ्जरी)

ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॐ ॥ काम्याः धनादिसाधने शगुणास्तु यथाकामं वित्तादीच्छानुसारेण समुच्चीयेरन्नुपसंहार्याः मुमुक्षुभिर्न वा कुत पूर्वहेत्वभावात् मोक्षेच्छातः पूर्वविद्यमानो यो हेतुः वित्तादिकामाख्यः तेषां तदभावादित्यर्थः ननु कामाख्यहेत्वभावेऽपि नृसिंहाद्युपासनस्य फलान्तरार्थं क्रियमाणत्वेन व्यभिचार इत्यत आह ॥ प्रबलेति ॥ दुरितादिप्रतिबन्धकविलक्षणप्रबलहेत्वभावादित्यर्थः ॥ नन्वर्थदिर्ज्ञान-हेतुत्वस्यैव काम्योपासने प्रबलहेतुत्वात्कथं प्रबलहेत्वभाव इत्यत आह ॥ न हीति ॥ तथ चान्वयव्यतिरेकव्यभिचारान्न तस्य ज्ञानहेतुत्वमिति भावः । स्मृतौ यस्य यस्य तस्य तस्येति यत्तच्छब्दसंबन्धप्रतीतिं निवारयन् तां यथावद्व्याचष्टे ॥ यस्य यस्येत्यादिना ॥ मुमुक्षूणां न वेत्युत्तरवाक्यानुरोधेनामुमुक्षुभिरित्यध्याहारः ॥ ४० ॥

४१. अङ्गाधिकरणम्

॥ ॐ अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभावः ॐ ॥ ६३ ॥

अङ्गदेवतानां यथा यथा परमेश्वराङ्गाश्रयत्वं 'चक्षोः सूर्यो अजायते' (ऋ. सं. १०-९०-१३) त्यादि तथा भावना कर्तव्या ॥ ६३ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अङ्गदेवतानामुभयविधमुपासनं, परिवारत्वेनाङ्गस्थत्वेन चेति । तत्र प्रथमं तावदुत्तरोत्तरं सन्निकर्षाधिक्येनेति न्याय्यं दर्शितं च गुरुभिरेवान्यत्र । अङ्गस्थत्वेनोपासने कुत्र कस्य भावनेत्या-कांक्षायामाह– अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभावः । यस्य यस्य यथा यथा परमेश्वराङ्गाश्रयत्वमुच्यते ''चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायते''त्यादि तस्य तस्य देवस्य तथा तथा भावना कर्तव्या ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवत्साक्षात्कारसाधनाङ्गदेवतोपासनस्य कर्तव्यतासमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथा तद्विद्यावैयर्थ्यात्तत्समर्थनीयम् । प्रकृतं ब्रह्मादिदेवतोपासनं विषयः । भगवदङ्गाश्रितत्वेन मुमुक्षुणा कर्तव्यं न वेति सन्देहः । आश्रितत्वेन श्रुत्युक्तेरुभयथा संभवः सन्देहबीजम् । न

(तत्त्वप्रकाशिका)

चोदनाद्यविशेषादित्युक्तव्याघातात् । अतो निरधिकारित्वादङ्गाश्रितत्वेन देवतोपासनं न कार्यमिति तद्विद्यावैयर्थ्यमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ अङ्गेष्विति ॥ सूर्यादिदेवानां 'चक्षोः सूर्यो अजायत' इत्यादिना यथा भगवदङ्गाश्रयत्वमुक्तं तथोपासनं कार्यमेव । अन्यथा तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । यत्र जन्म तत्रैव स्थितिरित्यदोषः । 'तदाश्रिताश्च ते सर्वे' । इति वचनात् ॥ ६३ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अङ्गदेवतोपासनस्येत्यत्र चक्षुरादिभगवदङ्गस्थितदेवतोपासनस्येत्यर्थः । ''समाहारा'' दिति सूत्रे सूर्याश्रयचक्षुष्ट्वादीनां समाहारस्यैव कर्तव्यत्वमुक्तम् । श्रुतौ च ''तांश्चापि तत्रैव विचिन्त्य देवान् स्थानं मुमुक्षुः परमं व्रजेते''ति सामान्यत एव फलमुक्तम् । अतः सर्वैरपि कर्तव्यत्वशङ्का । तत्परिहारायोत्तराधिकरणम् । श्रुत्यनुसारी सूत्रकारोऽपि नाश्रुतमसूत्रयत् । एवं च पूर्वाधिकरणोक्तसूर्यादिदेवाश्रयचक्षुष्ट्वादिभगवद्गुणोपसंहरणं ''परमं स्थानं व्रजेते'' त्युक्ते ब्रह्मण एव । सूर्यादीनां तु सूर्याश्रयचक्षुष्मान् दिग्देवताश्रयश्रोत्रवानित्येवोपासनम् । अन्यथा मोक्षे फलसाङ्कर्यप्रसङ्गात् । ब्रह्मणस्तु तत्तदङ्गाश्रितदेवान्तस्थत्वेन तत्र स्थानप्राप्तिरप्यस्तीति सूचनाय परमं स्थानमिति सामान्येनोक्तम् । कासुचिद्भाष्यसम्पुटिकासु समाहारादित्येव पाठोऽस्ति । अतः सूत्रभाष्ययोः समाहारपदं श्रुतिसूचकमित्युक्तम् ।

भावबोधः

ओं अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभावः ओं ॥ ६३ ॥ अङ्गदेवतोपासनस्येति । यद्यपीदं ''अङ्गावबद्धा'' इत्यनन्तरमेव कर्तव्यं तथापि तत्र सर्वाधिकारिसाधारणस्य भगवदुपसर्जनतयान्यदेवतोपासनसहितस्य भगवदुपासनस्य कर्तव्यत्वसमर्थनम् । अत्र पुनर्ब्रह्माद्यङ्गदेवतानां तत्तदुत्पादकभगवदङ्गाश्रितत्वेन प्रकारेणोपासनस्य देवैरेव कर्तव्यत्वसमर्थनमिति वैलक्षण्यज्ञापनार्थं भूमाद्यधिकरणचतुष्टयस्योक्तरीत्या पूर्वपूर्वसङ्गतत्वप्राप्तेस्तदधिकरणचतुष्टयेन व्यवधानं कृतमिति ज्ञेयम् । भगवदङ्गाश्रितत्वेनेति । अत्र ब्रह्माद्यङ्गदेवतोपासनं भगवदङ्गाश्रितत्वेन न कर्तव्यमुत कर्तव्यमिति चिन्ता । तदर्थं तदुपासनस्य कर्तव्यत्वावेदकं विध्यादिप्रमाणं व्यर्थमुत सार्थकमिति । तदर्थं तदुपासनं निरधिकारिकमुत साधिकारिकमिति । तदर्थमधिकारिविशेषकल्पकं नास्त्युत अस्तीति । देवानामिति । तत्रैव विशेषवचनाभावात् । 'ब्रह्मा शिरसि

पूर्वपक्षमुपपादयति– तथा हीति । उक्तव्याघातादिति । ''आनन्दादयः प्रधा
इत्युक्तव्याघातादित्यर्थः । इदं च देवादीनामेवेत्यनेन सूचितमिति ज्ञातव्यम् । ''समाहा
इति सूत्रविवर्तनीयमाह– न चानुक्तावपीति ॥

ननु ''चक्षोः सूर्योऽजायत'' इत्यादिश्रुतौ सूर्यादीनां भगवच्चक्षुरादिजन्यत्वमेवोच्य
तु चक्षुराद्याश्रयत्वम् । तत्कथं ''चक्षोः सूर्योऽजायत'' इत्यादिपरमेश्वराङ्गाश्रयत्वमुक्त
आह– यत्रेति ।

भावदीपः

॥ ॐ अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभावः ॐ ॥ ६३ ॥ कर्तव्यत्वेति ॥ निरधिकारिकत्वनि
कर्तव्यत्वशङ्कानिरासेनेति भावः । द्विविधं ह्यङ्गदेवतोपासनम् । विष्णोः परिवा
नाङ्गाश्रितत्वेन चेति । तत्राद्यं सर्वाधिकारिकमङ्गावबद्धा इत्यत्रोक्तम् । द्वितीयं तु
काम्योपासनं मुमुक्षुणा न कार्यमित्युक्तौ तर्हि तत्प्रसङ्गादङ्गाश्रितत्वेनाङ्गदेवतोपासन
मुमुक्षुणा न कार्यमिति शङ्कनाद्वा यथाकामं समुच्चीयेरन्नित्युक्तन्यायेन प्राप्यफलानुरोधेना
कारिकल्पनोपपत्त्योपासनकर्तव्यत्वसम्भवाद्वाऽत्र समर्थ्यत इति भावः ॥ अन्यथेति
अङ्गाश्रितत्वेनाङ्गदेवानामुपासनाऽसमर्थने चक्षोः सूर्यो अजायतेत्यादिविद्यावैयर्थ्यादित्यर्थः
आध्यानायेति न्यायादिति भावः ॥ प्रकृतमिति ॥ अङ्गावबद्धा इत्यत्र प्रकृतमित्यर्थः
श्रुत्युक्तेरिति ॥ चक्षोः सूर्यो अजायतेत्याद्युक्तेरित्यर्थः । यतो जन्म तत्रैव स्थिति
जन्मश्रुतेरेवाश्रितत्वश्रुतित्वात् । यद्वा ब्रह्मा शिरसि, ललाटे रुद्र, इत्यादि श्रुत्युक्तेत्यर्थः
काम्याकाम्यगुणोक्तेरिति भावः । ''ब्रह्मा शिरसि ललाटे रुद्र'' इत्याद
नावश्योपास्यता । देवादीनामेवेत्यन्यत्रोक्तप्रतिज्ञार्थमाह ॥ न तथेति ॥ देवादीनामेवे
तत्सर्वेषां वा देवानामेव वेत्यर्थकमुपेत्य विकल्पयति ॥ किमिति ॥ स्वयं हेतुमाह ॥ उक्त
॥ आनन्दादयः प्रधानस्येत्युक्तव्याघातादित्यर्थः ॥ देवानामिति ॥ तत्रैव विशेषाभावा
त्यन्यत्रोक्तमेव हेतुं तत्रैवेत्यस्यार्थं वदन्नेवाह ॥ ब्रह्मेति ॥ हेतोरप्रयोजकत्वं निराह ॥
चेति ॥ समाहारसूत्रव्यावर्त्यहेतुमाह । कल्पकेति ॥ अस्याप्यप्रयोजकत्वं निराह ॥ अन्यथे
॥ सर्ववेदान्तनये उपासनाविधिसमीपे काण्वाद्यधिकारिविशेषाश्रवणेन विशेषाधिकारि
त्वनिराकरणं यत्कृतं तद्व्याहन्येतेत्यर्थः ॥ अत इति ॥ सर्वाधिकारिक
प्रागुक्तव्याघाताद्देवाधिकारिकत्वे कल्पकाभावादित्यर्थः ॥ छ ॥ अङ्गेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे
सूर्येति ॥ अङ्गावबद्धा इत्यतोऽगानामिति मण्डूकप्लुत्त्याऽनुवर्तत इति भावः । भा

(भावदीपः)

इत्यादीत्यविभक्तिकमित्युपेत्योक्तम् । इत्यादिनेति ।। काम्यपदेन प्रकृतो भगव
सूत्रेऽङ्गेष्वित्यत्रान्वेतीति भावेनोक्तम् । भगवदङ्गेति । ननु चक्षोः सूर्य इति
देवानामङ्गाज्जन्मैवोच्यते न तु तदाश्रितत्वमित्यतोऽर्थात्तत्प्राप्तमित्याह ।। यत्र जन्मेति ।।
जन्म तत्रैव स्थितिरित्युक्तार्थे आदित्यादिमतय इत्यत्र चतुर्थाद्यपादे भाष्योक्तस्मृतिमाह
तदाश्रिताश्चेति ।। ''स्वोत्पत्त्यङ्गं च देवानां विष्णोश्चिंत्यं सदैव तु । तेषां तत्र प्रवेशो
मुक्तिरित्युच्यते बुधैरिति'' पूर्वशेषः ।। ६३ ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभावःॐ ३-३-६३ ।। प्रकृतमिति । ब्रह्मादिदेवानामङ्गाव
इत्यत्र परिवारत्वेनोपासनस्येष्टत्वाद्ब्रह्माद्युपासनं प्रकृतमिति भावः। यद्यपीदमङ्गाव
इत्यनन्तरमेव कर्तव्यं तथापि विकल्पो विशिष्टफलत्वादित्यत्र फलापेक्षायाः सत्वान्नृसिं
द्युपासनं मुमुक्षुभिः कार्यम् । काम्यास्त्वित्यत्र तु तदाभावात् काम्योपासनं न कार्यमित्
तन्न्यायेनात्रापि । समाहारसूत्रे स्थानं ''मुमुक्षुः परमं व्रजेत,'' ''ध्यायेदङ्गेष्वङ्गदेवता
''परस्य विशिष्टा हि गुणा मुक्तौ देवानां भवन्तीति फलविशेषेणैव मुमुक्षु
देवानामधिकारः । न वेति सूत्रे तदभावान्न वान्येषामिति व्यवस्थितविकल्पा
धानदनन्तरसङ्गतिः । भगवदङ्गेति । अत्र देवादीनां भगवदङ्गाश्रितत्वेनोपासनं मुमुक्षुण
कर्तव्यमुत कर्तव्यमिति चिन्ता । तदर्थमुपासकानां मुमुक्षूणां देवतदन्यतरत्वात् तयोरन्य
स्याधिकारकल्पकं नास्त्युतास्तीति । उक्तव्याघातादिति । आनन्दादयः प्रधानस्येत्यु
चतुर्गुणनियतिव्याघातादित्यर्थः । यद्वा अङ्गावबद्धाधिकरणे पुरुषाणां विशेषाद्वेत्यनेनो
स्योत्तमाधिकारिभिरेव विशेषोपसंहारः कार्य इत्यस्य व्याघातादित्यर्थः । समाहारस
निरस्यमविशेषदृष्टिरित्युक्तन्यायं दर्शयन् द्वितीयं प्रतिक्षिपति । न द्वितीय इत्यादिन
अन्यथेति । कल्पकाभावेऽप्यधिकारिविशेष कल्पनेऽध्ययनविध्यादावप्यधिकारिविशेषक
नसम्भवाच्चोदनाद्यविशेषादित्युक्तव्याघातादित्यर्थः ।

सूत्रेऽङ्गेष्वित्यावर्तते । आद्यं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते । यथेति वीप्सायां द्विरावर्तनीयम
अनतिक्रमे च यथाशब्द उक्त इति शेषः। आश्रयस्य भावः आश्रयभावः । आश्रितत्वमि
यावत् । आश्रियन्त इत्याश्रिताः । तथा चाश्रितत्वेन भावना चाश्रयभावः । तथा
सूर्याद्यङ्गदेवानामङ्गेषु भगवदङ्गेषु यथा यथाश्रयभाव आश्रितत्वमुक्तं तथा ते

तथोपासनं कार्यमिति सूत्रार्थं मनसि निधाय व्याचष्टे । सूर्यादीति । ननु चक्षुराद्यङ्गाश्रित कथं जन्माभिधायकश्रुतिः प्रमाणमित्यत आह । यत्र जन्मेति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॐ ॥ अङ्गदेवतोपासनस्येति । यद्यपि इदं अङ्गावब इत्यनंतरमेव कर्तव्यं तथापि तत्र सर्वाधिकारिसाधारणस्य भगवदुपसर्जनतयाऽन्यदेव तोपासनासहितस्य भगवदुपासनस्य कर्तव्यतासमर्थनम् । इहतु ब्रह्माद्यंगदेवतानां तत्तदुपपाद कभगवदंगाश्रितत्वेन प्रकारान्तरेणोपासनस्य देवैः कर्तव्यत्वसमर्थनमिति वैलक्षण्यज्ञाप नार्थम् । भूमाद्यधिकरणचतुष्टयस्योक्तरीत्या पूर्वपूर्वसंमतत्वेन प्राप्तेः तद्विचार्य अवसरप्राप्त मिदानीं विचार्यत इति अनन्तरसंगतिरिति भावः । उक्तव्याघातादिति ॥ आनन्दाद प्रधानस्येत्युक्तव्याघातादित्यर्थः । अन्यथेति । कल्पकाभावेपि कल्पन इत्यर्थः चोदनादिति । तत्र चोदनारूपकल्पकविशेषाभावे कल्पना कर्तव्येत्युक्तत्वेन व्याघात स्यादित्यर्थः । ननु चक्षोः सूर्यो अजायतेत्यादिश्रुतौ सूर्यादीनां भगवच्चक्षुरादिजन्य त्वमेवोच्यते । नतु तदाश्रितत्वम् । तत्कथं चक्षोः सूर्योऽजायत इत्यादिपरमेश्वरांगा श्रयत्वमुक्तमित्युच्यत इत्यत आह । यत्रेति । ननु नियमग्राहकप्रमाणाभावान्न नियमसिद्धि रित्यत आह । तदाश्रिताश्चेति ।

वाक्यार्थविवरणम्

उभयथेति ॥ तथोपासनाकर्तव्यत्वाभिप्रायकत्वेन तदभावाभिप्रायकत्वेन चेत्यर्थः उक्तव्याघातादिति ॥ ''आनन्दादयः प्रधानस्य'' इत्यनेनानन्दादीनामेवोपास्यत्वोवि व्याघातादित्यर्थः ॥ तत्प्रकरणेषु ॥ अङ्गदेवतोपासनाप्रतिपादकप्रकरणेष्वित्यर्थः । ननु यथ विश्वजिता यजेतेत्यत्राप्यनुक्तोऽप्याधिकारी स्वर्गकामः कल्प्यते तद्वदत्रापि किं स्यादित्याशङ्क्य तत्र विश्वजिद्यागस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वावगमात् प्रधानफलफलकत्व प्रधानाधिकार्यधिकारिमत्त्वादेरेव तदङ्गशब्दार्तत्वात् श्रुताङ्गाङ्गिभावान्यथानुपपत्त्यैव विश्वजि अश्रुतोऽपि प्रधानाधिकार्येव अधिकारितया कल्प्यते । एवं च तत्राङ्गत्वादिरूपकल्पकवद तदभावान्नाधिकारिविशेषः कल्पयितुं शक्यत इत्यत आह ॥ न चानुक्तावपीति ॥ अन्यथ

(वाक्यार्थविवरणम्)

॥ कल्पकाभावेऽपि अधिकारिविशेषकल्पने । ॥ चोदनादीति ॥ सर्वशास्त्रोक्तं सर्वैज्ञ व्यमित्यत्र हेतुतया चोदनाद्यविशेष उक्तः । आत्मेत्येवेति उपासीतेति विधीनां 'अत्र ह इत्यादितदुक्तयुक्तीनां च सर्वाधिकारिसाधारणान्विनाधिकारिविशेषकल्पनायोगादित्युक्तम तदेवं सति व्याहन्येत । अश्रुतस्याधिकारिविशेषस्य तत्रापि कल्पयितुं शक्यत्वेन स सर्वशाखापरिज्ञानं न स्यादित्यर्थः । ॥ अङ्गाश्रितत्वमुक्तमिति ॥ तथा चाङ्गेषु भगवद देवानां यथा आश्रयभावः आश्रयत्वं परमेश्वराङ्गं आश्रयो येषां ते तथा । भावस्तत्त्वम् । अङ्गाश्रितत्वमिति यावत् । यथा चक्षुरादिभगवदङ्गाश्रितत्वमस्ति तथा भ उपासना कर्तव्येति शेष इति सूत्रार्थः । ननु 'चक्षोः सूर्योऽजायत' इति श्रुतौ सूर्या चक्षुरादिजन्यत्वमेवोच्यते । न तु तेषां तदाश्रितत्वमित्यत आह ॥ यत्रेति यस्मादङ्गादित्यर्थः ॥ तदाश्रिताश्चेति ॥ ''स्वोत्पत्यङ्गं च देवानां विष्णोश्चिन्त्यं सदैव इति पूर्ववाक्यमप्यत्र ग्राह्यम् ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

तद्विद्या चक्षोः सूर्योऽजायतेत्यादिका ॥ उक्तव्याघातादिति ॥ आनन्दादयः प्रधान सर्वैश्चतुर्गुणमात्रस्योपास्यत्वोक्त्या तद्विरोधादित्यर्थः ॥ चोदनाद्यविशेषादिति ॥ स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्राधिकारिविशेषकल्पकाभावेनैव विशेषाधिकारिकत्वाभावस्योक्त दिति भावः ॥

ॐ अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभावः ॐ ॥ अङ्गेषु भगवदवयवेषु सूर्यादीनामाश्रय आश्रयत्वं यथोक्तं तथोपासनं कार्यमित्यर्थः । ननु चक्षोःसूर्यो अजायतेति श्रुतौ सूय भगवच्चक्षुरादिजन्यत्वमेवोच्यते न तु चक्षुराद्याश्रयत्वं, अतः कथं चक्षो अजायतेत्यादिना परमेश्वरांगाश्रयत्वमुक्तमित्यत आह ॥ यत्रेति ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ शिष्टेश्च ॐ ॥ ६४ ॥

'यस्मिन्यस्मिन्यो हि चाङ्गे निविष्टः परस्य चिन्त्यः स तथा तथैवे'ति पौ

[illegible] ॥ ६४ ॥

यथा ज्ञानानन्दादीनां गुणानां सर्वेषामुपसंहारोऽनुशिष्टः, नात्र तथाऽङ्गदेवानामित्यत
शिष्टेश्च ॥

तत्त्वप्रकाशिका

न केवलमङ्गाश्रितत्वेनोक्त्यन्यथानुपपत्त्या तथोपासनस्य कर्तव्यता किं तु श्रुतौ
विधानाच्चेत्यर्थप्रतिपादकं सूत्रं पठित्वा तां श्रुतिमुदाहरति ॥ शिष्टेश्चेति ॥ शिष्टिः शिक्षावि
यावत् ॥ ६४ ॥

भावदीपः

॥ ॐ शिष्टेश्च ॐ ॥ ६४ ॥ सौत्रचशब्दार्थं वदन्नेवावतारयति ॥ न केवलमि
भाष्ये श्रुतेरिति पञ्चम्याः तथा भावना कर्तव्येत्यन्वयमुपेत्योक्तम् । तथोपासनस्य कर्त
किन्तु श्रुतौ तथा विधानाच्चेति । श्रुतेश्चेति चशब्दाध्याहार इति भावः ॥ ६४ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ शिष्टेश्च ॐ ३-३-६४ ॥ अङ्गदेवानामङ्गेष्वाश्रितत्वेन भावः कर्तव्य इत्यनुव

वाक्यार्थविवरणम्

तथेति ॥ अङ्गाश्रितत्वेनोपासनेत्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ शिष्टेश्च ॐ ॥ यस्मिन्निति श्रुतावंगदेवतोपासनाकर्तव्यस्य शिष्टेः वि
तत्कार्यमित्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ समाहारात् ॐ ॥ ६५ ॥

'अङ्गैः पराद्ये हि देवा विसृष्टास्तत्तद्गुणान्परमे संहरेत ।
तांश्चापि तत्रैव विचिन्त्य देवान्स्थानं मुमुक्षुः परमं व्रजेत'

इति काषायणश्रुतौ समाहारवचनाच्च ॥ ६५ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

समाहारात् ॥ न केवलमङ्गेषु तत्तद्देवताभावनया पूर्यते । तत्तदङ्गदेवगुणसमाहारश्च तत्तव
कर्तव्यः । यथा चक्षुर्मनआदिषु सूर्यसोमादिगुणमहाप्रकाशाह्लादकरत्वादय इति ॥

तत्त्वप्रकाशिका

नाङ्गाश्रितत्वेन देवतोपासनं युक्तं निरधिकारित्वात् । तद्विधानादेर्वैयर्थ्यस्यैवौचित्यादि
शङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ समाहारादिति ॥ युक्तमेवाङ्गाश्रितत्वेन देवतोपासनं
देवानामधिकारित्वात् । न च तदनुक्तिदोषः । तथोपासनस्य हि परमस्थानप्राप्तिः फलं श्रूयते ।
देवतानामेव योग्यमिति फलपर्यालोचनया मधुविद्यायामिव देवानामधिकारित्वकल्पनोपपत्ते
भावः । तथा च श्रुतिः । 'ध्यायेदङ्गेष्वङ्गदेवताः परस्य विशिष्टा हि गुणा मुक्तौ देवानां भव
इति । अत्र सूत्रभाष्ययोः समाहारपदं श्रुतिसूचकमूष्मेतिवत् ॥ ६५ ॥

गुर्वर्थदीपिका

ऊष्मेतिवदित्यस्य यथोष्मेति पदग्रहणम् । ऊष्मेतिपदोपेतस्योपलक्षकं तद्वदित्यर्थ
एतच्चतुर्थाध्याये वक्ष्यते ।

भावबोधः

मधुविद्यायामिवेति । ''असौ वा आदित्यो'' इत्यादिमधुविद्यायां ''वसूनामे
भूत्वा'' ''रुद्राणामेको भूत्वा'' इत्याद्युक्तफलपर्यालोचनया वस्वादिपदयोग्यानां तदर्थि
वाधिकारकल्पनादित्यर्थः । अत्र न्यायविवरणोदाहृतां श्रुतिमाह– तथा चेति ॥

नन्वत्र फलविशेषस्यैवाधिकारिविशेषकल्पकत्वेन विवक्षितत्वात् फलश्रुति
सूत्रभाष्ययोर्वक्तव्यं, तत्कथं ''समाहारात्'' समाहारवचनाच्चेत्युक्तमित्यत आह– अत्रे
अस्यैव च ''उपपत्तेरुष्मा'' इति सूत्रे यथोष्मेत्यस्या ''उष्मावच्चानुष्मावच्च''
श्रुतिसूचकत्वं तथेत्यर्थः ।

भावदीपः

॥ ॐ समाहारात् ॐ ॥ ६५ ॥ शङ्कते ॥ नाङ्गेति ॥ विध्यादिबलादेवाधिका

देवतानामेव योग्यमिति । तेषां तत्र प्रवेशो हि मुक्तिरित्युच्यत इति स्मृतेरिति भ
मध्वित्यादिच्छान्दोग्ये तृतीये असौ वा आदित्यो देवमध्वित्युक्तमधुविद्यायां प्रथमा
पासनस्य वस्वादिपदप्राप्तिफलकत्वोक्त्या वस्वादय एवाधिकारिणः कल्प्यंते तथेत्
फलविशेषेण देवरूपाधिकारिविशेषकल्पनमित्यत्र स्पष्टां न्यायविवरणस्थां श्रुतिमाह ।
चेति ॥ भाष्येऽगैरित्यादिपूर्वार्धार्थस्तु न केवलमङ्गेषु तत्तद्देवताभावनया
तत्तदङ्गदेवगुणसमाहारश्च तत्तदङ्गेषु कार्यः । यथा चक्षुर्मनआदिषु सूर्यसोमा
महाप्रकाशत्वाह्लादकत्वादय इति तत्वप्रदीपे व्यक्त इति नोक्तः । नन्वत्र
समाहारादित्युक्त्याङ्गदेवतागुणोपसंहारतात्पर्यमेवावगम्यते । न तूक्तरूपं तात्पर्यम् । त
सूत्रं तथैवावतार्य व्याख्येयं न तु निरधिकारिकत्वशङ्काव्यावर्तकतयेत्यतः सूत्रादौ समा
गुणोपसंहारमात्रपरं न भवति । तथात्वे उत्तरार्धवैयर्थ्यात् किन्तु समाहारार्थकश्रुतिपरम्
च तत्रोक्तगुणोपसंहारे पूर्वोक्तरीत्या अधिकारिविशेषे चोभयत्र सूत्रकारादेः तात्प
भावेनाह ॥ अत्र सूत्रभाष्ययोरिति ॥ यथा चतुर्थस्य द्वितीयपादेऽस्यैव चोपपत्तेरूष्मे
ऊष्मेतिशब्द ऊष्मावच्चानूष्मावच्चेति श्रुतिसूचकस्तथेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ समाहारात् ॐ ३-३-६५ ॥ इत्याशङ्कां परिहरदिति । वैशेष्यमि
न्यायप्रदर्शनेनेति पूरणीम् । परमस्थानप्राप्तिरिति । स्वोत्पत्त्यङ्गसायुज्यप्राप्तिरित्य
मधुविद्यादाविवेति । तत्र वसूनामेवैको भूत्वा रुद्राणामेवैको भूत्वा इत्याद्युक्तव
फलप्राप्तिपर्यालोचनया वस्वादिपदयोग्यानामेवाधिकारित्वकल्पनादित्यर्थः । ननु सूत्रे
च परमस्थानप्राप्तिफलश्रुतेरिति वक्तव्यं तत्कथं समाहारवचनाच्चेत्युक्तमित्यत अ
अत्रेति। अस्यैव चोपपत्तेरुष्मेति सूत्रे यथोष्मेत्यस्योष्मावच्चानूष्मावच्चेति श्रुतिस
तथेत्यर्थः । तथा च समाहारादित्यस्याङ्गदेवतागुणवत्वेन भगवदङ्गानां तदाश्रि
देवानामुपासकस्य परमस्थानप्राप्तिलक्षणफलप्रतिपादकसंहरेतेति समाहारशब्दघटितश्रु
मानत्वेनाङ्गदेवैरङ्गाश्रितत्वेन भावना कर्तव्येति सूत्रार्थः ।

तत्त्वसुबोधिनी

मधुविद्यायामिवेति असौ वा आदित्यो देवमधु इत्यादिमधुविद्यायां वसूनामेवैको
इत्याद्युक्तपर्यालोचनया वस्वादिपदयोग्यानां तदर्थिनामेवाधिकारकल्पनादित्यर्थः ।

(तत्त्वसुबोधिनी)

फलविशेषस्यैवाधिकारिविशेषकल्पकत्वेन विवक्षितत्वम् । फलश्रुतेरित्येव सूत्रता वक्तव्यम्। तत्कथं समाहारात् समाहारवचनाच्चेत्युक्तमित्यत आह । अत्रेति । अस चोपपत्तेरुष्मेति सूत्रे यथा ऊष्मत्वस्योष्मावच्चेति श्रुतिसूचकत्वं तथेत्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

ननु यस्मिन् यस्मिन्निति विधानान्यथानुपपत्त्यैवाधिकारी कल्प्यतामित्यत आह तद्विधानेति ।। वैय्यर्थ्यस्यैवेति ।। निरधिकारित्वमेवाङ्गीकृत्येति शेषः । परमस्थानप्राप्ति भगवत्सायुज्यमित्यर्थः । भाष्ये ।। परात् ।। भगवतः सकाशात् । तदीयचक्षुराद्यङ्गैः ये देवाः सूर्याद्याः विसृष्टाः । ''तत्तद्गुणान्'' सूर्यादिजनकचक्षुष्त्वादिरूपान् गुणान् । पर ''संहरेत'' उपसंहारं कुर्यात् । तांश्चापि ।। देवान् सूर्यादीन् ।। तत्र ।। त ''विचिन्त्य'' चक्षुराद्यङ्गाश्रितत्वेन विचिन्त्य । मुमुक्षुः परमं स्थानं व्रजेतेति श्रुत्यर्थ नन्वत्र परमस्थानरूपफलान्यथानुपपत्त्या देवानामधिकारित्वेन कल्पने श्रुतौ मुमुक्षुरि युक्तम्। तेषामेकान्तभक्तत्वेन तेषां च 'सर्वमन्यत्तदर्थकम्' इत्युक्तत्वेन मोक्षेच्छुत्वाभाव अतो देवेतर एवाधिकारित्वेन कल्पनीया इति चेन्न । मुमुक्षरित्यस्य भगवत्प्रा तिरिक्तकामनाशून्य इत्येवार्थं कल्पयित्वा देवा एवाधिकारितया कल्पनीया नान्ये । एव टीकाकारैस्तथा च श्रुतिरिति देवानामेवात्र अधिकारप्रतिपादिका स्पष्टा श्रुतिरुदा ज्ञेयम् ।। समाहारपदं श्रुतिसूचकमिति ।। तथा च सूत्रे समाहारात् समाहारपदोपेत तत्पूर्वकोपासनप्रतिपादकश्रुतेरित्यर्थः । श्रुतौ समाहाराचेति भाष्ये समाहार श्रुतिसूचकत्वेन काषायणश्रुतिसद्भावादिति यावत् । सूत्रं योजयति ।। भगवद्गुणनामुपा उपास्यत्वविषय इति ।।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ समाहाराच्च ॐ ।। अङ्गैःपराद्ये इति श्रुतौ तादृशगुणानां समा उपसंहारफलवचनाद्देवाधिकारिकत्वनिश्चय इत्यर्थः ।। मधुविद्यायामेवेति ।। असौ आदित्यो देवमध्वित्यादिमधुविद्यायां वसूनामेवैकोभूत्वेत्याद्युक्तफलपर्यालोचनया वस्वा योग्यानां तदर्थितामेव अधिकारित्वकल्पनवदित्यर्थः ।। ध्यायेदिति ।। परस्यांगेष्वं

नन्वत्र फलविशेषस्यैवाधिकारिविशेषकल्पकत्वेन विवक्षितत्वात्फलश्रुतेरित्येव सूत्र
र्वक्तव्यम् । तत्कथं समाहारग्रहणमित्यत आह ॥ अत्रेति ॥ अस्यैव चोपपत्तेरूष
यथोष्मेत्यस्योष्मपदोपेतश्रुतिसूचकत्वं तथेत्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॐ ॥ ६६ ॥

'साधारण्यात्सर्वगुणाः परस्य समाहार्यास्तत्त्वदृशो मुमुक्षोरि'ति माण्ड
॥ ६६ ॥ यथाश्रयभावाधिकरणम् (पा. अङ्गाधिकरणम्) ॥ ४१ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ योऽयमधिकारी चतुरादिगुणोपासकः भगवदङ्गेष्वङ्गदेवता
तत्तदङ्गदेवगुणांश्च तत्तदङ्गेषूपसंहरति तस्यैतैर्गुणैरन्येषामपि साधारण्यात्सर्वगुणा उपसंहार्य
॥ इति यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

हेत्वन्तरेणैतदुपासनस्य कर्तव्यतां प्रतिपादयत्सूत्रं पठित्वा तदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥
कर्तव्यमेवैतदुपासनं सूर्याद्याश्रयचक्षुष्ट्वादीनां भगवद्गुणत्वात् । उपास्यत्वे च भ
साधारण्यस्य सर्वेषामुपास्यत्वस्य श्रुतत्वादिति भावः । अतो देवानामङ्गाश्रि
स्यत्वात्सार्थक्यमेव तद्विद्यानामिति सिद्धम् ॥ ६६ ॥

गुर्वर्थदीपिका

उपास्यत्वे च भगवद्गुणानामित्यत्रोपास्यत्वेन विहितभगवद्गुणानामित्यर्थः । स
स्येत्यस्यैव विवरणं सर्वेषामुपास्यत्वस्येति । सर्वेषां योग्यानां सर्वेषामित्यर्थः ॥

भावबोधः

श्रुत्यनुसारेण सूत्रार्थमाह– उपास्यत्वेति । ''साधारण्यस्य'' इति सौ
सर्वेषामुपास्येति व्याख्यातम् ॥

(भावबोधः)

अत्राद्ये सूत्रे– तत्तद्देवतानां तत्तदङ्गाश्रितत्वप्रतिपादकविद्यावैयर्थ्यानुपपत्त्यभिप्रा
तथोपासनस्य कर्तव्यतोक्तिः । द्वितीये– तत्रैव विधिरूपप्रमाणोक्तिः । तृतीये– त
निरधिकारिकत्वशङ्कापरिहारः । चतुर्थे– तदुपासनस्यावश्यकर्तव्यत्वे सूर्यादयो भगव
क्षुराद्याश्रितत्वेनोपास्याः सूर्याद्याश्रयचक्षुरादीनां भगवद्गुणत्वादित्यनुमानरूपप्रमाणोक्ति
सूत्रक्रमः ॥ ४१ ॥

भावदीपः

॥ ॐ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॐ ॥ ६६ ॥ हेत्वंतरेणेति ॥ ज्ञानानन्दादि
गुणसाधारणत्वहेतुनेत्यर्थः । अत्रापि तथा भावना कर्तव्येत्यनुवृत्तिमुपेत्य भाष्यं व्याचष्टे
कर्तव्यमेवेति ॥ पर्यवसितार्थमाह ॥ सर्वेषामिति ॥ भगवद्गुणानामित्यनुषङ्गः । श्र
समाहार्या इत्यत्र यथोक्तेति पूरणीयम् ॥ अत इति ॥ अङ्गाश्रितत्वेनोक्त
न्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तेः श्रुतौ तथोपासनस्य विधानात्साधिकारिकत्वादुपा
ज्ञानानन्दादिगुणांतरसाधारण्यश्रवणाच्चेत्युक्तहेतुचतुष्टयादित्यर्थः ॥ तद्विद्यानामिति ॥ च
सूर्य इत्यादिविद्यानामित्यर्थः ॥ ६६ ॥ अ० ४१ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॐ ३-३-६६ ॥ गुणानां भगवद्गुणानां साधारण्येनैते उपा
एते नोपास्या इति विभागं विहायोपास्यत्वश्रुतेश्च भगवदङ्गाश्रितत्वेन कर्तव्यमेवोपासनं
भावेन सूत्रार्थमाह । कर्तव्यमेवेति । उपास्यत्वेन भगवद्गुणानां साधारण्यस्येत्य
विवरणम्। सर्वेषामुपास्यत्वस्येति । विभागं विहाय सर्वेषां गुणानामुपास्यत्वस्येत्यर्थ
अत्राङ्गाश्रितत्वेन देवतोपासनं तदाश्रयत्वेन तद्गुणबिम्बभूतगुणाश्रयत्वेन च परमात्मोपासन
समनियतमित्युभयोरपि विषयत्वात्समाहारात् गुणसाधारण्यश्रुतेश्च दर्शनाच्चेति कथमु
इति विरोधो न शङ्कनीयः। अत्राद्येऽङ्गाश्रित्वेन देवतोपासनस्य कर्तव्यत्वे आध्यान
त्युक्तन्यायेन चक्षोस्सूर्यो अजायतेत्यादिविद्यास्वङ्गाश्रितत्वोक्त्यन्यथानुपपत्तेः प्रम
त्वोक्तिः। द्वितीये ततोऽपि प्रबलविधिरूपप्रमाणोक्तिः । तृतीये निरधिकारिक

श्रुत्यनुसारेण सूत्रार्थमाह । उपास्यत्वेचेति । साधारण्येति सौत्रपदमनूद्य सर्वेषामु
त्वस्येति व्याख्यातम् । अत्राद्ये सूत्रे देवतोपासनस्य कर्तव्यत्वोक्तिः । अ
यथाश्रयभावः यथाभगवदंगाश्रयत्वं तथोपासना इति सूत्रार्थः । द्वितीये निरधि
त्वपरिहारः । तृतीयेऽनुमानरूपप्रमाणोक्तिः । चतुर्थे श्रुतिरूपप्रमाणोक्तिरिति सूत्रक्रमः

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॐ ॥ भगवद्गुणानां साधारण्यस्योपास्यत्वेन स
सर्वगुणानामुपास्यत्वस्येति यावत् । श्रुतेः साधारण्यादित्यत्र श्रवणादित्यर्थः ॥ ४१

४२. नवाधिकरणम्

॥ ॐ न वाऽतत्सहभावश्रुतेः ॐ ॥ ६७ ॥

न वाऽङ्गदेवतोपसंहारः कार्यः । उपसंहारस्य सहाश्रवणात् ॥ ६७ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

नवाऽतत्सहभावश्रुतेः ॥ नवाऽङ्गदेवतानां तद्गुणानां वाऽङ्गेषूपसंहारः । केषां? अवरे
''चक्षोः सूर्यो अजायते''त्यादावुपसंहार्यत्वस्य सहाश्रवणात् । शिष्टैश्चाङ्गदेवताविषयत्वोपपत्ते
च तावताऽऽदित्यादिमतय इति पुनरुक्तिः स्यात् । तत्रत्वन्याशक्तावप्यवश्यकरणाय तदुक्तेः

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र ब्रह्मज्ञानसाधनस्याङ्गाश्रितत्वेन देवतोपासनस्य कर्तव्यतासमर्थनादस्ति शास्त्रादिसं
अन्यथोक्तस्यानुपपत्तेस्तत्समर्थनीयम् । प्रकृतं देवानां भगवदङ्गाश्रयत्वेनोपासनं विषयः । क
वेति सन्देहः । उभयविधोपासनप्रतीतिः सन्देहबीजम् । न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । तथोप
सर्वशाखास्वनुक्तत्वात् । कर्तव्यत्वे क्रियात्वादग्निष्टोमादिवत्सर्वशाखागतोपासनेन स
प्रसङ्गात् । अतोऽस्योपासनस्याकर्तव्यत्वादुक्तमयुक्तमिति । गूढाभिसंधिना सूत्रमुपन्यस्य व्य
न वेति ॥ भगवदङ्गेष्वङ्गदेवतोपसंहार उपसंहृत्योपासनं न कर्तव्यमिति यदुक्तं तत्सत्
तथोपासनस्य सर्वशाखागतोपासनेन सहाश्रवणादित्यर्थः । अयमभिसंधिः । सर्व

(तत्त्वप्रकाशिका)

तथोपासनस्याश्रवणादकर्तव्यत्वं भवत्येव । सर्वैः कर्तव्यतानभ्युपगमात् । न च केनाप्यकर्तव्य क्वचिदुक्तत्वात् । अन्यथोक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतः क्वचिदुक्तत्वात्सर्वत्रानुक्तत्व कर्तव्यमेतन्नान्यैरिति ॥ ६७ ॥

भावबोधः

ओं न वाऽतत्सहभावश्रुतेः ओं ॥ ६७ ॥ प्रकृतमिति । अनेनानन्तरसङ्गतिरप भवति । कर्तव्यमिति । अत्र देवानां भगवदङ्गाश्रयत्वेनोपासनं किं न कर्तव्यमुत कर्तव्य चिन्ता । तदर्थं तदुपासनस्य सर्वशाखास्वनुक्तिः किं सर्वैरकर्तव्यत्वं विनाऽनुपपन्नोत कै कर्तव्यत्वेनैवोपपन्ना । तदर्थं कैश्चिदेव कर्तव्यत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । क्रियात पासनाया उपसंहारस्याग्निष्टोमादिवत् प्रतिशाखं वक्तव्येति न्यायविवरणानुसारेण पूर्वपक्ष पादयति– तथोपासनस्येत्यादिना ॥

ननूपासनं न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षिते कथं न वेत्यकर्तव्यताप्रतिपादकसूत्रेण सि इत्यत उक्तम्– गूढाभिसन्धिनेति । उत्तमाधिकारिव्यतिरिक्तैरिति अधिकारिवि निर्देशाभावादभिसन्धेः गूढत्वमिति ज्ञातव्यम् । सूत्रे "अङ्गेषु यथाश्रयभाव" इत् नुवृत्तिः । "अतत्सहभावश्रुते"रित्यत्र तत्सहभावाश्रुतेरिति नञो व्यत्यासेनान्वय इत्य प्रवृत्तं न वेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे । भगवदित्यादिना । उपासनाविशेषाणामधिकारिविशे चागमेनावगमादिति न्यायविवरणानुसारेणाभिसन्धिमुद्घाटयति– अयमभिसन्धिरित्यादि

भावदीपः

॥ ॐ न वा तत्सहभावश्रुतेः ॐ ॥ ६७ ॥ समर्थनादिति ॥ सर्वशाखास्वनु प्राप्ताकर्तव्यत्वशंकानिरासेनेति भावः । तेन पूर्वेणापौनरुक्त्यम् । पूर्वोक्तप्रमेय नात्पूर्वसंगतिश्चेति ध्येयम् ॥ उभयविधेति ॥ काम्याकाम्योपासनयोरकर्तव्यत्वकर्त दर्शनादिति भावः । न वेत्यादिभाष्योक्तप्रतिज्ञाहेतू एव पूर्वपक्षतयाऽह ॥ न कर्तव्यि छ ॥ हेतोरप्रयोजकत्वनिरासकतया क्रियात्वादुपासनक्रियाया अग्निष्टोमादिवत्प्र वक्तव्यतेत्यन्यत्रोक्तं योजयति ॥ कर्तव्यत्व इति ॥ हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकेति भ अत इति ॥ सर्वशाखास्वनुक्तत्वादित्यर्थः ॥ छ ॥ पूर्वपक्षस्यैव सिद्धांते अनुवादप्र ॥ गूढाभिसंधिनेति ॥ अधिकार्यनुक्तेर्गूढेत्युक्तम् । श्रुत्यनुरोधेनोपसंहारपदं व्याकुर्व

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ न वा तत्सहभावश्रुतेः ॐ ३-३-६७ ॥ अत्रानन्तरसङ्गतिः स्फुटा । प्रकृतमि
अत्र देवानां भगवदङ्गाश्रितत्वेनोपासनं कर्तव्यमुत न कर्तव्यमिति चिन्ता । तदर्थं त
सनस्य सर्वशाखास्वनुक्तिः किं सर्वैः कर्तव्यत्वं विनानुपपन्नोत कैश्चित्कर्तव्य
न्यथोपपन्नेति । अतत्सहभावेनेति सूत्रखण्डसूचितं क्रियेत्युक्तन्यायं विशदय
तथोऽपासनस्येति । अग्निष्टोमवदिति । यथाग्निष्टोमं प्रतिशाखोक्तकर्मणा स
तथेत्यर्थः। ननु कैरप्यकर्तव्यत्वे शिष्टेरित्याद्युक्तविधिविरोधः । निरधिकारिक
नवधेयत्वादिति चेन्न । तद्विधानादेर्वैय्यर्थ्यस्यैवोचितत्वादिति पूर्वाधिकरणटीक
वोक्तत्वात्। तत्वप्रदीपे तु शिष्टेश्चेत्युक्तविधेरङ्गदेवताविषयत्वात् तद्गुणानां तदङ्गेषूप
सर्वैः कर्तव्यत्वविषयत्वाभावादित्युक्तम् । ननूपासनं न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षिते व
वेत्यकर्तव्यता प्रतिपादकसूत्रेण सिद्धान्त इत्यत आह । उत्तमाधिकारिव्यतिरिक्तै
विशेषनिर्देशाभावादभिसन्धेर्गूढत्वमिति ज्ञेयम् । उत्तमाधिकारिभिरुपसंहारः
एवेत्यवचनेनैवं गूढत्वकरणं परोक्तासहभावस्यान्यथासिद्धिव्युत्पादनायेति बोध्यम् । सू
यथाश्रयभाव इत्यनुवर्तते । अतत्सहभावश्रुतेरित्यत्र तत्सहभावाश्रुतेरिति नञो व्यत्यासे
इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तं न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे । भगवदित्यादिना । अधिका
व्यवस्थितविकल्पाभिधायकवाशब्दमनुसृत्याभिसन्धिमुद्घाटयति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ नवाऽतत्सहभावश्रुतेः ॐ । प्रकृतमिति । अनेनानन्तरसंगतिरुक्ता भ
अन्यथेति । उक्तस्य समर्थनाभावे उक्तस्यांगाश्रितत्वेन देवतोपासनस्या
स्यादित्यर्थः। ननूपासनं न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षिते कथं नवेत्यकर्तव्यताप्रतिपाद
सिद्धान्त इत्यत उक्तं गूढाभिसंधिरिति । उत्तमाधिकारिव्यतिरिक्तैः इत्यधिका
निर्देशाभावादभिसन्धेः गूढत्वमिति ज्ञातव्यम् । सूत्रे अङ्गेषु यथाश्रयभाव इत्यस्यानु
अतत्सहभावश्रुतेरित्यत्र तदभावश्रुतेरिति तञो व्यत्यासेनान्वय इत्यभिप्रेत्य
नवेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे । भगवदङ्गेष्विति । उपासनाविशेषाणां अधिकारिविशेषाण
नावगमादित्यभिसंधिमुद्घाटयति । अयमभिसंधिरिति ।

वाक्यार्थविवरणम्

उक्तस्येति ॥ अङ्गदेवतोपासनस्य कर्तव्यत्वमङ्गीकृत्योक्तस्य तद्विधानां सार्थक्यस्ये ॥ क्रियात्वादिति ॥ उपासनस्यापि मानसक्रियात्वादित्यर्थः ॥ उपासनेनेति भगवद्गुणोपासनेन ॥ सहभावप्रसङ्गात् ॥ सहोक्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । यथा यासु शा भगवद्गुणोपासनं कर्तव्यतयोच्यते तासु सर्वत्राप्यग्निष्टोमादिक्रियाणामपि कर्तव्यतोच्यत सहभावोऽस्ति । न तथाऽत्रेति भावः ॥

इति तृतीय उपासनापदः समाप्तः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ननूपासनं न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षिते कथं न वेत्यकर्तव्यताप्रतिपादकसूत्रेण सि इत्यत उक्तम् ॥ गूढाभिसंधिनेति ॥ उत्तमाधिकारिव्यतिरिक्तैरित्यधिकारि विशेषनि भावादभिसंधेर्गूढत्वमिति ज्ञातव्यम् ॥ ॐ न वा तत्सहभावश्रुतेः ॐ ॥ अङ्गाश्रितदेवो न वा कार्यं कुतः अतत्सहभावश्रुतेः । तेन सर्वशाखागतोपासनेन सहभावस्य सहत्व श्रुतेरश्रवणादित्यर्थः । आशयमुद्घाटयति ॥ अयमभिसन्धिरिति ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ६८ ॥

'सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यात् ।
नान्यत्किञ्चित्समुपासीत धीरः सर्वैर्गुणैर्देवगणा उपासते'

इति कमठश्रुतौ ॥ ६८ ॥

॥ इति नवाधिकरणम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

दर्शनाच्च ॥ ''सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यादि''त्यादिश्रु
देवगणानामपि केषाञ्चिदङ्गेष्वङ्गदेवतोपसंहारस्तद्गुणानां चाङ्गेषु सर्वगुणानां चोत्तरोत्तरम् ॥

इति सहाश्रवणाधिकरणम् ।

इति तत्त्वदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

तत्त्वप्रकाशिका

एतमेवार्थं श्रुत्या समर्थयत्सूत्रं पठित्वा तां श्रुतिमुदाहरति ॥ दर्शनाच्चेति ॥ अतो देव
भगवदङ्गाश्रितत्वेनोपासनं युक्तमित्युक्तमुपपन्नमिति सिद्धम् ॥ ६८ ॥

इति तृतीयः पादः ।

भावबोधः

तां श्रुतिमिति । ''उपासना यजनं चेति साम्यं तत्तद्विशेषान् संहरेत् सर्वतश्च ।
कर्तॄणां तत्फलानां विशेषाद्व्यर्था हि शाखा अन्यथैवं च सार्था'' इति न्यायविवरणोदा
श्रुतिरपि ग्राह्या । अत्र प्रथमे अङ्गदेवतोपासनाभावे हेतूक्तिः । द्वितीये– तदुपोद्बल
श्रुत्युक्तिरिति । अत्र पादे आद्यमधिकरणं ध्यानाङ्गशास्त्राभ्यासरूपोपासनाप्रतिपादक
पेटिका । उत्तरमधिकरणत्रिकं सार्वत्रिकगुणोपसंहारप्रतिपादकत्वेनैका पेटिका । तत्रा
सर्वगुणोपसंहारानुपसंहारसमर्थनम् । द्वितीये– तयोरेव पुरुषभेदेन कर्तव्यत्वसमर्थनम्
तदुत्तरद्वादशाधिकरणानि प्रत्येकमेकैकमेका पेटिका । तदुत्तरमधिकरणद्वयं मुक्तिविषयत्वे
पेटिका । तत्राद्ये– मुक्तौ उपासनानुवृत्तिसमर्थनम् । द्वितीये तृतीये च बहुगुणोपसंहा
कर्तव्यत्वसमर्थनम् । मुक्तानां कर्मणि नियमाभावसमर्थनम् । तदुत्तरमधिकरण
प्रत्येकमेकैकमेका पेटिका । तदुत्तरमधिकरणद्वयं गुरुप्रसादरूपोपासनेति कर्तव्यताप्र
पादकत्वेनैका पेटिका । तत्राद्ये तस्यावश्यकत्वसमर्थनम् । द्वितीये–
बलीयस्त्वसमर्थनम्। तदुत्तरमेकमधिकरणमेका पेटिका । तदुत्तरमधिकरणद्वयमुपास
जन्यापरोक्षज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादकत्वेनैका पेटिका । तत्राद्ये– ज्ञानस्यैव मोक्षसा
त्वप्रतिपादनम् । द्वितीये– तत्र प्रमाणान्तरबाधकोद्धारः । तदुत्तरमधिकरणमेकमे
पेटिका। तदुत्तरमधिकरणद्वयमपरोक्षज्ञानविषयकत्वेनैका पेटिका । तत्राद्ये–

(भावबोधः)

तारतम्यस्य, द्वितीये– बिम्बविषयत्वस्य च समर्थनम् । तदुत्तरमधिकरणत्रयं प्रत्येकमेकैक
पेटिका । तदुत्तरमधिकरणद्वयं भूमगुणोपासनाविषयत्वेनैका पेटिका । तत्राद्ये– भूम
पासनस्य सर्वसाधारण्यसमर्थनम् । द्वितीये– भूमगुणोपासनाधिकारिणां विशेषसमर्थ
तदुत्तरमधिकरणद्वयमबिम्बोपासनविषयत्वेनैका पेटिका । तत्राद्ये हरिदर्शनोपयो
यावश्यकस्य तस्याकर्तव्यतानिरासः । द्वितीये अनावश्यकस्य तस्य विकल्पोक्ति
तदुत्तरमधिकरणद्वयमङ्गदेवतोपासनविषयत्वेनैका पेटिका । तत्राद्ये– योग्यानां कर्तव्य
पादनम् । द्वितीये अयोग्यानां तन्निषेध इति ॥ इति नवाधिकरणम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्रघुवर्यतीर्थपूज्यपादशिष्यरघूत्तमयतिकृते श्रीमज्जयतीर्थ
पूज्यचरणविरचिततत्त्वप्रकाशिकाभावबोधे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

भावदीपः

॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ६८ ॥ एतमेवेति ॥ अयमभिसंधिरित्यादिनोक्तमेवार्थमि
॥ अत इति ॥ सर्वशाखास्वनुक्तस्यान्यथोपपन्नत्वादित्यर्थः । उक्तमुपपन
फलोक्तिः ॥ ६८ ॥ अ० ४२ ॥

॥ इति श्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपे श्रीराघवेंद्रयतिकृते
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ दर्शनाच्च ॐ ३-३-६८ ॥ एतमेवार्थं श्रुत्वेति । आगम इत्युक्तन्यायं प्र
श्रुत्या समर्थयदिति पूरणीयम् । दर्शनश्रुतेश्चाङ्गदेवतोपसंहारो देवैः कार्यः । इतरैन
सूत्रार्थः ।

अत्राद्ये युक्तिः । द्वितीये श्रुतिरिति सूत्रक्रमः ।

पेटिका तु भावबोधे द्रष्टव्या । विस्तरभयान्नेहोच्यते ।

इति श्रीमद्विठ्ठलाचार्यतनूजेन श्रीमत्तीर्थाचार्यचरणसेविना
श्रीश्रीनिवासेन रचितायां श्रीमत्तत्वप्रकाशिकावाक्यार्थमुक्तावल्यां

अत्र प्रथमे अङ्गदेवतोपासनाभावे हेतूक्तिः । द्वितीये तदुपलम्भकश्रु
सूत्रक्रमः ॥

इति तत्वप्रकाशिकाटीकायां तत्वसुबोधिन्यां
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ सत्यो ज्ञान इति श्रुतौ देवैस्तथोपासनं कार्यं न
दर्शनाच्चैवमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्तत्वप्रकाशिकावाक्यार्थतत्त्वमंजर्यां श्रीनिवासविरचितायां
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

१. पुरुषार्थाधिकरणम्

ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन्पाद उच्यते —

।। ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॐ ।। १ ।।

यद्दर्शनार्थमुपासनोक्ता तस्माद्दर्शनात्सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरिति बादरायणो मन्यते 'यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्वः कामयते यांश्च कामान् तं तं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकाम' (मु.उ.३-१-१०) इति शब्दात्।

तत्त्वप्रदीपिका

ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन्पाद उच्यते । अयमर्थः । उक्तोपासनासमुन्नाहपरिपाकसमुत्पन्नस्य दर्शनस्य महिमाऽस्मिन्नारभ्यमाणे चतुर्थे पादेऽनुवर्ण्यते । पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायण यस्य विष्णोर्दर्शनार्थमुपासनोक्ता तस्माद्दर्शनात् । तस्य प्रसादात्सञ्जाताद्दर्शनात्सर्वपुरुषार्थप्र रुच्यते–''यं यं लोकं मनसा संविभाती''त्यादौ । सा च तस्माद्विष्णोर्दृष्टादिति भावः । न चैत नसामर्थ्यं न भवति । विषयमपेक्ष्य विवक्षितत्वात् विचक्षणसमाजाधिराजेन । बादरायण इति रतानामधिकतयाऽऽश्रयत्वेन भगवत्तमो वेदेश्वर उच्यते । संविभाति मनुते । भा ज्ञान इति धातो

तत्त्वप्रकाशिका

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः । एतत्पादार्थं दर्श ।। ज्ञानेति ।। भगवदपरोक्षज्ञानार्थमुपासनोक्ता तज्ज्ञानं तया भवति इति चोक्तम् । तस्य ज्ञा सामर्थ्यमत्रोच्यत इत्यर्थः । अत्रादौ ब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसाधनत्वमहिम्नो वर्णना शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथा न तत्रातिशयेन प्रवृत्तिः स्यादिति तद्वर्णनीयम् । उपासनसाध्यतया ज्ञानमत्र विषयः । किं 'मोक्षमात्रसाधनमुत फलान्तरस्यापि साधनम्' इति सन्देह निरवधारणमुक्तिसाधनत्वोक्तेरुभयथा संभवः सन्देहबीजम् । ज्ञानं मोक्षमात्रसाधनमिति पक्षः । ज्ञानिनां मोक्षेतरपुरुषार्थेषु विरक्तत्वेन तदिच्छाया एवाभावात् । 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचि ब्राह्मणो निर्वेदमायात्' 'प्रजहाति यदा कामान्' इत्यादेः । इच्छाभावेऽपि तत्प्राप्तौ पुरुषार्थत्वम स्यात् । अतो ज्ञानस्य मोक्षमात्रसाधनत्वान्न तत्सर्वथाऽऽपाद्यमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रमुप

इत्यर्थः । संविभाति इच्छति । जयते प्राप्नोति । न च श्रुत्यादिना ज्ञानिनां मोक्षेतरपुरुपार्थेच्छाभावान्न ज्ञानात्सर्वपुरुपार्थप्राप्तिरिति युक्तम् । श्रुत्यादेः प्रायेण ज्ञानिनामन्येच्छाभावपरत्वात् । अस्माभिस्तु श्रुत्यवलम्बेन यस्य सौभरिकर्दमादिवद्भवतीच्छा तस्य ज्ञानादेव सर्वपुरुपार्थप्राप्तिर्भवतीत्यभ्युपगमात् ॥ १ ॥

गुर्वर्थदीपिका

उपासनाफलीभूतापरोक्षज्ञाने मोक्षसाधनत्वस्य मन्दाधिकारिणामपि रुच्युत्पादनाय प्रसङ्गसङ्गत्या प्राक् निरूपितत्वादिदानीं तु तस्यैव ज्ञानस्य मोक्षेतरपुरुषार्थसाधनत्वमप्यस्तीति ज्ञानमाहात्म्यप्रतिपादनाय ''पुरुषार्थोऽतः शब्दा''दिति सूत्रम् । एतदेवाभिप्रेत्य ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन्पाद उच्यत इति भाष्यं च । निरवधारणमुक्तिसाधनत्वोक्तेरित्यत्र ज्ञानं मुक्तेरेव साधनमित्यवधारणरहितसाधनत्वोक्तेरित्यर्थः । यद्यपि विद्यैवेत्युक्तज्ञानमेव अत इति परामृष्टुं शक्यते तथापि पूर्वोत्तरपादयोस्सङ्गतिसूचनाय यस्य दर्शनस्यार्थ इत्युक्तम् । इच्छाभावादित्यत्रेच्छाभावप्रतिपादनादित्यर्थः । तस्य ज्ञानादेवेत्यत्र ज्ञानोत्तरकालं प्रारब्धकर्मणैव भोगो भविष्यति किं ज्ञानेनेति चेन्न क्रमिककालपरिपाकानां कर्मणां क्रमिकदेहप्रापकत्वेऽपि युगपत्कायव्यूहसम्पादनं ज्ञानमहिम्नैव न कर्मणा । ज्ञानेन प्रारब्धकर्मणामप्युपमर्दस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतस्सुष्ठूक्तं ''पुरुषार्थोऽतश्शब्दा''दिति ज्ञेयम् ।

भावबोधः

ओं पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ओं ॥ १ ॥ ''अस्मिन्'' इति भाष्ये ''इदं'' शब्दप्रयोगः पूर्वपादेनास्य पादस्य सङ्गतिप्रदर्शनार्थ इत्यभिप्रेत्याह– भगवदपरोक्षेति । उक्तं ''विद्यैव तु निर्धारणादित्यत्र'' इत्यर्थः । सामर्थ्यमिति । स्वर्गाद्यशेषपुरुषार्थसाधनत्वादिरूपमित्यर्थः । सर्वपुरुषार्थसाधनत्वमहिम्न इति । पूर्वाधिकरणे ''दर्शनाच्च'' इत्यनेनोक्तश्रुतिरूपप्रमाणमेवात्रापि ज्ञानस्याशेषपुरुषार्थसाधनत्वे ''शब्दात्'' इत्यनेनोच्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किमित्यादि । अत्र ज्ञानं किं मोक्षमात्रसाधनमुत स्वर्गादिफलान्तरस्यापि साधनमिति चिन्ता । तदर्थं ज्ञानिनां मोक्षेतरपुरुषार्थेच्छा नास्त्युत अस्तीति। तदर्थं ''परीक्ष्य लोकान्,'' ''प्रजहाति यदा कामान्'' इत्यादिवाक्यं किं निरवकाशमुत सावकाशमिति । ज्ञानस्याशेषपुरुषार्थसाधनत्वेऽपि किं ज्ञानकर्मणोः परस्परशेषशेषिभावो न संभवत्युत संभवतीति । तदर्थं तदुभयप्रतिपादकप्रमाणानां किं समानविषयत्वेन विरोध उत भिन्नविषयत्वेनविरोध इति । निरवधारणेति । ''विद्यैव तु निर्धारणात्'' इत्यत्र ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वोक्त्यापि [illegible]

(भावबोध:)

भाव: । ज्ञानिन: औदार्यान्मोक्षादन्यफलेच्छाया एवासंभवात्तदुक्ति: प्रशंसामात्रमिति न
विवरणं मनसि निधायाह– ज्ञानिनामिति । सूत्रे ''अत:'' इत्यस्य पूर्वप्रकृतपराम
त्वोपपादनाय प्रवृत्तं यद्दर्शनार्थमिति भाष्यं व्याचष्टे– यस्येति । सूत्रे ''सर्व'' शब्दाश्र
कथं भाष्ये सर्वपुरुषार्थेत्युक्तमित्यत: पुरुषार्थशब्दसामर्थ्यादेव तल्लब्धमित्यभिप्रेत्
पुरुषैरिति । प्रायशो न संभवत्येव कस्यचित् सौभर्यादिवद्भवति चेज्ज्ञानेनैवाशेषमी
भवतीति व्यवस्थोपपत्तेरिति न्यायविवरणं मनसि निधायाह– श्रुत्यादे: प्रायेणेति ।

भावदीप:

॥ ॐ पुरुषार्थोऽतश्शब्दादिति बादरायण: ॐ ॥ १ ॥ कतिचिन्नयैरुच्यत
भ्रमनिरासायाह ॥ एतत्पादार्थमिति ॥ एतत्प्रदर्शनं च ''वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनो
यदा भवेत् । आपरोक्ष्यं भवेद्विष्णोरि''त्यनुभाष्योक्तदिशा पूर्वपादेनास्य पा
संगत्युक्त्यर्थमिति भावेन संगतिपरतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ भगवदिति ॥ उक्तेति
तन्निर्धारणार्थनियम इत्यादौ तथा निर्णयादिति भाव: ॥ उक्तमिति ॥ तत्रैवेत्यर्थ
यद्वोपासनयैव ज्ञानं न तु कर्मत इत्येतत् साधनं ज्ञानसंपत्तौ प्रधानमिति जिज्ञासासूत्र
प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासादित्यत्र चेत्यर्थ: । एतच्च तया ज्ञानं जायते न तु कर्मत इत्येत
क्त्वा सामर्थ्योक्तिरयुक्तेति शंकाव्युदासाय ॥ सामर्थ्यमिति ॥ सर्वपुमर्थहेतुत्वपापा
करत्वयोग्यजनमात्रलभ्यत्वसन्निधिमात्रेण फलसंपादकत्वादिसामर्थ्यमित्यर्थ: । अस्मिन्नित
आद्याधिकरण इति सामर्थ्यमित्यस्य सर्वपुरुषार्थहेतुत्वरूपमहिमेत्यर्थमुपेत्यांतर्भावसंग
सूचकत्वमभ्युपेत्याह ॥ अत्रादाविति ॥ ब्रह्मेति शास्त्रे साधनेत्यध्याये ज्ञानस्य महिम्न
पादेऽन्तर्भाव उपपादितो ज्ञेय: । एवमग्रेऽपि प्रतिनयं बोध्यम् ॥ निरवधारणेति ॥ न
पंथा इति दृष्ट्वैव तमित्यवधारणेऽपि तं विद्वानमृत एव भवतीति । दृष्ट्वैव तं मुच्यत एव
फलांतरं प्राप्नोतीत्येवंरूपावधारणं विनोक्तिरित्यर्थ: । ज्ञानिन: औदार्यान्मोक्षाद
फलेच्छाया एवासंभवादित्यन्यत्रोक्तहेतुमाह ॥ ज्ञानिनामिति ॥ असिद्धिनिरासाय औद
शब्दार्थतया विरक्तत्वेनेत्युपपादकोक्ति: । कथं ज्ञानिनो विरक्तत्वमित्यतो वैराग
ज्ञानपूर्वभावित्वादिति भावेन तत्र श्रुतिस्मृती आह ॥ परीक्ष्येति ॥ श्रुत्यर्थो जिज्ञास
व्यक्त: । सर्वान्पार्थ मनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्ट: स्थितप्रज्ञस्तदोच्यत इति द्वि
गीतोक्तेरित्यर्थ: । हेतोरप्रयोजकत्वं निराह ॥ इच्छेति ॥ अत इति ॥ ज्ञानिन: फलांत
निच्छुत्वादनिष्टस्य चापुरुषार्थत्वादित्यर्थ: । तस्माद्दर्शनादित्यंतभाष्यं सौत्रात:शब्दारूढं
यदिषयदर्शनार्थमिति धीनिरासाय भाष्यं व्याचष्टे ॥ यस्येति ॥

(भावदीपः)

अस्माभिस्त्वित्यादिनाऽग्रे व्यक्तः । यद्यपि संविभाति मनुते भा ज्ञान इ
तत्वप्रदीपोक्तिस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वात्प्रकृतोपयोगायाह ॥ संविभाति
प्रागुक्तशंकामनूद्य तन्निवर्तकतया प्रायशो न संभवत्येवेत्यन्यत्रोक्तं योजयि
श्रुत्यादिनेति ॥ परीक्ष्येति श्रुत्यादिना इच्छाभावावगमादित्यर्थः । कस्यचित्
संभवतीति चेत् ज्ञानेनैवाशेषमभीप्सितं भवतीत्यन्यत्रोक्तं सौत्रपुरुषार्थपदभावं प्र
व्यनक्ति ॥ अस्माभिस्त्विति ॥ सौभरिकर्दमेति ॥ व्यक्तमेतन्नवमस्कंधे ।
विप्रः कन्यामेकामयाचतेत्यादिना । तथा तृतीयस्कंधे । प्रियायाः प्रियम
योगमास्थित इत्यादिना ॥ १ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॐ ३-४-१ ॥ एतत्पादार्थमि
स्यैकार्थत्वात्पादभेदः किंनिबन्धनः इत्यतः साधनेऽप्यवान्तरभेदादिति भावेनेि
तज्ज्ञानं तया भवतीति चोक्तमिति । तन्निर्धारणार्थनियम इत्यादावु
सर्वपुरुषार्थेति । अपवर्गस्येव स्वर्गाद्यशेषपुरुषार्थस्यापि साधनत्वमहिम्न
देवानामेवाङ्गाश्रितत्वेन तदङ्गे उपसंहारेऽधिकार इति कथनप्रसङ्गात्
तादृशोपासनाजन्यापरोक्षज्ञानेन सकलपुरुषार्थावाप्तिः । कर्मणा तु तत्फलेऽति
बादरायणीयमतस्य दर्शनाच्चेत्यत्रोक्तश्रुतिरूपप्रमाणेनैवात्र पुरुषार्थोऽतः शब्दा
देशात्तु बादरायणस्यैवं दर्शनादित्यनेनोपन्यासादनन्तरसङ्गतिः । अन्यथा न
च जिज्ञासासूत्रे ज्ञानाय विचारविधानमयुक्तमिति भावः । एवमुत्तरत्रापि ।
ज्ञानं किं मोक्षमात्रसाधनमुत फलान्तरस्यापि साधनमिति चिन्ता । त
मोक्षेतरपुरुषार्थेच्छा नास्त्युतास्तीति । निरवधारणेति । विद्यैव तु निर्धारणा
मुक्तिसाधनत्वोक्तावपि मुक्तिमात्रसाधनत्वस्यानुक्तत्वादिति भावः ।
कामयते यांश्च कामानिति प्रदर्शकेन शब्दादि''ति सूत्रखण्डेन व्यवच्छेद्यमौदा
वैराग्यमित्यर्थत्वेन प्रदर्शयति । ज्ञानिनामिति । यद्यपि परीक्ष्य लोक
जिज्ञासुविषया तथापि कैमुत्येन ज्ञानिनामन्यकामाभावे प्रमाणं भवत्येवे

(वाक्यार्थमुक्तावली)

स्वर्गादीत्यनुक्त्वा पुरुषैरर्थ्यत्वरूपावच्छेदकोक्त्यैव तल्लब्धमित्याह । पुरुषैरिति ।
त्यनेन सूचितं व्यवस्थितिरित्युक्तन्यायं दर्शयन् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् । प्रजह
कामानित्यादेः गतिमाह । श्रुत्यादेरिति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति बादरायणः ॐ ॥ अस्मिन्निति भाष्ये इदं श
पूर्वयोगः पूर्वपदेनास्य संगतिप्रदर्शनार्थ इत्यभिप्रेत्याह । भगवदपरोक्षेति । उक्तं
निर्धारणादित्यत्रेत्यर्थः । सर्वपुरुषार्थत्वसाधनत्वमहिम्न इति । अत्र पूर्वाधिकरणे द
नेनोक्तश्रुतिरूपप्रमाणमेवात्रापि ज्ञानस्याशेषपुरुषार्थसाधनत्वे शब्दादित्यनेनोच्यते इ
संगतिरिति भावः ॥ ननु इच्छाभावेऽपि ज्ञानेनास्तु मुक्तिः ततः पुरुषार्थः तस्यैव
नित्यत आह । इच्छाभावेऽपि इति । पुरुषेच्छाद्युपपादनस्यैव पुरुषार्थत्वात् इति भा
अत इत्यस्य पूर्वप्रकृतपरामर्शोपपादनाय प्रवृत्तं यद्दर्शनार्थमिति भाष्यं व्याचष्टे ।
सूत्रे सर्वशब्दाश्रवाणात् कथं भाष्ये सर्वपुरुषार्थेत्युक्तमित्यतः पुरुषार्थशब्दसामर्थ्यादि
इत्याह । पुरुषैरिति । संविभाति इच्छतीति । संविभाति मनुते भा ज्ञान इति
वर्णकान्तरमुक्तमिति ध्येयम् । श्रुत्यादिनेति । परीक्ष्य लोकान्, प्रजहाति यदा
श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

श्रीरस्तु ॥ पुरुषार्थत्वमेवेति ॥ पुरुषैरर्थ्यस्यैव पुरुषार्थत्वादिति भावः ॥ स
स्वर्गमात्रसाधनात्कर्मणः सकाशादाधिक्येनेत्यर्थः ॥ श्रुत्यादिनेति 'परीक्ष्य
इत्यादिश्रुत्यादिनेत्यर्थः । ॥ इच्छाभावादिति ॥ इच्छाभावावगमादित्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ उक्तमिति ॥ विद्यैव तु निर्धारणादित्यत्रेत्यर्थः ॥ स
॥ स्वर्गापवर्गाद्यशेषपुरुषार्थसाधनत्वादिरूपमित्यर्थः । तथा च कारणनिरू
कार्यनिरूपणादनन्तरसंगतिरिति भावः ॥ निरवधारणेति ॥ विद्यैव तु निर्धा

(वाक्यार्थमञ्जारी)

ॐ पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति बादरायणः ॐ ॥ पुरुषार्थः पुरुषैरर्थ्यः अपेक्ष्यः सर्वो अतः ज्ञानादेव भवति कुतः शब्दात् यं यं लोकमिति श्रुतेरिति बादरायणाचार्यो म इत्यर्थः ॥ सौभरीति ॥ तेन युगपत्पंचाशद्देहग्रहणेन तावत्संख्याकस्त्रीभिः क्रीडनादिति ॥ कर्दमेति ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॐ ॥ २ ॥

अस्त्येव मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्य । स्वर्गादिषु तत्साधनकर्मशेषत्वेन । ' धनाद्देहतो वै गृहाच्च प्राप्स्यन्ति धीरा न त्वधीराः कुतश्चिदि'ति वदति जैमिनिः

तत्त्वप्रदीपिका

शेषत्वादित्यादि सूत्रम् । अस्त्येव मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्यान्यसमुच्चितस्य । स्वर्गादिसाध तत्साधनकर्मशेषत्वेन । तत्र प्राधान्यं कर्मणः । एवं सर्वपुरुषार्थसाधनत्ववादो यथा '' धनादि''त्यादिश्रुतौ धनादिषु कर्मशेषत्वेन स्वर्गादिसाधनत्ववादस्तद्वदिति जैमिनिर्मन्यते । नन सूत्रयोजना सम्यग्भाति । अस्त्येव मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्येति । मोक्षसाधनत्वमपि कर्मशेषत्वे सध्रीचीना । विभाजकाभावात् । उत्तरसूत्रगतिश्च तादृशी दृश्यते । एवं च बहुश्रुत्यनुग्र जैमिनिमतानुयायिनश्च कर्माङ्गत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य पुरुषार्थसाधनत्वमाहुर्न केवलस्य, ब्रह्मवाव कर्मवाक्यैनैकवाक्यतां ब्रुवन्तः । उच्यते । न तावत्सूत्रगतिनिरूपणाय मोक्षे ज्ञानस्य कर्मशे मवगन्तुं शक्यते । भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति, विद्यैव तु निर्धारणात्, दर्श श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाध इत्यादिसूत्रविरोधात्तद्दर्शितश्रुतिविरोधाच्च । न च सूत्राणां श्रु चान्योन्यविरोधेनार्थः प्रत्येतव्यः । न चात्र श्रुतिर्दृश्यते । न च कर्मशेषत्वे ज्ञानस्य जिज्ञासारम्भः सार्थः स्यात् । न च वाच्यं अस्त्वनारम्भणीयत्वं तन्मतसमाश्रयादिति । जैमि आरम्भणीयत्वात् । अन्यथा स्वमतस्यैव स्वाचार्योक्तिविरोधेन शिष्टापरिग्रहप्रसङ्गात् । ''वि षन्ति यज्ञेने''ति च श्रुतिः ॥

यत्तु कैश्चिद्विक्रियते कर्तृत्वेनाऽत्मनः कर्मशेषत्वात्तद्विज्ञानमपि व्रीहिप्रोक्षणादिवद्विषय

कर्मशेषत्वं ब्रूयात् । उक्तं हि समाकर्षाधिकरणेऽन्यार्थमिति सूत्रे परमगुरुभगवन्मतैकदेशमा
जगति शब्दव्यवहारस्य गतिं ब्रुवता जैमिनिना परमात्मज्ञानार्थं कर्मदेवादिकं जगद्वदति वेदर
रिति । जीवात्मनोऽन्यस्य परमेश्वरस्य देवानां च विग्रहिणां नाभ्युपगतिः प्रथमकाण्ड इति न
ईश्वरादिदेवतानभ्युपगमे उद्देश्याभावात्तत्तदुद्देशेन यागासम्भवात्, तद्विधेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । अभ
च जैमिनिर्देवतास्वरूपादिकम् । तत्प्राधान्यं हि सप्रमाणकं नवमाध्याये सूत्रयामास 'देवत
प्रयोजयेदतिथिवत् भोजनस्य तदर्थत्वात्,' 'स्मृतेरुपचारादन्यार्थदर्शनाच्च,' 'आर्थापत्त्याच्चे'ति

ननु पूर्वपक्षसूत्राण्येतानि । तथा हि– देवताविग्रहादिवादिनां पक्षं सविस्तरमन
त्यैतैर्निरस्यति चोत्तरत्र– "अपि वाशब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्यात् गुणत्वे देवताश्रुति"रि
मैवम् । बहुप्रमाणोपन्यासाद्देवताप्राधान्यपक्षेऽपि वेत्यन्यपक्षेऽरुचिसूचनाच्च देवताप्राधान्यपक्ष
प्रेयानिति गम्यते । अन्योऽपि पक्षो दर्शितः कर्मैकभक्तप्राकृतजनच्छन्दानुवृत्त्या । तत्रापि प्रा
ब्रुवता न देवताविग्रहाद्यभावोऽभिप्रेतः । विद्यमानस्य हि देवतादेः स्रुगाज्यवल्लयादिवद्गुणत्व
यथाश्रुतं सम्भवेत् । "गुणत्वे देवताश्रुति"रिति हि तत्र चाऽह । न च विग्रहादिकं तत्प्रमा
चोपन्यस्तानि प्रत्याचख्यौ । सर्वं प्रत्याचख्यावुत्तरभाष्य इति चेत्, उत्सूत्रं प्रत्याख्यानप्रयत्नेऽपि
न महर्षिः प्रमाणसिद्धं स्वसिद्धान्तं परित्यजति । यदिह फलं ददाति तत्प्रयोजक
प्रत्याख्यानप्रयत्नोऽपि ह्याह । देवतार्थता यागस्य गम्यते । फलार्थताऽपि तु न प्रतिषिध्यते । फ
पुरुषार्थः । पुरुषार्थाय च नः प्रवृत्तिरिति चाऽह ॥

यजिर्देवतापूजा, सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यत इति च न लोकवदिह भवति । पूज्य
पूजाप्रधानकं यद्धि फलवत्तन्नः प्रयोजकम् । तस्माद्यज्ञकर्म प्रधानमिति चेन्न । तत्पूजात्म
कर्मणस्तदधीनमेव फलवत्त्वं, देवतैव हि फलदा, अतस्तज्ज्ञानपूर्विकैव तत्पूजा युक्ता । "
देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन् यां ह्यन्यमना वाच वदत्यसुर्या वै
वागदेवजुष्टा, आहुतिभिरेव देवताः प्रीणाति तस्मै प्रीता इषमूर्जं नियच्छन्ती"ति हि श्रुतयः ।
इज्जनेन स विशा स जन्मना" "पुण्येन पुण्यं लोकं नयति" "एष ह्येव साधुकर्म कारय
"जगृम्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तमि"त्यादि च । तदन्यार्थवचनं देवताविग्रहभोजनप्रसादे
फलदानाद्यवगमयितुं नालमिति चेत् । अपूर्वार्थो विधिः क्रियाकर्तव्यतां कथमवगमयेत् । यदि
वा कथं पय आदिकं । स्युत्यादिरूपतयाऽविधिपरत्वादयथार्थत्वमर्थवादादीनमिति चेन्न । प्रम
विरोधेऽपि वचनानां दशदाडिमादिवाक्यवदयथार्थत्वाङ्गीकारे यज्ञकर्मणः फलवत्त्वश्रुतिः
विश्वसनीया स्यात् । नच ते वदन्ति शतवत्सहस्रवदित्यादेरयथात्वम् । तादृशानामभिमानि
ताविषयत्वं ह्यसीषधाम । विग्रहादिवचनानां विद्यमानवादत्वेऽपि न विरुद्धं स्तुतित्वम् ।
तुविग्रीवादिपदानां तत्तदर्थवचने वाक्यभेदः । "अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा क्रीणा
त्यादिवदेकवाक्यतोपपत्तेः । देवताद्यभाववादिनश्चास्येन्द्राग्न्यादिस्वरूपवादी वेदो वाच्यरहितत

(तत्त्वप्रदीपिका)

नास्माभिर्देवतास्वरूपं प्रतिषिध्यते विग्रहाद्येवेति चेन्न । स्वरूपेऽपि स्वोक्तन्यायेनैव प्रम
भावस्याभिप्रेतत्वात् । इन्द्रो नाम कश्चिदस्तीत्यत्र च श्रुतिरेव हि प्रमाणम् । तथा च तत्र
श्रूयमाणाः कथमप्रमाणकाः स्युः । अतो देवतादिनिरासप्रयासो व्यर्थः । न शोभते च वैदिकान
जैमिनिस्तु धर्ममीमांसको न तत्प्रत्याचख्यावित्याख्यातम् । देवतामीमांसा तु भगवतैवाऽ
णीयेति न स्वयमारेभे । नानादरात् । तस्मात्परमात्मज्ञानार्थं कर्मदेवतादिकं वदति वेद
जैमिनिवादो युक्तः । तत्र पुनः प्रकारविशेषाः शिष्यान्तरचिन्तिताः ॥

ननु कौशीतकिब्राह्मणगतबालाक्यजातशत्रुसंवादसमन्वयप्रतिपादनेन तत्र जीवप्राधान्यं नि
परमात्मज्ञापनार्थं ''एष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते'' इत्यादिको जीवपरामर्श इति वदति जैमिनि
केचिदन्यार्थमित्यादिसूत्रं योजयन्ति । मैवम् । जीवस्य परमात्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमे स्वसिद्धा
विरोधात् । न स्वसिद्धान्तोऽयं जैमिनेरेवेति चेन्न । अप्रत्युक्तत्वात् । एवं च नेष्टसिद्धिः । उ
आश्मरथ्यौडुलोमिपक्षयोर्भेदस्पर्शित्वमुपन्यस्य भेदलेशस्याप्यविषह्यत्वेनाभेदविषयत्वेनोपन्यस्
काशकृत्स्नमतमेव हि स्वाभिमतमिति परिजल्पितम् । अन्यत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतस्य सम्यग्ज्ञाप
जीवपरामर्श इति चेद्ब्रूयात्स स्वयं ब्रह्मात्मदर्शी कस्येदं व्याचक्षीत । स्वप्रस्थवदन्यं ददर्शेति चे
प्रबुद्धस्य तदभावात् । अप्रबुद्धत्वेन तद्वचनं पुमर्थेच्छवो गृह्णीयुः । प्रपञ्चितं चैतत्प्रागेव प्रथमाध्य
समन्वयादन्यद्वक्तुमयुक्तमित्युक्तमिति चेत्सत्यम् । अत एव सामान्यतः प्रतिज्ञातं समन्वयं प्रतिवे
प्रतिपदादिकं च प्रतिपाद्य अन्ततो निगमयाञ्चक्रे ''एतेन सर्वे व्याख्याता'' इति सर्वशब्दसमन्
मिति ब्रूमः ॥

न च वाच्यं एतेन सांख्यनिराकरणोक्तन्यायेनावशिष्टा अप्यण्वादिकारणवादिनस्सर्वे
निराकृता व्याख्याता इति सूत्रयोजनेति । समन्वयसम्बन्धादृते केवलसांख्यनिराकरणस्यैव
मञ्जसत्वात् । प्रधानस्य वैदिकत्वं निराक्रियत इति चेन्न । महदादिविकारवतः परतन्
प्रधानस्यामुख्यार्थतया वैदिकत्वाविरोधात् । स्वतन्त्रं तूपरिष्टात्प्रत्यादिष्टम् । अतः सर्वशब्
ब्रह्मणि प्रवृत्तिप्रतिपादने तैर्जगति व्यवहारस्य सर्वजनीनस्य गतिर्वक्तव्येति तदर्थं युक्तं समाकर्ष
कथनम् । अधिकारिभेदान्मतभेद इत्यवादि । न च वाक्यान्वयादित्यधिकरणान्तरकल्पना यु
विवेचकाभावात् । एकाधिकरणत्व उक्तसम्बन्धसम्भवाच्च । कर्मादिवाक्यानां शिष्यान्तरम
परमात्मसम्बन्धकथनस्य युक्तत्वात् । तत्पक्षे भगवतः स्वमताभावप्रसङ्गाच्च । काशकृत्स्नीयं म
स्वीक्रियत इति चेत्, काशकृत्स्नस्तावत्किं मन्यते? जीवेशैक्यमिति चेन्न । दत्तोत्तरत्वा
तद्यवस्थितिशब्दस्तद्वाचक इति ॥

(तत्त्वप्रदीपिका)

द्रष्टव्यत्वादिनोपदिश्यमानो जीवः परमात्मा वेत्याकांक्षायां प्रियसंसूचितेन जीवेनोपक्र
एवेत्याशंक्य वाक्यस्यावयवशः परमात्मन्येवान्वयात्स एव द्रष्टव्यत्वादिनोपदिश्यत इति प्र
सिद्धान्ते प्रियसंसूचितेन जीवेनोपक्रमस्य गतिरुच्यते– ''प्रतिज्ञासिद्धेरि''त्यादिसूत्रे । ''आ
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति'' इदं सर्वं यदयमात्मे''ति प्रतिज्ञासिध्यर्थमभेदांशेनो
इत्याश्मरथ्यः । देहेन्द्रियाद्युपाधिबद्धस्य ज्ञानध्यानयोगेन तस्मादुत्क्रमिष्यतो ब्रह्मभावप्राप्ते
नोपक्रमः कृत इत्यौडुलोमिः । परस्यैव जीवरूपेणाप्यवस्थितेरभेदेनोपक्रम इति काशकृत्स्नो म
अधिकृतः पर एव जीव इति तन्मतं भवतीति तदनुसृतमाश्मरथ्येन । भेदांशस्याप्यभ्युपगत
द्वितीयपक्षस्य चावस्थापेक्षया भेदाभेदप्रणयित्वादिति ॥

अत्र ब्रमः । नात्र जीवेनोपक्रमोऽस्ति । येन तद्गतिरन्विष्येत । परमात्मन एव
प्रियत्वमुच्यते यतस्तत्प्रियत्वेनैवान्यस्य प्रियत्वं भवति । तथाच भागवते–

''प्राणबुद्धिमनःखात्मदेहापत्यधनादयः ।
यत्सम्पर्कात्प्रिया आसंस्ततः को न्वपरः प्रिय'' इति ।

तत्र ह्यात्मनोऽपि परमात्मार्थे प्रियत्वमुदितम् । आव्याकृतब्राह्मणे च ''आत्मेत्येवोपासीते
परमात्मानमुपास्यत्वेनोपदिश्य ''अनेन ह्येतत्सर्वं वेदे''त्यादिना तत्प्रसादात्सर्वज्ञत्वादिक
''तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादि''ति तस्य सर्वतः प्रेष्ठत्वं कथयति ॥

''स एष विष्णुर्भगवान् पुत्राद्वित्तात्तथाऽऽत्मनः ।
अन्यस्मादपि सर्वस्मात्प्रेष्ठ एव स्वभावतः ॥
आत्मनोऽपि प्रियत्वं तु तेनैव कृतमञ्जसा ।
आत्मनो निरयायैव कुर्यात्कर्माणि नित्यशः ॥
यतोऽतस्स्वात्मनश्चापि स्वाप्रियत्वमुदाहृतम् ।
स चेदप्रियकृद्विष्णुर्नाऽत्माऽपि प्रियतां व्रजेत् ॥
अस्मिन्प्रिये प्रियं सर्वं तस्मादेकः प्रियो हरिः ।
स चाऽत्मशब्देनोद्दिष्टो यस्मादात्तगुणः प्रभुरि''त्याध्यात्मे ॥

अतो जीवेनोपक्रमस्य गतिरुच्यत इत्येतद्दुरुक्तम् ॥

न च बहुभिस्सूत्रैस्तत्र तत्राभेदाशङ्कां निरस्य प्रतिपादितभेदस्य भगवतः शि
काशकृत्स्नस्याभेदाभिप्रायो भवति । तद्भावे च स्वसिद्धान्तं किं न पृथक् सूत्रयेत् ।
पूर्वपक्षपर्यवसानं निर्णयशास्त्रे शोभत इत्यास्तां विस्तरः । अतः स सन्देहो व्य
[illegible]

(तत्त्वप्रदीपिका)

मोक्षसाधने कर्मशेषत्वं ब्रूयुस्ते न जैमिनिमतमनुसरन्तीत्यवोचाम । अकुशला व्युत्पत्तावबोद्धारो विधिशेषाणामकर्तारः परमधर्माणामगन्तारः फलवितानानामित्यस्याः पदव्या दूरतो निरस्ता इति न किल पुरस्तात्प्रास्तविषय ॥

तत्त्वप्रकाशिका

एतमर्थमाक्षिपत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ शेषत्वादिति ॥ यदुक्तं मोक्षादिसमस्तपुरुषार्थसाधनं ज्ञानमिति तत्रास्तु ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं न तु स्वर्गादिसाधनत्वम् । तत्साधनं तु कर्मैव । न चैवं यं यं लोकमिति ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसाधनत्ववादविरोधः । ज्ञानस्यापि कर्मशेषत्वेन स्वर्गादि-साधनत्वाभ्युपगमात् । न च वाच्यं ज्ञानस्य कर्मशेषत्वाभ्युपगमेऽपि पुरुषार्थवादविरोधानतिवृत्तिः । पुरुषार्थवादे ज्ञानस्य प्राधान्यदर्शनात् । न हि शेषत्वे तथा प्रयोगो दृष्ट इति । स्वर्गसाधनकर्मशेषेऽपि धनादौ स्वर्गं धनादिति प्राधान्यप्रयोगदर्शनात् । तद्वदत्राप्युपपत्तेरिति जैमिनिराचार्यो मन्यत इति भावः । अत्र ज्ञानस्य कर्मशेषत्वं नाम कर्मणैव सिध्यत्स्वर्गस्याधिक्यापादकत्वम् ॥ २ ॥

गुर्वर्थदीपिका

स्वर्गं धनादितीत्यस्य स्वर्गं धनादिति वाक्येनेत्यर्थः ।

भावबोधः

प्राधान्यदर्शनादिति । ''ज्ञानादेव स्वर्गः'' इत्यादिनिर्देशबलादिति भावः ॥ ननु धनादेर्यज्ञादिकर्मजनकत्वेन भवतु तच्छेषत्वं, न ज्ञानस्य; अज्ञानिनामपि यज्ञादिदर्शनेन तस्य तदजनकत्वादित्यत आह– अत्र ज्ञानस्येति । स्वरूपोपकारकस्येव फलोपकारस्यापि प्रयाजादेः शेषत्वदर्शनादिति भावः ।

भावदीपः

॥ ॐ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॐ ॥ एतमिति ॥ अस्माभि-स्त्वित्यादिनोक्तमर्थमित्यर्थः । आक्षिपदित्यापाततः । वस्तुतस्तु देवेतराधिकारिणां ज्ञानस्य मोक्षान्यपुमर्थसाधकत्वं कर्मशेषत्वेनेति प्रतिपादयत्सूत्रमित्यर्थो ज्ञेयः । सर्वान्प्रति साक्षादेव ज्ञानं सर्वपुमर्थहेतुरिति पूर्वसूत्रार्थं भ्रांतिमत्पुरुषाभिप्रायेणाक्षिपदित्युक्तम् । भाष्यं व्याचष्टे ॥

(भावदीपः)

वाच्यमिति ।। वक्ष्यमाणेति पदेनान्वयः ।। पुरुषार्थवादेति ।। यं यं लोकमिति पुरु
साधनत्ववादविरोधेत्यर्थः ।। प्राधान्यदर्शनादिति ।। यं यमिच्छति ज्ञानी तं तमाप्नो
साक्षाद्धेतुत्वप्रतीतेरिति भावः ।। तद्वदत्राप्युपपत्तेरिति ।। तदुक्तिः प्रशंसामात्र
न्यायविवरणोक्तरीत्या ज्ञानप्रशंसार्थत्वेन साक्षाद्धेतुत्वोक्त्युपपत्तेरित्यर्थः । ज्ञानस्य सा
देरिव कर्मस्वरूपानिष्पादकत्वात्कथं तच्छेषत्वमित्यतः तन्निष्पादकत्वाभावेऽपि प्रयाज
वदारादुपकारकत्वरूपं शेषत्वं भविष्यतीत्याह ।। कर्मशेषत्वं नामेति ।। यदेव विद्
श्रुतेरिति भावः ।। २ ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॐ ३-४-२ ।। अस्त्येव म
साधनत्वं ज्ञानस्येत्युपस्कार्यप्रदर्शकभाष्ये मोक्षसाधनत्वमेवास्तीत्येवकारान्वयं मत्वा तद्व
च्छेदार्थं दर्शयति । न त्विति । तत्साधनकर्मेत्यंशस्यार्थमाह । तत्साधनं त्विति ।
पुरुषार्थवादस्य गतिप्रदर्शनात् तत्संगमयितुं तद्व्यवच्छेद्यं विरोधमाशङ्क्य निषेधति
चेति। सूत्रेऽत इत्येतद्विपरिणम्यास्येत्यनुवर्तते । अस्य ज्ञानस्य पुरुषार्थवादः स्वर्ग
पुरुषार्थसाधनत्ववादः शेषत्वात् स्वर्गादिहेतुकर्मशेषत्वात् न साक्षादिति मत्वा प्रवृत्तं ज्ञ
स्वर्गादिसाधनत्वं तत्साधनकर्मशेषत्वेनैवेति भाष्यं व्याचष्टे । ज्ञानस्यापीति । प्राध
दर्शनादिति । ''विशुद्धसत्वः कामयते यांश्च कामान् तान् कामान् जयते तस्माद
ह्यर्चयेद्भूतिकाम'' इति ज्ञानस्यानन्यशेषतया पुरुषार्थसाधनत्वदर्शनात् । कामी यान्क
कामयते इति शेषीभूतकर्मप्राधान्यं प्रतीयेत । तस्मात् कर्मिणमर्चयेदित्यविधिः स्या
नत्वात्मज्ञमर्चयेदिति प्रयोग इति भावः । यथान्येष्वित्यत्र पुरुषार्थवाद इत्यनुवर्तत
व्याचष्टे । स्वर्गसाधनेति । स्वर्गसाधनकर्मशेषेऽपि दक्षिणादिरूपेण दीयमाने धनादौ
केवलदेहसाध्यात् नमस्कारपरिचर्यादेः गृहात् गृहस्थैरनुष्ठीयमानत्वात् ज्योतिष्टोमाद
कर्मसमानयोगक्षेमत्वे स्वर्गं धनादिति धनस्योक्त्या प्राधान्यप्रतीतेरिति भावः।

ननु ज्ञानस्य कर्मशेषत्वं नाम व्रीहिमोक्षणादीनां प्रधानात् पूर्वस्वरूपनिष
वुपयोगित्वेनाङ्गत्ववत् न कर्मस्वरूपोपकारकाङ्गत्वम् । अज्ञानिनामपि कर्मदर्शनात् ।
प्रयाजादिवत् फलसम्पादने सहकारितयाङ्गत्वम् । अज्ञानिकर्मणापि स्वर्गादिदर्शना
तदभावेऽपि फलोत्पत्तौ तस्य सहकारित्वानुपपत्तेः । दक्षिणादेरपूर्वनिष्पत्तावेवाङ्गत्वे दृष्ट
नानगण्याच्च । मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षत

(वाक्यार्थमुक्तावली)

सुखविशेषाधायकत्वं शेषत्वं विवक्षितम् । दृष्टान्तानानुगुण्यादित्यत आह । अत्र ज्ञानस्ये दार्ष्टान्तिक इत्यर्थः । शेषत्वमात्रे दृष्टान्त इति भावः । यद्वा यस्य यागस्य यावद् क्लृप्ता । तावत्याः स्वरूपोपकारकत्वेन कर्मशेषत्वेऽपि तदपेक्षया द्वित्रिगुणाधिक तत्फलेऽतिशयासाधकत्वं न सम्भवत्येवेति तदिह दृष्टान्तत्वेन विवक्षितमित्यदोषः।

तत्त्वसुबोधिनी

विरोधानतिवृत्तिमेव दर्शयति । पुरुषार्थवाद इति प्राधान्यदर्शनादिति । ज्ञानादेव इत्यादीति भावः । ननु दोषत्वेऽप्यस्तु प्राधान्यप्रयोग इत्यत आह । नहीति । ननु ध यज्ञादिकर्मजनकत्वेन भवतु तच्छेषत्वम् । नज्ञानस्य । अज्ञानिनामपि यज्ञादिदर्शनेन तदजनकत्वादिति तत्राह । अत्र ज्ञानस्येति । स्वरूपोपकारकावघातादेरिव फलोप कस्यापि प्रयाजादेः शेषपत्वदर्शनादिति भावः ।

वाक्यार्थविवरणम्

पुरुषार्थवादेति ॥ ज्ञानस्य प्राधान्येन सर्वपुरुषार्थसाधनत्वप्रतिपादक ''यं लोकमि''ति श्रुतिविरोधानतिवृत्तिश्रुतिविरोध एव स्यादित्यर्थः । तदुपपादयति पुरुषार्थवाद इति ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॐ ॥ पुरुषार्थवादः ज्ञाना शेषपुरुषार्थो भवतीत्युक्तिः शेषत्वात् ज्ञानस्य कर्मोपकारकत्वात् कथं यथान्येषु ध कर्मोपकारकत्वेन पुरुषार्थवादस्तथेति जैमिनिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ प्राधान्यदर्शन ॥ ज्ञानादेव स्वर्ग इति निर्देशबलादिति भावः । ननु धानाक्षेती विकर्मजनकत्वेन तच्छेषत्वं न ज्ञानस्याज्ञानिनामपि यज्ञादिदर्शनेन कर्मणस्तदजन्यत्वादित्यत आह ॥ ज्ञानस्येति ॥ स्वरूपोपकारकस्येव फलोपकारकस्यापि प्रयाजादेः शेषत्वदर्शनादिति भा

सूत्रभाष्यम्

तत्त्वप्रदीपिका

उत्तरसूत्रगतिरप्येतादृशी । तद्यथा ''यं यं लोकमि''ति स्पष्टार्थश्रुतेर्दृष्टान्तमात्रावष्टम्भा सङ्कोचकल्पः कष्ट इत्यत आह– आचारदर्शनात् ॥ अपरोक्षज्ञानिनामेव देवानां कर्माचरणं दृश ''यज्ञेन वै देवा ऊर्ध्वाः स्वर्गलोकमायन्'' ''प्रजापतिर्वा एतेनाग्रेऽयजत द्वादशाहेने''त्यादि अतो न ज्ञानेनैव सर्वं समाप्यते ॥

तत्त्वप्रकाशिका

ननु ज्ञानस्यैव सर्वपुरुषार्थसाधनत्वं किं न स्यात् श्रुतिबलात् । कुतः श्रुतेरर्था परिकल्पनेत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ आचारेति ॥ देवास्तावज्ज्ञानिनः । 'नैव दे प्राप्ता ब्रह्मदर्शनवर्जिताः' । इति वचनात् । तेषां च कर्मानुष्ठानं दृश्यते 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त दे इत्यादौ । तथा च ज्ञानस्यैव सर्वपुरुषार्थसाधनत्वे कर्मानुष्ठानवैयर्थ्यं स्यात् । अतो न ज्ञा सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरिति भावः ॥ ३ ॥

भावदीपः

॥ ॐ आचारदर्शनात् ॐ ॥ ३ ॥ सूत्रे चशब्दस्य ज्ञानिनां च देवानामित्यर्थम् शंकानिवर्तकतया सूत्रमवतारयति ॥ नन्विति ॥ तत्वप्रदीपादौ क्वचिदाचारदर्शनादित्येव दृश्यते ॥ श्रुतीति ॥ यं यं लोकमिति श्रुतिबलादित्यर्थः ॥ अर्थांतरेति ॥ कर्मशे रूपेत्यर्थः । यथान्येष्वित्युक्तदृष्टांतमात्रं तु न कल्पकमिति भावः । भाष्यं व्याचष्टे ॥ इति ॥ वचनादिति ॥ द्वितीये गीतातात्पर्योक्तवचनात् । इत्यादावित्यादिपदेन यज्ञमतन्वत । यज्ञेन वै देवा ऊर्ध्वाः स्वर्गमायन्नित्यादिग्रहः । किं तत इत्यतो भावमा तथा चेति ॥ आचारदर्शनस्य वक्ष्यमाणदिशा कर्मशेषत्वरूपसाध्यासाधकतया साध्यांत ॥ अतो न ज्ञानादेवेति ॥ आचारदर्शनादित्यर्थः । आचारदर्शनमेव श्रुतेरर्थांतरकल्पक प्रागुक्तशंकानिवृत्तिरिति भावः ॥ ३ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ आचारदर्शनात् ॐ ३-४-३ ॥ अत्र ज्ञानिनामपि देवादीनामिति शेषः। शेष पुरुषार्थवाद इतिवदिति भावेन प्रवृत्तं ज्ञानिनामपीति भाष्यं व्याचष्टे । देवा इत्यादि देवाः देवपदयोग्याः। पदप्राप्तेः पूर्वमेव ब्रह्मणां शतकालात्तु पूर्वमारब्धसञ्ज्ञया इत्युक्त प्राप्तापरोक्षाः । ब्रह्मदर्शनाभावे पदप्राप्तेरेव निषिद्धत्वात् । तेषां प्राप्तापरोक्षाणां देवत्वयो

(वाक्यार्थमुक्तावली)

देवत्वयोग्यग्रहणस्य देवताधिकरणविरोधः । कर्मणीति सूत्र एव स्पष्टत्वात् । यद्वा श्रुतेः प्राप्तदेवतापदविषयत्वेनार्थान्तरमङ्गीकृत्यैतट्टीकाप्रवृत्तिः । ननु तर्हि ये देवा यज्ञमयजन्त ते महिमानो देवाः नाकं मोक्षं तद्गतानन्दातिशयादिकं सचंते प्राप्नुवन्निति तदर्थोपपत्तेरिति भावः । भाष्ये देवादीनामित्यादिपदेन प्रजापादीनां ग्रहणम् । टीकायामित्यादिपदेन ''यज्ञेन वै देवा ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकमायन् । प्रजापतिर्वा एतेनाग्रे यजत द्वादशाहेने''ति तत्वप्रदीपोदाहृता श्रुतिर्गृह्यते ।

वाक्यार्थविवरणम्

सर्वपुरुषार्थावाप्तिरिति ।। मोक्षतदितरपुरुषार्थावाप्तिरित्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ आचारदर्शनाच्च ॐ ।। यज्ञेनेति श्रुतौ देवानामाचारस्य कर्मानुष्ठानदर्शनाच्च ज्ञानस्य कर्मशेषत्वमित्यर्थः ।।

सूत्रभाष्यम्

।। ॐ तच्छ्रुतेः ॐ ।। ४ ।।

'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'(छां.उ.१-१-१०)**ति शेषत्वश्रुतेः ।। ४ ।।**

तत्त्वप्रदीपिका

तच्छ्रुतेः ।। ''यदेव विद्यया करोती''त्यादौ विदुषः कर्म वीर्यवत्तरमित्युक्तेः कर्मणः स्वकीयस्वर्गादिफलदाने विद्यायाः शेषत्वमीयते ।।

'महिम्ना सारभूतेन विष्णुनाऽज्ञो ज्ञ एव च । कुरुतः कर्म नाज्ञस्य मुक्तिर्ज्ञस्य भवेत्तु सा ।। स्वयोग्यं तु परिज्ञानं यत्तस्योपनिषत्स्मृतमि''ति तार्तीये ।। उपनिषादयतीति चोपनिषत्परमात्मविद्या ।।

तत्त्वप्रकाशिका

नन्वेवमस्तु ज्ञानकर्मणोरुभयोरपि स्वर्गादिसाधनत्वं ज्ञानस्य कर्मशेपत्वं कुत इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ।। तदिति ।। न ज्ञानस्य कर्मशेषत्वाभावः । 'यदेव विद्यया' इति तदभिधायकश्रुतेरिति भावः । उपनिषदा स्वयोग्यया । वीर्यवत्तरमधिकफलसाधनम् ।। ४ ।।

गुर्वर्थदीपिका

यदेव विद्ययेतीत्यत्र 'यदेव विद्यये'ति वाक्य इत्यर्थः । उपनिषदेत्यस्य उप तस्य समीपे उप उपपन्नतया च निषीदति तिष्ठति या सा उपनिषत्स्वयोग्यता तयेत्यर्थः ।

भावदीपः

॥ ॐ तच्छ्रुतेः ॐ ॥ ४ ॥ नन्वेवमिति ॥ देवानामाचारदर्शने सतीत्यर्थः ॥ कर्मशे कुत इति ॥ ज्ञान्याचारस्य ज्ञानकर्मणोः समप्रधानत्वेऽप्युपपत्तेरिति भावः । सूत्रभ स्थहेतोः साध्यमाह ॥ न ज्ञानस्येति ॥ एतेनाद्यसूत्रस्थमतः इतिपदं षष्ठ्यंततया शेषत्व त्यत्रान्वितं सदिहापि ज्ञानस्य शेषत्वमिति साध्यार्पकतयान्वेतीति दर्शितम् । स्वयोग्य परिज्ञानं यत्तस्योपनिषत्स्मृतमित्याद्याध्यायछांदोग्यभाष्यानुरोधेनोपनिषदा विद्ययेत्यन्वय त्यार्थमाह ॥ स्वयोग्ययेति ॥ ४ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

तदिति व्यस्तं समस्तं च पदम् । तस्य कर्मप्रतिज्ञाने शेषत्वश्रुतेः श्रवणात् । यद्वा शेषत्वश्रुतेः सत्वात् तच्छेषत्वमिति सूत्रार्थमाह । न ज्ञानस्येति ॥

तत्त्वसुबोधिनी

स्वयोग्यं तु परिज्ञानं तस्योपनिषत्स्मृतमिति प्रमाणानुसारेण महोपनि विद्ययेत्यन्वयमुपेत्यार्थमाह ॥ स्वयोग्येति ।

वाक्यार्थविवरणम्

उपनिषीदतीत्युपनिषदिति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य स्वयोग्ययेत्युक्तम् ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ तच्छ्रुतेः ॐ ॥ तस्य कर्मप्रतिज्ञानशेषत्वस्य श्रुतेर्यदेवेति श्रवणा तच्छेषत्वमेवेत्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

(सूत्रभाष्यम्)

'कर्मैव देहं दैविकं मानुषं वाऽप्यन्वारभेन्नापरस्तत्र हेतुः ।
भोगांस्तदीयांश्च यथाविभागं ददाति कर्मैव शुभाशुभं यदि'ति माठरश्रुतेश्च
संशब्दः प्राधान्यं दर्शयति ॥ ५ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

समन्वारम्भणात् ॥ नापरस्तत्र हेतुः– अपरो नात्र हेतुरित्यर्थो विष्णोरितरापेक्षया । पर
स्त्वत्र स्वतन्त्रहेतुरिति चार्थसद्भावात् । आरम्भणीयदेहस्यात्र कर्माधीनत्वं विवक्षितं न मो

तत्त्वप्रकाशिका

ननु यथा ज्ञानस्य प्राधान्यं श्रुतमपि न स्वीक्रियते किं तु शेषत्वमेवैवं 'यदेव विद्यय
श्रुतमपि कर्मणः प्राधान्यं नाङ्गीकार्यम् । किं नाम ज्ञानशेषत्वं कर्मणः साम्यं वा
विशेषप्रमाणाभावादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा तदभिमतश्रुतिमुदाहरति ॥ समिति
स्वर्गादिसाधने कर्मणः शेषत्वं साम्यं वा ज्ञानेनाऽपि तु प्राधान्येनारम्भकत्वम् । कुतः । क
कर्मण एव प्राधान्येन स्वर्गाद्यारम्भकत्वश्रुतेरिति भावः । नापरस्तत्र हेतुरिति । कर्मशे
हेतुर्भवति न प्राधान्येन हेतुरस्तीत्यर्थः । ननु कर्मणः स्वर्गाद्यारम्भकत्वमेव सूत्रितं न प्राधा
परस्यापि सिद्धमित्यत आह ॥ संशब्द इति ॥ ५ ॥

भावदीपः

॥ ॐ समन्वारंभणात् ॐ ॥ ५ ॥ सौत्रसंशब्दव्यावर्त्यद्वयं दर्शयन्नवतारय
नन्विति ॥ श्रुतमपीति ॥ यं यमिति श्रुतावित्यर्थः । अन्वारंभणादित्येतद्व्यावर्त्यम
विशेषेति ॥ ज्ञानस्य शेषत्वमित्यनुवृत्तसाध्यस्यात्र विवक्षितार्थोक्तिपूर्वकं भाष्यं व्याचष्टे
स्वर्गादीति ॥ प्रकृतप्रमेयाविरोधकत्वेन श्रौतपदार्थमाह ॥ नापर इति ॥ ५ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ समन्वारम्भणात् ॐ ३-४-५ ॥ साम्यं वेति । मदीयश्रुत्यनादरे ज्ञानस्य
न्यायसाम्ये च त्वदीयश्रुत्यनादरेण कर्मणो ज्ञानशेषत्वं स्यात् । श्रुत्यादरे चोभयोः
भवत । पक्षद्वये च न ज्ञानस्य शेषत्वमिति ...

तत्त्वसुबोधिनी

ननु नापरस्तत्रहेतुरिति भाष्ये कर्मण एव देहस्वर्गादिसाधनत्वमुक्तं तदयुक्तं ज्ञानादि त्वोक्तिविरुद्धत्वादित्यतः तद्व्याचष्टे । कर्मशेषतयेति ।

वाक्यार्थविवरणम्

आरम्भकत्वम् उत्पादकत्वम् ।। कर्मैवेतीति ।। अनेन सम्यक् प्राधान्येन क अन्वारम्भणात् अन्वारम्भकत्वश्रुतेः स्वर्गाद्यारम्भकत्वश्रुतेरिति सूत्रार्थ उक्तो भव ज्ञातव्यम् । भाष्ये 'कर्मैव देह'मिति श्रुतौ शुभशब्देन स्वर्गो ग्राह्यः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ समन्वारंभणात् ॐ ।। कर्मैव देहमिति श्रुतौ देहादेः सर्वस्य कर्मणैव सं प्राध अन्वारंभणादुत्पादनोक्तेः कर्मण एव प्राधान्यमित्यर्थः ।। सिद्धमिति ।। तेन क ज्ञानशेषतया पुरुषार्थहेतुत्वाङ्गीकारादिति भावः ।। फलाभावादिति ।। तथाच तत्रातिशयाधायकत्वमिति भावः ।।

सूत्रभाष्यम्

।। ॐ तद्वतो विधानात् ॐ ।। ६ ।।

'ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि कुर्यादकामः सततं भवेते'ति कमठ ज्ञानवतोऽपि विधानात् ।। ६ ।।

तत्त्वप्रदीपिका

इतश्च ज्ञानकर्मणोः शेषशेषित्वम् ।। तद्वतो विधानात् ।। सदा कुर्यान्नित्यत्वेनोदितानि ।

तत्त्वप्रकाशिका

तथापि न ज्ञानस्य कर्मशेषत्वं युक्तं किं तु स्वयमेव पुरुषार्थहेतुः । कस्मात् । ज्ञानिकृतक फलाभावात् । फलाभावेऽप्याचारस्तु मुक्तवल्लीलयैवेत्याशङ्क्यां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ।। इति ।। न ज्ञानिनां कर्म लीलया मुक्तवत् । येन फलाभावः । ज्ञानी च कर्माणीति ज्ञा

भावदीपः

॥ ॐ तद्वतो विधानात् ॐ ॥ ६ ॥ सौत्रविधानपदव्यावर्त्यं वदन्नवतारयति तथापीति ॥ कर्मणः प्राधान्येऽपीत्यर्थः ॥ स्वयमेवेति ॥ कर्मवत्प्रधानमेवेत्यर्थः आचारेत्यादिसूत्रद्वयोक्तहेतोः का गतिरिति भावेन पृच्छति ॥ कस्मादिति ॥ लीलयैवेति वीर्यवत्तरमित्युक्तिरपि ज्ञानप्रशंसामात्रपरमिति भावः । योग्यसाध्यमध्याहृत्य भाष्यं व्या ॥ न ज्ञानिनामिति ॥ ६ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ तद्वतो विधानात् ॐ ३-४-६ ॥ ज्ञानिकृत कर्मण इति । ज्ञानिकर्मणः फलस हि तस्मिन् फलेऽतिशयाधायकत्वेन पूर्वभाविज्ञानस्य शेषत्वं स्यात् । न चैवम् । क देहमिति श्रुतिस्तु अज्ञानिकृतकर्मविषयमपि सम्भवतीति भावः । सूत्रे तद्वतः ज्ञानिकर्म फलारम्भकत्वमिति वर्तते । तथा च ज्ञानिकर्मणः फलारम्भकत्वमस्त्येव । लीलामात्र कुतः । तद्वतो ज्ञानवतोऽपि कर्मविधानादिति भावेन सूत्रार्थं स्पष्टयति । न ज्ञानिनामिति

तत्त्वसुबोधिनी

विहितत्वे तैस्तु लीलात्वमुक्तं तदप्ययुक्तम् । ज्ञानादेः शेषत्वमित्यत आह । विहितेति अन्यथा ज्ञानावरणस्यापि लीलात्वं स्यादिति भावः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ तद्वतो विधानात् ॐ ॥ ज्ञानी चेति श्रुतौ तद्वतः ज्ञानवतः कर्मविधाना लीलात्वमित्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ नियमाच्च ॐ ॥ ७ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳसमाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नर' (ई. उ. २) इति ॥ ७ ॥

(तत्त्वप्रदीपिका)

''अज्ञस्य कर्म लिप्येत कृष्णोपास्तिमकुर्वतः ।
ज्ञानिनोऽपि यतो ह्रास आनन्दस्य भवेद्ध्रुवम् ।
अतोऽलेपेऽपि लेपः स्यादतः कार्यैव सा सदे''ति नारदीये ॥

तत्त्वप्रकाशिका

न केवलं विहितत्वाज्ज्ञानिनः कर्म न लीलामात्रमपि त्वकरणे प्रत्यवायश्रुतेश्चेत्यर्थप्रतिप सूत्रं पठित्वा तां श्रुतिमुदाहरति ॥ नियमाच्चेति ॥ एवं कर्मकरणे त्वयि कर्म न लिप् इतोऽन्यथाऽकरणे नरे ज्ञानिन्यपि त्वयि पापं कर्म न लिप्यत इति नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

भावदीपः

॥ ॐ नियमाच्च ॐ ॥ ७ ॥ सूत्रे चशब्दादाह ॥ न केवलमिति ॥ नि शब्दार्थोऽकरणे प्रत्यवायेति । ज्ञानिनोऽपि यतो ह्रास आनन्दस्य भवेद्ध्रुवमितीशावा भाष्यदिशा नान्यथेत्यादेरर्थमाह ॥ इतोऽन्यथेति ॥ तस्यार्थोऽकरण इति । न लि इत्यस्यावृत्तिरिति भावः ॥ ७ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ नियमाच्च ॐ ३-४--७ ॥ अकरणे प्रत्यवायेन श्रुत्या कर्मणो नियतत्वाच्चास कर्मणः फलारम्भकत्वं लीलामात्रत्वमिति सूत्रार्थः । एवमित्यनूद्यार्थमाह । कर्मकरणमिति । नरे ज्ञानिन्यपीति । न रीयते न क्षीयत इति व्युत्पत्त्या नरश ज्ञानमुच्यते । तद्वानपि नर इति नरपदेन ज्ञानिलाभ इति ध्येयम् ।

तत्त्वसुबोधिनी

एवमित्यस्यार्थः कर्मकरण इति । अज्ञस्य कर्मलिप्येत कृष्णोपास्तिमकुर्वतः ज्ञानिनोऽपि यतो ह्रास आनन्दस्य भवेद्ध्रुवम् । अतोऽलेपेऽपि लेपः स्यादतः कार्यैव स इति नारदीयवचनमूलकमकुर्वतः कर्म न लिप्यत इति नास्तीति ईशावास्यभाष्यं म निधायाह । नान्यथेतोऽस्तीति । तृतीयपादं व्याचष्टे । अकरण इति । द्वौ नञौ प्र

वाक्यार्थविवरणम्

न रीयते रीङ्क्षय इति धातोर्न क्षीयते पुमान् येन तत् नरं ज्ञानम् । मत्त्वर्थी आद्यजन्तमित्यभिप्रेत्य नरे ज्ञानिनीत्युक्तमित्यवधेयम् । नास्तीति । किन्तु लि एवेत्यर्थः । लेपस्त्वानन्दह्रासः इति ज्ञातव्यम् ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ नियमाच्च ॐ ॥ कुर्वन्नेवति श्रुतौ ज्ञानिनोऽपि कर्मणो नियमकथनात् नियमादक प्रत्यवायप्राप्तेरिति यावत् । न लीलामात्रत्वमित्यर्थः ॥ न लिप्यत इति नास्तीति ॥ लि एवेत्यर्थः । इदं नचिकेतसं प्रति यमवाक्यं न चैवं तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ ज्ञानिनः कर्माश्लेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्तद्विरोध इति वाच्यम् । भिन्नविषयत्वात् । अत्र नर मनुष्याद्युक्तेः वक्ष्यति चैतत् स्पष्टं चतुर्थाधिकरणे ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॐ ॥ ८ ॥

'ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गो ज्ञानादेव सर्वे कामाः सम्पद्यते । अथापि यथा यथा कर्म कुरुते तथा तथाऽधिको भवती'ति कौण्ठरव्यश्रुतेः । युधिष्ठिरादीनां राजसूयादिना फलाधिक्यदर्शनाच्चेति बादरायण(स्य)मतम् ॥८॥

तत्त्वप्रदीपिका

अधिकोपदेशादित्यादिसूत्रम् ॥ ज्ञानादेव सर्वं ज्ञानिनः कर्मभिः स्वर्गादिष्वाधिक्यमि विशेषश्रुतेः । उक्तश्रुतीनामेवं गतिर्बादरायणमते । अन्येषां देवजातीनां स्वर्गजुषां मध युधिष्ठिरादीनां राजसूयादिना फलाधिक्यदर्शनात् । उक्तं हि स्वर्गारोहणके–

''राजसूयजितान् लोकानश्वमेधाभिवर्धितान् ।
प्राप्नुहि त्वं महाभाग तपसश्च फलं महदि''त्यादि ॥

(तत्त्वप्रकाशिका)

ज्ञानिनामाचारवैयर्थ्यं विध्याद्यनुपपत्तिश्चेति वाच्यम् । ज्ञानादेव जायमाने पुरुषार्थे कर्मणा शयापादकत्वेन ज्ञानशेषत्वात् । ज्ञानादेव फलप्राप्तिः कर्मणस्तु फलेऽतिशयाधायकत्वेन शेषत्व कुतः । ज्ञानादेवेति श्रुतेर्लिङ्गदर्शनाच्चेति भगवतो बादरायणस्य मतमिति भावः ॥ ८ ॥

भावबोधः

सूत्रे "अधिकोपदेशात्" इत्यस्य ज्ञानफले स्वर्गे कर्मणाऽधिक्यं भवतीति प्रतिपा श्रुतेरित्यर्थत्वम् । "तद्दर्शनात्" इत्यस्य ज्ञानिकृतकर्मणा ज्ञानफले आधिक्यस लिङ्गस्य दर्शनादित्यर्थत्वम् । "तु"शब्दः "च"शब्दार्थः । तस्य "दर्शनाच्च" इत इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तम् । ज्ञानादेवेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे– ज्ञानादेवेति ।

भावदीपः

॥ ॐ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॐ ॥ ८ ॥ स्वमतमिति देवरूपोत्तमाधिकार्यपेक्षया साक्षादेव सर्वपुमर्थहेतुत्वमितीत्यर्थः । एवं तदिति सौत्रत परामर्शं दर्शयति ॥ यदुक्तमिति ॥ पुरुषार्थोऽत इत्यत्रेत्यर्थः । सौत्रपदयोरनुवाद तदेवमिति ॥ एवंपदार्थमाह ॥ तथैवेति ॥ तात्पर्यार्थमाह ॥ न त्विति ॥ श्रुतेरित्यंत पूर्वोक्तशङ्कानिवर्तकतया तात्पर्यतो व्याचष्टे ॥ न चैवमिति ॥ विध्यादीत्यादि नियमाच्चेत्युक्तनियमो ग्राह्यः ॥ फलप्राप्तिरिति ॥ स्वर्गादिसर्वफलप्राप्तिरित्यर्थ युधिष्ठिरेत्यादेरर्थो लिङ्गदर्शनाच्चेति । राजसूयादिना फलाधिक्यरूपलिंगदर्शनाच्चेत्यर्थ पूर्वस्माच्चशब्दानुवृत्तिरिति भावः । एतच्च विवृतं तत्वप्रदीपे । उक्तं च स्वर्गारोहि राजसूयार्जितांल्लोकानश्वमेधाभिवर्धितान् । प्राप्नुहि त्वं महाभाग तपसश्च महदित्यादिग्रन्थेन ॥ ८ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॐ ३-४-८ ॥ तुशब्दोऽवधार तदिति बुद्ध्या विवेकेनानुवर्तते । तथा च तदेवमेवेति पर्यवसन्नम् । तस्यार्थम यदुक्तमिति । पुरुषार्थसूत्रे यदुक्तमित्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यमुक्तं न त्वि ज्ञानशेषत्वादिति । नाचारवैयर्थ्यादिकमित्यन्वयः । एतेनाधिकेति भावप्रधानम् । ज्ञा आधिक्याय यज्ञेन यज्ञमयजन्त । ज्ञानी च कर्माणि । कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्

सूत्रोपात्तयोः यदेव विद्यया करोति कर्मैव देहमिति श्रुत्योर्बादरायणेन गत्यर्थदर्शनस्यादि उत्तरत्र स्पुटीभविष्यति । ज्ञानादेवेति श्रुतेरिति । एतेनाधिकोपदेशादित्यस्य ज्ञान कर्मणोऽधिकस्योपदेशात् कर्मणो ज्ञानशेषत्वोपदेशादित्यर्थान्तरमुक्तं भवति । ति दर्शनाच्चेति । एतेन तुशब्दश्चशब्दार्थः सन् तद्दर्शनाच्चेत्यप्यन्वेति । ततश्च तत् तत्र ज्ञान कर्मणोऽतिशयापादकत्वेन शेषत्वमित्यस्य तादृशस्य युधिष्ठिरादिराजसूयादिफलाधिक्या लिङ्गस्य ''राजासूयार्जितान् लोकान् अश्वमेधाभिवर्धितान् । प्राप्नुहि त्वं महाभाग तप महाफलं'' इति स्वर्गारोहणपर्वणि दर्शनाच्चेत्यर्थः । ज्ञानिकर्मजातीये एकत्वं तथ तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति न्यायेन सर्वत्राप्येवमित्यत्र लिङ्गमिति भावः ।

तत्त्वसुबोधिनी

सूत्रे अधिकोपदेशादित्यस्य ज्ञानफले कर्मणा आधिक्यं भवति । तत्प्रतिपाद श्रुतेरित्यर्थत्वं तद्दर्शनादित्यत्र तच्छब्दस्य तेन तस्मिन् अस्येति अज्ञानिकृतकर्मणा ज्ञान आधिक्यरूपलिंगस्य दर्शनादित्यर्थे तुशब्दश्चब्दार्थः । तस्य दर्शनाच्चेत्यन्वयमभि प्रवृत्तम् । ज्ञानादेवेति भाष्यं व्याचष्टे । ज्ञानादेवेति ।

वाक्यार्थविवरणम्

विध्यादीति ॥ ज्ञानी च कर्माणीत्युक्तविधीत्यर्थः । आदिपदेन नियमाच्चेत्युक्ताक प्रत्यवायग्रहणम् ॥

अनेनेति ॥ भगवन्मतमुनिमतयोरविरोधप्रतिपादनेनेत्यर्थः । यद्वा ब्रह्मदर्शनात् स्या मोक्षो नान्यस्मात्कर्मणः । इति वचनेनेत्यर्थः ॥ कर्मशेषत्वम् ॥ मोक्षविशेष इति शेषः कर्मैव मोक्षसाधनम् । ज्ञानं तु तच्छेषभूतमिति मोक्षस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाधनत्वमुच्यते तथा च मोक्षे कर्मशेषत्वं ज्ञानस्योच्यत इति यज्जैमिनिमतं तस्याप्रामाण्यमुच्येत इ यत्परैरुच्यते तदप्यनेनैव निरस्तम् । ब्रह्मदर्शनान्मोक्षो नान्यस्मादिति कर्मणो मोक्षसाध त्वनिषेधात् वक्ष्यमाणरीत्या मतयोरविरोधोपपत्तेरिति भावः ॥ अनन्वयदृष्टान्त इति समभिव्याहृतेन पश्यन्निति पदेनान्वयो नास्तीत्यर्थः । तर्हि तस्य कथमन्

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॐ ॥ बादरायणस्य मतमेवं
ज्ञानस्य पुरुषार्थहेतुत्वं न चैवमाचारादिवैयर्थ्यं कुतः अधिकोपदेशात्,
फलेऽधिकस्य कर्माधीनातिशस्य यथा यथेति श्रुत्युक्तत्वात्, युधिष्ठिरादेस्तद्दर्शनात्
तिशयोपलंभाच्चेत्यर्थः ॥ किं न स्यादिति ॥ फलोपकारापेक्षयास्वरूपोपकारस
स्त्वादिति भावः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ तुल्यं तु दर्शनम् ॐ ॥ ९ ॥

राजसूयादिकृतावकृतौ च सममेव तेषां विज्ञानम् ।

‘विज्ञातमेतत्सर्वेषां मुनीनां ब्रह्मदर्शनात् ।
स्यादेव मोक्षो नान्यस्मादिति तत्रापि चित्रता ॥
स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनेत्यपरे विदुः ।
ज्ञानेनाऽऽधिक्यमित्याहुर्जैमिन्याद्यास्तु केचन ॥
अदृष्टमेव ज्ञानेन दृष्टं नैवोपलभ्यते ।
इति केचिद्विदः प्राहुर्व्यासशिष्या इमेऽखिलाः ॥
यस्माद्व्यासमतं सर्वं सत्यमेव ततोऽखिलम् ।
यथाऽऽकाशस्त्वनन्तोऽपि व्यामो हस्तावधिस्तथा ।
प्रादेशोऽपि हि सत्येन तथैतेषां मतानि तु ॥
स्वयं तु भगवान् व्यासो व्याप्तज्ञानमहांशुमान् ।
अनन्ताकाशवत्पश्यन्निखिलं पुरुषोत्तमः ।
ज्ञानेनैवाऽऽप्यते सर्वं कर्मणा त्वधिकं भवेत् ।
इति प्राह महायोगी पुमर्थानां विनिर्णयमि’ति भविष्यत्पर्वणि ।

‘ज्ञानिनामपि देवानां विशेषः कर्मभिर्भवेत् ।
चीर्णेऽकृते वा ज्ञानस्य न विशेषोऽस्ति कर्मणी’ति ब्रह्मतर्के ॥ ९ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

''विज्ञातमेतदि''त्यादेरयमर्थः । जैमिन्यादीनां वेदव्यासशिष्याणां मुनीनां ब्रह्मदर्शना मोक्षो न कर्मणेत्येतद्विज्ञातम् । तथाऽपि तद्विज्ञाने नानाप्रकारत्वमस्ति ब्रह्मदर्शनमि विषयान्तरे । ''यस्माद्व्यासमतं सर्वं सत्यमेव ततोऽखिलमि''त्यधिकारिभेदात् । तत्र दृष्टान्तमाह– ''यथाऽऽकाश'' इत्यादि । यथाऽऽकाशः कात्स्र्न्येन गृह्यमाणोऽनन्तोऽपि प भेदापेक्षया व्यामः पुरुषप्रमाणः हस्तप्रमाण इत्याद्युच्यते सत्यवचनेनैव । तथैतेषां सत्यान्यधिकारिभेदापेक्षया । उक्तं चानुव्याख्याने–

''एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनात्सदा ।
अपेक्षितफलप्राप्तिरारब्धस्यानतिक्रमात् ॥
देवर्षिमानुषादीनां तत्तज्ज्ञात्यनुसारतः ।
जैमिन्युक्तं मानुषाणां तद्विशेषाश्च केचन ॥
सामान्यं भगवत्प्रोक्तं देवादीनां विशेषतः ।
बलवद्विरोधिसद्भावे जैमिन्याद्युक्तिरिष्यत'' इति ॥

राजसूयादिना फलाधिक्यमित्याद्युक्तं तत्र प्रमाणमाह– ''ज्ञानिनामपि देवानामि''त्य

तत्त्वप्रकाशिका

नन्वस्तु ज्ञानस्य पुरुषार्थहेतुत्वं कर्मणस्तु तच्छेषत्वम् । शेषत्वं च न ज्ञान शयाधायकत्वेन किंतु ज्ञानेऽतिशयाधायकत्वेन किन्न स्यादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा तुल्यं त्विति ॥ न ज्ञानिकर्मणो ज्ञानेऽतिशयाधायकत्वं किं तु ज्ञानफल एव । कर्मकरणाकरणयोर्ज्ञानस्य तुल्यत्वात् । अन्यथा कर्मकरणे ज्ञानं पुरुषार्थसाधने समर्थमकरण मिति ज्ञाने विशेषः स्यात् । एतच्चोपपादयिष्यत इति भावः । नन्वेवं तर्हि भगवन्म जैमिनिमतस्याप्रामाण्यं प्रसज्येत । न च मुनिमतस्य तद्युक्तम् । प्रामाण्ये तु भगवन्मतस्या मित्याशङ्कां स्मृत्या परिहरति ॥ विज्ञातमिति ॥ संमतमिति यावत् । अनेनैतदपि यत्परैरुच्यते पुरुषार्थादिसूत्रैर्भगवता केवलज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुच्यते शेषत्वादित्य कर्मशेषत्वं ज्ञानस्येति जैमिनिमतमुच्यत इति । तत्रापि तेषां मतेष्वपि चित्रता विष आधिक्यं कर्मफले । विचित्रतायामपि न मुनिमतानामसत्यत्वं भगवन्मतान्तर्भूत

(तत्त्वप्रकाशिका)

स्वमतत्वेन पश्यन्नपि व्यासः केनचिद्विशेषेणैवं पुरुपार्थनिर्णयं प्राहेत्यर्थः । अनन्ताका त्यनन्वयदृष्टान्तो यथाऽऽकाशो व्याप्तस्तथा ज्ञानमिति । तथा चोक्तम् । 'व्यत्यासोऽनन् प्रसिद्धो भूत एव च । सर्वसंहारिकश्चेति दृष्टान्तः पञ्चधा स्मृतः' । इति । नन्वेवं मतानां प्रामाण्योक्तावपि परस्परविरुद्धत्वात् कथं तत्स्यादित्यतो भगवन्मतं देवताविपयं जैमिन्याि तदन्यविषयमिति भावेनात्र स्मृतिमाह ॥ ज्ञानिनामिति ॥ अत एव सूत्रकृता देवता तद्विपयकर्मविध्यादेरेव गतिरुक्ता न तु 'यदेव विद्यया करोति कर्मैव देहम्' इति श्रुत योर्मानुपविषयत्वोपपत्तेः । प्रतिबन्धकयुक्तदेवताविषयत्वोपपत्तेश्च । अतो ज्ञानस्य सर्वपु साधनत्वादत्यन्तापेक्षितं तदिति सिद्धम् ॥ ९ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अदृष्टमेवेत्यत्र अदृष्टं स्वर्गादिकं दृष्टं पुत्रकामेष्ट्या कारीर्यादियागेन जायमानपु धनादिकमित्यर्थः । अनन्वयदृष्टान्त इत्यत्र साक्षादुक्तार्थे यस्यान्वयो नास्ति अ प्रकारान्तरेणान्वयोऽपि यस्य सोऽयमनन्वयः । प्रकृतेऽपि ''अनन्ताकाशवत्पश्य'' सूर्यवदग्निस्तपतीत्यादौ यथा सूर्यस्तपति तथाऽग्निरपि तपतीतिवदनन्ताकाशो यथा तथा व्यासोऽपि पश्यतीत्येकक्रियायामन्वयो नास्ति । अस्ति यथाऽऽकाशो व्या ज्ञानमपीति प्रकारान्तरेणान्वयोऽपि । अतः सोऽयमनन्वयदृष्टान्तः । संग्रहश्लोके वक्ष व्यत्यासस्तु केवलव्यतिरेकी । ''अधिकोपदेशात्तु बादरणयणस्यैवं तद्दर्शना''दिति ''तुल्यं तु दर्शन''मिति सूत्रे च कर्मणा ज्ञानफलेऽतिशयस्योक्तत्वेन देवताचारस्यैव कृतः न तु पूर्वसूत्रोक्तमतद्वयमिति भावेनाह अत एवेति ॥

भावबोधः

सौत्रः ''तु'' शब्दः ''एवार्थः'' इत्यभिप्रेत्य भाष्ये सममेवेत्युक्तम् । तद्व्यावत् अन्यथेति । ज्ञाने विशेषः स्यादिति । नास्ति च ज्ञाने विशेष इति भावः । नास्तीत्यत आह– एतच्चेति । ''कामकारेण चैके'' इत्यत्रेत्यर्थः । अनेनेति । भग मुनिमतयोरविरोधप्रतिपादकस्मृतिविरोधेनेत्यर्थः ॥ नन्वाकाशस्य दर्शनाभावात् कथम काशवत् पश्यन्नित्युक्तमित्यत आह– अनन्ताकाशवदिति ॥

''जैमिन्युक्तं मनुष्याणां तद्विशेषाश्च केचन ।

(भावबोधः)

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण स्मृत्यभिप्रायं वदन्नवतारयति– भगवन्मतमित्यादिना । जैमिन्यादिमतमिति । यद्यप्यत्र सूत्रकारेण जैमिनिमतमेवोपन्यस्तम् । तथाप्युदाहृतस्मृतौ– ''स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनेत्यपरे विदुः'' इत्यादिनानेकमुनिमतस्योक्तत्वात् ''आदि'' पदम् । तदन्यविषयमिति । कर्मसाध्ये सर्वत्र दृष्टादृष्टरूपफले ज्ञानस्य शेषत्वमिति जैमिनिमतम् । यथोक्तं– ''कर्मैव देहं दैविकं मानुषं वा'' इत्यादि । तच्चापरोक्षज्ञान्युत्तममनुष्यविषयम् । अदृष्टमेवेत्युक्तमुनिमतं त्वैहिके ज्ञानस्योपयोगो नास्त्येव । अदृष्टफले ज्ञानस्य कर्मशेषतयोपयोगोऽस्तीत्यभिमतम् । स्वर्गादयः कर्मणैवेति मुनिमते तु स्वर्गादौ नश्वरफले ज्ञानस्योपयोगो नास्त्येवेत्यभिप्रेतम् । एतन्मतद्वयं तु मध्यमाधममनुष्यविषयम् । यथोक्तं सुधायां– मानुषा अप्युत्तममध्यमाधमभेदभिन्ना यथायोग्यं विचित्रमतिविषया भवन्त्येवेति । गतिरुक्तेति । ''अधिकोपदेशात्'' इत्यनेनेत्यर्थः ॥ ''बलवद्विरोधिसद्भावे जैमिन्याद्युक्तिरिष्यते'' इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह– प्रतिबन्धकयुक्तेति । येषां देवानां ज्ञानस्य स्वर्गारम्भकत्वेऽस्ति प्रतिबन्धकं कर्मणस्तु नास्ति, तद्देवताकर्मणः स्वर्गादौ ज्ञानस्य तच्छेषत्वमित्यर्थः । उक्तं च सुधायाम्– न हि यत् ज्ञानस्य प्रतिबन्धकं कर्म तत्कर्मणोऽपीत्यस्ति नियमः । लोकेऽन्यथा दर्शनादिति । अनेन भगवन्मततदितरमतयोः प्रकारान्तरेण विषयव्यवस्था दर्शिता । अत एव सुधायां प्रकारान्तरेण मतयोर्विषयभेदं दर्शयति, ''इति बलवत्'' इत्येतदनुव्याख्यानमवतारितम् । अत्राद्ये सूत्रे– स्वमतेन श्रुत्या ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसाधनत्वसमर्थनम् । द्वितीये– जैमिनिमतावलम्बेन ज्ञानस्य स्वर्गादिसाधनकर्मशेषत्वोक्तिः । तृतीये– ज्ञानस्यैवाशेषपुरुषार्थसाधनत्वे देवसंबन्ध्याचारवैयर्थ्यलक्षणबाधकोक्तिः । चतुर्थे– ज्ञानस्य कर्मशेषत्वे ''यदेव'' इति श्रुतिरूपसाधकोक्तिः। पञ्चमे ''यदेव'' इति श्रुतेर्ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसाधकत्वश्रुतिसमानयोगक्षेमत्वनिरासाय कर्मणः प्राधान्ये निरवकाशप्रमाणोक्तिः । षष्ठसप्तमयोः– ज्ञानस्यैव सर्वपुरुषार्थसाधकत्वे बाधकत्वेनोक्ताचारस्य लीलात्वेनान्यथासिद्धि- निरासाय ज्ञानिनोऽपि कर्मकरणाकरणयोर्विधिप्रत्यवाययोरुक्तिः । अष्टमे– ज्ञानस्याशेषपुरुषार्थहेतुत्वे बाधकत्वेनोक्तानामाचारविधिनियमानां गतिप्रदर्शनाय स्वमतेन कर्मणो ज्ञानसाध्ये स्वर्गादावाधिक्यापादकत्वरूपज्ञानशेषत्वसमर्थनम् । नवमे– विवक्षितशेषत्वसिद्ध्यर्थं कर्मणो ज्ञानस्वरूपातिशयाधायकत्वरूपज्ञानशेषत्वनिराकरणमिति सूत्रक्रमः ॥ १ ॥

भावदीपः

॥ ॐ तुल्यं तु दर्शनं ॐ ॥ ९ ॥ ज्ञानफले ज्ञानजन्यफल इत्यर्थः । सममे
कारव्यावर्त्यमाह ॥ न ज्ञानीति ॥ सममित्यंतभाष्यं हेतुत्वेन व्याचष्टे ॥ कर्मेति ॥ एत
तुशब्दः शंकाव्यावर्तकः । दर्शनं तुल्यमिति हेतुगर्भमिति सूचितम् । हेतोरप्रयोज
निरासाय विपक्षे बाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ कर्मणो ज्ञान एवातिशयाधायकत्व इत्य
यद्वा मास्तु तुल्यत्वमित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ तौल्याभाव इत्यर्थः । अस्त्वयं
को दोष इत्यत आह ॥ एतच्चेति ॥ सदसत्प्रवृत्त्योर्ज्ञानस्य मोक्षाख्यपुमर्थसमर्थत्वरूपत
स्तुतयेऽनुमतिर्वेति नये कामकारेणेत्यादिनोपपादयिष्यते । तथा च तद्विरोध इति भाव
अनेनेति ॥ ब्रह्मदर्शनादेव मोक्षः स्यान्नाप्यस्मादिति व्यासमतं सर्वेषां जैमिन्यादि
संमतमिति स्मृतौ कथनेनेत्यर्थः । इतीत्यस्य इत्येतदिति पूर्वेणान्वयः । तत्र
स्मार्तपदानुवादः । तेषां मतेष्वपीति व्याख्या । ज्ञानान्मोक्ष इति प्रमेय एव विचि
भ्रमनिरासायाह ॥ विषयांतर इति ॥ कर्मफल इति च शेषोक्तिः । एतच्च तच्छ्रुतेरित्यत्र
प्रमेयम् । एतेन पूर्वसूत्रेषु जैमिनिमतोक्तिरुपलक्षणमिति सूचितम् । स्वयं त्वित्या
व्यासमतोक्तेः कृत्याप्रतीतेराह ॥ ननु ज्ञानादेवेति ॥ पश्यन्नित्यस्याकाशेऽनन्वयादा
अनंतेति ॥ उक्तमिति ॥ प्रथमस्कंधतात्पर्ये उक्तमित्यर्थः । तत्रैव दशमेऽध्या
"यत्तदीशमनीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः । न युज्यते तदात्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्र
त्यत्र तज्ज्ञानिनामपि प्रकृतिस्थानां न तत्संगः किमु तस्येति व्यत्यासदृष्टांतः । तथा च
बृहद्भाष्ये ज्योतिर्ब्राह्मणे "सामान्यधर्मो बलवान् धर्माद्विशेषिकाद्यथा । बलवद्विशेष
सामान्यवचनात्तथे"त्युदाहृतस्मृतौ । अनन्वयदृष्टांतस्तु अयं प्रकृत एव । प्रसिद्धदृ
यथोर्णनाभिः सृजत इत्यदिः । अभूतदृष्टांतो दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ सहोदयेतामुदयाद्रिशृंङ्गे रवी
द्वावित्यादिस्मृतौ । देवविषयमतमात्रोक्तावपि तदुक्त्यैव तदन्यविषयमतमप्युक्तप्रायं म
देवविषयत्वेनोक्तं कस्य मतमित्यतो विवृण्वन्नेव स्मृतिमवतारयति ॥ भगवन्मतमिति
अत्रेति ॥ कर्मणो ज्ञानजन्यफल एवाधिक्यं न तु ज्ञान इत्युक्तव्यासमत इत्यर्थः
उक्ताधिकारिभेदेन मतभेदे सूत्रकृज्ज्ञापकमाह ॥ अत एवेति ॥ स्वमत
देवताविषयत्वादेवेत्यर्थः ॥ उक्तेति ॥ अधिकोपदेशादित्यनेनेत्यर्थः । तथैव व्याख्यातत्व
त्पूर्वमिति भावः । एतेन जैमिन्युक्तं मानुषाणां तद्विशेषाश्च केचन । सामान्यं [illegible]

(भावदीपः)

चोदनाद्यविशेषादित्युक्तयुक्तिविरोधः । अन्यथा ज्ञानी च कर्माणीति कुर्वन्नेवेति श्रुत्योर्देवमात्रविषयत्वं स्यादित्यत आह ॥ प्रतिबंधकेति ॥ बलवद्विरोधिसद्भावे जैमिन द्युक्तिरिष्यत इत्यनुभाष्योक्तेरिति भावः । अन्यथा ज्ञानादेवेत्यादिवाक्यविरोधापाता भावः ॥ अत इति ॥ श्रुत्यादिबलादित्यर्थः ॥ ९ ॥ अ० १ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ तुल्यं तु दर्शनम् ॐ ३-४-९ ॥ शेषत्वं त्रिविधम् । साधनस्वरूपोत्पत्त्युपयोगि प्रधानफलसम्पादनविषये सहकारितया साधन एवातिशयाधायकत्वेन, साधनेन फलेऽतिशयासाधकत्वेनेति । तत्रोत्तरभाविकर्मणः आद्यशेषत्वाभावेऽपि द्वितीयमस्तु तृतीयेनेति शङ्कते । नन्वस्त्विति । सौत्रस्तुशब्दोऽवधारणार्थ इत्यभिप्रेत्य भ सममेवेत्युक्तम् । तद्व्यावर्त्यमाह । अन्यथेति । विशेषः स्यादिति । न च विशेषोऽस्त पूरणीयम् । कुत इत्यत आह । एतच्चेति । कामकारेणेत्यत्र सत्कर्मकरणेऽकरणे विरुद्धक च ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावस्य निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थादिसूत्रैरिति पुरुषार्थादिशब्दघटितैः पुरुषार्थोऽतः, अधिकोपदेशात्, तुल्यमिति सूत्रैरित्यर्थः । तथा किं कर्मानुप्रवेशेन ज्ञानं मोक्षसाधनं, किं वा स्वतन्त्रमेवेति संशये कर्मानुप्रवेशेनेति पू शब्दात् तमेवं विद्वानित्यादिशब्दाज्ज्ञानादेव पुरुषार्थः । किं चाधिकोपदेशाज्ज्ञानान्मोक्षा क्याख्यफलान्तरस्याप्युपदेशात् कैमुत्येन ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वम् । तुल्यं तु द कर्मभावेऽभावे च दर्शनं मोक्षहेतुरेवेति ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमुच्यत इति भाव शेषत्वादित्यादिसूत्रैरिति । अत एव शेषत्वादित्यादिसूत्रैर्मोक्षसम्पादन एव ज्ञा कर्मशेषत्वमिति पूर्वपक्षतया जैमिनिमतमाशङ्क्य सूत्रद्वयेन तदप्रामाण्यमुच्यत इति यत्परै तत्सर्वेषां मुनीनां ब्रह्मदर्शनादेव मोक्षोऽन्यस्मान्न स्यादिति सम्मतमित्युक्त्या निरस्तमित्य किञ्च विद्यैव निर्धारणादित्यत्रैवास्यार्थस्य समर्थितत्वात् गतार्थं च भाक्तं वाऽना वित्त्वादिति सूत्रे लिङ्गभङ्गरूपमोक्षे न कर्मावकाश इत्युक्तत्वाच्च । अन्यार्थं तु जैमि परामर्शं जैमिनिरिति सूत्रयोश्च परमात्मज्ञानार्थं कर्मादिकं जैमिनिर्वक्तीत्युक्तत्वेन स ज्ञानस्य कर्मशेषत्वं ब्रूयात् । स्पष्टमेतत् तत्वप्रदीपिकायां सुधायां चेति । ज्ञा

(वाक्यार्थमुक्तावली)

यथाऽनन्तेति । केनचिद्विशेषेणेति । अधिकारिविशेषविवक्षयेत्यर्थः । एवमिति । इ
सर्वं पुरुषार्थजातमाप्यते । कर्मणा त्वखिलं पूर्णमतिशयवद्भवेदित्येवमर्थः ।

नन्वाकाशस्य दर्शनान्वयाभावात् कथमनन्ताकाशवत्पश्यन्नित्युक्तमित्यत आ
अनन्ताकाशवदित्यनन्वयेति । अध्याह्रियमाणेनान्वयेऽपि श्रूयमाणेनान्वयरहितोऽनन्व
प्रकृते चानन्ताकाशवद्व्याप्तेन ज्ञानेन पश्यन् विषयीकुर्वन्नित्यध्याहारो विवक्षित इति भ
तथा चोक्तं भागवततात्पर्यनिर्णये । व्यत्यासो व्यतिरेकदृष्टान्तः । यथा लक्ष्म्यादिवदस्
न भवतीश्वर इति । अनन्वयस्तु प्रकृतः । प्रसिद्धस्तु स्पष्टः । अभूतस्तु ''दिवि सूर्यस
भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाःसदृशी सा स्यात् भासस्तस्य महात्मन'' इति गीतोव
''गगनं गगनाकारं सागरं सागरोपमम् । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरि
सर्वगुणोपसंहारेण प्रवृत्तसर्वसांहारिक इति विवेकः । अत एव तत्वप्रदीपे तत्रापि चित्रते
ब्रह्मदर्शनमधिकृत्यैव विषयान्तरे चित्रतेति व्याख्यातम् । नन्वज्ञेनापि करणात् कथं ज्ञ
तत्स्वरूपोपकारकाङ्गत्वमिति चेत्पूर्वभाव्यश्वमेधादिकर्मापेक्षयोत्तरभाविकर्मणस्तस्यैव स्वग
कफलहेतुत्वात् अज्ञस्य स्वापेक्षितफलापादककर्मसम्पादस्यैवाशक्यत्वात् । ज्ञा
यद्यदपेक्षितं तत्सर्वापादककर्मार्जनोपपत्तेरिति ज्ञेयम् । तदुक्तं देवर्षिमानुषादीनां तत्तज्ज्ञा
सारतः । अपेक्षितफलावाप्तिरारब्धस्यानतिक्रमादिति । ज्ञानेनाधिक्यमित्याहुः जैमिन्या
केचनेत्यक्तम् । दृष्टादृष्टलक्षणे कर्मफले सर्वत्र ज्ञानेनाधिक्यमिति जैमिन्यादिमतं मध्यम
ष्योत्तमविषयम् । अदृष्टमेव ज्ञानेन दृष्टं नैवोपलभ्यत इत्युक्तम् । केवलज्ञानमहिम्नै
फलम्। ऐहिकं धनादिकं केवलज्ञानेन न भवति । किन्तु कर्मशेषभूतज्ञाने
मुनिमतमुत्तममनुष्योत्तमविषयम् । तदुक्तं सुधायां मनुष्या अप्युत्तमाधममध्यमभेदा
यथायोग्यं विचित्रमतविषया भवन्तीति । भावबोधे तु स्वर्गादयः कर्मणैवेत्यधमविषय
जैमिनिमतमुत्तमविषयम् । अदृष्टमेवेत्युक्तमुनिमतं त्वैहिके ज्ञानस्योपयोगो नास्त्ये
अदृष्टफले ज्ञानस्य कर्मशेषतयोपयोगोऽस्तीत्येदभिप्रायेण प्रवृत्तं मध्यमविषयमित्युक्त
यद्यप्यत्र श्रीमता सूत्रकारेण जैमिनिमतमेवोक्तम् । तथापि मतान्तरयोः तद्विभेदत्वात्स
मनुसृत्य भाष्यकारैस्तदुपन्यासः कृतः । तदुक्तम् । तद्विशेषाश्च केचनेति । वि
प्रमेयमुक्तावल्याम् । अत्राद्ये ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसाधनत्वे श्रुत्युपन्यासः । द्वितीये त
शेषत्वपरत्वे सावकाशत्वचोदनम् । तृतीये शेषत्वोपपादनाय विपक्षे आचारवैय
रूपबाधकोक्तिः । चतुर्थे ज्ञानस्य कर्मशेषत्वाभावेऽपि समप्रधानभावेनाचारे आर्थिक
शङ्क्य शेषत्वे श्रुत्युपन्यासः । पञ्चमे यदेवेति शेषत्वश्रुतेर्ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसाधकं

षष्ठसप्तमयोर्ज्ञानकर्मणः फलाभावात् ज्ञानस्य तच्छेषत्वं दूरनिरस्तम् । पंचमोक्तश्रुति
ज्ञानिकर्मविषये ज्ञान्याचारस्तल्लीलयेत्याशङ्क्य ज्ञानिनोऽपि कर्मकरणाकरणयोः विधि
वार्योक्तिः । अष्टमे पूर्वपक्ष्युक्तानामाचारविधिनियमानां गतिप्रदर्शनपूर्वं कर्मणो ज्ञानशेष
समर्थनम् । नवमे कर्मणः शेषत्वं च ज्ञानफलेऽतिशयाधायकत्वेनैव न तु ज्ञाने फलहेतु
शक्त्युद्बोधकत्वेन शेषत्वमिति समर्थनमिति सूत्रक्रमः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ज्ञानकर्मणः ज्ञानशेषभूतकर्मणः । सौत्रस्तुशब्द एवार्थ इत्यभिप्रेत्य सममेवेत्युक्त
तद्व्यावर्त्यंत्तमाह । अन्यथेति । ज्ञानस्यानुत्तमत्वे इत्यर्थः । ज्ञाने विशेषः स्यादिति । ना
च ज्ञाने विशेष इति भावः । कुतो नास्तीत्यत आह । एतच्चेति । कामकारेण
इत्यत्रेत्यर्थः । तत्र कामचाराणामपि मोक्षस्य प्रतिपादितत्वेन ज्ञाने विशेषसद्भावेन
मोक्षानुपपत्तेरिति भावः । अनेनेति । भगवन्मतमुनिमतयोरविरोधमतिदक्रमस्मृतिविरोधे
त्यर्थः । तत्रापीत्यस्य अर्थः तेषां मतेष्वपीति । चित्रतेत्युक्तं ज्ञानान्मोक्ष इत्यस्मिन् अ
चित्रताविपरीतप्रतीतिनिरासायाह । विषयांतर इति । मोक्षेतरविषय इत्यर्थः । ज्ञानेना
क्यमित्यत्र कुत्राधिक्यमिति न प्रतीयते अत आह । कर्मफल इति । ननु अनन्ताका
वत्पश्यन्नित्यत्र हि यथाऽकाशः सर्वं पश्यति तथाऽयमपीति वक्तव्यम् । तच्चा
आकाशस्याचेतनत्वेन प्रकृतदर्शनक्रियायां अन्वयासंभवादित्यत आह । अनन्ताकाशवदिति
अन्वयदृष्टान्तः । प्रकृतदर्शनक्रियान्वयराहित्येऽप्ययमन्वयसंज्ञक एवायं दृष्टान्तः । कथं
अयं प्रकृते योजनीय इत्यत आह । यथाऽऽकाश इति । अन्वयसंज्ञकदृष्टान्त
काप्यप्रसिद्धत्वात् कथमयुक्तमित्यत आह । तथा चोक्तमिति । यद्वा आकाश
दर्शनासंभवात् कथं अनन्ताकाशवत्पश्यन्नित्युक्तमित्यत आह । अनन्ताकाशवदिति ।

तदेव विवृणोति । यथेति । अयं भावः पूर्वोत्तरसमभिव्यवह्रीयमाणपदार्थान्वयाभावे
योदृष्टान्तः सोऽन्वयदृष्टान्तः अनन्ताकाशवदित्यस्य च व्याप्तज्ञानमहांशुमानिति पूर्वपदा
नान्वयो नास्ति तथा पश्यन्नित्युक्तिः अवदार्थेनान्वयो नास्तीत्यतोऽनन्वयदृष्टान्तोऽ
मिति। ननु अनन्वयदृष्टान्तस्याप्रसिद्धत्वात् कथं तदुक्तिरित्यतस्तत्र प्रमाणमाह । त
चोक्तमिति । ब्राह्म इति शेषः । यत्तदीशनमीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः । न युज्
सदात्मस्थैः यथाबुद्धिस्तदाश्रयेति व्यत्यासदृष्टान्तः । तत्रायं भावः । उदाहृतश्लो
प्रकृतिस्थोऽपि भगवान् सदात्मस्थैः प्रकृतिगुणैः न युज्यते इत्यत्र ज्ञानिनां प्रकृतिस्थत्वेऽ

(तत्त्वसुबोधिनी)

आत्मस्थप्रकृतिगुणसंबन्धाभावात् यथा ज्ञानिनः वक्तव्यं तदाश्रयेति कथमित्यतो
ज्ञानिनः इति वक्तव्येऽपि यथा तदाश्रया बुद्धिरिति यदुच्यते तद्भगवद्विषयकज्ञानसंब
ज्ञानिनः प्रकृतिस्थत्वेऽपि प्रकृतिस्थगुणसंबन्धो यदा नास्ति तदा भगवतो नास्तीति
वक्तव्यमिति कैमुत्यसूचनार्थ इति व्यत्यासदृष्टान्तोऽयमिति अनन्ताकाशवदित्यु
त्यान्वयदृष्टान्तः । महानसादिः प्रसिद्धदृष्टान्तः । अभूतदृष्टान्तस्तु अभूतोपमा द्रष्टव
तदुदाहरणं तु प्रेक्षां क्षियन्त हरितोपलाद्रेः संध्याभ्रनीवेरुरुरुग्ममूर्ध्न इत्यादि द्रष्टव्य
सर्वसांहारिकश्च सर्वोपसंहारेण तेषामिदं दर्शनमिति ज्ञातव्यम् । जैमिन्यादिमतमिति । य
सूत्रकारेण जैमिनिमतमेवोपन्यस्तं तथापि उदाहृतस्मृतौ स्वर्गादय इत्यादिनानेक
मतस्योक्तत्वादादिपदम् । तदन्यविषयमिति । कर्मसाध्ये दृष्टादृष्टफले ज्ञानस्य कर्मशेषत्व
मतमपरोक्षज्ञानिमनुष्यविषयम् । अदृष्टमेवेत्युक्तमुनिमतस्यतु एहिकफले ज्ञानस्योप
नास्तीत्येव अदृष्टफले ज्ञानस्य कर्मशेषतया उपयोगोऽस्तीत्यभिमतम् । स्वर्गादयः कर्मणै
मुनिमतेतु स्वर्गादौ नश्वरफले ज्ञानोपयोगो नास्तीत्यभिप्रेतं एतन्मतद्वयं उत्तममध्यमा
विषयमित्यर्थः । अत एवसुधायां मानुषा अपि उत्तमाधममध्यमभेदाद्भिन्नाः यथा
विचित्रमतविषया भवन्त्येवेत्युक्तम् । ज्ञानिनामिति स्मृतौ विशेष इत्यत्र फले इति शे
कृतेवा इत्यत्र वाशब्दोऽप्यर्थः । एवं च कर्मणि चीर्णे अकृतेऽपि न ज्ञानस्य विशेष इत
अत एवेति । भगवन्मतस्य देवताविषयत्वादित्यर्थः । गतिरुक्तेति । ''अधिकोपदेशा
इत्यनेनेत्यर्थः । ''बलवद्विरोधि सद्भावे जैमिन्याद्युक्तिरिष्यते'' इत्यनुव्याख्यानासुस
भगवन्मततदितरमतानां प्रकारान्तरेण विषयभेदमाह । प्रतिबन्धकयुक्तेति । एवं चैतन्म
प्रतिबन्धकयुक्तदेवताविषयत्वात् । भगवन्मतंतु प्रतिबन्धकरहितदेवताविषयमिति भावः
अत्राद्ये सूत्रे स्वमतेन ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थत्वसमर्थनम् । द्वितीये जैमिनिमतावलम्बेन ज्ञा
स्वर्गादिसाधनकर्मशेषत्वोक्तिः । तृतीये देवतासंबन्धाचारवैयर्थ्यलक्षणबाधकोक्तिः । च
श्रुतिरूपसाधकोक्तिः । पञ्चमे कर्मणः प्राधान्येन निरवकाशप्रमाणोक्तिः । षष्ठसप्तम
ज्ञानिनामपि कर्मकरणाकरणयोः विधिप्रत्यवाययोरुक्तिः । अष्टमे कर्मणः ज्ञानस
स्वर्गादावाधिक्यप्रतिपादकत्वरूपशेषत्वसमर्थनम् । नवमे कर्मणो ज्ञानस्वरूपातिशयाध
कत्वरूपज्ञानशेषत्वनिराकरणमिति सूत्रक्रमः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ तुल्यं तु दर्शनं ॐ ॥ कर्मकर्तावकर्तौच ज्ञानिनां दर्शनं ज्ञानं तुल्यं समं वेत्यर्थ

॥ अनेनेति ॥ भगवन्मतमुनिमतयोरविरोधप्रतिपादकस्मृतिविरोधेनेत्यर्थः । मोक्ष
वैचित्र्याभावादाह ॥ विषयान्तर इति ॥ ॥ अतः कथमिति ॥ आकाशे नागप्रवेश
निमतानां विलक्षणे व्यासमते प्रवेशायोगादिति भावः ॥ निखिलमिति ॥ तथ
नोक्तमविशेषेऽन्यमतप्रवेश उच्यते । किं तु बुद्धिस्थे सामान्यमत एवेति भाव
नन्वाकाशस्य दर्शनाभावात्कथमनन्ताकाशवत्पश्यन्नित्युक्तमित्यत आह ॥ आनन्त
शवदिति ॥ व्यत्यासः व्यतिरेकः । प्रसिद्धोन्वयः । अभूतो यथा गगनं गगनाकारमित
॥ तदन्यविषयमिति ॥ कर्मसाध्ये सर्वत्र दृष्टफले ज्ञानस्य शेषत्वमितिमतम् । अदृष्टमेवेत्
मुनिमते हि दृष्टेर्ज्ञानस्योपयोगो नास्त्येव दृष्टफलमात्रज्ञानस्य कर्मशेषतया उपयोगो
त्यभिमतम् । स्वर्गादयः कर्मणैवेत्युक्तमुनिमते तु स्वर्गादौ नश्वरफले ज्ञानस्योप
नास्त्येवेत्यभिमतम् । अत्राद्यं मनुष्योत्तमविषयं उत्तरद्वयन्तु मध्यमाधममनुष्यविषयम् । य
सुधायाम् । मानुषा अप्युत्तममध्यमाधमभेदभिन्ना यथायोग्यं विचित्रमतिविषया भवन्त्येवे
अत एव भिन्नविषयत्वादेव गतिरुक्तेति अधिकोपदेशादित्यनेनेत्यर्थः ॥ प्रतिबन्धकेति
तैरपि कर्मकृत्वैव प्रतिबन्धकस्य निरसनीयत्वादिति भावः ॥ १ ॥

१. असार्वत्रिकाधिकरणम्

सर्वेषां पुरुषार्थापेक्षित्वाज्ज्ञानाधिकारितेत्यत आह —

॥ ॐ असार्वत्रिकी ॐ ॥ १० ॥

न सर्वेषामधिकारः ॥ १० ॥

तत्त्वप्रदीपिका

किमनियमेन सर्वे ज्ञानाधिकारिणः किं वा नेत्याकांक्षायां सर्वेषां निर्दुःखं सुखमाप्नुवान पुरुषार्थापेक्षित्वात्तस्य च ज्ञानैकहेतुकत्वादुक्तरीत्या स्वर्गादेरपि ज्ञानेन लभ्यत्वात्सर्वेषां ज्ञानाधि इत्यत आह– असार्वत्रिकी ॥ न सर्वेषामुच्चनीचादिभावानामुक्तसामर्थ्ये वदिष्यमाणसामर्थ्ये ज्ञानेऽधिकारः ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवत्प्राप्तिसाधनज्ञाने सर्वेषामधिकाराभावमहिम्नो वर्णनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः सर्वाधिकारिकत्वेन तस्य यागाद्यतिशयः सिध्यतीत्येतद्वर्णनीयम् । प्रकृतं ज्ञानमेव विषयः । किं

(तत्त्वप्रकाशिका)

सर्वेषामधिकारोऽस्ति न वा इति संदेहः । लोके साधनद्वैविध्यप्रतीतिः सन्देहबीजम् । पूर्वपक्ष
सर्वेषामिति ॥ सर्वेषामप्यस्ति ज्ञानेऽधिकारः । फलार्थी समर्थो विद्वान्हि साधनेऽधिक्रि
तत्रास्त्येव सर्वेषां ज्ञानफले मोक्षेऽर्थिता । निर्दुःखानन्दात्मकत्वात्तस्य । तादृशस्य च पुरुषार्थत
अस्ति च सर्वेषां श्रवणादौ सामर्थ्यं तदुपयोगिनी विद्वत्ता च । एवं च सर्वेषामधिका
निरधिकारित्वं ज्ञानस्य स्यात् । अतः सर्वेषां ज्ञानेऽधिकारित्वान्न तदतिशयवदिति भ
वक्ष्यमाणसूत्रमनुकरोति स्त्रीलिङ्गप्रयोगेण । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ श

गुर्वर्थदीपिका

भगवत्प्राप्तिसाधनज्ञान इत्यत्र ज्ञानपदेन वेदान्तश्रवणादिजन्यापरोक्षज्ञानं गृह्य
''यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणा''मित्यधिकरणे उपासनेऽधिकारिणां निरूपि
त्तज्जन्यज्ञानेऽप्यधिकारी निरूपितप्राय एव । तस्यैव ज्ञानेऽधिकारित्वात् । अत
पुनर्विचारेणेति चेत्सत्यम् । अधिकारिपदमात्रेणाधिकारिणां कथनेऽपि तल्लक्षणस्या
तत्वेन तदर्थं पुनरारम्भस्यावश्यकत्वात् । न च वाच्यं प्रथमाधिकरणे ''भक्तिमान्परमे
यस्त्वध्ययनवान्नर'' इत्यादिनाऽधिकारिलक्षणं तद्विशेषश्च भाष्यकारेण निरूपित इ
तथापि सूत्रमर्यादया निरूपणाय पुनरारम्भ इति ज्ञेयम् । अत एव ''अध्ययनमात्र
''नाविशेषादिति चोपरी''ति तत्रैव भाष्यम् ॥

भावबोधः

ओं असार्वत्रिकी ओं ॥ १० ॥ अधिकाराभावेति । 'अधिकोपदेशात्तु बादराय
इति ज्ञानशेषत्वेन कर्मणः सकाशाद्योऽतिशय उक्तः । स कर्मवज्ज्ञानस्यापि सर्वाधिका
न संभवतीति पूर्वाक्षेपादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । अत एव वक्ष्यति– सर्वाधिकारि
तस्य यागाद्यतिशयः सिध्यतीति । किं तत्रेति । अत्र ज्ञानेऽधिकारः सर्वेषामस्त्युत ना
चिन्ता । तदर्थं मोक्षार्थित्वादिमात्रस्य ज्ञानाधिकारोपयोगित्वं संभवत्युत न संभवत
तदर्थमर्थित्वादिव्यतिरिक्तं ज्ञानाधिकारनियामकं नास्त्युतास्तीति ॥

ननु भाष्ये लाघवाज्ज्ञानाधिकार इत्येव वक्तव्येऽधिकारितेति किमर्थमुक्तमित्यत
वक्ष्यमाणसूत्रमिति ।

भावदीपः

॥ ॐ असार्वत्रिकी ॐ ॥ १० ॥ ज्ञाने सर्वेषामित्यादि ॥ एतेन पूर्वत्र ज्ञानादेव

(भावदीपः)

तु ज्ञान एव तत्कामिनां सर्वेषां नाधिकार इत्युच्यत इति पूर्वसंगतिरपि सूचिता । चिंताफलमाह ॥ सर्वाधिकारिकत्व इति ॥ प्रकृतमिति ॥ पुरुषार्थोऽत इत्यत्रातःशब्देन प्रकृतमित्यर्थः ॥ लोक इति ॥ भोजनादिकं सर्वाधिकारिकम् । वाणिज्यादि-कमसर्वाधिकारिकं प्रतीयत इति भावः । भाष्ये सर्वेषामधिकारितेत्यन्वयमुपेत्याह ॥ सर्वेषामपीति ॥ अंधपंग्वादीनामर्थिनामपि कर्मादाविव एडमूकादीनां ज्ञानेऽनधिकारेण व्यभिचारितया भाष्योक्तार्थित्वमात्रस्याधिकाराप्रयोजकत्वादुपलक्षणत्वेन हेत्वंशं व्यनक्ति ॥ फलार्थीत्यादिना ॥ सामर्थ्यवैदुष्यवत्त्वे सति तज्जन्यफलार्थित्वादिति हेतोः पक्षधर्मतामुप-पाद्याप्रयोजकत्वं निराह ॥ एवं चेति ॥ अधिकारप्रयोजके सत्यपीत्यर्थः । इतोऽन्य-स्याधिकारप्रयोजकस्याभावादिति भावः । फलोक्त्या भाष्यार्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ अर्थित्वादेरधिकारप्रयोजकस्य भावादित्यर्थः । उत्तरभाष्य इवात्रापि भाष्ये अधिकार इति वाच्ये अधिकारितेत्युक्तेः कृत्यमाह ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ एतेन कस्याधिकार इत्युत्तर-भाष्यस्थषष्ठ्यप्युक्तप्रयोजनेति ध्येयम् ॥ १० ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ असार्वत्रिकी ॐ ३-४-१० ॥ यदि सर्वपुरुषार्थसाधनत्वं ज्ञानस्य तर्हि सर्वेषां पुरुषार्थापेक्षितत्वात् ज्ञाने सर्वेऽप्यधिकारिणः स्युरिति पूर्वोक्तमुपजीव्य पूर्वपक्षोत्थानाद-नन्तरसङ्गतिः । तत्रेति । ज्ञाने सर्वेषामधिकारोऽस्ति न वेति चिन्ता । तदर्थं किमर्थित्वादिकमेवाधिकारप्रयोजकमुतान्यदिति । औदार्यमित्युक्तपूर्वपक्षन्यायमेवार्थित्व-सामर्थ्यविद्वत्वरूपोदाहरणगुणवत्वमित्यर्थतयैतदधिकरणेऽपि प्रदर्शयत्पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे । सर्वेषामपीति । भाष्ये पुरुषार्थापेक्षितत्वादित्येतदुपलक्षणं मत्वाऽऽह । अस्ति चेत्यादिना । एवं चेति । एवमप्यधिकारोपयुक्तसद्भावेऽपीत्यर्थः । अनुकरोतीति । ज्ञानाधिकारिता न सार्वत्रिकी इत्यन्वयलाभायेति भावः । एवं सति न सर्वेषामिति भाष्यं स्वपदवर्णनपरतया पर्यवस्यतीति ज्ञेयम् ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ असार्वत्रिकी ॐ अधिकाराभावेति । अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्येति ज्ञानस्य कर्मशेषित्वे कर्मणः सकाशात् ज्ञानस्य यः विशेषः उक्तः सःकर्मवत् ज्ञानस्यापि सर्वाधिकारिकत्वे न संभवतीति पूर्वाक्षेपादनन्तरसंगतिरिति भावः । अधिकारप्रयोजकाभावात् अधिकाराभाव इत्यतः तत्प्रयोजकार्थित्वादेः सद्भावात् युक्तोऽधिकार इत्यत आह ।

(तत्त्वसुबोधिनी)

निर्दुःखेति । निर्दुःखानन्दात्मकत्वस्येत्यर्थः । ननु अधिकारप्रयोजकार्थित्वादेः सत्वेऽपि कथं न सर्वेषामधिकार इत्यत आह । एवं चेति । ननु भाष्ये ला ज्ञानाधिकार इत्येव वक्तव्ये अधिकारितेति किमर्थमुक्तमित्यत आह । वक्ष्यमाणेति ।

वाक्यार्थमञ्जरी

सर्वेषु विशेषत्रयं क्रमेणोपपादयति ॥ तत्रेत्यादिना ॥ पुरुषार्थत्वात्, पुरुषैरर्थ्यत्वात् च एवमपि । ननु भाष्ये लाघवायाधिकार इति वक्तव्ये अधिकारितेति किमर्थमुक्तमि आह ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ ॐ असार्वत्रिकी ॐ ॥ ज्ञानाधिकारिता असार्वत्रिकी सर्वजननिष्ठेत्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ विभागश्शतवत् ॐ ॥ ११ ॥

'नवकोट्यो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु ।
सोमाधिकारो वेदोक्तो ब्रह्मणी द्वे शताधिके ॥
यथा तथैवासङ्ख्येयाः प्रजास्तासु कियाञ्जनः ।
ज्ञानाधिकारी सम्प्रोक्तो विष्णुपादैकसंश्रयः'

इति वचनात्सुखापेक्षासाम्येऽपि विभाग इष्यतेऽधिकारार्थम् ॥ ११ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

विभागः शतवत् ॥ यथा नवकोटीनां देवानां मध्ये शतमेव सोमाधिकारिणः, प्रधान (१) वसु (८) रुद्र (११) मरु (४९) दादित्यादयो (१२) विश्वेदेवाः (१०) बृहस्पतिः पितृपतयः (३) अश्विनौ (२) ऋभवो (१) द्यावापृथिव्यन्ता (२) । द्वे ब्रह्मणी परावरे । विष्ण्वाख्यमवरं चतुर्मुखम् । एवमनन्तानां जीवानां मध्ये कियन्त एव ज्ञानाधिकारिणः ॥

तत्त्वप्रकाशिका

नन्वर्थित्वादेः सर्वेषामपि सद्भावात्कथं नाधिकारितेत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याच विभाग इति ॥ यथा खलु देवत्वसाम्येऽपि नवकोटीनां न साधारण्येन सोमाधिकारः कि परापरब्रह्मद्वयाधिकशतस्येति विभाग एव । तथा सर्वेषां पुरुषार्थापेक्षासाम्येऽपि न ज्ञानाधिकारः

भावदीपः

॥ ॐ विभागः शतवत् ॐ ॥ ११ ॥ भाष्यं स्पष्टार्थमित्यव्याख्याय
हेतोरप्रयोजकत्वोक्तिपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति ॥ नन्विति ॥ सुखेत्यादिभाष्यं
दृष्टांतोक्तेरुपलक्षणं मत्त्वा व्याचष्टे ॥ यथेति ॥ परापरब्रह्मेति ॥ विष्णुविरिंचेत्यर्थ
शतेत्युपलक्षणमिति भावः ॥ शतस्येति ॥ प्रधानवायुः (१) वसवः (८) रुद्राः
मरुतः (४९) आदित्याः उरुक्रमसहिताः (१२) विश्वेदेवाः (१०) बृहस्पति
पितृपाः (३) अश्विनौ (२) ऋभुगणः (१) द्यावापृथिव्यौ (२) इति । प्र
वसुरुद्रमरुदादित्या विश्वेदेवा बृहस्पतिः पितृपतयः अश्विनावृभवो द्यावापृ
तत्वप्रदीपोक्ताः । हेतोः को दोष उक्त इत्यतः सौत्रवतिप्रत्ययसूचितप्रतिबंदीमुखे
यदीति ॥ ११ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ विभागः शतवत् ॐ ३-४-११ ॥ नवकोटिदेवानां मध्ये सोमार्थं द्व्यधिक
सर्वेषामर्थित्वादिसाम्येऽपि ज्ञानाधिकारार्थं पुरुषेषु विभागोऽङ्गीकार्य इति सोपस्करं
स्पष्टयति । यथा खल्वित्यादिना । अनेन व्यवस्थेत्युक्तपूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्याय
पीति सूत्रारूढो दर्शितो भवति । सोमाधिकारिशतदेवाश्च तत्वप्रदीपे यथा नवको
मध्ये शतमेव सोमाधिकारिणः प्रधानवायुवसुरुद्रमरुदादित्याः विश्वेदेवा बृहस्पतिः
अश्विनावृषभो द्यावापृथिव्यन्ताः। द्वे ब्रह्मणी परापरे । परं विष्ण्वाख्यम् ।
चतुमुखाख्यमिति निरूपिताः ।

तत्त्वसुबोधिनी

परापरब्रह्मद्वयाधिकशतस्येति । प्रधानवायुवसुरुद्रादित्या मरुदादयो विश्वेदेवाः बृ
पितृपतयोऽश्विनावृभवो द्यावापृथिव्यंताः परंब्रह्मविष्णाख्यम् अपरं चतुर्मुख
परापरब्रह्मद्वयाधिकशतस्येत्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

परापरेति ॥ परं ब्रह्म नारायणाख्यं अपरं ...

३-४-२ असार्वत्रिकाधिकरणम्

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ विभागश्शतवत् ॐ ॥ ज्ञानाधिकारः केषाञ्चिदस्ति केषाञ्चिन्नास्तीति विभागः व्य
स्था शतवत् यथा व्यधिकशतदेवानां सोमपानाधिकारो नान्येषामिति व्यवस्था तथेत्यर्थ

सूत्रभाष्यम्

कस्याधिकारः ?

॥ ॐ अध्ययनमात्रवतः ॐ ॥ १२ ॥

'अवैष्णवस्य वेदेऽपि ह्यधिकारो न विद्यते ।
गुरुभक्तिविहीनस्य शमादिरहितस्य च ॥
न च वर्णावरस्यापि तस्मादध्ययनान्वितः ।
ब्रह्मज्ञाने तु वेदोक्तेऽप्य(ह्य)धिकारी सतां मत' इति ब्रह्मतर्के ॥

'पठेद्वेदानथार्थानधीयीताथ विचार्य ब्रह्म विन्देदि'ति(च)कौपारवश्रुतिः ॥१२

॥ इति अधिकाराधिकरणम् (पा. असार्वत्रिकाधिकरणम्) ॥ २ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अथ के तेऽधिकारिण इत्याकांक्षायामह– अध्ययनमात्रवत इत्युक्तेरेव अधिकारिलक्ष कृत्स्नमर्थत उक्तं भवतीत्येतद्वेदनार्थं प्रमाणवाक्यमाह– ''अवैष्णवस्य वेदेऽपि ह्यधिकारो विद्यत'' इत्यादि । अवैष्णवादीनामध्ययनेऽपि तत्फलानुत्पत्तेः सफलाध्ययनवत इत्यथः । म शब्दस्य कार्त्स्न्येऽवधारणे च वृत्तेः साङ्गसर्ववेदाध्ययनवत इति चार्थः । अशक्तौ च यथासम्भ वेदाध्ययनवत इति भवति ॥

तत्त्वप्रकाशिका

यद्यर्थित्वादिसाम्येऽपि न सर्वेपामधिकारस्तर्हि कस्याप्यसौ न स्यात् । यदि केषाञ्चिदि तर्ह्यर्थित्वाद्यतिरिक्तं विशेषणं वक्तव्यम् । न च

(तत्त्वप्रकाशिका)

अवैष्णावस्येति ॥ यस्मादध्ययने भगवद्भक्त्यादिमतामेवाधिकारो नान्येषां तस्मादध्यय
ब्रह्मज्ञानेऽधिकारीति युक्तम् । विभागभङ्गाभावादिति भावः । अध्ययनवतो वैदिके ब्रह्मज्ञ
कार इति स्मृत्या सिद्धम् । तत्र श्रुतिं चाह ॥ पठेदिति ॥ अतो ज्ञाने सर्वेषाम
भावादतिशयितं तदिति सिद्धम् ॥१२॥

भावबोधः

अर्थित्वादिव्यतिरिक्तं किमधिकारप्रयोजकमिति वक्तव्ये कस्येति कथमुक्तमित्यत
अर्थित्वाद्यतिरिक्तेनेति । सौत्र''मात्र''शब्दः चतुर्मुखव्यतिरिक्ते अव्याप्तिपरिहाराय
शक्तीति वक्तव्यमित्यभिप्रेत्याह– यथाशत्यखिलेति । ''अर्थसिद्धं'' इति स्मृतौ
मित्येवोक्तं; न तु वेदोक्तम् । ब्रह्मज्ञानार्थमध्ययनं कर्तव्यमिति विधिरस्तीति भ
अत्राद्ये– सर्वेषामधिकाराभावप्रतिज्ञा । द्वितीये– तत्र निमित्तत्वेनोक्तार्थित्वादेरप्र
त्वोक्तिः । तृतीये– तदुपपादनायार्थित्वादिव्यतिरिक्ताधिकारप्रयोजकाभिधानमिति सू

भावदीपः

॥ ॐ अध्ययनमात्रवतः ॐ ॥ १२ ॥ पूर्वं स्वोक्तनिरधिकारिकत्वापत्तिदोषं भा
कुर्वन्नवतार्य व्याचष्टे ॥ यद्यर्थित्वादीति ॥ प्रागुक्तशंकां निराह ॥ नार्थित्वादेरिति
हेतुत्वेन सूत्रार्थं तस्मादित्यादिस्मृतिशेषोक्तमाह ॥ यथाशक्तीति ॥ सलिलवच्चे
न्यायादिति भावः । मात्रपदं कात्स्न्र्यपरं मत्त्वोक्तमखिलेति । तस्मादि
स्मृतेरुपयोगाप्रतीतेराह ॥ यदीति ॥ सूत्राक्षरार्थमनुवदति ॥ अध्ययनेति ॥ भाष्ये इति
चशब्दादाह ॥ स्मृत्या सिद्धं श्रुतिं चाहेति ॥ अध्ययनान्वित इत्यादिस्मृतिशेषेणैव
सिद्धत्वेऽप्यध्ययनस्यातिप्रसक्तिनिरासकतया पूर्वांशस्योपयोगसूचनाय स्मृत्या सिद्ध
क्तम् ॥ अत इति ॥ अध्ययनवत्त्वे सत्यर्थित्वादेरेव प्रयोजकत्वात्तस्य चासार्वत्रिकत
त्यर्थः ॥ १२ ॥ अ०२ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अध्ययनमात्रवतः ॐ ३-४-१२ ॥ अर्थित्वाद्यतिरिक्तेति । अर्थित्व
अनधिकारिसाधारण्यात् अनधिकारिव्यावर्तकमधिकारिविशेषणं वक्तव्यमित्यर्थः । केचे

(वाक्यार्थमुक्तावली)

विष्णाविति जिज्ञासाधिकरणभाष्यविरोधः । अत्र चाध्ययनेनैव विष्णुभक्तिः वक्ष्यमाण
लभ्यते । अत एव तत्वप्रदीपे । अध्ययनमात्रवत इत्युक्तेरेवाधिकारिलक्षणं कृत्स्नमर्थत
भवतीत्येतद्वेदनार्थं प्रमाणवाक्यमाह । वैष्णवस्येति । इत्यवतारितमिति । अर्थतो ला
मुखतोऽलाभेनाध्ययनपदेन गुरूक्त्यनुक्तिमात्रग्रहणेऽवधारणार्थकमात्रशब्दस्य प्रागुक्तवि
तादवस्थ्यात् । अत एवोक्तं जिज्ञासाधिकरणटीकायाम् । अध्ययनलब्धापि विष्णुभ
रन्यस्याध्ययननिवृत्त्यर्थं पृथगुक्तेति । किञ्च मात्रशब्दस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेऽर्थित्वा
व्यावर्तितत्वान्मुक्तानामपि व्यावर्तितत्वान्मुक्तानामपि वेदाधिकारित्वं स्यात् । अ
नायोगव्यवच्छेदकत्वे ''यथाशक्त्यखिलान् वेदान् विज्ञायोपासनं भवेदि''त्युक्तरीत्य
कारिप्रयोजकयथाशक्त्यखिलवेदाध्ययनस्य लाभ इत्यतो मात्रशब्दस्य कात्स्न्र्यपरत्वं स्वी
सर्वेषां कृत्स्नाध्ययनाभावादव्याप्तिपरिहाराय यथाशक्तीति विशेषणं च स्वीकृत्य अ
इत्यनुवृत्तिं चाभिप्रेत्य सूत्रार्थमाह । यथाशक्तीति । भक्त्यादिमतामेवाधिकार इ
नन्वभक्तस्यानधिकारित्वे चतुर्मुखस्य विरोचनाध्यापने कथं प्रवृत्तिरिति चेन्न । अभक्तत
तस्यानधिकारितया विफलमिति ज्ञापनायाध्यापनोपपत्तेः। स्मृत्यर्थसिद्धमिति । अवैष्णव
स्मृत्या सिद्धम् । अर्थादन्यथानुपपत्त्या ''प्रजास्तासु कियान् जनः ज्ञानाधिकारी सम्प्रो
इति प्रमितविभागान्यथानुपपत्त्या सिद्धमित्यर्थः । यद्वा सतां मत इत्यत्राध्ययनवति स
यदर्थात्सिद्धमध्ययनं कर्तव्यमिति तत्र स्मृतिमाहेत्यर्थः । यद्वा स्मृतौ सतां मत इत्येवोक
न च वेदोक्तब्रह्मज्ञानार्थमध्ययनं कर्तव्यमिति विधिरस्तीति भावेन स्मृत्यर्थपर्यालो
कर्तव्यत्वेन सिद्धमित्यर्थः । अत्राद्ये सर्वेषां ज्ञानाधिकाराभावं प्रतिज्ञाय परोक्ताधि
प्रयोजकस्य द्वितीयेऽप्रयोजकत्वमुक्त्वा तृतीये भक्तिपूर्वाध्ययनस्य प्रयोजकत्वोकि
सूत्रक्रमः ।

तत्त्वसुबोधिनी

अर्थित्वादिव्यतिरिक्तं किमधिकारप्रयोजकमिति वक्तव्ये कस्येति कथमुक्तमित्यत अ
अर्थित्वाद्यतिरिक्तेनेति । सौत्रमात्रशब्दः कात्स्न्र्यपरः ततश्च सांगसर्वदेदाध्ययनवत
सूत्रार्थः ॥ चतुर्मुखव्यतिरिक्तेऽव्याप्तिपरिहाराय यथाशक्तीति वक्तव्यमित्यभिप्रेत्या
यथाशक्त्याखिलेति । यस्मादित्यादि । अनेनावैष्णवानामध्ययनेऽपि तत्फलानु
सफलाध्ययनवतः इति वार्थ इत्युक्तं भवति ॥ उक्तविभागभङ्गः । भगवद्भक्तिमतामेवा
इत्युक्तविभागभङ्गः । अर्थस्मृत्यासिद्धमिति । स्मृतौ सतां मत इत्येवोक्तं न तु वेदोत्त

द्वितीये अर्थित्वादेरप्रयोजकत्वोक्तिः तृतीये च अर्थित्वादिव्यतिरिक्ताधिकारप्र
धानमिति सूत्रक्रमः ॥ २ ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ अध्ययनमात्रवतः ॐ ॥ मात्रशब्दः कात्स्न्र्ये कात्स्न्र्याध्ययनवतोऽधिका
अर्थसिद्धमिति ॥ तत्र सतां मत इत्येवोक्तं न तु वेदोब्रह्मज्ञानार्थमध्ययनं
विधिरस्तीति भावः ॥ २ ॥

३. अविशेषाधिकरणम्

॥ ॐ नाविशेषात् ॐ ॥ १३ ॥

न सामान्येनाधिकारो देवादीनाम् ।

'अथ पुमर्थसाधनान्यर्थो धर्मो ज्ञानमित्युत्तरोत्तरम् ।
तत्राधिकारिणो मनुष्या ऋषयो देवा इत्युत्तरोत्तरमि'ति कौण्डिन्यश्रुतिः

॥ इति अधिकारविशेषाधिकरणम् (अविशेषाधिकरणम्) ॥ ३ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अधिकारितारतम्यस्पष्टीकारि सूत्रमवतारयति– नाविशेषात् ॥ न सामान्येनाधिकारो
मृषिगन्धर्वाणां मनुष्याणां च, न च देवानामपि सामान्येनाधिकारः, नाप्यृष्यादीनां नापि
णाम् । अर्थो धर्मो ज्ञानमित्युत्तरोत्तरत पुमर्थानां कामस्वर्गापवर्गाणां साधनानि । साधनं
त्तरमधिकमित्यर्थः । तेषु त्रिष्वप्यधिकारिणो मनुष्यऋष्यादिदेवा उत्तरोत्तरं प्रत्येकं प्रत्येकं चे

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवत्प्राप्तिसाधनज्ञानाधिकारस्य संपूर्णस्य दौर्लभ्यलक्षणज्ञानमहिम्नो वर्ण
शास्त्रादिसंगतिः । सौलभ्येऽतिशयाभावप्रसङ्गादेतत्समर्थनीयम् । प्रकृतो ज्ञानाधिकारो विषय
सर्वेषां देवादीनामेकप्रकारेणाथ नानाप्रकारेणेति सन्देहः । लौकिकसाधनेषूभयथा दर्शनं
बीजम् । सर्वेषामविशेषेण ज्ञानाधिकार इति पूर्वः पक्षः । अधिकारतारतम्यकल्पनस्य व्यर्थत
न च वाच्यं प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिरिति ज्ञाने तारतम्यस्योक्तत्वात्तदधिकारेऽपि तारतम्य
अधिकारे विशेषाभावेऽपि ज्ञानतारतम्यस्याधिकारिणामुच्चावचशक्त्यैव संभवात् । अतः
ज्ञानाधिकारसाम्येन सर्वसौलभ्यात्पूर्णाधिकारस्य न ज्ञानमतिशयितमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रं प

(तत्त्वप्रकाशिका)

व्याचष्टे ॥ नेति ॥ न देवाद्यधिकारिणां साम्येन ज्ञानाधिकारः । तथात्वे ज्ञानेऽपि साम्यप्रसङ्ग तस्याधिकारानुसारित्वात् । न चाधिकारसाम्येऽपि शक्तितारतम्येन ज्ञानतारतम्यमिति युक्त अधिकारसाम्ये शक्तितारतम्यस्यैवायोगात् । अधिकारतारतम्यमन्तरेण तत्कारणाभावा भावः । ज्ञानाधिकारतारतम्ये श्रुतिं चाह ॥ अथेति ॥ पुमर्थो मोक्षः । अर्थस्य धर्मज्ञान मोक्षसाधनत्वं धर्मस्य ज्ञानद्वारा ज्ञानस्य साक्षादिति । अतः संपूर्णज्ञानाधिकारस्य सर्वसु त्वाभावात्सातिशयं ज्ञानमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥

भावबोधः

ओं नाविशेषात् ओं ॥ संपूर्णस्येति । उत्तमस्येत्यर्थः । पूर्वं सासान्यतोऽधिकारस्य विचार्येदानीं तद्विशेषविचारादनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं सर्वेषामिति । अत्र ब्रह्म देवादीनां सर्वेषामेकप्रकारेणाधिकार उतानेकप्रकारेणेति चिन्ता । तदर्थं ''प्रज्ञा पृथक्त्ववद्दृष्टिः'' इत्युक्तापरोक्षज्ञानतारतम्यमधिकारतारतम्यं विना संभवत्युत संभवतीति। तदर्थं साधकानामुच्चावचशक्तिरधिकारानुसारिणी न भवत्युत भवती तदर्थमधिकारतारतम्ये प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । न सामान्येनाधिकारो देवादीना भाष्यानुरोधेन पूर्वपक्षमाह– सर्वेषामविशेषेणेति । अधिकारे समेऽपि तेषामेवोच्चा शक्तियोगात् फलभेदोपपत्तेः अधिकारिविशेषकल्पनं व्यर्थमिति न्यायविवरणं संयोजय अधिकारतारतम्येति । भक्त्याद्यधिकारतारतम्यानुसारेण शास्त्रात् फलप्राप्तेः सर्वे विशेषादिति न्यायविवरणं तात्पर्यतो व्याचष्टे– तथात्व इति । उच्चावचशक्तेरपि तन्नि नत्वादिति न्यायविवरणं पूर्वपक्षहेत्वसिद्धिप्रतिपादकत्वेन व्याचष्टे– अधिकारसाम्य इ श्रुतिं चाहेति । अनेन दृश्यमानत्वाच्च भक्त्याद्यधिकारतारतम्यस्येति न्याविवरणमप्यु भवति । श्रौतस्य ''ज्ञानमित्युत्तरोत्तरं'' इत्यस्याभिप्रायमाह– अर्थस्येति । ''यावदधि मवस्थितिराधिकारिकाणां'' इत्यत्र ''वृद्धिह्रासं'' इत्यत्रोक्तस्य मोक्षगततारत प्रयत्नादिनान्यथासिद्धिशङ्कानिससाय उपासनायां अधिकारतारतम्यसमर्थनम् । अत्र ''प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिः'' इत्युक्तापरोक्षज्ञानरूपफलतारतम्यस्य प्रयत्नादिनान्यथासि शङ्कानिरासाय ज्ञानाधिकारतारतम्यसमर्थनमिति महान् भेदः ॥ ३ ॥

भावदीपः

॥ ॐ नाविशेषात् ॐ ॥ १३ ॥ संपूर्णस्येति ॥ पुष्कलस्येत्यर्थः । अधिकारे

पूर्वोक्तसामान्यस्यात्र विशेषचिंतनाद्वा यथाशक्त्यखिलवेदाध्ययनवतोऽधिकारित्वोक्तौ
तत्तदीयोच्चावचशक्त्यैव फलभेदसिद्धौ किमधिकारभेदकल्पनयेति शंकनाद्वा पूर्वसंग
सूचिता । सामान्येनाधिकारो देवादीनामिति भाष्योक्तमाह ।। सर्वेषामिति ।। अधि
णामित्यर्थः । सामान्येनेत्यस्य व्याख्येयसौत्रपदानुकारोऽविशेषेणेति । अधिकारविशेष
व्यर्थमित्यन्यत्रोक्तं हेतुत्वेन योजयति ।। अधिकारेति ।। अधिकारे समेऽपि तेषामे
वचशक्तियोगात्फलभेदोपपत्तेरिति न्यायविवरणांशं गतार्थताशंकानिवर्तकतया योजयति
चेति ।। प्रज्ञांतरपृथक्त्ववदुपासनातारतम्यवत् दृष्टिश्च पृथङ्नानाप्रकारेत्युपासनापा
द्वात्रिंशन्नये उक्तत्वादित्यर्थः । यद्यपि तत्र साधनतारतम्येनैव दृष्टितारतम्यमुक्तं त
तस्याप्यधिकारतारतम्यमूलकत्वात्तदधिकारेऽपि तारतम्यमित्युक्तम् । ज्ञानेत्युपलक्षण
मुक्तितारतम्यस्येत्यपि ध्येयम् । तेन यावदधिकारमवस्थितिरित्यत्र मुक्तितारतम्यान्यथ
पत्त्या प्राचीनाधिकारतारतम्यं सिद्धमिति तदप्याक्षिप्तं ध्येयम् । अत एव न्यायवि
फलभेदानुपपत्तेरिति सामान्योक्तिः ।। उच्चावचेति ।। महदल्पेत्यर्थः । ।। अत इ
शक्तिभेदेनैव फलभेदोपपत्त्या अधिकारि विशेषकल्पनस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । सर्वेषामध्य
वतामित्यर्थः ।। छ ।। भाष्यं व्याचष्टे ।। न देवेति ।। सौत्राविशेषपदार्थः साम्येनै
अविशेषप्रसंगादित्यर्थांतरं चोपेत्याह ।। साम्यप्रसंगादिति ।। तस्येति ।। ज्ञा
साम्यस्येत्यर्थः । तच्च नेत्युक्तम् । प्रज्ञांतरेत्यत्रेति भावः । प्रागुक्तशंकामनूद्योच्चावचशक्
तन्निबंधनत्वादित्यन्यत्रोक्तयुक्तिविवरणेन निराह ।। न चेति ।। न केवलं ज्ञाने
विशेषप्रसंगरूपयुक्तिरिति चार्थः । उत्तरोत्तरमित्यस्यार्थोऽर्थस्येत्यादि ।। अत इति
अधिकारिभेदस्य युक्तिश्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः ।। १३ ।। अ० ३ ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ नाविशेषात् ॐ ३-४-१३ ।। सम्पूर्णस्येति । पूर्वं ब्रह्मज्ञानाधिकारो न स
किन्तु वैष्णवानामेवेत्युक्तमधुना वैष्णवेष्वपि सम्पूर्णज्ञानाधिकारस्य सार्वत्रिकत्वनिरा
दनन्तरसङ्गतिरिति भावः । किं सर्वेषामिति । अत्र ब्रह्मज्ञाने देवादीनां सर्वेषाम
प्रकाराधिकार उतानेकप्रकार इति चिन्ता । तदर्थमधिकारतारतम्यं निष्प्रयोजन
सफलमिति । तदर्थं फलत्वेनाभिमतं ज्ञानतारतम्यं शक्तितारतम्येनैवान्यथासिद्धमुत नेति

(वाक्यार्थमुक्तावली)

न्यायोनोपपादयति । अधिकारेति । सूत्रे देवादीनां ज्ञानाधिकार इत्यध्याहारः । चाविशेषादविशेषेण साम्येनैकप्रकारतया देवादीनां न ज्ञानाधिकार इत्यर्थपरं न साम्ये भाष्यं व्याचष्टे । न देवादीनामिति । कुतो नेत्यतः अविशेषादित्युक्तसिद्ध न्यायप्रदर्शकस्याविशेषादित्यस्य ज्ञानेऽविशेषप्रसङ्गादित्यर्थान्तरं भाष्येऽपि साम्येनैत साम्यप्रसङ्गेनेत्यर्थं मत्वा व्याचष्टे । तथात्व इति । अधिकारज्ञानयोरविशेषेण साम्येनै प्रकारत्वेनेत्यर्थं मत्वा व्याचष्टे । तस्याधिकारानुसारित्वादिति । अधिकारसाम्ये शक्तित म्यस्यैवायोगादिति । एतेनाधिकारशक्त्योरविशेषेण साम्येनैकप्रकारत्वेनेत्यर्थान्तरमुक्तं भव अर्थो धर्मो ज्ञानमित्येतान्युत्तरोत्तरं द्वारद्वारिभावेन पुमर्थसाधनानि । तत्र तेषु मनुष्या ऋ देवा उत्तमोत्तमाधिकारिण इति श्रुत्यर्थमभिप्रेत्याह । पुमर्थो मोक्ष इत्यादिना ।

ननु भक्तिवैराग्यादिरूपस्य ज्ञानाधिकारस्य तारतम्यसमर्थनं गतार्थम् । भक्ति वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्यत्र फलतारतम्येन भक्त्याद्यधिकारतारतम्यस्य समर्थितत्वात् उपासनापादे यावदधिकारमित्यत्र च वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्यत्रोक्तस्य फलतारतम्यस्य कारतारतम्यं विहाय प्रयत्नतारतम्येनान्यथासिद्धेर्निरस्तत्वाच्चेति चेन्न । तत्र मुक्त्या फलतारतम्यस्योपासनादिप्रयत्नतारतम्येनान्यथासिद्धिशङ्कानिरासायोपासनायामधिकार तम्यसमर्थनम् । इह तु प्रज्ञान्तरपृथक्त्वमित्युक्तापरोक्षज्ञानरूपफलतारतम्यस्य प्रयत्नादि न्यथासिद्धिशङ्कानिरासाय ज्ञानाधिकारतारतम्यसमर्थनमिति भेदात् । तदुक्तं न्यायविवर भक्त्याद्यधिकारानुसारेण शास्त्रफलप्राप्तेरिति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ नाविशेषात् ॐ । संपूर्णस्येति । उत्तमस्येत्यर्थः । पूर्वं सामान्यतोऽधिकारस विचार्य इदानीं तद्विशेषविचारादनन्तरसंगतिरिति भावः । ज्ञानतारतम्यस्यान्यथासिद्ध न्नाधिकारतारतम्यकल्पकत्वमित्याह । अधिकारेति । श्रौतस्य प्रथमस्योत्तरोत्तर स्याभिप्रायमाह । अर्थस्येति । तत्राधिकारिण इत्यादेरयमर्थः । तत्र मोक्षसाध मनुष्याः, ऋषयः, देवाः, अधिकारिणः ते च पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरं विशिष्टा एव समाना इति ॥ एतच्च ज्ञानाधिकारतारतम्ये श्रुतिं चाहेत्यवतारिकाग्रंथेनैव व्याख प्रायत्वान्न तत्र टीककृता पृथक्व्याख्यातम् । तत्वप्रदीपे तु साम्येनाधिकारो ऋषिगन्धर्वाणां मनुष्याणां च न च देवानामपि सामान्येनाधिकारः नापि ऋष्यादीनां

(तत्त्वसुबोधिनी)

चोत्तरोत्तरमधिकम् । एतेषु अधिकारिणो मनुष्यादिदेवाः उत्तरोत्तरं प्रत्येकं प्रत्येकं चेत्यथ इति प्रकारान्तरेण व्याख्यातमिति ज्ञातव्यम् । यावदधिकारमित्यत्र वृद्धिह्रासमित्यत्रोक्तस मोक्षगततारतम्यस्य प्रयत्नादिनाऽन्यथासिद्धिशङ्कापरिहाराय उपासनायामधिकारतम्यसमर्थन मिति महान् भेदः ।

वाक्यार्थविवरणम्

लौकिकसाधनेष्विति ॥ कृषीवलानां धान्यसाधनीभूतकर्षणादिसाधनानामेकप्रकार दृष्टम् । धनप्राप्तिसाधनानां कुसीदराजसेवादीनामनेकप्रकारत्वं दृष्टमित्यर्थः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

उच्चेति ॥ उत्तमम् । अवचेति ॥ नीचेत्यर्थः ॥ ॐ नाविशेषात् ॐ ॥ अविशेषाद्वि शेषतारतम्यं विना ज्ञानाधिकारिता न कुतः अविशेषात् मानस्याप्यविशेषप्रसंगादित्यर्थः ।

४. स्तुत्यधिकरणम्

‘अथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्ये स्यात्तेनेदृश एवे’(बृ.उ.५-५-१)**ति ज्ञानिनो यथेष्टाचरणं विधीयत इत्यत आह —**

॥ ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ॥ १४ ॥

न विधिः । ज्ञानिनः स्तुतये अनुमतिमात्रं वा । युज्यते च ॥ १४ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

मौनमुपासनम् । अमौनमपरोक्षज्ञानम् । निर्विद्य नितरां लब्ध्वा, विद् लाभ इति धातोः । अ ब्राह्मणः ब्रह्मनिष्ठो भवति । स येन केनापि वर्तेत, तेनेदृश एव स्यात् । न किञ्चिदपि हीयते । श्रुतियोजनायां ज्ञानिनो यथेष्टचरणं विधीयत इत्यायातम् । युज्यते च । किन्नु खल्वेवंविधं ब्रह्मद तस्य दर्शनवतोऽभिमत न कुर्वीतेत्यत आह– स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ नायं विधिः यो ज्ञानी स य चरेदेवेति । प्रमाणाभावात् । अपि तु “केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवे”त्युक्तिर्ज्ञानिस्तुतये यथेष्टप्रवृत्तावनुमतिमात्रं वैतत् । ‘स्तुतिः’ सामर्थ्यप्रकटनम् । ‘अनुमतिः’ क्रियमाणस्याभ्यनुज्ञ

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवत्प्राप्तिसाधनज्ञानस्यासत्प्रवृत्तावपि मोक्षसाधनत्वनियमलक्षणमहिम्नो वर्णन
शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथा साधनान्तरादतिशयाभावप्रसङ्गात्समर्थनीयमेतत् । प्रकृतज्ञान
विषयः । किं तस्य सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषोऽस्ति न वा इति सन्देहः । लौकिकदृष्टिस्तुल्यं त्वित्यु
सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षं सूचयति ॥ अथेति ॥ न ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषोऽस्ति । ब्र
पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च नि
ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एव इति श्रुतौ ज्ञानिनो यथेष्टप्रवृत्तिविधानात्
हि । यो ब्रह्मप्राप्तियोग्योऽसावागमजं ज्ञानं लब्ध्वा युक्तिजज्ञानमापादयेत् । तदुभयलाभ
ध्यानी भवति । तेन चापरोक्षज्ञानं प्राप्नोति अथ जीवन्मुक्त उच्यते । स च सता वाऽस
केनाऽपि प्रकारेण वर्तेतेति । यदि ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योरस्ति विशेषस्तर्हि सदेवाचरेन्ना
वक्तव्यम् । न तु यथेष्टाचरणं विधातुं युक्तम् । श्रूयते च ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योरविशे
स्यात्केन स्यात्तेनेदृश एवेति । अयुक्तश्च ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषः । न हि मोक्षादति
फलमस्ति यत्सत्प्रवृत्त्या भवेत् । न च समुच्चयसाध्यत्वं मोक्षस्य नापि ज्ञानिनो मोक्ष
योऽसत्प्रवृत्त्या भविष्यति । अतः सदसत्प्रवृत्तिभ्यां ज्ञानिनो विशेषाभावादाद्याधिकर
मयुक्तमिति । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ अस्त्येव ज्ञानिनः सदसत्प्र
र्विशेषस्तर्हि कथमयं यथेष्टाचरणविधिः । मैवम् । केन स्यादित्यस्य विधित्वाभावात्
किमर्थमुच्यते । यथा कश्चित् भृत्यं प्रति तत्स्तुतये कथ्यते यथेष्टं कुर्विति न तु विधिस्त
ज्ञानिनः स्तुतय एवोच्यते । अथवा यथेष्टाचारेऽनुज्ञानमात्रमेतत् । सर्वथा तु न विधिरिति
न सदसत्प्रवृत्तिभ्यां ज्ञानिनो विशेषोयुज्यते । तथा सत्यसत्प्रवृत्त्या कुण्ठितस्य
मोक्षसाधनत्वाभावप्रसङ्गादित्यत आह ॥ युज्यते चेति ॥ सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेष इति शेषः

गुर्वर्थदीपिका

न ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषोऽस्तीत्यत्र ज्ञानिनां सदसत्प्रवृत्तिभ्यां सर्वथा
शुभफले न स्त इति पूर्वपक्षिणोऽभिसन्धिः । सिद्धान्तिनस्तु सत्प्रवृत्तेर्न मोक्षस
नाप्यसत्प्रवृत्तेर्मोक्षप्रतिबन्धकत्वम् । मुक्तावानन्दवृद्धिह्रासफलकत्वात्सर्वथा निष्फल
नेत्याहुरिति विवेकोऽनुसन्धेयः । बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र युक्त्यनुसंधानाख्यबल
बलिनो भावः बाल्यमिति व्युत्पत्या बाल्यपदेन युक्त्यनुसन्धानात्मकं मननं गृह्यते । प्र
कब्राह्मणशब्दस्य 'अणपणगता' वितिधातोः ब्रह्माणतीति व्युत्पत्या ब्रह्मप्राप्तियोग्यत्व

(गुर्वर्थदीपिका)

प्राथमिकपाण्डित्याख्यश्रवणस्यैव मौनं निर्विद्येति पुनरनुवादः । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् द्वितीयब्राह्मणशब्दस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानित्वमर्थ इत्यनुसन्धेयम् । आद्याधिकरणोक्तमित्यत्र ''अधिकोपदेशादि''त्यधिकरणे यदुक्तं तन्नेत्यर्थः ।

भावबोधः

ओं स्तुतयेऽनुमतिर्वा ओं ॥ १४ ॥ अत्र पूर्वाधिकरणोक्तज्ञानाधिकारतारतम्यानुसारेणैव ''केन स्यात्'' इति श्रुतिविचारादनन्तरसङ्गतिरिति ज्ञेयम् । किमित्यादि । अत्र ज्ञानिनां सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषो नास्त्युतास्तीति चिन्ता । तदर्थं ''केन स्यात्'' इति श्रुतिर्निरवकाशोत सावकाशेति । तदर्थं ज्ञानिनां सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषः किं न युक्त उत युक्त इति । तदर्थं सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषः किं मोक्षतदभावयोरन्यतर उत तदतिरिक्त इति । तदर्थं ज्ञानिनां विहितनिषिद्धकरणाकरणयोः प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । श्रुतौ यथेष्टाचरणविधेरप्रतीतेः कथमेतदित्यतो द्वितीये ब्राह्मणो ब्रह्माणितुं योग्यः । पाण्डित्यमागमजज्ञानं, बाल्यं युक्तिसहितं बलयुक्तत्वात् । मौनमुपासनाजं, अमौनमपरोक्षज्ञानं, निर्विद्यं नितरां प्राप्य लब्ध्वा ''विद् लभ'' इति धातोः । अथ ब्राह्मणो मुक्तो भवतीत्यर्थ इति बृहदारण्यकभाष्यं मनसि निधाय श्रुतिव्याख्यानपूर्वकं पूर्वपक्षमुपपादयति– तथा हीत्यादिना। अधिकारज्ञापकस्याद्यब्राह्मणशब्दस्यार्थो ब्रह्मप्राप्तियोग्य इति । ''पाण्डित्यं'' इत्यस्यार्थं आगमजज्ञानमिति । ''निर्विद्ये''त्यस्यार्थो लब्ध्वेति । यद्यपि निःपूर्वो विदिर्वैराग्ये रूढः । तथापि निः उपसर्गः । सत्तार्थस्यैव विदेरर्थं बाधित्वा तं वैराग्यार्थं व्यवस्थापयति । निर्विद्यत इति कर्तरि प्रयोगदर्शनात् लाभार्थस्यार्थं तु विशिनष्टचेव केवलम्। निर्विदन्ति निविदन्त इति वैराग्ये तत्प्रयोगादर्शनादिति गीताभाष्यटीकायामेवोक्तम्। बाल्यमित्यस्य युक्तिरूपबलसम्बन्धीत्यर्थमभिप्रेत्याह– युक्तिजज्ञानमिति । तिष्ठासेदित्युक्तायाः स्थितीच्छाया अविधेयत्वात्; तदिच्छायां बाल्यस्याकारणत्वाच्च युक्तिजज्ञानमापादयेदिति तात्पर्यमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । अथ ''मुनिः'' इत्यस्यार्थो तदुभयलाभादनन्तरं ध्यानी भवतीति । तेन चापरोक्षज्ञानं प्राप्नोतीति । अनेन मौनं निर्विद्यामौनं प्राप्नोतीति शेषपूरणेन वाक्यं योजितं भवति । जीवन्मुक्त उच्यत इति । ''न चाथ ब्राह्मणो मुक्तो भवति'' इति बृहदारण्यकभाष्यविरोधः । ब्राह्मणशब्दस्य जीवन्मुक्तपरममुक्तोभयपरत्वेन

(भावबोध:)

इत्युक्तमिति भाव: । ज्ञानिनामात्मस्वरूपस्यैव दाढ्यात् सत्प्रवृत्तिविपरीतप्रवृत्त्योरि इति न्यायविवरणं मनसि निधाय आह– अयुक्तश्चेति । न हि मोक्षादिति । मो ज्ञानिनां निश्चित एवेति भाव: । अनेनात्मस्वरूपस्य आनन्दाविर्भावादिलक्षणस्य दा निश्चितत्वादिति व्याख्यातं भवति । न मोक्षातिरिक्तातिशयितफलार्थं सत्प्रवृत्ति: । कि मोक्षार्थमेव । सत्प्रवृत्त्यभावे ज्ञानेन मोक्षस्यैवाजननादित्यत आह– न च समुच्चयेति ।।

''विना कर्म न मोक्ष: स्याज्ज्ञानेनेत्यपि सा श्रुति: ।
नान्य: पन्था इति ह्येव निवारयति सादरम् ।।''

इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या ''विद्यैव तु निर्धारणात्'' इत्यत्र समुच्चयवादस दूषितत्वादित्यर्थ: । ''कामचारेण चैके'' इत्यादिसूत्रनिवर्तनीयमाह– नापि ज्ञानिन इ ज्ञानिन आत्मस्वरूपलक्षणमोक्षस्य दृढत्वादेवेत्यर्थ: । अन्यथा ''अनियम: सर्वे इत्युक्तविरोध: स्यादिति भाव: । आद्येति । पुरुषार्थनये ''तद्वतो विधानात्'' ''नियमाच्च'' इत्यादिना कर्मावश्यकमित्युक्तमयुक्तमित्यर्थ: । ज्ञानिन: स्तुतय एवे सर्वाधिकारिसाधारणमिदमिति ज्ञातव्यम् ।

''प्रारब्धकर्मजस्यैव विषभक्षान्मृतेरिव ।
प्राप्तस्याप्यनिवर्त्यस्य किञ्चिद्भुक्तस्य संविदा ।।
उपमर्द इति प्रोक्तो देवादीनां यथा क्रमम् ।।''

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण सूत्रं व्याचष्टे– ज्ञानिनां हि विषभक्षणादिति ।

भावदीप:

।। ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ।। १४ ।। मोक्षसाधनत्वनियमेति ।। ज्ञानिनोऽसद्वृत्त मोक्षो भवत्येवेति नियमेत्यर्थ: । एतेनास्तु पूर्वत्र ज्ञानरूपफले प्रज्ञांतरेत्यत्र निण विशेषाभावप्रसंगात्तदधिकारे विशेष: । ज्ञाने तु नासत्प्रवृत्तिकृतो विशेष: । तत्फले मु तत्कृतविशेषस्य निर्णीतस्य कस्यचिदभावादिति शंकनाद्वा पूर्वत्रेवात्रापि मुक्तिफले संभव तत्रानंदह्रासरूपविशेषेण ज्ञानेऽप्यस्ति संपूर्णमुक्त्यजनकत्वरूपविशेष इति सिद्धांतकर पूर्वमाचार्यमतजैमिनिमतयोरुपन्यासव्याजेन ज्ञानस्य कर्मशेषत्ववाक्यानां क ज्ञानशेषत्ववाक्यानां चाधिकारिभेदेनाविरोधमुक्त्वा मध्ये प्रसंगादधिकारचिंतां च कृत्व पुनरेकस्मिन्नेव वाक्ये त्रिविधवाक्यैर्विरुद्धार्थत्रयपरत्वमपेत्यात्र त्रिविधाधिकारिभेदेनावि

(भावदीपः)

विशेषदृष्टिरित्यर्थः । ज्ञानिनां सत्प्रवृत्तिविपरीतप्रवृत्तयोरविशेष इत्यन्यत्रोक्तप्रतिज्ञामाह ॥ ज्ञानिन इति ॥ एकवचनोक्तिर्ब्रह्मादिमानुषांतज्ञानिसामान्यसूचनाय । कुत इत्यतो भाष्य हेतुत्वेन योजयितुं भाष्योक्तश्रुतावथपदोक्तानंतर्यप्रतियोगिज्ञापनाय निर्विद्येत्यत्र कर्तृज्ञापन च पूर्वशेषमाह ॥ ब्राह्मण इति ॥ इति श्रुताविति ॥ पञ्चमाध्यायपञ्चमब्राह्मण स्थकाण्वश्रुतावित्यर्थः ॥ इति श्रुतौ ज्ञानिन इति ॥ "तां चतुर्थीं माहाचमस्यः प्रवेदयत इति व्याहृतिविद्यादाविव न ह वै देवान् पापं गच्छतीति सप्तान्नविद्यादादिव हंतकारं मनु इत्यादाविव च केन स्यादिति वाक्ये कर्तृविशेषाभावेनास्य वाक्यस्य ब्रह्मादिमानुषांतज्ञा सामान्यपरत्वाद्यदेव विद्ययेत्यादेर्वाक्यस्य मानुषविषयत्वे ज्ञानादेव स्वर्गः । ज्ञानेनैवाप सर्वमित्यादिवाक्यस्येव ज्ञानादेव स्वर्ग इत्यादेर्देवताविषयत्वे यदेव विद्ययेत्यादे चेहाधिकारिविशेषपरत्वे कल्पकस्य कस्यचिदभावाच्च ।

न च ब्रह्मैव स्वेच्छानियत इत्यादिवाक्यमेवास्य चतुर्मुखमात्रपरत्वकल्पकमिति वाच्यम् तस्य कार्यं न विद्यत इति स्मृतिबलाज्ज्ञानिसामान्यपरत्वस्य संभवात् । न च तत विशेषपरं कल्पकाभावात् । न च प्रातरुत्थाय संध्यामुपासीतेति ब्राह्मणो न हंत इत्यादिवाक्यमेव तस्य कार्यमित्यादेर्विशेषपरत्वकल्पकमिति वाच्यम् । तस्याज्ञविषयत्वो पत्तेरिति भावः । स्याच्छब्दस्य विधौ स्मरणादाह ॥ विधानादिति ॥ ननु ज्ञानि यथेष्टेत्याद्युक्तिरयुक्ता । बृहद्भाष्ये अथ ब्राह्मणः मुक्तो भवतीत्यर्थः । स मुक्तः केनापि वर्तयन्नीदृश एव भिक्षुक एव न कदाचित्स्वतंत्रो भवतीति ग्रंथेन मुक्तस्य भगव सकाशादात्मानं विदित्वा भिक्षाचर्यं चरंतीति पूर्वप्रकृतानंदभिक्षुकत्वपरतया व्याख्यातत ब्राह्मणशब्दस्य ज्ञानिपरत्वाभावादित्यतः सत्यमेवं तथापि ।

"ततो ब्रह्माणने योग्यः पांडित्यं प्राप्नुयात्परम् ।
पांडित्यमागमज्ञत्वं बाल्यं युक्तिसहायता ।
मौनं तूपासनासिद्धिरमौनं भगवद्दृशिः ।
एतान्याप्य भवेन्मुक्तिर्मुक्तो वै भिक्षुको भवेत् ॥"

इत्यादिनैकमर्थमुक्त्वा "प्रथमो ब्राह्मणो मुक्तो द्वितीयो योग्य उच्यते । अपरोक्ष

(भावदीपः)

तदर्थानुक्तिः । व्याख्यास्यते चाग्रेऽनुपदम् । हेतोरप्रयोजकत्वमाशंक्य हेतूच्छित्तिरेव बाधिकेत्याह ।। यदीति ।।

भाष्ये श्रुतिशेषोक्तेरुपयोगमाह ।। श्रूयते चेति ।। न केवलं विधानान्यथ पत्त्याऽनुमीयत इति चार्थः । एवमविशेषेणानुमानागमावुक्त्वा विशेषस्यायोगाच्चाविशेषः इति भावेन युज्यते चेति भाष्यसूचितं शमदमादीति सूत्रव्यावर्त्यमाह ।। अयुक्तश्चेति किं मोक्षादन्यो मोक्ष एव वेति विकल्प्याद्यमाह ।। न हीति ।। भवेदित्युपलक्षण असत्प्रवृत्त्या न भवेदित्यपि ध्येयम् । द्वितीये ज्ञानकर्मणी द्वे अपि रज्ज्वाः सूत्रद्व मोक्षस्य साधनं स्यात् । असत्प्रवृत्त्या च मोक्षः प्रतिबध्येतेति स्यात् । तदुभयमपि क्रमेणाह ।। न चेति ।। विद्यैव त्वित्यादौ तथोक्तेः। विस्तृतं चैतत्तत्रैवानुव्याख्यानाद भावः ।। नापीति ।। अनियमः सर्वेषामित्यत्र तथोक्तेरिति भावः । एतेन ज्ञानिनाम स्वरूपदार्ढ्यादित्यन्यत्रोक्तहेतोः आत्मस्वरूपरूपमोक्षस्य दृढत्वेन ततोऽतिशयस्य प्रा स्याभावात्तत्प्रतिबंधस्य चाभावदिति द्वेधार्थः सूचितः ।। अत इति ।। अविशेषसाधकयु श्रुतिबलाद्विशेषस्यायुक्तत्वाच्चेत्यर्थः ।। आद्येति ।। पुरुषार्थनये तद्वतो विधाना माचेत्यादिना कर्मावश्यकमित्युक्तमित्यर्थः ।। छ ।।

अत आहेत्युक्तं पूर्वपक्षशंकानिवर्तकत्वं सूत्रभाष्ययोर्विवरितुमाह ।। अस्त्येवेति एवकारेण न त्वविशेष इति पूर्वपक्षनिरासः । तत्र हेतुत्वेन न विधिरिति भाष्यार्थमा विधित्वाभावादिति ।। तथा च प्रागुक्तहेतोरसिद्धिरिति भावः । सूत्रभाष्ये अवतारयि तर्हीति ।। चतुर्थीनिर्वाहाय किमर्थमित्युक्तिः । ज्ञानिनः स्तुतय इत्यादि व्याचष्टे ।। ।। स्तुतिः सामर्थ्यप्रकटनम् ।। एतदिति ।। केन स्यादिति वचनमित्यर्थः । अनुम त्यस्यार्थोऽथवेति । अयुक्तश्चेत्यादिनोक्तचोद्यमनुवदति ।। सदसदिति ।। साधनत्वप्रसंग त्यनंतरं तथा च विद्यैव त्वित्याद्युक्तव्याघात इति योज्यम् ।। १४ ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ३-४-१४ ।। अत्र पूर्वाधिकरणोक्तज्ञानाधिकारतारत नुसारेणैव केन स्यादिति श्रुतिविचारादनन्तरसङ्गतिः । मोक्षसाधनत्वेति । ज्ञा सदसत्प्रवृत्तिभ्यामानन्दातिशयह्रासरूपविशेष एव न मोक्षहानिरिति प्रतिपादनादित्यर्थ एतेन संशयपूर्वपक्षसिद्धान्तानामसत्प्रवृत्तावपि मोक्षो भवतीत्येतद्विषयप्रवृत्तेः क

स्पष्टत्वादिति भावः । किमिति । अत्र ज्ञानिनां सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषो नास्त्युतास
चिन्ता । तदर्थं सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषसद्भावे केन स्यादिति यथेष्टाचारविधिरीदृश
साम्यश्रुतिः मोक्षस्य ज्ञानैकसाध्यतया क्लृप्तत्वात्तदधिकारस्य सदसत्प्रवृत्तिभ्यां वर्धनी
कुण्ठनीयस्य फलस्याभावयुक्तिश्च विरुध्यत उत न विरुध्यत इति । सूचयतीति । विध
इत्युक्त्या विशेषसद्भावे विध्यनुपपत्तिरिति सूचनात् । ईदृश एवेत्यन्तोदाहरणेन साम्य
रिति सूचनात् । उपलक्षणतया युक्तेश्चेति वक्ष्यमाणयुक्तेरपि सूचनादिति भावः ।

ब्राह्मणो ब्रह्माणितुं योग्यः पाण्डित्यमागमजं ज्ञानं बाल्यं युक्तिसहितं
बलरूपत्वात् मौनमुपासनममौनमपरोक्षज्ञानं निर्विद्य निरन्तरां प्राप्य ''विद् लाभ''
धातोः अथ ब्राह्मणो मुक्तो भवतीति बृहद्भाष्यं मनसि निधाय श्रुत्यर्थमाह
तथाहीत्यादिना । तदुभयलाभानन्तरं ध्यानी भवति । तेन चापरोक्षज्ञानं प्राप्नोतीति ।
मौनं निर्विद्य प्राप्यामौनं प्राप्नोति । मौनं तत्साध्यममौनं च निर्विद्येति शेषपूरणेन
योजितं भवति । अनेन केन स्यादित्यादेरर्थः सतामेवेति । युज्यते चेत्युत्तरभाष्यसूत्रि
आत्मस्वरूपदार्ढ्यमित्युक्तन्यायविरोधमप्याह । अयुक्तश्चेति । यदि ज्ञानिनः सत्प्र
विशेषः स्यात्तर्हि मोक्षादतिशयफलं स्यादिति तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानमाह । न ही
एतच्च शमाद्युपेतः स्यादित्यादावुत्तरभाविसत्कर्मणानन्दातिशयसमर्थनात्तन्निरसनीय
ज्ञेयम् । यदि मोक्षादधिकफलाभावेऽपि ज्ञानिनः सत्प्रवृत्त्या विशेषः स्यात्तर्ह्ययं ज्ञानस
एवेति मोक्षस्य केवलज्ञानसाध्यत्वाभावात् समुच्चयसाध्यत्वं स्यादिति तर्कस्य वि
पर्यवसानमाह । न चेति । एतच्चात एव चाग्नीन्धनेति सूत्रनिरस्यं बोध्यम् । यद्यसत्प्र
विशेषो भवेत्तर्हि ज्ञानिनो मोक्षाभावः स्यादिति तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानमाह । नापी
एतच्च कामकारेणेति सूत्रनिरस्यम् । एवमापाद्य विपर्यये पर्यवसानमुक्त्वा तद्धेतूकृत्या
कविपर्यये पर्यवसानमाह । अत इति । मोक्षादतिशयफलाभावात् मोक्षस्य समुच्चयसाध्य
भावादसत्प्रवृत्त्या ज्ञानिनो मोक्षकुण्ठनाभावाच्चेत्यर्थः । आद्याधिकरणेति । पुरुष
धिकरणोक्तं कर्मणो ज्ञानफलेऽतिशयाधायकत्वमित्यर्थः ।

सूत्रेऽचोदनेत्येतत् चोदनमाकृष्यते । किन्त्विति शेषः । तथा च केन स्या
श्रुतिरचोदना न यथेष्टाचारविधिः किन्तु ज्ञानिनः स्तुतये उच्यते । यदि सता वासत

(वाक्यार्थमुक्तावली)

अस्त्येवेत्यादिना । यथा किञ्चिदिति । यथेष्टकरणेऽपि मत्प्रीतिभावात् तवाधिकार नास्तीति प्रियभृत्यस्य श्रुतिर्लभ्यत इति भावः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ॥ पूर्वाधिकरणोक्तज्ञानाधिकारतारतम्यानुसारेणैव वि स्यादिति श्रुतिविचारादनन्तरसंगतिरिति भावः । ननु श्रुतौ यथेष्टाचारणविधिरप्र कथमेतदित्यतः द्वितीयो ब्राह्मणो ब्रह्माणितुं योग्याः पाण्डित्यमागमजं ज्ञानं, युक्तिसहितं बलयुक्तत्वात्, मौनमुपासनं, अमौनमपरोक्षज्ञानं, निर्विद्य नितरां प्राप्य त विद्दलाभ इति धातोः । अथ ब्राह्मणः मुक्तो भवति इति श्रुतिव्याख्यानपूर्वकं पूव मुपपादयति । तथा हीति । अधिकारज्ञापकस्याद्यब्राह्मणशब्दस्यार्थो ब्रह्मप्राप्तियोग्य इ पाण्डित्यमित्यस्यार्थो आगमजं ज्ञानमिति । निर्विद्येत्यस्यर्थो लब्ध्वेति । यद्यपि नि विदिः वैराग्ये रूढः, तथापि निरुपसर्गस्य सत्तार्थस्यैवंविधकथनबाधित्त्वात्तं वैर व्यवस्थापयतीति भावः । ज्ञानमिति । तिष्टासेदित्युक्तायाः स्थितीच्छाया अविधेय तदिच्छायां बाल्यस्याकरणत्वाच्च युक्तिजज्ञानमापादयेदिति तात्पर्यमुक्तं इति ज्ञातव्य अथ मुनिरित्यस्यार्थः तदुभयलाभानन्तरं ध्यानी भवतीति । तेनापरोक्षज्ञानं प्राप्नोती अनेन मौनं निर्विद्यामौनं प्राप्नोति इति शेषपूरणेन व्याख्यातम् । जीवन्मुक्त उच्यत इति चाथ ब्राह्मणो मुक्तो भवतीति बृहदारण्यकभाष्यविरोधः । ब्राह्मणशब्दस्य जीवन् परममुक्तोभयपरत्वोपपत्तेः । न हि मोक्षादिति । मोक्षश्च ज्ञानिनां निश्चित एवेति भा ननु न मोक्षातिरिक्तातिशयितफलार्थं सत्प्रवृत्तिः, किन्तु मोक्षार्थमेव सत्प्रवृत्त्यभावे अ मोक्षस्यैवाजननादितित्यत आह । न च समुच्चयेति । "विनाकर्म न मोक्षः ज्ञानेनापीति सा श्रुतिः । नान्यःपन्था इति ह्येवं निवारयति सादरं" इत्यनुव्याख्यान रीत्या "विद्यैव तु निर्धारणादित्यत्र समुच्चयवादस्यापि पठितत्वादित्यर्थः। असत् ज्ञानिनो मोक्ष एव न स्यादित्यतः आह । तावतापीति । ज्ञानिनः आत्मस्व लक्षणमोक्षस्य दृढत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा "अनियमः सर्वेषां" इत्युक्तविरोधः स्या भावः। आद्याधिकरणोक्तमिति । कर्मणः आधिक्यं अधिकोपदेशादित्यत्रोक्तं तद्युक्तमित ज्ञानिनःस्तुतय इति । सर्वाधिकारिसाधारणमिति ज्ञातव्यम् । स्तुतिः सामर्थ्यप्रकटन

वाक्यार्थविवरणम्

मोक्षसाधनत्वेति ॥ लिङ्गशरीरभङ्गरूपमोक्षेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ असत्प्रवृत्तावि मोक्षसाधनत्वाभाव इत्यर्थः ॥ साधनान्तरादिति ॥ स्वर्गादिसाधनात्कर्मरूपादित्यर्थः असत्प्रवृत्तिपूर्वकं कर्मकरणे तस्यापि स्वर्गसाधनत्वाभावेन तत्साम्यापत्त्या तस्मादतिशयो स्यादित्यर्थः । ॥ लोकदृष्टिरिति ॥ लोकेऽसत्प्रवृत्त्यादिनाऽसंव्यवहार्यत्वादिरूपविशेषो दृश्य इत्यर्थः । तमेव विशेषमुपपादयितुं तावत्सत्पवृत्त्याऽविशेषमुपपादयति ॥ न हीति असत्प्रवृत्त्याप्यविशेषमुपपादयति ॥ नापीति ॥ आद्याधिकरणोक्तमिति ॥ अधिकोप देशादित्यत्र यथा यथा कर्म कुरुते तथा तथाऽधिको भवतीति सत्प्रवृत्त्या विशेषकथन मित्यर्थः ॥ अनुज्ञामात्रमेतदिति ॥ दैवात् कदाचिज्ज्ञानिनां कामचरणेच्छा चेत् क्रियतामि त्यनुज्ञामात्रमेवैतत् । न विधिरित्यर्थः । सत्प्रवृत्तिसापेक्षत्वे दूषणमाह ॥ सत्प्रवृत्ति समुचितस्येति ॥ तच्च भवतामनिष्टमिति भावः ॥ मोक्षं लिङ्गभङ्गरूपम् ॥ एवमुत्तरत्रा मोक्षशब्दस्यायमेवार्थो ज्ञातव्यः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

तुल्यं त्विति ॥ तत्र कर्मकरणाकरणयोर्ज्ञानस्य तुल्यत्वोक्तिरित्यर्थः । आद्यब्राह्मण शब्दार्थो ब्रह्मप्राप्तियोग्य इति । पाण्डित्यमित्यस्यागमजन्यज्ञानमिति, निर्विद्येत्यस लब्ध्वेति, विद्लृ लाभ इति धातोः । बाल्यमित्यस्य युक्ति अज्ञानमिति, तिष्ठासेदित्यस्या पादयेदिति, मुनिरित्यस्य ध्यानी भवतीति, अमौनशब्दार्थः अपरोक्षज्ञानमिति, ब्राह्मण शब्दार्थो जीवन्मुक्त इति, ईदृशः विशिष्टः तदेव व्यनक्ति ॥ न हीत्यादिना ॥ मोक्ष ज्ञानिनां निश्चित एवेति भावः । ननु न मोक्षातिरिक्तातिशयितफलार्थं सत्प्रवृत्तिः किं मोक्षार्थमेव, सत्प्रवृत्त्यभावे ज्ञानेन मोक्षस्यैवाजननादित्यत आह ॥ न च समुच्चयेति विद्यैव तु निर्धारणादित्यत्र समुच्चयवादस्य दूषितत्वादिति भावः ॥ नापीति तथात्वेऽनियमः सर्वेषामित्युक्तज्ञानिनां मोक्षानियमविरोध इति भावः ॥ आद्याधिकरणोक्त मिति ॥ ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसाधनत्वरूपमाहात्म्यमित्यर्थः ॥

ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ॥ स ब्राह्मण इति श्रुत्युक्तं यथेष्टाचरणं स्तुतये ज्ञानिस्तुत्यर्थ

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ कामकारेण चैके ॐ ॥ १५ ॥

'कामचाराः कामभक्षाः कामवादाः कामेनैवेमं देहमुत्सृज्याथ परात्परमीयुर रम्भणमि'(सामशाखा)ति चैके पठन्ति ॥ १५ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अत्र प्रमाणमाह– कामकारेण चैके ॥ एके शाखिनः कामकारेणापि ज्ञानिनो मोक्षं पठन्ति अत उक्तं युज्यते । 'कामकारः' कामितकरणम् । तत्कामचारभक्षवादेषु त्रिष्वपि समम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

असत्प्रवृत्त्या कुण्ठितशक्तेर्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावप्रसङ्गात्कथं युज्यते इत्याश परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ कामेति ॥ नासत्प्रवृत्त्या कुण्ठितत्वेन ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभ प्रसज्यते । यतो यथेष्टाचारेणापि ज्ञानिनो मोक्षमेके शाखिनः पठन्ति इति भावः अनारम्भणमनादि ॥ १५ ॥

गुर्वर्थदीपिका

''स्तुतयेऽनुमतिर्वे''त्यधिकरणे 'केन स्याद्येन स्यादि''त्युक्तं सदसत्कर्मिणोः कामच ज्ञानिनस्स्तुतये कथ्यते । आज्ञामात्रं वा न तु विधिरित्युक्तम् । इदं तु देवताविषयम् ''कामकारेण चैक'' इति सूत्रे कदाचिदसत्प्रवृत्तावपि मोक्षप्रतिबन्धो न । असत्प्रवृत्ते संसारध्वंसाख्यमोक्षकारणत्वं च नेत्युच्यते । किन्तु मोक्षे सत्प्रवृत्त्या आनन्दवृद्धिः अस त्प्रवृत्त्याऽऽनन्दह्रासश्च भवतीत्युच्यते । इदं च मानुषविषयम् । ''गुणदोषैस्सुखस्यापि वृद्धि ह्रासौ विमुक्तिगौ । नृणां सुराणां मुक्तौ तु सुखं क्लृप्तं यथाक्रमम्'' इत्यणुभाष्ये कथनात्

भावबोधः

एके शाखिन इति । अनेन ''च''शब्दः पूर्वसूत्रगतस्य ''एके'' इत्यनुकर्षणार्थ इत्यु भवति ।

भावदीपः

(भावदीपः)

असत्प्रवृत्त्येति ॥ साध्यमध्याहृत्य तत्र हेतुत्वेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ नासदिति ॥ चशब्दस्य वाऽयमर्थः । यद्वा चोऽप्यर्थे । यथेष्टाचारेणापीत्याद्युक्त्यैव तात्पर्यतो लब्धार्थस्योक्तिर्नासत्प्रवृत्त्येत्यादि । युज्यते च विशेष इति पूर्वभाष्यभावार्थो वा । अनारंभणमिति श्रौतपदानुवादोऽनादीति व्याख्या ॥ १५ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ कामकारेण चैके ॐ ३-४-१५ ॥ चशब्दो हेतावप्यर्थे च वर्तत इति भावेन व्याचष्टे । नासत्प्रवृत्त्येति । यथेष्टाचारेणेति । अत्राचारपदं चरणभक्षवादक्रियासामान्यपरम् । अत एव तत्वप्रदीपे कामकारः कामितकरणम् । तत्कामचरणभक्षवादे चतुर्ष्वपि समर्थमित्युक्तम् । ननु तर्कस्य किमनेन दूषणमुक्तम् । प्रमाणबाध इति चेदापाद्यानिष्टत्वोपपादकत्वेन तदङ्गत्वात् । श्रुतावसत्प्रवृत्तावपि मोक्षोक्त्या तर्कस्याप्रयोजकत्वमुक्तमिति चेन्नासत्प्रवृत्तिकृतविशेषस्यैवापादकत्वेन श्रुतौ तत्सद्भावेऽपि मोक्षोक्तभावादिति चेत्सत्यम् । श्रुतौ कामचाराणामपि मोक्षोऽस्तीत्येतावन्मात्रमुक्तमिति । तथापि श्रुत्या कामचारस्य मोक्षविघातकत्वाभावलाभात् । कामचारकृतविशेषो मोक्षविघातरूपो न भवतीति तर्कस्याप्रयोजकत्वमिति पर्यवसानादिति भावः ।

तत्त्वसुबोधिनी

न आरभ्यत इत्यनारंभणमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह अनारंभणमनादीति । एवं च न आरंभणं यस्य तत् अनारंभणमिति विग्रहः सूचितः । एके शाखिन इति । अनेन चशब्दः पूर्वसूत्रगतस्यैक इत्यस्यानुकर्षणार्थः इत्युक्तं भवति ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ कामकारेण चैके ॐ ॥ ज्ञानिनः कामकारेण यथेष्टाचारेणापि मोक्षमेके शाखिनः कामकारा इति पठन्तीत्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

तत्त्वप्रदीपिका

अपमर्दं च ।। परमात्मदर्शिनां पुण्यपापयोरुपमर्दं काममाचरतामपि तेषां मोक्षं च वक्ति
उपमर्दः फलह्रासः । प्रारब्धकार्ययोः पूर्वयोः विनष्टत्वात् । ह्रासाभावे काम्यविधिवैयर्थ्यात्
त्वनिष्टविषय उपमर्दः ।।

तत्त्वप्रकाशिका

कैमुत्येनैतमर्थं समर्थयत्सूत्रं पठित्वा तत्सूचितां श्रुतिमुदाहरति ।। उपमर्दं चेति ।। ज्ञानि
विषभक्षणान्मृतेरिवानिवर्त्यतया प्राप्तस्यारब्धकर्मणोऽपि किंचिद्भुक्तस्य ज्ञानेनोपमर्दमेके श
पठन्ति । तदोत्तरकालीनासत्कर्म न मोक्षप्रतिबन्धकमिति किं वर्णनीयमिति भावः । तदुक्त
वै जनो जातु कथं च नाव्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग संसृतिम्' इति । ॐमित्युच्चार्येति श्रव
लक्षणम् । अन्तर्हृदयस्येतदप्युपलक्षणम् ।। १६ ।।

गुर्वर्थदीपिका

अन्तर्हृदयस्येत्यत्र हृदयस्येति पदं सौत्रान्तःपदस्य शेषपूरणम् । हृदयस्यान्तरित
उपलक्षणं प्रतिमादेरपि सङ्ग्राहकम् ।

भावबोधः

तदुक्तमिति । हे अङ्ग मुकुन्दसेव्यपरोक्षजानीजनोऽन्यवदज्ञानिवत् संसृतिं प्रार
फलरूपां जातु कथंचन केनापि प्रकारेण नाव्रजेदित्युक्तार्थादज्ञान्यपेक्षया अल्पमेव
भोगं प्राप्नोतीति लाभादुपमर्दप्रतिपादकत्वं भागवतवाक्यस्येति ज्ञातव्यम् ।।

ननु श्रवणादेरेवापरोक्षज्ञानसाधनत्वेन कथं ''उच्चार्याभिपश्येदित्युक्तं'' इत्यत
श्रवणाद्युपलक्षणमिति ।। ननु व्याप्तदर्शिदेवादिसर्वापरोक्षज्ञानिनां प्रारब्धस्योपमर्दोऽ
''देवादीनां यथाक्रमं'' इत्यनुव्याख्यान उक्तत्वात् । तत्कथं श्रुतौ ''अन्तरिमं
संकोचः इत्यत आह– अन्तर्हृदयस्येति । एतदिति । हृदयस्येति शेषोक्तिः ।

भावदीपः

।। ॐ उपमर्दं च ॐ ।। १६ ।। एतमिति ।। नासत्प्रवृत्त्येत्यादिनोक्तमर्थम् ।
सूत्रेणान्वयमेके पठंतीत्यस्यानुवृत्तिं चोपेत्यार्थमाह ।। ज्ञानिनो हीति ।। चश
आरब्धकर्मणोऽपीति । प्रारब्धकर्मजस्येव विषभक्षणान्मृतेरिव । ''प्राप्तस्याप्य

भावः । उपमर्दः फले ह्रासः ॥ तदुक्तमिति ॥ प्रथमस्कंधे । अंगेति व्यासं प्रति ना
संबोधनम् ॥ उच्चार्येति ॥ तन्मात्रस्य दृष्ट्यहेतुत्वादाह ॥ श्रवणादीति ॥ अंतरित्य
पूरयति ॥ हृदयस्येति ॥ योगिनामेवोपमर्द इति भ्रमनिरासायाह ॥ एतदपीति ॥
क्रियावतां विष्णुर्योगिनां हृदये हरिः । प्रतिमास्वप्रबुद्धानां सर्वत्र विदितात्म
त्युक्तदिशा बहिरंतरपि पश्येदित्यर्थः । देवादीनामिति पूर्वोक्तानुभाष्योक्तेरिति भाव

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ उपमर्दं च ॐ ३-४-१६ ॥ चोऽप्यर्थे । प्रारब्धकर्मण इति शेषः । प्रार
णोऽप्युपमर्दं फलह्रासमेके पठन्ति । तदा किमु वाच्यमुत्तरकालीनासत्कर्म न मोक्ष
कमिति चशब्दस्य कैमुत्यद्योतकापिशब्दार्थत्वमेक इत्यस्यानुकर्षणार्थत्वं च मत्वा व
ज्ञानिनामिति । प्रारब्धकर्मण इति । तत्फलस्येत्यर्थः । प्रारब्धकर्मजस्यैव विषभक्षण
रिव । "प्राप्तस्याप्यनिवृत्तस्य किञ्चिद्भुक्तस्य संविदा । उपमर्द इह प्रोक्तो ह
यथाक्रममि"त्यनुव्याख्यानोक्तेः उपमर्दमिति ह्रासमित्यर्थः । कर्माणि न तावत्
प्राप्नुवन्ति । यावज्ज्ञानमिति भावः । मुकुन्दसेवकापरोक्षज्ञानिजनोऽन्यवत्संसृतिं प्रार
फलरूपां जातु कदाचिदपि कथंचन केनापि प्रकारेण वा नाव्रजेदिति भागवतश्लोक
अन्तर्हृदयस्येत्यतदुपलक्षणमिति । अन्यथाग्नौ क्रियावतां विष्णुरित्याद्युक्तप्रको
धिष्ठाने भगवदपरोक्षिणामुपमर्दोऽनया श्रुत्या न सिद्ध्येदिति भावः ।

तत्त्वसुबोधिनी

तदुक्तमिति । हे अङ्ग मुकुन्दसेव्यपरोक्षज्ञानीजनोऽन्यवदज्ञानिवत्संसृति प्रार
फलरूपां जातु कथंचन केनापि प्रकारेण वानाव्रजेदित्युक्त्या अर्थादन्यापरोक्ष
संसारभागं प्राप्नोतीति तावदुपमर्दप्रतिपादकत्वं भागवतवाक्यस्येति ज्ञातव्यम्
श्रवणादेरेवापरोक्षज्ञानसाधनत्वेन कथमुच्चार्याभिपश्येदित्युक्तमित्यत आह । श्रव
लक्षणमिति । ननु व्याप्तदर्शिदेवादिसर्वापरोक्षज्ञानिनां प्रारब्धस्योपमर्दोऽस्त्येव ।
श्रुतावन्तरिममिति संकोच इत्यत आह । अन्तर्हृदयस्येतदिति । हृदयस्येति शेषोि

वाक्यार्थविवरणम्

आरब्धकर्मण इति ॥ अपरोक्षज्ञानात्पूर्वं कृतस्येत्यर्थः ॥ न वै जनो जाि
मुकुन्दसेवी जनः अन्यवत् अज्ञानिवत् संसृतिं न याति । हे अङ्गेति सम्बुद्धिः । प्रार

यावदज्ञानिनं भोजयति न तावज्ज्ञानिनमिति भावः । अयमेव सिद्धान्ते उपमर्द शब्दार्थ ज्ञातव्यम् । ज्ञानिनो गालीशतसमाकुलाश्वजन्मप्रापकं किञ्चित्प्रारब्धं कर्मास्ति । अश्वजन्मप्राप्तौ सत्यां राज्ञां गृहेऽश्वो भूत्वा घृतशर्कराद्यदनेन सुखमास्ते । अश्व आप्नोति परं तु ज्ञानमहिम्ना गालीशतसमाकुलत्वं न भवतीत्येवमुपमर्दप्रकारो द्रष्टव्यः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ उपमर्दं च ॐ ॥ ज्ञानेन किंचिद्भुक्तस्य प्रारब्धकर्मण उपमर्दं फलह्रासं पठन्तीत्यर्थः ॥ न वै जन इति ॥ हे अङ्ग मुकुन्दसेव्यपरोक्षज्ञानीजनोऽन्यवदज्ञा संसृति प्रारब्धकर्मफलरूपां जातु कदाचन कथंचन केनापि प्रकारेण नाव्रजेदित्यर्थः । श्रवणादेरेवापरोक्षज्ञानसाधनत्वेन कथमुच्चार्याभिपस्येदित्युक्तमत्राह ॥ श्रवणाद्युपलक्षण ॥ ननु व्याप्तिदर्शिदेवादिसर्वापरोक्षज्ञानिनां प्रारब्धस्योपमर्दोऽस्त्येव तत्कथमन्तरिमि वोक्तिरित्यत आह ॥ अन्तरिति ॥ हृदयस्येति शेषोक्तिः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॐ ॥ १७ ॥

न तावता कामचारणां ज्ञानेऽधिकारः ।

'य इमं परमं गुह्यमूर्ध्वरेतस्सु भाषयेत् ।

न तथा विद्यते भूयान् यं प्राप्यान्येऽपि भूयस' इति माठरश्रुतेः ॥ १७ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अथ यथोत्पन्नज्ञानिनांमधिकारिणां कामचरणं न मोक्षं रुणद्धि । एवमुत्पत्स्यमानज्ञान गुरुदेवताशुश्रूषुणां ज्ञानं न रोत्स्यतीत्याशङ्कायामाह– ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ ऊर्ध्वरेतस्वित प्रधानत्वादुपलक्षणमन्यगुणानाम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

यदि कामचारिणामपि ज्ञानिनां मुक्तियोग्यता तर्हि तद्वज्जिज्ञासूनामपि कामचार ज्ञानाधिकारः स्यादविशेषात्तथा चाध्ययनमात्रवत इत्युक्तबाध इत्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्य व्याचष्टे ॥ ऊर्ध्वेति ॥ कामचाराणामपि ज्ञानिनां मुक्तियोग्यताऽस्तीत्येतावता तद्वत्कामचार ज्ञानाधिकारो न मन्तव्यः । 'य इमं' इति शब्दे श्रुतौ ऊर्ध्वरेतस्त्वादिगुणवत्स्वेव ज्ञानोपदे

गुर्वर्थदीपिका

''अध्ययनमात्रवत'' इत्युक्तबाध इत्यत्राध्ययनपदेन विष्णुभक्तिशमदमादिगुणानां संगृहीतत्वेन कामचाराणां ज्ञानाधिकारस्य निवारितत्वादिति भावः । ऊर्ध्वरेतस्सु भाषयेदित्यत्र भाषयेदित्युक्तत्वात्प्रवचनश्रवणादिविषयेयं श्रुतिरित्यवगम्यत इत्यर्थः ॥

भावबोधः

सूत्रे ''च''शब्द ''एवार्थः'' । अत एव भाष्ये न तावतेत्यादिप्रतिज्ञाध्याहार कृतो ज्ञानोपदेशविधानमिति शेष इत्यभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे– य इममिति ॥

ननु ''य इयं'' इति श्रुतावर्थात् कामचाराणां श्रवणादिपरोक्षज्ञाने अधिकाराभावो लभ्यते । तत्कथमपरोक्षज्ञाने तेषामधिकाराभावप्रतिपादनायेयं श्रुतिरुपात्तेत्यत आह– अपरोक्षज्ञानस्येति । श्रवणादिरूपपरोक्षज्ञाने तेषामधिकाराभावे सुतरां तज्जन्यापरोक्षानेऽधिकारो नास्तीति भावः ।

भावदीपः

॥ ॐ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॐ ॥ १७ ॥ इत्युक्तबाध इति ॥ अध्ययनपदेन शमदमादिसत्प्रवृत्तेरपि ग्रहणादिति भावः । भाष्यं व्याचष्टे ॥ कामेति ॥ उपलक्षणं मत्त्वाऽह ॥ ऊर्ध्वरेतस्त्वादीति ॥ श्रुतौ कामचारिणां परोक्षज्ञानिनामेवाधिकारप्राप्त्या प्रकृतापरोक्षज्ञानेऽनधिकारप्राप्तेराह ॥ अपरोक्षेति ॥ कैमुत्यलब्धस्तत्रानधिकार इति भावः ॥ १७ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॐ ३-४-१७ ॥ अध्ययनमात्रवत इत्युक्तबाध इति । शमादिरहितस्याप्यध्ययनाधिकाराभावात्तद्विना ज्ञानाधिकाराभावादुक्तबाध इति भावः । सूत्रे चशब्द एवार्थः । साध्यसमुच्चये च । हिशब्दो हेत्वर्थः । अत एव भाष्ये न तावता इति प्रतिज्ञाय समुच्चयः कृतः । ज्ञानोपदेशविधानमिति शेषः । ऊर्ध्वरेतस्स्वित्युक्तिः प्रधानत्वादुपलक्षणमन्यगुणानामित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । कामचाराणामिति । ननु य इममिति श्रुताविन्द्रियनिग्रहादिमतामुपदेशजन्यापरोक्षज्ञानाधिकारोक्तेः कथमियं श्रुतिर्जिज्ञासूनाम-

तत्त्वसुबोधिनी

तथाचेति । तत्र शमदमादिमतामेवाधिकारः इत्युक्तबाधः स्यादित्यर्थः । सूत्रे न एवार्थः । हि शब्दो हेत्वर्थः । अत एव भाष्ये न तावतेत्यादि प्रतिज्ञाध्याहारः कृ ज्ञानोपदेशविधानमिति शेष इत्यभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे । य इममिति । य इममिति श्रुता कामचाराणां श्रवणादिपरोक्षज्ञाने तेषां अधिकाराभावप्रतिपादनाय इयं श्रुतिः उप इत्यत आह । अपरोक्षज्ञानस्येति । श्रवणादिपरोक्षज्ञाने तेषां अधिकाराभावे तज्जन्यापरोक्षज्ञाने अधिकारो नास्तीति भावः ।

वाक्यार्थविवरणम्

ज्ञाने ॥ अपरोक्षज्ञाने । ऊर्ध्वरेतस्त्वादिगुणवत्स्विति । रेतसो अधोविसर्जनम ऊर्ध्वरेतस्कत्वोक्त्या कामचाराभावो ज्ञायत इति भावः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ ऊर्ध्वरेतस्सुचशब्दे हि ॥ ॐ शब्दे य इममिति श्रुतौ ऊर्ध्वरेतस्सुवैराग्य गुणवत्स्वेव ज्ञानोपदेशो हि यस्माद्विहितस्तस्मा- त्कामचारेण न ज्ञानप्राप्तिरित्यर्थः । न इममिति श्रुतावर्थात्कामचाराणां श्रवणादिपरोक्षज्ञानाधिकाराभावो लभ्यते । तत मपरोक्षज्ञाने तेषामधिकाराभावप्रतिपादनायेयं श्रुतिरुक्तेत्यत आह ॥ अपरोक्षज्ञानस्येति श्रवणादिरूपपरोक्षज्ञाने तेषामधिकाराभावे सुतरां तज्जन्यापरोक्षज्ञानेऽधिकारो नास भावः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॐ ॥ १८ ॥

'प्रातरुत्थायाथ सन्ध्यामुपासीत यत्सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव तदुपासते देवान्नमेज्जुहुयाद्वेदानावर्तयीत नान्यत्किञ्चिदाचरेन्न सुरां पिबेन्न पलाण्डुं भक्षयीत भृशं वदेन्न विस्मरेदात्मानं सोमं पिबेद्धुतशेषेण वर्तयेदि'त्युक्ताचारपराम विधिबन्धवर्जितत्वेन कामत एव तस्य चरणं कामचार इति जैमिनिर्मन्यते । न

तत्त्वप्रदीपिका

कामचरणश्रुतेः विषयभेदमपेक्ष्यार्थभेदाभिप्रायेण मतद्वयं दर्शयति । परामर्शं जैमिनिरित्यादि सूत्रम् । ''प्रातरुत्थायाथ सन्ध्यामुपासीते''त्यादिना विहितानाचारान् परामृशतीयं श्रुतिः । ''कामचाराः कामभक्षाः कामवादा'' इति परामृशन्ती ज्ञानिनां विधिबन्धवर्जितत्वेन कामत एव तेषां चरणमभिधत्ते स कामचार इति जैमिनिः । न पुनर्निषिद्धानामपि चरणम् । सन्ध्योपास्तिदेवप्रमाणामाग्निहोत्रहोमादीन् कामत एवाऽऽचरन्ति निषिद्धानि नाचरन्ति चेति कामचाराः, कामत एव सोमादिभक्षणात्सुराद्यभक्षणाच्च कामभक्षाः, कामत एव वेदानां शब्दतोऽर्थतो वाऽऽवर्तनादतिभाषणवर्जनाच्च कामवादाः । एतेषां विहितानामकरणेऽपि ज्ञानिनोऽधःपातहेतुप्रत्यवायाभावाद्विधिबन्धवर्जितत्वेनेत्याह । न च ज्ञानिनोऽपि शास्त्रनिषिद्धमशुभं कर्तव्यमेवेति विधिः । ज्ञानिनो निषेधोऽपि नास्तीत्यत आह– ''ब्राह्मण'' इत्यादि । ''ब्राह्मणो न हन्तव्य'' इत्यादिप्रतिषेधे च ज्ञानिनोऽप्युक्तन्यायेनाधिकृता एव ॥

तत्त्वप्रकाशिका

एवं केन स्यादित्यस्याविधित्वमङ्गीकृत्याऽर्थ उक्तः । तथैव जैमिनिमतेनार्थान्तरं प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ परामर्शमिति ॥ नायं श्रुत्या कामचारो विहितो नाप्ययं सदसत्प्रवृत्तिविषयः । किं तु सदाचारस्यैव नियमेनाचरणमेव श्रुत्योच्यमानः कामचारः । न चात्राचारानुक्तिदोषः । 'प्रातरुत्थाय' इत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्ताचारपरामर्शेन श्रुत्या तच्चरणविधानात् । न चैवं नियमेन चरणे केनेति कामचारोक्त्ययोगः । विधिबन्धवर्जितत्वेन स्वेच्छयैव चरणादिति जैमिनिराचार्यो मन्यत इति भावः । किमर्थं सर्वसत्प्रवृत्तौ कामचरणं निमयेनात्रोक्तमित्युच्यते निषिद्धप्रवृत्तिरप्यत्रोक्ता किं न स्यादिति चेत् । किं निषिद्धं ज्ञानिना कर्तव्यमिति स्फुटविधिसद्भावादेतदुच्यते निषेधाभावाद्वा । आद्यं पराचष्टे ॥ न चेति ॥ द्वितीयं पराह ॥ ब्राह्मण इति ॥ अयं च सामान्यनिषेधो ज्ञानिष्वपि वर्तते ॥ १८ ॥

गुर्वर्थदीपिका

नायं श्रुत्या कामचारो विहित इत्यत्रायं कामचारः शुभाशुभविषये स्वेच्छयाऽऽचरण विहितो न किंतु शुभविषय एवाचरणं विहितम् । तदपि यथाविधिरस्ति तथैव कुर्वन्ति कुत्रापि व्यत्यासं न कुर्वन्ति । तत्करणं च केवलं विधेर्निर्बन्धनादेव न किन्तु धूतमनोम

भावबोधः

''केन स्यात्'' इति श्रुतेः पूर्वपक्ष्युक्तमर्थं निराकरोति– नायं श्रुत्येति ''स्तुतयेऽनुमतिर्वा'' इत्युक्तं प्रतिक्षिपति– नाप्ययमिति । ''तस्य चरणं कामचार'' भाष्यं व्याचष्टे– किं तु सदाचारस्यैवेति । इत्युक्ताचारपरामर्शेनेति भाष्यं तन्निवर्तनी शङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे– न चात्रेति । अत्र ''केन स्यात्'' इति श्रुतौ । परामर्शेनी प्रातरुत्थायेत्यादिश्रुत्युक्ताचाराभिप्रायेणेत्यर्थः । विधिसंबन्धवर्जितत्वेनेति भाष्यं व्याचष्टे– चैवमिति । अयोग इति । विहितत्वस्यैव नियमेन कर्तव्यत्वादिति भावः । ''ब्राह्मणो हन्तव्यः'' इत्येतदज्ञानिमात्रविषयं किं न स्यादित्यत आह– अयं चेति । यथेष्टाचारवि भवतीति पूर्वपक्षयुक्तिनिषेधः ।

भावदीपः

॥ ॐ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॐ ॥ १८ ॥ अर्थ इति ॥ स्तुत्यनु तिरूपोऽर्थ इत्यर्थः ॥ तथैवेति ॥ विधित्वमनंगीकृत्यैवेत्यर्थः ॥ अर्थांतरमिति ॥ निय सत्कर्ममात्रानुष्ठानपरत्वरूपमित्यर्थः । कामत एवेत्यादिभाष्यं एवकारस्य तस्येत्यत्रा न्वयमुपेत्य तद्व्यावर्त्योक्तिपूर्वं व्याचष्टे ॥ नायमिति ॥ उत्तरत्रानुष्ठेयमध्ये कामचा क्त्याऽत्रार्थलब्धमुपेत्योक्तं नियमेनेति । स्यादिति लिङ्प्रत्ययो विधिनिमंत्रणाम णेत्यादेर्निमंत्रणार्थ इति भावः । परामर्शेनेत्यंतभाष्यं व्यावर्त्यपूर्वं व्यनक्ति ॥ न चात्रेति कामत एवेत्यस्यार्थः स्वेच्छयैवेति । एवकारव्यावर्त्योक्तिर्विधिबंधवर्जितत्वेनेति । अत प्रागेवकारतात्पर्यं व्यक्तीकृतम् । कामचारो न विहित इति । उभयोक्तेः फलवत्त्व विकल्पमुखेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ किमिति ॥ आद्यं पराचष्टे ॥ न चेतीति ॥ ननु ईदृश एवे वाक्यशेषे साम्योक्त्यन्यथानुपपत्त्यैव निषिद्धप्रवृत्तिरप्यत्रोक्तेति ज्ञायते । अन्य असाम्याप्रसक्त्या साम्योक्तिवैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न । नियमेन सर्वाचरणप्राप्तसाम स्यानुवादोपपत्तेः । तेन नियमेन सर्वसदाचरणेनेदृश एवान्यथा त्वनीदृश एवेत्यर्थसंभवादि भावः । ननु यदेव विद्ययेत्यादिप्रागुक्तश्रुतेर्मानुषविषयत्वमिवेयमप्यज्ञविषयैवास्त्वित्यत अ ॥ अयं चेति ॥ तत्रेवेह बाधकाभावात् । केन स्यादिति श्रुतेरेव बाधकत्वे चान्योन्याश्रय साम्योक्तिरप्यन्यथोपपन्नेति भावः ॥ १८ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॐ

[illegible]

सि
मे
मे
।
चा
वि
त्र
दा
मते
स्य
गि
त
रे
व
प

(तत्त्वसुबोधिनी)

सदाचारस्यैवेति । इत्युक्ताचारस्येति भाष्यं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे चात्रेति । अत्र केन स्यादिति श्रुतौ । परामर्शेनेति । प्रातरुत्थायेत्यादि श्रुत्युक्तावा प्रायेणेत्यर्थः । न चैवमिति । विहितस्य नियमेन कर्तव्यत्वादिति भावः । ब्राह्मणो न ह इत्येतदज्ञानिमात्रविषयं किं न स्यादित्यत आह । अयं चेति । सामान्यनिषेध हेतुगर्भविशेषणं अधिकारिविशेषकल्पकाभावात्तदभावेऽपि तत्कल्पने ‘‘चोदनाद्यविशे त्युक्तव्याघातादिति भावः । यथेष्टाचारविधिर्न भवति इति पूर्वपक्ष्युक्तनिषेधः ।

वाक्यार्थविवरणम्

सदसत्प्रवृत्तिविषय इति ।। सदसत्प्रवृत्त्युभयविषयको नेत्यर्थः ।। अत्र ।। केन स्य श्रुतौ ।। श्रुत्या ।। केन स्यादिति श्रुत्या ।। तच्चरणेति ।। तथा च विहितानां मध्य कामतस्तच्चरणं केन स्यादित्यनेन विधीयत इति भावः ।। अत्रोक्तेति ।। केन स्यादिति उक्तेत्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदिति हि ॐ ।। केनस्यादिति श्रुतिः प्रात येत्यादि श्रुत्युक्तसदाचारस्य परामर्शं कृत्वा तत्र स्वेच्छयावर्तनं प्रतिपादयति त्वसदाचारविषया कुतः हि यस्मादचोदनानिषिद्धं कार्यमिति विधिर्नास्ति, प्रत्युत ब्राह्म हंतव्य इति श्रुतिरसदाचारमपवदति निषेधतीत्यर्थः । पूर्वपक्ष्युक्तमर्थं निराकरोति नायमिति ।। स्तुतय इत्यनेनोक्तं निराकरोति ।। नाप्ययमिति ।। ब्राह्मणो न इत्येतदज्ञानमात्रविषयं किं न स्यादित्यत आह ।। अयं चेति ।। यथेष्टाचारविधिर्न भ पूर्वपक्ष्युक्तनिषेधः ।।

सूत्रभाष्यम्

।। ॐ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॐ ।। १९ ।।

अनुष्ठेयानां मध्य एव कामतश्चरणं कामतो निवृत्तिरिति बादरायणो मन ‘केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवे’ (बृ.उ. ५-५-१)ति साम्यश्रुतेः ।

‘यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

तत्त्वप्रदीपिका

ॐ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॐ ॥ अनुष्ठेयत्वेन विहितानां मध्ये यस्मिन्करवाण कामस्तस्य चरणं यस्मिन्न करवाणीति तस्य निवृत्तिरित्ययं श्रुत्युदितः कामचार इति भगवन्मत तेनेदृश एवेति करणाकरणयोः साम्यश्रुतेः। "यस्त्वात्मरतिरेव स्यादि"त्यादेरयमर्थ उक्तो भगव श्रीमद्गीताभाष्ये– "रमणं परदर्शनादिनिमित्तं सुखम्। तृप्तिरन्यत्रालंबुद्धिः। सन्तोषः तज्ज सुखम्। "सन्तोपस्तृप्तिकारणमि"त्यभिधानात्। परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं, प्राप्तः, अन्य लंबुद्धिं च। महच्च तत्सुखं तेनैवालंबुद्धिरिति दर्शयति– "आत्मन्येव च सन्तुष्ट" इति। तत्स्थ सन् सन्तुष्ट इत्यर्थः। नान्यत्किमपि सन्तोषकारणमित्येवेत्यवधारणम्। आत्मना तृप्तः ह्यात्मन्यलंबुद्धिर्युक्ता। तद्वाचित्वं च– "वयं तु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमैरि" प्रयोगसिद्धमिति॥

तत्त्वप्रकाशिका

एवमस्य वाक्यस्य जैमिनिमतानुसारेण सदाचारविधित्वमेवोक्त्वा यत् स्तुतयेऽनुमतिर्वेत् तदेव प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे॥ अनुष्ठेयमिति॥ केन स्यादिति यथेष्टाचारविधिर्न भ नापि सर्वस्य कर्तव्यताविधिः। किं तु श्रुत्याद्युक्तानामनुष्ठेयानां मध्ये स्वेच्छया केषाञ्चिच केषाञ्चिदचरणमित्यनुज्ञानमेव कामचारश्रुत्यर्थ इति भगवान् बादरायणो मन्यत इति भावः। क सर्वचरणमेवार्थः किं न स्यादित्यत आह॥ केनेति॥ अनुष्ठेयानां मध्य एवायं कामचारो न स केनापि प्रकारेण प्रवृत्तावपि ज्ञानिनः साम्योक्तेः। साम्योक्तिश्चोक्तकामचरण एव सम्यक्सम्ब प्राप्तिसद्भावात्। सर्वाचरणपक्षे तु संभवमात्रज्ञापनं स्यात्। संभवज्ञापनादप्यसं निवृत्तेर्ज्यायस्त्वादिति भावः। सत्यमस्मिन्पक्षे साम्योक्तिः सम्यक्सम्बध्यत इति। तथाऽपि युज्यते। कर्तव्यपरित्यागे साम्यायोगात्। अतो मुख्यापि योजना साध्वीत्यत आह॥ यस्त्वि ज्ञानिनां कार्याभावोक्तेर्न तत्परित्यागे साम्यायोग इति भावः। आत्मरतिः परमात्मद निमित्तसुखमाप्तः। आत्मतृप्तः परमात्मप्रसादेन विषयेष्वलंबुद्धिमाप्तः। तत्कुतः। परमात सन्तोषवत्त्वात्तद्दर्शनादिनिमित्तसुखवत्त्वादिति भावः। एवं केन स्यादिति वाक्यशे यथेष्टाचरणविधित्वाभावमभ्युपेत्यार्थद्वयमुक्तम्॥ १९॥

गुर्वर्थदीपिका

(गुर्वर्थदीपिका)

सूत्रद्वयोक्तं सदसत्कर्माचरणविधानं ब्रह्मविषयमिति ज्ञेयम् । ब्रह्मण इत्युक्तेऽपि ज्ञा
मित्येव ज्ञातव्यमिति ब्रह्मपदयोग्यवाय्वादीनां ग्रहणायोक्तम् ।

भावबोधः

नापि सर्वस्येति । जैमिनिमतनिषेध इति ज्ञेयम् । प्राप्तिसद्भावादिति । ''केन स्य
इति वाक्यानुष्ठेयानां मध्ये केषाञ्चित् करणं केषाञ्चिदकरणमित्यर्थत्वे विहिते किञ्चिदक
निमित्तकसाम्यसंभवस्य प्राप्तिसद्भावात् तेनेदृश एवेति साम्योक्तिः प्राप्तासंभवनिवर्तक
सम्यक् संबध्यत इत्यर्थः । सर्वाचरणेति । ''केन स्यात्'' इति वाक्यस्य क
प्रातरुत्थायेत्यादिश्रुत्युक्तसर्वसत्कर्मकरणार्थत्वे तु सर्वकरणस्य च साम्यसंभावकत्वेन ते
एवेति वाक्येन यदि सर्वं कुर्यात्तर्हि सम इति साम्यसंभवमात्रज्ञापनं कृतं स्यादित्य
पक्षद्वयेऽपि साम्योक्तेः सप्रयोजनत्वात् को विशेष उक्तपक्षपरिग्रह इत्यत आह– संभवे
रमणं परदर्शननिमित्तं सुखम् । तृप्तिः अलंबुद्धिः । सन्तोषः तज्जनकं सुखं,''
गीताभाष्यानुसारेण गीतावाक्यं व्याचष्टे । आत्मरतीत्यादिना । विधित्वस्य जैमिनिम
विद्यमानत्वात्ततः पक्षान्तरत्वज्ञापनायाह– यथेष्टाचरणविधिरिति ।

भावदीपः

।। ॐ अनुष्ठेयं बादरायणस्साम्यश्रुतेः ॐ ।। १९ ।। तदेवेति ।। अनुमतिपर
सदाचारविषयतया व्यवस्थापयत्सूत्रमित्यर्थः । मध्य एवेति भाष्यस्थैवकारव्यावर्त्यमा
यथेष्टेति ।। पूर्वसूत्रोक्तमपि निराह ।। नापि सर्वस्येति ।। सर्वसदाचारस्येत्यर्थः ।
व्याचष्टे ।। श्रुत्याद्युक्तानामिति ।। प्रातरुत्थायेत्याद्युक्तानामित्यर्थः । केन स्य
लिङामंत्रणार्थ इति भावः ।। सर्वेति ।। नियमेन सर्वसाधुकर्माचरणं जैमिन्युक्तमेवार्थः
स्यादित्यर्थः । पूर्वभाष्योक्तसाध्यमेवानूद्य केनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन् संयोजयति
अनुष्ठेयानामिति ।। केनापीति ।। करणेनाकरणेनापीत्यर्थः ।। प्राप्तीति
विहिताकरणनिमित्तासाम्यप्रसक्तिसंभवेन तन्निवृत्त्यर्थं कदाचिद्विहिताकरणेऽपि ईदृश ए
एवेति साम्योक्त्यर्थं वाक्यशेषस्य श्लिष्टत्वादित्यर्थः । जैमिनिमते वाक्यशेषोपपत्तिं सू
बादरायणमतेऽतिशयमाह ।। सर्वाचरणेति ।। सर्वाचरणेन संभवद्यत्साम्यं तन्मात्रज्ञा
कृतं स्यात् न तु प्रसक्तासाम्यनिवर्तकमित्यर्थः ।। अत आहेति ।। ननु कथमेतत्स्मृत्य
शंकानिरासः । गीतातात्पर्ये द्वितीये यस्त्वात्मरतिरेवेत्यादि तु मुक्तविषयम् । यस्त्वेवा

(भावदीपः)

''विष्णुप्रसादाद्रतिमांस्तृप्तो विष्णुप्रसादतः ।
विष्णावेवातितृप्तश्च मुक्तोऽसौ विध्यगोचर ॥''

इत्याग्नेय इत्यादिना च मुक्तपरत्वोक्तेः । गीताभाष्येऽपि आत्मरतिरेवेत्यवध संप्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव कार्यं न विद्यत इत्युक्त्या अमुक्तपरत्वेऽप्यसंप्रज्ञातसम विषयत्वोक्तेरित्यतोऽत्रोदाहरणबलेन प्रकृतोपयोगाय भावमाह ॥ ज्ञानिनामि समाधिस्थस्यापि ज्ञानित्वादिति वा ज्ञानिसामान्यपरत्वमप्यस्तीति वाऽभिप्रायः । परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । तृप्तिरन्यत्रालंबुद्धिरिति गीताभाष्योक्तदिशा पदयोरपौन यार्थमाह ॥ आत्मेति ॥ तेनैवान्यत्रालंबुद्धिरिति दर्शयति । आत्मन्येव च संतु भाष्यदिशा हेतुत्वेन योजयति ॥ तत्कुत इति ॥ अर्थद्वयमिति ॥ नियमेन साध्वाच तेष्वेव स्वेच्छाचारपरत्वं चेत्यर्थद्वयमित्यर्थः ॥ १९ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अनुष्ठेयं बादरायणःसाम्यश्रुतेः ॐ ३-४-१९ ॥ सदाचारविधित्वमेवोक्त्वे च विधिबन्धवर्जितत्वेनेत्युक्तिविरोधः विहिताकरणेऽपि नरकाद्यापादकप्रत्यवा विधिबन्धवर्जितत्वेनेत्यस्य प्रवृत्तत्वात् । आनन्दातिशयसिद्ध्यर्थं ह्रासाभावार्थं च परित्यागस्य सदाचारस्य च चरणविधित्वस्यैव जैमिनिनाऽङ्गीकारादविरोधः । यत्तु मतिर्वेत्युक्तं तदेवेति । अनुमतित्वमेवेत्यर्थः । सूत्रेऽनुष्ठेयमित्यनुष्ठेयानामिति विभक्ति व्यत्ययः । निर्धारणे च षष्ठी । कामचार इत्यनुवर्तते । अनुमतिरिति चावर्तते शब्दोऽध्याहार्यः । अनुष्ठेयमिति यथास्थितं च विवक्षितम् । अनुष्ठेयविषयमभ्य मित्यर्थः। तथा चानुष्ठेयानां विहितानां मध्ये यस्मिन् करवाणीति कामः तस्य चरणं करवाणीति कामः तस्याचरणमनुज्ञानमेव केन स्यादिति कामचारश्रुत्यर्थः बादरायणो मन्यत इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तमनुष्ठेयानामिति भाष्यं परिष्कारपूर्वं व्याचष्टे स्यादिति । यथेष्टाचारविधिर्न भवतीति । अन्यविषयमिति । जैमिन्युक्तं म तद्विषयाश्च केचन । सामान्यं भगवत्प्रोक्तं देवादीनां विशेषत इत्यनुव्याख्यानवच भावः । इति भावेनात्रेति । उपलक्षणमेतत् । कर्मणां फलेऽतिशयाधायकत्वमेव न विशेषाधायकत्वमित्यत्रापीति ज्ञेयम् । अत एवेति । देवान्याविषयत्वादेवेत्

(वाक्यार्थमुक्तावली)

तद्विषयत्वस्यापि भावात् तस्यां दिशायां गतिरुक्तेत्यर्थः । तयोर्मानुषेति । कर्मैव देहं दै
मानुषं वेत्यत्र दैविकदेहपदं मनुष्याणामेव देवलोके ज्योतिर्मयदेहविषयमिति भाव
बलवद्विरोधिसद्भावे जैमिन्याद्युक्तिरिष्यत इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायाह । प्रतिबन्
युक्तेति । एतेन भगवन्मततदितरमतयोःप्रकारान्तरेण विषयव्यवस्था दर्शिता । त
सुधायां । जैमिन्याद्युक्तबलवत्प्रतिबन्धककर्मसद्भावे ज्ञानस्य पुरुषार्थसाधनत्वमभिप्रेत
स्वतन्त्राज्ज्ञानात् स्वर्गादिप्राप्तिर्भवतीत्युक्तवन्तः । तथाच प्रतिबद्धज्ञानविषयं भगव
मवतिष्ठत इति । उक्तं च । तारादेः सूर्यजस्याङ्गसङ्गात् स्वर्गेनागादन्तरिक्षादिहासीदि
तत्र प्रारब्धोपद्वलितात् सूर्यजस्याङ्गादिति विवक्षितत्वादविरोधः । अत्रायं विवेक
स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनैवेत्यपरे विदुरित्युक्तम् । कर्मणैव स्वर्गादिकं न ज्ञा
शेषतयाप्यपयोग इति मुनिमतमधममनुष्योत्तमविषयम् । नन्वेवं चेदधममनुष्येषु ज्ञा
पुरुषार्थसाधकत्वाभावान्न ज्ञानस्य माहात्म्यमिति चेदपरोक्षोत्पादान्तरं यद्यपेक्षितं त
ज्ञानमहिम्ना जातकर्मणैवेति ज्ञानस्य कर्मस्वरूपोपकारकत्वेनापेक्षितत्वेन कर्म
पुरुषार्थहेतुत्वेन ज्ञानस्य माहात्म्यसिद्धेः पूर्वपक्ष्युक्तनिषेधः। नापि सर्वस्येति जैमिनिमत
इति ज्ञेयम् । उक्तकामचरण एवेति । येन करणेन वा स्यात् येनाकरणेन
स्यादित्युक्तकामचरण एवेत्यर्थः । प्राप्तिसद्भावादिति । केन स्यादित्यस्य केषांचित
केषांचिदकरणमित्यर्थत्वे कारणाभावे साम्यं न स्यादित्यसाम्यप्राप्तिसद्भावादित्यर्थ
सम्भवमात्रेति । केन स्यादिति सर्वाचरण उक्ते सर्वचरणसद्भावात् साम्यं सम्भव
साम्यसम्भवमात्रज्ञापनं कुतं स्यादित्यर्थः। पक्षद्वयेऽपि साम्योक्तेः सप्रयोजनत्वात् को
उक्तपक्षपरिग्रह इत्यत आह । सम्भव इति । कार्याभावोक्तेरिति । नन्वतीतानागत
त्रैलोक्योद्धारणक्षमः । एतादृशोऽपि नाचारं श्रौतं स्मार्तं विसर्जयेदिति कार्योक्तेर्विरोध
चेन्न । तेषां विहिताकरणे एष्यदलाभात् तदर्थं कार्यत्वस्य तत्रोक्तावपि सिद्धहान्य
नरकाद्यभावेन च कार्यं न विद्यत इत्युक्तिसम्भवात् ।

तत्त्वसुबोधिनी

नापि सर्वस्येति । जैमिनिमतनिषेधत इति ज्ञेयम् । कुतो न सर्वेषामननुष्टेयानां क
कामतश्चरणमित्यत आह । केनापीति । अस्तु साम्येक्तिः ततोऽपि किमित्यत अ
साम्योक्तिश्चेति । प्राप्तिसद्भावादिति । केन स्यादिति वाक्यस्यानुष्ठेयानां मध्ये केषाञ्चित
केषाञ्चिदकरणं इत्यर्थत्वे विहिते किञ्चिदकरणनिमित्तकसाम्यासंभवस्य प्राप्तिसद्भावा

(तत्त्वसुबोधिनी)

केन स्यादिति वाक्यस्य कामतः श्रुत्युक्तसर्वाचरणार्थत्वे तु सर्वकरणस्य च कत्वेनेदृश एवेति वाक्येन यदि सर्वं कुर्यात् तर्हि सम इति साम्यसंभवमा स्यादित्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि साम्योक्तेः सप्रयोजनत्वात् को विशेष उक्तपक्षद्वय आह । संभवेति । कर्तव्यपरित्याग इति । अनुष्ठेयमध्ये कस्यचिदचरणे क इत्यर्थः । परमात्मप्रसादेऽपि विषयेषु अलंबुद्धिमत्वं कुत इति पृच्छति । त तदुत्तरत्वेनात्मन्येव च संतुष्ट इति व्याचष्टे । परमात्मनि संतोषव सन्तोषेष्वलम्बुद्धिः कुत इत्यत आह । तद्दर्शनेति ।

वाक्यार्थविवरणम्

जैमिनिमतनिरासायाह ॥ नापि सर्वस्येति ॥ प्रातरुत्थायेति सदाचारस्येत्यर्थः । ननु पक्षद्वयेऽपि साम्योक्तेः असम्भवनिवृत्तिसम्भवज्ञापन वत्त्वादुक्तपक्षपरिग्रहे को विशेष इत्यत आह ॥ सम्भवज्ञापनादिति ॥ योजनेति ॥ सम्भवमात्रज्ञापनरूपेत्यर्थः ॥ इत्यत आहेति ॥ कर्तव्यपरित्याग स्मृत्या आहेत्यर्थः ॥ अर्थद्वयमिति ॥ ज्ञानिस्तुतिरनुमतिमात्रं वेत्यर्थद्वयमित्यर्थः

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॐ ॥ बादरायणोऽनुष्ठेयमवश्यं कर्तव्य कर्तव्यमित्यनुज्ञानं कामचारश्रुत्यर्थं मन्यते कुतः साम्यश्रुतेः, केनापि प्रकारेण एवेति सामान्योक्तेरित्यर्थः । अत्र केन स्यादिति श्रुतावयोग इति विहितस्यै कर्तव्यत्वादिति भावः । नापि सर्वस्येति जैमिनिमतनिषेध इति ज्ञेयम् ॥ प्राप्ति ॥ केन स्यादिति वाक्यस्यानुष्ठेयानां मध्ये केषाञ्चित्करणं केषाञ्चिदकरणमित्यर्थत्वे किञ्चिदकरणनिमित्तकसाम्यासंभवस्य प्राप्तिसद्भावात्तेनेदृश एवेति साम्योक्तिः निवर्तकत्वेन सम्यक् संबध्यत इत्यर्थः ॥ सर्वाचरणेति ॥ केन स्यादिति वाक्य श्रुत्युक्तसर्वाचरणार्थत्वे तु सर्वकरणस्य च साम्यसंभावकत्वेन तेनेदृश एवेति व सर्वं कुर्यात्तर्हि सम इति साम्यसंभवमात्रज्ञापनं कृतं स्यादित्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि सप्रयोजनत्वात्को विशेष उक्तपक्षपरिग्रह इत्यत आह ॥ संभवेति ॥ अर्थद्व

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ विधिर्वा धारणवत् ॐ ॥ २० ॥

'केन स्याद्येन स्यादि'ति विधिर्वा । यथा वेदधारणं त्रैवर्णिकानां वि नान्येषाम् । एवं स्वमतानुसारिणी प्रवृत्तिर्ज्ञानिनां विहिता । न तत्राधर्म कार्या । नान्येषमिति वा ।

'स्वेच्छयैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणो विधिचोदिता ।
नाऽऽशङ्क्यं तन्मतं क्वापि विष्णोः प्रत्यक्षचोदना ।
इतरेषां न विहिता स्वेच्छावृत्तिः कथञ्चने'ति हि ब्राह्मे ॥ २० ॥

तत्त्वप्रदीपिका

विधिर्वा धारणवत् ॥ यथा वेदपाठादिकं ब्राह्मणक्षत्रियविशां विहितं ''स्वाध्यायोऽध्येतव ''वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मने''त्यादिना, न शूद्रादीनाम् । प्रत्युत श्रवणोदाह धारणेषु विपुलो दण्डः श्रुतः । एवं स्वमतानुसारिणी प्रवृत्तिर्ब्रह्मदर्शिनां विहिता । तेषां काम नाधर्माशङ्का कार्या । विशुद्धबुद्धित्वात् । नेतरेषां विहिता । किन्तु निषिद्धा च । वाश ज्ञानिनामपि केषाञ्चिदेवेति सूचितं विषयभेदं प्रकटयति– ''स्वेच्छयैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणो विधि दिते''त्यादिना । नाऽशङ्क्यं विरिञ्चस्य मतं कदाचिदपि । विष्णोः प्रेरणा प्रत्यक्षाऽस्ति हि तस

तत्त्वप्रकाशिका

अथाऽयं स्वेच्छाचरणविधिर्वा भवतीत्यर्थप्रतिपादकं सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ विधिर्वेति विधिरिति यथेष्टाचरणविधिरित्यर्थः । न ज्ञानिनां स्वेच्छाचरणविधिर्युक्तोऽज्ञानिनामपि तथा प्रसङ्गादित्यत आह ॥ यथेति ॥ विहिता नान्येषामित्यन्वयः । उक्तस्यैव विवृतत्त्वात्पुनर्वाशब्द नायं यथेष्टाचरणविधिः संभवति । अचोदनेत्युक्तविरोधात् । अधर्मकरणस्यापि संभवादित्यत ॥ न तत्रेति ॥ कुतो न तत्राधर्मशङ्का कार्येत्यत आह ॥ स्वेच्छयेति ॥ अत्र ब्रह्मण इत्युक्ते ज्ञानिनामित्येव ज्ञातव्यं विषयविभागस्य वक्ष्यमाणत्वात् । चोदना यत इति शेषः ॥ २० ॥

भावबोधः

भाष्ये विधिर्वा नान्येषामिति वेति पक्षद्वयोक्तिरिति प्रतीतिनिरासाय

(भावबोधः)

एतद्विषयत्वासंभवेन ''विशेषितत्वात्'' इति तत्सिद्धान्तसूत्रांशेन ब्रह्मैव स्वेच्छानियत
विषयविभागकथनं व्यर्थं स्यादित्यत आह– अत्र ब्रह्मण इत्युक्तेऽपीति । अत एव
ज्ञानिनामित्येवोक्तमिति भावः । उपलक्षणमेतत् । ''ब्रह्मणः स्वेच्छया कृतौ'' इति
प्रजापतेः'' इत्यत्रापि वाक्यद्वयेऽयं न्यायो द्रष्टव्यः । चोदना यत इति । यथेष्टं
विष्णुविहितकरणस्याधर्मत्वशङ्काविषयत्वासंभवादिति भावः ।

भावदीपः

॥ ॐ विधिर्वा धारणवत् ॐ ॥ २० ॥ अथेत्यर्थांतरद्योतकः । तदेवाह ॥ स्वेच्छे
सर्वसाध्वाचारविधिरिति भ्रमनिरासाय भाष्यार्थमाह ॥ यथेष्टेति ॥ इति वेत
विधिर्वेत्यतः पक्षांतरमेतदिति धीनिरासायाह ॥ उक्तस्यैवेति ॥ तत
वाशब्दाज्ज्ञानिनामपि केषांचिदेवेति सूचितं विषयभेदं प्रकटयति । स्वेच्छयेतीत्युक्त
विषयविभागः क्रियत इति धीनिरासायाह ॥ अत्र ब्रह्मण इत्युक्तेऽपीति ॥ इह
ज्ञानिनामिति उत्तरसूत्रभाष्ये च तैरपीत्युक्ते ज्ञानिनामेवेत्युक्तम् ॥ वक्ष्यमाणत्वादि
त्रेधा हि ज्ञानिन इत्यादिना । तथा च पुनरुक्तिः स्यादिति भावः ॥ २० ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ विधिर्वा धारणवत् ॐ ३-४-२० ॥ ननु लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययाश्रवणात
विधित्वमिति चेन्न । प्रतितिष्ठन्ति ह वा एता रात्रीरुपयन्तीत्यत्र प्रतिष्ठाकामो र
कुर्यादिति विध्युन्नयनस्याङ्गीकृतत्वात्तन्न्यायेन केन स्यादित्यत्रापि यथेष्टं ज्ञानिना कर्त
विध्युन्नयनोपपत्तेरिति ज्ञेयम् । जैमिन्याचार्येणापि सर्वसदाचारस्वीकारात् तद्वैलक्षण्य
यथाचरणविधिरित्यर्थ इति । भाष्ये विधिर्वेति नान्येषामिति वेति वाशब्दस्य
श्रवणादस्मिन्नेव सूत्रे पक्षद्वयमुच्यत इति भ्रमनिरासायाह । उक्तस्यैवेति । केन स्य
स्यादिति विधिर्वेत्युक्तस्यैव धारणवदिति दृष्टान्तविवरणपूर्वं एवं स्वमतानु
प्रवृत्तिर्ज्ञानिनां विहिता नान्येषामिति वेति दार्ष्टान्तिकोपपादनव्याजेन निवृत्तत्वादित
ततश्चायं सूत्रार्थः । त्रैवर्गिकाणामेव वेदधारणस्येव ज्ञानिनामेव केन स
यथेष्टाचारविधिर्वेति । विषयविभागस्येति । पारिप्लवार्था इत्यत्र विधिनियता

(वाक्यार्थमुक्तावली)

स्वमतानुसारिणी प्रवृत्तिर्ज्ञानिनां विहिता इत्युक्तमिति भावः । उत्तरत्राप्येवमेव ब्र
स्वेच्छया कृतौ विधिर्भावि प्रजापतेरित्यत्र ज्ञानिन इति सामान्येनैव द्रष्टव्यम् । नाशङ्क
भाष्यस्य तन्मतं पुत्रिकाकामनाद्यधर्मत्वेन नाशङ्क्यमित्यर्थः । न केवलं ब्रह्म स्वे
वर्तेतेति विधिसद्भावात् तन्मतस्य शङ्कानर्हत्वम् । किन्तु विध्यन्तरमस्तीत्याह । विष्णो
यतो विष्णोः प्रत्यक्षचोदनास्ति अतश्च नाशङ्क्यमित्यर्थः ।

तत्त्वसुबोधिनी

विधित्वस्य जैमिनिमतेऽपि विद्यमानत्वात्ततः पक्षान्तरज्ञापनायाह । यथेष्टा
विधिरिति । तथाभावप्रसङ्गादिति स्वेच्छाचारविधिप्रसंगादित्यर्थः । व्यवहितत्वान्वयम
विहितेति । विधिर्वेत्युक्तस्यैव यथेत्यादिना विवृतत्वादिति भावः । अनेन उक्तमेव वि
तीति । तद्वाक्यमेव । अचोदनेत्युक्तेति । निषिद्धं कर्तव्यमिति विधिर्नेत्युक्तेत्य
अधर्मकरणस्यापीति अपिशब्दस्य समुच्चयार्थत्वेन दूषणान्तरमेतदिति भावः । ननु स्वे
प्रवृत्तिस्तु इति स्मृत्या एतत्सूत्रं चतुर्मुखनिर्णये विषयपारिप्लवा इति श
एतद्विषयत्वासंभवेन विशेषितत्वादिति सूत्रात् सिद्धान्तसूत्रांशेन ब्रह्मैव स्वेच्छानियत
विषयविभागकथनं व्यर्थं स्यादित्यत आह । अत्र ब्रह्मण इत्युक्तेपीति । अत एव
ज्ञानिनामित्येवोक्तमिति भावः ॥

उपलक्षणमेतत् । ब्रह्मणः स्वेच्छयाकृताविति भाष्ये ज्ञानिनमित्युक्तमिति भा
उपलक्षणमेतत् । ब्रह्मणः स्वेच्छया कृताविति भाष्ये प्रजापतेरित्यत्रापि वाक्यद्वयेऽयं म
द्रष्टव्यः । चोदना यत इति । शेषत इति । प्रत्यक्षाचासौ चेति विग्रहः । यथेष्टं कुर
विष्णुविहितकरणस्याधर्मशङ्काविषयत्वासंभवादिति भावः ।

वाक्यार्थविवरणम्

नायमित्यादि ॥ कुतो नायं यथेष्टाचरणविधिरित्यत उक्तम् ॥ अधर्मकरण
सम्भवादिति ॥ तथा च यथेष्टतोऽधर्माचरणविधिरपि प्राप्तः स्यादित्यर्थः । अस्तु को
इत्यत उक्तम् ॥ अचोदनेत्युक्तेति ॥ न च निषिद्धं कर्म कर्तव्यमेवेति चोदनेत्युक्त
धर्माचरणविध्यङ्गीकारे तद्विरोधः स्यादिति भावः ॥ तत्र ॥ यथेष्टाचरणे ॥ चोदना य
॥ तथा च अधर्माचरणविधिरपि ब्रह्मणो भवत्येव । यथेष्टं कुर्विति प्रत्यक्षतो विष्ण

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ विधिर्वा धारणवत् ॐ ।। केन स्यादिति ज्ञानिनः कामचारविधिर्वास्तु तर्ह्य ज्ञस्याप्येवं स्यादित्यत उक्तम् ।। धारणवदिति ।। यथा वेदधारणं त्रैवर्णिकानामेव विहि तथा कामचारो ज्ञानिनामेव विहित इत्यर्थः ।। यथेष्टाचारविधिरिति ।। तेन सदाचार विधिमज्जैमिनिमतभेद इति भावः । इत्यन्वयः इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । भाष्ये विधिव नान्येषामिति वेति पक्षद्वय उक्तरिति प्रतीतिनिरासायाह ।। उक्तस्यैवेति ।। विधिर्वेत्यं तेनोक्तस्यैव यथा देवेत्यादिना विवृतत्वादित्यर्थः । स्मृतौ ब्रह्मण इत्येवोक्तत्वात्कथंभाष ज्ञानिनामित्युक्तिरित्यत आह ।। अत्रेति ।। कुत इत्यत आह ।। विषयविभागस्येति यद्येतत्स्मृत्यनुसारेणैतत्सूत्रं चतुर्मुखविषयमिति निर्णीयते तर्हिपारिप्लवार्था इति शङ्काया एतद्विषयत्वासंभवेन विशेषितत्वादिति तत्सिद्धान्त सूत्रांशेन ब्रह्मैव स्वेच्छानियत इ विषयविभागकथनं व्यर्थं स्यादिति भावः । चोदना यत इति विशेष इति यथेष्टं कुर्वि विष्णुविहितकर्मकरणस्याधर्मत्वशङ्काविषयत्वादिति भावः ।।

सूत्रभाष्यम्

।। ॐ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॐ ।। २१ ।।

स्तुतिमात्रमेव स्वेच्छाचरणं न विधिः। तैरपि सामान्यविधिस्वीकारादिति चेन्न अपूर्वत्वात् परवशत्वात् । सर्वविध्यतिक्रमेण स्तुतिमात्रविषयत्वं परब्रह्मण एव हि

'विधीनां विषयास्त्वन्ये ब्रह्मणः स्वेच्छया कृतौ ।
परस्य ब्रह्मणो ह्येव सर्वविध्यतिदूरते'ति ब्रह्मतर्के ।। २१ ।।

तत्त्वप्रदीपिका

स्तुतिमात्रमित्यादिसूत्रम् । स्तुतिरेव स्वेच्छाचरणवचनं न यथेष्टं कुर्यादिति विधिर्युक्तः तैर्ज्ञानिभिरपि ज्ञानदानादिसामान्यविधिस्वीकारात् स्वेच्छाचरणासम्भवात् ज्ञानिस्तुतय इ पूर्वोक्तविरोधाच्चेति चेन्न । अपूर्वत्वात् । नह्ययं विरिञ्चः पूर्वमनादि ब्रह्म भवति, किन्तु तस्

तत्त्वप्रकाशिका

उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशं तावद् व्याचष्टे ॥ स्तुतिमात्रमिति ॥ यदुक्त स्यादिति स्वेच्छाचरणं ज्ञानिनां विधीयत इति । मैवम् । किं तु पूर्वोक्तस्तुतिरेव । कु ज्ञानिभिरपि संध्यामुपासीतेत्यादिसर्वजनसाधारणविधिस्वीकारात् । स्वेच्छाचरणविधिर्नास्ति तु स्तुतिमात्रमेतदिति न युक्तम् । ज्ञानिनां स्वेच्छाचरणविध्यभावेन स्तुतिविषयत्वे सर्वविध दूरत्वेन स्तुतिमात्रविषयत्वप्रसंगात् । न च तद्युक्तं परमात्माधीनत्वादिति भावः । परमात्मा त्वेऽपि सर्वविध्यतिदूरत्वेन स्तुतिमात्रविषयत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ सर्वेति ॥ ज्ञ सामान्यविधिसद्भावात्स्वेच्छाविध्यभावेऽपि न सर्वविधिदूरत्वमित्याशङ्कां परिहर्तुमुक्तार्थे चाह ॥ विधीनामिति ॥ २१ ॥

गुर्वर्थदीपिका

परमात्माधीनत्वादिति टीकावाक्ये सर्वविध्यतिदूरत्वस्येति प्रागुपस्कर्तव्यम् ।

भावबोधः

परमात्माधीनत्वादिति । अनेन सूत्रे अः परः परमात्मा पूर्वो नियामको ये अपूव भावः अपूर्वत्वं तस्मादिति सूत्रं परवशत्वादिति भाष्येण योजितमित्युक्तं भवति ।

भावदीपः

॥ ॐ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॐ ॥ २१ ॥ भाष्ये मा मात्रपदस्य व्याख्यानमेवेत्येतदिति भावेन तद्व्यावर्त्यपूर्वं तदनुवदति ॥ यदुक्तमित स्तुतिरेवेत्यंतेन ॥ सूत्रे पूर्वपदेनानादिब्रह्मोच्यते । अपूर्वत्वादब्रह्मत्वादित्यर्थः । तात्पर्योक्तिर्भाष्ये परवशत्वादित्येवमभिप्रेत्य भावार्थमाह ॥ ज्ञानिनां स्वेच्छेति ॥ तदिति ॥ सर्वविध्यतिदूरत्वप्रकारकस्तुतिमात्रविषयत्वमित्यर्थः । अधीनत्व निनामित्यनुषंगः ॥ स्मृतिं चाहेति ॥ स्मृतौ ब्रह्मण इत्युक्तावपि ज्ञानिन पूर्ववद्ध्येयम् । ज्ञानिनामित्युक्तावपि येषां ज्ञानिनामित्यादिवक्ष्यमाणविभागपर्याल ब्रह्मण एव पर्यवसानात् ब्रह्मण इत्युक्तिः ॥ २१ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॐ ३-४-२१ ॥ अत्र विधिरित्यन

(वाक्यार्थमुक्तावली)

किन्त्वित्युपस्कार्यम् । तथा च केन स्यादित्यनेन स्वेच्छाचरणं न विधिः न विधीयते किन्तु स्तुतिमात्रं स्तुतिरेव । कुतस्तैरपि विधेः सामान्यविधेरुपादानादिति सूत्रार्थमभिप्रेत प्रवृत्तं स्तुतिमात्रमेवेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे । यदुक्तमित्यादिना । भाष्ये स्तुतिमात्रमित्यनु एवेति मात्रपदार्थकथनम् । पूर्वोक्तेति । करणेऽकरणे च मोक्षप्रतिबन्धो नास्ती पूर्वोक्तस्तुतिरेवेत्यर्थः । नापूर्वत्वादित्यत्र नञा निषेध्यमाह । ज्ञानिनामिति । कुतो युक्तमित्यतस्तथात्वमित्यध्याहारः । स्तुतिमात्रमित्यनुवृत्तिः। स्यादिति शेष इत्यभिप्रेत मात्रशब्दव्यावर्त्यकथनपूर्वं योजयति । ज्ञानिनां स्वेच्छाचरणविध्यभावेनेति । स्तुतिमात्रमिति विपर्यये पर्यसानपरत्वेन योजयति । न चेति । तत्र हेतुतया पूर्वत्वादित्यने लब्धमर्थमाह । परमात्माधीनत्वात् । एतेन पूर्वमनादिब्रह्मज्ञानिनो ब्रह्मत्वात् ब्रह्माधीन त्वादिति यावदित्युक्तं भवति । तदुक्तं तत्वप्रदीपे । न ह्ययं विरिंचःपूर्वमनादिब्रह्म भवति किन्तु तस्य परब्रह्मणो वश इति । केचित्तु चतुर्मुखस्यापूर्वत्वात् पूर्वत्वाभावा जगत्कारणत्वाभावात् भगवत एव कारणत्वेन तद्वशत्वादिति यावदित्याहुः । अन्ये तु अ ब्रह्म पूर्वं नेतृ यस्य तस्य भावस्तस्मादित्यर्थमाहुः । अपूर्वत्वात् पूर्वं प्रलयेऽसत्वा भगवज्जन्यत्वाच्चेत्यर्थ इत्येके । विधीनां विषयोऽस्त्वित्यस्य सामान्यविधीनामपीत्यर्थः ।

तत्त्वसुबोधिनी

अङ्गीकृत्याह । ज्ञानिनामिति । तर्हि सिद्धं नः समीहितमित्याशङ्क्याह । किं त्विति यदि ज्ञानिनां स्वेच्छाचरणविधिविषयत्वाभावेन स्तुतिविषयत्वमङ्गीक्रियते तर्हि तेष विधिमात्रविषयत्वाभावेन सर्वविध्यतिदूरत्वेन स्तुतिविषयत्वं स्यादित्यत आह । ज्ञानिना-मिति। तथाच परमात्मसाम्यं स्यादितिभावः । अस्तु तदित्याशङ्क्याह । न चेति परमात्माधीनत्वादिति । अनेन सूत्रे अः परमात्मा पूर्वो नियामको येषां ते तथोक्ताः, तेष भावोऽपूर्वत्वं तस्मादिति सूत्रं परवशत्वादिति भाष्ये व्याख्यातमिति ज्ञेयम् । विधीनामिति स्मृतौ अन्य इत्यत्र ज्ञानिभ्योऽन्ये अज्ञानिन इति ग्राह्यम् । स्वेच्छया कृतावित्यत्र विधिरिति शेषः । तथाच सामान्यविधेः अज्ञानिविषयत्वात् ज्ञानिनां तद्भावेन स्वेच्छाविधेश्चाभावे सर्वविध्यतिदूरत्वेन स्तुतिविषयत्वं स्यात् । तच्चायुक्तमिति स्वेच्छाचरणमेव ।

(वाक्यार्थमञ्जारी)

सर्वविध्यतिदूरत्वेन प्रकारेण स्तुत्यत्वप्रसंगात् न चैतद्युक्तं तेषामपूर्वत्वात् अः विष्णुः, प्रेरको येषां ते अपूर्वाः तेषां भावस्तत्त्वं तस्माद्भगवदधीनत्वादित्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ भावशब्दाच्च ॐ ॥ २२ ॥

'यथाविधानमपरे विधिर्भावे प्रजापतेः ।
ब्रह्मणः परमस्यैव सर्वविध्यतिदूरते'ति च तुरश्रुतौ ॥ २२ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

ननु ज्ञानिनां स्वेच्छाचरणविधेः स्फुटप्रमाणसिद्धत्वे भवेदेतद्वाक्यं तदर्थं तदेव कुत इत्य परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य तत्सूचितश्रुतिमेवोदाहरति ॥ भावेति ॥ भावे इच्छायाम् । अत स्वेच्छाचरणविधेरर्थसिद्धत्वाच्चशब्दः ॥ २२ ॥

भावबोधः

अर्थसिद्धत्वादिति । सामान्यविध्यविषयस्य परब्रह्मसाम्यव्यवच्छेदाय स्वेच्छा विषयत्वस्य ''अपूर्वत्वात्'' इत्यनेन अर्थसिद्धत्वादित्यर्थः ।

भावदीपः

॥ ॐ भावशब्दाच्च ॐ ॥ २२ ॥ श्रौतभावपदार्थमाह ॥ भाव इति ॥ श्रुतौ प्रज रिति ज्ञानिमात्रपरं पूर्ववद्ध्येयम् । अत एव संबंधटीकायां ननु ज्ञानिनामित्युक्त अर्थसिद्धत्वादिति ॥ अपूर्वत्वादित्यनेन परवशत्वोक्त्या स्तुतिमात्रत्वे तद्विरुद्ध विध्यतिदूरत्वस्याब्रह्मधर्मवत्त्वापत्त्या विधेरर्थसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ २२ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ भावशब्दाच्च ॐ ३-४-२२ ॥ विधिरित्यनुवर्तते । भावशब्दघटितश्रुतेश्च स्वेच्छ विधिरिति सूत्रार्थः । विधिर्भावे प्रजापतेरित्यत्र भाव इत्यस्यार्थमाह । भावे इच्छायामि इच्छानुसार्याचरणमित्यर्थः । यद्वा सूत्रे भावे शब्दः भावशब्दः । तथा च भावे इच

(वाक्यार्थमुक्तावली)

अर्थसिद्धत्वादिति । परवशत्वान्यथानुपपत्त्या सिद्धत्वादित्यर्थः । सर्वविध्यतिदूरत्वेन स्तुति-मात्रविषयत्वे ब्रह्माभेदप्रसङ्गेन तद्वशत्वायोगादिति भावः ।

तत्त्वसुबोधिनी

ननु स्वेच्छाचारविधौ पूर्वमेकस्य हेतोरनुक्तत्वेन चशब्दायोग इत्यत आह । अतीतसूत्र इति । अर्थसिद्धत्वादिति । सामान्यविध्यविषयस्य ज्ञानिजातस्य परब्रह्मसाम्यव्यवच्छेदाय स्वेच्छाविधिविषयत्वस्यापूर्वत्वादित्यनेनार्थसिद्धत्वादित्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ भावशब्दाच्च ॐ ॥ विधिर्भावे प्रजापतेरिति श्रुतौ इच्छापरपर्यायभावशब्दप्रयोगाच्च केन स्यादिति स्वेच्छाचारविधिरित्यर्थः ॥ अर्थसिद्धत्वादिति । स्वेच्छाचारविधिरित्यर्थः ॥ अर्थसिद्धत्वादिति ॥ सामान्यविध्यविषयस्य परब्रह्मसाम्यव्यवच्छेदाय स्वेच्छाविधिविषयत्व-स्यापूर्वत्वादित्यनेनार्थसिद्धत्वादित्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॐ ॥ २३ ॥

'केन स्याद्येन स्यादि' (बृ. उ. ५-५-१)त्यादयः स्थिरत्वनिवृत्त्यर्था इति चेन्न। 'त्रेधा हि ज्ञानिनो ह वाव भवन्ति विधिनियता अनियताः स्वेच्छानियता इति विधिनियता मनुष्या अनियता हि देवा ब्रह्मैव स्वेच्छानियत' इति गौपवनश्रुतौ विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

पारिप्लवेत्यादि सूत्रम् । एवं च स्तुतित्वासम्भवादनुमतौ च फलह्रासस्य समत्वात्, कामत एव विहितचरणस्य विधिबन्धादपि दारुणत्वात्, बादरायणमतेनोपरुद्धत्वाच्च, तस्य पूर्वोक्तिचालितत्वे-नाविशेषितत्वेन च सङ्कीर्णधीगोचरत्वात्, स्वेच्छाविधेः सर्वज्ञानिष्वविततत्वात्, गत्यन्तरा-

तत्त्वप्रकाशिका

उक्तमाक्षिप्य समादधत्सूत्रं पठित्वाऽऽक्षेपांशं तावद् व्याचष्टे ॥ पारिप्लवार्था इति ॥ जैमिनिमतानुसारेण ज्ञानिभिः समस्तं कार्यमिति प्रातरुत्थायेत्यादिवाक्यान्यनुसृत्योक्तम् । यस्त्वात्मरतिरित्याद्यनुसारेण स्वेच्छाचरणमनुज्ञातम् । पुनश्च यथाविधानमित्याद्यनुसारेण स्वे चरणविधिरुक्तः । त्रयं च केन स्यादित्याद्यर्थतयोक्तम् । एवं च केन स्यादित्यादिव्यपदे यथावस्तुबोधका भवन्ति । प्रकारत्रयप्रतिपादकवाक्यानां परस्परविरुद्धत्वात् । वस्तुनि विकल भवादिति भावः। परिहारांशं व्याचष्टे ॥ नेति ॥ अनियता अनुष्ठेयानां मध्ये कामचारानुज्ञाव

भावदीपः

॥ ॐ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॐ ॥ २३ ॥ भाष्यं व्याकर्तुं परिष्व ॥ प्रथममित्यादिना ॥ अर्थत्रयस्य प्रामाणिकत्वद्योतनाय वा इत्यादय इति भाष्यस्र वचनोपपत्तये वाक्यांतरसूचनाय वा इत्यादिविधिवाक्यान्यनुसृत्येत्याद्युक्तम् । आदिपदे भाष्योक्तमुपलक्षणम् । अन्यान्यप्येवंजातीयकानि ग्राह्याणीति सूचितम् ॥ अनुज्ञातमि ज्ञानिभिरित्यस्य ज्ञानिनामिति विपरिणामेनानुषङ्गः ॥ विधिरिति ॥ ज्ञानिनामित्यनुष इत्याद्यनुसारेणेत्यादिपदेन स्वेच्छयैव प्रवृत्तिस्त्विति विधीनां विषयास्त्वन्य इत्यादिवाक्य तत्र ब्रह्मादिपदस्य ज्ञानिमात्रोपलक्षणत्वात् । यथाविधानमित्यस्योक्तिस्तु विधिर्वेत्या तदंतमेकार्थपरमिति द्योतनाय वा साक्षाद्विधिपदश्रवणाद्वा श्रुतित्वाद्वेति ज्ञेयम् । व्याचष्टे ॥ एवं चेति ॥ अर्थत्रयपरत्वे सतीत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन प्राता येत्त्याद्युक्तत्रिविधवाक्यानां ग्रहः । पुल्लिङ्गनिर्वाहाय व्यपदेशा इत्युक्तम् । स्थिरत्वनि इत्यस्यास्थिरार्थ इत्यक्षरार्थमुपेत्य भावार्थमाह ॥ न यथावस्त्विति ॥ वाक्यानामि सुतरामेकस्यैव केन स्यादित्यस्येति भावः ॥ वस्तुनीति ॥ अनुष्ठानादित्रि विकल्पसम्भवेऽपि साधुकर्माख्यवस्तुनि विधितः कार्यत्वेच्छाकार्यत्वादिरूपविकल्पायो त्यर्थः । यद्वा वस्तुनि ज्ञानाख्यवस्तुनि विधिनियतत्वादिरूपविकल्पेत्यर्थः । अथवा केन स्यादिति वाक्ये विधिपरत्वेच्छाचारपरत्वादिरूपविकल्पेत्यर्थः ॥ २३ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॐ ३-४-२३ ॥ समस्तकार्यमिति । समस्तमित्यर्थः । स्वेच्छाचरणमिति । विहितानामेव केषांचिच्चरणं केषांचिदचरणमित

(वाक्यार्थमुक्तावली)

स्तुतय इत्यर्थान्तरस्योक्तत्वात् चतुष्टयमिति वक्तव्यम् । तथाप्यत्रोक्तार्थित्वस्य प्रत्येकं त्रिविधाधिकारिनिष्ठतया विरोधस्यापाक्रियमाणत्वात् । स्तुत्यर्थत्वस्य सर्वाधिकारिसाधारणत्वात् विरुद्धार्थविवक्षया त्रयमित्युक्तम् । अतो मनुष्यादिषु सर्वज्ञादिषु स्तुतये भवतीति तत्वप्रदीपवचनात् । परितः प्लवति नानाविषयेषु चलतीति परिप्लवा अस्थिरा बुद्धिः । तस्य भावः पारिप्लवः बुद्धेरस्थैर्यम् । बुद्धिस्थैर्यनिवृत्तिरिति यावत् । तथा च केन स्यादित्यादिश्रुतयः पारिप्लवार्थाः । बुद्धेरेकत्र विषये इदमित्थमेवेति स्थिरत्वनिवृत्तिप्रयोजनकाविरुद्धत्वेन संशयहेतवो यथावस्तुबोधका इति चेदिति सूत्रभाष्ययोरर्थमभिप्रेत्याह एवं सतीति । विशेषितत्वादिति । ज्ञानिनां मनुष्यदेवचतुर्मुखभेदेन विशेषितत्वादित्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

भाष्ये ''विधीनां विषयास्त्वन्ये'' इत्यनेन ब्रह्मणः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिसामान्यविधिविषयत्वमतिः नैवेति भावः ।। समस्तमिति ।। प्रातरुत्थायेति श्रुत्युक्तसमस्तसदाचारचरणमित्यर्थः । स्वेच्छाचरणमिति ।। श्रुत्युक्तसदाचाराणां मध्य एव स्वेच्छाचरणमित्यर्थः पारिप्लवार्था इत्यस्य स्थिरत्वनिवृत्त्यर्था इति भाष्येऽर्थ उक्तः । तस्याप्यर्थमाह । यथावस्तुबोधका न भवन्ति ।। यथावद्वस्तुबोधका न भवन्तीत्यर्थः । विकल्पः विरुद्धधर्मवत्त्वम् । समस्तस्य कर्तव्यत्वस्वेच्छाचरणानुज्ञानस्वेच्छाचारविधीनां विरुद्धानां एकस्मिन् पुरुषेऽसम्भवादित्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॐ ।। उक्तरीत्यार्थत्रयवत्वे केन स्यादित्यादिश्रुतयः पारिप्लवार्थाः अव्यवस्थितार्थाः स्युरिति चेन्न विशेषितत्वात् ज्ञानिनामनेकप्रकारादित्यर्थः ।। वस्तुनीति ।। केन स्यादिति वाक्यार्थे नानारूपत्वासंभवादित्यर्थः ।।

सूत्रभाष्यम्

।। ॐ तथा चैकवाक्योपबन्धात् ।। २४ ।।

एवं सति विधिवाक्यानां स्वेच्छावृत्तिवाक्यानां च सम्बन्धो भवति ।। २४ ।।

(तत्त्वप्रदीपिका)

भवति । न मिथो विरोधाशङ्का । स चाभिप्रायः समुचित एव भक्त्यादितारतम्यानुसारित्व
कामाचरणश्रुतिषु च जैमिनिमतं मनुष्यविषयम् । ''जैमिन्युक्तं मानुषाणामि''त्युक्ति
सङ्गच्छते । विधिबन्धवर्जितत्वं विधिनियतत्वं विरुद्धमेकत्रेति चेन्न । उक्तं हि
बन्धवर्जितत्वमकरणे प्रत्यवायाभावादिति । विधिनियतत्वमकरणे फलह्रासात् । तथाच वक्ष्य

''पश्यन्नपीममात्मानं कुर्यात्कर्माविचारयन् ।
यदात्मनस्सुनियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयादि''ति ॥

''शुभकर्मभिराधिक्यं विपरीतैर्विपर्यय'' इति च । अतः कामाचरणश्रुतिश्च म
सुखाधिक्यार्थविधिगर्भेति सिध्यति । विधिमन्तरेणापि देवानां शुभेषु बुद्धिर्गच्छति, अतोऽ
देवा इत्युक्तम् । शुभेष्वेव ब्रह्मण इति स स्वेच्छानियत इत्युक्तम् । कामाचरणश्रुतेरपि तत्र
यथाधिकारं वर्तमानया देवेषु कामचरणानुमतिरूपतामभिदधदेव परमगुरुः परमेष्ठिनि विधिस
पर्यवसाययन्ननन्तरमेव प्रणिजगाद ''विधिर्वे''ति । अतश्च भगवन्मतं देवविषयम् । एव मतय
सम्बन्धोऽविरोधेन । नचानन्तकालीनं फलाधिक्यं विजानतां ज्ञानिनां कामत एव धर्मचरणं दु
विधिबन्धादपीति मन्तव्यम् ॥

''निषिद्धं मनसा कल्प्य भीतो विहितमाचरेत् । अज्ञो ज्ञस्य तु सङ्कल्पस्वभावाद्विहितानुगः
शरीरधर्मिणः क्वापि निषिद्धेऽपि मनो व्रजेत् । तथाऽपि तस्य नानर्थो मोक्षे नैवान्यथा व्रजे

इति धर्मतत

''केन स्याद्येन स्यादि''त्यादिश्रुतेश्चैवमविरोधेन सर्वज्ञानिषु सम्बन्धो गमयितव्यः ।
ब्राह्मण'' इति ज्ञानिषु सामान्यतः प्रवृत्तं हीदं वेदवाक्यं न च विषयसङ्कोचमर्हति । अपव
भावात् । अतो मनुष्यादिषु सर्वज्ञानिषु स्तुतये भवति । विशेषादुत्तरोत्तरं, चतुर्मुखे च मुख्यस्त
सम्भवोऽभ्यधायि । स्तुतेरमुख्यत्वात् स्तुतय इत्याह– आपाद्येऽस्ति हि तथा व्यवहारः,
'हिरण्यं कुण्डलाये''ति । अनुमतिरूपत्वं च विशेषादुत्तरोत्तरं विधित्वस्य सन्निकृष्टं भव
ब्रह्मणो विधिरेव ॥

''स्वेच्छानुवृत्त्यैव भवेत् ब्रह्मणः प्रायशस्तथा । देवानामपि सर्वेषां विशेषादुत्तरोत्तरमि''ति

ह्याह– ''कामचार'' इति कथं विधिः स्यादिति चेत् कामितमेवाऽचरन्तीति श्रुत्यन्तरवि
तानुवादे किं दूषणम् । ''यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनमि''ति वदिति सकलमनाकुल

तत्त्वप्रकाशिका

ज्ञानिनामनेकप्रकारत्वेऽपि किमासीदित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे ॥ तथा चेति

(तत्त्वप्रकाशिका)

ज्ञावाक्यानां यथाविधानमिति स्वेच्छाचरणविधिवाक्यानामविरोधो भवति भिन्नविषयत
संभवात्। तथा च केन स्यादितिवाक्यस्यापि तदनुसारेणास्थिरत्वाभाव इति भावः । अ
जैमिनिमतं मानुषविषयं द्वितीयं देवताविषयं तृतीयं हिरण्यगर्भविषयमित्युक्तं भवति । न
देवतानां स्वेच्छाचरणे विध्यभावप्राप्तेरुक्तमयुक्तम् । प्रायस्तेषां स्वेच्छाचरणविधिसद्भावात
स्वेच्छाचरणेऽनुज्ञानमात्रत्वाच्चेति ॥ २४ ॥

गुर्वर्थदीपिका

स्वेच्छाचरणविधिसद्भावादित्यत्र सत्कर्मस्वेवेति प्रागुपस्कर्तव्यम् । स्वेच्छाचरणे अ
ज्ञानमात्रत्वादित्यत्र स्वेच्छाचरणमसत्कर्माचरणम् । "सर्वापेक्षा च यमादिश्रुतेरश्ववत
"शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वा"दिति सूत्रद्वयस
तात्पर्यम् । ज्ञानात्प्राक्कृतमग्निहोत्रादिकर्म । "विविदिषन्ति यज्ञेन दानेने"त्यादि श्रुतेज्ञ
प्रत्येव कारणं ज्ञानादुत्तरकालीनं शमदमयज्ञादिकं न ज्ञानसाध्यमोक्षं प्रति कारणम्
"नान्यः पन्था अयनाये"ति श्रुतेः । किन्तु ज्ञानस्थिरीकरणाय वा मोक्षोत्त
कालीनानन्दवृद्ध्यादेर्वा कारणमिति ज्ञेयम् ॥

भावबोधः

प्रायस्तेषामिति । "स्वेच्छानुवृत्त्यैव भवेत्" "ब्रह्मणः प्रायशस्तथा" । "देवानाम
सर्वेषां" इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अनेन "ब्रह्मैव स्वेच्छानियत" इति श्र
"सर्वात्मना" इत्युपस्कर्तव्यमित्युक्तं भवति । अनुज्ञानमात्रत्वाच्चेति । तथा
विधिविषयत्वाभावेऽपि स्तुतिमात्रविषयत्वाभावेन परब्रह्मसाम्याभावात्, अपूर्वत्वात्" इत्
युक्तमित्यर्थः ।

भावदीपः

॥ ॐ तथा चैकवाक्योपबंधात् ॐ ॥ २४ ॥ भाष्यं व्याचष्टे ॥ एवं ज्ञानिनामिति
अनेनेति ॥ विशेषितत्वशब्दितत्रैविध्योक्तिपूर्वमेकवाक्यत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ उक्तमिति
परब्रह्मण एव सर्वविध्यतिदूरतेत्युक्तमयुक्तमित्यर्थः । यद्वा विध्यभावे ह्यनंतकाली

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॐ ३-४-२४ ॥ एकवाक्येति भावप्रधानो निर्देश तथा च तथा सति एवं सति ज्ञानिनां त्रैविध्ये सिद्धे प्रातरुत्थायेत्यादिसर्वसदाचारवि वाक्यानां यथाविधानमिति स्वेच्छाचारविधिवाक्यानां भाष्ये चशब्दात् यस्त्वात्मरति त्याद्यनुज्ञावाक्यानां चैकवाक्यतया विरोधेनोपबन्धात् सङ्गतत्वात् । तथा च केन स्या वाक्यस्यापि तदनुसारेणार्थत्रयेऽप्येकवाक्यतया विरोधेनोपनिबन्धत्वात् केन स्या त्यादिश्रुतयः पारिप्लवार्था इत्यावृत्त्या सूत्रार्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे । एवं ज्ञानिनामिति । देवानां तावत् सामान्यविधिस्वीकारो नास्ति । सामान्यविधेर्मानुषविषयत्वात् । न स्वेच्छाचारविधिविषयत्वम् । तस्याश्चतुर्मुखविषयत्वात् । तथा चास्य देवतावि स्तुतिपरत्वपक्षे सर्वविध्यतिक्रमेण स्तुतिविषयत्वं परब्रह्मवद्देवानामपि स्यात् । त परमात्मन एव तदिति यदुक्तं तद्युक्तं स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति । न चेति प्रायस्तेषामिति । प्राय इति चतुर्मुखसाम्यनिरासः । तस्य सर्वात्मना स्वेच्छाच विधिविषयत्वात् । न चात्र मानाभावः । प्रायःशब्दः तथा देवानामपि सर्वेषामिति वक्ष माणत्वात् । प्रायस्सतां न मनः पापमार्गे गच्छेदिति ह्यात्ममनश्च सक्तम् । धर्माचला मतिर्हि तदेव मानमित्याद्युदाहरणाच्चेति भावः । तथा च देवानां सर्वविध्यतिक्रमाभावादु युक्तमिति भावः । अनुमतिर्वा । अनुष्ठेयमिति सूत्रानुसारेणाह । स्वेच्छाचरण इति । त चानुज्ञाविषयत्वेन स्तुतिमात्रविषयत्वाभावाच्चेश्वरसाम्यमिति भावः ।

तत्त्वसुबोधिनी

वाक्यानां परस्परविरुद्धत्वेऽपि अस्तु यथावस्तुबोधकत्वमित्यत आह । अनेनेति ज्ञानिनामनेकप्रकारत्वकथनेनेत्यर्थः । ननु स्वेच्छाचरणविधेः हिरण्यगर्भमात्रविषयत्वे देवा चरणविध्यभावेन यत्पूर्वमुक्त अपूर्वत्वादित्यनेन ज्ञानिनां सामान्यविधिविषयत्वाभा स्तुतिमात्रविषयत्वाभावेन ब्रह्मसाम्याभावादपूर्वत्वादित्युक्तमित्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

किमासीदिति ॥ केन स्यादिति व्यपदेशानां पारिप्लवार्थत्वं कथं परिहृतमित्यर्थः । अस्थिरत्वाभावः इत्यर्थः ॥ यथावस्तुबोधकत्वाभावो नेत्यर्थः ॥

(वाक्यार्थविवरणम्)

देवानां तदभावप्राप्त्या विधिबन्धवर्जितत्वरूपपरब्रह्मसाम्यप्राप्तेरपूर्वत्वादित्युक्तं परवशत्वम युक्तमित्यर्थः ॥ प्रायस्तेषामिति ॥ अत एवेन्द्रस्याहल्यागमनं अर्जुनस्य विधवायाः उलूप्या गमनं दृष्टमिति भावः । विधिविषयत्वाभावमभ्युपेत्याप्याह ॥ अनुज्ञानमात्रत्वाच्चेति विधिविषयत्वाभावेऽपि स्तुतिमात्रविषयत्वं परब्रह्मणोऽस्ति । तद्वद्देवानां नास्ति विधिविषयत्वाभावेऽपि कामचारानुज्ञामात्रसद्भावेन परब्रह्मवत् स्तुतिमात्रविषयत्वाभावेना पूर्वत्वादित्युक्तं परवशत्वमुपपन्नमिति भावः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॐ ॥ तथा च ज्ञानिनां त्रैविध्ये सति विधिवाक्यान स्वेच्छावृत्तिवाक्यानां चैकवाक्यतयाऽविरुद्धार्थप्रतिपादकतयोपबन्धात्केन स्यादित्यस्याप्य विरुद्धार्थत्रयवत्त्वमित्यर्थः ॥ उक्तमिति ॥ अपूर्वत्वादित्यनेन भगवदधीनत्वेन सर्वविध्यति दूरत्वाभावकथनमित्यर्थः ॥ प्रायस्तेषामिति ॥ तथा च न तेषां विध्यभावप्राप्तिरिति भावः अनुज्ञामात्रत्वाच्चेति ॥ तथा च विधिविषयत्वाभावेऽपि स्तुतिमात्रविषयत्वाभावे परब्रह्मसाम्याभावादपूर्वत्वादित्युक्तं युक्तमिति भावः ॥ श्रुतिबलेनेति ॥ केन स्यादि श्रुतिबलेन यः सदसत्प्रवृत्त्योरविशेषः शङ्कितः स परिहृत इत्यर्थः । परिह कामकारेत्यादिसूत्रत्रयेण ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॐ ॥ २५ ॥

अत एव ज्ञानस्य मोक्षदाने नाग्निहोत्राद्यपेक्षा ।

ब्रह्मतर्के च —

'येषां ज्ञानं समुत्पन्नं तेषां मोक्षो विनिश्चितः ।
शुभकर्मभिराधिक्यं विपरीतैर्विपर्ययः ॥
स्वेच्छानुवृत्त्यैव भवेद्ब्रह्मणः प्रायशस्तथा ।
देवानामपि सर्वेषां विशेषादुत्तरोत्तरमि'ति ॥ २५ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

एवं ज्ञानिनां श्रुतिबलेन सदसत्प्रवृत्त्योरविशेषः परिहृतः । तत्र यदुक्तं ज्ञानिनां सदस वृत्त्योर्विशेषे ज्ञानस्यासत्प्रवृत्तिकुण्ठितशक्तेर्न मोक्षसाधनत्वं स्यात् । मोक्षसाधने च सत्प्रवृ सापेक्षत्वं स्यादिति । तत्राद्यं चोद्यं परिहृतम् । द्वितीयपरिहाराय सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे । एवेति । ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषसद्भावेऽपि नाग्निहोत्रादिसत्प्रवृत्तिसापेक्षत्वं ज्ञा मोक्षसाधने । कुतः । कामचाराणामपि मोक्षस्य पठितत्वादेवेति भावः । ननु यदि सत्प्रवृत्त्य मोक्षो नासत्प्रवृत्त्या तत्प्रतिबन्धः कथं तर्हि ताभ्यां ज्ञानिनो विशेष इत्यत आह ।। ब्रह्मतर्के चेि

भावबोधः

श्रुतिबलेनेति । ''केन स्यात्'' इति श्रुतिबलेन यः सदसत्प्रवृत्त्योरविशेषः शङ्कितः परिहृत इत्यर्थः । आद्यं चोद्यं परिहृतमिति । ''कामचारेण चैके'' इत्यादिसूत्रेणेत्यर्थ कामचाराणामपीति । अनेन सूत्रभाष्ययोरतःशब्देन ''कामचारेण चैके'' इत्यत्रो ''कामचारा'' इति श्रुतिः परामृश्यत इत्युक्तं भवति । भाष्ये ब्रह्मतर्के चेत्युक्तमुपलक्षणम

'एतावताधिको नास्ति प्राप्तिरत्यन्ततः स्थिता ।
या स्थितिस्तां समाप्नोति यथाशक्ति प्रयत्नतः ।।
विपरीतप्रवृत्तेस्तु तस्य ह्रासोऽधिकं भवेत् ।।'

इति न्यायविवरणोदाहृतमपि वचनं ग्राह्यम् ।

भावदीपः

।। ॐ अत एव चाग्नींधनाद्यनपेक्षा ॐ ।। २५ ।। श्रुतिबलेनेति ।। केन स्यादि श्रुतिबलेन प्राप्तो यो अविशेषः स स्तुतय इत्यनेन स्तुत्यर्थतोक्त्या परामर्शमि अनुष्ठेयमिति योगाभ्यां सदाचारमात्रविषयतोक्त्या सदसदाचारपरत्वेऽपि चतुर्मुखमात्र विषयतोक्त्या च स्यादिति लिङो विधिनिमंत्रणाद्यर्थत्वेन ज्ञानिमात्रस्य सदसत्प्रवृत्त्योर विशेषानर्पकतया परिहृत इत्यर्थः ।। परिहृतमिति ।। कामकारेण चैक इत्यादावित्यर्थः अप्रसक्तनिषेधकतानिरासाय युज्यते चेति पूर्वभाष्ये प्रसक्तमापादकमनुवदन् व्युत्क्रमेण भाष व्याचष्टे ।। ज्ञानिन इति ।। सद्भावेऽपीति ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॐ ३-४-२५ ॥ द्वितीयपरिहारायेति । तर्क
प्रयोजकत्वकथनेन द्वितीयपरिहारायेति भावः । चोऽप्यर्थे । तेन ज्ञानिनः सदसत्प्रवृ
विशेषसद्भावेऽपीति लभ्यते । ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमिति शेषः । अग्नेरिन्धनं स
यस्मिन् कर्मणि तदग्नीन्धनमग्निहोत्रम् । अत एव चेति कामचारेण चेत्युक्तस्य परामर्श
भावेन सूत्रार्थं स्पष्टयति । ज्ञानिन इति । कामचाराणामिति । विहितकरणे त
निषिद्धकरणे च मोक्षस्य पठितत्वादेवेत्यर्थः । उक्तं च तत्वप्रदीपे । सुकृतौ विकृतावि
च मोक्षो नियतोऽत एव ज्ञानस्य मोक्षदानेऽग्नीन्धनाद्याश्रमधर्मेषु वर्णधर्मेषु चानपेक्षते
इत्यत आहेति । इत्यतश्चशब्दसूचितस्मृतिमुदाहरतीत्यर्थः । अत्र येषां ज्ञानं समुत्पन्नं
शुभाशुभकर्मकरणेऽपि मोक्षो विनिश्चित इत्युक्तस्तुतित्वं सर्वाधिकारिसाधारणम् ।
मनुष्याणां मोक्षार्थमग्निहोत्रादीनां तत्प्रतिबन्धाय कलञ्जभक्षणादीनामनपेक्षित
जैमिन्युक्तरीत्या तेषां सर्वसत्कर्मणां निषिद्धत्यागानां सामान्यतो विहितत्वेन तत्क
करणाभ्यां स्वरूप एव वृद्धिह्रासौ भवतः । ब्रह्मणस्तु स्वेच्छानुवृत्त्यैवाधिक्यं भवेत्
तदर्थं श्रुतिविहिताग्नीन्धनाद्यपेक्षा । लोके निषिद्धपुत्रिकाकामत्यागापेक्षा च स्वेच्छानि
विहितत्वादेव । देवानामपि सर्वेषामुत्तरोत्तरमाधिक्येन प्रायशः स्वेच्छानुवृत्त्यैव
क्लृप्तसुखाधिक्यं भवेत् । न तदर्थं प्रायः श्रुतिविहिताग्निहोत्राद्यकरण- निषिद्धत्यागापेक्ष
प्रायशः स्वेच्छानियतत्वात् । तेषामनुष्ठेयानां मध्ये कामचारानुज्ञावत्वेनानियतत्व
ब्रह्मतर्कवचनं सूत्रं च सर्वविषयमिति प्राञ्चः ।

तत्त्वसुबोधिनी

श्रुतिबलेनेति । केनस्यादिति श्रुतिबलेन यः सदसत्प्रवृत्योरविशेषः शङ्कितः सः प
इत्यर्थः । आद्यं चोद्यं परिहृतमिति । कामकारेणचैके इत्यादिषु इत्युक्तं भवति ।
सत्प्रवृत्तेः मोक्षसाधनत्वे कामचाराणां मोक्षो न स्यात् तेषां सत्प्रवृत्तिविशेषाभावात् ।
तेषां मोक्षप्रतिपादकश्रुतिबाध इत्यत आह । कामचाराणामिति । कामचारत्वेन
सत्प्रवृत्तेरपि करणादिति भावः । असत्प्रवृत्तेः मोक्षप्रतिबन्धकाभावमात्रस्यैव का
श्रुत्यर्थत्वात्सत्प्रवृत्तेः मोक्षहेतुत्वानिरासान्न तद्विरोध इति भावः ।

(वाक्यार्थविवरणम्)

मोक्षसाधनत्वे ॥ अङ्गीक्रियमाणे सत्प्रवृत्तिसापेक्षत्वमिति । तथा च मोक्षस्य ज्ञान समुच्चयसाध्यत्वं स्यादिति भावः ॥ मोक्षस्य ॥ लिङ्गभङ्गस्य । भाष्ये मोक्षो विनि इत्यत्र ॥ मोक्षः ॥ लिङ्गभङ्गः । शुभकर्मभिराधिक्यमित्यनेनानन्दाभिवृद्धिरूपे समुच्चयसाध्यत्वमङ्गीकृतमिति भावः । शुभकर्मभिराधिक्यमित्युक्त- मसदित्याशयेन शङ्क ननु यदीति ॥ ज्ञानिनः सत्प्रवृत्त्या मोक्षप्राप्तिरेव विशेषोऽस्तु । किमाधि रूपविशेषाङ्गीकारेणेत्यर्थः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ अत एव चाग्नींधनाद्यनपेक्षा ॐ ॥ ज्ञानस्य मोक्षजनने अग्नेरिंधनं दीपनं यरि ग्नींधनमग्निहोत्रं तदाद्याश्रमकर्मापेक्षा नास्ति कुतः अत एव कामचारा इति कामचारेऽपि मोक्षस्य नैय्यत्यस्योक्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ कामचाराणामिति ॥ सत्कु मसत्कुर्वतां चेत्यर्थः ॥ असत्प्रवृत्तेरिति ॥ तथा चासच्चरणमेव कामचरणं सदकरणमपीति भावः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॐ ॥ २६ ॥

सर्वधर्मापेक्षा च ज्ञानस्योत्पत्तौ । 'विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश (बृ. उ. ६-४-२२)ति श्रुतेः । यथा गतिनिष्पत्त्यर्थमश्वादयोऽपेक्ष्यन्ते न विनि गतेर्ग्रामादिप्राप्तौ ॥ २६ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ वर्णधर्मेष्वध्ययनेज्यादानादिष्वाश्रमधर्मेष्वग्नीन्ध वासाग्निहोत्रपञ्चयज्ञतपोपास्त्यादिपु सामान्यधर्मेषु भक्त्यादिपु नैमित्तिकेषु श्रद्धादिषु च ज्ञानस्योत्पत्तौ, ''तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने''त्यादिश्रुतेः । यथा नि प्रयाणो ग्रामं प्राप्नोति किमपि साधनमनपेक्ष्य, नहि तत्र साधनापेक्षावकाशः, अनि प्रयाणस्त्वश्वादिकमपेक्षते तन्निष्पत्तये, एवं ज्ञानोत्पत्तये साधनमपेक्ष्यते । उत्पन्नज्ञानस्य तु मुक्ति

तत्त्वप्रकाशिका

अस्तु ज्ञानिनः सत्प्रवृत्त्या विशेषान्मोक्षप्राप्तिः किमाधिक्येन । कामचाराणां मोक्षश्रुतिस्तु बाधिका । असत्प्रवृत्तेरप्रतिबन्धकत्वेऽपि सत्प्रवृत्तेर्मोक्षहेतुत्वोपपत्तेरित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्य व्याचष्टे ॥ सर्वेति ॥ न ज्ञानस्य मोक्षसाधने सत्प्रवृत्त्यपेक्षा । सर्वसत्प्रवृत्तीनां ज्ञानोत्पत्त्य मपेक्षितत्वात् । विविदिषन्तीति श्रुतेरिति भावः । अनाशकेनानशनेन । ननु सत्कर्म ज्ञानार्थस्यापि मोक्षार्थमपेक्षितत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ यथेति ॥ यथा गतिसाधनाश्वाद निष्पन्नायां गतौ गतिसाध्यफले नापेक्ष्यन्त तथा कर्माणि ज्ञानसाधनानि ज्ञाने निष्पन्ने तत्फलार्थमपेक्षितानीति भावः ॥ २६ ॥

भावदीपः

॥ ॐ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॐ ॥ २६ ॥ अत एवेत्युक्तहेतोरन्यथा सिद्धिनिरासकतयोत्तरसूत्रमवतारयति ॥ अस्त्विति ॥ ज्ञानस्येत्यादिपूर्वभाष्यमनुवर्त्य त हेतुत्वेन सर्वेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ न ज्ञानस्येति ॥ अत्रोक्तहेतोरप्यप्रयोजकत्वनिरासकत यथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ नन्विति ॥ २६ ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॐ ३-४-२६ ॥ न बाधिकेति । कामचारा कामभक्षा इति श्रुतौ स्पष्टं सत्कर्मकरणेऽपि मोक्ष इत्यनुक्तेरिति भावः । सूत्रे चोऽवधारणे ज्ञानस्योत्पत्तावित्यध्याहृतेन सम्बद्ध्यते । यज्ञादिश्रुतेरिति । यज्ञादीनां ज्ञानसाधन त्वश्रुतेरित्यर्थः । यज्ञादिना विविदिषन्ति वेत्तुं इच्छन्तीत्युक्ते ज्ञानसाधनत्वप्रतीतेः । अश्ववत् अश्वस्य गत्युत्पत्तावपेक्षैवेति भावेन सूत्रार्थं स्पष्टयति । न ज्ञानस्येति । सर्वसत्प्रवृत्ती-नामिति । अध्यापनं शौर्यं वार्ता शुश्रूषादिसर्वधर्माणां गुरुकुलवासाग्निहोत्रपञ्चमहायज्ञत-पउपास्त्यादीनां आश्रमधर्माणाम् । सामान्यधर्माणां शमदमभक्त्यादीनाम् । नैमित्तिकान श्रद्धादीनामिति तत्वप्रदीपोक्तसर्वसत्प्रवृत्तीनामित्यर्थः ।

वाक्यार्थविवरणम्

(वाक्यार्थविवरणम्)

तथा च स एव सत्प्रवृत्त्या जायमानो विशेष इति भावः ॥ मोक्षः ॥ लिङ्गभ
विविदिषन्ति ॥ वेत्तुमिच्छन्ति ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॐ ॥ सर्वापेक्षा सर्वसत्कर्मापेक्षा च ज्ञानो थर्मेव न मोक्षे कुतः यज्ञादिश्रुतेः यज्ञेनेत्यादिना यज्ञादेर्ज्ञानसाधनत्वश्रवणात् त साधनत्वमस्त्वित्यत उक्तम् । अश्ववदिति ॥ यथा गमनसाधनाश्वस्यगमनहेतुत्वमित विविदिषन्ति जानन्ति ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्या त्वात् ॐ ॥ २७ ॥

यद्यपि ज्ञानेनैव मोक्षो नियतस्तथाऽपि ज्ञानी शमदमाद्युपेतः स्यात् । 'आ द्विद्यामवाप्यैतमात्मानमभिपश्यन् शान्तो भवेद्दान्तो भवेदनुकूलो भवे परिचरेत्परिचरेदाचार्यमि'ति माठरश्रुतौ ज्ञानिनोऽपि तद्विधेः । 'ब्राह्मीं व उपनिषदमब्रूमेति । तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायत यो वा एतामुपनिषदमेवं वेदे' (के. उ. ४-७८, ९) ति ज्ञानाङ्गतया तेषामव ष्ठेयत्वात् ।

'यस्य ज्ञानं तस्य मोक्ष इति नात्र विचारणा ।
तस्य शान्त्यादयोऽङ्गानि तस्मात्तेषामनुष्ठितिः ॥
अवश्यकरणीया स्यादन्यथाऽल्पफलं भवेदि'ति आग्नेये ।

तुशब्दः पूर्णफलार्थत्वं सूचयति ॥ २७ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

शमदमाद्युपेतः स्यादित्यादि सूत्रम् ॥ परिचरेदिति । द्वितीयोक्तिस्तात्पर्यार्था । अ स्समस्माच्छ्रेयांसं चाऽऽचार्यं बहुमानेन परिचरेदिति वाऽर्थः । ''ये के चास्मद्विधाः तानुपास्व तानुपचरस्वे''ति श्रुतेः । ''ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति । तस्यै तपो दम प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् । यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लो प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठती''ति तलवकारश्रुतिः । उत्पन्नज्ञानस्यापि ज्ञानवृद्ध्यर्थं शमा

(तत्त्वप्रदीपिका)

''शान्तिस्तु भगवन्निष्ठा दमो मदविनिग्रहः । हृदिस्थविष्णौ सन्तोषः सदैवोपरमः
तितिक्षा द्वन्द्वसहना क्षमा क्रोधासमुत्थितिरि''ति शब्दनिर्णये ॥

''विद्यावेद्यं तव प्रोक्तमास्थानं ते वदाम्यहम् । तपोदमस्वधर्मेषु ये स्थिरास्तेषु तिष्ठ
विद्यास्थानानि तस्यास्तु वेदा अङ्गानि निर्णयः । वेदैतामेवमखिलां यौ विष्णौ प्र
इति

उक्तं च भूयो भगवत्पादैरेव तलवकारोपनिषद्भाष्ये– ''सप्रतिष्ठां सायतनामुपनिष
सम्यगेव मयोपनिषत्स्वरूपमुक्तम् । तत्र वक्तव्यं नास्ति । तपो दमः कर्म च विद्याय
तद्वत्सु विद्या प्रतितिष्ठतीत्यर्थः । सत्यमिति मीमांसा ॥

''निर्णीयते यतः सम्यगिदं सत्यमिति स्फुटम् । श्रुतिस्मृत्युदितं सर्वं व्यक्तं मीमांसयै
सत्यमित्युच्यते तस्मान्मीमांसा ब्रह्मनिश्चय'' इति शब्दनिर्णये ॥

''ऋग्यजुस्सामाथर्वाख्या पञ्चरात्रं च भारतम् । मूलरामायणं चैव पुराणं भगवत्परम्
वेदा इत्युच्यते सद्भिः शिक्षाद्याः स्मृतयस्तथा । अङ्गानि सत्यं मीमांसा तद्विद्यायतन
विद्यानिण

तत्त्वप्रकाशिका

यदि सदसत्प्रवृत्तिभ्यां मोक्षतदभावाभावः न तर्हि ताभ्यां विशेषो ज्ञानिन इति स्वीकार्यमसत्याज्यम् । न च मोक्षाधिक्यादिविशेषः । ज्ञानादेव तदुपपत्तेरित्याशङ्कां मुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ शमेति ॥ यद्यप्यस्ति ज्ञानिनो मोक्षस्तथाऽपि ज्ञानिनः शमदमा भवितव्यम् । तथा विधिसद्भावादित्यर्थः । ज्ञानादेव मोक्षसिद्धेर्व्यर्थो विधिरित्य ब्राह्मीमिति ॥ न ज्ञानिनः शमदमादिवैयर्थ्यम् । ज्ञानप्रतिष्ठापकत्वेन तेपामवश्यान् भावः । तपआदि प्रतिष्ठेति । तद्वत्सुविद्या प्रतितिष्ठतीत्यर्थः । सत्यं मीमांसा । आय कारणम् । ननु ज्ञानादेव मोक्षसिद्धौ किं प्रतिष्ठयेत्यत आह ॥ यस्येति ॥ ज्ञानमात्रेण मो शमाद्यङ्गयुक्तेन संपूर्णो भवति नान्यथाऽतस्तदनुष्ठेयमिति भावः । एतत्सूत्र एव किं आह ॥ तुशब्द इति ॥ २७ ॥

भावबोधः

भावदीपः

ॐ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदंगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॐ ।। अत एव कामकारेण चैक इति सूत्रद्वयोक्तप्रमेयाक्षेपसमाधिपरतयोत्तरसूत्रमवतारय यदीति ।। मोक्षेति ।। मोक्षश्च तदभावश्च मोक्षतदभावौ तयोरभावः । सत्प्र मोक्षोऽसत्प्रवृत्त्या तदभावो न चेदित्यर्थः ।। न तर्हीति ।। तथा च युज्यते भाष्यमयुक्तमिति भावः । सौत्रतुशब्दव्यावर्त्यं व्यनक्ति ।। न चेति ।। ह्रास आदिपदा भाष्यं व्याचष्टे ।। यद्यपीति ।। शमदमादिशब्दार्थो जिज्ञासासूत्रेऽभिहितः ।। सत्प्रवृत्त्ये असन्निवृत्त्या चेत्यपि ग्राह्यम् । विधीत्युपलक्षणम् । ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यादिनि सद्भावादित्यपि ध्येयम् । एवमग्रेऽपि । सूत्रादावपि शमदमाद्युपेत इत्येतन्निषिद्धाकार स्यादित्यस्योपलक्षणम् । तद्विधेरित्यपि तन्निषेधादित्यस्येति ज्ञेयम् । अत एव संबंधटी सदसत्प्रवृत्तिभ्यामित्यादिद्विवचनोक्तिः । उत्तरत्रापि यदि सदसत्प्रवृत्तिभ्यामित्युक्ति तपआदेर्विद्याधारत्वायोगात्तलवकारभाष्योक्तमर्थमाह ।। तप इति ।। तपो दमः स्वधर्मे स्थिरास्तेषु तिष्ठतीति स्मृतेरिति भावः । निर्णीयते यतः सम्यगिदं सत्यमिति स्फुट श्रुतिस्मृत्युदितं सर्वं व्यक्तं मीमांसयैतया ।। सम्यगित्युच्यते तस्मान्मीमांसेति स्मृतेरा सत्यमिति ।। उत्पत्तीति ।। विद्योत्पत्तीत्यर्थः ।। २७ ।।

वाक्यार्थमुक्तावली

नन्वधिकोपदेशादित्यत्र मुक्तावानन्दातिशयस्य सत्प्रवृत्तिसाध्यविशेषत्वस्योक्तत्वात् तदभाव इत्याशङ्क्य निषेधति । न चेति । ज्ञानादेवेति । कर्मसाध्यस्याप्यतिशयस्य पुरु त्वेन ज्ञानादेवोपपत्तेः। अन्यथा ज्ञानादेव सर्वे कामा इत्यस्य सङ्कोचप्राप्तेस्तत्कारकाभाव नच ज्ञानादेव सर्वे कामा इत्युक्तास्तथापि यथा यथा कर्म कुरुते तथा तथाधिको भव कर्मणाधिक्योक्तेः ज्ञानसाध्ये कर्मणा विशेष इति वाच्यम् । मुक्तावपेक्षिताधिक्ये कारणं कर्मापि कारणान्तरम् । न ह्येकस्यैकं कारणमिति नियमः । स्वर्गस्य परस्प पेक्षानेकहेतुत्वदर्शनात् । तथा च मोक्षार्थमपेक्षितज्ञानादेव सर्वातिशयलाभसम्भवात् णोऽवश्यानुष्ठेयत्वाभावात् । अनुष्ठितं सत्कर्म ज्ञानवन्मोक्ष एवोपयुज्यत इति वक्तव्य तथात्वे समुच्चयवादप्राप्तेः न सत्प्रवृत्त्या को विशेष इति पूर्वाक्षेप इति भावः । यद्यपी मोक्ष इत्यनन्तरं न तदर्थं कर्मापेक्षेति पूरणीयम् । विधिसद्भावादिति । ननु त

(वाक्यार्थमुक्तावली)

कुर्यादित्यादिविधीनां परोक्षज्ञानिविषयत्वोपपत्तेः । देवताचारस्य मुक्तवल्लीलात्वोपपत्तेरित्य आचार्याद्विद्यामवाप्यैतमात्मानमभिपश्यन् शान्तो भवेदित्यादिना स्पष्टमपरोक्षिण एव तेष शमादीनां विधेः ज्ञानी शमाद्युपेतः स्यान्न तत्रानादरो युक्तः विहितत्वादि प्रतिपादनादगतार्थत्वसम्भवात् ज्ञानादेव मोक्षसिद्धेरिति । अविद्यानिवृत्तिवत्प्रचुरतरानन्द वत्तद्गतानन्दातिशयस्यापि सिद्धेः । तदसाध्यस्याभावादानन्दातिशयाय प्रथमभाव्युपाये स गुरूपायानुसरणं व्यर्थमिति भावः ।

ज्ञानप्रतिष्ठापकत्वेनेति । स्यादेतत् । यदि कर्मणां मौक्तानन्दातिशये स्वतन्त्र कारणत्वमभ्युपगच्छामः । न चैवं किन्नाम, ज्ञानप्रतिष्ठापकत्वेनैव । प्रतिष्ठापकत्वं चातिशय फलसम्पादने ज्ञानदार्ढ्यहेतुत्वम् । तदुक्तं तत्वप्रदीपे । उत्पन्नज्ञानस्यापि दार्ढ्य शमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वमिति । दार्ढ्यं च फलोन्मुख्यमिति ज्ञातव्यम् । नन्वेवमुत्त भाविकर्मणो ज्ञानदार्ढ्यहेतुत्वे तुल्यं तु दर्शनमिति सूत्रविरोधः । तत्र चीर्णीकृते वा ज्ञान न विशेषोऽस्ति कश्चनेत्युक्तत्वादिति चेन्न । तत्राविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षाख्यफलोन्मु राजसूयादिकृतावकृतौ च तुल्यदर्शनमित्युक्तम् । इह तु ज्ञानमात्रेण मोक्षसिद्धाव फलातिशयार्थं कर्मणां ज्ञानप्रतिष्ठापकत्वमुच्यते । कुतो विरोधः । केचित्तु ज्ञानप्रतिष्ठापक नाम प्रतिदिनं तत्सम्पादकत्वमित्याहुः । यद्यपि तस्यै तपः कर्मेत्यत्र परोक्षज्ञानं प्रकृतम् शब्दमायतनमिति शब्दकरणकत्वोक्तेः । तथापि तदपरोक्षपर्यवसायीत्यपरोक्षस्य प्रकृतत्वम् । यो वा एतामुपनिषदं वेदापहत्य पाप्मानमेनं ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठती वेदनस्य मुक्तौ प्रकर्षेण स्थितिहेतुत्वकथनादिति ज्ञेयम् ।

तत्त्वसुबोधिनी

तपो दमः कर्मेच विद्यायाः प्रतिष्ठा तद्वत्सु विद्या प्रतितिष्ठतीति तलवकारोपनिषद्भ मनसि निधायाह । तप आदीति ।

वाक्यार्थविवरणम्

मोक्षतदभावेति ॥ सत्प्रवृत्त्या मोक्ष असत्प्रवृत्त्या तदभाव इत्यर्थः ॥ आधिक्यम्

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदंगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्
तथापि ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वेऽपि ज्ञानी शमादिसद्वृत्त्युपेतःस्यात्कुतः तद्विधेः
शमदमाद्युपेतत्वस्य आचार्यादिति श्रुतौ विधेर्विहितत्वात् । किमर्थं विधिरित्यत उ
तदित्यादि । तदङ्गतया ज्ञानाङ्गतया तेषां शमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वादित्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॐ ॥ २८ ॥

'यदि ह वा अप्येवंविन्निखिलं भक्षयीतैवमेव स भवती'ति सर्वान्ना
प्राणात्ययविषया । 'न वा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म उदप
(छां. उ. १-१०-४)ति (तद्)दर्शनात् ॥ २८ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

''शुभकर्मभिराधिक्यं विपरीतैर्विपर्यय'' इत्युक्तम् । अन्यथाऽल्पफलं भवेदि''ति च
कथमियं श्रुतिः ''यदि हवा एवंविन्निखिलं भक्षयीतैवमेव स भवती''ति ? अत्रोक्त
सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् । आपत्काल्पोऽसौ, ज्ञानिनः प्राणात्ययप्राप्तौ निषिद्ध
दावपि न फलह्रासः । ''नवा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म उदपान
यथालब्धाशनाविरोधदर्शनात् । तथाहीभ्याद्भिक्षितांस्तदुच्छिष्टान्कुल्मापान्भक्षयन् चा
ब्रह्मवि''द्धन्तानुपानमि''त्यनुपानदित्सया तेनोक्त ''उच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादि''ति न प्रति
''न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा'' इति तेनोक्ते ''नवा अजीविष्यमिमानस्वादन्नि''त्याद्याह । य
पानमित्यनुपानप्रत्याख्यानात् प्राणधारणादधिकं नानुमतमित्यध्यवसीयते ॥

तत्त्वप्रकाशिका

ननु यदि सदसत्प्रवृत्तिभ्यामस्ति ज्ञानिनो विशेषस्तर्हि कथमेवंविन्निखिलं भक्षयीतै
निषिद्धान्नभोजनेऽपि ह्रासाभावोक्तिः संभवति । अतो न विशेषः स्यादित्याशङ्कां प
पठित्वा व्याचष्टे ॥ सर्वेति ॥ नैतत् श्रुतिबलेन ज्ञानिनोऽसत्प्रवृत्त्या विशेषाभावो वक्तव्यः
श्रुतेः प्राणात्ययविषयत्वात् । यदि प्राणात्ययकाले ज्ञानी निषिद्धं भुंजीत तर्हि न तेन तस्
इति साधारणश्रुतेः कुतः प्राणात्ययविषयत्वकल्पनम् । लिङ्गदर्शनादेव । चाक्रायणेनेभ्य

(तत्त्वप्रकाशिका)

स्विदेतेऽपि कुल्माषा उच्छिष्टा इति । तत्र मुनिरुवाच । यदीमान्कुल्माषान्नाभक्षयं तर्हि न मे जी भवति । अतः प्राणात्यये दोषाभावात्ते भक्षिताः । जलपानं तु ममेच्छाधीनमिदानीमपि वर्त वृथोच्छिष्टस्वीकारे दोषप्राप्तेर्न तत्पिबामीति । अतो न कर्तव्यमेव ज्ञानिनापि निषिद्धमिति भाव

गुर्वर्थदीपिका

चाक्रायणेनेभ्योच्छिष्टकुल्माषानित्यत्र चाक्रायणो नामानसोऽधस्ताद्रथचक्रयोर्मध्ये श वानुषस्तिनामकः ऋषिः चाक्रायणपदेनोच्यते । इभ्यः इभयन्ता कुल्माषाः वन इत्यर्थः । एवं चास्मिन्नधिकरणे ज्ञानिनां मनुष्याणां नियमेन शुभकर्मस्वेव विधिबद्धाना बन्धनिर्बन्धं विना स्वेच्छयैव प्रायशः कर्तव्यशुभकर्मस्वेव प्रवृत्तिः स्वेच्छयैव कदाऽप्यव व्याकरणं च । अशुभकर्मणि त्वाज्ञाऽपि न । तत्करणे तु मोक्षे आनन्दह्रासश्च । ' स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवे''ति वचनान्नियमेन शुभकर्मस्वेव विधिबलात्प्रवृत्तिमतां देवान शुभाशुभकर्मस्वपि प्रवर्तनेऽनुज्ञामात्रम् । कदाचित्कर्तव्यकर्मणोऽप्यकरणमधिकम् । ब्रह्म विधिनिर्बन्धं विना स्वेच्छया प्रायशःशुभकर्मणामेव करणम् । कदाचिदशुभकर्मकरणे विधिश्चोच्यते । उत्तमाधिकारित्वेन भगवतोऽतिप्रियत्वेन च पापालेपेऽपि शक्तत्वात् । एव पुत्रिकाकामनादिकं ब्रह्मणा कृतम् । यद्यपि त्रिविधजीवन्मुक्तानामप्यस्त्येव शुभ विधिबन्धः । तथाऽप्युत्तरोत्तरेषां क्रमेण ज्ञानसामर्थ्याधिक्यप्रदर्शनायैवमुक्तम् । विष्ण सर्वविध्यतिदूरत्वेन महामाहात्म्यम् । यद्यपि मुक्तानामपि सर्वविधिदूरताऽस्ति । तथ संसारे विधिसद्भावादतिदूरता नास्ति । लक्ष्म्यास्तु जीवकोटावप्रवेशादीश्वरकोटावेव प्रवेश तस्या अपि भगवदाज्ञारूपविधिसम्भवान्न भगवत्साम्यमिति तात्पर्यमवगन्तव्यम् । त भागवते रुक्मिणीरूपश्रिया ''यर्ह्यस्य वृद्धय उपात्तरजोतिमात्रो मामीक्षसे तदुह परमानुकम्पे''ति ॥

भावबोधः

''कथं यदि हवेति'' श्रुतेः प्राणात्ययविषयत्वमित्यतस्तां व्याचष्टे । यदि प्राण यकाल इति । शेषपूरणमेतदिति ज्ञातव्यम् । चरतिर्गतिरिति भक्षणस्य पृथगुक्तेरिति भाव पूर्वं शमाद्युपेतः स्यात्तथापि त्वित्यत्र ''तु''शब्देन सत्प्रवृत्तेः पूर्णफलत्वसाधनेऽसत्प्र

(भावदीपः)

भाष्योक्तश्रुतावित्यर्थः ॥ अत इति ॥ तादृशोक्तिबलादित्यर्थः । श्रुतिगत्युक्तेरसा
निरासाय चशब्दस्य शङ्कानिवर्तकत्वमुपेत्याह ॥ नैतदिति ॥ श्रुत्यारूढतया दर्शयति ।
प्राणेति ॥ भाष्यशेषं व्यनक्ति ॥ साधारणेति ॥ लिङ्गेति ॥ प्राणात्ययज्ञा
मुनिवचनरूपस्य छांदोग्ये प्रथमाध्याये श्रुतस्य दर्शनादित्यर्थः । चाक्रायणेन मुनिना
हस्तिपः धनाढ्य इत्येके तदुच्छिष्टधान्यविशेषान् ॥ प्रार्थितेनेति ॥ स्वोच्छिष्टजलपान
हंतानुपानमितीत्यनेन प्रार्थितेन चाक्रायणेनोक्तमित्यर्थः । एवं हि तत्र वाक्यक्र
चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्रवणक उवास सहेभ्यं कुल्माषान् खादंतं बिभिक्षे । तं ह
नेतोऽन्ये विद्यन्ते । यच्च येम इम उपनिहता इति । एतेषां मे देहीति । तानस्मै प्र
हन्तानुपानमिति । उच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति होवाच । न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति ।
अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच । कामो म उदपानमिति ॥ अत इ
लिंगदर्शनबलेन यदि ह वा इति श्रुतेः प्राणात्ययविषयत्वेनाबाधकत्वादित्यर्थः ॥ २८

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॐ ३-४-२८ ॥ यद्यपि यदि
अप्यनेवंविन्निखिलं भक्षयीत एवमेव स भवतीति श्रुतेः स्तुतय इत्युक्तन्यायेन सर्वभक्ष
मोक्षप्रतिबन्धो नास्तीत्यर्थत्वं वक्तुं शक्यते । तथापि वस्तुतः श्रुतेर्ह्रासाभावपरत्वं अर्थ
भावेनेयमाशङ्केति भावः । सूत्रे चोऽप्यर्थः । सर्वान्नानुमतिरपि प्राणात्ययकालविषया
उत्सर्गतः सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषाङ्गीकारे अपवादिकैतच्छ्रुतिविरोधोऽपि नास्तीति भ
तच्छ्रुतेः प्राणात्ययकाले सर्वभक्षणेपि ज्ञानिनो न कोऽपि दोषः । इत्येतद्विषयत्वं च
वाक्यशेषे दर्शनात् । न वा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म उद
मित्यभक्षयितृत्वस्यापि भक्षणाभावे प्राणात्यये तद्भक्षणेपि दोषाभावे अन्यदा ततु
लिङ्गदर्शनात् तुल्यते इत्यन्यथा कुल्माषयाचनेभ्योच्छिष्टत्वसाम्ये विभज्य कथनायोग
भावेन सूत्रार्थमाह ॥ नैतच्छ्रुतिबलेनेत्यादिना ॥

तत्त्वसुबोधिनी

कथं यदि हवेति श्रुतेः प्राणात्ययविषयत्वमित्यतः तां व्याचष्टे । यदि प्राणात्यये

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॐ ॥ यदि ह वेति श्रुत्युक्तसर्वान्नानुमति-निषिद्धान्नभोजनानुज्ञा प्राणात्यये प्राणापगमकालविषयैव । कुतः तद्दर्शनात् तस्योक्तार्थस्य न वा अजीविष्यमित्युत्तरवाक्ये दर्शनादित्यर्थः । तेदेव व्यनक्ति ॥ यदीति ॥ किं तल्लिङ्गदर्शनमित्यतः उषस्तिर्हि चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्रावणक उवास सहेभ्यं कुल्माषान् खादंतं बिभिक्षे तं होवाच नेतोऽन्येविद्यन्ते यच्च येम इम उपनिहिता इति । एतेषां मे देहीति चोवाच तानस्मै प्रददौ हंतानुपानमिति । उच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति होवाच । न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इतीति पूर्वभागेन सङ्गत्यर्थं हन्तेत्याद्यर्थं तावदनुवदन्न वाऽजीविष्यमिति श्रुतिं व्याचष्टे । चाक्रायणेनेत्यादिना चक्रायणस्यापत्यं पुमान् चाक्रायणः उषस्तिर्नामतः इभ्यो गजपालकः कुल्माषाः कुत्सितमाषाः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ अबाधाच्च ॐ ॥ २९ ॥

'अन्याय्यचरणाभावे न हि ज्ञानस्य बाधनम् ।
अतो विद्वानपि न्याय्यं वर्तेतोत्कर्षसिद्धय' इति ब्रह्मतर्के ॥ २९ ॥

तत्त्वप्रदीपिका

अबाधाच्चेत्यादिसूत्राण्युदाहृत्योक्तमेवार्थं प्रमाणान्तरैः प्रचुरतरं प्रपञ्चयति ॥

तत्त्वप्रकाशिका

किं च किं ज्ञानिनिषिद्धाकरणे बाधकसद्भावाद्वा तदुच्यते अथ करणे प्रमाणाभावादुत निषेधकप्रमाणाभावादथ करणे बाधकाभावाद्वा । आद्यं पराकुर्वत्सूत्रं पठित्वा स्मृत्यैव व्याचष्टे ॥ अबाधाच्चेति ॥ २९ ॥

भावदीपः

॥ ॐ अबाधाच्च ॐ ॥ २९ ॥ अबाधाच्चेत्यादियोगेषु समुच्चायकचापिशब्दश्रवणादाह

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अबाधाच्च ॐ ३-४-२९ ॥ अनापदि निषिद्धचरणे ज्ञानस्यानन्दातिशयहे
रूपबाधवदन्याय्यचरणाभावे उक्तविधज्ञानबाधाभाववच्च सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्ययवि
सूत्रार्थः ।

तत्त्वसुबोधिनी

करणे निषिद्धकरणे निषेधकाभावादिति । निषिद्धं न कर्तव्यमिति निषेधकाभावा
करणे निषिद्धकरणे ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ अबाधाच्च ॐ ॥ निषिद्धाकरणे बाधकाभावाच्च न तत्कार्यमित्यर्थः । असिद्ध
त्प्रमाणसद्भावस्य ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ ३० ॥

'अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः ।
एतादृशोऽपि नाऽऽचारं श्रौतं स्मार्तं परित्यजेदि'ति हरिवंशेषु ॥ ३० ॥

तत्त्वप्रकाशिका

न द्वितीयः । असिद्धत्वात् । निषेधकस्मृतिसद्भावान्न तृतीयोऽपीत्यर्थप्रतिपादकं सूत्रं पठि
तां स्मृतिमुदाहरति ॥ अपीति ॥ ३० ॥

भावदीपः

॥ ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ ३० ॥ असिद्धत्वादिति ॥ अचोदनाच्चेत्यत्रैवोक्ते
भावः ॥ निषेधकस्मृतीति ॥ अपवदति हीत्यनेन पूर्वं ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यादिनिषेध
श्रुतिरेवोक्ता । अत्र पुनः स्मृतिरित्यपौनरुक्त्यमिति भावः ॥ ३० ॥

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अपि स्मर्यते ॐ ३-४-३० ॥ असिद्धत्वादिति ॥ अचोदनेत्युक्तत्वादिति भाव
[illegible]

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ सद्धर्मात्यागोऽतीतानागतज्ञानीति स्मर्यतेऽपीति भावः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ शब्दश्चाऽतोऽकामचारे ॐ ॥ ३१ ॥

'स य एतदेवं विदेवंमन्वान एवं पश्यन्न कामचरितं चरेन्न कामं भक्षयीत कामममनुवर्तेते'ति कौण्डिन्यश्रुतौ । अत इत्यल्पफलत्वं सूचयति ।

'न निषिद्धानि वर्तेत पूर्णज्ञानफलेच्छये'ति पाद्मे ॥ ३१ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

न केवलं स्मृतिरेव निषेधिका श्रुतिश्चास्तीत्यर्थप्रतिपादकं सूत्रमुपन्यस्य तां श्रुतिमुदाहरति शब्दश्चेति ॥ चरतिर्गतिः । चतुर्थं निराकर्तुमाह ॥ अत इति ॥ तदेव कुत इत्यत आह ॥ नेति ॥

भावबोधः

चरतिर्गतिरिति । भक्षणस्य पृथुगुक्तेरिति भावः । पूर्वं शमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि त्वित्य तु शब्देन सत्प्रवृत्तेः पूर्णफलत्वसाधनेऽसत्प्रवृत्तेरल्पफलहेतुत्वमित्यर्थादागतम् । तदिह सू ''अतः''शब्देन परामृश्यत इत्यभिप्रेत्य भाष्ये इत्यल्पफलत्वं सूचयतीत्युक्तं तदवतारयति चतुर्थमिति । अत्र आद्ये– ''केन स्यात्'' इति वाक्यस्य पूर्वपक्ष्युक्तयथेष्टाचार विधिपरत्वापाकरणाय सर्वज्ञानिसाधारणस्तुतिपरत्वेन अनुज्ञानमात्रपरत्वेन सावकाशोक्तिः द्वितीये– असत्प्रवृत्त्या कुण्ठितशक्तेः ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावो नेत्यत्र श्रुतिरूप प्रमाणोक्तिः । तृतीये– तत्रैव कैमुत्योक्तिः । चतुर्थे– कामचारिणां ज्ञानिनां मोक्षयोग्यत तद्विजिज्ञासूनां कामचाराणां ज्ञानयोग्यत्वं स्यादिति प्रतिबन्दीनिरासः । यद्यपीदं सूत्रत्र असत्प्रवृत्तावपि विशेषसमर्थनपरेण ''प्राणात्ययः'' इत्यादिसूत्रचतुष्टयेनैवान्विततय कर्तव्यम् । तथाप्यसत्प्रवृत्त्यविशेषाङ्गीकारे मोक्षानुपपत्तिसमाधानमनेन सूत्रत्रयेण क्रियते

(भावबोध:)

जैमिनिमतापेक्षया स्वमते साम्योक्तेः स्वारस्यज्ञापनाय तदानन्तर्यस्यायुक्तत्वात् । स
''केन स्यात्'' इति श्रुतेः स्वमतेनैव पुनः स्वेच्छाचारविधिरूपार्थान्तरोक्तिः । अ
सप्तमोक्तस्वेच्छाचारविध्याक्षेपपरिहारः । नवमे– ज्ञानिनां स्वेच्छाचारविधौ स्पष्टप्रमाणोि
दशमे– ''केनस्यात्'' इति श्रुतेः पञ्चमषष्ठसप्तमैरुक्तार्थस्य परस्परविरुद्धत्वेनाव्यव
तत्वमाशङ्क्य तन्निषेधपूर्वकं ज्ञानिनामनेकप्रकारत्वोक्तिः ॥

एकादशे–ज्ञानिनामनेकप्रकारत्वोक्तेः । द्वादशे–ज्ञानिनां सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषस्व
ज्ञानस्य मोक्षजनकत्वे सत्प्रवृत्तिसापेक्षत्वं स्यादित्याक्षेपस्य द्वितीयसूत्रोक्तकामचारश्रुति
निरासोक्तिः । कामचारश्रुत्या असत्प्रवृत्तेर्मोक्षाप्रतिबन्धकत्वसिद्धावपि सत्प्रवृत्तेस्तदक
त्वासिद्ध्या ज्ञानस्य मोक्षजनने अग्निहोत्रादिसापेक्षत्वमस्त्येवेति शङ्कापरिहाराय
ज्ञानपूर्वकालीनकर्मसापेक्षत्वमुच्यते, उत्तरकालीनकर्मसापेक्षत्वं वेति विकल्पं हृदि
पूर्वतनप्रवृत्तेः ज्ञानोत्पत्त्युपयोगित्वे प्रमाणोक्त्या, त्रयोदशे– आद्यस्य परिहारोक्ति
उत्तरसत्प्रवृत्तेस्तु ज्ञानप्रतिष्ठापकत्वे संपूर्णफलजनकत्वे च प्रमाणोक्त्या, चतुर्दशे– द्वित
परिहारोक्तिः । अत्र ''तथा तु'' इति ''तु''शब्देन सत्प्रवृत्तेः पूर्णफलत्वोक्त्याऽसत
ह्रासहेतुत्वेनाल्पफलार्थत्वमपि सूचितम् । अत एव ''शब्दश्चातो कामचारः''
''अतः'' शब्देन ''तु''शब्दसूचिताल्पफलत्वमेव परामृष्टमित्यभिप्रेत्य भाष्ये अत
अल्पफलत्वं सूचयतीत्युक्तम् । एवं च ''अन्यथाऽल्पफलं भवेत्'' इत्यस्य–

''न निषिद्धानि वर्तेत पूर्णज्ञानफलेच्छया'' इति वाक्यानुसारेण अन्यथाऽसत
''ह्रासेनाल्पफलं भवेत्'' इत्यर्थताऽपि वक्तव्या ।

तत्र च ''यदि ह वा'' इति श्रुतिविरोधपरिहाराय पञ्चदशे– तस्याः साव
त्वोक्तिः । षोडशे– असत्प्रवृत्त्यकरणे बाधकाभावोक्तिः । सप्तदशे– असत्प्रवृत्ति
स्मृतिरूपप्रमाणोक्तिः । अष्टादशे– ''शब्दश्चाऽतोऽकामचारे'' इत्यनेन तत्रैव स्मृत्
लकश्रुत्युक्तिः । ''अतः'' इत्यनेन असत्प्रवृत्तिकरणे बाधकोक्तिः । त्यागे प्रमाणस
ह्रासहेतुत्वेन चासत्प्रवृत्तेः पूर्वसूत्रेषु त्यागोक्तौ तर्हि ह्रासकारणत्यागज्ञानादेव संपूर्ण
सिद्धेर्न सत्कर्म कार्यमित्याशङ्कानिरासाय, एकोनविंशे– विहितत्वात् सत्
कर्तव्यत्वोक्तिः । ''शमदमाद्युपेत'' इत्यत्र शान्त्यादेर्ज्ञानप्रतिष्ठापकतया, आनन्द
हेतुतया, विहिततया च कर्तव्यत्वोक्तिः । अत्र पुनर्वर्णाश्रमोचितकर्मणो विहि
आनन्दाभिवृद्धिरूपफलत्वेन च कर्तव्यत्वोक्तिरिति च भेदः । विंशतितमे– विहितमपि

भावदीपः

॥ ॐ शब्दश्चाऽतो कामचारे ॐ ॥ ३१
पौनरुक्त्यादिति चेन्न । यथा वियन्नये अस्ति तु गौण
प्रपंचनं तथात्रापि श्रुत्यंतरोक्त्या प्रागुक्तस्यैव प्रपंचन
अबाधाच्चेत्यादिसूत्राणि उदाहृत्योक्तमेवार्थं प्रमाणां
प्रागुक्तनिषेधश्रुतौ ज्ञानिपरत्वस्यास्फुटत्वादत्र चैवंविदि

वाक्यार्थमुक्ताव

ॐ शब्दश्चातोऽकामचारे ॐ ३-४-३१ ॥ न
भक्षयीतेत्यादिश्रुतेः कथं स्मृतिविरोधेन सावकाशत्वा
अकामचारे कामेनागम्यगमनाभक्ष्यभक्षणविशेषसवनान
चरतेर्भक्षणार्थत्वात् भक्षयीतेति पृथगुक्तेः चरेदित्
चरगतिभक्षणयोरिति धातोरिति भावः ॥ कामचरतिमि
वा । यद्यप्यचोदनाप्रपञ्च इत्यदोषः । तदुक्तं तत्त्व
हृत्योक्तमेवार्थं प्रमाणान्तरैः [illegible] [illegible]तीति ।

(तत्त्वसुबोधिनी)

युक्तत्वात् । सप्तमे पुनः स्वमतेनैव केन स्यादिति
अष्टमे सप्तमोक्तस्वेच्छाचारविध्याक्षेपपरिहारः । न
प्रमाणोक्तिः । दशमे केन स्यादिति श्रुतेः अ
ज्ञानिनामनेकप्रकारत्वोक्तिः । एकादशे ज्ञानिनाम
द्वादशे ज्ञानिनां सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषाकारज्ञान
स्यादित्याक्षेपस्य कामचारश्रुतिबलेन निरासः । तथा
सापेक्षत्वमस्त्येवेति शङ्कापरिहाराय किं ज्ञानप
उत्तरकालीनकर्मसापेक्षत्वमिति विकल्पं हृदि नि
उत्तरत्प्रवृत्तेः ज्ञानप्रतिष्ठापकत्वादौ प्रमाणोक्त्या द्विती
श्रुतिपरिहाराय तस्याः सावकाशत्वोक्तिः । षोडशे
सप्तदशे असत्प्रवृत्तित्यागे स्मृतिरूपप्रमाणोक्तिः । अ
तत्रात इत्यनेनासत्प्रवृत्तिकरणे बाधकोक्तिः । एको
त्वोक्तिः । विंशे आनन्दाभिवृद्धौ कर्मणो ज्ञानसहक

(तत्त्वप्रकाशिका)

विहितत्वाच्चेति ॥ सुनियतं वर्णाश्रमोचितम् । सूत्रेऽनुक्तो अपीति ॥ ३२ ॥

भावदीपः

॥ ॐ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॐ ॥ ३२
गतार्थत्वमाशंक्य तदाक्षिपति ॥ ह्वासेति ॥ ३२ ॥

वाक्यार्थमुक्ताव

ॐ विहितत्त्वाच्च ॐ ३-४-३२ ॥ आश्रमकर्मा
नमेतत् । अन्यथा तत्र शमादिकं सर्वसाधारणमेव
शङ्काप्रसरादिति ज्ञेयम् ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ विहितत्वाच्चाऽऽश्रमकर्मापि ॐ ॥ न
आश्रमाद्युचितकर्म च कार्यं कुतः कुर्यात्कर्मेति श्रुतौ
मोक्षस्य ज्ञानकर्मोभयसाध्यत्ववादेत्यर्थः ॥

तत्त्वप्रकाशिक

विहितत्वेऽपि न सत्कर्म ज्ञानिना कार्यम् । फलाभा एव सिद्धेः । अन्यथा समुच्चयवादापत्तेरित्याशङ्कां परिहरत कर्तव्यमेव ज्ञानिना सत्कर्म संपूर्णफलसिद्धौ कर्मणो समुच्चयवादापत्तिः । विनापि कर्म ज्ञानमात्रेण मोक्षस मन्त्रिणमृते कार्यं प्राप्नोति तथापि मन्त्री सहकारी संपूर्ण मोक्षकार्यं साधयेत्तथापि कर्म सहायभूतम् । फलाधिक ज्ञानादिति ॥ यदि संपूर्णानन्दप्राप्तिमन्तरेण मोक्षस्वरू आह ॥ सर्वेति ॥ सर्वदुःखनिवृत्तिर्ज्ञानसाध्यो मोक्ष इ इति न तद्युक्तम् । ब्रह्मादीनां पुत्रिकाकामाद्यसत्प्रवृत्त अन्येषामेवमभावात्तेषामेवायं विशेषः कथमित्यत सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषसद्भावेऽपि मोक्षो नियत एवेति

भावदीपः

॥ ॐ सहकारित्वेन च ॐ ॥ ३३ ॥ कर्तव्

ज्ञेयम् । अस्मिन् अधिकरणे विंशतिसूत्राणि ज्ञानिनः स्यादिति वाक्यस्य आपष्टं विधित्वाभावमङ्गीकृत्य अ बाधिकायाः कामचाराणां साम्यश्रुतेः स्मृतित्वानुमति सत्प्रवृत्त्याविशेषे मोक्षाभावयुक्तिबाधमाशङ्क्य कामचार कैमुत्यन्यायेन तदुक्तिः । चतुर्थे कामचाराणां मोक्षाङ्ग राणां ज्ञानं स्यादिति बाधकोद्धारः । पञ्चमे जैमिनीर कथनं सदाचारपरत्वेन श्रुतेरर्थान्तरस्य च परिचोदना । साम्यश्रुतेः अमुख्यत्ववर्णनम् । सप्तमाष्टमनवमेषु स्वेच्छ र्थान्तरवर्णनम् । तत्र सप्तमे हिरण्यगर्भाभिप्रायेण विधित्वमुक्त्वा ज्ञानिनामप्येवं स्यादिति प्रतिबन्दीबाध भगवद्वशत्वान्यथानुपपत्या तत्समर्थनम् । नवमे श्रुत्य चार्थत्रयस्य विरोधमाशङ्क्याधिकारिभेदेनैकवाक्यतोक्ति सत्प्रवृत्तेर्विशेषहेतुत्वे सविशेषमोक्ष एवेति समुच्चयवादाप मोक्षस्य सत्प्रवृत्त्यनपेक्षत्वे अत एवेति द्वितीयसूत्रोक्त व त्रयोदशे तस्याः श्रुतेः असत्प्रवृत्तेर्मोक्षाप्रतिबन्धक सत्प्रवृत्तेर्मोक्षहेतुत्वमाशङ्क्य सत्प्रवृत्तेर्ज्ञान एवापेक्षयोक्ति

वाक्यार्थमञ्जर

ॐ सहकारित्वेन च ॐ ॥ मोक्षहेतुज्ञान
कार्यमित्यर्थः । श्रुतिं व्याचष्टे ॥ यद्यपीति ॥ ४ ॥

५. उभयलिङ्गाधिक

॥ ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ।

सर्वप्रकारेणोत्साहेऽपि ये ज्ञानयोग्यास्त ए
आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजि
सङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य'(छां.उ.
म्येऽपि विरोचनो विपरीतज्ञानमापेन्द्रः सम्यग्ज्ञान

तत्त्वप्रदीपिक

अयोग्या अपि कापि तप आदिभिर्महोत्साहैः कथ
महोत्साहवैयर्थ्यादित्यत आह– ॐ सर्वथाऽपि तु त

(तत्त्वप्रकाशिका)

वेदानधिकारिणामपि प्रयत्नेन तत्प्राप्तिदर्शनात् । अतोऽयोग्यैरपि योग्यानामपि मोक्ष इति । सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ।। सर्वथ श्रवणाद्यनेकोत्साहेऽपि योग्यानामेव ज्ञानप्राप्तिर्भवति नायोग्यानाम् रूपेणेन्द्रविरोचनयोः प्रजापतेराचार्यस्योपदेशसाम्येऽपि योग्यत्वादि त्वयोग्यो विरोचनः । प्रत्युत विपरीतज्ञानमेवापायमात्मापहतपाप्मत प्रजापतिनोपदिष्टे कोऽसाविति ताभ्यां पृष्टेन प्रजापतिनोक्तम् । य एषो आत्मा' इति । तच्छ्रुत्वेन्द्रेणापहतपाप्मत्वादिलक्षणोऽक्षिस्थो हरिरात्मे चक्षुषि प्रतीयमानप्रतिबिम्ब एवापहतपाप्मत्वादिलक्षणात्मेति अविजिघत्सोऽपिपास इति बुभुक्षादिना पीडाभाव उच्यते । न ह्यस्य घ स विजिज्ञासितव्य इति ।। ३४ ।।

गुर्वर्थदीपिका

उभयथापि लोके दर्शनमित्यत्रावैष्णवविप्रैर्वैष्णवविप्रैश्च त्वादित्यर्थः । वेदानधिकारिणामपीत्यत्र वेदानधिकारिणां योग्य ज्ञानप्राप्तिदर्शनाद्वेदान्तजनितज्ञानमप्ययोग्यानां भवत्वित्यर्थः । प्र बिम्ब एवेत्यर्थः । एवं बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यादहमेव ब्रह्मेति ज्ञात

(भावबोधः)

ननु ''असार्वत्रिकी'' इत्यत्र ज्ञानस्य नियताधि
तत्प्राप्तिः स्यादित्यत आह– वेदानधिकारिणामिति
ध्ययनस्यान्यायेनाधिकारिणामपि प्रयत्नेन प्राप्तिदर्शना
देशत्वेन कथं श्रुत्योपदेशसाम्येऽपीत्युक्तमित्यत आह
पिपास'' इति पदयोरिच्छाभावार्थत्वनिरासायाह–
इत्यस्य पौनरुक्त्यपरिहारार्थमाह– न हीति ।

भावदीपः

॥ ॐ सर्वथापि तु त एवोभयलिंगात् ॐ ॥
अधिकारिमात्रेति ॥ महाप्रयत्नेनानधिकारिभिरपि प्राप्य
एतेन पूर्वत्र सहकारित्वेन चेत्यत्र शुभं कृत्वा च वर्धत
मुक्तावाधिक्यं प्राप्यते । तथाऽनधिकारिभिरपि महाप्र
यात्पूर्वसंगतिरपि सूचिता ॥ मोक्षप्रसङ्गादिति ॥ त
मुक्तिस्थितेः प्राचीनयोग्यतानुसारित्वाद्युक्तिरयुक्तेति भ
रधिकार्यनधिकारिभ्यां प्राप्यत्वदर्शनादिति भावः ।

(भावदीपः)

श्रुत्येत्युक्तमिति भावेन तदर्थमाह ॥ इति प्रजापतिनो
कोऽसाविति । अदनपानेच्छाराहित्यदिनिरासायाह ॥
इत्येतद्विजिज्ञासितव्य इति कुतो व्याख्यायते निर्बीजत्वा

वाक्यार्थमुक्ताव

ॐ सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ३-४-
ज्ञानिनो भवन्ति । मनुष्योत्तमादेवाब्रह्मेत्युक्तम् । त
ज्ञानित्वसम्भवात् इत्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिः ॥
नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्ग इत्यत्रोक्तभङ्गप्रसङ्ग इति
किमनधिकारिभिरप्याप्यते उताधिकारिभिरेवेति चिन्त
योग्यतामभिभाव्यानधिकारिणां ज्ञानदानशक्त उता
वेदानधिकारिभिरपि वेदप्राप्तेरधिकारिभिश्च प्राप्तेरित्यु
ज्ञानाधिकारितेत्युक्तत्वात्कथं ज्ञानस्य सर्वप्राप्यत्वमित्य
॥ तथाप्यात्मस्वरूपयोग्यतावन्महाप्रयत्नस्यापि दृढत्वा
सर्वथापि सर्वप्रकारेणोत्साहेऽपीति सूत्रभाष्यसूचि

(वाक्यार्थमुक्तावली)

वाक्येनैवेन्द्रविरोचनयोःसम्यज्ज्ञानविपरीतज्ञानयोर्जननात्
भाष्योपात्तश्रुतेस्तादृशोपदेशत्वमित्यत इति ॥ श्रुत्येति ।
इति प्रजापतिनेत्यादिना ॥

अविजिघित्सोपिपास इति जग्धुं पातुं चेच्छाभाव
॥ अविजिघित्स इति ॥ क्षुत्पिपासादिकाश्चैव देवानां
षामिति वचनादिति भावः । एतेन स्थितिरित्युक्तन्याय
ज्ञानस्य स्थितिरिति सूत्रारूढो दर्शितो भवति ।

तत्त्वसुबोधिनी

ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात्
नियताधिकाध्ययनस्यानधिकारिप्राप्यत्ववत्तथाभूताप
पूर्वाधिकरणोक्तस्वफलजनकत्वनियमो न स्यादिति प
सर्वथाऽपीति । सर्वप्रकारेणोत्साहेऽपीति । पूर्वप्रक
सूचितयुक्तिमाह । अधिकाराभावेऽपीति । ननु असार्व
उक्तत्वात् कथं अधिकाराभावे तत्प्राप्तिः स्यादित्यत

(वाक्यार्थमञ्जारी)

॥ य आत्मेत्यादिना ॥ पीडाभाव इति ॥ ने
जिज्ञासितव्य इत्यनयोः पौनरुक्त्यवारणायाह ॥ न

सूत्रभाष्य

॥ ॐ अनभिभवं च दर्शयति ॐ ॥ ३८

'दैवीमेव सम्पत्तिं देवा अभिगच्छन्त्य
कदाचित्स्वभाव एव ह्यवतिष्ठत' इति स्वभावा

तत्त्वप्रदीपि

अयोग्यानामपि कारणात्स्वभावाभिभवेन योग्य
अनभिभवं च दर्शयति ॥ स्वभावानभिभवं च
परिणामस्वभावत्वाददृष्टान्तत्वम् ॥

तत्त्वप्रकाशि

ननु महाप्रयत्नेनायोग्यताया अभिभवितुं शक्यत्व

भावदीपः

॥ ॐ अनभिभवं च दर्शयति ॐ ॥ ३५ ॥ अयो
नन्विति ॥ विप्रत्वमिति ॥ ''गाधेरभून्महातेजाः समिद्ध
यो लेभे ब्रह्मवर्चसमि''ति नवमस्कंधे व्यक्तमेतत् । भाष
प्रागुक्तं निराह ॥ नन्वेतदिति ॥ यदभिभवेन ज्ञानप्रा
स्तीत्यर्थः । यद्वा अयोग्यताभिभवेन प्राप्तिरिते
भिभवप्रयोजकत्वेन स्वभावत्वे कथमभिभव इत्यर्थः । स्व
चाप्रयोजको हेतुरित्याशंक्य विपक्षे श्रुतिविरोध इ
स्वभावत्वेऽपीत्यादिना ॥ प्रकृतोपयोगाय श्रौतपदार्थमाह

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ अनभिभवं च दर्शयति ॐ ३-४-३५ ॥ सूत्रे
भवश्च दर्शयतीत्यर्थमभिप्रेत्याह ॥ भवेदित्यादिना ॥

तत्त्वसबोधिनी

तत्त्वप्रदीपि

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ मिश्रबुद्धीनामपि
योग्यानां मिश्रबुद्धिस्वभावो नाभिभूयते । तेषां द्वे
लोकतश्च । तत्रापि विशेषो दृश्यते । एकेषामुभय
औदासीन्यमन्येषामित्यादिः ॥

तत्त्वप्रकाशि

अस्त्वत्यन्तायोग्यानामसुरादीनां ज्ञानप्राप्त्ययोगं
दार्ढ्येनाभिभवायोगात् । मध्यममानुषाणां तु ज्ञाना
शक्यत्वादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥
ज्ञानयोरन्तरास्थिततत्वमेव मिश्रज्ञानित्वमेव न तु केव
नास्ति । कुतः। तेषां मिश्रज्ञान एव विशेषेण दार्ढ्यदृष्टेः

भावबोधः

योग्यतया मानवानामित्यस्य च लाभ इत्य

वाक्यार्थमुक्ताव

ॐ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॐ ३-४-३६ ॥
त्वमिति पदद्वयमध्याहार्यम् । तुशब्दो विशेषार्थः
ज्ञानयोरन्तरास्थितानां मानवानामपि अन्तरस्थितत्व
प्राप्तिस्तेषामपि स्वभावाभिभवो नास्तीति यावत् ॥
भावयोर्मिश्रज्ञान एवेति यावत् । तुविशेषाकारेण त
मानवानामित्यादिना ॥

तत्त्वसुबोधिनी

योग्यतया मानवानामित्यस्य च लाभ इत्यभिप्रे
मानवानामिति । तेषामपीति । अनेन सौत्रापिपदेन पूर्व
तेषामिति । मिश्रज्ञान एवेति । अनेन तुशब्दो विशेषार्थ
मिश्रज्ञानेन तस्य दार्ढ्येत्यर्थत्रयपर इत्युक्तं भवति ।

वाक्यार्थविवरण

(सूत्रभाष्यम्)

देवा दैवस्वभावेन कर्मणा चाप्यसंशयम्
सम्यग्ज्ञानेन परमां गतिं गच्छन्ति वैष्ण
नानयोरन्यथाभावः कदाचित्कापि विद्य
मानुषा मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि च

तत्त्वप्रका

ननु देवदानवमानवानां तत्स्वभावत्वे भवेदभि
तथाफलेन भाव्यम् । तदपि कुतः इत्याशङ्कां स्मृत्य
अपीति ॥ स्वभावेनेति ज्ञानकर्मणोर्विशेषणम् । ज्ञा
ज्ञातव्यम् ॥ ३७ ॥

भावबो

तत्स्वभावत्व इति । ज्ञानादिस्वभावत्व
ग्रीसंपादकत्वेनैव कार्यजनकत्वात् स्वभावे
स्वभावेनेतीति । ज्ञानादेर्दैवत्वादिकं चेति । दैव

(भावदीपः)

''अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते ।।
यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ।
अनुबंधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।''

मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतमि''
सात्त्विकत्वादिकं ज्ञातव्यमित्यर्थः ।। ३७ ।।

वाक्यार्थमुक्ता

ॐ अपि स्मर्यते ॐ ३-४-३७ ।। तत्स्व
इत्यर्थः । देवादीनां तत्तत्स्वभावत्वमपि शब्दात्तादृ
स्मृतौ ज्ञानकर्मणोरिव योग्यतापरपर्यायवाच्यस्य स्व
तदयुक्तम् ।। तदनुसारिज्ञानकर्मणोरेव साक्षाद्धेतुत्वा
चेयं स्मृतिरुदाहृता । तदसिद्धिप्रसङ्गाच्चेत्यत आह
दैवस्वभावेनेत्यत्र दैवेन स्वभावेन चेति विशेषणोभय

वाक्यार्थविव

तत्स्वभावत्व इति ॥ देवत्वादिस्वभावत्व इत्य
कत्वादिकमेव दैवत्वादिकम् । तत्र ''तज्ज्ञानं विद्धि

वाक्यार्थमअ

ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ असुरा इति स्मृत्य
स्मर्यत इत्यर्थः । स्वभावस्य प्रथक्कारणत्वप्रतीति
ज्ञानकर्मादिसामग्री संपादकत्वेनैव कार्यजनकत्वादि
दैवत्वं सात्विकत्वं, मिश्रत्वं राजसत्वं, आसुर
भावमव्ययमीक्षते । ''अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञान
नानाभावान्पृथग्विधान्'' । ''वेत्तिसर्वेषु भूतेषु तज
स्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ॥ अतत्वार्थवदल्पं च त
व्यमित्यर्थः ॥

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ विशेषानुग्रहं च ॐ ॥ ३८ ॥

(तत्त्वप्रकाशिका)

देवेष्वेव विशेषतो नान्येषु श्रुतिसिद्धोऽतस्तेषामेव सम्य
सायान्तगामी परमेश्वरः सर्वानुग्रान् दैत्यान् दमयंस्त
नयन्वेदादिषु श्रूयते स एव मनुष्यप्रजाः संसार
परमेश्वरस्येति । श्रुत्यर्थनिश्चायिकां स्मृतिं चाह ॥ असु

भावबोधः

ननु देवानामेव सम्यज्ज्ञानं तत्फले प्रतिपादनीये
मित्यत आह– ज्ञानादीति । ''असुरान्दमयन्'' इति
इत्यस्यार्थकथनमिदम् । उग्रमुग्रमिति वीप्सार्थः – स
अतीत्युपसर्गस्यार्थोऽतिक्रम्येति । अतिक्रमयित्वेत्यर्थः
स्वपदमिति शेषोक्तिः । वेदादिष्वित्यस्य योग्यतया त
तमोयोग्यवर्गयोः फलस्योक्तत्वाद्विश इति मनुष्या ए
''अतः'' शब्दः ''अनभिभवं च'' इत्युक्तस्व
''एवार्थः । ततश्च वह्निमत्त्वादेव धूमवत्त्वमितिवत् ।

वाक्यार्थमुक्ता

ॐ विशेषानुग्रहश्च ॐ ३-४-३८ ॥ हेत्वन्त
रूपहेत्वपेक्षया भगवद्विशेषानुग्रहपात्रत्वरूपहेत्वन्तरेण
सर्वानुग्रानिति फलितोक्तिः ॥ दैत्यानिति ॥
अतिक्राम्येति ॥ अतिक्रामयित्वेप्यर्थः । चोःकूय
एधमानद्विट् स्वयोग्याधिकं एधमानानां ह्रासकर्ता ।

तत्त्वसुबोधिन

ननु देवानामेवसम्यग्ज्ञानतत्फलप्रतिपादनीयेषु
मित्यत आह । ज्ञानादीति । असुरान् दमयन्
अध्यवसायेति । वीर इत्यस्यार्थकथनं इदमुग्रमुग्र
फलितोक्तिः । दैत्यानिति । अतीत्युपसर्गस्यार्थः ।
संसारमिति योग्यतया संबन्धः, स्वपदमिति शेषोक्तिः
मनुष्यप्रजा इति ॥ मुक्तियोग्यतमोयोग्यवर्गयोः
विवक्षिता इति भावः ।

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॐ ॥ ३९

देवभागादसुरभाग एव बहुलः । 'तस्मान्न
लिङ्गात् । चशब्दात् 'ततः कनीयसा एव देवा
श्रुतेश्च ।

'असुरा बहुला यस्मात्तस्मान्न जनतामियादि'

तत्त्वप्रदीपिक

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च—

''द्वया ब्रह्मसुतास्तत्र दैतेया बहवः स्मृताः ।
तमोभूताः सत्वरूपा अल्पसंख्याः सुराः स्मृता''

तत्त्वप्रकाशिक

(भावबोधः)

इति बृहदारण्यकभाष्यं मनसि निधाय व्याचष्टे
निर्धारणार्थकषष्ठीद्विवचनान्तात्तसिरित्युक्तंभवति । f
किमर्थमुदाह्रियत इत्यतस्तदवतारयति– ननु जनतेि

भावदीपः

॥ ॐ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिंगाच्च ॐ ॥
दर्शयतीति प्रागेव समर्थनादाह ॥ युक्त्येति ॥
सुरभागबाहुल्योक्तेः प्रकृतोपयोगाय तर्कमाह ॥
तोपपादकत्वेन भाष्यं व्याचष्टे ॥ न चैवमित्या
तद्व्याख्यात्वद्योतनाय भाष्यपदानुवादो देवभागादिति
लिंगादिति भ्रांतिनिरासायाह ॥ जनतेति ॥ जनस
कनीयसा इति श्रुतेश्चेत्यर्थः । श्रुत्यर्थमाह ॥ त
तस्याप्यर्थो देवेत्यादि । तत्राहेत्युपलक्षणम् ।
बाहुल्यवाचीत्यत्रापीत्यपि ध्येयम् ॥ ३९ ॥

(वाक्यार्थमुक्तावली)

स्यादिति भावः ॥ असुरबाहुल्य इति ॥ स्मृत्
निमित्तकत्त्वोक्त्या तस्मान्न जनतामियादिति सा
जनतामियादिति स्मृत्यन्तरोक्तो जनताप्रवेशनिषेधो
भावः । स्मृत्यन्तरमेव तत् भाष्ये चशब्दार्थतयोपात्तं
दाहरणसम्भवेन द्विःपठनायोगात् । श्रुतिवद् ब्राह्मपुरा
व्यर्थत्वाच्च । स्पष्टमसुरबाहुल्यस्य तत्रैवोक्तौ तत्र लिङ्ग

तत्त्वसुबोधिनी

अत्र सूत्रे अतश्शब्दः अनभिभवं पराभवं चेत्यु
एवार्थः । वह्निमत्वादेव धूमवत्वमितिवदासुरस्वभावानि
स्त्वम् । अन्यथा तन्न स्यादिति सूत्रांशस्यार्थ इत्य
देवभागा इत्यनेन इतरप्राप्तियोगित्वेन विशेषानुग्रहं
अतःशब्दो भाष्ये व्याख्यात इत्युक्तं भवति । तस्मा
प्रमाणदर्शकमित्यभिप्रेत्याह । जनतेति । ततः
षष्ठीद्विवचनात्सिद्धिरित्युक्तं भवति । लिङ्गप्रदर्शकत्वे

(वाक्यार्थमञ्जारी)

चशब्दात्कनीयस एवेति श्रुतेश्चेत्यर्थः । जनता
जनसमुदाये तेषामपि सत्वेन तत्संगदोषाभावाय तत्
ततस्तयोरिति ॥ अनेन तयोरिति निर्धारणार्थकषष्ठ

सूत्रभाष्यम

॥ ॐ तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि निय

असुरजातेरेवासुरत्वं देवजातेरेव देवत्वं जै
देवा आसुरीं न मनुष्या दैवीमासुरीं च गति
नियमश्रुतेः । 'नासुराणां दैवं रूपं न देवानाम
स तद्रूपो निसर्गो ह्येष भवती'त्यतद्रूपत्वश्रुतेः ।
बभूवुस्तस्माद्धाऽप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्व
(ऐ. आ. २-१-८)ति देवासुराणां भावाभावश्रु

'देवानां भूतिरित्येव मनो विष्णौ
असुराणामभूतित्वेनैतन्नेयमतोऽ

(तत्त्वप्रदीपिका)

''देवासुरनरत्वाद्या जीवानां तु निसर्गतः । निसर्गो
देवाः शापबलादेव प्रह्लादादित्वमागताः । अतः पु
हेतुतः सोऽन्यथाभावो रक्तता स्फटिके यथा । तत
किन्त्वाक्रम्यैव तं तिष्ठेद्देवसर्गस्ततो हि यः । अशो

नारदीये च । नचानादिकालान्मुच्यमानानां
एकैकपदयोग्यानामेवानन्तत्वात् ॥

''अनागता अतीताश्च यावन्तः सहिताः क्षणाः ।
ततोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथगि''ति
''परमाणुप्रदेशेऽपि ह्यनन्ताः प्राणिराशयः । सूक्ष्मत्व

''सहस्रयोजनसभां प्रभावाद्विश्वकर्मणः । अनन्ता र

''स एष भूतिश्चाभूतिश्च तं भूतिरिति देवा'' इत्य

''स एव भूतिनामाऽपि ज्ञानैश्वर्यादिभूतिदः । अज्ञा

(तत्त्वप्रकाशिका)

स न स्यात् । बभूवुर्भूतिमन्तः । सुप्तः सुप्तेषु स्थितो वायुः । ग
सम्यग्ज्ञानफलयोर्दर्शनात्कथमेतदित्यत उक्तार्थे स्मृतिं चाह ।। दे
देवानामसुरत्वप्राप्तिः । 'हेतुतः सोऽन्यथाभावो रक्तता स्फटिके य
भगवज्ज्ञानस्य योग्यैकसाध्यत्वाद्योग्यानामेव मोक्ष इति सिद्धम् ।। ४

भावबोधः

अत्र सूत्रे ''तच्छब्दः'' ''अतस्त्वितरत्'' इति पूर्वसूत्रप्र
''भूत''शब्दः स्वभावरूपजात्याशयकः । ''तु''शब्दः
प्रवृत्तमसुरजातेरेवेति भाष्यं व्याचष्टे– देवस्यैवेत्यादिना । मनु
ज्ञातव्यम् । ''नासुरा दैवीम्'' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण भाष्ये
निर्देशः । टीकायां त्वभ्यर्हितत्वात् प्रथमं देवस्यैवेत्युक्तमिति
जैमिनेरपि इति ''अपि''पदतात्पर्यमाह– न तु तत्रेति । अत
स्वभावार्थाविति । अनेन भाष्यगतजातिशब्दोऽप्युक्तार्थः
स्याप्युपलक्षक इत्यभिप्रेत्य भाष्ये भावाभावश्रुतेरित्युक्तम् । दे
सर्वसाधारणत्वादाह– भूतिमन्त इति । सुप्तः सुप्तेषु स्थितो वायु

भावदीपः

।। ॐ तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि नियम
स्वरूपानभिभवेनेत्येतत्प्रमेयम् । जातिशब्दः स्वभावप
।। श्रुत्यनुरोधेन भाष्येऽन्यथानिर्देशेऽपि पूर्वसूत्रभा
सूत्राविसंवादद्योतनाय भावशब्देन भाष्यस्थत्वप्रत्ययान्
।। ज्ञानस्य कर्मशेषतया फलहेतुत्वं मनुष्यापेक्षया दो
जैमिनिव्यासमतावलंबेनोक्तः । स्तुतयेऽनुमतिर्वेत्यत्र
विषयम् । अनियमेन तदनुष्ठानं देवताविषयमित्या
नेत्यर्थः । कस्मिन्नर्थे हेतुत्वमित्यप्रतीतेर्नासुरा
यर्थिमाह ।। केनेति ।। नियमादीति ।। नियमात्त
स्वभावानभिभवोक्त्यप्रतीतेराह ।। गतिजातिशब्दावि
रूपपदार्थमाह ।। रूपमितीति ।। तं भूतिरित्यादिश्रुते
स्वभावाभिभवे सति परस्परविपरीतोपासनफलनियमो
।। बभूवुर्भूतिमंत इति ।। ननु द्वितीयांत्यपादे त

(वाक्यार्थमुक्तावली)

प्रस्तुतदेवादित्रयपरामर्शः । तुशब्द एवार्थः भूप्राप्तौ ।
उक्तार्थस्याभियुक्तसम्मतिरूपहेत्वन्तरसमुच्चयार्थः । त
प्राप्तस्य देवादेरेव तद्भावाद्देवादिभावो जैमिनेरपि सिद्ध
।। देवस्यैवेति ।। श्रुत्यनुसारेण भाष्ये असुरजाते
देवस्यैवेति प्रथमं ग्रहणम् । सिद्ध एवेत्येवकारव्यावर्त्यम
जैमिन्युक्तस्य बादरायणसम्मतत्वेऽपि कर्मणः पुरुषार्थः
मानुषविषयत्वात् बादरायणोक्तस्य कर्मणो ज्ञानशेष
व्यवस्थितवैकल्पिकोक्तिर्नात्र किंतु सिद्धमेव न वैकल्
''सिद्धमेवेति मतान्तराभावोपन्यासेन विषयभेदाशङ्कां
किञ्चिदपि न प्रायिकता प्राप्नोतीति स्थापयितुमिति
नियमात्तद्रूपाभावेभ्य इति नियमादिश्रुतिर्लक्ष्यत इति इत्
रित्यनेन रूप्यते निरूप्यत इतरव्यावृत्ततया वस्त्वनेनेति
देवादीनां रूपं तद्रूपं तन्नेत्यतद्रूपम् । भावप्रधानो
लक्षणवत्त्वश्रुतेः इत्युक्तं भवति । भावाभावश्रुतेरित्यने
लक्षणम् । भावो भूतिः । अभावो अभूतिः । श्रु

(वाक्यार्थमुक्तावली)

विशेषवाक्येन परिहरति ॥ न चेति ॥ देवाः शा
पुनश्च देवत्वं ते यान्ति निजमेव तु । हेतुतः सोऽन्य
नित्यश्चनाप्येषः स्वभावो विनिवर्तक इति गीता
प्रयत्नस्याप्रयोजकत्वं, योग्यताया एव प्रयोजकत्वम् ।
योग्यानामेवेत्यत्र लिङ्गोक्तिः । द्वितीये मरुता प्रयत्ने
किन्न स्यादित्याशङ्क्य योग्यतायाः स्वभावत्वस्य स्व
तृतीये स्वभावानभिभवश्रुतेरसुरदेवमातृविषयत्वेन
निषेधः । चतुर्थे द्वितीयसूत्रे चशब्दसमुच्चितस्य
त्स्वभावत्वस्य स्मृत्यादिसिद्ध्युक्तिः । षष्ठे तु द्विती
युक्त्यापि समर्थनम् । सप्तमे जैमिनिसंमत्यापि दृढीक

तत्त्वसुबोधिन

अत्र सूत्रे तच्छब्दः अतस्त्वितरदिति पूर्वसूत्रप्र
स्वभावरूपजात्यभिप्रायः । तुशब्द एवार्थ इत्यभिप्रेत
देवस्यैवेत्यादिना । मनुष्यस्यैव मानुषभाव इत्यपि ज्ञ

वाक्यार्थविवरणम्

जैमिनेरपीति ।। अपिपदतात्पर्यमाह ।। न तु तत्रेति ।। दे
स्यैवासुरभाव इत्यर्थः ।। पुरुषार्थाधिकरणवदिति ।। यथा 'पुरुषा
ज्ञानेनैव सिध्यति स्वर्गे कर्मातिशयमाधायकमिति जैमिनिमत
धिकारिभेदेन व्यवस्थितो विकल्पः । एवं देवस्यैव देवत्वम्
'अनभिभवं च दर्शयति' इत्यादिना भगवता प्रतिपादितम् ।
कस्यचिद्देवस्यासुरत्वं कस्यचिदसुरस्य देवत्वं भवतीति व्यवस्थि
तत्परिहारार्थं जैमिनेरपीत्युक्तं यत्पूर्वं भगवता प्रतिपादितम् । न
कश्चिद्विकल्प इत्यर्थः । फले ।। भूत्यभूतिरूपे ।। अन्यथेति ।।
सः फलनियमो न स्यादित्यर्थः ।। भाष्ये केवलं दैवीं केवलमासुरी
।। ज्ञानाद्यैश्वर्यवन्तो बभूवुरित्यर्थः । भाष्ये भावाभावशब्दौ भूत्य
एतावतेति ।। देवा इति वाक्ये देवानां प्रल्हादाद्यसुरभावेनोत्पत्ति
।। शापरूपादित्यर्थः । तथा च देवानाम् ।। सोऽन्यथाभावः ।। प्र
।। शापरूपोपाधिनिमित्तत एव । न स्वाभाविक इत्यर्थः । तत्र
जपाकुसुमसन्निधानादिति भावः । शङ्कुकर्णो नाम कश्चिद्दे
नियुक्तः । कदाचिद्वस्त्रानयने विलम्बं कृतवान् । तदानीं

६. आधिकारिकाधि

॥ ॐ न चाऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद

न च परमात्मैश्वर्यादिकमाकाङ्क्ष्यम् । ब्रह्मादीन
सूचयितुमपिशब्दः । चशब्दस्तु ज्ञानार्थिनां
अयोग्यमारोढुं प्रयतन् प्रपतन्हि दृश्यते । एवमयोग
चाकाङ्क्षायां पतनमनुमीयते ।

'न देवपदमन्विच्छेत्कुत एव हरेर्गुणान् ।
इच्छन्पतति पूर्वस्मादधस्ताद्यत्र नोत्थितिरि'
'स्वकीयमिच्छमानं तु राजाद्याः पातयन्ति
एवमेव सुराद्याश्च हरिश्च स्वपदेच्छुकमि'त्याद
'मायाभिरुत्सिसृप्सत इन्द्र द्यामारुरुक्षतः ।
इति श्रुतिश्च ॥ ४१ ॥

(तत्त्वप्रदीपिका)

श्रुतिस्मृतिभिर्बहुभिर्निवारिता अप्ययोग्यं पदमारुरुक्षन्ति ते
याभिरुत्सिसृप्सत'' इत्यादि । एवमयोग्यस्येति वचनात्तत्प

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवत्प्राप्तिसाधनज्ञानस्य देवादिपदाकाङ्क्षाश
शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथा यागाद्यतिशयासिद्धेरेतत्साध्य
प्राप्यमित्युक्तम् । तत्संगतं देवतापदं विषयः । किमन्यै
रतीताधिकरणन्यायश्च सन्देहबीजम् । देवतापदमन्यप्राप
शतजन्मभिः पुमान्विरिञ्चतामेति' इत्यादेः । देवत्वस्य स्व
प्रयत्नसाध्यत्वश्रवणात्तस्य स्वभावत्वानुपपत्तेः । यद्धि चे
सर्वेषां सममेवेति न कश्चिद्देवत्वादिः स्वभावः । किं बहुन
किमु देवपदमित्यतो ज्ञानमप्ययोग्यप्राप्यमिति । सिद्धान्त
यदुक्तं देवतापदं भगवदैश्वर्यं चान्यैः प्राप्यमिति न
तत्प्राप्तेर्दूरोत्सारितत्वादिति भावः । सूत्रे ब्रह्मादिपदानाकाङ्
कमाकाङ्क्ष्यमिति भाष्यत इत्यत आह ॥ ब्रह्मादीनामिति
इति तत्राह ॥ अयोग्यमिति ॥ अत्रायं प्रयोगः । ब्रह्मादि

(गुर्वर्थदीपिका)

तदाकांक्षामात्रस्य पतनहेतुताया अदर्शनादप्रयोजको
रोहाकांक्षामात्रेणापि कारागृहादौ पतनस्यापि व
पौनरुक्त्यपरिहाराय उत् उत्कृष्टत्वं सर्पितुमिच्छन्
उत्तमत्वमिति ।

भावबोधः

ओं न चाऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयो
पूर्वोक्तादित्थंभावान्तरसूचक इति भाष्यं मनसि नि
काङ्क्षाशून्यैरिति । तथाच एवं पूर्वाधिकरणे ज्ञानस्या
देवादिपदाकाङ्क्षाशून्यतालक्षणेत्थंभाववद्भिरधिकारिभिः
भावः । पूर्वाधिकरणोपक्षिप्तदेवतादिपदविचाराच्चान
देवादिष्वित्यादिना । यद्वा "स्वधर्मनिष्ठः" इत्यादि
पूर्वाधिकरणोक्तं देवत्वस्य स्वाभाविकत्वमित्याक्षे
किमित्यादि । अत्र देवतापदं किमन्यैः प्राप्यं भ
विरिञ्चादिदेवतापदं प्रयत्नमात्रसाध्यं भवत्युत न

(भावबोधः)

तत्र साधनगोचरेच्छाप्रयत्ने प्रवृत्तिरित्युच्येते इति । वै
सायुज्यादिमोक्षविशेषहेतुत्वेन साधनत्वमप्यस्तीति ज्ञात
मत्त्वादिति हेत्वर्थ इति । अयोग्यारोहप्रयत्नस्य प
दप्येवमेव व्याख्येयम् । ''स्वधर्मनिष्ठ'' इत्यादिवाक्यस्य
भाष्ये ''न देवपदमन्विच्छेत्'' इति पुराणोदाहरणमुपलक्ष
इत्यादिन्यायविवरणोदाहृतश्रुतिरप्यनुमानमूलभूतेति द्रष्टव
प्रवृत्तिशब्दवाच्यस्येत्यर्थः । स्मार्तानुमानेनेति । अनेन
भाष्ये प्रकारान्तरेण व्याख्यातो भवति । ''मायाभिः
''उत''शब्दस्यार्थ उत्तमत्वमिति । ''सिसृप्यते'' इ
गतौ'' इति धातोरिति भावः । ''अव'' इत्यस्यार्थोऽ
समीपवर्तिवाचकः । पूर्वसूत्राद्देवतावाचकाधिकारिकपदस्य

भावदीपः

॥ ॐ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्
योग्याप्राप्यत्वोक्तावपि पादांतर्भावलाभाय सूत्रतात्पर्यार्थं

(भावदीप:)

स्वधर्मनिष्ठ: शतजन्मभि: पुमान्विरिंचतामेति तत:
वैष्णवं पदं यथार्हं विबुधै: कलात्यये इति चतुर्थस्कंध
तात्पर्यम् । मां श्रियम् । ऋजवो नाम ये देवा योग
विशेषोपासका हरे: ।। प्राप्य ब्रह्मपदं पश्चाच्छ्रियं प्र
वसंति हरिसन्निधौ ।। अनादिकालभक्ताश्च ज्ञानिन
सर्वजीवनिकायत: ।। सर्वदापि विशेषेण शतज
मुक्तिरवाप्यते ।। तथैव चत्वारिंशद्भि: पदं शैवं च
मप्युदीरितमिति षाड्गुण्ये इति । तथापि तदन
चोद्यमिति ज्ञेयम् । आदिपदेन वया विष्णोरेषस्य
महित्वमित्यादिग्रह: । पूर्वोक्तविरोधमाशंक्य नि
पूर्वोक्तस्मृत्यादावुक्तेरित्यर्थ: । देवत्वादेरस्वभावत्त्वादे
जीव: स्यादित्यत: सर्वजीवानामित्याद्यन्यत्रोक्तवा
एवकारव्यावर्त्योक्तिर्नेत्यादि । सौत्रापिपदव्यावर्त्यं न
।। अत इति ।। देवादित्वस्य प्रयत्नसाध्यत्वादित्यर्थ:
पूर्वपक्षनिरासकहेतुपरतया भाष्यं व्याचष्टे ।। यदुक्त

(वाक्यार्थमुक्तावली)

अत्राधिकरणे देवादिपदस्य ज्ञानादिश्रेयस्कामेनानाकाङ्क्षत्वाभिधाना
।। देवादिपदाकाङ्क्षाविरागस्यापि ज्ञानाधिकारित्वाद्देवादिपदाकाङ्क्षा
प्राप्यत्वेन यागाद्यतिशयो न स्यात् । तथा च यागवदयोग्यप्राप्यत्वे
ज्ञानयोग्या एव ज्ञानमाप्नुवन्तीत्युक्तमयुक्तम् स्यादिति पूर्वाक्षेपे
भावः ।। तत्सङ्गतमिति ।। देवादिषु नियतं ज्ञानं तदन्यैर्न प्र
तदन्यप्राप्यत्वे तन्नियतं ज्ञानमन्यप्राप्यं प्रसज्येतेति तदाक्षेपव
संशयविषयो विचार्यत इत्यर्थः । एतेन प्रकारान्तरेणाप्याक्षेपिकी
किमिति ।। देवादिपदं किमन्यप्राप्यमुत नेति चिन्ता । तव
स्वाभाविकमिति । तदर्थं तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यं न वेति ।। लोकेति
राजादिपददृष्टिरित्यर्थः ।। गताधिकरणेति ।। योग्यानामेव
स्वाभाविकी । स्वभावस्य चानभिभव इति पूर्वोक्तं न्यायमेव पद
पूर्वोक्तन्यायः संशयबीजमिति भावः । तथा च पूर्वन्यायेन संशय
ज्ञेयम् । आधिकारिकपदनिरस्यं प्रमाणमाह ।। स्वधर्मेति ।।
तत्प्राप्त्यर्थं नाधिकारिविशेषक्लृप्तिरित्यर्थः । पूर्वाधिकरणन्यायेन
माशंक्य निषेधति ।। देवत्वस्येति ।। कुतो नेत्यत: पततानुमाना
प्रयत्नेति ।। न तु प्रयत्नस्य योग्यताव्यंजकत्वसम्भवादप्रयोजको

(वाक्यार्थमुक्तावली)

कार्येति यावत् । तदपि कुतः तदयोगात् । तदाकांक्षाया
इत्यंतेन व्याख्यातम् । तथा च सूत्रे ब्रह्मादिपदान
सूत्रखण्डे ब्रह्मादिपदानाकांक्षैवोच्यत इत्यर्थः ज्ञेयः ।
ऊर्ध्वरेतस्सु चेत्याद्युक्तब्रह्मचर्यगुरुशिष्यादीत्थंभावमपेक्ष्य इ
रूपेत्थंभावांतरसूचक इत्यर्थः । यद्वा योग्यतेत्थंभाव
योग्यानामप्युत्तमपदवीरागोऽपीत्थंभाव उच्यत इत्यर्थद्वयं
द्याकाङ्क्षायोगः कुतः प्रमाणादवसीयत इत्यतः प्रवृत्तं त
अयोगात् अयोग्यत्वात् तद्विशेषणकप्रयत्नवत्त्वहेतुना प
सूत्रांशं व्याचष्टे इत्यर्थः । ब्रह्मादिपदाकांक्षावति सर्वत्र प्र
॥ इच्छाया अपि प्रयत्नविशेषत्त्वादिति ॥ प्रवृत्तिविशेषत
साधनगोचराविछाप्रयत्नौ प्रवृत्तिरित्युच्येत इति । अत्र
मस्थानप्राप्तिः । उत्तमस्थानं च दार्ष्टान्तिके पदरूपं दृष्ट
पातोप्येवमवस्थानप्राप्तिरूप उभयानुगतो बोध्यः ।

ननु प्रयत्नासाध्यं चैतन्यमेव निजस्वभावः । न तु
साध्यत्वश्रवणादित्याशङ्कच निषेधति ॥ न चेति ॥ कु

(तत्त्वसुबोधिनी)

पूर्वाधिकरणे ज्ञानस्याधिकारिमात्रप्राप्यत्वमुक्त्वा ज्ञानस्य दे इत्थंभाववद्भिरधिकारिभिः प्राप्यत्वसमर्थनादनन्तरसंगतिरिति भ क्षिप्तदेवतादिपदविचाराच्चानन्तरसंगतिं दर्शयन् विषयमाह । दे स्वधर्मनिष्ट इत्यादिना देवत्वस्य प्रयत्नसाध्यत्वश्रवणादयुक्तं स्वाभाविकं वेत्याक्षेपादनन्तरसंगतिरिति भावः । अन्यथेति प्राप्यत्वसमर्थनाभावे योगाद्यपेक्षया विशेषो न स्यात्तस्याप्युत्तमपद त्यर्थः । पूर्वन्यायश्चेति । देवादिपदमेव देवादिभिः प्राप्यं नान्यै नचाधिकारिकमिति सूत्रनिवर्तनीयपूर्वपक्षमाह । देवतापदमिति शतक्रतुरिन्द्रो नवतीत्यादेर्ग्रहणम् ॥

देवत्वं चेदस्वाभाविकं किं तर्हि चेतनेषु स्वाभाविकमित्यत देवान्याप्राप्यमस्तु इत्यत आह । तच्चेति । अतो ज्ञानम देवतापदहेतुत्वात्तदप्राप्तौ पदप्राप्तेरेवायोगादिति भावः । इत्थंभावान ज्ञानिनां ब्रह्मचर्यगुरुशुश्रूषा भक्तिश्रवणादयो विहिताः । तेषामे सूचितम् । ज्ञानार्थिनामुक्तन्यायोऽपीत्थंभावोऽपेक्षितः परब्रह्मणो दे कार्येति इत्येतच्चशब्दसूचितमित्थंभावान्तरं देवादिपदाकांक्षाशून्यै

(वाक्यार्थविवरणम्)

देवजातेरेव देवत्वाद्युक्त्या तत्पदमपि तन्मात्रप्राप्यं ना
यः कश्चित्पुमान् स्वधर्मनिष्ठो विरञ्चितामेतीति पूर्वप
देवत्वस्येति ॥ प्रयत्नेति ॥ स्वधर्माचरणरूपप्रयत्नेत्यर्थ
॥ यद्धीति ॥ तदाकाङ्क्षाया एवेति ॥ देवतापदाक
काङ्क्षावति तद्विषयकप्रयत्नाभावादसिद्धिरित्यत आह
साधनेच्छाप्रयत्नौ अत्र प्रवृत्तिरित्युच्येत इति सुधोक्ते
तु देवत्वादिकमित्यर्थः ॥ ननु देवत्वादेः स्वाभा
त्वप्रतिपादकोदाहृतवाक्यविरोध इत्यत आह ॥ प्रय
यस्मिन् स्थाने स्थितस्तस्मात् स्थानादधस्तात् पत
नोत्थानमित्यर्थः । शक्ये तत्पदयोग्ये तत्पदे
भावाद्व्यभिचारवारणाय अशक्तत्वे सतीत्युक्तम् । अ
निच्छौ पुरुषे व्यभिचारवारणाय तत्पदेच्छुत्वादित्युक्त

वाक्यार्थमञ्ज

अतीताधिकरणेति ॥ ज्ञानस्य योग्यैरेव प्राप्य

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ उपपूर्वमपीत्येके भावशमनवत्तदुक्तम्

उपदेवपदं च (नाकांक्ष्य) नापेक्ष्यमित्येके । मिन्द्रद्युम्नश्रुतौ— 'अथ यथर्षीन्प्रजापतीन्नाक सिद्धानि'ति ।

बृहत्संहितायां च —

'न दैवानभिकाङ्क्षेत कुत एव हरे
प्राजापत्यान्न चाऽऽर्षांश्च गान्धव
ऋष्यादिषु विशेषे तु दोषो नैवा

इति विशेषदर्शनार्थमेक इत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

तत्त्वप्रदीपिक

उपेत्यादि सूत्रम् ॥ गन्धर्वादिपदं च नाऽक

(तत्त्वप्रकाशिका)

इत्युक्तम् । न त्वेकस्मिन्नेव विषये विप्रतिपत्तिसूचना
संभवाच्चेति भावः ॥ ४२ ॥

गुर्वर्थदीपिका

ऋष्यादीनां गुरुत्वेन तदाकांक्षाया अदोषत्वात्
ऋषीणामिमे आर्षाः तत्पदव्याद्याः । स्मृतेस्तु
ऋजुभ्योऽन्यत्रायोग्यत्वात्पुमान् ब्रह्मपदप्राप्तियोग्यः पुम

भावबोधः

''पूर्व''शब्दः प्रभृत्यर्थकः ''अपि''शब्दः कैम
मुनीनामित्यादिना । ''ऋषीन्'' इत्यादिप्रकृतोप
नित्यादीति ॥

ननु गन्धर्वादिपदस्यानाकाङ्क्ष्यत्वे तत्समं ऋषि
त्वानिश्चये मुनिपदेऽपि तदनिश्चयादित्यत आह– मु
मुनीनां'' इति मुनिपदस्यापि गन्धर्वादिपदसमानय

(भावदीपः)

निर्धारितत्वादित्यर्थो ध्येयः । दोषांतरं चाह
आकांक्ष्यत्वतदभावरूपविकल्पेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थमुक्ता

ॐ उपपूर्वमपीत्येके भावशमनवत् तदुक्तं ॐ ।
उपशब्दोऽयं समीपवृत्तिवाची । संख्यायामुपसन्नेत्यत्र
भावे चित्ते चेष्टायां च शमनात् भावशमना ऋषय
प्रजापतयोऽप्युच्यन्ते । तेषां कश्यपकर्दमादीनां त्र
नाकांक्ष्यमिति प्रकृतमनुवर्तते । तथा च पूर्वेषां
गन्धर्वादीनामपि पदं नाकांक्ष्यं किं देवानां भाव
वदन्ति । सामान्यतो ऋष्यादित्वाकांक्षायां न दो
गन्धर्वादिपदस्य ऋष्यादिपदस्य चानाकांक्ष्यत्वं श्रुत्या
श्रुत्यनुसारेण दृष्टान्तत्वग्रहणेऽपि तस्यापि कैमुत्य
मुनीनामिति ॥ केचित्तु उपेतिशब्दः पूर्वो यस्
देवपदमिह विशेषतयऽन्वीयते । तथा च उपदेवपदमि

(वाक्यार्थमुक्तावली)

ननु नाकांक्ष्यमित्येक इत्युक्त्यैवाऽनाकांक्ष्यमिति स्व
वस्तुविकल्पेति ॥ तन्मतस्यादूषितत्वादुभयमपि वास्तवं
सूत्रे गन्धर्वादिपदमिति वाच्ये उपेत्त्याद्युक्तिस्तत्सम
तेषामित्यपिपदसूचितकैमुत्यव्यक्त्यर्था । ऋषिस्वरूपप्रति

तत्त्वसुबोधिनी

सूत्रे उपशब्दः समीपवर्तिवाचकः । पूर्वसूत्राद्देवत
स्यानुवृत्तिः । पूर्वशब्दः प्रभृत्यर्थः । अपिशब्दः कैमु
मुनीनामिति । भावे वित्ते चेष्टायां च शमनाद्धा
नाकांक्ष्यत्वे ततोपि न्यूनं मुनिपदं कथं दृष्टान्तः ॥ त
सुतरां तदनिश्चयादित्यत आह । मुनिपदस्येति । अ
स्यापि दृष्टांन्तत्वमुक्तम् । तच्छेषम् । ऋष्यादिष्विति स
दिपदे साकांक्ष्यतानाकांक्ष्यत्वयोः अन्यतरस्यानाक
वस्तुनीति । गन्धर्वादिपदरूपवस्तुनि कदाचित्
विकल्पासंभवादित्यर्थः ॥ ननु विज्ञानभक्त्यादिमती

(वाक्यार्थमञ्जरी)

चित्ते चेष्टायां च शमनाः । भावशमना ऋषयः तत्प
कुतः तद्वयं नाकांक्ष्यमित्येतद्यथार्षीनित्येतत् श्रु
ऋषिसंबन्धभूतान् तत्पदाकांक्षानिषेधस्यैव प्रकृतत्वा
नाकांक्ष्यत्वे तत्समऋषिपदं कथं दृष्टान्तः तत्र न
यादित्यत आह ।। मुनिपदस्येति ।। एकस्मिन्नेवेति ।
।। गन्धर्वादिपदस्याकांक्ष्यत्वानाकांक्ष्यत्वयोरन्यतरस्येत

सूत्रभाष्यम्

।। ॐ बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॐ

देवर्षिगन्धर्वादिपदेभ्योऽन्यत्र शुभविषय आक

देवर्षिगन्धर्वाणां पदाकाङ्क्षी पतेद्ध्रुवम्
अन्यत्र शुभमाकाङ्क्षन्न पतेदविरोधत
'नानात्वमेव कामानां नाकामः क्व
अतोऽविरुद्धकामः स्यादकामस्तेन

(तत्त्वप्रकाशिका)

तादृशस्यादर्शनादित्यर्थः । आचारवाचकं वाक्यमाचा
भ्यत्वादुक्तं युक्तमिति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

गुर्वर्थदीपिका

अधिकरणार्थमुपसंहरति अत इति ॥ ननु
कामबहिष्कृतं चेत्, न साधनं स्यादित्यादिना ज्ञान
मनाकाङ्क्षायां न पतनमित्यत आह– आकाङ्क्षायामि
मेवेति, नियमाभावसूचनमित्यर्थः ॥ अत्राद्ये–
प्रमाणोक्तिः ॥ द्वितीये– तत्रैव कैमुत्यप्रदर्शनम् ॥
ज्ञानभक्त्यादिकमपि नाकाङ्क्ष्यमित्याशङ्कानिरास इति
काधिकरणम् ॥ ६ ॥

भावदीपः

॥ ॐ बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॐ ।
विरोधात्कथमनाकाङ्क्षायां चेति समुच्चय इत्यत अ

(वाक्यार्थमुक्तावली)

देवर्षिगन्धर्वपदेभ्यो बहिर्भूतज्ञानभक्त्यादिषुतु विशेषः
यामपि न पतनम् । कुतःस्मृतेर्देवऋषिगन्धर्वेतिस्मृती
स्पष्टार्थमिति न व्याख्यातम् । नन्वाकांक्षायामित्य
तत्साधनं कामबहिष्कृतं चेत् । अकामितो वाग्गति
ज्ञानभक्तीश्वरप्रसादादेरकामनायामनर्थोक्तेरित्यत आह
देवत्त्वमनाकांक्ष्यमिति नियमः । स्वयोग्यं स्वायोग्यमि
किन्तु स्वयोग्यमाकांक्ष्यमयोग्यमनाकांक्ष्यमित्यनियमसू
भक्त्यादेराकांक्ष्यत्त्वेऽपि न पतनमित्युच्यत इति भावः
प्रतिषेधो युक्त इति चेद्दृष्टान्तोपपत्तेः । यद्वा सुप्तौ तिर्
प्राप्तेर्मनुष्यादिदेहेष्वाकांक्ष्यत्वादाकांक्षायामनाकांक्षायां च
अयोग्यज्ञानादि नाकांक्ष्यमिति भावेन स्मृतावविरोध
शुभमाकांक्षन्निति शुभमात्रस्य भाष्ये उपादानेन च
तत्साधनैश्वर्यादिषु विषयम् । ततश्च ज्ञानसाधनैश्वर्यादिशु
पतनम् । ऐश्वर्यादिर्ज्ञानं प्रति नियतसाधनत्वाभावादि
इति ॥ ऐश्वर्यादि ज्ञानविरोधि चेन्नाकांक्ष्यमिति

तदाकांक्षायोगस्यानुमानेनोपपादनम् । द्वितीये कैम्
तृतीयेऽयोग्यज्ञानादिकमप्यनाकांक्षं किमु पदमिति
सूत्रक्रमः ।

वाक्यार्थविवर

ननु "विज्ञानभक्त्यादिकमप्यतीव तत्साधनं काम
तात्पर्यनिर्णये ज्ञानभक्त्यादेरवश्यमाकाङ्क्ष्यत्वविधानात्
आह ॥ आकाङ्क्षायामनाकाङ्क्षायां चेति ॥ अनि
भावसूचनमित्यर्थः । तथा चाकाङ्क्ष्यमेवेति भावः ।
ज्ञानिन इति शेषः ॥ शुभकाम इति ॥ ज्ञानभक्त्या
॥ "विहाय कामान्" इति सर्वकामप्रहाणविधानात्
योग्यकामे कथं न पतनमित्यर्थः । नाकामः क्वच ह
सर्वथा विरुद्धाविरुद्धकामनामात्रशून्यस्य पुरुषस्यादर्शे
अविरुद्धकामः स्यादिति विहितत्वादिति भावः ॥

वाक्यार्थमञ्ज

तत्त्वप्रदीपिका

अनन्तजीवेष्वनादिसञ्चितपुण्यपूगपावितचित्तानां केषाञ्चि
नचायोग्यानां केनाप्युपायेन ज्ञानोत्पत्तिः। न च योग्यता क्वापि कदा
अयोग्यपदारुरुक्षायामधः पतनं चेत्युक्तम्। एवमवसितो योग्यताप्रस
यस्य तज्ज्ञानं जायते किं तस्यैव तत्फलमथवा तत्प्रयोजकानां देवादी
"ब्रह्मविदाप्नोति परमि"ति वचनात्तस्यैव फलम्। नह्यन्य उपास्तेऽ
भवेत्। प्रेरकाणां किमप्यदृष्टं ज्ञानादिफलं तद्वदेवाङ्गीकार्यम्। अन्यथ
फलं प्रेरकाणामिति तु न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते। एवं प्राप्ते प्रत्याह– स
ज्ञानादिप्रवर्तकतया तत्स्वामिनां देवानामेव महत्तमं फलम्। तत्प्रवत
तदपेक्षयाऽत्यल्पफलत्वात्तेषामेव फलमित्युक्तिः। "महानपि वृ
भवेदि"तिवत्, "यदु किञ्चेमाः प्रजाः" इत्यादिवच्च। नह्यत्र प्रजाग
प्रत्यक्षविरोधात्। "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादि"त्यादेश्च। किन्तु पराधीनं
हि फलमश्नुत" इति च महत्त्वापेक्षया, अन्नवानितिवत्। "नास्वा
प्रमाणसिद्धप्रवृत्तिफलप्रतिषेधः। भृत्येष्वपि वेतनादिफलोपलब्धेः। अ
वक्तुं शक्यत इत्यभिप्रायः॥

भावबोधः

ओं स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ओं ॥ ४४
ज्ञानदानमेव देवानां विहितम् । ''चरन्ति देवाविहि
देवानां ज्ञानदानादिविहितमित्युक्तम् । ''न चाऽधिक
प्रतिपादकेन ज्ञानदानादिविभागादेरप्युपलक्षणतया सू
फलदं न स्यात्तर्हि विधेयं न स्यात् इत्याशङ्क
संपूर्णफलमन्येषां सन्निधिमात्रेणाल्पं फलमिति प्रतिपा
ज्ञानस्वामिनामेव देवादीनां फलं नत्वस्वामिनां
देवानामिति । अत्र ज्ञानं किं देवानामेव प्रजानामप
ज्ञानस्वामित्वमेव प्रयोजकमुत ज्ञानदत्वमपीति
पादकमुनिमतश्रुत्योः किं निरवकाशत्वमुत सावकाश
सद्भावे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति । प्रजानां ज्ञानफलव
त्वरूपयुक्तिप्रमाणकत्वे ज्ञानफलं देवानां न संभवत्यु
ज्ञानदानं किं प्रजार्थमेव क्रियते स्वार्थमपीति । त

(भावदीपः)

॥ इत्युक्तमिति ॥ अनियमस्सर्वेषामित्यत्रोक्तमित्यर्थः ॥
देवतापदाद्यनाकाङ्क्षाङ्गमित्युक्तं तज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ देवानामि
सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । अस्योद्भवादिदमितिवत् ॥ प्रजानामिति ।
प्रयोजकत्वं कर्तृप्रेरकत्वं कर्तृत्वकृतिमत्त्वं चेति । तच्च प्रजानां क
क्वचित्प्रयोजकयस्यैव फलं लोके दृष्टम् । क्वचित्कर्तुरपीति भावः ।
तत्र प्राप्तिविषये । भाष्यं व्याचष्टे ॥ ब्रह्मेति ॥ एवकारार्थो न
ज्ञानादिफलं न किञ्चिदन्येषामित्यन्यत्रोक्तेरिति भावः । स्वा
स्वामिनामित्येतद्धेतुगर्भमिति भावेनाह ॥ कस्मादिति ॥
निरुपाधिकसहचारभङ्गप्रसङ्गो बाधक इति भावेनाह ॥ लोके
प्रतिज्ञायाः कर्तृत्वेन फलवत्त्वानुमानविरोधमाशङ्कते ॥ न
किंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वामित्वमेवेति भावेनाह ॥ कर्तुरपीति
वेतनप्रत्युपकारान्नदानादिफलं दृश्यत इत्याशङ्क्य निराह ॥
कर्मानुगुणं मूल्यद्रव्यदानं तर्हीहापि प्रजानां कर्तृणां
परिहारबहुकालजीवनादिकं देवाः प्रयच्छन्तीत्यवांतरमपि फलमस्त्ये
वोच्यतेऽस्माभिरिति भावेनाह ॥ अन्नादेरिति ॥ देवैः प्रजानामिति

(वाक्यार्थमुक्तावली)

समुदायपरम् । स्वामी हि फलमिति श्रुतिवत्त्वादेवे
त्राप्यन्वेति । स्वामिन इति हेतुगर्भं देवानां विशेषण
प्रजानाम् । देवानामेव स्वामित्त्वात् । लोके स्व
फलश्रुतेश्चेति एवमात्रेयोऽपि मन्यत इति सूत्रार्थ
मित्युक्तन्यायप्रदर्शकतया स्वामिपदं व्याचष्टे ॥ तेष
श्रुत्यनुसारेणाह ॥ लोके चेति ॥ नास्वामी कर्म कु
॥ प्रसादादिनिर्मातुस्तक्ष्णः वेतनबहुमानरूपेण फलद
॥ न चेति ॥ अन्नादेरिति ॥ पारत्रिकातिरिक्तस्या
॥ स्वामिनामेव फलं न प्रजानामित्येतदित्यर्थः । दे
कुत इति ॥ कर्मादीत्यादिपदेन देवा एव तद्विजानत
देवानां ह्येतदित्यनूद्यार्थकथनपूर्वं भवतीत्यंशं संयोज्य

तत्त्वसुबोधि

ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ॥ सन्नि
देवानां विहितम । चरन्ति देवा हितमिति श्रतेरि

(वाक्यार्थविवरणम्)

प्रजानां च कर्तृत्वादित्यर्थः। तथा च प्रयोजकानां फल
।। फलाभावदर्शनाच्चेति ।। प्रासादादिकर्तुस्तक्ष्णस्तत्स्व
भावदर्शनादित्यर्थः ।। वेतनादिरूपेणेति ।। तथा
वेतनस्थानीयं फलमस्तीत्याह ।। अन्नादेरिति ।। प्रत्य
तदाचरन्तीत्यादिनोक्तं देवानां कर्मज्ञानादिकरणं कुत
तन्न स्यादिति भावः ।।

वाक्यार्थमञ्जरी

अस्वामिनः प्रेर्यजनस्य । प्रयोजकत्वं प्रेरकत्वम् ।
।। स्वामिनां देवानामेव ज्ञानफलं न प्रजानां कुतः
प्रेरकस्यैकस्यैव फलश्रवणादित्यात्रेयाचार्यो मन्यत
अस्वामिनोऽभृत्यादेर्दृश्यत इत्यर्थः । दीयमानत्वात् दे
देवा एव तद्विजानत इत्यनेन देवानां ह्येतद्भवतीत्यस्य
देवतानामिति ।।

सूत्रभाष्यम्

(तत्त्वप्रकाशिका)

सत्रयागेष्वयजमानानामप्यृत्विजां च यज्ञफलम् । तथाऽस
च श्रुतिमुनिमतविरोधः । प्रजानामल्पफलाभ्युपगमात्
निःस्वप्रयोगदर्शनादित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यत इति भ
सिद्ध्येत् । स एव कुत इत्यत आह ॥ तदर्थमिति ॥ देवै
तासां ज्ञानफलम् । तथा लोके दर्शनादिति भावः । उक्त
तु । देवानां तत्प्रसादेन मुक्तिरेव सतां नृणाम्' । इति ॥

गुर्वर्थदीपिक

आत्रेयमतावलम्बनेन पूर्वपक्षित इत्यत्र कर्तुरल्प
तस्यैवोक्तेरित्यात्रेयमतमजानानेन सर्वथा कर्तॄणां फ
सत्रयागो नाम बहुभिः स्वस्वगृहात्तण्डुलादिकमान
भोजनमयजमानानामपि सहकारिणां भवतीति भावेन

भावबोधः

ननु श्रुत्यादेः प्रजानामल्पफलसद्भावाभिप्रायकत

(भावदीपः)

तथा लोक इति ॥ यदर्थं यत्पाकादिकं क्रियते तत्फलभो
हेतोरसिद्धिमव्याप्यत्वं चाशङ्क्याऽन्यत्रोक्तश्रुत्यैव निराह ॥
मानुषमुक्त्यर्थमेव देवानामत्वरया सिद्धिरित्यत उक्तं च श्रुता

वाक्यार्थमुक्तावली

ॐ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॐ ॥
नान्ततयापि विपरिणम्यते । ऋत्विजामिदमार्त्विज्यमिति लुप्तो
प्रजानामपि ज्ञानादिफलमस्तीत्यौडुलोमिर्मन्यत इति भावेन व
॥ आर्त्विज्यमिति दृष्टान्तकथनस्योपयोगमाह ॥ न चेति ।
ऋत्विज इत्युक्तेः कथं सत्रयागे ऋत्विजामयजमानत्वमि
मित्यस्यागृहपतीनामित्यर्थाङ्गीकारात् । तदुक्तं तत्त्वप्रदीपे ।
फलमित्यादि ॥ तथा अस्वामित्वेऽपीति ॥ बाह्ययज्ञ इव इ
आर्त्विज्यं प्रजाभिः क्रियत इति प्रजानामपि फलं भवतीति
तदर्थमितीति ॥ एतेन तस्मै इत्येतत्तादर्थ्ये चतुर्थी । हिशब्दो
प्रजानां फलार्थमेव प्रजासु स्थित्वा तत्करणानि व्यापार
तस्मादित्यर्थ उक्तो भवति । तथा च प्रयोगः । प्रजाः ज्ञ

तत्त्वसुबोधिनी

सत्रयागेष्वित्यादि ॥ सत्रयागेषु गृहपतेरेव नकेव
सर्वे दीक्षेरन् सर्वे सुनुयुरित्यादिश्रुते ऋत्विजामभि प्र
दीक्षितानां दक्षिणानामत्यल्पफलं दृश्यते । गृहपतेः
देवैः क्रियमाणस्यार्त्विज्यं प्रजाभिः क्रियते ॥ तदाल
अत्रच यजमानपदेन गृहपतिभिन्नत्वविवक्षणादिति न
कथं श्रुत्यादेः प्रजानामल्पफलसद्भावाभिप्रायकत्वं
प्रतिषेधादित्यत आह । अल्पस्व इति । देवैरपीति ।
प्रजार्थमेव देवैः ज्ञानस्यापाद्यमानत्वादिति । न
यदापादयति स तत्फलवानिति व्याप्तौ सत्यां दोषाभा
मानं ज्ञानं प्रजान्वयिफलजनकं देवैः प्रजार्थमेवा
तत्तदन्वयिफलजनकं यथासंप्रतिपन्नमिति प्रयोगो द्रष्टव्य
मनुष्याणां च त्वरया सिद्धिः देवानामत्वरया सिद्धि
निमित्तमित्यतः तदाह । तत्प्रसादेनेति । सतां नृणां

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ आर्त्विज्यमित्यौडुलौमिस्तस्मै हि परिक्रियते
प्रजानामपि फलं भवति कुतः हि यस्मात्तस्मै प्रजार्थं
लोमिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः । ननु कथं श्रुत्यादेः प्रज
नास्वामी कर्म कुर्वाण इति निषेधसद्भावादित्यत अ
वतीत्यर्थः ॥ तथा लोक इति ॥ यदर्थं पद्येन क्रियते
उक्तं च न्यायविवरणे । मनुष्याणां त्वरयैव सिद्धि
भाक्त्वात् । तेषां देवानां प्रसादेनैव सतां नृणां मुक्ति

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो

तृतीयः स्वपक्षः । देवानां ज्ञानादिकर्मणि स
यथा प्रजावतो राज्ञः प्रजाः सहकारित्वेन विधीयन्
वाराहे च —

(तत्त्वप्रदीपिका)

फलभावे कारणं, प्रजानामाचार्यस्य देवादीनां च फले इय
स्वपक्ष इत्याह । ''पक्षेण तृतीयमि''ति सूत्रावयवस्य पक्ष
पूर्तिः स्यादिति चेन्न । पूर्वत्र वक्त्रोः सूत्रित
कथनीयकृत्स्नविशेषकथनाच्च तृतीयः स्वपक्ष इति युक्तम्
सूत्रयतीति विस्तृतमधस्तादभीक्ष्णम् । अनुव्याख्यायां चो

''स्वशिष्याणां प्रसिद्ध्यर्थं मतमात्मीयमंशतः । विज्ञातं

देवानां शुभफलाधिक्येऽशुभसम्बन्धाभावे च–

''....ज्ञानकर्मादि फलं चैषु क्रमोपगम् । स्वातन्त्र्यता
अशुभं त्वशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात्प्रीतितो हरेः । आज्ञ
पुण्यमेवामुमाप्नोति न देवान्पापमाप्नुयात् । इत्यादिश्रु
उपासनाधर्मफलं यतो देहान्तरस्थितिः । वासुदेवाज्ञ
प्रेरयन्ति हि ते जीवान्पुण्यपापेषु नित्यशः । अरागे
हर्याज्ञाकरणादेव पुण्यमेभिरवाप्यते । हरिपूजेति चै
अतो यथाक्रमं धर्मज्ञानयोः फलमञ्जसा । सर्वप्राणि
देवा अपि हि देवानां विशिष्य विनियामकाः । ब्रह्म

तत्त्वप्रकाशिका

यदि देवैः प्रजार्थं ज्ञानादि साध्यते तर्हि तत्फलं प्रजानामेव भ
परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ सहकारीति ॥ एतद्वक्ष्यमाणं नौडुलो
तृतीयं तृतीयः पक्षः । स च भगवतो बादरायणस्य । कोऽसौ । प्रजा
फलाभावः । देवानां हि ज्ञानदानं कर्तव्यं तस्मिंश्च स्वविहिते प्रजानाम
क्रियन्ते । अतो देवानामेव मुख्यकारणत्वान्महाफलम् । प्रजानां तु
मिति । यथा खलु पालनस्य राज्ञा प्रजार्थं क्रियमाणत्वेऽपि न प्रजानामे
एव मुख्यं तासां सहकारिमात्रत्वात् । यथाऽऽचार्येण शिष्यार्थमेव व्या
तत्फलं शिष्यस्यैव किं तु गुरोरेव मुख्यं शिष्यस्य सहकारिमात्रत्व
देवैर्ज्ञानस्यापाद्यमानत्वेऽपि न तासामेव फलं किं तु देवानामेवेति भाव
व्याख्याय राज्ञ इति विवृतम् । अत्रैव स्मृतिमाह ॥ वाराहे चेति
प्रामाणिकं तावद्भवतीत्यर्थः । अतः प्रजानामपि ज्ञानफलसद्भावादुक्तं

गुर्वर्थदीपिका

देवानां हि ज्ञानदानं कर्तव्यमिति वदता राजगृहप्राकारादिक

(भावबोधः)

''आचार्यो महत्तरः विहितः सहकारित्वे'' इत्
सहकारित्वेन विधीयत'' इति संयोज्यम् । तथा च
विशेषे सत्यपि देवापेक्षया सहकारित्वमेवेत्याह– सह
प्रजाशब्देनोभयविधा अपि विवक्षिता इति ज्ञेयम्
प्रजानामिति पूर्वपक्षोक्तिः । द्वितीये च– प्रजाना
सिद्धान्तोक्तिः । तृतीये– देवानां च प्रजानां च
फलतारतम्यप्रतिपादनरूपस्वपक्षोक्तिः ।। ७ ।।

भावदीपः

।। ॐ सहकार्यंतरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो वि
सूचितव्यावर्त्यशङ्कामाह ।। यदीति ।। कस्तृतीय इ
तस्यार्थो वक्ष्यमाणमिति ।। स्वशब्दार्थः स चेत्
नेऽपीत्यर्थः । श्रुतफलसम्पूर्त्यप्राप्तेराह । श्रुतमिती
विधानादित्यर्थः ।। उक्तमिति ।। अनियम इत्युक्त
देवानां न तु पापफलं तत्त्वसुराणामेवेति बोध्यम्

(वाक्यार्थमुक्तावली)

श्रुत्यवष्टम्भेनात्रेयोक्त आद्यः पक्षः अल्पफलापेक्षया
म्भेनौडुलोम्युक्तो द्वितीयः पक्षः । आचार्यप्रवेशेन प्र
ज्ञापनमिति द्वयं देवादीनां फलाधिक्ये मुख्यं कारणं
प्रागुक्तद्वयमप्युपपादयितुं तृतीयोऽयं स्वपक्ष इति भा
महत्फलमित्यत्र श्रुतिं, प्रजानाल्पं फलमस्तीत्यत्र युि
सर्वविद्याचार्यतम आचार्यप्रवेशेन वक्तृत्वं प्रजासु
तदुभयं देवानां फलाधिक्ये कारणम् । सहकार्यभावे
ष्ठानप्रसङ्गात् । प्रजानामप्यपेक्षत्वं तासामप्यल्पफला
फले इयत्ताविशेषं चेति बहून्विशेषानाहेति तृतीयः
आचार्यः सहकारी,प्रजास्तु सहकार्यन्तरमिति द्योति
एव व्यक्तम् । केचित्तु सहकार्यन्तरं सहकारिविशेष
पदमित्याहुः । यद्यपि तत्त्वप्रदीपे ब्रह्मविदाप्नोति परि
प्रयत्नवैयर्थ्यादिति पूर्वपक्षे प्राप्ते आद्यसूत्रं देवानां स्व
युक्त्या देवानां महत्फलं प्रजानामल्पमिति प्रतिप
परिहाराय तृतीयं सूत्रमिति सूत्रत्रयमपि सिद्धान्तपरत

(तत्त्वसुबोधिनी)

आचार्याणां इतरप्रजानां च परस्परं विशेषे सत्यपि देवा
सहकारित्वेन प्रजाः क्रियन्त इति । अत्र प्रजाशब्देनोत
अत्राद्ये पूर्वपक्षोक्तिः । द्वितीये औडुलोमिमतेन सिद्ध
सूत्रक्रमः ।

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्य
सहकार्यंतरविधिराचार्यरूपसहकारिलक्षणसहकार्यन्तरत्वेन
तृतीयः पक्षः कथं तद्वतो विध्यादिवत् तद्वतो प्रजावतो
फलवदित्यर्थः । नन्वत्र प्रजानामपि फलमस्तीत्युच्यते ।
मस्य तृतीयत्वमित्यत आह ।। एतद्वक्ष्यमाणमिति ।।
वक्ष्यमाणमित्यर्थः । औडुलोमिना ज्ञातं पक्षं वक्तुं तावच
श्रुतमित्यनुवादः ।। ७ ।।

८. कृत्स्नभावाधिकरण

।। ॐ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॐ ।। ४७

(तत्त्वप्रदीपिका)

सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्येति युज्यते । देवा एव गृहस्थधर्मान्कृ
'कृत्स्नगृहस्थाः' । ननु "न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत" इति
सगुणोपास्तिरत्र विधीयते । तथाऽपि तदुपासकस्य तत्स्थानं
एवानावृत्तिर्विवक्षिता । सगुणोपास्तिफलभोगस्य स्थानादिभेदापेक्षि
तदनावृत्त्ययोगादिति । तदसत् । सगुणोपास्तिप्रकरणपठितायाः अ
विषयत्वापादनस्याप्रामाणिकत्वात् । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तेश्वरत्वादिगु
पुरस्तात्प्रास्तावि । अतो न तत्प्राप्तिः सांसारिकी । कथं च मोक्षे स
सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते"त्यादिश्रुतेः ।

"स्वयोग्यं ब्रह्मविद्भुंक्ते विरिञ्चेन परेण च ।
ब्रह्मणा सह तद्वश्यः सुखमेतन्न दुष्कृतमि"ति यजुवि
"परं ज्योतिरुपसम्पद्ये"त्युक्त्वा "स तत्र पर्येती"त्यादे

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र हरिप्राप्तिसाधने ज्ञाने विशेषाधिकारिणां यतीनां स
ज्ञानमहिम्न एव वर्णनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । कर्माधिकारिभ्यो ज्ञ
ज्ञानस्यैवातिशयाभावप्रसङ्गात्समर्थनीयमेतत् । प्रकृतज्ञानाधिकारि

(तत्त्वप्रकाशिका)

देवानामेवेत्याशयः । भवेदेतद्यद्याश्रमद्वयं संपूर्णं देवेषु भवे
एतेषां न पुत्रा दायमुपयन्त्यरागा अद्वेषा अलोभाः सर्वज्ञा इ
तथा चोक्तम् । 'गार्हस्थ्यं च यतित्वं च देवेष्वेकत्वमागत
कचित्कचित्' इति ॥ ४७ ॥

गुर्वर्थदीपिका

कृत्स्नगृहस्थान्देवानिति वदता "कृत्स्नभावा"दिति
स्सूचितो भवति । कृत्स्नगृहस्था नाम येषु ब्रह्मचा
वानप्रस्थधर्मस्तपो, यतिधर्मो वैराग्यं च सम्पूर्णं त ए
देवेष्वेवास्ति । तदपेक्षयैवायमुपसंहार इति । अत ए
धदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि प्रतिष्ठाप्याहिंसन् सर्वाणि भूता

भावबोधः

ओं कृत्स्नभावात्तु गृहीणोपसंहारः ओं ॥ ४७
मनुष्येषु गृहस्थेभ्यो यतीनामुत्तमत्वं प्रतिपाद्यते । त
विदितं समस्तं" "देवा एव तदाचरन्ति" इति यद

(भावदीपः)

गृहस्थ उत्तम उत यतिरिति सन्देह इत्येतावद्वाक्यं पूरणीयम्
सन्देहस्य शङ्क्यम् । गृहस्थस्यैवोत्तमत्वमिति भाष्योक्तप्रतिज्ञाम
आश्रमभेदभिन्नमनुष्याणा मध्य इत्यर्थः । आधिक्यं मुक्तावि
वित्युक्तम् । कुत इत्यतः भाष्ये तस्मादित्यस्य बुद्धिस्थव
कर्मविशेषयोग्यत्वादित्यन्यत्रोक्तहेतुपरामर्शित्वमुपेत्याह ॥ त
पूर्वप्रकृतोपसंहारपरामर्शित्वमुपेत्यापि कुटुम्ब इत्यादिभाष्यर्थमाह ।
अष्टमाध्यायान्ते । कुटुम्बे गुरुकुले इति भ्रान्तिनिरासाय वा कुटु
पूर्वशेषमाह ॥ आचार्येति ॥ तस्मादित्यादिभाष्यार्थमाह
मोक्षोक्तिपूर्वकोपसंहारेणेत्यर्थः । तावता कथमाधिक्यं गृहिण इ
आधिक्याभाव इत्यस्य विवरणं सर्वेषामित्यादि । या
पदस्वारस्यमाह । उपसंहाराच्चेति ॥ अत इति ॥ सर्वकर्माधिका

इति न वाच्यमित्येतावता ज्ञाने कोऽतिशयः प्राप्तः येन त
त्यतस्तद्भाष्यस्य पर्यवसितार्थमाह ॥ यतेरेवेति ॥ कुत इत्यत
देवतानामत्वरया सिद्धेरित्यन्यत्रोक्तहेतुमाह ॥ यतीति ॥ तावता
॥ अल्पेति ॥ यो हि त्वरया साधयेत्स मन्दसुखमाप्नुयात्

३-४-८ कृत्स्नभावाधि

(भावदीपः)

देवानामुत्तमता न स्यादित्यतो गृहिभ्यो यतीनां
त्रोक्त्यनुरोधेन भाष्यभावमाह ।। अत इति ।। त
श्रुतिशेषोक्तेरुपयोगमाह ।। एतेषां न पुत्रा दायमिति
शुचौ देशे इत्यादेः केवलगृहस्थविषयस्य कथं देवपरत
तात्पर्योक्तस्मृत्या निराह ।। तथा चेति ।।

वाक्यार्थमुक्ताव

ॐ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॐ ।। अ
शयसमर्थनादित्यर्थः । एतेन मानुषादिज्ञानिप्रजानां पृ
तन्मध्ये यतीनां मुक्तिफले आधिक्यविचारावसर इत्य
।। किमाश्रमिणस्सर्वेऽपि मुक्तौ समा उत कस्यचि
तावत्प्राप्तं,सर्वेऽपि समा आश्रमत्त्वाविशेषादिति । त
कस्यचिदुत्तमत्त्वम् । ''मानुषा वर्णभेदेन तथैवा
चिदुत्तमत्त्वस्य वक्तव्यत्त्वादिति बहिरेव द्रष्टव्यम्
चिन्तान्तरमाह ।। कस्यचिदिति ।। कस्यचित कस्य

(वाक्यार्थमुक्तावली)

प्रत्याहारेण चात्मनि सर्वेन्द्रियाणि प्रतिष्ठाप्य (ती
यज्ञेभ्योऽन्यत्र सर्वाणि भूतान्यहिंसन्यः स एवं य
भिसंपद्यते न च पुनरावर्तत इति श्रुत्यर्थः ।

उपसंहाराच्चेति गृहिणो विशिष्य मोक्षमुक्त्वा उप
गृहस्थस्यैवोत्तमत्त्वमिति न च वाच्यमिति सिद्धान्तभा
अत्त्वरयासिद्धिरिति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायं वि
यतेर्गृहस्थापेक्षया प्रारब्धकर्मणो बहुत्त्वेन त्वरया सि
साधनकाले यतिजन्मे बाहुल्यात् ज्ञानप्राचुर्योपपत्तिः
बहुकालसाधनानुष्ठानवैयर्थ्यादिति भावः। न च ऋ
अतीतानागतकाले मुच्यमानानां ऋजूनां साधनकाल
त्त्वान्नेह क्रियते । आपूर्णविशेषयोग्यतेत्युक्तपूर्वपक्षन्या
कृत्स्नगृहस्थानिति भाष्यं तन्निवर्तनीयशङ्कानिरासपूर्व
तद्योग्यत्त्वात् पूर्णफलयोग्यत्त्वात् । कृत्स्नः संपूर्णः भ
कृत्स्नभावः । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । तुशब्दोऽव
गृहिणि प्रतिपाद्य न निमित्तेन गृहिणमुपादाय तस्य

(तत्त्वसुबोधिनी)

देवा एव तदाचरन्ति इति तद्देवानामेकशेषकर्मकतृत
त्वसमर्थनेन समर्थितं भवतीत्यनन्तरसंगतिरिति भ
भाष्योक्तं पूर्वपक्षमाह । किं चेत्यादिना गृहस्थस्यैवे
ग्राह्ये यत्कुटुंब इत्यादितः तद्ग्रहणं तदस्य वाक्यस्
त्यंतवाक्यग्रहणं तु ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इत्यंतस्य
गृहिणो मोक्षमुक्त्वेति संबन्ध इत्युक्तं भवति । सूत्रभ
उपसंहाराच्चेति । उपनिषत्परिसमापनाच्चेति भावः
अन्यथा बहुकालसाधनानुष्ठानस्य बुद्धिमदुपादित्सा
गृहिणां सर्वकर्माधिकारित्वेन कथं यतेरुत्तमत्वमित्य

वाक्यार्थविव

सर्वाश्रमिणां ब्रह्मचारिगृहस्थाद्याश्रमिणां सव
मत्वेऽपि किं गृहस्थस्योत्तमत्त्वं यतेर्वेति सन्देहो
गृहस्थस्य मोक्षमुक्त्वोपसंहाररूपेत्यर्थः । तदेवोपपा
अन्यथा बहुकालतदनुष्ठानं व्यर्थं स्यादिति भा

सूत्रभाष्यम्

॥ ॐ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॐ ॥ ४८

न चाऽऽश्रमद्वयमेव देवानाम् । 'देवा एव
एव वनस्था यथा ह्येते मुनय एवं सर्ववर्णाः स
कौण्ठरव्यश्रुतौ यतित्वदृष्टान्तेनान्येषामप्युपदेशात्

॥ इति कृत्स्नभावाधिकरण

तत्त्वप्रकाशिक

युक्त्यन्तरेणैतत्समर्थयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ मौ
र्मित्वमेव किं तु सर्वाश्रमकर्मित्वमपि । श्रुतिबलात् ।
यतिभ्य उत्तमत्वं सिध्यति किमु वाच्यं तदा सर्वाश्रम
दार्ष्टान्तिकोक्तिः । न केवलमेतावत् सर्ववर्णाः । सर्वं
अतोऽधमाधिकारिषु ज्ञानप्रचुराणां यतीनामेवोत्तमत्वाद्युक

गुर्वर्थदीपिका

(भावदीपः)

देवानामुत्तमत्वमित्यर्थः । भाष्यं व्याचष्टे ॥ न देव
भावमाह ॥ तथा चेति ॥ सर्वाश्रमधर्मवत्त्वे सतीत्यर्थः
इति यथास्थितान्वये सति मुनित्वदृष्टान्तेनान्येषामि
धर्माणामित्यर्थत्वस्य प्राक् टीकायां प्रतीतेः । मुनित्व
एवमित्यस्य सर्वाश्रमा इत्यत्रान्वयमुपेत्याह ॥ दार्ष्टान्ति
समुच्चयार्थत्वं चोपत्याह ॥ नेति ॥ तत्रेति ॥ सर्ववण
अत इति ॥ गृहिभ्यो यतीनामेव चिरकालीनसि
तद्विरोधाभावाच्चेत्यर्थः ॥

वाक्यार्थमुक्ताव

ॐ मौनवदितरेषामप्युदेशात् ॐ ॥ युक्त्यन्तरेणो
यतिभ्य उत्तमत्वमुक्तम् । कैमुत्ययुक्त्याप्येतमर्थं स
यतित्वं तद्वदितराश्रमधर्माणामपि देवानामुपदेशाच्च मौन
स्पष्टयति ॥ न देवानामिति ॥ दार्ष्टान्तिकोक्ति
दार्ष्टान्तिकोक्तिरित्यर्थः । वनस्था इत्ययं तु प्रतिज्ञारू

(वाक्यार्थविवरणम्)

सर्वाश्रमत्वे च हेतुरित्यर्थः । अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ अ
मनुष्योत्तमेष्वेव स्वरूपगृहस्थापेक्षया स्वरूपयतीनामुत्तमत्वादित्यर्थः

वाक्यार्थमञ्जरी

ॐ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॐ ॥ मनेर्भावो मौनं यतित्व
देवा एवेति श्रुतावुपदेशादित्यर्थः । सर्ववर्णा इत्यस्य दार्ष्टान्तिकत्व
इति ॥ सर्व हीति हिशब्दार्थमाह ॥ अयन्तत्रेति ॥ तत्र सर्वाश्रमत

९. अन्वयाधिकरणम्

॥ ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ॥ ४९ ॥

'एतां विद्यामधीत्य ब्रह्मदर्शी वाव भवति । स एतां म
यथा ह वै ब्रूयात्तथा तथाऽधिको भवती'ति माठरश्रुतौ विद्या
स्वीकरणार्थमाविष्कारेणेति न मन्तव्यम् । अन्वयाद्युक्तेः ।
स्वीकारप्राप्तिः । तच्च निषिद्धम्—

(तत्त्वप्रदीपिका)

''मा नः स्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपव
येषां नैतन्नापरं किञ्चनैकं ब्रह्मणस्पते ब्रूहि तेभ्यः व
अथो शमेनोपरता मनुष्या ये धर्मिणो ब्रूहि तेभ्यः

आदेवानामोहते विव्रयो हृदि बृहस्पते
श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्योक्तः– ''अभिद्रहस्पदे अ
अन्धन्तमसो योग्याः ।

''ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । शास्त्रतत्वम
कामक्रोधाभिभूतत्वादहङ्कारवशङ्गताः । याथातथ्यम
ब्रह्मस्तेना निरानन्दा अपक्वमनसोऽशिवाः । वैगुण्य

तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणमि''ति मं
अभिद्रुहस्पदस्थाश्च । रामस्य रमणरूपस्य पूर्णानन्
नीचताविदः, अत एव रिपवश्च तस्य ।

''अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परम्भ
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्ष

(तत्त्वप्रदीपिका)

बृहस्पतिशब्दश्च वायौ प्रसिद्धः । तं प्रस्तुत्य हि श्रुतिराह "एतमु बृहस्पतिः, तस्या एष पतिस्तेने"ति ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र भगवत्प्राप्तिसाधनज्ञानस्यातिगोप्यत्वमहिम्नः समर्थना अन्यथाऽतिशयाभावप्रसङ्गात्समर्थनीयमेतत् । प्रकृतापरोक्षज्ञानसंग तत्किमाविष्कारेणोपदेष्टव्यं न वेति सन्देहः । उभयथासंभवः सन्देह पक्षः । आविष्कारेणैवोपदेशोऽशेषज्ञानयोग्यानां ज्ञानलाभसंभवा फलाधिक्यसिद्धेः । 'यथा यथा ह वै ब्रूयात्तथा तथाऽधिको भवति' ज्ञानस्योपदेष्टव्यत्वात्तस्य रहस्यत्वातिशयो न सिध्यतीति । सिद्धा अनाविष्कुर्वन्निति ॥ यतः श्रुतौ विद्यादानस्याधिक्यानुसारेण फलप्रद स्वीकरणाय तदाविष्कारेण कार्यमिति न मन्तव्यम् । किं त्वना इत्यतः सौत्रं हेतुमुपादाय व्याचष्टे ॥ अन्वयादिति ॥ कासावुपपत्तिरि ॥ भवेदेतत् यद्याविष्कारेणोपदेशे योग्यानामेव ज्ञानप्राप्तिर्भवेत् रादावुपविश्योपदेशेऽयोग्यानामपि तत्प्रसङ्गादिति भावः । न कुतोऽनाविष्कारेण वाच्यमित्यत आह ॥ तच्चेति ॥ तच्चायोग्येभ्

(गुर्वर्थदीपिका)

बुद्धे''रिति वाक्यं सूचितम् । ''मानस्तेनेभ्यो ये
जागृधु''रिति पूर्वार्धस्य ''आ देवानामोहते वि
विदु''रित्युत्तरार्धस्य च मध्ये ''येषां नैतन्नापरं किञ्च
अथो शमेनोपरता मनुष्या ये धर्मिणो ब्रूहि तेभ्य
वाक्यम्। अत उभयोरेकवाक्यतया योजना । अन्य
''वृञ् वरण'' इति धातोः ''या प्रापण'' इ
पदसिद्धिमभिप्रेत्योक्तं देवानां वरत्वे सति नियामक
पालन'' इति धातोः कर्त्रर्थे असुन्प्रत्यये कृते
''उरण् रपर'' इति सूत्रात् रपरत्वे च कृते पर
फलितमाह ॥ परं चेति ॥

भावबोधः

ओं अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ओं ॥ ४९ ॥
कर्मणा ज्ञानस्यातिशयाभिप्रायेण कर्माधिका
यतीनामुत्तमत्वमुक्तम् । तत्र यदि ज्ञानमुत्तमं
रेणोपदेशः स्यादित्याक्षेपोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति

(भावबोधः)

''रिपवो ये तु रामस्य विमुखत्वान्निरामिणः ।
अभिद्रोहास्पदे नित्यमन्धे तमसि ते स्थिताः ।

इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधाय श्रुत्यर्थमाह– येऽभित
भाष्योदाहृतऋग्द्वये पूर्वोत्तरार्धयोरेव पाठः सांव्यावहारिकः तथा
ह्यूनता दृश्यतेऽर्थत'' इति ऋग्भाष्योक्तरीत्या मध्यगतैकाऋकुप
र्हितेति ज्ञातव्यम् । अभिद्रुहस्पदे अभितो द्रोहस्य नित्यनिरति
इत्यैतरेयभाष्यं मनसि निधायाह– येऽभितो द्रोहास्पदेऽन्धेतमसि
रामस्य रमणरूपस्य पूर्णानन्दस्वरूपस्य विष्णोर्जीवस्वरूपतादि
ऐतरेयभाष्यं मनसि निधाय ''निरामिणः'' इत्यस्य तात्पर्यमाह–
रिपवश्च तस्येति तद्भाष्यं मनसि निधायाह– तत एव तस्य रिपव
भोगमात्रगृध्नव इति तद्भाष्यं मनसि निधायाह– भोगेष्वेवाकाङ्क्षावन्
वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म नास्तीति पक्षः । ईशितव्ये विद्यमाने ही
किञ्चित् । परमापेक्षया ह्यपरमिति । किं तर्हि किञ्चनैकं किमप्येकं
चेति तेषां पक्ष इत्यैतरेयभाष्यं मनसि निधायाह– येषामेतत् परं ब्र
ब्रह्मस्तेनेभ्य इत्यर्थः । ''ब्रह्मस्तेना निरानन्दाः'' इत्युक्तेरिति भा

(भावदीपः)

भाष्योक्तप्रतिज्ञामाह ॥ आविष्कारेणेति ॥ तच्चेत्यादि
देश इति ॥ अशेषतोऽपि योग्या ज्ञानिनो भवन्तीत्य
॥ अशेषज्ञानयोग्यानामिति ॥ उक्तहेतोरप्रयोजकत्व
॥ बहूनामिति ॥ एतेन बहूनां योग्यफलानां स
न्यायविवरणे चाशेषतो अशेषाः योग्याः पुरुषार्थाः इ
भवन्तीत्यर्थ इति भावः ॥ अत इति ॥ फलाधिक्यभ

भाष्यं योजयति ॥ यत इति ॥ कथं तर्हि वि
किं त्वनाविष्कुर्वन्नेवेति ॥ युक्तिशब्दार्थानुवा
प्रागुक्ताविष्कारसाधकयुक्तेः का गतिरित्यतः तर्क
तावदनुवदति ॥ भवेदेतदिति ॥ फलाधिक्यमित्यर्थ
त्यन्यत्रोक्तवाक्यं हृदि कृत्वाऽऽह ॥ न चैवमिति
त्यन्यत्रोक्त्यनुरोधेन भाष्यं हेतुत्वेन व्याचष्टे ॥
अयोग्येभ्यः कथनमिति ॥ एतेन सभाचत्वरादौ रि
एवेत्यत्रोक्तदिशा ज्ञानप्राप्तिरेव न सेत्स्यतीति प्रत्युक
कथं तर्हि विविच्योर्विवेचनायोपदेशः । विधिर्वा धारण

(भावदीपः)

मध्यतनार्धद्वयस्येदानीं पठ्यमानशाखायामपाठे बीजं
इत्यादिऋभाष्यतट्टीकयोर्व्यक्तम् ॥ विद्येतिमन्त्रे पदा
इति ॥ तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम्

अजातशत्रवः शान्ताः साधवः सा
मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति

मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः
तृतीयस्कन्धषड्विंशाध्यायोक्तसाधुजनलक्षणहीना इत
देशेऽयोग्यानामपि ग्रहणप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

वाक्यार्थमुक्ता

ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ॥ अन्यथाऽतिश
पूर्वाधिकरणे कर्मप्रचुरेभ्यो गृहस्थेभ्यो ज्ञानप्रचुराण
भावप्रसङ्ग इत्यर्थः । यद्यप्येवमनन्तरसङ्गतिस्सर्वैरप्यि
करणे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः सभाचत्त्वराद्य

सिद्धिर्भवतीति ज्ञानाविष्कारेणोपदेष्टव्यमिति भावः । एतेनै
दर्शितः । तच्चायोग्येभ्यः कथनमिति प्राप्तेः कथितत्त्वेऽपि
त्प्रापणलक्षणं कथनमेव परामृश्यत इति भावः । वायुं वि
स्तेनेभ्यो मैव नो ब्रूहि ब्रूह्यथो वैष्णवेषु चेति प्रमाणं मन
कः प्रार्थ्यत इत्यत आह ॥ एतद्वायुमिति ॥ ब्रह्मणो वेदस
प्राणमूचिरे एव उ एव ब्रह्मणस्पतिरिति श्रुतेः ॥ अ
द्रोहफलस्य नित्यनिरतिशयदुःखस्येत्यर्थः ॥ रामविरुद्धा इ
स्वामीति ज्ञानमस्तीति रामिणो भगवदुत्तमत्त्वज्ञानिः ।
दुत्तमत्त्वज्ञानिनो न भवन्ति प्रत्युत तन्नीचतायाविरुद्धत्त्व
चैतरेयभाष्ये रामस्य रमणरूपस्य विष्णोर्जीव स्वरूपतादि
रिपवस्तस्येति ॥ किञ्च किमपि यत्किञ्चिन्निर्गुणमिति
सदसद्विलक्षणमनिर्वाच्यमिति यावत् । अथेत्यस्यार्थः
विष्णुनिष्ठयेति । उत्कृष्टत्त्वादुशब्दवाच्यो हरिः, शमस्त
इत्यस्यार्थो वरत्त्वे सति नियामकमिति । आ ओहत इ
गामत्त्वात्सामनामः विष्णोरित्यस्यार्थस्तत इति व्याप्त इ

(तत्त्वसुबोधिनी)

प्रतीति। ब्रह्मणस्पत इति वायुवाचकस्य ब्रह्मप
विद्यादेवतानां प्रार्थनमिति । ''नमो ब्रूहि तेभ्यः
अप्रतीतार्थत्वात् श्रुत्यर्थमाह । येऽभित इत्यादि
पूर्वोत्तरार्धद्वयोरेव पाठः सांव्यावहारिकः । तथापि
इत्युक्तम् । भाष्योक्तरीत्यामध्यमे एका ऋक् पठ
अभितोद्रुहस्पदे अभितो द्रोहस्य नित्यनिरतिशयदु
मनसि निधायाह । योऽभितो द्रोहास्पद इति । य
जीवस्वरूपतादिज्ञानेन नीचताविद इत्यैतरेयभाष्यं
अन्नेषु जागृधुरिति भोगमात्रगृद्धव इति भाष्यं
येषामेतत्सर्वोत्तमं ब्रह्म नास्तीति पक्षः ईशितव्ये
चित्परमापेक्षयापरमिति किं तर्हि किं च नैकं
निधायाह । ऐषामेतदिति स्तेनेभ्य इति । ब्रह्मसं
भावः । देवानां व्रयः ब्रह्महृदा व्योहते वरं नियामव
व्रकारस्याकारलोपात् । यातेः कप्रत्यये यमयति व
विग्रहः । छान्दसो लिङ्गव्यत्यास इति भावः

वाक्यार्थमञ्ज

अधिकः अधिकफलवान् ।। ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्व
प्राकट्यमकुर्वन्नेवोपदिशेत् कुतः अन्वयात् अन्यथा
व्याकुर्वन्नैवोत्तरभाष्यमवतारयति ।। यत इति ।। सा
आह ।। अयोग्येभ्य इति ।। अन्धेतमसीति विशेष्या
लाभः । निरामिण इत्यस्य तात्पर्यं रामविरुद्धा इ
त्म्यरूपेण ज्ञाने न नीचताविद इत्यर्थः ।। आकांक्ष
धातोरिति भावः ।। स्तेनेभ्य इति ।। ब्रह्मस्तेनेभ्य इ
नियामक इति, वरत्वात् व्रकारस्याकारलोपो यातेः
विग्रहः । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दस इति भावः । ओह
तत इति विष्णोरित्यर्थः । तितिक्षवः द्वन्द्वसहिष्णवः

१०. ऐहिकाधिव

।। ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ

तत्त्वप्रदीपिका

एवमुक्तसामर्थ्यं भगवद्दर्शनमैहिकफलं वदिष्यंस्तत्स्वयं च श्रव
साधयति– ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ अमृतत्वकामया मैत्रे
परिपृष्टः परितुष्टो याज्ञवल्क्यस्तां प्रति "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य"
चेद्भवत्या परमात्मा द्रष्टव्य इत्यर्थः । दर्शनं केन स्यादित्यकांक्षायां तद
इत्यादिना । तच्च दृष्टफलं प्रारब्धकर्मणोऽप्रतिबन्धकत्वे । उक्तार्थे प्रमाण

"ज्ञानं तु योग उद्दिष्टं युज्यतेऽनेन यत्सुखम् ।
क्वचिद्योग उपायः स्यात्क्वचिच्चित्तनिरोधनमि"ति दत्तात्रे

तत्त्वप्रकाशिका

अत्रेश्वरप्राप्तिसाधनज्ञानस्य प्रतिबन्धाभावे साधनसंपत्तिजन्मन्येव
दिसंगतिः । अन्यथा कदापि तदनुदयप्रसङ्गादेतत्समर्थनीयम् । प्रकृ
साधनसंपूर्तिजन्मन्येव भवति किं वा जन्मान्तर इति सन्देहः । कृष्या
सन्देहबीजम् । साधनसंपूर्तिजन्मन्येव दर्शनं भवतीति पूर्वः पक्षः ।
कारणाभावात् । न च स्वर्गादिवदुपपत्तिः । तस्यैतच्छरीरेण भोगायोगा

(भावबोधः)

चिन्ता । तदर्थं क्वचित् साधनसंपूर्तिजन्मन्येवापरोक्षज्ञा
भावाभावनिबन्धनोत प्रतिबन्धकसद्भावनिबन्धनेति । त
नास्त्युतास्तीति । विरोधाभावात् साधनानुष्ठानजन्म
सारेण पूर्वपक्षमाह– साधनसंपूर्तीत्यादिना । वि
चेत्यादिना । प्रतिबन्धे सति तन्निरासने त्वरयैव सि
प्रारब्धकर्मसद्भावे जन्मान्तर इति । तच्च दर्शनमैहि
भाष्यं व्याचष्टे– तदभावे त्वैहिकमिति ॥ १० ॥

भावदीपः

॥ ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ
श्रवणादिसम्पत्तिजन्मन्येवेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ साध
एतेन पूर्वत्रौपदेशिकवाक्यार्थज्ञानादिरूपश्रवणादेरतिगो
दर्शनरूपफलव्यभिचारेण हेयत्वादिति शङ्कोत्थानात्पूर्व
तु पूर्वत्रेव तत्सङ्गतमन्यदित्येवार्थः । विरोधाभा
ज्ञानमित्यन्यत्रोक्तप्रतिज्ञाहेतू व्यनक्ति ॥ साधनसम

(भावदीपः)

त्वदुक्तफलव्यभिचारः स्यात् । न चैवम् । किं
तत्फलमवश्यं भवत्येवेत्यर्थः ॥ न चोक्तेति ॥
दन्यदपि न स्यादित्युक्तदोष इत्यर्थः ।
न्यत्रोक्तमेवोक्तशङ्कानिवर्तकत्वेन व्यञ्जयन् योजयति
इति भाष्यं योजयति ॥ तदभावे त्वैहिकमेवेति ।
॥ तत्कुत इति ॥ सति प्रतिबन्धे जन्मान्तरे अ
''ज्ञानं तु योग उद्दिष्टं युज्यते तेन यत्सुखम्
निरोधनमि''ति स्मृत्यनुरोधेन वा भाष्ये वक्ष्यमा
श्रवणादिकमिति ॥ औपदेशिकवाक्यार्थज्ञानादिरूप
यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवं
यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मान
भावः ॥ अत इति ॥ श्रुत्वाऽत्मानमित्यादिश्रु
एवेत्युक्तानुपपत्तिर्नेत्यर्थः ॥ ५० ॥ अ० १० ॥

वाक्यार्थमुक्त

(वाक्यार्थमुक्तावली)

श्रवणादेः कृतनिखिलसहायस्येहैव साक्षात्कारजनकत्त
चामुष्मिकफलकल्पनायोगादिति भावः । पूर्वाधिक
प्रकृतत्त्वादत्र न तद्विचारः । किन्तु परमप्रकृतापरोक्षज्ञ
विधीयते । तच्च दर्शनमिति भाष्यमिति भावेन व्या
चशब्दः प्रकृतत्त्वानुसन्धानार्थ इति भावः । इह जन
प्रतिबन्धे प्रारब्धप्रतिबन्धकाभावे ऐहिकमिह जन्म
श्रुतावुक्तार्थस्य दर्शनादित्यर्थः ॥ पुनः किञ्चिदि
भावः । एतेन पूर्वजन्मनि साधनं पूर्णं न वा ।
जन्मान्तरे किञ्चित्साधनानुमानवैयर्थ्यमिति निरस्तम्
प्रतिबन्धके तदुत्तेजकसम्पादनेनाऽत्त्वरयापरोक्ष इति प्र

तत्त्वसुबोधि

ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ।
अर्थलब्धस्यापरोक्षज्ञानपरोक्षज्ञानयोः साध्यसाधनभाव
उभयथेति । साधनपूर्तिजन्मनि फलनिष्पत्तिः कृ

(वाक्यार्थविवरणम्)

तथा च नास्माभिः सेवया पापपञ्जरनिर्भेदरूपलिङ्ग
ज्ञानमेवेति नोक्तदोष इति ॥ ज्ञानमिति ॥ पापपञ्जर
सर्वत्रेति ॥ 'अश्वत्थसेवा कर्तव्या पुत्रादिफलकाङ्क्षिणे'
सेवया ज्ञानं भवतीति ज्ञानसाधनत्वेन यत्र सेवा कथ
इत्युच्यत इति नोक्तदोष इति भावः ॥

वाक्यार्थमञ्जरी

अन्यथेति ॥ प्रतिबन्धकाभावसहकृतसाधनसंपत्तावप
यागादिरूपसाधनसंपूर्तावपि तस्यैतज्जन्मन्यलाभवदत्रापि
साधनसंपत्तावपि इह जन्मनि ज्ञानोदयाभावादित्यर्थः ।

ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ॥ अ
प्रतिबन्धाभावे ज्ञानमैहिकं इह जन्मन्येव भवति, न
तस्योक्तार्थस्य श्रुत्वाऽत्मानमिति श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः

११. मुक्तिफलाधिक

तत्त्वप्रदीपिका

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः
इहैव दर्शनं जायते, तद्भावे यावाद्भिर्जन्मभिस्तत्क्षयस्तावद्
नियमः । एवं दर्शनवतो मुक्तिरस्त्येवेति नियमः
प्रारब्धकर्माभाव इहैव तद्भावे तत्क्षय एवेति कुत
ब्रह्मसंस्थेऽमृतमि''ति सम्यग्दर्शिनः सर्वथा मुक्त्यवधारण
इतरेषामानुषङ्गिकत्वं साक्षात्फलत्वं मुक्तेरेवेति फलशब्द इ

इति तत्त्वदीपिकायां तृतीयाध्यायस्

तत्त्वप्रकाशिक

अत्र भगवत्प्राप्तिसाधनज्ञानस्य स्वोत्पत्तिजन्मानन्तरं
वर्णनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथा ज्ञानस्य मुक्ति
प्रकृतज्ञानसाध्यो मोक्षोऽत्र विषयः । किं यच्छरीरे ज्ञान
सन्देहः । उभयथाप्यदृष्टफलदृष्टिः सन्देहबीजम् । तद्देहा
कार्यान्तरे कारणाभावात् । न च ज्ञानवदुपपत्तिः । तत्र प

गुर्वर्थदीपिक

अल्पाधिकारिणां मनुष्याणां ब्रह्मणश्चरम अपरोक्षदर्शनम्। तद्देहपातानन्तरमेव लिङ्गदेहभङ्ग भावेनोक्तम्। प्रारब्धकर्माभाव इति । ब्रह्मसंस्थस ब्रह्मसंस्थानामेव ब्रह्मादीनां मोक्षदर्शनाच्चेति वाक्य ज्ञेयम् ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजतीर्थपूज्य तत्त्वप्रकाशिकाटिप्पण्यां तृतीयाध्या

भावबोधः

ओं एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस साधनत्वमहिम्न इति । अत्र पूर्वाधिकरणोक्तसाध्यस्य नन्तरमपि यदा प्रतिबन्धकसद्भावः किमु तदा कैमुत्यप्रदर्शनाद्वा पूर्वाधिकरणे श्रवणादिजन्यत्वेन

(भावबोधः)

कार्यकारणभाव एव नास्तीति किं न स्यादिति भाव
भावानुपपत्तेरित्यर्थः । श्रुतेरर्थान्तरं वक्तुं पूर्वोक्तम
युक्त्येति । प्रतिबन्धकसद्भावलक्षणयुक्त्येत्यर्थः ।
प्रतिबन्धकसद्भावरूपयुक्तौ प्रमाणं श्रुतार्थापत्तिरूपत
शब्दविधयेत्यर्थः । तदेवोपपादयति– ज्ञानिन
जायमानमुक्तिसङ्ग्रहार्थमाह– बहूनीति जन्मान्तर इति

अत्र पादे– आद्याधिकरणमपरोक्षज्ञानस्याशे
पेटिका । द्वितीयतृतीयाधिकरणद्वयं ब्रह्मज्ञानाधिक
तत्राद्ये– अध्ययनादिविशिष्टानामेव ब्रह्मज्ञानाधिकारो
च अधिकारिविशेषेणाध्ययनादौ तारतम्यप्रतिपा
सदसत्प्रवृत्तावपि मोक्षसाधनत्वनियमरूपैकार्थप्रतिपाद
अपरोक्षज्ञानादेरधिकारिमात्रप्राप्यत्वप्रतिपादनमेका
तत्प्रतिपादनम् । द्वितीये– तन्नियतदेवादिपदस्याधि
अपरोक्षज्ञानस्य स्वनियामकदेवादीनामपि फलदत्वरू
अपरोक्षज्ञानाधिकारिषु यतीनां गृहस्थादिभ्योऽतिशय

(भावदीपः)

थाऽनुवादः पुराणादौ तत्र तत्रोच्यमान उपलभ्य इ
मुक्तिश्चेति नियम इति मुक्तिपदस्योपादानमत्रत्यपू
व्यनक्ति ॥ तद्देहेति ॥ पूर्वेण गतार्थत्वमाशंक्य
प्रतिबन्धभावाभावाभ्यामनियमोऽस्त्वित्यर्थः । तद्वैषम
ज्ञानोत्पत्तावित्यर्थः ॥ पश्याम इति ॥ कल्पकप्रमा
मोक्षस्य कदाप्यनुदये सत्यनियमः सर्वेषामिति ज्ञा
स्यादित्यर्थः ॥ छ ॥ एवं शब्दार्थं विवृण्वन्नेवानियम
॥ प्रारब्धेत्यादिभाष्यं मुक्तिफलानियम इति सूत्रांश
त्विति ॥ भाष्ये बहुत्वमविवक्षितमित्युपेत्योक्तम् ॥ ज
एवं तर्हि भाष्ये तावदेव वाच्यं न तु प्रारब्ध
कृत्याभावादित्यतः शङ्कानिवर्तकयुक्तिसूचकत्वेन
भाष्यभावोक्त्या निराह ॥ न चेत्यादिना ॥ हेतोर
कुत इति ॥ अर्थापत्तिसूचकत्वेन श्रुतेर्भावमाह
मोक्षावधारणानुपपतेरित्यर्थः ।

ननु यदि मोक्षानियम एव प्रमितः स्यात्तदा प्र

(भावदीपः)

द्वितीयप्रघट्टके प्रथमेऽध्याये उक्तमित्यर्थः ।
सर्वप्रमाणसिद्धत्वं वक्तुमध्यायान्ते द्विरुक्तिः स्यात्
इत्यर्थः ॥ अत इति ॥ ज्ञानिमोक्षावधारकश्रुत्यादिब
सर्वेषामित्युक्तं युक्तमिति फलोक्तिः । अत्र सूत्रे फ
साक्षाज्ज्ञानफलत्वमन्येषामानुषङ्गिकत्वमिति सूचनायेत्

इति श्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपे श्र
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः

वाक्यार्थमुक्ताव

ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस
साध्यातिदेशादातिदेशिक्यनन्तरसङ्गतिः । अत्र ज्ञान
स्यौत्सर्गिकत्त्वसमर्थनेन ज्ञानस्य तद्धेतुत्त्वमहिमवर्णना
स्यातिदृढत्त्वेन ज्ञानजन्मपातानन्तरमेव ज्ञानस्य मो
भावज्ञानस्य तत्साधनत्त्वापगमेन मोक्षस्य ज्ञानेन
काकतालीय इति शङ्कानिरासाय नियमस्यौत्सर्गिकत्त्

(वाक्यार्थमुक्तावली)

मुक्तिफलेऽप्यनियम इत्यतिदेशसूत्रखण्डार्थं स्पष्टयति
मोक्षाभावे प्रमिते व्यभिचाराज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्व
येत्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ कुत इति ॥ तदनुपपत्तेरिति
ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षावधारणानुपपत्तेरित्यर्थः । श्रौतकार्
कुतः प्रमाणात्प्रतिबन्धककल्पनमिति शङ्कार्थः ॥
कारणाभावो निश्चितः । दृश्यते च क्वचिज्ज्ञानजन
प्रतिबन्धकं कल्प्यत इत्यर्थः । श्रुतेरर्थान्तरं वक्तुमुक्
अनियमे ज्ञानजन्मन्येवेति ॥ तत्रैव युक्तिसिद्धमोक्षनि
मोक्षानियम इत्यर्थः । विद्वानमृतमिति भाष्ये ए
ज्ञेयः । जन्मद्वये प्रारब्धभोगसम्भवाद्बहूनीति कथमि
इति वक्तव्ये फलेत्युक्तेरभिप्रायस्तत्त्वप्रदीपे उक्तः
रेषामानुषङ्गिकत्त्वं साक्षात्फलत्त्वं मुक्तेरेवेति फलशब्द

इति श्रीमद्विठ्ठलाचार्यतनूजेन श्रीमत्तीर्थाचार्यचर
श्रीमत्तत्त्वप्रकाशिकावाक्यार्थमुक्तावल्यां तृत

(तत्त्वसुबोधिनी)

स्यावधारणे अवधारणपूर्वकं तस्य प्रमाणसिद्धत्वं व
संबन्धः ॥

इति श्री पाण्डुरङ्गिश्रीनिवासाचार्य विरचितायां तत्व
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पाद

वाक्यार्थविवरण

फलदृष्टिरिति ॥ पुण्यफलदृष्टिरित्यर्थः । "अत्
इति वचनात् पुण्यफलमेतच्छरीरेणैव भुज्यते शरी
पुण्यफलमत उक्तरीत्या सन्देह इत्यर्थः ॥ तद्दे
तद्देहपातानन्तरमेव मोक्ष इत्यर्थः ॥ ज्ञानवदिति
जन्मान्तरे भवतीत्यङ्गीकृतम् । तथा च कारणस
तद्देहपातरूपकारणसद्भावेऽपि मोक्षरूपकार्यानुदयः स
प्रारब्धकर्मरूपेत्यर्थः ॥ एवं चेति ॥ ज्ञानवतोऽपि मो
इति ॥ साधनसम्पूर्तिजन्मन्येवेति नियमो नास्तीत्यर्थ
ज्ञानमुत्पन्नं तच्छरीरपातानन्तरमित्यर्थः ॥ अनियमे ।

(वाक्यार्थविवरणम्)

केषाञ्चिन्नेत्येवरूपो नियमो नास्ति । किन्तु सर्वेषामपि
एव । धर्मी स्वर्गमित्येषा श्रुतिः प्रमाणमित्यर्थः । तदे
इति ॥ भाव इति ॥ तथा च तच्छरीरपातानन्तरं जन
भावः ॥ नियमानुक्तीति ॥ तच्छरीरपातानन्तर
अनियमेति ॥ तच्छरीरपातानन्तरमेवेति नियमो
नियमाभावसाधकमित्यर्थः ॥ विद्वानितीति ॥ तत्र
तच्छरीरपातानन्तरमेवेति नियमाभावसिद्धेरिति ज्ञातव्
भोगेन क्षीणशक्तिकं सत् गच्छति नश्यतीत्यर्थ;
प्रारब्धकर्मास्ति तस्य बहूनि जन्मानि प्राप्येत्ययुक्तं स्य
बहूनीत्यनेकत्वोपलक्षणमिति भावः । अत्र तच्छरी
त्तमेष्वपि ये अधमाः आत्मत्वमात्रोपासकाः तद्विषय
अध्यायमूलतः ॥ अध्यायमूलमारभ्योक्तस्येत्यर्थः ॥

इति तत्त्वप्रकाशिकावाक्यार्थविवरणे
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः

परिशिष्टम्

श्रीविजयीन्द्रतीर्थविरचित

ब्रह्मसूत्रन्यासङ्ग्रहः

तृतीयाध्यायस्य तृतीय चत्

सर्ववेदैर्विचार्योऽसौ विधेर्ध्येयोऽखिलैर्गुणैः

केषाञ्चिदेव माहात्म्यात्फलं तेषामतो मह

आनन्दाद्यास्तु सर्वेषां प्रियशीर्षादिकं तु

चतुःसर्वेतरैर्देवैर्ध्यानाध्याने द्वयोर्मते ।

आनन्दाद्यप्यात्मशब्दो यथार्थं सोऽपि त

ध्येयास्तेऽलौकिकाः कार्या वाण्या साम

युगपन्नात्मशब्दास्ते न सम्भृत्यादि निर्जी

नैकैकत्रापेक्षितोक्तिर्यत्त्य चिंत्यं छिदादिव

स्वेच्छयोपासते मुक्ताः कर्माण्यातन्वते

नाशोऽभक्तोऽमुक्तिः साधिकारानुसारिण

नैवायोग्यो लभेतेक्षां नेच्छेत् ब्राह्मपदाद्य
मुख्यज्ञानफला देवाः न्यासस्सर्वाश्रमोत्त
रहस्येवोपदेशस्स्यात्तज्जन्मन्येव नेक्षणम्
मुक्तिश्चैवं ज्ञानजन्मन्येकादश तुरीयगाः

इति श्रीब्रह्मसूत्रन्यायसङ्ग्रहे श्रीविजयीन्द्रयतिविरचि

श्रीधीरेन्द्रयतिकृतः

विषयवाक्यसङ्ग्र

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः

सर्ववेदान्ताधिकृतौ सर्वे वेदा इतीरितम्
सर्वैश्च वेदैरित्याद्यामुपसंहारके नये ॥

सर्वैर्गुणैरेक आत्मेत्येवेति च द्वयम् ।

परिशिष्टम्

हानौ तूपायनेत्यत्रोपासनादिविधायकम् ।
तमेवं विद्वानमृतः छन्दतोभयसन्नये ॥

पूर्वोक्तमेवानियमः सर्वेषामिति चोदिते
तं तथोपासते यावदधिकारमवस्थितौ ॥

नामप्राणाद्यन्तवाक्यमियदामननादिति ।
व्यतिहारनये विष्णोः यं सत्यैवेतिवादिन

सत्यादयः सवै हीति प्राणो वावेति वा
महतोऽव्यक्तमित्याद्यं कामादित्यादिके न

श्रोतव्यमित्याद्यखिलं तन्निर्धारणपूर्वके ।
प्रदानवदिति ह्यत्र तदेव विषयार्पकम् ॥

लिङ्गभूयस्त्वतस्तद्धीत्यत्र चाचार्यवानिति
आचार्याद्धियुक्तमेतत्पूर्ववैकल्पिके नये ॥

ब्रह्मोपास्स्वेत्यादि वाक्यं विद्यैवत्विति
श्रुत्यादिबलवत्वाच्चेत्यादावमृतमित्यदः ॥

अथ चतुर्थः पाद

तमेवमित्यादि वाक्यं पुरुषार्थनयस्य हि
तदेवासार्वत्रकीति ज्ञानादेवेति वाग्भवेत्

नाविशेषादिति पठेद्वेदानर्थानितारितम्
स्तुतयेऽनुमतिर्वेति स ब्राह्मण इति स्फु

सर्वथाऽपि तु त एवेत्यस्य तमेतं दृश्य
न चाधिकारिकमिति वैदेहीत्यादिकं वच

ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्याद्यं स्वामिनः फले
कृत्स्नभावाधिकरणे कुटुम्बीत्यादिकं वच

एतां मनुष्येष्वित्याद्यमनाविष्कृणके नये
नये त्वैहिकमित्यादावात्मा वारेति दृष्टि

एवं मुक्तिफलेच्छेत्यत्र ब्रह्मसंस्थामयं ति
उद्धृतान्येव वाक्यानि टीकायां विषयोचि

10. उपास्य एकः परतः (भा
11. विधिशेषाणि कर्माणि (आ
12. सोऽरोदीत् (तै.
13. गुणैरेव स तूपास्यो (बृह
14. सर्वैर्गुणैरेक एवेशिता (बृह
15. नामत्त्वात् सर्वविद्यानाम् - (ब्रह
16. सोऽहं नामविदेवास्मि - (छां
17. गुणैः सर्वैरुपास्योऽसौ (भ
18. सम्पूर्णोपासनात् ब्रह्म (पा
19. सच्चिदानन्द आत्मेति (ब्र
20. नैव सर्वगुणाः सर्वैरुपास्याः (व
21. ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानाम् (प
22. गुणाः सर्वेऽपि वेत्तव्याः (बृ
23. अत्र ह्येते सर्व एकीभवन्ति (बृ
24. आनन्दानुभवत्त्वा च्चनिर्दोषत्त्वाच्च (बृ
25. गुणास्त्रैविक्रमाद्याश्च - (ब
26. सर्वान् गुणान् आत्मशब्दो ब्रवीति - (
27. देवादीनां उपास्यास्तु - (

43. सत्याद्याः अहमात्मान्ताः (अध्य
44. नामादयस्तु बद्धत्त्वात् (ब्रह्मत
45. यथा श्रीर्नित्यमुक्तापि (बृहत्त
46. द्वावेतावनादिनित्यौ (गौपव
47. आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः (बृ.उ.
48. श्रुत्त्वा मत्त्वा तथा ध्यात्त्वा (ब्रह्मत
49. आचार्यवान् पुरुषो वेद (छां.उ
50. भगवांस्त्वेव मे कामं ब्रूयात् (छां.उ
51. श्रुतं ह्येव मे भगवद्दशेभ्यः (छां.उ
52. श्रोतव्यो मन्तव्यः (बृ.उ.
53. गुरुप्रसादो बलवान् (वाराह
54. पूर्वस्मादुत्तमो लब्धः (बृहत्त
55. समग्रानुग्रहं कश्चित् (महासं
56. कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिताः (गीता.
57. तमेवं विदित्त्वा अतिमृत्युमेति (श्वेताश्वे
58. सर्वान् परो मायया (कौशि
59. इन्द्रोऽश्वमेधान् शतमिष्ट्वा (श्रुतिः
60. नास्त्यकृतः कृतेन (मुं.उ.

76. चक्षोः सूर्योऽजायत (ऋ.सं.
77. यस्मिन् यस्मिन् योहि चाङ्गे (पौत्रा
78. अङ्गैः पराद्ये हि देवाः (काषा
79. साधारण्यात् सर्वगुणाः परस्य (माण्ड
80. सत्यो ज्ञानः परानन्दरूपः (कमठ

अथ चतुर्थः पा

1. यं यं लोकं मनसा (मुं.उ
2. स्वर्गं धनात् देहतो वै (जैमि
3. यदेव विद्यया करोति श्रद्धया (छां.
4. कर्मैव देहं दैविकं मानुषम् (माठ
5. ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि (कम
6. ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गः (कौप
7. कुर्वन्नेदेह कर्मणि (ई.उ
8. विज्ञातमेतत्सर्वेषां मुनीनाम् (ब्रह
9. नवकोट्यो हि देवानाम्
10. अवैष्णवस्य वेदेऽपि हि अधिकारो न (ब्रह

27.	अतीतानागतज्ञानी	(हरिवंशः)
28.	स य एतदेवं विदेवं मन्वान	(कौण्डिन्यश्रुतिः)
29.	न निषिद्धानि वर्तेत	(पाद्म)
30.	पश्यन्नपीममात्मानम्	(कौषाखश्रुतिः)
31.	ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव	(ब्रह्माण्ड)
32.	सर्वदुःखनिवृत्तिश्च	(बृहत्तन्त्र)
33.	धर्मस्वरूपचित्रत्त्वात्	(पाद्म)
34.	असुराः आसुरेणैव स्वभावेन	(स्कान्दः)
35.	शृण्वे वीर उग्रमुग्रम्	(ऋ.सं. ६-४८-१
36.	असुरान् दमयन् विष्णुः	(भविष्यत्पर्व)
37.	असुराः बहुला यस्मात्	(ब्राह्म)
38.	नासुरा दैवीं न देवा आसुरीम्	(श्रुतिः)
39.	तं भूतिरिति देवा उपासांचक्रिरे	(ए.आ. २-१-८)
40.	देवानां भूतिरित्येव मनो विष्णौ	(अध्यात्म)
41.	अथ यथार्षीन् प्रजापतीन्	(इन्द्रद्युम्नश्रुतिः)
42.	न दैवानभिकाङ्क्षेत	(बृहत्संहिता)
43.	देवर्षिगन्धर्वाणां पदाकाङ्क्षी	(स्मृतिः)
44.	ब्रह्मविदाप्नोति परम्	(तै.उ.२-१)

(भावदीपः)

सम्यग्लक्षणसंपन्नो यद्द्यात्सुप्रसन्नधीः । शिष्याय
यद्द्याद्गुरुरप्यसौ । न तत्सत्यं भवेत्तस्मादर्चनीयः स
सेतिकर्तव्येनेत्येवंरूपभाष्योक्तिसूचितयुक्तिं प्रागुक्तश
चैवमित्यादिना ॥ श्रोतव्य इत्यादिवचनेत्यर्थः । तावत
न हीति ॥ सोममभिषुणोतीत्यादौ सोमरसस्य दृढमु
निपीड्येत्यादिरूपेण यथा पृथङ्नोच्यते तेन विना त
गुरुमुखाच्छ्रोतव्य इति पृथगनुक्तावप्यभिमतत्वान्न तद्वि

यद्वा गुरुप्रदानेन विना ज्ञानासिद्धौ श्रवणादिवत्प्र
न हीति ॥ दृढमुष्टिनिपीडनादिना यागसिद्धावपि त
तथेदमपीत्यर्थः । ज्ञानस्य चेत्यादिनोक्तचोद्यम
निरस्यति ॥ न चैवमुक्तेति ॥ अन्यथा गुरुकोपव
गुर्विति ॥ येन तद्गुरोऽपि व्यर्थः स्यादिति भावः ।
कृतार्थत्वादित्यन्यत्रोक्तहेतुं व्यनक्ति ॥ ज्ञानादीति ।
चेति ॥ न्यायविवरणोक्तवचन इत्यर्थः । आनन्दह्ला

(भावबोधः)

श्रवणादिमात्रेणेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे– न श्रवणा
श्रुतिविरोधपरिहारार्थमेव भाष्ये सेतिकर्तव्येनेत्युक्त
पूर्तेरित्यभिप्रेत्याह– न चैवमित्यादिना । गुरुप्र
विवरणार्थं यथा गुरुदत्तमिति भाष्यमित्युक्तं भवति
भिषुणोति'' इत्यादौ सोमरसस्य दृढमुष्टिनिपीढन
इति न पृथक् चोच्यते । तेन विना सोमरसल
भावः । ज्ञानिनो ब्रह्मवस्तुवैभवेन मुक्तिः स्य
न्यायविवरणं तन्निवर्तनीयाशङ्कानिरासपूर्वकं व्याचष्टे
गुरुशापादेः कृतार्थत्वादिति न्यायविवरणं तन्नि
चैवमिति । अत्र न्यायविवरणोदाहृतं प्रमाणं पठि
तथा हीति ॥ २६ ॥

भावदीपः

ॐ प्रदानवदेव हि तदुक्तं ॐ ॥ उपासने
प्रधानचिन्तानन्तरं तदङ्गविचारणाद्वा पूर्वोक्तेन समर
तन्मात्रकर्तव्यत्वपूर्वपक्षकरणाद्वा पूर्वसंगतिरपीति भाव

श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य

ब्रह्मसूत्रभा

श्री त्रिविक्रमपण्डिताचार्य विरचित त
श्रीजयतीर्थविरचित तत्त्वप्रकाशिका इति टीकाद्वयेन, श्री वा
श्रीरघूत्तमतीर्थविरचित भावबोधः, श्रीराघवेन्द्रती
श्री ताम्रपर्णी श्रीनिवासविरचित वाक्यार्थमुक्तावली, श्री पाण्डुरङ्गि
श्रीनिवासतीर्थविरचित वाक्यार्थविवरणम्, श्रीशर्करा श्रीनि
इति सप्तटिप्पणीभिः समलङ्कृत

षष्ठं सम्पुटम्

(तृतीयाध्यायस्य तृतीयचतु

Edited by

Prof. K.T. Panduran

Former Prof. of Sanskrit, Bangalo

Hon. Director of Dvaita Vedanta Foun

Brahmasūtrabhāṣyam of Śrī Ānandatīrtha with the co
Paṇḍita Śrī Jayatīrtha and the Sub-Commentaries of Śrī Vādi
Śrī Rāghavendratīrtha, Śrī Tāmraparṇi Śrīnivāsa, Śrī Pāṇḍuran
Śarkara Śrīnivāsa. Vol. VI, Chapter III, Pādas III & IV edit
Published by Dvaita Vedanta Studies and Research Foun
Compound, Shankarapuram, Bangalore-4

Pages : xxxii + 568

No. of Copies : 1000

Year of Publication : 2001

Price : Rs.200

Copies can be had from : **Dvaita Vedanta Studies a**
11, Uttaradi Matha Compound,

Preface

The present volume is the sixth in the series of se
of Ānandatīrtha (Śrī Madhvāchārya) planned to be c
Dvaita Vedānta Foundation. This contains the third and
It comprises Bhāṣya, two direct commentaries and
critically edited with the help of rare old manuscript
Swāmīji of Sri Uttarādi matha. We are grateful to Sri

As stated in the earlier volumes, the study of
research scholars to identify the growth of Vedānta
schools of Vedānta. These contribute to the growth o

The third and fourth sections of the third cha
respectively. The Vedānta not only deals with the
enables the seeker to attain freedom from transmigrat
of upāsanas are described in the upaniṣads. The prac
the innate capacity of each seeker. The details of thes
eligibility are discussed in the third section. In the fourt
the relative position of jñāna and karma are discusse

INTRODUCTION

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

In this pāda, upāsanā is discussed. The expression upāsanā Bhakti enables the seeker to undertake upāsanā and it leads to j is taken up after discussing bhakti in the previous section and bef next section.

उपासना अस्मिन् पादे उच्यते (भाष्य) । उपासना नाम ब्रह्मजिज्ञ ज्ञानसाधनत्वात् भक्त्यनन्तरं ज्ञानात् पूर्वमेव उच्यते इति भावः । (त.प्र

The upāsanā is of two types viz. i) शास्त्राभ्यासरूपा i.e. i) शास्त्र The first leads to the second. Therefore, the consideration of the is taken up in the first adhikaraṇa.

सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् (३-३-१

ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ(३-३-१) ॐ भेदान्नेति चेदेक ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च ॐ (३-३-३) ॐ (३-२-४) ॐ दर्शयति ॐ (३-३-९)

The question 'whether the śravaṇa and manana' of Br described in all śakhās of veda or only that śākha to which o Pūrvapakṣin argues that studying the description of brahman in more practical than go in for the study of all śākhas. He gives tw

काण्वैः ज्ञातव्यम् माध्यन्दिनैः ज्ञातव्यमिति काण्वादिश

This point is made by the remark चोदनाद्यविशेषात

The next sūtra rejects the argument that Brahma
śākhās, therefore, it cannot be studied as discribe
Brihadāranya describes it as 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'. This argument does not help pūrvapak
is described differently. Therefore, it has to be envisag
described with different attributes. The brahman stated
has to be studied as described in the entire veda. Th
adhikaraṇa.

धर्म्यनुवादेन अन्यान्यधर्मविधानादेकमेव उच्यते । (त.प्र

Further, the injunction 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' enjoi
respect of the comprehension of sacrifices. It is muc

सर्ववेदोक्तकर्मसमाचारे सर्वेषामधिकारसद्भावात् तदुक्तब्र

This is stated in the third sūtra.

सर्ववेदोक्तान् गुणान् दोषाभावांश्च उपसंहृत्यैव परमात्मा उपास्यः (

ii) The śruti आत्मेत्येवोपासीत' does not restrict the scope o only.

It only informs that he has no अनात्मत्व. आत्मेत्यवधारणमनात्म stated that some guṇas are not to be taken into account. ए विशेषवचनाभावात् ।

iii) In the case of special qualities such as परीवरीयस्त्व, अ these are stated in particular contexts viz. उद्गीथप्रकरण, वैश्वानरप्रक to be meditated upon in a special way.

iv) Since, all words are names of Brahman, and all thes Brahman, he has to be meditated upon taking into account all

प्राप्त्यधिकरणम् (३-३-३) ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॐ (३-३-१०)

In this adhikaraṇa it is stated that the गुणोपसंहार depend seeker. It is only chaturmukha brahmā who has the capacity f deities reflect on the guṇas in a decreasing way as per their capa reflecting on a few guṇas only.

आनन्दाद्यधिकरणम् (३

ॐ आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ (३-३-१२)

In this adhikaraṇa it is stated that all seekers shoul
viz सत्, चित्, आनन्द, आत्मा.

सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मोपासा विनश्चिता
सर्वेषां तु मुमूक्षूणां फलसाम्यादपेक्षिता ॥ इ

प्रियशिरस्त्वधिकरणम् (३

ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॐ (३-३-१३

This adhikaraṇa states that certain special qual
meditated upon by all. There is a difference in the bliss
certain special qualities are to be reflected upon only
is eligible for the highest bliss.

नैव सर्वगुणाः सर्वैरुपास्या मुक्तिभेदतः ।
विरिञ्चस्यैव यन्मुक्तावानन्दस्य सुपूर्णता ॥

इतराधिकरणम (३-३

आत्मगृहीत्यधिकरणम् (३-३-९

ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ (३-३-१७)

This adhikaraṇa informs that the statement that the seeker shou
ātmatva does not exclude the other three attributes viz. सत्, चि
also implied by the expression ātman. This is clear from a later
एकीभवन्ति' इति उत्तरात् (भाष्य)

आनन्दादयश्चत्वारोप्युपास्या एव । कुतः । भवेदेतद् यदि श्रौतोऽय
नैतदस्ति । तेन आनन्दादीनामपि गृहीतत्वात् सत्यज्ञानादिवाक्यवदेवेत

अन्वयाधिकरणम् (३-३-१०

ॐ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॐ (३-३-१८)

This adhikaraṇa informs that the expression ātman conve
of meditation by Chaturmukha brahmā and the limited numbe

कार्याख्यानाधिकरणम् (३-३-१

ॐ कार्याख्यानादपूर्वं ॐ (३-३-१९)

This adhikarana informs that the seeker should meditate

सम्भृत्यधिकरणम् (३-३

ॐ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपिचातः ॐ (३-३-२४)

This adhikaraṇa states that the qualities सम्भृति i.e. s through the rays have to be meditated upon by the de eligible to meditate on these qualities.

पुरुषविद्याधिकरणम् (३-

ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॐ (३-३-२५)

This adhikaraṇa rejects the argument that let सर्वगुणोपसंहार through such vidyās that convey many c vidyās that convey limited qualities. There is no need on through all vidyās.

This argument is rejected by pointing out that even not refer to all required qualities. Therefore, it is necessa various vidyās. पुरुषसूक्तोक्तविद्यायामपि केषाञ्चिद् गुणाना विष्णोरुदीरिताः । तत्रापि नैव सर्वेपि तस्मात् कार्योपि संहृति

मुक्ता अपि हि कुर्वन्ति स्वेच्छयोपासनं
नियमानन्तरं विप्राः कुशाद्यैरप्यधीयते ॥

छन्दाधिकरणम् (३-३-१

ॐ छन्दतः उभयाविरोधात् ॐ (३-३-२९) ॐ ग
ॐ (३-३-३०) ॐ उपपन्नः तल्लक्षणार्थोपलब्धेः लोकवत् ॐ (

This adhikaraṇa states that the performance of Kar liberated. They may or may not perform. When they perfo a result of any injunction. It is not binding on them, nor adverse result.

न मुक्तानां कर्मणि नियमः कर्मकरणशक्तावपि स्वेच्छानुसारे कुर्वन्ति । कुतः । अवश्यकरणे विधिबन्धाभावात् । अकरणे च

It is the absence of mandatory karma and the absenc makes the liberation meaningful. बन्धप्रत्यवायाभावोहि म अर्थवत्त्वमेव न स्यात् । Allowing the performance of the kar liberated is quite appropriate, since, no particular result i

अनियमाधिकरणम् (३-३-

ज्ञानं चोपासनं चैव मुक्तावानन्द एवच ।
यथाधिकारं देवानां भवन्त्येवोतरोत्तरम् ॥

The liberated will not envy or dislike each other on t
realised by them. Such envy or dislike usually arise fron
are free from the drawbacks. Moreover they have the rel
This rules out the scope for envy. They are brahmajñān

नानाविधाः जीवसङ्घाः विमुक्तौ ।
न चैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः ॥
दोषाभावाद् गुरुशिष्यादिभावात्
लोकेऽपि नासौ किमु तेषां विमुक्तेः ॥

इयदामननाधिकरणम् (३-३

ॐ इयदामननात् ॐ (३-३-३५) ॐ अन्तराभूतग्रामवदिति चे
भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॐ (३-३-३७)

This adhikaraṇa states that Prāṇa is the highest amo
God. In the Chādogya Upaniṣat, the upāsanā adhikāri c
abhimāni deity of Nāma. After stating a series of deities
one is higher than prāṇa among the upāsakas of Supre

सत्याधिकरणम्

ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ (३-३-३९)

This adhikaraṇa states that the expressions
सत्य in the śruti, convey the attributes of सत्य i.e.
to separate items or individuals. Therefore, it is no
stated as superior to prāṇa. Satya i.e. Supreme
The other expressions viz विज्ञान, मति etc conve

कामाधिकरणम् (

ॐ कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॐ (३-३-४
उपस्थितेः तद्वचनात् ॐ (३-३-४२)

This adhikaraṇa states that Prakṛti i.e. Lakṣm
adhikārins in the series of deities from Nāma to Prā
require any upāsanā to get released. Her forms as
She is with the Supreme God by her mūlarūpa eve
Rukmiṇī etc. Hence, she is नित्यमुक्ता.

She has the highest bhakti for God, because o
her upāsanā.

वेदार्थ निर्णयं कुर्वत् संशयविपर्ययौ निवर्तयति । अतः प्रति
समस्तोपासनमपेक्षितमिति भावः । (त.प्र.)

श्रुत्वामत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ
संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनम् ॥

प्रदानाधिकरणम् (३-३-२

ॐ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॐ (३-३-४४)

This adhikaraṇa informs that śravaṇa, manana and dh
When these are undertaken with proper instructions from a
in the śruti 'आचार्यवान् पुरुषो वेद.' The expression प्रदान
raises the question what would be the position, if the gu
affect the final result, it only results in a decrease in the b

ज्ञानिनो गुरुशापेपि न अमुक्तिः संसृतेः
आनन्दह्रासदोषेण सैव मुक्तिर्विदुष्यति ॥

गुरूप्रसादाधिकरणम् (३-३-

ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ (३-३-४५)

to bestow his full grace he has to be
endorsement by the previous preceptor
preceptor is available, the seeker has a ch
or opt for the new one. In this case the pe
However, the new preceptor should be w
perceptor is inferior the question of leaving
does not arise.

पूर्वस्मादुत्तमो लब्धः स्वय
गृण्हीयादविचारेण विकल

न पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमः । पश्चात्तनोपि
स च पूर्वतनेन समोऽधिको वा समग्रानुग्रहं करोति
उत्तमोऽपि न स्वीकार्यः । (त.प्र.)

विद्याधिकरण

ॐ विद्यैवतु निर्धारणात् ॐ (३-३-४८) ॐ दर्श

In this adhikaraṇa the question whether j
means, is raised. Pūrvapakṣin argues that k
statement कर्मणैवहि संसिद्धिमास्थिताः जनकादयः
तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति

इन्द्रोऽश्वमेधांश्चतमिष्ट्वापि राजा ब्रह्माणमीड्यं सम्
न कर्मभिः न धनैः नैवचान्यैः पश्येत् सुखं ते

Karma only helps to increase the bliss enjoyed at th

कर्मयोगश्च मोक्षातिशयार्थः (त.प्र.)

अनुबन्धाद्यधिकरणम् (३.३.

This adhikaraṇa informs that aparokṣajñāna will not b
and guruprasāda. Bhakti is also necessary. Bhakti is an
Guruprasāda makes it manifest. This manifested bhakti lea

अनादिसिद्धमव्यक्तं भक्त्यादि तेन गुरुप्रसादः तेन भक्त्याद
ज्ञानम् । (त.प्र.)

न केवलं श्रवणादिभिः गुरुप्रसादेन च ब्रह्मदर्शनम् किन्तु भ

प्रज्ञान्तराधिकरणम् (३-३-

ॐ प्रज्ञान्तर पृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ (३.३.५२)

This adhikaraṇa informs the perception of God will

परमात्मनैव दर्शनादिकं न तु भक्त्या । तथापि
परमात्मा भक्त्यै करोतीत्यतोऽत्र भक्तेः दर्शनादौ कर

एकाधिकरणम् (

ॐ एकः आत्मनः शरीरे भावात् ॐ (३.३.५५) ॐ
ॐ (३-३-५६)

This adhikaraṇa states that amṣi and amṣa
Arjuna is amṣa. These are one. Amṣa enters into
amṣi, amṣa is not caused. Therefore, there is no

i) अंशांशिनोः एकत्वमेव अंशकर्मनिर्मितशरीर ए
ii) अतोऽस्त्येवोपासनादौ अनादियोग्यतापेक्षा (त

अङ्गावबद्धाधिकरणम्

ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु प्रतिवेदम् ॐ (३.३.५७)

This adhikaraṇa informs that Chaturmukha bra
upon as angadevatās of supreme God. While medi
relevant to each deity on the basis of their tāratam
be treated as equal to supreme God or as equal ar
lower level deities also may be ref

नानाशब्दाधिकरणम् (

ॐ नानाशब्दादिभेदात् ॐ (३.३.६०)

This adhikaraṇa states that the bhūmatva of Sup levls by different adhikārins. Accordingly the upāsanā the result is different. The śabda etc pramāṇas conv different persons.

शब्दोनुमातथैवाक्षो योग्यताभेदत स
ब्रह्मादीनामेकमर्थं बहुधा दर्शयन्ति
अतः पूर्णत्वमीशस्य नानैवेषां प्रदृश
अतः फलस्य नानात्वं नानैवोपास

विकल्पाधिकरणम् (३

ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ (३-३-६१)

This adhikaraṇa states that after स्वयोग्योपसना r upāsanās such as Narasimhopāsanā may also be results.

मुक्त्यर्थमात्मयोग्यं हि कार्यमेवहि

This adhikaraṇa states that the deities who are
aṇgas of supreme God should be meditated upon as p
Sūrya arises from the eye of the God. Therefore
as present in the eye.

अङ्गदेवतानां यथा परमेश्वराङ्गाश्रयत्वं 'चक्षोः सूर्योऽजायत'

This is stated in the śruti. The deities are eligible fo

युक्तमेव अङ्गाश्रितत्वेन देवतोपासनं तत्र देवानामधिकारित्व
फलं श्रूयते । तच्च देवतानामेव योग्यम् । (त.प्र.)

Moreover, the God having the eye etc that are the lo
of God. Therefore, these attributes have to be meditated

नवाधिकरणम् (३.३.४

ॐ नवाऽततत्सहभावश्रुतेः ॐ (३.३.६७) ॐ दर्शनाच्च ॐ (३

This adhikaraṇa informs that the upāsanā of अङ्गाश्रित
by the deities only but not by others.

In the final Sūtra it is stated that all should meditate
ज्ञान, आनन्द and आत्मा. The deities should medit

In this adhikaraṇa it is stated that the aparokṣa
to liberation but also provides other desires. As it
records his name in this sūtra.

यद्दर्शनार्थमुपासना उक्ता तस्मात् दर्शनात् पुरुषार्थप्राप्ति

This position is stated in the śruti 'यं यं लोकं म

However, Jaimini holds the view that the knowled
other पुरुषार्थ but it only assists karma to obtain these
means.

i) तत् साधनं कर्मैव । ज्ञानस्यापि कर्मशेषत्वेन स्वर्गस
ii) कर्मशेषत्वं नाम कर्मणैव सिध्यत् स्वर्गस्याधिक्यापा

Further, it is found that the deities who have jñā
karma plays a role in providing other puruṣārthas.

i) ज्ञानिनां देवादीनामपि आचारदर्शनात् (भाष्य)

ii) देवास्तावद् ज्ञानिनः । नैव देवपदं प्राप्ताः ब्रह्मद
दृश्यते 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' इत्यादौ । तथा च
वैयर्थ्यं स्यात् (त.प्र.)

i) स्वयं तु भगवान् व्यासः व्याप्तज्ञानमहांशुमान् ।
अनन्ताकाशवत् पश्यन्निखिलं पुरुषोत्तमः ॥
ज्ञानेनैवाप्यते सर्वं कर्मणात्वधिकं भवेत् ।
इति प्राह महायोगी पुमार्थानां विनिर्णयम् ॥

ii) यथाकाशस्त्वनन्तोपि व्यामो हस्तावधिस्तथा ।
प्रादेशोपि हि सत्येन तथैतेषां मतानितु ॥

The reconciliation of the difference between Bādarāyar as भगवन्मतं देवताविषयं जैमिन्यादिमतं तु तदन्यविषयमिति भ कर्मभिः भवेत् ।

अधिकाराधिकरणम् (३.४.

ॐ असार्वत्रिकी ॐ (३.४.१०) ॐ विभागः शतवत् ॐ ॐ (३.४.१२)

In this adhikaraṇa the question whether all are eligible few is raised. Pūrvapakṣin argues that since, all seek the llib the knowledge and all have necessary background knowl eligible.

अस्त्यैव सर्वेषां ज्ञानफले मोक्षे अर्थिता । अस्ति च स

अधिकारविशेषाधिकरणम् (३.४.३

ॐ नाविशेषात् ॐ (३.४.१३)

The eligibility is not equal to all. Consequently the knowledg not equal.

i) न सामान्येन अधिकारो देवादीनाम्
ii) तत्राधिकारिणो मनुष्या ऋषयो देवा इत्युत्तरोत्तरम् (भाष्य)

कामचाराधिकरणम् (३.४.४.)

In this adhikaraṇa the question whether a jñānin is free t activities as he likes, and if he undertakes bad activities does discussed. The points made in this connection are given below

ॐ स्तुतये अनुमतिर्वा ॐ (३.४.१४)

In the śruti 'ब्राह्मणः केन स्यात् येन स्यात् तेन ईदृश एव' it app is enjoined to a jñānin. However, it should not be taken as an should be treated only a glorification of jñānin or a permission. right and wrong deeds and persue the right only.

i) अस्त्येव ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योः विशेषः । 'केन स्याद् येन स्

ॐ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॐ (३.४.१७)

The fact that the liberation is not obstructed even i
cannot be a model for a जिज्ञासु. If he indulges in wro
knowledge will be affected. He will loose eligibility, sin
specifically made a condition for eligibility.

कामचाराणामपि ज्ञानिनां मुक्तियोग्यतास्तीति एतावता
मन्तव्यः । ऊर्ध्वरेतस्त्वादिगुणवत्सु एव ज्ञानोपदेशविधानात् । (

ॐ परामर्शं जैमिनिरचोदना च अपवदति हि ॐ (३.४.१८)

Jaimini explains the import of कामचारश्रुति 'केन
According to Jaimini this śruti does not enjoin the freedo
undertaking of good or bad deeds. It really states that a
voluntarily.

नायं श्रुत्या कामचारो विहितः नाप्ययं सदसत्प्रवृत्तिविष
आचरणमेव श्रुत्या उच्यमानः कामचारः । विधिबन्धवर्जितत्वेन
मन्यते । (त.प्र.)

The सदाचारs voluntarily to be performed are neatly

ॐ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॐ (३.४.२१

This sūtra states that the kāmachār stated abov of jñānin. It has to be taken as an injunction as state only is above all injunctions. He only can be glorifiec jñānin has to be subject to an injunction.

ॐ भावशब्दाच्च ॐ (३.४.२२)

This sūtra refers to the śruti that states kāmac

ॐ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॐ (३.४.२३)

The śruti 'केन स्यात् येन स्याद्' is interpretated all actions are enjoined (ii) A choice among the goc enjoined. Such contradictory interpretations of one a validity of the passage. This objection stated and ans these alternate courses are meant for different adhi

i) प्रथमं जैमिनिमतानुसारेण प्रातरुत्थाय इति वाक

ii) अथ यस्त्वात्मरतिरित्याद्यनुसारेण स्वेच्छाचरणमन् स्वेच्छाचरणविधिरुक्तः ।

त्रयं च केन स्थादित्याद्यर्थ तया उक्तम् । एवं बोधकाः भवन्ति । प्रकारत्रयप्रतिपादकवाक्यानां परस्परविर

सर्वधर्मापेक्षा च ज्ञानस्योत्पत्तौ । विविदिषन्ति य
गतिनिष्पत्त्यर्थं अश्वादयः अपेक्ष्यन्ते न निष्पन्नगतेः ग्राम

ॐ शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेः तदङ्गतया त

Though jñāna is the means of liberation. Sām
strengthen jñāna and bring fullness to the liberatio

यद्यपि ज्ञानेनैव मोक्षः नियतः तथापि ज्ञानी शमद

यस्य ज्ञानं तस्य मोक्षः इति नात्र
तस्य शान्त्यादयोऽङ्गानि तस्मात्
अवश्यकरणीया स्यादन्यथाल्पफलं

इति आग्रेये (भाष्य) तु शब्दः पूर्णफलं सूचयति

ॐ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॐ (३.४.२८)

The śruti 'एवंवित् निखिलं भक्षयीत' gives an impr
pure or impure. However, this applies to a situation w
illustrated by the instance of chakrāyaṇa. तत्र मुनिरुवा
न मे जीवनं भवति । अतः प्राणात्यये दोषाभावात् ते भा

ॐ अबाधाच्च ॐ (३.४.२९) **ॐ अपि स्मर्यते ॐ**
ॐ (३.४.३१) **ॐ विहितत्वाच्च आश्रमकर्मापि ॐ** (३.४

The persons who have no innate capacity will n
make the efforts. For instance, Indra and Virocana appr
Indra got right knowledge while Virochana misunderst

देशकालगुरूपसत्तिश्रवणाद्यनेकोत्साहेपि योग्यानामेव ज्ञान
य आत्मेति श्रुतिरूपेण इन्द्रविरोचनयोः प्रजापतेराचार्यस्य उप
प्राप्तः न तु अयोग्यः विरोचनः प्रत्युत विपरीतज्ञानमेव आप

ॐ अनभिभवंच दर्शयति ॐ (३.४.३५)

Since the innate capacity i.e. yogyatā is part and
suppressed. Therefore good and bad persons have to h
their innate capacity.

दैवीमेव सम्पत्तिं देवाः अभिगच्छन्ति आसुरीमेव च अ
स्वभाव एवहि अवतिष्ठते । (भाष्य)

ॐ अन्तराचापितु तद्दृष्टेः ॐ (३.४.३६)

Those who are inbetween the deities and demor
nature also cannot be suppressed.

मानवानां सम्यग् विपरीतज्ञानयोः अन्तरास्थितत्वमेव मि

ॐ अपि स्मर्यते ॐ (३.४.३७)

श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचितम्

ब्रह्मसूत्रभाष्य

श्री त्रिविक्रमपण्डिताचार्य विरचित तत्त्वप्रदीपिका
श्रीजयतीर्थविरचित तत्त्वप्रकाशिका इति टीकाद्वयेन, श्री वादिराजतीर्थवि
श्रीरघूत्तमतीर्थविरचित भावबोधः, श्रीराघवेन्द्रतीर्थविरचित भ
श्री ताम्रपर्णी श्रीनिवासविरचित वाक्यार्थमुक्तावली, श्री पाण्डुरङ्गि श्रीनिवासा
श्रीनिवासतीर्थविरचित वाक्यार्थविवरणम्, श्रीशर्करा श्रीनिवासविरचि
इति सप्तटिप्पणीभिः समलङ्कृतम्

षष्ठं सम्पुटम्

(तृतीयाध्यायस्य तृतीयचतुर्थपादौ)

Edited by

Brahmasūtrabhāṣyam of Śrī
Paṇḍita Śrī Jayatīrtha and the Sub-
Śrī Rāghavendratīrtha, Śrī Tāmrapar
Śarkara Śrīnivāsa. Vol. VI, Chapte
Published by Dvaita Vedanta Stuc
Compound, Shankarapuram, Bangal

Pages : xxxii + 568

No. of Copies : 1000

Year of Publication : 2001

Price : Rs.200

Copies can be had from : **Dv**
11

Prefac

The present volume is the sixth in the series of
of Ānandatīrtha (Śrī Madhvāchārya) planned to be
Dvaita Vedānta Foundation. This contains the third a
It comprises Bhāṣya, two direct commentaries anc
critically edited with the help of rare old manuscr
Swāmīji of Sri Uttarādi matha. We are grateful to Sr

As stated in the earlier volumes, the study c
research scholars to identify the growth of Vedār
schools of Vedānta. These contribute to the growth

The third and fourth sections of the third c
respectively. The Vedānta not only deals with the
enables the seeker to attain freedom from transmigr
of upāsanas are described in the upaniṣads. The pra
the innate capacity of each seeker. The details of th
eligibility are discussed in the third section. In the fou

INT

तृतीया

In this pāda, upāsanā is discuss
Bhakti enables the seeker to undertal
is taken up after discussing bhakti in t
next section.

उपासना अस्मिन् पादे उच्यते (भा
ज्ञानसाधनत्वात् भक्त्यनन्तरं ज्ञानात् पूर्व

The upāsanā is of two types viz.
The first leads to the second. Theref
is taken up in the first adhikaraṇa.

सर्ववेदान्त

काण्वैः ज्ञातव्यम् माध्यन्दिनैः ज्ञातव्यमिति काण्वा[

This point is made by the remark चोदनाद्यविशे

The next sūtra rejects the argument that Brah śākhās, therefore, it cannot be studied as discr Brihadāranya describes it as 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'. This argument does not help pūrva is described differently. Therefore, it has to be envis described with different attributes. The brahman sta has to be studied as described in the entire veda. adhikaraṇa.

धर्म्यनुवादेन अन्यान्यधर्मविधानादेकमेव उच्यते । (त

Further, the injunction 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' en respect of the comprehension of sacrifices. It is mu

सर्ववेदोक्तकर्मसमाचारे सर्वेषामधिकारसद्भावात् तदुक

This is stated in the third sūtra.

सर्ववेदोक्तान् गुणान् दोषाभावांश्च उप

ii) The śruti आत्मेत्येवोपासीत' does only.

It only informs that he has no अना stated that some guṇas are not to b विशेषवचनाभावात् ।

iii) In the case of special qualities these are stated in particular contexts v to be meditated upon in a special way

iv) Since, all words are names c Brahman, he has to be meditated upo

प्राप्त्यधिकरणम् (३-३-३) ॐ प्राप्तेश्च सम

In this adhikaraṇa it is stated tha seeker. It is only chaturmukha brahma deities reflect on the guṇas in a decrea

आनन्दाद्यधिकरणम् (

ॐ आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ (३-३-१२)

In this adhikaraṇa it is stated that all seekers sh
viz सत्, चित्, आनन्द, आत्मा.

सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मोपासा विनश्चित
सर्वेषां तु मुमूक्षूणां फलसाम्यादपेक्षिता ॥

प्रियशिरस्त्वधिकरणम्

ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॐ (३-३-

This adhikaraṇa states that certain special qu
meditated upon by all. There is a difference in the b
certain special qualities are to be reflected upon on
is eligible for the highest bliss.

नैव सर्वगुणाः सर्वैरुपास्या मुक्तिभेदतः
विरिञ्चस्यैव यन्मुक्तावानन्दस्य सुपूर्णता ।

इतराधिकरणम् (३

आत्म

ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ (

This adhikaraṇa informs that the s
ātmatva does not exclude the othe
also implied by the expression ātm
एकीभवन्ति' इति उत्तरात् (भाष्य)

आनन्दादयश्चत्वारोप्युपास्या एव
नैतदस्ति । तेन आनन्दादीनामपि गृह

अन्व

ॐ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात्

This adhikaraṇa informs that
of meditation by Chaturmukha br

कार्योर

ॐ कार्याख्यानादपूर्वं ॐ (३-३-१९

This adhikaraṇa informs that

सम्भृत्यधिकरणम् (३-३-

ॐ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपिचातः ॐ (३-३-२४)

This adhikaraṇa states that the qualities सम्भृति i.e. su through the rays have to be meditated upon by the deiti eligible to meditate on these qualities.

पुरुषविद्याधिकरणम् (३-३

ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॐ (३-३-२५)

This adhikaraṇa rejects the argument that let सर्वगुणोपसंहार through such vidyās that convey many qu vidyās that convey limited qualities. There is no need on t through all vidyās.

This argument is rejected by pointing out that even w not refer to all required qualities. Therefore, it is necessary various vidyās. पुरुषसूक्तोक्तविद्यायामपि केषाञ्चिद् गुणानाम विष्णोरुदीरिताः । तत्रापि नैव सर्वेपि तस्मात् कार्योपि संहृतिः

वेधाद्यधिकरणम् (३-३-

ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ

This adhikaraṇa informs that the attributes indicated

मुक्ता अपि
नियमानन्त

ॐ छन्दतः उभयाविरोधात्
ॐ (३-३-३०) ॐ उपपन्नः तल्ल

This adhikaraṇa states tha
liberated. They may or may not
a result of any injunction. It is
adverse result.

न मुक्तानां कर्मणि नियमः क
कुर्वन्ति । कुतः । अवश्यकरणे वि

It is the absence of manda
makes the liberation meaning
अर्थवत्त्वमेव न स्यात् । Allowing
liberated is quite appropriate, s

ज्ञानं चोपासनं चैव मुक्तावानन्द एवच
यथाधिकारं देवानां भवन्त्येवोतरोत्तरम्

The liberated will not envy or dislike each other c realised by them. Such envy or dislike usually arise are free from the drawbacks. Moreover they have the This rules out the scope for envy. They are brahmaji

नानाविधाः जीवसङ्घाः विमुक्तौ ।
न चैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः ॥
दोषाभावाद् गुरुशिष्यादिभावात्
लोकेऽपि नासौ किमु तेषां विमुक्ते

इयदामननाधिकरणम् (३

ॐ इयदामननात् ॐ (३-३-३५) ॐ अन्तराभूतग्रामवदिति
भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॐ (३-३-३७)

This adhikaraṇa states that Prāṇa is the highest a God. In the Chādogya Upaniṣat, the upāsanā adhikā abhimāni deity of Nāma. After stating a series of deit one is higher than prāṇa among the upāsakas of Su

र

ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ (

This adhikaraṇa states tha
सत्य in the śruti, convey the att
to separate items or individuals.
stated as superior to prāṇa. Sa
The other expressions viz विज्ञ

क

ॐ कामादितरत्र तत्र चायतनादि
उपस्थितेः तद्वचनात् ॐ (३-३-१

This adhikaraṇa states th
adhikārins in the series of deiti
require any upāsanā to get re
She is with the Supreme God
Rukminī etc. Hence, she is नि

वेदार्थ निर्णयं कुर्वत् संशयविपर्ययौ निवर्तयति । अतः समस्तोपासनमपेक्षितमिति भावः । (त.प्र.)

श्रुत्वामत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविप
संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनम्

प्रदानाधिकरणम् (३-३

ॐ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॐ (३-३-४४)

This adhikaraṇa informs that śravaṇa, manana an When these are undertaken with proper instructions fro in the śruti 'आचार्यवान् पुरुषो वेद.' The expression प्र raises the question what would be the position, if the affect the final result, it only results in a decrease in

ज्ञानिनो गुरुशापेपि न अमुक्तिः संस्
आनन्दह्रासदोषेण सैव मुक्तिर्विदुष्या

गुरूप्रसादाधिकरणम् (३-

ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ (३-३-४५)

to bestow his full grace I
endorsement by the previou
preceptor is available, the se
or opt for the new one. In th
However, the new preceptor
perceptor is inferior the quest
does not arise.

पूर्वस्मादुत्त
गृण्हीयादर्

न पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियः
स च पूर्वतनेन समोऽधिको वा स
उत्तमोऽपि न स्वीकार्यः । (त.प्र.

।

ॐ विद्यैवतु निर्धारणात् ॐ (३-

In this adhikaraṇa the que
means, is raised. Pūrvapakṣin
statement कर्मणैवहि संसिद्धिमास्थि

इन्द्रोऽश्वमेधांश्वतमिष्ट्वापि राजा ब्रह्माणमीड्यं स
न कर्मभिः न धनैः नैवचान्यैः पश्येत् सुखं ते

Karma only helps to increase the bliss enjoyed at tl

कर्मयोगश्च मोक्षातिशयार्थः (त.प्र.)

अनुबन्धाद्यधिकरणम् (३.३

This adhikaraṇa informs that aparokṣajñāna will not l and guruprasāda. Bhakti is also necessary. Bhakti is ar Guruprasāda makes it manifest. This manifested bhakti le

अनादिसिद्धमव्यक्तं भक्त्यादि तेन गुरुप्रसादः तेन भक्त्या ज्ञानम् । (त.प्र.)

न केवलं श्रवणादिभिः गुरुप्रसादेन च ब्रह्मदर्शनम् किन्तु

प्रज्ञान्तराधिकरणम् (३-३-

ॐ प्रज्ञान्तर पृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ (३.३.५२)

This adhikaraṇa informs the perception of God will

परमात्मनैव दर्शनादिकं
परमात्मा भक्त्यै करोतीत्यतोऽ

ॐ एकः आत्मनः शरीरे भा
ॐ (३-३-५६)

This adhikaraṇa state
Arjuna is amṣa. These are
amṣi, amṣa is not caused

i) अंशांशिनोः एकत्वं
ii) अतोऽस्त्येवोपासना

ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखा

This adhikaraṇa infor
upon as angadevatās of
relevant to each deity on

नानाशब्दाधिकरणम् (

ॐ नानाशब्दादिभेदात् ॐ (३.३.६०)

This adhikaraṇa states that the bhūmatva of Sup levls by different adhikārins. Accordingly the upāsanā the result is different. The śabda etc pramāṇas con different persons.

शब्दोनुमातथैवाक्षो योग्यताभेदत स
ब्रह्मादीनामेकमर्थं बहुधा दर्शयन्ति
अतः पूर्णत्वमीशस्य नानैवेषां प्रद्द
अतः फलस्य नानात्वं नानैवोपास

विकल्पाधिकरणम् (३

ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ (३-३-६१)

This adhikaraṇa states that after स्वयोग्योपसना । upāsanās such as Narasimhopāsanā may also be results.

मुक्त्यर्थमात्मयोग्यं हि कार्यमेवहि

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

श्री त्रिविक्रमपण्डिताचार्य विरचित तत्त्वप्रदीपिका
श्रीजयतीर्थविरचित तत्त्वप्रकाशिका इति टीकाद्वयेन, श्री वादिराजतीर्थविरचित गुर्वर्थदीपिका,
श्रीरघूत्तमतीर्थविरचित भावबोधः, श्रीराघवेन्द्रतीर्थविरचित भावदीपः,
श्री ताम्रपर्णी श्रीनिवासविरचित वाक्यार्थमुक्तावली, श्री पाण्डुरङ्गि श्रीनिवासाचार्यविरचित तत्त्वसुबोधिनी,
श्रीनिवासतीर्थविरचित वाक्यार्थविवरणम्, श्रीशर्करा श्रीनिवासविरचित वाक्यार्थमञ्जरी,
इति सप्तटिप्पणीभिः समलङ्कृतम्

षष्ठं सम्पुटम्

(तृतीयाध्यायस्य तृतीयचतुर्थपादौ)

The present volume is the sixth in the series of seven volumes of Brahmasūtra Bhāṣya Ànandatirtha (Śri Madhvāchārya) planned to be critically edited and published by the vaita Vedānta Foundation This contains the third and fourth sections of the third chapter. comprises Bhāṣya, two direct commentaries and seven sub-commentaries These are itically edited with the help of rare old manuscripts provided by Sri Sri Satyātmatirtha wāmiji of Sri Uttarādi matha We are grateful to Sri Sri Swāmiji

As stated in the earlier volumes, the study of these commentaries will enable the search scholars to identify the growth of Vedānta thought and interact with different chools of Vedānta. These contribute to the growth of hermeneutics also

The third and fourth sections of the third chapter deal with Upāsanā and jñāna espectively. The Vedānta not only deals with the cognition of ultimate reality but also nables the seeker to attain freedom from transmigration This requires upāsanā. A number f upāsanas are described in the upaniṣads. The practice of these upāsanās depends upon e innate capacity of each seeker The details of these upāsanas and the requirements for

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

In this pāda, upāsanā is discussed. The expression upāsanā refers to Brahmajijñāsā. ıakti enables the seeker to undertake upāsanā and it leads to jñāna Therefore, this topic taken up after discussing bhakti in the previous section and before discussing jñāna in the ıxt section.

उपासना अस्मिन् पादे उच्यते (भाष्य) । उपासना नाम ब्रह्मजिज्ञासा सा च भक्तिसाध्यत्वात् ‌ानसाधनत्वात् भक्त्यनन्तरं ज्ञानात् पूर्वमेव उच्यते इति भावः । (त.प्र.)

The upāsanā is of two types viz. i) शास्त्राभ्यासरूपा i.e. i) शास्त्रश्रवणमननरूपा ii) ध्यानरूपा. ıe first leads to the second Therefore, the consideration of the procedure of śastrābhyāsa taken up in the first adhikaraṇa.

सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् (३-३-१)

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ(३-३-१) ॐ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि स्यात् ॐ(३-३-२) स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च ॐ (३-३-३) ॐ सलिलवच्च तन्नियमः (३-२-४) ॐ दर्शयति ॐ (३-३-९)

The question 'whether the śravaṇa and manana' of Brahman be undertaken as *ıscribed in all śakhās of veda or only that śākha to which one belongs'* is *raised here* ırvapakṣin argues that studying the description of brahman in one's own śākhā portion is ore practical than go in for the study of all śākhas He gives two reasons in support of his ıntention-viz It will not be possible for discription in all śākhas ii) Brāhman is described fferently in different śākhas.

Siddhānta view is stated in the sūtra 'sarvavedānta pratyayam' etc. The expression 'anta' the word vedānta refers to nirṇaya, pratyaya refers to knowledge. The whole expression ırvavedānta pratyaya means brahman has to be decissively known as described in the ıtire veda.

ब्रह्म सर्ववेदनिर्णयेनोत्पाद्यज्ञानविषयः (त.प्र.)

काण्वैः ज्ञातव्यम् माध्यन्दिनैः ज्ञातव्यमिति काण्वादिशाखासु अधिकारिविशेषनिर्देशाभावात् ।
(त.प्र.)

This point is made by the remark चोदनाद्यविशेषात् in the sūtra

The next sūtra rejects the argument that Brahman is described differently in different śākhās, therefore, it cannot be studied as discribed in the entire Veda. For instance, Brihadāranya describes it as 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' and Taittirriya describes it as 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'. This argument does not help pūrvapakṣin. Even in the same śākhā Brahman is described differently. Therefore, it has to be envisaged that one and the same Brahman is described with different attributes. The brahman stated in the entire Veda is one. Hence, he has to be studied as described in the entire veda. This is stated in the second sūtra of this adhikaraṇa

धर्म्यनुवादेन अन्यान्यधर्मविधानादेकमेव उच्यते । (त.प्र.)

Further, the injunction 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' enjoins the study of entire Veda even in respect of the comprehension of sacrifices. It is much more so in respect of brahmajñāna

सर्ववेदोक्तकर्मसमाचारे सर्वेषामधिकारसद्भावात् तदुक्तब्रह्मज्ञाने सुतरामधिकारः । (त.प्र.)

This is stated in the third sūtra.

While implimenting this injunction to study the description of Brahman in the entire Veda, the capacity of each seeker has to be taken into account. Just as the statement 'All rivers reach the sea' is taken to mean that these reach as per their capacity. The seekers also have to study and comprehend Brahman to the best of their capacity. This is stated in the fourth sūtra.

This requirement of studying Brahman through the entire veda and his being conveyed by the entire veda is expressly stated in chaturveda śikhā as सर्वैश्चवेदैः परमोहि देवो जिज्ञास्यः.

उपसंहाराधिकरणम् (३-३-२)

ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद् विधिशेषवत् समानेच ॐ (३-३-६) ॐ अन्यथात्वं च शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॐ (३-३-७) ॐ नवा प्रकरणभेदात् परो वरीयस्त्वादिवत् ॐ (३-३-८) ॐ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॐ (३-३-९)

सर्वविदोक्तान् गुणान् दोषाभावांश्च उपसंहृत्यैव परमात्मा उपास्यः (भाष्यम्)

ii) The śruti आत्मेत्येवोपासीत' does not restrict the scope of गुणोपसंहार to आत्मत्वगुण nly

It only informs that he has no अनात्मत्व. आत्मेत्यवधारणमनात्मत्वनिवृत्त्यर्थम्. Nowhere it is tated that some guṇas are not to be taken into account. एते गुणाः न उपास्याः इति वेशेषवचनाभावात् ।

iii) In the case of special qualities such as परीवरीयस्त्व, अभिविमान, भूमा etc Since hese are stated in particular contexts viz उद्गीथप्रकरण, वैश्वानरप्रकरण, भूमप्रकरण, these have o be meditated upon in a special way.

iv) Since, all words are names of Brahman, and all these convey the attributes of Brahman, he has to be meditated upon taking into account all his attribues.

ाप्त्यधिकरणम् (३-३-३) ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॐ (३-३-१०)

In this adhikaraṇa it is stated that the गुणोपसंहार depends upon the capacity of the eeker. It is only chaturmukha brahmā who has the capacity for सर्वगुणोपसंहार, the other eities reflect on the gunas in a decreasing way as per their capacity मनुष्योत्तम can meditate eflecting on a few guṇas only.

The expression सर्वगुण be taken in the sense of बहुगुण compared with others. Since, God is अनन्तगुण, सर्वगुणोपासना is not feasible even for Chaturmukha brahmā

गुणैः सर्वैः उपास्योऽसौ ब्रह्मणा परमेश्वरः ।
अन्यैः यथाक्रमं चैव मानुषैः कैश्चिदेवतु ॥

इति भविष्यत् पर्वणि.

सर्वाभेदाधिकरणम् (३-३-४)

ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॐ (३-३-११)

In this adhikaraṇa it is stated that Chaturmukha Brahmā will have highest bliss since he meditates upon the highest number of qualities of God.

संपूर्णोपासनाद् ब्रह्मा सम्पूर्णानन्दभाग् भवेत् ।
इतरे तु यथा योगं सम्यङ्मुक्तौ भवन्ति हि ॥ इति पाद्मे ।

› आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ (३-३-१२)

In this adhikaraṇa it is stated that all seekers should meditate upon four qualities of God z सत्, चित्, आनन्द, आत्मा.

सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मोपासा विनिश्चिता ।
सर्वेषां तु मुमुक्षूणां फलसाम्यादपेक्षिता ॥ इति ब्रह्मतर्के ।

प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् (३-३-७)

' प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॐ (३-३-१३)

This adhikarana states that certain special qualities like प्रियशिरस्त्व are not to be editated upon by all. There is a difference in the bliss enjoyed by the liberated Therefore, rtain special qualities are to be reflected upon only by the eligible Chaturmukha Brahmā eligible for the highest bliss

नैव सर्वगुणाः सर्वैरुपास्या मुक्तिभेदतः ।
विरिञ्चस्यैव यन्मुक्तावानन्दस्य सुपूर्णता ॥ इति वाराहे ।

इतराधिकरणम् (३-३-७)

इतरे तु अर्थ सामान्यात् ॐ (३-३-१४)

This adhikarana states that the deities other than Chaturmukha Brahmā may meditate on some more guṇas in addition to सत् चित् etc four guṇas depending upon their pacities Their preceptors will instruct them in respect of the additional guṇas to be lected upon by them

चतुर्भ्यः इतरे मध्यगगुणाः देवादिभिः उपसंहर्तव्या एव । न च योग्यतानिर्णीतिः । ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वज्ञस्य गुरोः तदनुसारिगुणनियमोपदेशोपपत्तेः । (त.प्र.)

आध्यानाधिकरणम् (३-३-८)

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॐ (३-३-१५) ॐ आत्मशब्दाच्च ॐ (३-३-१६)

i) *This adhikaraṇa informs that the qualities of God are described in the vedas to help* seekers to *meditate upon* God *reflecting on these qualities. There* is no other purpose to served by the description of God's qualities. Hence, *meditation of God reflecting on these* alities is essential.

ii) It is already stated that certain special qualities are not to be reflected upon by all.

० आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ (३-३-१७)

his adhikarana informs that the statement that the seeker should meditate upon the attribute matva does not exclude the other three attributes viz सत्, चित् and आनन्द, since, these are so implied by the expression ātman. This is clear from a later statement viz 'अत्र हि एते सर्वे कीभवन्ति' इति उत्तरात् (भाष्य)

आनन्दादयश्चत्वारोप्युपास्या एव । कुतः । भवेदेतद् यदि श्रौतोऽयमात्मशब्दः स्वामित्वमात्रं वक्ति । तदस्ति । तेन आनन्दादीनामपि गृहीतत्वात् सत्यज्ञानादिवाक्यवदेवेत्यर्थः । (त.प्र.)

अन्वयाधिकरणम् (३-३-१०)

० अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॐ (३-३-१८)

This adhikarana informs that the expression ātman conveys all qualities for the purpose meditation by Chaturmukha brahmā and the limited number of qualities to others

कार्याख्यानाधिकरणम् (३-३-११)

० कार्याख्यानादपूर्वं ॐ (३-३-१९)

This adhikarana informs that the seeker should meditate on alaukika i.e. transcendental ualities of God. His qualities should not be taken in the ordinary sense. The result expected z liberation, is a transcendental state. Therefore, its means also has to be transcendental.

अलौकिकाः तस्य गुणाहि उपास्याः । अलौकिकं मुक्तिकार्यं यतोऽस्य ।

समानाधिकरणम् (३-३-१२)

० समान एवं चाभेदात् ॐ (३-३-२०) ॐ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॐ (३-३-२१)

This adhikarana informs that Brahmāṇi i.e. Sarasvati has to meditate upon such qualities bout which she has eligibility. She is not to reflect upon the activities. However, she may editate upon Trivikramatva etc certain activities as part of nityavikrānti etc activities

विशेषाधिकरणम् (३-३-१३)

० न वा विशेषात् ॐ (३-३-२२) ॐ दर्शयति च ॐ (३-३-२३)

This adhikarana informs that the expression ātman conveys all qualities or limited ualities according to the eligibility of the seeker. In case of Chaturmukha Brahmā it conveys l qualities and in case of others limited number of qualities सर्वान् गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ह्मादीनामितरेषां च नैव । -भाल्लवेयश्रुतिः

सम्भृत्यधिकरणम् (३-३-१४)

ॐ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपिचातः ॐ (३-३-२४)

This adhikarana states that the qualities सम्भृति i.e supporting, and द्युव्याप्ति i.e spreading through the rays have to be meditated upon by the deities only Ordinary seekers are not eligible to meditate on these qualities.

पुरुषविद्याधिकरणम् (३-३-१५)

ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॐ (३-३-२५)

This adhikarana rejects the argument that let Chaturmukha Brahmā undertake सर्वगुणोपसंहार through such vidyās that convey many qualities, and let others go by other vidyās that convey limited qualities There is no need on the part of all to have सर्वगुणोपसंहार through all vidyās

This argument is rejected by pointing out that even well-known vidyas like पुरुषविद्या do not refer to all required qualities Therefore, it is necessary to arrive at सर्वगुणोपसंहार through various vidyās पुरुषसूक्तोक्तविद्यायामपि केषाञ्चिद् गुणानामनाम्नानात् सर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणाः विष्णोरुदीरिताः । तत्रापि नैव सर्वेपि तस्मात् कार्योपि संहृतिः । इति ब्रह्मतर्के ।

वेधाद्यधिकरणम् (३-३-१६)

ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ

This adhikarana informs that the attributes indicated by the words भिन्दि i.e. cut, विद्धि pierce etc., should not be meditated by all The result to be achieved by the meditation of these attributes are not relevent to all. Particularly, these are not be contemplated by the ascetics.

भिन्धि विद्धि शृणीहिति फलभेदेन सर्वशः ।
यत्यादीनां तेष्वयोगात् नाधिकारेकता भवेत् ॥ इति बृहत्तन्त्रे ।

मुक्तोपसृनाधिकरणम् (३-३-१७)

ॐ हानौतूपायनशब्दशेषत्वात् कुशा च्छन्दस्तुत्युपगानवत् तदुक्तम् (३-३-२७) ॐ साम्पराये

छन्दाधिकरणम् (३-३-१८)

ॐ छन्दतः उभयाविरोधात् ॐ (३-३-२९) ॐ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथाहि विरोधः ॐ (३-३-३०) ॐ उपपन्नः तल्लक्षणार्थोपलब्धेः लोकवत् ॐ (३-३-३१)

This adhikarana states that the performance of Karma also is not mandatory to the liberated. They may or may not perform. When they perform, they do so willingly but not as a result of any injunction. It is not binding on them, nor the non-performance leads to any adverse result

न मुक्तानां कर्मणि नियमः कर्मकरणशक्तावपि स्वेच्छानुसारेण कदाचित् कर्म कुर्वन्ति कदाचित् न कुर्वन्ति । कुतः । अवश्यकरणे विधिबन्धाभावात् । अकरणे च प्रत्यवायाभावादिति भावः (त.प्र.)

It is the absence of mandatory karma and the absence of adverse results of karma that makes the liberation meaningful बन्धप्रत्यवायाभावोहि मोक्षस्य अर्थवत्त्वम् । अन्यथामोक्षस्य अर्थवत्त्वमेव न स्यात् । Allowing the performance of the karma to the choice by the will of the liberated is quite appropriate, since, no particular result is to be obtained by it

अनियमाधिकरणम् (३-३-१९)

ॐ अनियमः सर्वेषामविरोधात् शब्दानुमानाभ्याम् (३-३-३२)

This adhikarana informs that those who aquire aparokṣajñāna will definitely attain liberation. There is no such contengency that some attain the liberation and some do not The गुणसंहोपसंहार criterion of some being eligible for सर्वगुणोपसंहार and others not being eligible is not applicable in the case of liberation.

न कश्चित् ब्रह्मवित् सृतिमनुभवति मुक्तोहि एव भवति । इति कौण्डिन्यश्रुतिः ।

यावदधिकरणम् (३-३-२०)

ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॐ (३-३-३३) ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्य-तद्भावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तम् (३-३-३४)

The liberated will not envy or dislike each other on the ground of difference in the bliss realised by them Such envy or dislike usually arise from certain drawbacks The liberated are free from the drawbacks Moreover they have the relation of the teacher and the taught This rules out the scope for envy. They are brahmajñānis and free from the drawbacks

नानाविधाः जीवसङ्घाः विमुक्तौ ।
न चैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः ॥
दोषाभावाद् गुरुशिष्यादिभावात्
लोकेऽपि नासौ किमु तेषां विमुक्तेः ॥ इति तुरश्रुतौ ।

इयदामननाधिकरणम् (३-३-२१)

ॐ इयदामननात् ॐ (३-३-३५) ॐ अन्तराभूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम् ॐ (३-३-३६) ॐ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॐ (३-३-३७)

This adhikaraṇa states that Prāṇa is the highest among the adhikarins to meditate upon God In the Chādogya Upaniṣat, the upāsanā adhikāri deities are stated starting from the abhimāni deity of Nāma. After stating a series of deities Prāṇa is stated as the highest No one is higher than prāṇa among the upāsakas of Supreme God.

प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान् नहि प्राणाद् भूयान् ।

However, this सर्वोत्तमत्व of प्राण should not be confused with सर्वोत्तमत्व of God Prāṇa is superior to all others The Supreme God is superior to him. The Supreme God is called भूमा in this context He is described as भूमा वै तत् सुखम्. Prāṇa is superior among the upāsakas The two are distinct.

अन्येभ्यः प्राणस्योत्तमत्वं तस्मात् परमात्मा (भाष्य)

व्यतीहाराधिकरणम् (३-३-२२)

ॐ व्यतीहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॐ (३-३-३८)

This adhikarana states that the Supreme God Viṣṇu is superior to Prāṇa. This is stated in the śruti 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येन अतिवदति.' Here, the expression सत्य refers to the Supreme God Viṣṇu. He is stated as supreme

उत्तमत्वं हि देवानां मुक्तावपि च मानवात् ।
तेभ्यः प्राणस्य तस्माच्च नित्यमुक्तस्य वै हरेः ॥ इति बृहत्तन्त्रे ।

सत्याधिकरणम् (३-३-२३)

ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ (३-३-३९)

This adhikaraṇa states that the expressions विज्ञान, मति, श्रद्धा, कृति etc stated after सत्य in the śruti, convey the attributes of सत्य i e the Supreme God Viṣṇu These do not refer to separate items or individuals Therefore, it is not correct to say that many other entities are stated as superior to prāṇa Satya i e. Supreme God, alone is stated as superior to Prāṇa The other expressions viz विज्ञान, मति etc convey the attributes of सत्य.

कामाधिकरणम् (३-३-२४)

ॐ कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॐ (३-३-४०) ॐ आदरादलोपः ॐ (३-३-४१) ॐ उपस्थितेः तद्वचनात् ॐ (३-३-४२)

This adhikaraṇa states that Prakṛti i e Lakṣmi is not mentioned among the upāsanā adhikārins in the series of deities from Nāma to Prāṇa, since, she is नित्यमुक्ता and does not require any upāsanā to get released. Her forms as Sita, Rukmini etc are her incarnations She is with the Supreme God by her mūlarūpa even when she takes incarnations as Sitā, Rukmini etc. Hence, she is नित्यमुक्ता.

She has the highest bhakti for God, because of the highest admiration for him This is her upāsanā

i) स्वेच्छयैव मूलस्थाने स्थिता अन्यत्र अवतारान् करोति ईश्वरेच्छया ।
ii) अबद्धत्वेऽपि भक्तिविशेषादेव उपासनाद्यलोपः
iii) अनादिकाले भगवत्सम्बन्धित्वात् युज्यते च नित्यमुक्तत्वम् (भाष्य)

निर्धारणाधिकरणम् (३-३-२५)

ॐ तन्निर्धारणार्थनियमः तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॐ (३-३-४३)

This adhikarana informs that to achieve aparokṣajñāna of God it is neccessary to undertake all the three viz श्रवण, मनन and ध्यान. To obtain the aparokṣajñāna of God it is necessary to get rid of ignorance, doubts and wrong knowledge. Śravaṇa removes ignorance by providing the knowledge of the God as described in the scripture. Manana i e rational understanding of scriptural statements removes the doubts and the wrong knowledge Dhyāna enables to get the final knowledge. Therefore, practising all the three is essential

कर्तव्यमेव समस्तोपासनं श्रवणादेरपि ध्यानफलदर्शनोपयोगित्वात् । तथाहि । भगवद्दर्शनस्य

समस्तोपासनमपेक्षितमिति भावः । (त.प्र.)

श्रुत्वामत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ ।
संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनम् ॥ इति ब्रह्मतर्के ।

प्रदानाधिकरणम् (३-३-२६)

ॐ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॐ (३-३-४४)

This adhikarana informs that śravana, manana and dhyāna will lead to aparokṣajñāna. When these are undertaken with proper instructions from a suitable guru. This is made clear in the śruti 'आचार्यवान् पुरुषो वेद.' The expression प्रदानवत् means गुरूपदेशयुक्तम् । This raises the question what would be the position, if the guru is displeased? This does not affect the final result, it only results in a decrease in the bliss to be enjoyed

ज्ञानिनो गुरुशापेपि न अमुक्तिः संसृतेः भवेत् ।
आनन्दह्रासदोषेण सैव मुक्तिर्विदुष्यति ॥

गुरूप्रसादाधिकरणम् (३-३-२७)

ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ (३-३-४५)

This adhikaraṇa informs that गुरुप्रसाद is stronger than श्रवण etc means. This does not mean that श्रवण etc. can be avoided when guruprasāda is bestowed. श्रवण etc must be undertaken. श्रवण etc are करण while गुरुप्रसाद is इतिकर्तव्यता. Therefore, both are necessary. गुरुप्रसादो बलवान् न तस्माद् बलवत्तरम् । तथापि श्रवणादिश्च कर्तव्यो मोक्षसिद्धये । Normally करण is superior to इतिकर्तव्यता. However, there are instances wherein इतिकर्तव्यता is important. In the present case गुरुप्रसाद is important though it is of the nature of इतिकर्तव्यता. The importance of गुरुप्रसाद is illustrated by the examples of सत्यकाम and उपकोसल. सत्यकाम received the instructions from ऋषभ but still he appealed to his guru to teach declaring that आचार्याद्धयेव विद्या विदिता साधिष्ठा भवति । Similarly उपकोसल also received instructions from Agni but still appealed to his guru to teach him. These instances reveal the importance of प्रसादपूर्वकगुरुप्रदान.

पूर्वविकल्पाधिकरणम् (३-३-२८)

ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॐ (३-३-४६) ॐ अतिदेशाच्च ॐ (३-३-४७)

न पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमः । पश्चात्तनोपि स्वीकार्यो भवति । गुरुपरिग्रहस्य समग्रानुग्रहार्थत्वात् स च पूर्वतनेन समोऽधिको वा समग्रानुग्रहं करोति चेत् स्वीकार्यः न अधमः । समग्रानुग्रहस्य अकर्ता उत्तमोऽपि न स्वीकार्यः । (त.प्र.)

विद्याधिकरणम् (३-३-२९)

ॐ विद्यैवतु निर्धारणात् ॐ (३-३-४८) ॐ दर्शनाच्च ॐ (३-३-४९)

In this adhikaraṇa the question whether jñāna is the means of liberation or karma is a means, is raised. Pūrvapakṣin argues that karma is the means of liberation as per the statement कर्मणैवहि संसिद्धिमास्थिताः जनकादयः. However, siddhāntin points out that the śruti तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्थाः अयनाय विद्यते clearly states jñāna alone is the means of liberation.

It has to be clarified that it is not parokṣajñāna that is the final means but it is aparokṣajñāna that is the final means. This necessitates dhyāna. Mere parokṣa jñāna is not sufficient.

न केवलविद्यया किन्तु अपरोक्षज्ञानेनैव (भाष्य)

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाधिकरणम् (३-३-३०)

ॐ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च नबाधः ॐ (३-३-५०)

इन्द्रोऽश्वमेधांश्चतमिष्ट्वापि राजा ब्रह्माणमीड्यं समुवाचोपसन्नः ।
न कर्मभिः न धनैः नैवचान्यैः पश्येत् सुखं तेन तत्त्वं ब्रवीहीति ॥

Karma only helps to increase the bliss enjoyed at the liberated state

कर्मयोगश्च मोक्षातिशयार्थः (त.प्र.)

अनुबन्धाद्यधिकरणम् (३.३.३१)

This *adhikaraṇa informs that aparokṣajñāna will not be obtained merely by śravaṇa etc* and guruprasāda Bhakti is also necessary. Bhakti is an innate quality of a sātvika soul Guruprasāda makes it manifest This manifested bhakti leads to jñāna.

अनादिसिद्धमव्यक्तं भक्त्यादि तेन गुरुप्रसादः तेन भक्त्याद्यभिव्यक्तिः अभिव्यक्तभक्त्यादिना च ज्ञानम् । (त.प्र.)

न केवलं श्रवणादिभिः गुरुप्रसादेन च ब्रह्मदर्शनम् किन्तु भक्त्यादिभिश्च । (भाष्य)

प्रज्ञान्तराधिकरणम् (३-३-३२)

ॐ प्रज्ञान्तर पृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ (३.३.५२)

This adhikaraṇa informs the perception of God will be different for different levels of adhikārins. This is because the upāsanas practiced by them are of different levels The types of different perceptions are stated as अनन्तर्दृष्टयः बहिर्दृष्टयः अवतारदृष्टयः सर्वदृष्टयः इति. The deities are of सर्वदृष्टयः i.e. व्याप्तदर्शिनः ।

न सामान्याधिकरणम् (३.३.३३)

ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेः मृत्युवन्नहि लोकापत्तिः ॐ (३.३.५३)

This adhikaraṇa informs that the seeker will get liberation by his bimbarūpā perception of God but not by other forms of God. He will attain other worlds i.e महरादिलोक by the perception of other forms of God but not the final liberation

सामान्यदर्शनात् लोकाः मुक्तिर्योग्यात्मदर्शनात् इति नारायणतन्त्रे ।

परेणाधिकरणम् (३.३.३४)

ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ (३.३.५४)

[illegible]

एकाधिकरणम् (३.३.३५)

ॐ एकः आत्मनः शरीरे भावात् ॐ (३.३.५५) ॐ व्यतिरेकः तद्भावभावित्वात् न तु उपलब्धिवत् ॐ (३-३-५६)

This adhikaraṇa states that amṣi and amṣa are one. For instance, Indra is amṣi and Arjuna is amṣa. These are one. Amṣa enters into the śarira that is caused by the karma of amṣi, amṣa is not caused. Therefore, there is no difficulty in amṣa having anādiyogyatā.

i) अंशांशिनोः एकत्वमेव अंशकर्मनिर्मितशरीर एव अंशस्य भावात् । (भाष्य)
ii) अतोऽस्त्येवोपासनादौ अनादियोग्यतापेक्षा (त.प्र.)

अङ्गावबद्धाधिकरणम् (३.३.३६)

ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु प्रतिवेदम् ॐ (३.३.५७) ॐ मन्त्रादिवद्वा अविरोधः ॐ (३.३.५८)

This adhikarana informs that Chaturmukha brahmā etc other deities also be meditated upon as angadevatās of supreme God. While meditating on them only such guṇas that are relevant to each deity on the basis of their tāratamya be reflected. These deities should not be treated as equal to supreme God or as equal among themselves. However, the guṇas of lower level deities also may be reflected in the case of higher level deities.

ब्रह्मादिदेवतोपासनपरिचर्यादि कार्यमेवा ।
अङ्गत्वेनोपासनस्य अभ्युपगत्वात् ॥ (त.प्र.)

भूमाधिकरणम् (३.३.३७)

ॐ भूम्नः क्रतुवत् ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॐ (३.३.५९)

This adhikarana states that the quality bhūma be reflected along with all other qualities while meditating upon the Supreme God. Bhūma means plenty, limitless, infinite. All qualities of God are limitless. This will be indicated by reflecting on bhūma along with all other qualities. This quality bhūma is best among all qualities, like दीक्षा प्रायणीय etc being performed in all sacrifices.

i) सर्वगुणेषु भूमगुणस्य ज्यायस्त्वं क्रतुवत् सर्वत्र सहभावात् (भाष्य)
ii) दीक्षाप्रायणीयोदयनीयसवनत्रयावभृथात्मकस्य क्रतोः सर्वयागेषु अनुवर्तन एव साफल्यादन्यथा वैफल्यात् ज्यायस्त्वं ततश्च सर्वैः कर्तव्यम् (त.प्र.)

ॐ नानाशब्दादिभेदात् ॐ (३.३.६०)

This adhikarana states that the bhūmatva of Supreme God is comprehended at different levls by different adhikārins. Accordingly the upāsanā also is practiced at different levels and the result is different. The śabda etc pramāṇas convey the bhūmatva of God differently to different persons

शब्दोनुमातथैवाक्षो योग्यताभेदत स्सदा ।
ब्रह्मादीनामेकमर्थं बहुधा दर्शयन्ति हि ॥
अतः पूर्णत्वमीशस्य नानैवेषां प्रदृश्यते ।
अतः फलस्य नानात्वं नानैवोपासनं यतः ॥

विकल्पाधिकरणम् (३.३.३९)

ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ (३-३-६१)

This adhikarana states that after स्वयोग्योपासना required for the liberation, certain other upāsanās such as Narasimhopāsanā may also be undertaken to obtain certain specific results

मुक्त्यर्थमात्मयोग्यं हि कार्यमेवहि उपासनम् ।
नृसिंहादिकमन्यच्च दुरितादिनिवृत्तये ॥ -ब्रह्मतर्के

काम्याधिकरणम् (३.३.४०)

ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् न वा पूर्वहेत्वभावात् ॐ (३.३.६२)

This adhikarana informs that those who are interested in certain results may undertake the upāsanā of relevant gunas of God. However, those are primarily interested in liberation should not go in for these upāsanās. Of course, they may undertake these upāsanas to obtain the grace of God without expecting the results.

यस्य यस्य हि यः कामः तस्य तस्यहि उपासनम् ।
तादृशानां गुणानां च समाहारं प्रकल्पयेत् ॥
अकामत्वात् मुमुक्षूणां न वा तेषामुपासनम् ।
तुष्ट्यर्थमीश्वरस्यैव नैवोपासा विदुष्यति ॥ इति बृहत्तन्त्रे ।

अङ्गाधिकरणम् (३.३.४१)

ॐ अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॐ (३.३.६३) ॐ शिष्टेश्च ॐ (३.३.६४) ॐ समाहारात् ॐ (३.३.६५)

This is stated in the śruti. The deities are eligible for such meditation.

युक्तमेव अङ्गाश्रितत्वेन देवतोपासनं तत्र देवानामधिकारित्वात् । तथा उपासनस्य परमस्थानप्राप्तिः फलं श्रूयते । तच्च देवतानामेव योग्यम् । (त.प्र.)

Moreover, the God having the eye etc that are the locus of Sūrya etc are the attributes of God. Therefore, these attributes have to be meditated upon.

नवाधिकरणम् (३.३.४२)

ॐ नवाऽतत्सहभावश्रुतेः ॐ (३.३.६७) ॐ दर्शनाच्च ॐ (३.३.६८)

This adhikaraṇa informs that the upāsanā of अङ्गाश्रितत्व attribute has to be undertaken by the deities only but not by others.

In the final Sūtra it is stated that all should meditate upon the four qualities viz सत्य, ज्ञान, आनन्द and आत्मा. The deities should meditate upon all qualities.

सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूपः आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यात् ।
नान्यत् किञ्चित् समुपासीत धीरः सर्वैः गुणैः देवगणाः उपासते ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

This section is designated as ज्ञानपाद. The importance of अपरोक्षज्ञान of the Supreme God is presented here ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन् पाद उच्यते ।

पुरुषार्थाधिकरणम् (३.४.१)

ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॐ (३.४.१) ॐ शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॐ (३.४.२) ॐ आचारदर्शनात् ॐ (३.४.३) ॐ तत् श्रुतेः ॐ (३.४.४) ॐ समन्वारम्भणात् ॐ (३.४.५) ॐ तद्वतो विधानात् ॐ (३.४.६) ॐ नियमेच्च ॐ (३.४.७) ॐ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॐ (३.४.८) ॐ तुल्यंतु दर्शनात् ॐ (३.४.९)

In this adhikaraṇa it is stated that the aparokṣa jñāna of Supreme God not only leads to liberation but also provides other desires. As it is an important statement Sūtrakāra records his name in this sūtra

यद्दर्शनार्थमुपासना उक्ता तस्मात् दर्शनात् पुरुषार्थप्राप्तिरिति बादरायणो मन्यते । (भाष्य)

This position is stated in the śruti 'यं यं लोकं मनसा संविभाति तं तं लोकं जयते ।

However, Jaimini holds the view that the knowledge is not the chief means for स्वर्ग etc other पुरुषार्थ but it only assists karma to obtain these other puruṣārthas. Karma is the chief means

i) तत् साधनं कर्मैव । ज्ञानस्यापि कर्मशेषत्वेन स्वर्गसाधनत्वाभ्युपगमात् अविरोधः (त.प्र.)
ii) कर्मशेषत्वं नाम कर्मणैव सिध्यत् स्वर्गस्याधिक्यापादकत्वम् ।

Further, it is found that the deities who have jñāna perform karmas. This indicates that karma plays a role in providing other puruṣārthas.

i) ज्ञानिनां देवादीनामपि आचारदर्शनात् (भाष्य)

ii) देवास्तावद् ज्ञानिनः । नैव देवपदं प्राप्ताः ब्रह्मदर्शनवर्जिताः इति वचनात् । तेषां कर्मानुष्ठानं दृश्यते 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' इत्यादौ । तथा च ज्ञानस्यैव सर्वपुरुषार्थसाधनत्वे कर्मानुष्ठान वैयर्थ्यं स्यात् (त.प्र.)

Moreover, the fact of jñāna being karmaśeṣa is stated in the śruti itself

यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति इति शेषत्वश्रुतेः (भाष्य)

The fact of karma being pradhāna in providing svarga etc is expressly stated in the *śruti* कर्मैवेति कर्मण एव प्राधान्येन स्वर्गाद्यारम्भकत्वश्रुतेः (त.प्र.)

It is also found in the śruti that a jñānin should perform karmas. It is stated as mandatory *for him (i)* ज्ञानीच कर्माणि यथोदितानि कुर्यादकामः *(ii)* कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः ।

Stating the view of Jaimini as narrated above in the sūtras from 2 to 8. Sūtrakāra affirms his view stated in the first sūtra at the end. In this last sūtra he also makes it clear that karma as jñāna śeṣa does not re-enforce jñāna, but it re-enforces jñāna phala.

i) ज्ञानस्य पुरुषार्थहेतुत्वं कर्मणस्तु तत् शेषत्वम् (त.प्र.)
ii) न ज्ञानिकर्मणः ज्ञाने अतिशयाधायकत्वं किन्तु ज्ञानफल एव (त.प्र.)

i) स्वयं तु भगवान् व्यासः व्याप्तज्ञानमहांशुमान् ।
अनन्ताकाशवत् पश्यन्निखिलं पुरुषोत्तमः ॥
ज्ञानेनैवाप्यते सर्वं कर्मणात्वधिकं भवेत् ।
इति प्राह महायोगी पुमार्थानां विनिर्णयम् ॥

ii) यथाकाशस्त्वनन्तोपि व्यामो हस्तावधिस्तथा ।
प्रादेशोपि हि सत्येन तथैतेषा मतानितु ॥

The reconciliation of the difference between Bādarāyaṇa and Jaimini is further clarified as भगवन्मतं देवताविषयं जैमिन्यादिमतं तु तदन्यविषयमिति भावेनाह ज्ञानिनामपि देवानां विशेषः कर्मभिः भवेत् ।

अधिकाराधिकरणम् (३.४.२)

ॐ असार्वत्रिकी ॐ (३.४.१०) ॐ विभागः शतवत् ॐ (३.४.११) ॐ अध्ययनमात्रवतः ॐ (३.४.१२)

In this adhikarana the question whether all are eligible for brahmajñāna or only select few is raised. Pūrvapakṣin argues that since, all seek the liberation, all have the ability to get the knowledge and all have necessary background knowledge all must be considered as eligible

अस्त्यैव सर्वेषां ज्ञानफले मोक्षे अर्थिता । अस्ति च सर्वेषां श्रवणादौ सामर्थ्यं तदुपयोगिनी विद्वत्ता च (त.प्र.)

This claim of Pūrvapakṣin is not acceptable. All are not eligible सर्वेषां न अधिकारः (भाष्य)

Just as all deities are not eligible for Soma, all are not eligible for jñāna. There are nine crores of deities. but the following hundred deities only are eligible for some. These are प्रधानवायुः (१) वसवः (८) रुद्राः (११) मरुतः (४९) आदित्याः उरुक्रम राहिताः (१२) विश्वेदेवाः (१०) बृहस्पतिः (१) पितृपाः (३) अश्विनी (२) ऋभुगणः (१) द्यावा पृथिव्यौ (२)

नवकोटयो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु ।
सोमाधिकारो वेदोक्तो ब्रह्मणी द्वे शताधिके ॥

यथा तथैवासङ्ख्येया प्रजाः तासु कियान् जनः ।
ज्ञानाधिकारी सम्प्रोक्तो विष्णुपादैकसंश्रयः । (भाष्य)

The real ground for the eligibility of brahmajñana is study of Veda. A person who is not a devotee of Viṣṇu is not eligible to study Veda. In addition to the study of veda, the practice of Śama, dama etc is also necessary.

भगवद्भक्त्यादिमतामेव अध्ययने अधिकारः । अध्ययनान्वितः ब्रह्मज्ञाने अधिकारी (त.प्र.)

ॐ नाविशेषात् ॐ (३.४.१३)

The eligibility is not equal to all. Consequently the knowledge obtained by them also is not equal.

i) न सामान्येन अधिकारो देवादीनाम्
ii) तत्राधिकारिणो मनुष्या ऋषयो देवा इत्युत्तरोत्तरम् (भाष्य)

कामचाराधिकरणम् (३.४.४.)

In this adhikaraṇa the question whether a jñānin is free to undertake good or bad activities as he likes, and if he undertakes bad activities does it prevent the liberation is discussed. The points made in this connection are given below following the sūtra order.

ॐ स्तुतये अनुमतिर्वा ॐ (३.४.१४)

In the śruti 'ब्राह्मण: केन स्यात् येन स्यात् तेन ईदृश एव' it appears that freedom of action is enjoined to a jñānin. However, it should not be taken as an injunction i.e विधि, but it should be treated only a glorification of jñānin or a permission. Jñānin has to sort out the right and wrong deeds and persue the right only.

i) अस्त्येव ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योः विशेषः । 'केन स्याद् येन स्यात्' इत्यस्य विधित्वाभावात् । तर्हि किमर्थमुच्यते । 'यथा कंचित् भृत्यं प्रति तत् स्तुतये कथ्यते यथेष्टं कुरु इति न तु विधिः तथा एतदपि ज्ञानिनः स्तुतये एव उच्यते ।

ii) अथवा यथेष्टाचारे अनुज्ञामात्रमेतत् (त.प्र.) ॐ कामचारेण चैके ॐ (३.४.१५)

In the śruti 'काम चारा: काम भक्षा:' etc freedom of action is stated. As per this even if wrong deeds are undertakne by a jñānin, it wil not affect his getting liberation. It will reduce the bliss to be realised by him.

न असत्प्रवृत्त्या कुण्ठितत्वेन ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावः प्रसज्यते । यतो यथेष्टाचारेणापि ज्ञानिनो मोक्षमेके शाखिनः पठन्ति ।

ॐ उपमर्दं ॐ (३.४.१६)

It is stated in the śruti that even the resedue of प्रारब्धकर्म is eliminated by jñāna and it will not obstruct liberation. From this, it may be assumed that the wrong deed of a jñānin will not obstruct the liberation. It will only reduce the bliss.

आरब्धकर्मणोपि किञ्चिद् भुक्तस्य ज्ञानेन उपमर्दमेके शाखिनः पठन्ति । तदा उत्तरकालीनं असत् कर्म न मोक्षप्रतिबन्धकमिति किं वर्णनीयम् । (त.प्र.)

› ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॐ (३.४.१७)

The fact that the liberation is not obstructed even if a jñānin indulges in wrong act nnot be a model for a जिज्ञासु. If he indulges in wrong activity his eligibility to obtain owledge will be affected. He will loose eligibility, since, maintaining good conduct is ecifically made a condition for eligibility

कामचाराणामपि ज्ञानिनां मुक्तियोग्यतास्तीति एतावता तद्वत् कामचारीणां ज्ञानाधिकारो न तव्यः । ऊर्ध्वरेतस्त्वादिगुणवत्सु एव ज्ञानोपदेशविधानात् । (त.प्र.)

› परामर्शं जैमिनिरचोदना च अपवदति हि ॐ (३.४.१८)

Jaimini explains the import of कामचारश्रुति 'केन स्यात् येन स्यात्' etc differently cording to Jaimini this śruti does not enjoin the freedom of action, nor it relates to the ndertaking of good or bad deeds. It really states that all prescribed duties be performed luntarily.

नायं श्रुत्या कामचारो विहितः नाप्ययं सदसत्प्रवृत्तिविषयः । किन्तु सदाचारस्यैव नियमेन चरणमेव श्रुत्या उच्यमानः कामचारः । विधिबन्धवर्जितत्वेन स्वेच्छयैव चरणादिति जैमिनिराचार्यो यते । (त.प्र.)

The सदाचारs voluntarily to be performed are neatly stated in the Bhāṣya under this itra as follows :

i) प्रातुरुत्थय्य सन्ध्यामुपासीत यत् सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव तदुपासते (ii) अथदेवान्नमेत् (iii) जुहुयाद्) वेदानावर्तयीत (v) नान्यत् किञ्चिदाचरेत् (iv) न सुरां पिबेत् न पलाण्डुं भक्षयेत् (vii) न भृशं वदेत् iii) न विस्मरेदात्मानम् (ix) सोमं पिबेत् (x) हुतशेषेण वर्तयेत् ।

› अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॐ (३.४.१९)

According to Bādarāyaṇa kāmachāra śruti informs that among the prescribed duties to performed, the jñānin may perform some and leave others at his choice. It does not njoin either the performance of all or the performance good or bad at his choice

केन स्यादिति यथेष्टाचारविधिः न भवति । नापि सर्वस्य कर्तव्यताविधिः । किन्तु त्याद्युक्तानामनुष्ठेयानां मध्ये स्वेच्छया केषाञ्चित् चरणं केषाञ्चिदचरणमित्यनुज्ञानमेव कामश्रुत्यर्थः इति गवान् बादरायणो मन्यते । (त.प्र.)

› विधिर्वा धारणवत् ॐ (३.४.२०)

This sūtra informs that the performance of prescribed duties by jñānin at his choice is n injunction. 'येन स्याद् केन स्याद्' इति विधिर्वा । एवं स्वमतानुसारिणी प्रवृत्तिः ज्ञानिनां विहिता

This sūtra states that the kāmachāra stated above cannot be taken as mere glorification of jñānin. It has to be taken as an injunction as stated in the earlier sūtra. The supreme God only is above all injunctions. He only can be glorified as above all injunctions. Therefore, the *jñānin has to be subject to an injunction.*

ॐ भावशब्दाच्च ॐ (३.४.२२)

This sūtra refers to the śruti that states kāmachāra is an injuction.

ॐ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॐ (३.४.२३)

The śruti 'केन स्यात् येन स्याद्' is interpretated in three ways. (i) According to Jaimini all actions are enjoined (ii) A choice among the good activities is permitted (iii) A choice is enjoined. Such contradictory interpretations of one and the same passage will take the very validity of the passage. This objection stated and answered in this sūtras by pointing out that these allernate courses are meant for different adhikārins.

i) प्रथमं जैमिनिमतानुसारेण प्रातरुत्थाय इति वाक्यानुसारेण समस्तं कार्यमित्युक्तम् ।
ii) अथ यस्त्वात्मरतिरित्याद्यनुसारेण स्वेच्छाचरणमनुज्ञातम् (iii) पुनश्च यथाविधानमित्याद्यनुसारेण स्वेच्छाचरणविधिरुक्तः ।

त्रयं च केन स्यादित्याद्यर्थं तथा उक्तम् । एवं च केन स्यादित्यादिव्यपदेशाः न यथावस्तु बोधकाः भवन्ति । प्रकारत्रयप्रतिपादकवाक्यानां परस्परविरुद्धत्वात् ।

परिहारांशं व्याचष्टे–

त्रेधाहि ज्ञानिनोवाभवन्ति विधिनियताः अनियता स्वेच्छानियताः इति । विधिनियताः मनुष्याः अनियताः देवाः ब्रह्मैव स्वेच्छानियतः । इति गोपवनश्रुतौ । (भाष्य)

ॐ तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॐ (३.४.२४)

Since, there are three levels of jñānins, three interpretations of this passage will not be contradictory.

जैमिनिमतं मानुषविषयं द्वितीयं देवताविषयं तृतीयं हिरण्यगर्भविषयमित्युक्तम् भवति । (त.प्र.)

ॐ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॐ (३.४.२५)

Jñāna does not need the performance of Agnihotra etc to lead to liberation. It is a means by itself. अत एव ज्ञानस्य मोक्षसाधने न अग्निहोत्राद्यपेक्षा (भाष्य)

ॐ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॐ (३.४.२६)

renglhen jñāna and bring fullness to the liberation.

यद्यपि ज्ञानेनैव मोक्षः नियतः तथापि ज्ञानी शमदमाद्युपेतः स्यात् ।

यस्य ज्ञानं तस्य मोक्षः इति नात्र विचारणा ।
तस्य शान्त्यादयोऽङ्गानि तस्मात् तेषामनुष्ठितिः
अवश्यकरणीया स्यादन्यथाल्पफलं भवेत् ॥

इति आग्नेये (भाष्य) तु शब्दः पूर्णफलं सूचयति

ॐ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॐ (३.४.२८)

The śruti 'एवंवित् निखिलं भक्षयीत' gives an impression that a jnānin may eat anything, ure or impure. However, this applies to a situation when his very life is in danger. This is ustrated by the instance of chakrāyana. तत्र मुनिरुवाच । यदि इमान् कुल्मापान् न भक्षयं तर्हि मे जीवनं भवति । अतः प्राणात्यये दोषाभावात् ते भक्षिताः ।

ॐ अबाधाच्च ॐ (३.४.२९) ॐ अपि स्मर्यते ॐ (३.४.३०) ॐ शब्दश्चातोऽकामचारे ॐ (३.४.३१) ॐ विहितत्वाच्च आश्रमकर्मापि ॐ (३.४.३२)

The jñānin not only should avoid wrong deeds but also should perform his prescribed śrama duties.

न केवलं निषिद्धाकरणे पूर्यते ।
कर्तव्यं च वर्णाश्रमविहितं कर्म ।
पश्यन्नपीममात्मानं कुर्यात् कर्माविचारयन्
यदात्मनः सुनियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयात् । इति कौषरवश्रुतौ विहितत्वात् ।

ॐ सहकारित्वेन ॐ (३.४.३३)

The jñānin should undertake the noble deeds as aids to strengthen the jñāna. However, ñāna itself is the means to achieve the liberation. It is something like the king taking the aid of the minister to discharge his duties.

कर्तव्यमेव ज्ञानिना सतकर्म । संपूर्णफलसिद्धौ कर्मणः ज्ञानसहकारित्वेन उक्तत्वात् । न चैवं समुच्चायवादापत्तिः विनापि कर्म ज्ञानमात्रेण मोक्षस्वरूपसिद्धेरिति भावः । (त.प्र.)

उभयलिङ्गाधिकरणम् (३.४.५) ॐ सर्वथापितु त एवोभयलिङ्गात् ॐ (३.४.३४)

make the efforts. For instance, Indra and Virocana approached Prajapati seeking knowledge *Indra got right knowledge while Virochana misunderstood.*

देशकालगुरूपसत्तिश्रवणाद्यनेकोत्साहेपि योग्यानामेव ज्ञानप्राप्तिः भवति न अयोग्यानाम् । कुतः । य आत्मेति श्रुतिरूपेण इन्द्रविरोचनयोः प्रजापतेराचार्यस्य उपदेशसाम्येपि योग्यत्वादिन्द्र एव सम्यगृज्ञानं प्राप्तः न तु अयोग्यः विरोचनः प्रत्युत विपरीतज्ञानमेव आप । (त.प्र.)

ॐ अनभिभवंच दर्शयति ॐ (३.४.३५)

Since the innate capacity i.e. yogyatā is part and parcel of one's nature, it cannot be suppressed. *Therefore good and bad persons have to have right or wrong knowledge as per* their innate capacity

दैवीमेव सम्पत्तिं देवाः अभिगच्छन्ति आसुरीमेव च असुराः नैव एतयोः अभिभवः कदाचित् । स्वभाव एवहि अवतिष्ठते । (भाष्य)

ॐ अन्तराचापितु तद्दृष्टेः ॐ (३.४.३६)

Those who are inbetween the deities and demons will have mixed knowledge. Their nature also cannot be suppressed

मानवानां सम्यग् विपरीतज्ञानयोः अन्तरास्थितत्वमेव मिश्रज्ञानित्वमेव (त.प्र.)

ॐ अपि स्मर्यते ॐ (३.४.३७)

The fact that the deities, demons and men have different capacities. Therefore, they get different types of knowledge is stated in the following smṛti.

असुरा आसुरेणैव स्वभावेन च कर्मणा ।
ज्ञानेन विपरीतेन तमोयान्ति विनिश्चयात् ॥
देवा देवस्वभावेन कर्मणा चाप्यसंशयम् ।
सम्यग् ज्ञानेन परमां गतिं गच्छन्ति वैष्णवीम् ॥
नानयोरन्यथाभावः कदाचित् कापि विद्यते ।
मानुषा मिश्रमतयो विमिश्रगतयोपि च । इति स्कान्दे ।

ॐ विशेषानुग्रहं च ॐ (३.४.३८)

Knowledge could be obtained by the grace of God. God especially bestows his grace on deities. Therefore, they get the right knowledge

ज्ञानादि तावत् भगवत्प्रसादाधीनम् । भगवदनुग्रहश्च देवेष्वेव विशेषतः अतः तेषामेव सम्यग् ज्ञानादि न असुराणाम् । (त.प्र.)

ॐ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॐ (३.४.३९)

is fixed order. One will not get the form of the other

i) असुरजातेरेव असुरत्वं देवजातेरेव देवत्वम् ।

ii) न असुराणां दैवरूपं न देवानामासुरं रूपं न च उभयं मनुष्याणां यो यद्रूपः स तद्रूपः निसर्गो ह्येष भवतीति श्रुतेः । (भाष्य)

आधिकारिकाधिकरणम् (३.४.६)

ॐ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॐ (३.४.४१) ॐ उपपूर्वमित्येके भावशमनवत् तदुक्तम् ॐ (३.४.४२) ॐ बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॐ (३.४.४३)

This adhikaraṇam informs that a jñānin should not aspire to obtain the position of Chaturmukhabrahmā etc deities. He should not at all think of obtaining the glory of God.

न परमात्मैश्वर्यादिकमाकाङ्क्ष्यम् । ब्रह्मादीनामपि नाकाङ्क्ष्यं किमु परस्य ।
तदेवपदमन्विच्छेत् कुत एव हरेर्गुणान् । इच्छन् पतति पूर्वस्माधस्तात् तत्र नोत्थितिः ।

इति ब्रह्माण्डे (भाष्य)

If a jñānin aspires for anything other than these positions, he can do so.

फलश्रुत्यधिकरणम् (३.४.७)

ॐ स्वामिनः फलश्रुतिरित्यात्रेयः ॐ (३.४.४४) ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतोविध्यादिवत् ॐ (३.४.४६)

This adhikaraṇa informs that the result of jñāna accrues to the deities, since, they are the masters of jñāna. This view is stated as the view of Ātreya.

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिश्रुतिसिद्धं यद्भगवत्प्राप्त्यादिज्ञानफलं तद्देवानामेव भवति न प्रजानाम् । तेषामेव इन्द्रियादिप्रेरकत्वेन ज्ञानस्वामित्वात् । एवमाचार्यः आत्रेयोपिमन्यते । (त.प्र.)

However, Audulomi clarifies that even the men get a little of result like Ṛtvijas getting the result in Satrayāga.

सत्रयागेषु ऋत्विजामपि फलदर्शनादल्पं फलं प्रजानामपि भवतीत्यौडुलोमिः मन्यते । तदर्थं देवैः क्रियमाणत्वात् ।

The ground for the men to get a little of result is explained by pointing out that men are सहकारिन् in respect of providing knowledge. It is something like desciples being सहकारिन् in

respect of undertaking the teaching programme. The teacher gets the major benefit of teaching while student also gets a little. Similarly the deities get the larger benefit for providing the knowledge and the men also get a little of it

कृत्स्नभावाधिकरणम् (३.४.८)

ॐ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॐ (३.४.४७) ॐ मौनवदितरेषा मप्युपदेशात् ॐ (३.४.४८)

This adhikaraṇa informs that among the men an ascetic is superior to a house holder. However, a house holder deity is superior to an ascetic among men

यतेरेव सर्वाश्रमेषु उत्तमत्वं न गृहिण: । न चैवं गृहिण: उपसंहार विरोध: । तस्य देवताविषयत्वात् । तेषां सम्पूर्णगृहस्थधर्मवत्वेन तद्योग्यत्वात् । संपूर्णयति धर्मस्यापि तेषु सद्भावात् ।

The deities not only observe the duties of house houlder and ascetic but they observe the duties of four āśramas and four varṇas also

'देवा: एव ब्रह्मचारिण: देवा: एव गृहस्था: देवा: एव वनस्था: यथा हि एते मुनय: एवं सर्ववर्णा: सर्वाश्रमा: सर्वं हि एते कर्म कुर्वन्ति' इति कौण्डरव्य श्रुति: । (भाष्य)

ऐहिकाधिकरणम् (३.४.१०)

ॐ ऐहिकमस्तुत प्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ (३.४.५०)

This adhikaraṇa informs that the seeker will obtain the aparokṣajñāna as soon his practice of sādhana gets *its fullness, provided his prārabdha karma is eliminated Otherwise* he will get it in the subsquent birth when his prārabdha karma is finished.

i) 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य:' इति दर्शनार्थं श्रवणादिविधीयते । तच्च दर्शनमैहिकमेव प्रारब्धप्रतिबन्धकाभावे । (भाष्य) ii) प्रारब्धकर्मसद्भावे जन्मान्तरे तदभावेत्वैहिकमेव इत्यभ्युपगमात् । (त.प्र.)

मुक्तिफलाधिकरणम् (३.४.११)

ॐ मुक्तिफलानियमः तदवस्थावधृतेः तदवस्थावधृतेः ॐ (३.४.५२)

This adhikaraṇa informs that the liberation will be obtained soon after the aparokṣajñāna provided the prārabdha karma is eliminated Otherwise, one has to take subsquent births to get the prārabda karma eliminated.

विद्वानमृतत्वमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
अवसन्नं यदारब्धं कर्म तत्रैव गच्छति ।
न चेद् बहूनि जन्मानि प्राप्यैवान्ते न संशयः ।

Crital observations

It is agreed by three Bhāṣyakāras that the theme of the third section of third chapter is pāsanā However, in respect of the arrangement of adhikaraṇas and the counting of sūtras ıey differ Sri Madhva counts 68 सूत्रs and arranges them into 42 adhikaraṇas Sri āmānuja counts 64 sūtras and arranges into 26 adhikaraṇas Sri Śankara counts 66 ūtras and arranges them into 36 adhikaraṇas The difference in counting the number of ūtras is due to taking a word or words of a sūtra as a different sūtra to construct a different oint to be presented This again depends upon the theme of the adhikaraṇa or sūtra dopted by each Bhāṣyakāra. Though the three Bhāṣyakāras agree that the upāsanā is the eme of this Bhāṣya, they differ in describing the nature of upāsanas described in this pāda nd the mode of guṇopasamhāra i e selection of guṇas for the meditation.

Sri Madhvabhāṣya explains the types of upāsanās to be performed by each adhikārin epending upon his innate capacity For this purpose the upāsanās are grouped as to be erformed by men, Ṛṣis and deities. Within this broad classification it is provided that all dhikārins are eligible to meditate upon four qualities sat, chit, ānanda and ātman haturmukha brahmā alone is eligible to meditate upon all qualities of the supreme God hile others have to meditate upon such number and such types of qualities for which they ave innate capacity The upāsanā of the supreme God is primary duty However, the other eities who have arisen from different angas of the body of the God have to be meditated pon in that way. For instance, Sūrya arises from the eye of the God, therefore, he has to e meditated upon that way. In the context of upāsanā, Guru has an important lace Hence, selection of Guru and obtaining the grace of Guru are also escribed Śri Madhva bhāṣya arranges all these topics neatly and gives a detailed xposition of the methodology of upāsanā

Sri Śaṅkarabhāṣya has to face the problem whether Saguṇa brahma has to be neditated upon or Nirguṇa brahman. In the case of Nirguṇa brahman the question of uṇopasamhāra i e. contemplation on the attributes of brahman does not arise. In the case f saguṇa brahman, though, guṇopasamhāra is possible, since, he is not ultimate object to e reached, no useful purpose will be served by meditating upon him. The grouping of idyās as saguṇa vidyās and nirguṇa vidyās is also not satisfactory All vidyās do narrate the ualities of the brahman. If any vidyā does not narrate any quality, then, it is not fit for tilising for meditation There can be no negetive meditation In view of this, comparative review of this bhāṣya with other bhāṣyas, adhikaraṇa by adhikaraṇa will not serve any purpose

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

१. पुरुषार्थाधिकरणम्

२. असार्वत्रिकाधिकरणम्

३. अविशेषाधिकरणम्

४. स्तुत्यधिकरणम्

५. उभयलिङ्गाधिकरणम्

६. आधिकारिकाधिकरणम्

७. फलश्रुत्यधिकरणम्

८. कृत्स्नभावाधिकरणम्

९. अन्वयाधिकरणम्

१०. ऐहिकाधिकरणम्

११. मुक्तिफलाधिकरणम्